

PM

Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen

REDACTIE GEORGES MARTYN, GRETHA DONKER,
SJOERD FABER EN DIRK HEIRBAUT

Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen

GESCHIEDENIS VAN DE ADVOCATUUR IN DE LAGE LANDEN

Onder redactie van
GEORGES MARTYN, GRETHA DONKER,
SJOERD FABER EN DIRK HEIRBAUT

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
Uitgeverij Verloren, Hilversum 2009

Deze tevens als boek verschijnende aflevering van *Pro Memorie* is uitgegeven met financiële steun van FWO-Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen en Interuniversitaire Attractiepool P6/01 'Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)'.

ISBN 978-90-8704-135-9

ISSN 1566-7146

© 2009 Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Brochage: Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD Pro Memorie 11.1-2 (2009)

Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen

Woord vooraf door Georges Martyn, Gretha Donker, Sjoerd Faber en Dirk Heirbaut	7
De advocatuur in het oude graafschap Vlaanderen door Georges Martyn	13
Advocaten van de duivel? De verdediging aan het woord in heksenprocessen door Jos Monballyu	37
Advocatuur in de Noordelijke Nederlanden tot 1838. Verkenning van een weinig betreden onderzoeksterrein door Marie-Charlotte le Bailly en Paul Brood	63
Advocaten bij het Hof van Gelre en Zutphen (1610-1811) door Frank Keverling Buisman	87
Waarom de dorpsadvocaat van Brueghel eigenlijk een stadsprocureur is door Georges Martyn	111
De opmars van de strafadvocaat te Amsterdam (1798-1811) door Sjoerd Faber	115
Ambitieuze verdedigers van het eigen vrije woord. Advocaten en de ijver voor de vrijheid van drukpers in de Belgische grondwet (1830-1831) door Bram Delbecke	137
De opleiding van de Nederlandse advocaat vanaf het einde van de achttiende eeuw door Corjo Jansen	159
De eer van de stand door Richard Verkijk	171
Edmond Picard en de deontologie van de advocaat door Bart Coppein	191
Advocaten: olie of zand in de Belgische politieke machine? door Bram van Dael	215
De vrouwelijking van de advocatuur en van het juridische werkveld door Patrick Humblet	227
Arme pro Deo? Enkele rechtshistorische impressies van het pro-Deosysteem in België door Bruno Debaenst	249
In de schaduw van de advocatuur. De Belgische pleitbezorgers (1800-1969) door Karel Velle	267
De balie bij het Hof van Cassatie: oorsprong en evolutie door Willy van Eeckhoutte	297

<i>De Jodenverordeningen en de Belgische advocatuur</i> door Jan Verstraete	319
<i>Opkomst en ondergang van de Nationale Orde van Advocaten van België</i> door Bart Quintelier	341
<i>Over poëzie en rechtspraak. Beschouwingen over de dichter-advocaat Eddy van Vliet (1942-2002)</i> door Yves T'Sjoen	361
<i>De Vlaamse advocatuur, een empirisch onderzoek</i> door Paul Ponsaers en Stephan Parmentier	371
<i>Sociale advocatuur in Nederland vanaf 1970: interview met Theo de Roos</i> door Sjoerd Faber en Gretha Donker	399
Over de auteurs	412
Register van persoonsnamen	415

WOORD VOORAF

In 2004 verscheen *Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht*, een bijzonder nummer (afl. 6.1-2) waarmee dit tijdschrift zijn eerste lustrum afsloot. Vandaag zijn we weer vijf jaren verder. *Pro Memoria* heeft zijn vaste plaats verworven in de rechtshistorische Lage Landen. De redactie vond het een goed idee om weer uit te pakken met een bijzondere en bijzonder lijvige aflevering, een feesteditie. Deze keer is het boek zelfs ook officieel voorgesteld tijdens een colloquium te Gent (Het Pand) op vrijdag 30 oktober 2009, in samenwerking met het Instituut Rechtsgeschiedenis van de Universiteit Gent.

Onderwerp voor dit bijzonder nummer is de geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen, een geschiedenis die grotendeels gelijklopend is, maar in België en Nederland ook zijn eigen particulariteiten kent. Er zijn vele goede redenen om de advocaten historisch toe te lichten. In 2010 zal het precies twee eeuwen geleden zijn dat Napoleon de orde reorganiseerde, nadat de Franse revolutionairen de advocaten en de procureurs gewoon hadden afgeschaft. Daarenboven bestaat er nog geen overzichtswerk van de geschiedenis van de advocatuur in de Nederlanden. In 1951 publiceerde Hermesdorf een eerste kennisgeving met de historische advocatuur en in 1998 verscheen Henssens *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998*, maar daarmee zijn we ongeveer rond, op enkele verspreide artikelen na (voor referenties wordt verwezen naar de voetnoten in de bijdragen in deze bundel). Andere landen hebben op dit punt een sterker palmares en er is zelfs gedurende een aantal jaren een *Revue internationale d'histoire de la profession d'avocat* uitgegeven.

Het is evident dat in dit boek niet 'de' geschiedenis van de advocatuur geschreven wordt. Wie erin grasduint, zal echter vele facetten van die geschiedenis leren kennen. Elke auteur legt daarbij zijn eigen klemtonen, de ene wat procestechnischer, de andere meer vanuit politieke invalshoek en nog een andere werkt dan weer prosopografisch. In de bundel komen juristen en historici aan het woord. Onder de geschiedkundigen zijn er specialisten van de vroegmoderne periode en kenners van het hedendaagse tijdvak, academische rechtshistorici en archivisten. De juristen zijn zowel jonge onderzoekers als praktijkmensen met een mooie staat van dienst. En het panorama wordt nog verruimd door rechtssociologen en een filoloog. De volgorde waarin de bijdragen staan, is min of meer chronologisch. Wie niet kiest voor een topic, maar een globale visie wil, kan dus het beste bij het begin beginnen.

Georges Martyn behandelt kort het opduiken van de eerste advocaten in de Nederlanden, vooraleer hij focust op de advocaten en procureurs bij de Raad van Vlaanderen. Hij gaat daarbij terug tot de Romeinse roots van de advocatuur en schetst de verschillen met de taalieden uit de Germaanse traditie. We zien hier de advocatuur ontstaan als een kind van de re-

ceptie van het geleerde recht. Advocaten zijn dan ook in de eerste plaats rechtsgeleerden met een universitair diploma. Het is één van de grote verschillen tussen de advocaat en de procureur. De eerste geeft inhoudelijk advies en pleit de zaak. De tweede vertegenwoordigt een partij voor de rechtbank. Op deze en vele andere verschillen tussen beide aanverwante beroepen gaat Georges Martyn in, maar ook in vele andere bijdragen komen ze ter sprake.

Omdat de advocaten geleerden waren, werden ze vaak geconsulteerd, niet enkel door procespartijen, maar ook door overheden en gerechtelijke instellingen. In het kader van de staatsuitbouw verplichtte centrale wetgeving lagere schepenbanken om advies te vragen in bepaalde materies. Hekserij was daar één van. Jos Monballyu, die ettelijke artikelen publiceerde over strafrecht in het algemeen en heksenvervolgingen in het bijzonder, belicht de Vlaamse verdedigers en adviseurs in hekkenaangelegenheden, vooral in het begin van de zeventiende eeuw. Aan de hand van enkele levendig geschilderde voorbeelden beschrijft professor Monballyu de procesgang en de typische argumentatie van de verdediging in deze duivelse zaken.

Met de tekst van Paul Brood en Marie-Charlotte le Bailly wordt een algemene blik geworpen op de ontwikkeling van de advocatuur in de Noordelijke Nederlanden vanaf het einde van de zestiende eeuw, maar vooral in de achttiende eeuw. De geschiedenis van de advocatuur in de Republiek is grotendeels nog onontgonnen terrein. De auteurs bieden echter een rijk scala van onderzoeksmogelijkheden en relevante bronnen aan. Ze onderscheiden de advocaat niet alleen van de procureur, maar ook van de referent en de stads- en landsadvocaat. Aan de hand van enkele vermaarde voorbeelden hangen ze een beeld op van hoe een advocatencarrière in het ancien régime eruit zag. Chronologisch eindigt hun bijdrage met de unificerende wetgeving van het begin van de negentiende eeuw.

Frank Keverling Buisman concentreert zich aansluitend op de meer algemene beschrijving van Brood en le Bailly, op één specifiek noordelijk hof. Wie waren en hoe functioneerden de advocaten en procureurs bij het Hof van Gelre en Zutphen? Hoewel ze er al in de zestiende eeuw opdoken, werd hun gedrag pas met een ordonnantie van 1610 geregeld. Advocaten moesten gediplomeerd zijn en een eed afleggen om 'geadmitteerd' te worden. Frank Keverling Buisman nam de admissieregisters grondig door, stelde een cijfermatig overzicht samen en trok enkele algemene conclusies over de prosopografie van deze heren van het recht. Ze kwamen samen in een rechtsgeleerd genootschap, de Sint-Lucasbroederschap.

Een tweede bijdrage van Georges Martyn vormt een korte en letterlijk illustratieve samenvatting van het onderscheid tussen een advocaat en een procureur dat in het voorafgaande gedeelte regelmatig ter sprake kwam. Na deze uitleiding uit de vijf bijdragen die over het ancien régime gaan, komen we terecht in recentere tijdvakken, waarin datzelfde onderscheid van belang bleef. Allereerst betreden we het tumultueuze tijdperk der revoluties met een Noordelijk en een Zuidelijk artikel.

1798 is het jaar van de Staatsregeling voor het Bataafse volk, maar ook het jaar waarin de pijnbank in Holland werd afgevoerd. Sjoerd Faber beschrijft hoe in het kielzog hiervan de nood aan juridische bijstand voor strafrechtelijk vervolgd toenam. Jonge afgestudeerden werden toegevoegd aan verdachten die niet tot bekentenissen waren overgegaan.

Sjoerd Faber vergelijkt de praktijk voor en na 1798 en gaat na wat dus de feitelijke impact van dit verlichtingsidee van recht op juridische bijstand inhoudt. Onder de jonge advocaten die hiervoor instaan, verschijnen de eerste Joodse praktizijns. De lezer verneemt hier meer over het praktijkwerk van enkele rechtsgeleerden die hun stempel drukten op de latere rechtsontwikkeling (en dan ook in enkele andere bijdragen in dit boek nog ter sprake komen). Dat zijn in de eerste plaats Johannes van der Linden en Jonas Daniël Meijer, maar ook over de juristenfamilie Asser wordt een tip van de sluier opgelicht.

Ook Bram Delbecke bespreekt een revolutionair tijdperk en vernoemt hierbij grote advocaten die een – vooral politiek – belangrijke rol hebben gespeeld. Jonge juristen waren de protagonisten van de Belgische omwenteling. Tot de meest vurig door hen verdedigde grondrechten behoorde de vrijheid van drukpers. Niet toevallig! Via de pers oefenden de advocaten, vooral van de Brusselse balie, een enorme druk uit op de publieke opinie. De hier beschreven generatie van jonge advocaten vormde een horde passionele verdedigers van het vrije woord.

De acht volgende teksten behandelen elk de evolutie van een min of meer beperkte topic doorheen de negentiende en twintigste eeuw.

Corjo Jansen begint al in de late achttiende eeuw met zijn overzicht van de opleiding van de advocaten. Hoewel advocaten al in het ancien régime een universitair diploma nodig hadden, besteedde de rechtenopleiding zelf weinig aandacht aan de procespraktijk. Trotz, Wigeri en Van der Marck zijn in de achttiende eeuw enkele schaarse uitzonderingen. Vanaf 1800 is de opleiding tot advocaat echter regelmatig onderwerp van discussie onder juristen, terwijl de wetgever blijft zwijgen. Het Reglement III uit 1838 zegt niets over de opleiding. Pas met de herziene regeling van 1929 krijgt de raad van toezicht de bevoegdheid om maatregelen te nemen ter bevordering van een behoorlijke uitoefening van de praktijk, zoals het verzorgen van een goede opleiding van en het geven van voorlichting aan (jonge) advocaten. Ook dan duurt het echter nog decennia voordat deze idealen ook maar enigszins verwezenlijkt worden. Corjo Jansen linkt dit overigens met de (trage) ontwikkeling van de ereregels.

De bijdrage van Richard Verkijk sluit hier naadloos op aan. Het hiervoor vermelde Reglement III (1838) is het uitgangspunt van de auteur, de basis voor het disciplinaire toezicht op de advocaten. De inhoud ervan wordt in zijn historische context geplaatst en daarvoor wordt teruggegaan, via het Napoleontische decreet van 1810, tot de bekende rede van de Franse kanselier d'Aguesseau over de 'eer van de stand'. In Nederland spelen onder meer de al vernoemde Meijer en Van der Linden een belangrijke rol bij het invullen van begrippen als integriteit, reputatie of het niet aanvaarden van onrechtvaardige zaken.

Als Nederlanders het hebben over 'tucht' of 'discipline', dan zullen Belgische advocaten hier eerder 'deontologie' als synoniem voor plichtenleer in de mond nemen. Bart Coppein belicht de rol die Edmond Picard, de 'vader van de Belgische advocatuur', gespeeld heeft bij de ontwikkeling ervan. Picard startte een encyclopedie van het Belgische recht en een fundamenteel tijdschrift, was politiek actief, werd stafhouder en advocaat bij de balie bij het Hof van Cassatie ... Terecht wordt hij 'le colosse du barreau belge' genoemd. Bart Coppein grasduint in zijn ideeën over de stage en de jonge balie, wijdt uit over zijn basishandboek

voor de advocaat en gaat in op de juridische novelle ‘Paradoxe sur l’avocat’. Specifieke deontologische aspecten betreffen onder meer de advocaat als sekwester en als bestuurder, en de toegang van de vrouw tot de balie. De tekst sluit af met de ‘aftakeling’ van de reus, zijn gevangenzetting, zijn ontslag als senator, zijn niet-herkiezing als stafhouder. Met deze onderwerpen is de leeszin aangescherpt voor de daaropvolgende bijdragen over respectievelijk de vervrouwelijking en de verhouding balie-politiek.

Bram van Dael vraagt zich af of de advocaten olie dan wel zand zijn in de Belgische politieke machine. Vertrekpunten van zijn uiteenzetting zijn enerzijds een manifest gebrek aan vertrouwen van de bevolking in zowel gerecht als politiek en anderzijds het grote aantal advocaten in de staatsmacht. De auteur beschrijft achtereenvolgens de rechterlijke, de wetgevende en de uitvoerende macht en schetst aan de hand van enkele concrete voorbeelden de banden met de advocatuur. Gaat het om een gestructureerde invloed van de verschillende ordes van advocaten, dan wel om individuele advocaten die slechts indirect de belangen van hun confraters behartigen? Wordt politiek voordeel gehaald uit de machtspositie? Concrete topics die hierbij aan bod komen, zijn het pleitmonopolie, de toegang tot de magistratuur, nieuwe wetten op maat van de advocaat, de oververtegenwoordiging van het juridische beroep in de wetgevende kamers en de vrijstelling van BTW.

Op het reeds aangehaalde punt van de vervrouwelijking gaat Patrick Humblet dieper in. Hij besteedt daarbij niet enkel aandacht aan de opkomst van vrouwen in de advocatuur, met het befaamde incident rond Marie Popelin, maar ook in andere juridische beroepen. Een eerste stap was het toelaten, in 1910, van vrouwen in de werkrechtscamers, de voorlopers van de arbeidsrechtbanken. De ‘consulaire’ rechters van de rechtbanken van koophandel en de vrouwelijke leden van de jury bij het Hof van Assisen volgden nog voor de Tweede Wereldoorlog. Pas na de oorlog volgden wetten die vrouwen toelieten als pleitbezorger (dan al een wegdeemsterend beroep), als advocaat bij Cassatie, als magistraat en als notaris.

Bruno Debaenst becommentarieert de evolutie van de gratis rechtsbijstand aan minvermogenen. Hij maakt daarbij vooraf een terminologische opmerking, waarvan de Belgische wetgever zelf zich niet steeds bewust is geweest. Er is enerzijds de kosteloze rechtspleging (wat betreft de gerechtskosten met inbegrip van de kosten van pleitbezorgers en deurwaarders) en anderzijds de rechtsbijstand door de advocaat. Terwijl beide al onder de naam ‘pro Deo’ in het ancien régime gekend waren, evolueerden ze in de negentiende en twintigste eeuw los van elkaar. Volgens Bruno Debaenst is de kosteloze procedure al vroeg, onder Nederlandse invloed, op ‘Germaanse’ leest geschoeid, waarmee wordt bedoeld dat de overheid de kosten van procederen door minvermogenen ten laste neemt. De kosteloze rechtsbijstand bij de advocatuur echter is een typisch product van het ‘Romaanse’ systeem, dat vertrekt vanuit een liefdadigheidsgedachte. Pas vanaf de jaren 1980, maar vooral de jaren 1990, voorziet de overheid in een vergoeding van de pro-Deoadvocaat, waardoor deze rechtsbijstand een exponentiële groei kent.

De algemene bijdragen over de (Belgische) ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw worden afgesloten met schetsen van twee specifieke beroepsgroepen. Karel

Velle heeft het over de ‘pleitbezorgers’ of ‘avoués’, de opvolgers van de procureurs uit het ancien régime. Het zijn ook na de Franse Revolutie in principe niet gediplomeerde procesvertegenwoordigers, ministeriële ambtenaren die ‘postuleren’ en ‘concluderen’. Hun aantal was per rechtbank vastgelegd en er werd dan ook nogal eens druk uitgeoefend wanneer de minister van Justitie diende over te gaan tot een nieuwe benoeming. Karel Velle beschrijft het statuut van de pleitbezorgers, hun organisatie in kamers en hun beperkte pleitmogelijkheden in sommige kleine zaken en rechtbanken, maar vooral ook de teloorgang van het beroep. Het beroep dat al in de achttiende en negentiende eeuw onder druk kwam te staan, werd door het Gerechtelijk Wetboek van 1967 afgeschaft.

Hoewel de advocaten van de balie bij het Hof van Cassatie in de eerste plaats advocaten en dus vrije beroepers zijn, zijn ook zij in zekere zin ministeriële ambtenaren en dus een soort pleitbezorgers. Willy van Eeckhoutte bespreekt de historische voorlopers van deze bijzondere balie in Frankrijk en vergelijkt ze met de advocaten bij de hoogste gerechtshoven in de Nederlanden, vooral dan bij de Grote Raad van Mechelen. Vervolgens gaat hij in op de creatie, in 1832, van het Belgische Hof van Cassatie en meteen van de balie van advocaten bij dit Hof. Hij schetst hun organisatie en werking, hun specifieke rol bij de cassatieprocedure en enkele markante feiten en figuren uit het verleden van de balie.

De laatste vijf teksten van deze bundel behandelen thema’s uit de twintigste en zelfs eenentwintigste eeuw. Stafhouder Jan Verstraete werpt een kritische blik op de houding van de Antwerpse balie ten aanzien van Joodse confraters voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar ook een even kritische blik op de geschiedschrijving dienaangaande. Hij vergelijkt de situatie in Antwerpen met die in (het Franstalige) Brussel, zowel wat de balies van het hof van beroep als van het Hof van Cassatie betreft. Hoe was de houding van stafhouder en raad van de orde ten aanzien van de Duitse Jodenverordeningen? Terwijl de Vlaamse Conferentie zich duidelijk laakbaar heeft gedragen, moet over de balie zelf eerder geconcludeerd worden dat heel voorzichtig en zelfs moedig is gehandeld.

Met het artikel van Bart Quintelier komt de periode 1970-1999 in beeld, een drietal decennia waarin België een echte ‘Belgische’ advocatuur gekend heeft. Onder meer op initiatief van stafhouder Charles van Reepinghen, Koninklijk Commissaris voor de Gerechtelijke Hervorming, werd met het Gerechtelijk Wetboek van 1967 een Nationale Orde gecreëerd. De werking ervan kan moeilijk een succes genoemd worden. De structuur was log, de resultaten waren zeer mager. Vooral de communautaire tegenstellingen, in het bijzonder wat de verdeling van de gelden voor de pro-Deorechtsbijstand betreft, leidden tot een kortsluiting. Uit de ruïnes van de Nationale Orde verrezen twee nieuwe ordes: de Orde van Vlaamse Balies en de Ordre des Barreaux Francophones et Germanophone.

De bijdrage van Yves T’Sjoen springt thematisch het meest uit de band, maar verlevendigt en vervolledigt deze sprokkeling historische schetsen van de advocatuur. Hij portretteert advocaat en dichter Eddy van Vliet (1942-2002). Van Vliet was gefascineerd door de wijze waarop het woord wordt ingezet om enerzijds recht te spreken en anderzijds poëtische schoonheid te scheppen. Op de contrasterende taalwerelden van jurisprudentie en

poëtica, van ratio en sentiment, gaat Yves T'Sjoen dieper in. Voor de dichter Van Vliet behoorde de advocaat tot de burgerij, voor de meester in de rechten was de dichter een icoon van eigengereidheid en antiburgerlijkheid.

Een hedendaagse foto van de Vlaamse advocatuur presenteren rechtssociologen Paul Ponsaers en Stephan Parmentier. Zij geven tekst en uitleg bij de grote enquête die ze uitvoerden in opdracht van de Orde van Vlaamse Balies. Voorafgaand aan de beschrijving van hun methode en de resultaten bieden ze een mooi overzicht van het beperkte aantal rechtssociologische studies dat in België al gemaakt werd. In hun eigen onderzoek geven ze een beeld van de exponentiële groei van het aantal advocaten, de vervrouwelijking en de vernederlandsing, ze beschrijven de evolutie in de samenwerkingsvormen en specialisaties en belichten vragen als 'wat is de waarde van een bijkomend diploma' en 'wat zijn de criteria voor verloning'.

Ter afsluiting is er het voor *Pro Memorie* traditioneel geworden interview. Voor deze gelegenheid een verslag van een gesprek dat Gretha Donker en Sjoerd Faber hadden met de bekende strafrechtsjurist Theo de Roos. In het interview gaat het vooral om het rechtshulpactivisme dat in het Nederland van de jaren zeventig en tachtig, met zijn rechtswinkels en advocatencollectieven, hoogtij vierde.

De ondergetekende redacteurs zijn ervan overtuigd dat, zonder volledigheid te betrachten, een panoramisch overzicht geboden wordt van de historische ontwikkeling van de advocatuur, sinds de introductie ervan in de late middeleeuwen tot vandaag. Het is duidelijk geworden dat België en Nederland gemeenschappelijke historische wortels hebben, maar ook eigen accenten. Er is gepoogd om de teksten voor zowel Vlaamse als Nederlandse lezers helder te formuleren, maar er is nu eenmaal een zeker juridisch taaleigen. Zo was het niet steeds mogelijk om bij elke vermelding van het woord 'stafhouder' te vermelden dat dit de Belgische tegenhanger is van de Nederlandse 'deken'.

Hoewel evenwicht betracht is tussen bijdragen uit 'Noord' en 'Zuid', is de weegschaal toch wat over gaan hellen naar de Belgische zijde. De belangrijkste reden hiervan is dat in Leuven en Gent op dit ogenblik heel wat jonge rechtshistorici bedrijvig zijn rond thema's die min of meer aanleunen bij de advocatuur. Onze lof en onze dank gaan uit naar deze jonge helden, maar ook naar de advocaten, archivariissen en professoren die hun beste beentje hebben voorgezet.

Dank gaat ook uit naar Uitgeverij Verloren en, voor de financiële ondersteuning, naar de Vakgroep Grondslagen en geschiedenis van het recht van de Universiteit Gent het onderzoeksprogramma Interuniversitaire Attractiepool P6/01 'Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)' (*Programma Interuniversitaire attractiepolen – Belgische Staat – Programmatorische federale dienst Wetenschapsbeleid.*)

De redactie, Georges Martyn, Gretha Donker,
het FWO-Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen
en Sjoerd Faber en Dirk Heirbaut

DE ADVOCATUUR IN HET OUDE GRAAFSCHAP VLAANDEREN

1 Inleiding

De Belgische¹ advocatuur van de negentiende en twintigste eeuw is gebaseerd op het Napoleontische decreet van 1810,² maar ook tijdens het ancien régime waren er al advocaten werkzaam in de Zuidelijke Nederlanden. En ook toen was de advocatuur grotendeels schatplichtig aan het Franse voorbeeld. De opkomst van advocaten in de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode is een van de vele luiken van de receptie van het geleerde recht, dat zich vanuit Noord-Italië via Frankrijk ook tot in de Nederlanden verspreidde. Het graafschap Vlaanderen fungeerde daarbij als een soort doorgeefluik voor de rest van de Nederlanden. In deze bijdrage wordt de geboorte van deze ‘geleerde’ rechtsbijstand, die niet enkel in handen was van gediplomeerde advocaten, maar ook van praktisch geschoolde procesvertegenwoordigers, nader toegelicht.³ Eerst wordt een blik achterom geworpen naar de functionarissen van de rechtsbijstand in het Romeinse, Germaanse en canonieke recht. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de geleidelijke verspreiding in het graafschap Vlaanderen, waarbij vooral de advocaten bij de Raad van Vlaanderen worden belicht.

2 Procesvertegenwoordiging en juridische bijstand

Voor de ‘jonge’ Belgische lezer (die rechten studeerde na de invoering van het Gerechtelijk Wetboek van 1967) moet vooraf verduidelijkt worden dat de bevoegdheden van de vroegere advocaten beperkter waren dan die van de hedendaagse. Twee termen vatten de taken van deze laatsten vandaag samen: procesvertegenwoordiging en rechtsbijstand.

1 Dit artikel kwam tot stand in het kader van het onderzoeksprogramma Interuniversitaire Attractiepool P6/01 ‘Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)’, *Programma Interuniversitaire attractiepoolen – Belgische Staat – Programmatorische federale dienst Wetenschapsbeleid*.

2 Voor de Belgische advocatuur na 1810, zie onder meer G. Martyn, ‘Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur’, in: D. Heirbaut, X. Rousseaux en K. Velle (red.), *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden* (Brugge 2004), p. 227-255 en B. Quintelier en G. Martyn, ‘De juridische vrije beroepen’, in: P. van den Eeckhout en G. van Themsche, *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw* (ter perse).

3 Over de geschiedenis van de advocatuur in de Nederlanden zijn wel al een handvol artikelen verschenen (zie de vermeldingen in de noten van deze bijdrage), maar nog geen algemeen overzicht. Een ‘standaardwerk’ dat midden de vorige eeuw verscheen, had uitdrukkelijk niet de bedoeling een exhaustieve studie te zijn, maar is en blijft een degelijke inleiding: B. Hermesdorf, *Licht en schaduw in de advocatuur der Lage Landen*. Leiden 1951.

Wie een gerechtelijke procedure voert – hetzij hij zelf iets wil eisen van een andere partij, hetzij hij zich dient te verdedigen tegen een vordering –, is (in principe) niet verplicht persoonlijk voor de rechtbank te verschijnen; een procesvertegenwoordiger kan dit doen in naam en voor rekening van de partij zelf. Vandaag heeft de advocaat het (quasi) pleitmonopolie.⁴ Dit betekent dat, op enkele uitzonderingen na, zoals de pleitbevoegdheid van vakbondsfunctionarissen ten behoeve van hun leden voor de arbeidsrechtbank, de beroepsgroep van de advocaten als enige het recht heeft om een partij voor de rechtbank te vertegenwoordigen.

Naast deze vertegenwoordiging is er de 'rechtsbijstand', een vlag waarachter een hele brede lading schuilgaat. Het is niet enkel de 'juridische eerste- en tweedelijnsbijstand'.⁵ Het gaat in een veel bredere betekenis om elke vorm van het verstrekken van juridische informatie, zowel tegen betaling, als om niet en in het pro-Deokader. Op dit vlak heeft de hedendaagse advocaat helemaal geen monopolie. Allerhande beroepen en private en publieke organisaties verstrekken rechtsbijstand.

Hiermee zijn de twee opdrachten van de hedendaagse advocaat geschetst. Het begrip procesvertegenwoordiging is het nauwste en betreft enkel werkzaamheden in de gerechtelijke context. De advocaat is daar een actor in het kader van de rechtsbedeling. Het tweede begrip is veel ruimer en betreft allerhande handelingen met betrekking tot alle formele bronnen van recht (wetgeving, rechtspraak, rechtsleer, gewoonte en algemene rechtsbeginselen) en vooral de toepassing van deze bronnen, zowel binnen als buiten de rechtbank. Voor elk van deze beide aspecten zullen we op zoek gaan naar historische antecedenten. Terwijl procesvertegenwoordiging vandaag (bijna volledig) een alleenrecht is en de advocaat anderzijds slechts één van de vele leveranciers van rechtsbijstand is, was de situatie enkele eeuwen geleden precies omgekeerd. Procesvertegenwoordiging was niet de taak van de advocaat, maar hij was wel de adviseur bij uitstek.

3 Antieke en middeleeuwse voorlopers

3.1 Het Germaanse recht

Hoewel naar hedendaagse gelijkheidsidealen het onderscheid tussen hoofd- en handenarbeid bekritiseerbaar⁶ is, kan moeilijk betwist worden dat zowel procesvertegenwoordiging als rechtsbijstand intellectuele werkzaamheden zijn. Het is bijgevolg evident dat het beroepsmatig verlenen van deze intellectuele diensten een cultureel sterk ontwikkelde maatschappij veronderstelt. Tweeduizend jaren geleden is daarom in onze regionen wel-

⁴ Artikel 440 Ger.W.

⁵ Zoals vandaag geregeld in boek IIIbis van het tweede deel van het Gerechtelijk Wetboek (Ger.W.), ingevoerd door de wet van 23 november 1998.

⁶ Arbitragehof 8 juli 1993 (nr. 56/93), www.grondwettelijkhof.be.

'Lawyer going to court' (1859-1860) van de Franse schilder Thomas Couture (1818-1879), The Walters Art Gallery (Baltimore). Is de 'lawyer' een advocaat of een procureur?

licht noch van procesvertegenwoordiging noch van rechtsbijstand sprake, al moeten we voorzichtig zijn met dit soort uitspraken. De weinige gegevens die we over onze Lage Landen omstreeks het begin van onze tijdrekening hebben, werden ons overgeleverd dankzij de geschriften van de Romeinen die toen onze regionen veroverden. Volgens de beschrijvingen van Tacitus bijvoorbeeld⁷ hadden de Germanen wel degelijk een rechtssysteem en voerden ze wel degelijk een soort gerechtelijke procedures. Dit zijn echter indirecte beschrijvingen, gezien door een Romeinse bril. Omdat het recht in onze streken vrijwel integraal gewoonterecht was, beschikken we niet over directe geschreven bronnen, die ons correcter kunnen informeren over recht en gerecht bij 'de Oude Belgen'. Oordelen was een taak van wijze stamoudsten. Partijen konden zich waarschijnlijk wel laten bijstaan, maar het ziet er niet naar uit dat er van echte procesvertegenwoordiging of rechtsbijstand, a fortiori niet op professionele wijze, sprake was.

7 G. Martyn, *Geschiedenis van de politiek en van het publiekrecht* (Brugge 2005), hoofdstukken 2 en 3.

3.2 Het (antieke) Romeinse recht

De Romeinen zelf echter hadden wel degelijk een hoog ontwikkeld rechtssysteem. De eerste eeuwen van onze jaartelling vormen zelfs de ‘klassieke’ periode, het hoogtepunt van de ontwikkeling van de casuïstische rechtswetenschap. Dat recht heeft echter rechtstreeks geen blijvende invloed gehad in onze gewesten. Het lokale gewoonterecht in onze streken werd ten tijde van de Romeinse bezetting niet geromaniseerd. Het zou hier pas een millennium later tot romanisering komen. Ik kom straks hierop terug.

Ook al gaat het dan niet om onze regionen, toch moeten we even stilstaan bij het recht van het antieke Rome,⁸ dat het belangrijkste fundament van de Westerse rechtswetenschap uitmaakt. Heel veel van ons hedendaagse rechtsjargon is Romeins van oorsprong, zo bijvoorbeeld ‘persoon’, ‘familie’, ‘contract’, ‘mandaat’, ‘legaat’, ‘testament’, ‘servituut’, ... Ook ‘advocaat’ gaat terug op een Latijnse oorsprong. De ‘advocatus’ van het (Justiniaanse) Romeinse recht is de *jurisconsult*,⁹ de kenner van het recht, die zaken pleit voor de rechter.¹⁰ Zoals wel nog gebeurt,¹¹ is de term afkomstig van een (voltooid deel)woord dat in de oorspronkelijke context slechts een deeltje uit een vast geheel van woorden vormde. Het is aanvankelijk¹² een niet-technische term, die wordt gebruikt om de persoon aan te duiden die iets zegt voor een ander voor de rechtbank. De ‘*advocati ad causam orandam*’¹³ zijn ‘zij die erbij geroepen worden om de zaak uiteen te zetten’. Het zijn in de eerste plaats dus de specialisten van het gesproken woord.¹⁴ Voor de juridische onderbouwing van de zaak steken deze pleiters in het oude Romeinse recht hun licht op bij de ‘*jurisconsulti*’, die adviezen (*responsa*) geven. Onder het late keizerrijk komen beide functies in handen van de ‘*advocati*’¹⁵ zonder meer. Naast het eigenlijke rechtbankwerk, treden deze laatste ook op als adviseurs in wetgevende commissies.¹⁶ Is adviseren en pleiten hun hoofdbezigheid,

8 Zie R. Rossi, ‘Observaciones sobre la figura del abogado en derecho romano’, in: *Studi G. Grosso*, III (Turijn 1970), p. 280-290.

9 Volgens sommige auteurs werd op de oorspronkelijke ‘*ad auxilium vocatus*’ (‘die er ter hulp is bijgeroepen’) meer een beroep gedaan omwille van zijn oratorisch talent, dan wel omwille van zijn juridische kennis. Eén van de constante motieven van Cicero, Romes grootste pleiter, zou precies zijn dat holle retoriek onvoldoende was en dat – vanaf dat ogenblik? – elke advocaat *jurisconsult* moest zijn, D. Dalloz, *Jurisprudence générale. Répertoire méthodique et alphabétique de législation, de doctrine et de jurisprudence*, V (Parijs 1847), v° *Avocat*, p. 458, nr. 2.

10 G. Cornil, *Droit romain* (Brussel 1921), p. 314-315.

11 Zie bijvoorbeeld voor het begrip ‘staat’, afgeleid van ‘*status rei publicae*’, R. van Caenegem, *An historical introduction to western constitutional law* (Cambridge 1995), p. 5-6.

12 In de Instituten van Gaius, hét klassieke leerboek uit de tweede eeuw, komt de term ‘*advocatus*’ nog niet voor, voor een Nederlandse versie zie J. Spruit en K. Bongenaar, *De Instituten van Gaius*. Zutphen 1994.

13 Andere benamingen voor deze pleiters, die in de gerechtelijke fase voor de praetor vooral juridische expertise bijbrengen en in de fase voor de feitenrechter vooral overredingskracht, zijn ‘*oratores*’ en ‘*patroni*’.

14 M. Humbert, ‘L’assistance dans la résolution des conflits (Rome)’, in: *L’assistance dans la résolution des conflits. Assistance in conflicts resolution, Première partie. First part. L’Antiquité. Antiquity* (Recueils de la Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions. Transactions of the Jean Bodin Society for comparative institutional history nr. 63; Brussel 1996), p. 47-60, in het bijzonder p. 52-53.

15 Deze advocaten konden daarbij zowel optreden voor particulieren als voor publieke organen. Zo vertegenwoordigden de ‘*advocati fisci*’ de kas van de keizer, W. Kunkel, *Geschiedenis van het Romeinse recht* (Antwerpen 1975), p. 263, n. 19.

16 De Romeinse advocaat kon ook als gedelegeerd rechter optreden, Cornil, *Droit romain*, p. 464.

sommigen zijn tegelijk ook procesvertegenwoordiger, hoewel dit meestal de taak is van aparte procuratores.¹⁷

In den beginne is de advocatuur een honoraire bezigheid. Volgens de *lex Cincia* (204 v.Chr.) mag de advocaat geen giften ontvangen ter vergoeding van zijn pleidooi ('ob causam orandam'). Keizer Augustus staat zelfs een vordering toe om het viervoudige terug te eisen als de pleiter toch iets aangenomen heeft. Vanaf Claudius (41-54 n.Chr.) wordt het vragen van een honorarium wel toegestaan, maar meteen worden wettelijke maxima vastgelegd. Om deze terughoudendheid ten aanzien van een beloning te begrijpen, moet iets verteld worden over de Romeinsrechtelijke lastgeving. De opdracht van een rechtzoekende aan zijn advocaat is een toepassing van het mandaat, een consensuele rechtsfiguur, die volgens het klassieke Romeinse recht inhoudt dat de *mandataris gratis* een handeling (gaande van het bestuur over alle goederen tot het stellen van één concrete rechts- of materiële handeling) stelt ten voordele van zijn mandant.¹⁸ Omdat na verloop van tijd een vergoeding gebruikelijk wordt¹⁹ en zelfs bij ontstentenis van overeenkomst dienaangaande de invordering ervan wordt toegestaan, krijgt die een eigen naam, 'honus' of 'honorarium', ter onderscheiding van 'merces', de tegenprestatie voor andere diensten.

Vanaf de vijfde eeuw – merk op dat we het dan vooral over het Oost-Romeinse Rijk hebben – zijn we meer uitvoerig ingelicht over de organisatie van de Romeinse advocatuur. Bij elke rechtbank zijn er een aantal advocaten (die in het betrokken rechtsgebied hun woonplaats moeten houden), die een corps vormen, dat enkele fiscale vrijstellingen en voorrechten weet af te dwingen. Tuchtrechtelijk valt de advocaat echter onder de rechtbank. Toelatingsvoorwaarden tot het advocatenberoep zijn katholiek zijn (het Christendom is inmiddels staatsgodsdienst geworden) en de nodige leertijd doorlopen hebben om de 'legum eruditio' verworven te hebben. Van universiteiten en diploma's in de huidige betekenis van deze woorden spreken we nog niet. Zowel de partij zelf als haar advocaten moeten bij de start van elk proces op verzoek van de tegenpartij de calumnie-eed zweren. Vanaf

17 De eigenlijke procesvertegenwoordiging is lange tijd problematisch, omdat het Romeinse recht geen onmiddellijke vertegenwoordiging kent. (De *procuratio* – letterlijk het 'zorgen voor een ander' – is een algemene rechtsfiguur, waarvan de procesvertegenwoordiging slechts een toepassing vormt.) Het in naam van een derde gevoerde proces werkt daardoor niet automatisch ten aanzien van de vertegenwoordigde. De 'cognitor' is daarom iemand die door de vertegenwoordigde openbaar voor de rechter en zijn wederpartij als vertegenwoordiger wordt aangeduid. De 'cognitor' zelf wint of verliest het proces, maar de praetor verleent uitvoering voor of tegen de vertegenwoordigde. Justinianus heeft de 'cognitor' afgeschaft en vervangen door de 'procurator'. In het geval van de procuratie was er, precies omdat het Romeinse recht rechtstreekse vertegenwoordiging niet kende, nood aan extra garanties. In tegenstelling tot het geval van de cognitor, was de vertegenwoordigde niet persoonlijk aanwezig bij het aanstellen van de procesvertegenwoordiger. Om alle risico's te vermijden werd daarom van de procurator een zekerheid, de *cautio*, gevraagd, M. Kaser en F. Wubbe, *Romeins privaatrecht* (Zwolle 1971), p. 393. Deze 'argwaan' ten aanzien van de procesvertegenwoordiger, zal ertoe leiden dat ook in het gerecipieerde recht van de middeleeuwen en de nieuwe tijd borg moet gesteld worden en minstens een uitdrukkelijke geschreven volmacht moet voorliggen. Het vermoeden van volmacht dat vandaag in artikel 440, lid 2 Ger.W. staat, was toen dus nog een verre utopie.

18 Zodra er betaling is, ontstaat het risico op verwarring met de aanneming. Mandatum heeft echter precies betrekking op zaken waarop aanneming niet van toepassing is, zoals het optreden van een advocaat, maar ook van een arts of een vroedvrouw, Cornil, *Droit romain*, p. 347-349.

19 Het om niet-karakter was oorspronkelijk een *essentiale* van de mandaatovereenkomst, maar het verwerd tot een *naturale*. Als de opdrachtgever toch betaald heeft, dan kan hij in elk geval niet terugvorderen, zelfs niet als het (buiten de wil van de advocaat zelf) tegen de oorspronkelijke bedoeling in niet tot een proces komt, zie Digesten 19.2.38.

Justinianus moeten ze dit hoe dan ook van rechtswege doen. Deze eed houdt in dat men niet tergend of roekeloos procedeert, dat men zich niet zal overgeven aan chicanes. Wie dit weigert, verliest het proces.²⁰

Wanneer Justinianus in de zesde eeuw de bekendste opdracht tot codificatie uit de wereldgeschiedenis geeft, is het evident dat ook over procesvoering en de rol van advocaten iets zou moeten opgenomen worden. Dit 'iets' blijkt al bij al echter niet zoveel te zijn. Titel 1 van boek 3 van de Digesten draagt als opschrift 'de postulando', wat kan vertaald worden als 'over het aanvragen van een rechtsmiddel' of 'over het voeren van een proces'. Het is de 'sedes materiae'²¹ voor een aantal vragen die de advocaten in latere eeuwen, na de receptie van het geleerde recht, zich zullen stellen. De term 'advocaat' komt er slechts enkele keren in voor.²² Belangrijk te onderstrepen is dat in de eerste wet van deze titel een onderscheid wordt gemaakt tussen drie categorieën mensen: zij die helemaal niet mogen procederen, zij die enkel voor zichzelf mogen opkomen en zij die in rechte andermans belangen mogen behartigen. Voor deze categorieën gebruikt de Latijnse tekst de term 'ordines'. Het is een inspiratiebron voor het latere begrip 'orde', zonder dat in de Justiniaanse periode de groep van advocaten als een wettelijk erkende orde met enkele publiekrechtelijke bevoegdheden van zelfregulering kan beschouwd worden. Ook de term 'postulare' uit de titel 'de postulando' zal van belang zijn in het gerecipieerde recht om het onderscheid te maken tussen advocaten die enkel advies geven (*avocats consultants*) en advocaten die processen voeren (*avocats postulants*). Wanneer advocaten en procureurs in de vroegmoderne periode werkzaam zijn voor een gerecht, dan is 'postuleren' hiervoor het gebruikelijke werkwoord.

3.3 Het gerecipieerde Romeinse en canonieke recht

Het is dit Corpus Iuris Civilis van de Oost-Romeinse keizer Justinianus, dat vanaf de late elfde eeuw bestudeerd wordt in Bologna en vervolgens aan de andere Europese universiteiten, van Orléans via Parijs en Keulen tot Leuven (1425). De hier afgestudeerde legisten worden ingezet in het overheidsapparaat van de zich ontwikkelende nationale staten. Ik vernoem bij wijze van voorbeeld de Bourgondische hertogen, die in 1473 in Mechelen een opperste gerechtshof creëren. Dit wordt, net zoals de vele andere gelijkaardige instellingen, bemand met universitair geschoolde juristen. Hetzelfde gebeurt geleidelijk ook op de lagere niveaus. Juristen treden in dienst van steden en kasselrijen. Het gevolg is een steeds toenemende romanisering van het recht. Het recht verwetenschappelijkt, het wordt een zaak van universi-

²⁰ Cornil, *Droit romain*, p. 471.

²¹ Samen met de gelijkkluidende titel uit de Codex (boek 2, titel 6). Handelen verder over onder meer de advocatuur: C.2.7 (de *advocatis diversorum iudiciorum*), C.2.8 (de *advocatis fiscali*), C.2.9 (de *errore advocatorum vel libellos seu preces concipientium*) en C.2.10 (ut *quae desunt advocacioni partium iudex suppleat*). Over het procuraat handelt C.2.12 (de *procuratoribus*).

²² In D.3.1.4 lezen we: 'Ait praetor: si non habebunt advocatum ego dabo' (de praetor zegt: 'als ze geen advocaat hebben, dan zal ik hen een toewijzen'); D.3.1.8 heeft het over iemand die vijf jaren verboden is als advocaat op te treden ('cui advocacionibus in quinquennio interdictum fuisse'); D.3.1.11 heeft het onder meer over de al vermelde 'advocatus fiscali'.

'L'huître et les plaideurs', zeventiende-eeuwse Franse gravure (uit: R. Jacob, *Images de la justice* (Parijs 1994), p. 163).

tair geschoolde mensen. Deze rechtsmassa interageert met de dagdagelijkse rechtspraktijk, die nochtans tot laat in de middeleeuwen en voor vele rechtstakken zelfs tot het einde van het ancien régime, in de eerste plaats het terrein van het gewoonterecht blijft.

De geleidelijke romanisering van het recht is rechtstreeks het gevolg van de studie van het Romeinse recht aan de universiteiten. Onrechtstreeks, en minstens in even belangrijke mate, is de romanisering een gevolg van de kerkelijke invloed. In de laatste eeuwen van het grote Romeinse Rijk is de Christelijke godsdienst staatsreligie geworden. Deze Kerk organiseert zich als instituut naar het evenbeeld van het Romeinse Rijk, met bisschopszetels in de Romeinse civitates, met officialiteiten (dit zijn de bisschoppelijke rechtbanken) georganiseerd naar Romeins model. De Kerk neemt ook de taal en de cultuur van de Romeinen over, alsook het recht van het Rijk. Wanneer het West-Romeinse Rijk in 476 definitief valt, blijft de Kerk overeind en ze maakt op die manier de brug tussen de oudheid en de middeleeuwen. Met de

uitdrukking 'ecclesia lege romana vivit' wordt duidelijk gemaakt dat de Kerk eigenlijk verder blijft werken volgens de (aangepaste) regels van het Romeinse recht. De middeleeuwse officialiteiten passen onder meer het Romeinse procesrecht aan de kerkelijke noden aan en zo ontstaat de romano-canonieke procedure, met zijn inquisitoire strafproces en zijn privaatrechtelijke rolprocedure. Wanneer de nationale staten en de steden en kasselrijen in de late middeleeuwen hun eigen gerechten organiseren of reorganiseren, maken zij op hun beurt gebruik van dit romano-canonieke procesrecht. Het is in dit romano-canonieke procesrecht dat advocaat en procureur (weer) ten tonele verschijnen.

De vroegste attestaties van advocaten en procureurs vinden we dan ook in een kerkelijke context. In de oudste bewaarde documenten zijn de optredende advocaten en procureurs dan ook clerici. Kerkelijke instellingen (parochies, abdijen, kapittels) hebben daarbij vooral nood aan procureurs, omdat zij als rechtspersoon niet als dusdanig voor het gerecht kunnen verschijnen, maar noodzakelijkerwijze vertegenwoordigd moeten worden.²³ Het romano-canonieke procesrecht, met zijn advocaten²⁴ en procureurs, wordt vervolgens overgenomen, eerst in Frankrijk, daarna ook in de (Bourgondische) Nederlanden, door de vorstelijke justitieraden. Het hoogste Franse hof, het Parlement van Parijs, is het model voor de ontwikkeling van de vorstelijke justitieraden in de Nederlanden: de Raad van Vlaanderen,²⁵ de Raad van Brabant, het Parlement/de Grote Raad van Mechelen. Echo's van wat in deze hoge justitiehoven gebeurt, weerklinken in de lagere rechtspraak, bijvoorbeeld in de gerechtszittingen van de stads- en kasselrijbesturen, al blijft daar het gewoonterecht lange tijd de belangrijkste rechtsbron.

Van overheidsbemoeiing met de organisatie van advocatuur en gerecht is in Frankrijk sprake vanaf de dertiende eeuw. Koning Lodewijk de Heilige kondigt wetgeving met betrekking tot de advocatuur af. Op het einde van de dertiende eeuw beveelt de wet bijvoorbeeld dat het ereloon bepaald wordt in verhouding tot de waarde van de zaak, de verdiensten en bekendheid van de advocaat, de gebruiken van de balie en de mogelijkheden van de cliënt.²⁶

23 Wanneer bijvoorbeeld in 1281 de deken en het kapittel van de Kortrijkse Onze-Lieve-Vrouwkerk hun belangen moeten verdedigen in een proces voor de Doornikse official, dan stellen zij een 'procurator generalis' aan, M. Vleeschouwers-Van Melkebeek (red.), *Documenten uit de praktijk van de gedingbeslissende rechtspraak van de officialiteit van Doornik. Oorsprong en vroege ontwikkeling (1192-1300)* (Juris Scripta Historica, nr. 1; Brussel 1985), p. 57, nr. 40.

24 'L'avocat, au sens moderne du mot, est un produit de la renaissance intellectuelle du douzième siècle', A. Gouron, 'Le rôle de l'avocat selon la doctrine romaniste du douzième siècle', in: *L'assistance dans la résolution des conflits. Assistance in conflicts resolution. Troisième partie/Third part. L'Europe médiévale et moderne. Medieval and modern Europe* (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire comparative des Institutions. Transactions of the Jean Bodin Society for Comparative Institutional History, nr. 64; Brussel 1997), p. 7 en 15. Volgens Gouron is meer bepaald de Bolognees Bulgarus de eerste jurist die de 'advocatus' coherent behandelt. Hij heeft het officium om te praestare auxilium aan elk van de partijen en de 'causas perorare quousque voluerit'.

25 Voor een korte inleiding op deze instelling, die verder nog ter sprake komt, en een basisbibliografie, zie P. van Peteghem, 'Raad van Vlaanderen (1386-1795)', in W. Prevenier en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel 1997), p. 131-156.

26 Dalloz, v° *Avocat*, p. 460-461, nrs. 22-23.

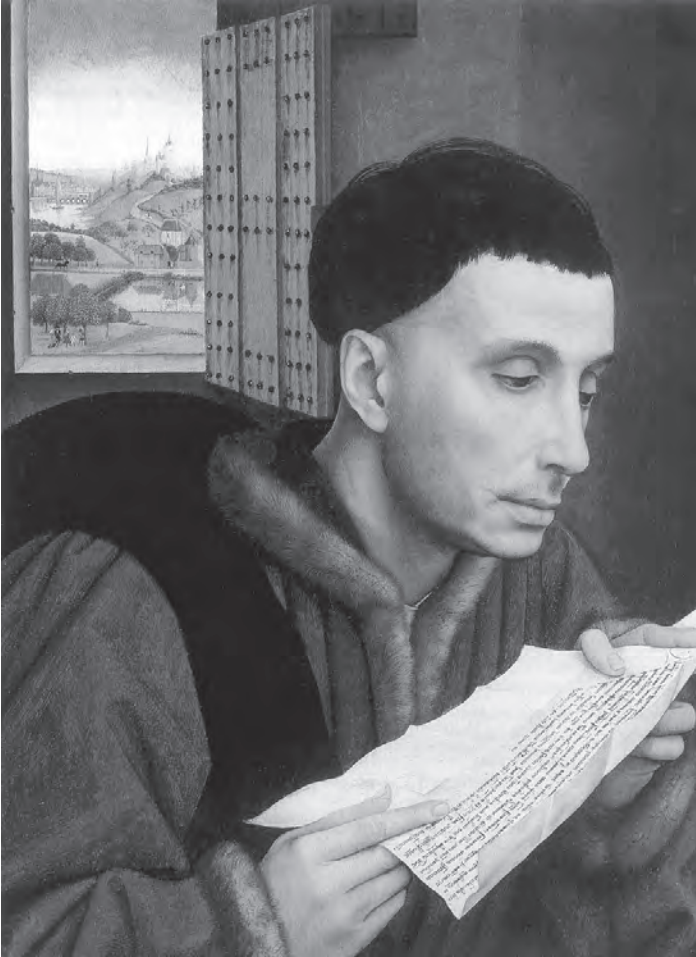
3.4 De rechtspraktijk van de late middeleeuwen in de Lage Landen

Maar nu terug naar de eigen regionen. In een samenleving beheerst door het gewoonterecht, is er geen nood aan 'schriftgeleerden' die de partijen met advies en retoriek bijstaan voor de rechtbank. Het gewoonterecht is nu eenmaal ongeschreven, sluit nauw aan bij het lokale rechtsgevoel, evolueert stilzwijgend mee met de maatschappij en is gekend door de grijze wijze rechtstoepassers. De oordeelvinders in het costumiere recht van de vroege middeleeuwen zijn de dorpsoudsten, die het recht kennen uit ervaring. Precies omdat dit recht ongeschreven is, kunnen we er vandaag, wegens gevaar voor Hineininterpretierung, ook niet veel meer over zeggen. De weinige sporen die ervan overgeleverd werden, maken wel duidelijk dat dit recht sterk religieus-mystiek gekleurd is. Ethiek, recht en religie lopen door elkaar. Recht wordt bijvoorbeeld gesproken op de hoogste heuveltop, nabij een bron of onder de grootste boom. Na de kerstening blijft dit religieuze doorwerken. Rechtbankzittingen gaan door in de open lucht (onder het waakzame oog van God) of in het kerkportaal. De (weinig) overdekte gerechtszalen worden bekleed met kruisbeelden en voorstellingen van het Laatste Oordeel,²⁷ de eed wordt afgelegd op de Bijbel of op relikwieën en voor het bewijs van schuld of onschuld worden irrationele bewijsmiddelen gebruikt. Dit zijn de zogenaamde godsbewijzen, zoals de water- en de vuurproef of het gerechtelijke duel. Voor dit laatste kan een procespartij een beroep doen op een professioneel vechter, een 'kampioen'. Een advocaat of rechtsbijstand is hier dus niet van doen, wel eventuele religieuze of fysieke bijstand. Zo zijn er de eedhelpers, die iemands goede eer ondersteunen wanneer hij de onschuldeed moet zweren. Sommige mannen treden ook geregeld op in verschillende processen om procespartijen te helpen bij het uitspreken van allerhande formules. Ze zijn de costumiere specialisten van de taal van het gerecht, de taallieden.

Vele hypothesen over de precieze oorsprong en rol van deze taalman of voorspreker, die zeker niet de partij vertegenwoordigt, maar enkel procestechisch bijstaat, blijven echter nog open, bij gebrek aan documentatie. Zodra er wel geschreven bronnen zijn, worden taalman, procureur en advocaat heel geregeld door elkaar vermeld. Het zijn nu eenmaal geleerde mensen, heel vaak zelfs clerici, die het recht optekenen. Het is dan ook normaal dat ze daarvoor de terminologie gebruiken, die ze aangeleerd hebben en dit is nu eenmaal de Romeinse terminologie. Als deze rechtsoptekenaars het dan hebben over een 'advocaat', is dit dan een taalman van het oude costumiere recht of een 'moderne' advocaat? In de middeleeuwen wordt 'advocatus' overigens nog in veel bredere context gebruikt als woord of 'beschermer' van een kerkelijke instelling.²⁸

27 G. Martyn, 'Painted Exempla Iustitiae in the Southern Netherlands', in: R. Schulze (red.), *Symbolische Kommunikation vor Gericht in der Frühen Neuzeit* (Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, nr. 51; Berlin 2006), p. 335-356.

28 Zie R. Naz, *Dictionnaire de droit canonique*, I (Parijs, 1935), v° *Avoué*, en voor enkele voorbeelden in de Nederlanden: J. Dumolyn, 'The legal repression of revolts in late medieval Flanders', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 2000, p. 479-521; A. Koch, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de 13e eeuw* (Gent 1951), p. 41; A. van den Abeele, *De balie van Brugge. Geschiedenis van de Orde van advocaten in het gerechtelijk arrondissement Brugge* (Brugge 2009), p. 1; H. van der Linden, 'De abdij van Egmond en haar erfhuurders. Met uitweidingen over "eigendom" en "eigendomsverschuiving"', in: *Pro Memorie*

Een lezende man, vermoedelijk 'Sint Ivo', geschilderd door Rogier van der Weyden (1400-1464). National Gallery (Londen).

De interactie van het costumiere en het geleerde recht bezorgt de hedendaagse rechtshistoricus hoofdbrekens. Hij wordt geconfronteerd met zeer onvast taalgebruik en het zou wellicht verkeerd zijn om vanuit het hedendaagse paradigma te denken dat ook het middeleeuwse recht geijkte terminologie had. Daarenboven waren er toen allerhande combinaties van verschillende juridische en para-juridische functies mogelijk.²⁹ We illustreren dit aan de hand van enkele voorbeelden uit het graafschap Vlaanderen en meer bepaald uit het Kortrijkse. Er zijn uit het eerste millennium³⁰ in elk geval geen bronnen overgeleverd over recht en gerecht

7.1 (2005), p. 48. Ook de vorst beschouwde zichzelf als beschermheer van de Kerk of 'advocatus ecclesiae', B. Wauters, *Recht als religie. Canonieke onderbouw van de vroegmoderne staatsvorming in de Zuidelijke Nederlanden* (Leuven 2005), p. 122.

²⁹ Zo kon ook de voorspreker van een feodaal hof als advocaat optreden, D. Heirbaut, 'Who were the makers of customary law in medieval Europe? Some answers based on sources about spokesmen of Flemish feudal courts', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 2007, p. 261.

³⁰ De keizerlijke kanselarij van Karel de Grote, waar clerici de dienst uitmaken, gebruikt wel nog de term 'advocatus' in een capitularium van 802, maar of de term ook in de praktijk gebruikt is, is betwifelbaar.

in deze streek. De oudste juridische stukken dateren uit de veertiende eeuw. We vinden er nog sporen van het oude Germaanse rechtssysteem, maar inmiddels is de romanisering ingezet.

Zo is op het einde van de veertiende eeuw Joos Ruebin pensionaris van de kasselrij Kortrijk. In die hoedanigheid is hij zowel klerk-griffier als raadsman van de vrijschepenen en van de 'boorchghenoten' van het kasteel van Kortrijk, het leenhof dat ook zitting heeft als rechtbank. Tegelijk treedt hij voor andere rechtbanken ook als 'taelman' op voor derden.³¹ In hoeverre de 'taelman' van de gewoonterechtspraktijk uit de late middeleeuwen teruggaat op een Germaanse traditie, dan wel slechts een 'Germanisering' is van de Romeinsrechtelijke advocaat of procureur, is niet steeds duidelijk.

Bij de Kortrijkse vrijschepenen en borggenoten wordt heel vaak 'ten hoofde gegaan' door lagere schepenbanken. Dit houdt in dat een lager gerecht een procesdossier voor advies, eigenlijk dus de vraag om een concept-vonnis, voorlegt aan een hogere instantie. De gewoonterechtelijke regel dienaangaande stelt dat lagere gerechten (zonder geschoolde juristen) hun vraag om advies aan de hogere rechtbank (waar wel geschoolde juristen zijn) mondeling moeten formuleren. Als ze dit niet kunnen, moeten ze een taalman inschakelen. In deze regel lezen we dus dat een taalman wordt ingehuurd als iemand niet in staat is zelf zijn zaak mondeling voor de rechtbank te brengen.³²

De taalman is aan het eind van de veertiende eeuw in de eerste plaats een (vormelijk) voorspreker, wellicht niet zozeer een (inhoudelijk) raadsman. Hij moet een uitdrukkelijke procuratie kunnen voorleggen.³³

Als de Kortrijkse rechtsaantekeningen het echter hebben over de rechtsbijstandsfunctie, dan hebben ze het over een 'raet' of 'rade'.³⁴ Wanneer iemand 'raet ende taelman' vraagt aan de rechtbank, dan vraagt hij dus wellicht uitstel om twee mensen te kunnen contacteren, of althans één man met beide functies.³⁵

De taalman heeft vooral de formele opdracht de juiste formuleringen te gebruiken. Een proces blijkt inderdaad nogal formalistisch te zijn. Zo riskeert de partij die spreekt zonder toestemming van de rechtbank een boete³⁶ of een argument wordt zonder meer genegeerd omdat de taalman gesproken heeft vooraleer hij daartoe toestemming heeft gekregen.³⁷

31 J. Monballyu en F. Debrabandere (red.), 'Kortrijkse rechtsaantekeningen (1319-1402)', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België* 1979, p. 126-128.

32 Monballyu en Debrabandere, 'Kortrijkse rechtsaantekeningen', p. 146, nr. 27. Taallieden komen nog aan bod in rechtsaantekeningen 44, 101, 120, 124, 125, 129, 136, 137 en 143.

33 Monballyu en Debrabandere, 'Kortrijkse rechtsaantekeningen', p. 219, nr. 128. Volgens de Kortrijkse costume omstreeks 1400 mag een eiser zich in een geding niet laten vertegenwoordigen, *eod.*, p. 192, nr. 93.

34 Zo mag een schepen niet optreden als raadsman in een zaak voor de schepenbank aanhangig en wie één keer uitstel kreeg om een raadsman te contacteren, kan geen tweede bedenktijd meer krijgen, Monballyu en Debrabandere, 'Kortrijkse rechtsaantekeningen', p. 165, nr. 58 (vonnis van 9 november 1391) resp. 168, nr. 64 (vonnis van 8 februari 1367).

35 Monballyu en Debrabandere, 'Kortrijkse rechtsaantekeningen', p. 213, nr. 124 (op de vraag van een partij om 'raet ende taelman' te krijgen, riposteerde de baljuw dat hij daartoe geen toestemming gaf, omdat 'hi was wettelijc ghetaelmant'), p. 219, nr. 128, p. 221, nr. 129 en p. 222, nr. 129.

36 Monballyu en Debrabandere, 'Kortrijkse rechtsaantekeningen', p. 211-212, nr. 124

37 Monballyu en Debrabandere, 'Kortrijkse rechtsaantekeningen', p. 231, nr. 137

Is de taalman uit bovenstaande voorbeelden blijkbaar wel soms de vertegenwoordiger van de (niet aanwezige) procespartij, soms de voorspreker van de wel aanwezige partij, hij is in elk geval ook de man die de geplogenheden van het lokale gerecht kent en dus is hij ook in zekere zin een juridische expert. Hij is bij de meeste rechtbanken echter geen rechtsgeleerde, hij is geen kenner van het geleerde, dit is het Romeinse en/of canonieke, recht. Hij is geen licentiaat of doctor in de rechten.³⁸ In de twaalfde tot vijftiende eeuw worden termen als ‘taelman’, ‘prolocutor’, ‘causidicus’, ‘advocatus’, ‘avant parlier’, ‘amparlier’ en ‘avocat’ echter nog door elkaar gebruikt.³⁹ Ook de geleerde terminologie in de verfranste of vernederlandste vorm ervan wijst eerder op de gewoonterechtelijke figuur van de taalman.⁴⁰ De terminologie wordt pas vaster (en meteen Romeinser) in de loop van de zestiende eeuw,⁴¹ de eeuw waarin het wettenrecht het steeds meer haalt op het costumiere recht (onder andere door de codificatie en de homologatie).⁴² In heel wat wetten, opgetekende costumen en gerechtelijke stijlen vinden we regels over de advocaat en de procureur,⁴³ terwijl de taalman verdwijnt.⁴⁴ Advocaten

38 ‘Advocaten moeten vijf laren in Bartolo ende Baldo gestudeert hebben, ende geexamineert zijn’, J. de Damhouder, *Practycke in civile saecken* (Den Haag 1626; reprint Brussel 1999), p. 310, nr. 29. In de daaropvolgende beschouwingen stelt De Damhouder vast dat het helaas op vele plaatsen blijkbaar ook mogelijk is advocaat te worden, zonder deze studies te bewijzen, als men maar genoeg geld op tafel legt.

39 In Gent verordenen de schepen in februari 1373 nog enkel dat oneerbiedig gedrag ten aanzien van de ‘taelmans’ zal gestraft worden, A.E. Gheldolf (red.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Tome premier. Coutume de la ville de Gand*, I, p. 545-546 (nr. 41). In het procedurereglement van 21 juni 1552 gaat het al om ‘taellieden ende procureurs’, *ead.*, II, p. 301, art. 4. In het reglement van 19 april 1747 wordt daarentegen uitdrukkelijk vermeld dat de door de procureurs ingediende stukken getekend moeten zijn door een advocaat, *ead.*, II, p. 620. In de in 1615 gehomologeerde costume van Nieuwpoort is in rubriek 4 veel sprake van procureurs, één keer van een taalman (die de handelingsonbekwame vrouw als procespartij moet bijstaan), en slechts één keer van een advocaat (die de beschuldigde van capitale misdrijven wordt toegevoegd), L. Gilliodts-Van Severen (red.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Furnes. Coutumes de la ville et du port de Nieuwpoort* (Brussel 1901), p. 50-70, resp. 66 (art. 53) en 86 (rubriek 11, art. 10). In de in 1620 gehomologeerde costume van Poperinge is in titel 14 over de stijl van procederen sprake van ‘procureurs ofte taelmannen’, L. Gilliodts-Van Severen (red.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Furnes. Coutumes de Lombardside, Loo et Poperinghe* (Brussel 1902), p. 234 (art. 30-31).

40 Van Caenegem, *Geschiedenis*, p. 280-282.

41 Het is de eeuw waarin onder meer de werken van Filips Wielant via de gedrukte handboeken van Joos de Damhouder voor een uniformering zorgen. Over advocaten en procureurs en hun opdrachten wordt uitvoerig uitgeweid in *Practycke in civile saecken*, waarvan een reprint van de uitgave van Den Haag van 1626 werd uitgegeven door het Tijdschrift voor Privaatrecht in 1999. Het is met verwijzingen naar het Romeinse recht en het *ius commune* dat Damhouder onder meer het verbod van het *pactum de quota litis* (dat de advocaat een aandeel toekent in de opbrengst van het proces) afwijst en stelt dat de advocaat daarvoor uit zijn ‘officie’ kan gezet worden (cap. 49, nrs. 11-12). Het volledige hoofdstuk 96 is aan de advocaten gewijd en hoofdstuk 129 somt de excepties op die tegen een advocaat kunnen worden opgeworpen.

42 En voor de ontwikkeling van de rechtspraktijk mag zeker de invloed van de werken van Wielant en De Damhouder niet onderschat worden. In strafzaken die volgens de ‘ordinaire’ procedure worden afgehandeld, mag, aldus Wielant die schrijft aan het begin van de zestiende eeuw, de beklagde ‘antwoorden by advocaet ende occuperen by procureur’. Excepties mogen ook door advocaat en procureur geformuleerd worden, maar over de grond van de zaak moet de beklagde zelf antwoorden, J. Monballyu (ed.), *Corte instructie in materie criminele (Filips Wielant verzameld werk*, nr. 1; Brussel 1995), p. 61 (cap. 18, art. 2) en p. 155 (cap. 32, art. 1).

43 Voor het graafschap Vlaanderen kan bijvoorbeeld verwezen worden naar titel 57 van de costume van stad en kasselrij Veurne (gehomologeerd in 1615), L. Gilliodts-Van Severen (red.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Furnes. Coutumes de la ville et châtelainie de Furnes*, II (Brussel 1896), p. 230-234 of rubriek 23 van de in 1624 gehomologeerde costume van Roeselare, L. Gilliodts-Van Severen (red.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier d’Ypres. Coutumes de la ville et commune de Roulers* (Brussel 1914), p. 116-120.

44 Men vraagt zich af of hier nu een costumier ontwikkelde toestand wordt vastgelegd in de codificatie dan wel door de codificatieprocedure van hogerhand actief het vigerende recht wordt bijgestuurd. Ook Jos Monballyu komt in zijn onderzoek over het Kortrijkse tot de vaststelling dat de begrippen taalman, procureur en advocaat in het begin van de zestiende eeuw nog door elkaar gebruikt worden, J. Monballyu, *Het gerecht in de kasselrij Kortrijk (1515-1621)* (ongepubliceerd doctoraatsproef-

en procureurs worden overigens meestal⁴⁵ samen genoemd, heel vaak in een hoofdstukje gewijd aan deze en andere ‘suppoosten’ van de rechtbank, zoals de griffiers, de klerken, de notarissen en de deurwaarders.

4 Procesvertegenwoordiging en advocatuur in de Raad van Vlaanderen

Vanaf de zestiende eeuw⁴⁶ kunnen we duidelijk een beeld schetsen van (de onderscheiden rol van) de advocaten en de procureurs.⁴⁷ Beiden worden gerekend onder de suppoosten⁴⁸ van een gerechtelijke instelling, waarbij ze – jaarlijks! – de eed afleggen en waaraan ze verbonden blijven. We bekijken hun rol in de Vlaamse justitieraad,⁴⁹ die als voorbeeld gold voor zowel de andere justitieraden in de Nederlanden⁵⁰ als voor de lagere instellingen

schrift K.U.Leuven 1976), I, p. 211. De ‘taalman’ komt vooral aan bod in mondelinge procedures, de procureur en de advocaat vooral in schriftelijke procesvoering. In Franstalige processtukken werden allen echter steeds met ‘advocat’ aangeduid. Gelijkaardige vaststellingen voor het hertogdom Brabant bij X. Rousseaux, ‘De l’assistance mutuelle à l’assistance professionnelle. Le Brabant (XIVe-XVIIIe s.)’, in: *L’assistance dans la résolution des conflits. Troisième partie*, p. 129-161, in het bijzonder p. 133 en 144.

45 Voor de rol van advocaten en procureurs bij de Grote Raad van Mechelen in de zestiende eeuw, zie A. Wijffels, ‘Procureurs et avocats au Grand Conseil de Malines’, in: *L’assistance dans la résolution des conflits. Troisième partie*, p. 163-187; R. van Rhee, *Litigation and legislation. Civil procedure at first instance in the Great Council for the Netherlands in Malines (1522-1559)* (Brussel 1997), p. 94-95; voor de stad Mechelen stelt L. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* (Antwerpen 1947), p. 66-68, vast dat de oudste vermelding van een advocaat uit 1350 dateert, maar in strafzaken treedt pas in 1451 een eerste advocaat op; M. Lijten, *Het burgerlijk proces in stad en meierij van ’s Hertogenbosch, 1530-1811* (Brabantse Rechtshistorische Reeks, nr. 2; Assen 1988), p. 67-68, behandelt enkel de procureurs als gerechtsdienaars. De advocaten behoren dus blijkbaar niet tot het personeel van het gerecht.

46 Ook in Brugge duiken de eerste advocaten in procedures pas op in de zestiende eeuw, volgens de recente studie van Van den Abeele, *Balie van Brugge*, p. 1.

47 Dit geldt overigens voor de Nederlanden in het geheel. In Brabant bijvoorbeeld worden in 1588, 1589, 1591, 1594 en 1595 ordonnances gepubliceerd over de rechten en plichten van advocaten en procureurs, J. Nauwelaers, *Histoire des avocats au Conseil de Brabant* (Brussel 1946), p. 51. Zowel in Brabant als in Vlaanderen is er een ‘boom’ van het aantal advocaten in de zestiende eeuw.

48 Ook het officie-fiscaal bestaat eigenlijk uit een advocaat(-fiscaal) en een procureur(-generaal). Naar aanleiding van een betwisting in de zeventiende eeuw, wordt een beeld geschetst van hun onderlinge taakverdeling, die heel analoog is aan die tussen gewone advocaten en procureurs: ‘il y a en l’estat, office et affaires de la fiscalité cette différence entre eux que l’un at (pour ainsi dire) la médiation et l’autre l’action, que l’un compose et que l’autre sert les écrits, que l’un digère et que l’autre recouvre les mémoires, que l’un instruit et que l’autre poursuit, que généralement l’un travaille à la forme et l’autre à la matière et que proprement (comme disent les Bourguignons) l’avocat est patrocinant et le procureur postulant’, Rijksarchief Gent (RAG), Raad van Vlaanderen, inv.nr. 674, artikel 110. Zie L. de Frenne, *Het archief van de fiscalen van de Raad van Vlaanderen. Een denkoefening over het statuut van de procesdossiers en een nadere toegang hierop voor de periode 1658-1662*. Verhandeling Archivistiek VUB; Brussel 2005. Oorspronkelijk traden de fiscalen ook op voor particulieren (omdat hun overheidsopdrachten onvoldoende oprachten), maar een ordonnantie van 22 mei 1522 verbiedt dit en verhoogt daarom de gages van de fiscalen, *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden. Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, reeks 2, II (Brussel 1898), p. 216-217.

49 G. Martyn, ‘Les avocats au Conseil de Flandre (1386-1795): à la recherche d’une déontologie’, in: R. Robaye (red.), *Les acteurs de la justice. Magistrats, ministère public, avocats, huissiers et greffiers (XIIe-XIXe siècle)* (Travaux de la Faculté de Droit de Namur, nr. 24; Namen 2002), p. 103-119.

50 Bijvoorbeeld de Raad van Brabant in de vijftiende eeuw, zie P. Godding, *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)* (Brussel 1999), p. 388; over de advocaten bij de Brabantse raad, zie het reeds vermelde standaardwerk van Nauwelaers, *Histoire*. Voor de Staatse Raad van Brabant, zie R. Sprenger, ‘De advocaten bij de Staatse Raad van Brabant in de achttiende eeuw. Een eerste verkenning’, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek 1993*, p. 122-152, en meer algemeen E.-J. Broers en B. Jacobs (red.), *De concept-procesordonnantie van 1662 van de Raad van Brabant in Den Haag en de Albertine ordonnantie van*

gen van het graafschap. Deze vorstelijke instelling⁵¹ was tijdens het ancien régime binnen het graafschap Vlaanderen de hoogste gerechtelijke instantie, bevoegd voor onder andere majesteitsschennis op strafrechtelijk gebied, maar op burgerlijk vlak vooral het hof van beroep van het graafschap.

Het is volgens de huidige stand van het rechtshistorisch onderzoek niet duidelijk of er een periode geweest is waarin alle in het graafschap werkende advocaten exclusief advocaat bij de Raad van Vlaanderen waren. Feit is dat, eenmaal in Gent voor de justitieraad de eed afgelegd, de jurist zijn advocatentitel kon blijven dragen, ook al functioneerde hij de facto bij lagere gerechten of praktiseerde hij zelfs helemaal niet (meer). Er blijken heel wat advocaten van de justitieraad verspreid over het graafschap gewerkt te hebben, zo bijvoorbeeld in Brugge⁵² of Roeselare.⁵³ Ook procureurs waren verbonden aan zowel de vorstelijke justitieraad als aan de meest diverse lagere gerechtelijke instellingen, maar in dit geval in principe steeds maar bij één instelling. Procureurs in Kortrijk bijvoorbeeld zijn dan enkel procureur bij de lokale rechtbank. Advocaten die in Kortrijk wonen daarentegen blijven verbonden aan de Raad van Vlaanderen en daardoor vallen ze onder de exclusieve rechtsmacht van de justitieraad. In 1780 bijvoorbeeld wordt de Kortrijkse advocaat Jean-Baptiste de Pentheville op vraag van zijn familie gecolloqueerd door de in Gent zetelende Raad van Vlaanderen.⁵⁴

Naast het feit dat de Vlaamse advocaten verbonden zijn aan de Raad van Vlaanderen en de procureurs aan verschillende instellingen, zijn er nog heel wat andere verschillen tussen de procureur of procesvertegenwoordiger en de advocaat of rechtsadviseur/pleiter. De

1604 voor de Raad van Brabant te Brussel. Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht, nr. 29; Amsterdam 2003 en E.-J. Broers en B. Jacobs, *Procesgids Staatse Raad van Brabant*. Hilversum 2000. Voor Holland, zie M.-C. le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw*. Hilversum 2001, alsook C. Verhas, *De beginjaren van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland* (Den Haag 1997), p. 60-64 in het bijzonder over de advocaten en procureurs, en R. Huijbrecht, 'De advocaten en de advocatuur bij het Hof van Holland', in: Id. (red.), *Handelingen van het eerste Hof van Holland symposium gehouden op 24 mei 1996 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag* (Den Haag 1997), p. 43-61, alsook R. Huijbrecht, S. Scheffers en J. Scheffers-Hofman, *Album Advocatorum. De Advocaten van het Hof van Holland 1560-1811*. Rijksarchief Publikatiereeks, nr. 3; Den Haag 1996; Voor Namen, zie X. Lelièvre, *Avocats au Conseil de Namur*. Namen 1865, en in het bijzonder m.b.t. de advocaten en de procureurs: C. Vael, 'Avocats et procureurs au conseil provincial de Namur du XVe au XVIIIe siècle', in *L'assistance dans la résolution des conflits. Troisième partie*, p. 189-228. De auteur stelt vast dat de advocaten en procureurs in Namen later verschijnen dan in de andere provincies.

51 Onder de Franse bezetting van onze regionen in de zeventiende eeuw heeft Lodewijk XIV een nieuwe soevereine justitieraad opgericht in Doornik. Een van de eerste raadsheren die er benoemd worden, is de Kortrijkse advocaat Adriaen Mondet, G. Martyn, 'Boerenschepenen en geleerd recht', in: *Pro Memorie* 5.1 (2003), p. 397. Over de advocaten in het Parlement de Flandres, zie: H. Leuwers, 'La « communauté des avocats » du Parlement de Flandres. Organisation et déontologie d'un barreau de province de Louis XIV à la Révolution (1688-1790)', in: *Revue de la société internationale d'histoire de la profession d'avocat* 1994, p. 129-153.

52 Van den Abeele, *De balie van Brugge*, p. 1-12.

53 Zo was in 1788 Michael, een lid van de Roeselaarse poorterfamilie Hennessy, advocaat bij de Raad van Vlaanderen, M. de Bruyne, *De Roeselaarse poorterie* (Brussel 1964), p. 40. Er waren overigens heel wat procureurs en advocaten in Roeselare, eod., p. 58-59.

54 Collocatie is het in een inrichting plaatsen van een zwakzinnige. RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nrs. 21.398 en 21.691. De man vraagt na zeven jaar opsluiting om vrijgelaten te worden. Zijn 'curateur' vraagt goederen te mogen verkopen om verder in zijn onderhoud te kunnen voorzien.

Het Gravensteen in Gent, zetel van de Raad van Vlaanderen, wieg van de advocatuur in de Lage Landen (foto G. Martyn).

advocaat is een gediplomeerd jurist⁵⁵ (van de Leuvense⁵⁶ universiteit), de procureur niet.⁵⁷ Dit zal zich blijvend manifesteren in de ambtelijke kledij. Procureur en advocaat dragen dezelfde toga, maar alleen de gediplomeerde jurist draagt daarop de epitoga met korte en lange hermelijnstaart, symbool van de universitaire graden van kandidaat en licentiaat (de doctor mag eigenlijk een derde strook dragen). Ook op straat moeten de suppoosten zwart

55 In Brabant wordt de diplomavorwaarde voor advocaten pas in 1501 wettelijk bevestigd (Godding, *Le Conseil de Brabant*, p. 125), maar het is daarvoor, zeker in Vlaanderen, wel al de praktijk dat advocaten een rechtendiploma hebben. Wigeri motiveert de nood aan een diploma onder meer met te stellen dat de beginnende raadsman anders tot schade van zijn cliënten grote fouten maakt en dus het vak leert op kosten van zijn cliënten, zie T.J. Veen, 'Elias Wigeri over het procesrecht als deel van de academische rechtenstudie (1772)', in: *Pro Memorie* 4.2 (2002), p. 87-129, in het bijzonder p. 97 en 104-106.

56 De facto hebben de meeste Vlaamse advocaten in Leuven gestudeerd, maar binnen de Zuidelijke Nederlanden was er ook een universiteit in Douai. Bij de visitatie van de Leuvense universiteit ten tijde van Albrecht en Isabella werd uitdrukkelijk bepaald dat, tenzij in uitzonderlijke omstandigheden, alle advocaten van de vorstelijke justitieraden in Leuven hun diploma moesten gehaald hebben: 'Et qui aliter ad licentiam promoti fuerint, non volumus ut ad palatia nostra aut consilia tamquam advocati admittantur, nisi ex singulari causa et dispensatione a priore et utriusque facultatis collegio approbata et concessa promoti fuissent', *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden. Albrecht en Isabella*, I, p. 334 (18 april 1617, art. 102). André Eloi de Backer (1520-1562), geboren in Poperinge en advocaat in Brugge, had bijvoorbeeld in Bourges gestudeerd (en werd daar ook professor), R. Dekkers, *Bibliotheca Belgica Juridica. Een bio-bibliografisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden aftot 1800* (Brussel 1951), p. 7.

57 Voor een globale continentaal-Europese vergelijking, zie H.W. Baade, 'The education and qualification of civil lawyers in historical perspective: from jurists and orators to advocates, procurators and notaries', in: J.W. Cairns en O.F. Robinson (red.), *Critical studies in ancient law, comparative law and legal history* (Oxford 2001), p. 213-234. Kandidaten voor het procuraat verwezen naar hun ervaring als notaris of klerk van een procureur, zie bv. RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nr. 678, een register van rekwesten om benoemd te worden tot procureur van de Raad van Vlaanderen (die op dat ogenblik, 1678, in Brugge resideert). Jacques Bernard de Rouck heeft bijvoorbeeld 'eenige jaeren gheoeffent inde practijcque ten comptoire van synen vaeder', Pieter de Brabant is eerste klerk geweest van de griffie, Anthonis d'Haese is klerk van een raadsheer geweest, Jacques vander Haghen is notaris en deurwaarder geweest van de Raad ... Deken en eedt van de praktizijnen geven aan de justitieraad advies over de geschiktheid van applicanten voor het procuraat. Enkele van die adviezen zijn bewaard in RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nr. 686.

gekleed gaan.⁵⁸ Omdat de advocaat een universitair diploma heeft, mag hij zich magister of ‘meester’⁵⁹ noemen. De procureur heeft zijn bureau of ‘comptoir’ dicht bij de rechtbank waaraan hij exclusief verbonden is. De advocaat echter bepaalt vrij zijn woon- en werkplaats (al is door de wetgever wel enkele keren gepoogd een residentieplicht op te leggen) en kan optreden bij verschillende gerechtelijke instellingen. Het aantal procureurs is overigens wettelijk vastgelegd, dat van de raadslieden niet.⁶⁰ De procureur moet (het is minstens een wettelijke voorwaarde voor sommige instellingen, maar of het ook de courante praktijk was, is minder zeker) een toegangsexamen afleggen, de advocaat niet. Beiden betalen een ‘admissiegeld’,⁶¹ maar dat van de procureurs is veel hoger dan dat van de advocaten (de procureur is dus blijkbaar meer zeker van zijn inkomen). Als de justitieraad tarieven bepaalt voor bepaalde akten of handelingen, dan krijgt een advocaat hiervoor een groter honorarium dan een procureur. De procureur moet steeds een geschreven volmacht voorleggen, de advocaat niet.⁶² De procureur is dus veel meer een ambtenaar, terwijl de advocaat wel ook ‘suppoost’ wordt genoemd maar de facto veel vrijer is.⁶³ De advocaat geeft inhoudelijk advies, pleit, maar schrijft en ondertekent ook de verzoekschriften en conclusies. De procureur zorgt voor voldoende kopieën voor partijen en rechters, doet de neerlegging ter zitting of ter griffie, vraagt de rolstelling en regelt de proceskalender. Tegelijk advocaat en procureur zijn is niet mogelijk.⁶⁴

58 Hermesdorf, *Licht en schaduw*, p. 176 beschrijft de kledingvoorschriften volgens de ordonnanties van de Raad van Vlaanderen.

59 Ook in de gilden waren er echter meesters. Het is dus niet aangeraden om telkens iemand ‘meester’ wordt genoemd in een juridische tekst automatisch ervan uit te gaan dat het om een advocaat, minstens een universitair gediplomeerde gaat (zie nochtans bv. Godding, *Le Conseil de Brabant*, p. 121 contra andere bijdragen van dezelfde auteur: ‘Le Conseil de Brabant sous Philippe le Bon. L’institution et les hommes’, in: R. Stein (red.), *Powerbrokers in the late middle ages. Les courtiers du pouvoir au bas moyen-âge* (Turnhout 2001), p. 109 en ‘L’influence du droit romano-canonique en Brabant au milieu du 15e siècle: le rôle du Conseil princier’, in: B. Durand en L. Mayali (red.), *Excerptiones iuris. Studies in Honor of André Gouron* (Berkeley 2000), p. 316, noot 21). Volgens sommige auteurs getuigt, minstens in de vijftiende eeuw, het gebruik van de meestertitel door bijvoorbeeld een (opper)klerk dat men minstens een deel van de rechtenstudie gevolgd heeft, zonder ook het diploma gehaald te hebben, P. Santy, ‘Een papieren revolutie? De introductie van het papier te Brugge (13de-14de eeuw)’, in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 2003, p. 209-210. Men was dan minstens wel ‘magister artibus’, zie bv. J. de Mey, ‘Doppere, Rombout de’, in: *Nationaal biografisch woordenboek XVI* (Brussel 2002), kol. 301-305. Maar ook de beul wordt wel eens de ‘meester van justitie’ of ‘meester van de hooge wercken’ genoemd en deze man is absoluut geen universitair geschoolde, F. van Hemelryck, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken* (Leuven 2004), p. 255.

60 In 1772 bijvoorbeeld (wanneer de Raad van Vlaanderen zelf intussen is uitgedroefd tot een instelling met 14 raadsheeren) zijn in de omgeving van de justitieraad 152 advocaten en 26 procureurs werkzaam, Van Peteghem, ‘Raad van Vlaanderen’, p. 140.

61 RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nr. 677 is een register van ontvangsten van dit admissiegeld voor de jaren 1749-1760. Procureurs betalen dan 600 gulden, advocaten slechts 50. In 1749 leggen niet minder dan 14 nieuwe advocaten de eed af, 8 in 1750, 8 in 1751, 11 in 1752, 4 in 1753, 12 in 1754, 13 in 1755, 8 in 1756, 10 in 1757, 16 in 1758, 15 in 1759, 7 in de eerste jaarhelft van 1760.

62 De advocaat is een stuk vrijer dan de procureur, die een echte ambtenaar is. Zo worden er veel meer boetes (wegens het niet respecteren van termijnen en andere vormvereisten) opgelegd aan procureurs dan aan advocaten, Martyn, ‘Les avocats’, p. 115.

63 Zo worden de procureurs wel vermeld onder alle mogelijke ambtenaren die het bezoek kunnen krijgen van de inspecteur-generaal (griffiers, secretarissen, ontvangers, notarissen, deurwaarders...), maar de advocaten niet, zie bijvoorbeeld de aanstelling van inspecteur-generaal Philippe de Wulf (6 maart 1734), RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nr. 603, f° 1.

64 Net zoals vandaag kon een advocaat ook niet tegelijk rechter zijn in de zaak waarin hij optrad, noch handelaar. Voor het overige waren er in het ancien régime minder incompatibiliteiten dan vandaag. Zo waren de functies van advocaat en tabelloer niet onverenigbaar, zie G. van Dievoet, ‘Koninklijk tabellionaat in Vlaanderen (1675-1795)’, in: Prevenier en Augustyn, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, p. 631.

Advocaat en procureur zijn gebonden aan het beroepsgeheim⁶⁵ en beiden vallen onder het *privilegium fori* van de instelling waarbij ze ‘postuleren’ of ‘praktiseren’. Het loon van de procureur is een gerechtskost, maar het is niet steeds duidelijk of dit ook (helemaal) het geval is met het honorarium van de advocaat.⁶⁶ De justitieraad taxeert wel een aantal handelingen van de advocaat als gerechtskost (ten laste van de verliezende partij), maar het is niet uitgesloten dat daarnaast ook nog een bijkomend honorarium verschuldigd was aan de eigen raadsman.

Heel wat grafelijke ordonnanties, vooral vanaf de zestiende eeuw, regelen aspecten van de rechten en plichten van de suppoosten van de Raad van Vlaanderen. Een globale regeling in een soort statuut, deontologie of huishoudelijk reglement is er niet,⁶⁷ maar bepalingen in verband met de advocatuur liggen verspreid tussen andere procedureregels. Opvallend daarbij is dat het gedrag van advocaten en procureurs als bijzonder belangrijk wordt beschouwd voor een goede en snelle rechtsbedeling. Zo bepaalt artikel 23 van de ‘ordonnance ampliative sur l’administration de la justice au Comté de Flandre’⁶⁸ (‘pour pourveoir à l’abréviation de justice (...) pour plus abrégier les procès, accélérer la justice’):

enjoingnons aux advocatz et procureurs de nostre conseil, sur les sermens qu’ilz ont à Dieu et audict conseil, de non prendre dilayz superfluz, ne aultres qu’il n’est permis par nos précédentes ordonnances et instructions dudict conseil, et de servir à diligence et au plus tard endedens 15 jours de leurs escriptures et mémoires, et escrire au plus bref et substancieusement que faire se pourra, sans user de redictz et langaige superflue, ne accumuler allégations de droict plus que besoing soit, et que en leurs contredicts, reproces et salvations, ilz ne répètent ce qu’ils ont escript en leurs principales escriptures et mémoires, et ne facent allégations de droict et de fait nouveaulx, hors qui pourroient concerner et procéder des tiltres et lettres produictes, saulf de pouvoir joindre motifs de droict en la conclusion de cause, se bon leur semble, à paine de payer chascune fois sans deport par lesdictz procureurs trente patars, et par lesdictz advocatz trois florins d’or, qui seront prestement levez et exigez, et pardessus ce, estre pugniz arbitrairement à la discrétion desdictz de notre conseil, et de refondre l’intérest de partye.

65 ‘Een procureur of advocaet die de briefven of tsecreet van zynen meester tooght de partie adverse, es te pugnierene van valscheden, ende te priverene van zynen staet als verzwoorne’, *Monballyu, Corte instructie*, p. 101 (cap. 85, art. 9). Let op het gebruik van het woord ‘meester’, dat vandaag als aanspreektitel van de raadsman wordt gebruikt, maar in deze zin uit de zestiende eeuw slaat op de partij zelf, die dus ‘meester’ is van de zaak en van zijn advocaat.

66 Dit zou het geval zijn, minstens volgens een attestatie, in de Raad van Brabant in de vijftiende eeuw, zie Godding, *Le Conseil de Brabant*, p. 460. Feit is ook dat er in het archiefonds van de Raad van Vlaanderen talrijke dossiers van betwistingen van erelonen bewaard zijn en dat de justitieraad in dit geval de tussenkomsten van een advocaat kon ‘taxeren’. Een zeer groot aantal handelingen was getarifeerd, maar blijkbaar hadden advocaten, in tegenstelling tot procureurs, toch een vrije grote appreciatiemarge. Over het salaris van de advocaten in Rijsel, zie de ordonnantie van 20 juli 1612, *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden*. Albrecht en Isabella, I, p. 140.

67 Dit is bijvoorbeeld wel het geval voor de Soevereine Raad te Roermond. Het ‘Reglement van Sijne Majesteys Souverainen Raede geordonneert in den lande ende hertoghdomme van Gelre, voor d’advocaeten ende procureurs op ’t stuck van instrueren ende furneren der processen’ van 1674 is in die zin waardevol vergelijkingsmateriaal, zie A. Berkvens, ‘Hervorming van bestuur en rechtspraak in Spaans Gelre tijdens de regering van Karel II. Enkele reglementen betreffende de *stilus curiae* van de Soevereine Raad te Roermond en de bevoegdheden van de Staten van het Overkwartier, 1674-1699’, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave van de Oude Wetten en Verordeningen van België* (1999), p. 9-100.

68 *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden*, reeks 2, III, p. 216-220.

Het Gentse advocatenhuis op de hoek van de Lievekaai en de Sint- Widostraat (foto G. Martyn).

Gelijkaardige vermaningen tot bondigheid worden in de daaropvolgende eeuwen keer op keer weer vernieuwd. In de bewaarde veroordelingen van advocaten en procureurs komen echter heel weinig sancties voor dit soort tergend en roekeloos procederen voor. Wel worden door de Raad van Vlaanderen heel wat boetes⁶⁹ uitgesproken voor andere, meer concrete, nalatigheden, zoals het niet aanwezig zijn wanneer de rol wordt afgelopen. Bij het begin van de zitting roept de griffier de lijst van zaken af die die dag zullen behandeld worden. Advocaten en procureurs die in die zaken optreden, moeten aanwezig zijn, 's zomers om 7u30, 's winters om 8u30. Ze mogen dan echter de zitting zelf niet storen met gebabel en nutteloos heen-en-weergeloop. Hun klerken mogen aanwezig zijn, maar moeten stil achterin de zaal plaats nemen.⁷⁰ De advocaten zitten op de eerste rijen banken, in volgorde van anciënniteit, de procureurs daarachter.

69 Als de enkele bewaarde registers representatief zijn, dan werden in elk geval drastisch meer procureurs dan advocaten tot allerhande boetes veroordeeld, zie bv. RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nrs. 679-682. Gemiddeld gaat het om een paar boetes per maand. Meest voorkomende redenen zijn het niet verschijnen op de rolzitting en het verschijnen zonder toga ('tabbaert'), maar er wordt ook gestraft 'om gelachen ende geclapt t'hebben in consistorie' (inv.nr. 681, 11 oktober 1680) of 'om hem niet ghedraghen t'hebben met behoorlyck respect' (eod., 21 oktober 1680). Een procureur wordt ook beboet als hij geschriften neerlegt die niet getekend zijn door een advocaat, inv.nr. 682, 13 september 1690.

70 Zie de ordonnantie van 6 mei 1542, *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden*, reeks 2, IV, p. 383-384.

De procureurs en de advocaten bij de Raad van Vlaanderen maken samen een corps ('corpus') uit. Binnen dit corps wordt een soort bestuur, 'deken ende eedt der practisijnen',⁷¹ gevormd. Qualitate qua neemt de oudste procureur de functie van deken waar. Wanneer een plaats vrij komt in de eed, stellen de zittende leden enkele namen van praktizijnen met minstens tien jaren ervaring voor aan de justitieraad, die dan het effectieve nieuwe lid aanduidt.⁷² Een tuchtinstantie is dit echter niet. Dekenen en eed hebben een vertegenwoordigende functie bij officiële gelegenheden en ze streven onder meer naar het verkrijgen van allerlei fiscale en andere privileges.⁷³ Tuchtrechtelijk en civielrechtelijk⁷⁴ vallen zowel advocaten als procureurs echter onder de gerechtelijke instelling waaraan ze verbonden zijn. Voor een beeld van hun professioneel en extraprofessioneel gedrag is een studie van de documenten van het officie-fiscaal dan ook aan te bevelen.⁷⁵ A fortiori vormen de advocaten dus geen aparte 'orde' (terwijl deze term naar het einde van ancien régime toe wel al gehanteerd wordt in het Parlement van Parijs en elders in Frankrijk).⁷⁶ Binnen het corps geldt een 'gerontocratie'. Problemen van voorrang worden steeds opgelost op basis van anciënniteit.

Naast 'dekenen en eed van de praktizijnen' organiseren de suppoosten van de Vlaamse justitieraad zich ook voor gezamenlijke sociale en religieuze activiteiten. Paul van Peteghem heeft recent de Gentse Sint-Ivbroederschap onder de loep genomen.⁷⁷ Ivo, Yves Helory uit het Bretoense dorpje Kermartin, overleed in 1303 en werd al in 1347 heilig verklaard. 'Zoals elders in Europa kan vastgesteld worden, hebben met name juristen aan de universiteit,⁷⁸ in parlementen en grote rechtbanken van kerk en staat veel bijgedragen aan de bekendheid

71 'Deken en eed' was een gebruikelijke benaming in het ambacht- en gildenwezen, zie bijvoorbeeld L. Lootjins, *Advertisement om deken ende eedt, ouderlingen ende ghemeene suppoosten van den ambachte van de hudevetters der stad Brugge*. Brugge 1701.

72 Zo blijkt althans in de achttiende eeuw de werkwijze te zijn volgens de ordonnantie van 20 december 1720, *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden*, reeks 3, III, p. 232-233.

73 Van bij de oprichting van de Raad van Vlaanderen hebben de advocaten en procureurs bepaalde vrijstellingen van taken op bier en wijn genoten en nadat de stad Gent een poging had ondernomen deze fiscale uitzonderingen af te schaffen werden ze door de ordonnantie van 24 april 1542 'sur les privilèges des avocats et procureurs du Conseil de Flandre en matière d'accises locales' weer bevestigd, *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden*, reeks 2, IV, p. 378-379. RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nr. 685 is een lijst van advocaten van de Raad van Vlaanderen die bepaalde vrijstellingen van stedelijke belastingen genieten voor het jaar 1671. Ze telt 205 namen.

74 In de bewaarde procesdossiers vinden we heel wat betwistingen inzake erelonen. De taxering gebeurde voornamelijk op basis van een uurtarief, dat voor de advocaat ongeveer het viervoudige was van het uurloon van zijn klerk.

75 Zie bijvoorbeeld De Frenne, *Het archief van de fiscalen van de Raad van Vlaanderen*. De auteur vermeldt civielrechtelijke geschillen tussen advocaten en procureurs onderling (nr. 8) of waarbij toch minstens één partij suppoost van de raad is (nrs. 11, 13, 18, 49), maar ook vorderingen van het openbaar ministerie bij de raad wegens wangedrag van advocaten (nr. 75; gebrek aan eerbied voor de raadsheren; nr. 89; schriftvervalsing; nr. 91; onwettige handelingen; nr. 121; omkoping; nr. 125; bedreiging en belediging van een procureur).

76 J.-L. Gazzaniga, 'L' « ordre » des avocats aux derniers siècles de l'ancien régime', in: *Défendre par la parole et par l'écrit. Etudes d'histoire de la profession d'avocat* (Toulouse 2004), p. 37-51; J.-L. Halpérin, 'Interrogations sur un prétendu modèle corporatif', in: id. (red.), *Les structures du barreau et du notariat en Europe de l'ancien régime à nos jours* (Lyon 1996), p. 5-8; H. Leuwers, *L'invention du barreau français 1660-1830. La construction nationale d'un groupe professionnel*. Parijs 2006.

77 P. van Peteghem, 'De broederschap van de heilige Ivo en de Gentse advocaten tijdens het Ancien Régime. Op zoek naar sporen van de cultus van de heilige Ivo in het graafschap Vlaanderen, maar vooral te Gent', in: *Tijdschrift voor Privaatrecht* 2008, p. 1383-1401; zie ook A. Gaillard, 'La Confrérie de Saint Yves et le bureau de consultation gratuite à Gand', in: *Bulletin de l'Académie royale de Belgique* 1853, p. 93; H. Dykmans, 'L'assistance judiciaire', in: *Journal des Tribunaux* 1888, kol. 1299.

78 In Leuven bijvoorbeeld verbleven de baccalaurei in de rechten in het Sint-Ivocollege.

van de Heilige Ivo als officiaal, als bemiddelaar en als advocaat van de armen.⁷⁹ Hij wordt dan ook in Gent, zetel van de Vlaamse justitieraad, vereerd, maar pas in 1677 wordt een Sint-Ivobroederschap opgericht. Jaarlijks organiseert deze op de naamdag van 19 mei een publieke lezing en draagt ze de traditionele Sint-Ivomis op (die voorheen door deken en eed werd aangevraagd en toen opgedragen werd in de Veerlekerk nabij het Gravensteen, zetel van de raad, en, na de Beeldenstorm, in de Veerlekapel van de Sint-Niklaaskerk). In reglementen moet de Raad van Vlaanderen geregeld aandringen op het bijwonen van de Sint-Ivomis.⁸⁰ De broederschap heeft haar zetel in de kerk van de Sint-Michielsparochie, waar de meeste praktizijnen wonen en waar ze ook hun gemeenschapshuis hebben, op de hoek van de Lievekaai en de Sint-Widostraat. De broederschap staat ook in voor sociale hulp aan noodlijdende confraters, hun weduwen en kinderen, alsook voor de gratis rechtsbijstand aan minvermogenden.

Al sinds de late middeleeuwen kan de Raad van Vlaanderen aan armen een advocaat toewijzen, 'pro Deo et Sancto Yvone', een algemeen gebruik bij alle rechtbanken.⁸¹ Een decreet van 1733 kent ook de gratis procedure toe voor geschillen aangespannen door de broederschap ten behoeve van armen. Een consultatiebureau van de broederschap kwam daarvoor elke eerste zondag van de maand samen in de sacristie van de Sint-Michielskerk.

Aangezien de geschiedenis aantoont dat de Vlaamse advocaten heel vaak de mostaard gehaald hebben bij het Parlement van Parijs,⁸² is het te vermoeden dat ook de Franse regels van de stage⁸³ werden overgenomen. Al van in de veertiende eeuw is er sprake van een onbepaalde stageperiode. De grote ordonnantie van Lodewijk XIV van 1667, de historische voorloper van de *Code de procédure civile*, werkte het statuut van advocaat breder uit en bepaalde de stage op twee jaren, verlengd in 1751 tot vier.

In het Parlement van Parijs is het gewoonterecht gegroeid dat later onder Napoleon wettelijk werd vastgelegd, bijvoorbeeld de idee om in volgorde van beroepsanciënniteit een tableau op te stellen, alsook de functie van 'stafhouder'. Deze benaming gaat terug op een

79 Van Peteghem, 'De broederschap', p. 1388.

80 Bijv. ordonnaties van de Raad van Vlaanderen van 9 juni 1610 (*Plakkaten van Vlaanderen*, V, p. 139-140) en van 10 mei 1687 (*eod.*, p. 141).

81 In Mechelen bijvoorbeeld was het meestal de oudste advocaat die als 'armenadvocaat' werd aangesteld. Hij was vrijgesteld van taksen en ontving een vergoeding van de stadskas, Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, p. 67. In 1769 verleende Maria Theresia een oprichtingsakte voor de broederschap van de advocaten van Doornik en het Doornikse, met een regeling van de gratis rechtsbijstand. In Brugge waren de juristen verenigd in de Sint-Laurentiusbroederschap, maar in 1531 werd Sint-Ivo de tweede patroon van de confrérie. Van den Abeele, *De balie van Brugge*, p. 7-9, vond evenwel geen advocaten als lid. Wel waren advocaten van de Raad van Vlaanderen lid van de Sabbatine, een Brugse gezelligheidsvereniging voor juristen, die in 1743 officieel werd gesticht. Voor Antwerpen, zie E. Geudens, 'La confrérie de Saint-Yves à Anvers au XVIIe siècle', in: *Annales de la Société Royale d'Archéologie* 1905; V. Jacobs, *Uit het verleden der Antwerpsche balie. De confrérie van St. Ivo en haar laatste jubelfeest in 1674*. Antwerpen 1917.

82 B. Auzary-Schmaltz en S. Dauchy, 'L'assistance dans la résolution des conflits au civil devant le Parlement de Paris au Moyen-Âge', in: *L'assistance dans la résolution des conflits. Troisième partie*, p. 41-83; D. Bell, 'Les avocats parisiens d'ancien régime: un guide de recherches', in: *Revue de la société internationale d'histoire de la profession d'avocat* 1993, afl. 5; A. Damien, *Les avocats du temps passé*. Versailles 1973; R. Delachenal, *Histoire des avocats au Parlement de Paris (1300-1600)*. Parijs 1885; J. Gaudry, *Histoire du barreau de Paris depuis son origine jusqu'à 1830*. Parijs 1864; B. Sur, *Histoire des avocats en France des origines à nos jours*. Parijs 1998.

83 Volgens P. van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555)*. Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provincien (Nijmegen 1990), p. 427, moest er een stage doorlopen worden, maar in de bewaarde archieven vonden we hiervan alsnog geen sporen.

veertiende-eeuwse broederschap waarbij de klerken, procureurs en andere suppoosten van het justitiepaleis waren aangesloten. Vanaf 1782 zouden de advocaten niet langer deel uitmaken van de broederschap, maar de naam bleef. Oorspronkelijk was de deken of oudste van rechtswege stafhouder.

Uit de bewaarde procesdossiers kan niet afgeleid worden of er in het ancien régime onder de advocaten al van specialisatie sprake was (er waren zeker nog geen samenwerkingsverbanden). Bij wet werden wel een aantal gespecialiseerde adviseurs voor hekserij aangesteld⁸⁴ en wie boeken uitgaf over een bepaald onderwerp, zal ongetwijfeld ook meer cliënten voor dit soort problemen aangetrokken hebben.⁸⁵ Vincent de Roose, advocaat bij de Raad van Vlaanderen en substituut van de Gentse officiaal publiceerde in 1687 het boekje *Imago veri advocati vitaeque ejus moralis et spiritualis, una cum regulis, privilegiis et indulgentiis pontificiis ac regis confraternitati Sancti Yvonis concessis*, een overzicht van de klassieke plichten van de advocaat (rechtschapenheid, gematigdheid ...).⁸⁶ De auteur was één van de stichters van de Gentse Sint-Ivobroederschap. Ook waren het advocaten die van de reeks van de Plakkaaten van Vlaanderen werk maakten. Bepaalde advocaten traden anderzijds bij herhaling op voor dezelfde opdrachtgevers, zodat, in hedendaagse terminologie, van een soort abonnement sprake was. Zo hadden de meeste Vlaamse steden hun ‘stadsadvocaat’ te Gent.⁸⁷

5 De advocaten op het einde van het ancien régime

Het beeld van de advocaten op het einde van het ancien régime is er één van de betere sociale klasse.⁸⁸ In de fiscale ‘hiërarchie’ worden ze in de topcategorie geplaatst, samen met

⁸⁴ Zie de bijdrage van Jos Monballyu in dit boek.

⁸⁵ Bijvoorbeeld het boekje over de inbreng in nalatenschappen van de achttiende-eeuwse advocaat bij de Raad van Vlaanderen François van Laecke, uitgegeven te Brugge in 1759. Het valt echter op, bij het doorbladeren van Dekkers, *Bibliotheca Belgica*, dat in verhouding tot het totale aantal publicerende juristen tijdens het ancien régime, er heel weinig Vlaamse advocaten zijn. Gentse uitzonderingen zijn Laureyns van den Hane (1617-1683), die ook schepen van de Keure van Gent is geweest en een belangrijke editie van de Vlaamse costume verzorgde, *eod.*, p. 74, en Jean-Baptiste de Clerck (1650-1700), die een commentaar op de leenrechten van Wielant publiceerde, *eod.*, p. 37. Advocaat en later raadsheer Willem van Coorenhuyse (1530-1617) gaf een methode op de Digesten uit (*eod.*, p. 38), de Brugse advocaat Jacob de Corte (1510-1567) verzorgde verschillende edities van de Instituten en zijn stadsgenoot Nicolas Rommel (1603-1669) een commentaar op artikel 19 van het Eeuwig Edict. De Romeinsrechtelijke publicaties van Baudouin van der Piet (1546-1609), die drie jaren advocaat was bij de Raad van Vlaanderen, zijn de vrucht van zijn onderwijs in Douai. De meest productieve advocaat is Georges de Ghewiet (1651-1745), die echter zeer snel na de start van zijn advocaten carrière te Gent de wijk nam naar het nieuwe (Franse) Parlement de Flandre, zie de recente editie van zijn *Jurisprudence du Parlement de Flandre* door Serge Dauchy en Véronique Demars-Sion (Brussel 2008). Ook Remy Albert du Laury (1650-1716), die bekendheid verwierf als editor van de rechtspraak van de Grote Raad van Mechelen, was eerder in zijn carrière even advocaat te Gent.

⁸⁶ Een vertaling met toelichting verscheen in 1963 in Brugge: *De ideale advocaat: zijn morele en geestelijke gedraging ook als hij tot het ambt van rechter wordt geroepen*.

⁸⁷ Zo had Roeselare sinds de oprichting van de Raad van Vlaanderen een eigen advocaat (en procureur) te Gent, L. Giliodts-Van Severen (red.), *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier d'Ypres. Coutumes de la ville et commune de Roulers* (Brussel 1914), p. 23.

⁸⁸ Wanneer advocaten in het huwelijk traden, hadden de griffieklerken recht op ‘een tamelycke pasteye ende behoorelycke canne wijns’. RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nr. 644 bevat verschillende uitspraken van de Raad van Vlaanderen waarbij een advocaat veroordeeld wordt om deze wijn en taart aan te bieden.

De klassieke satire van de advocaat als 'niet altijd eerlijke geldwolf', gravure van de negentiende-eeuwse Franse karikaturist J.J. Grandville (pseudoniem van Jean Ignace Isidore Gérard, 1803-1847).

de griffiers en secretarissen van kerkelijke en wereldlijke hoven.⁸⁹ Tal van advocaten dragen een adellijke titel, al blijkt het niet te zijn, zoals in sommige Duitse gebieden, dat de advocatentitel, het 'officium nobile', automatisch de adelstand met zich meebrengt.⁹⁰ Het is vooral uit de beroepsgroep van de advocaten dat gerekruteerd wordt om de hoogste gerechtelijke en bestuurlijke instellingen van personeel te voorzien.⁹¹ De advocatuur blijkt

⁸⁹ Procureurs worden daarentegen geplaatst bij de deurwaarders, notarissen en chirurgijnen, een paar trappen lager in de fiscale 'hiërarchie', zie J. Dambruyne, 'Fiscaliteit en hiërarchie. Het belang van de directe belastinglijsten van 1577 voor de kennis van de status van socio-professionele groepen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw', in: M. van der Eycken en E. Houtman (red.), *LACH, Liber amicorum Coppens Herman* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provincieën. Studia, nr. 115; Brussel 2007), p. 585-601.

⁹⁰ F. Zypaeus, *Notitia iuris Belgici* (Antwerpen 1635), p. 22 ('de postulando, nr. 4') lijkt het tegendeel te beweren, maar in de praktijk was dit niet het geval. Op de 126 nieuwe advocaten vermeld in RAG, Raad van Vlaanderen, inv.nr. 677, wordt bij 22 mannen de titel 'jonker' vermeld.

⁹¹ Zo vinden we in de benoemingsregisters van de raadsheren bij de Raad van Vlaanderen steeds weer de vermelding dat een nieuwe raadsheer voorheen advocaat was, bijv. RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 602 (1520-1732): Jehan de la Torre (f°

steeds opnieuw een springplank te zijn naar hogere ambten. De advocaten spelen in het ancien régime dus een vooraanstaande rol in de uitbouw van de statelijke macht.⁹² Ze behoren tot de cultureel-intellectuele⁹³ bovenlaag.⁹⁴ Zo zijn bijna alle rechtsgeleerde auteurs voor kortere of langere termijn advocaat geweest.⁹⁵

Vanaf de zestiende eeuw bepalen ook verschillende wetten dat lagere gerechtelijke instanties, vooraleer bepaalde zaken te beslissen (de belangrijkste toepassing is het heksenproces),⁹⁶ advies moeten vragen van een advocaat bij de Raad van Vlaanderen.⁹⁷ Bij dit prejudiciële advies stelt de rechtsgeleerde eigenlijk volledig het concept-vonnis op, dat vervolgens door de rechters wordt ondertekend en uitgesproken.

Hoewel de geleerde boeken steeds weer dezelfde nobele kenmerken van de goede advocaat propageerden (rechtschapen, eerste rechter in de eigen zaak, gematigd in de begroting van het ereloon ...) ⁹⁸ en ordonnanties⁹⁹ aandringen op een deftige levenswandel, is het maatschappelijke beeld van de advocaat niet altijd fraai.¹⁰⁰ Volkse zegswijzen en spotprenten verwijzen naar de geldzucht van de pleiters, maar ook de grote literatuur is niet mals voor de mensen van het recht.¹⁰¹ ‘Wie pleit om ene koe, geeft er één toe!’ In de fabel van de

1-4): ‘docteur es droicts et advocat postulant’, Jehan Cououcke (f° 129-130): ‘advocat postulant pardevant nostre conseil en Flandre’, Maximilien van Voorspoel (f° 278-279): ‘licentié es loix, advocat’, ...

92 Vergelijk met Frankrijk: D. Bell, *Lawyers and citizens. The making of a political elite in old regime France*. New York 1994.

93 De advocaten zijn bijvoorbeeld op een bepaald moment de grootste beroepsgroep in de Brugse rederijderskamers, zie P. Vanhoutte, ‘Noyt zoo grooten luyster van Edeldom. Een sociale analyse van de rederijderskamer van De Heilige Geest in het zeventiende-eeuwse Brugge’, in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 2001, p. 43-99, in het bijzonder p. 62.

94 Het verwondert dan ook niet dat bijvoorbeeld van de decriminalisering van zelfmoord in dit milieu werk wordt gemaakt. Zie voor een kleurrijke schets van het advocatenmilieu naar aanleiding van de zelfmoord van de Gentse advocaat Duermael: J. Monballyu, ‘De decriminalisering van de zelfdoding in de Oostenrijkse Nederlanden’, in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 2000, p. 445-469.

95 In hun bijdrage verder in dit boek sommen Paul Brood en Marie-Charlotte le Bailly tal van Noord-Nederlandse voorbeelden op.

96 Zie hierover de bijdrage van Jos Monballyu in dit boek.

97 Zie bijvoorbeeld ook de ordonnantie van 18 juni 1701 over het opleggen van boeten door lagere gerechten, *Verzameling van de verordeningen der Nederlanden*, reeks 3, I, p. 32-33. Voor een pittoresk geval van een advies van vijf Brugse rechtsgeleerden aan de Vlaamse soeverein-baljuw, zie J. Monballyu, ‘Betrapting op heterdaad bij overspel: een eeuwenoude strafvermindende verschoningsgrond ... voor de man: een Brugse casus, 1555’, in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 2001, p. 325-334.

98 Wielant (tit. 5, kap. 10) en Damhouder (kap. 129) sommen op dat de advocaat niet doof mag zijn, geestelijk gestoord, slaaf, vrouwenzot, veroordeeld voor een halsmisdrijf, kettters, leugenachtig, onbetrouwbaar, etc.

99 Een ordonnantie van de Raad van Vlaanderen van 9 juni 1610 (*Plakkaten van Vlaanderen*, V, p. 139-140) bepaalt dat de advocaten in zwarte tabbaards in de processie moeten opstappen, alsook bij begrafenissen van confraters.

100 M.-S. Dupont-Bouchat, ‘Pour une meilleure justice? La professionnalisation des procureurs et avocats’, in: *L’assistance dans la résolution des conflits. Troisième partie*, p. 229-248

101 Zie bijvoorbeeld Erasmus, Montaigne, Racine en La Fontaine geciteerd door Vael, ‘Avocats et procureurs au conseil provincial de Namur’, p. 189-191, alsook R. Verstegen, ‘Adagia ontlenen net als wijnen waarde aan hun ouderdom (Erasmus)’, in: *Rechtskundig Weekblad* 2005-2006, p. 962. Antoine Furetière (1619-1688) was zelf enkele jaren advocaat, maar werd later letterkundige en zelfs lid van de Académie Française. In 1666 publiceerde hij *Le roman bourgeois, ouvrage comique*, een parodie op het Franse gerechtelijke systeem. In zijn *Dictionnaire universel* nam hij de uitdrukking op dat een procespartij drie ‘zakken’ nodig heeft: een zak papieren (de proceszak), een zak geld en een zak geduld, S. Hanley, ‘The pursuit of legal knowledge and the genesis of civil society in early modern France’, in A. Grafton en J. Salmon (red.), *Historians and ideologues. Essays in honor of Donald R. Kelley* (Rochester 2002), p. 71-86. Zie ook W. Andrews, *The lawyer in history, literature and humour*. Londen 1896, reprint Littleton 1982, en J.-P. Masson, *Le droit dans la littérature Française* (Brussel 2007), p. 81-119 en 119-129 over respectievelijk ‘Les avocats’ en ‘Les avoués’.

oester (La Fontaine) kibbelen twee mannen om wie het eerst de oester gevonden heeft. Er wordt een jurist erbij gehaald om te arbitreran. Hij neemt de lekkere inhoud van de oester tot zich en laat de verdwaasde ‘procespartijen’ elk met een lege schelp achter. Advocaten worden vergeleken met gieren en hoeren, een kwalijke reputatie die eeuwen teruggaat en dus even oud is als het beroep zelf.¹⁰² De procureurs delen overigens in dit odium en zijn zelfs nog meer kop van jut.¹⁰³ Voor elk kleinste geschriftje – en die zijn er overvloedig! – rekenen ze rijke tarieven ...

6 Besluit

Als product van de receptie van het geleerde, Romeinse en canonieke, recht is de advocatuur, vooral naar Frans en meer bepaald Parijs’ voorbeeld, in de Nederlanden geïntroduceerd. De Raad van Vlaanderen in Gent speelde daarbij een belangrijke voorbeeldrol. Hoewel er al sporadisch in Vlaanderen een ‘advocatus’ optrad in de twaalfde en dertiende eeuw (waarbij steeds voorzichtig moet omgesprongen worden met de precieze betekenis van het woord), begon het beroep zich pas echt te ontwikkelen vanaf het einde van de veertiende eeuw (creatie van de Raad van Vlaanderen in 1386). Het breekt helemaal door in de zestiende eeuw. De (gediplomeerde) advocaten nieuwe stijl concurreren dan de oude ‘taal-lieden’ helemaal uit de juridische markt. Hun aantal neemt voortdurend toe, bij de Raad van Vlaanderen bijvoorbeeld van een tiental midden vijftiende eeuw tot 247 op het einde van het ancien régime. Ze behoren tot de betere burgerij en de lagere adel¹⁰⁴ en spelen een belangrijke rol in de uitbouw van de staat en de instellingen.

¹⁰² J.A. Brundage, ‘Vultures, whores, and hypocrites: images of lawyers in medieval literature’, in: *Roman Legal Tradition* 2002, p. 56-103.

¹⁰³ Onder de verlichte despoot Jozef II leiden de kritieken zelfs tot een voorstel tot afschaffing van de procureurs, Dupont-Bouchat, ‘Pour une meilleure justice?’, p. 243-244.

¹⁰⁴ Op de prosopografische aspecten van het onderzoek met betrekking tot de advocatuur in het ancien régime zijn we niet ingegaan in deze tekst. Voor een goede aanzet, zie S. Raman, *Een prosopografie van de suppoosten van de Raad van Vlaanderen in de tweede helft van de achttiende eeuw*. Licentiatheesis Geschiedenis Universiteit Gent 1998. De schrijfster concludeert na een onderzoek van onder meer staten van goed, parochieregisters en raadsarchieven dat er een duidelijk verschil in welstand was tussen enerzijds de raadsheren en de advocaten en anderzijds de procureurs en de notarissen. ‘Niet alleen hadden ze een ander bestedingspatroon, deze mensen distantieerden zich ook zoveel mogelijk van elkaar.’ Voor de daaropvolgende periode, zie G. de Buck, *De Gentse advocaten 1780-1830. Een onderzoek naar het sociaal profiel van een beroepsgroep*. Licentiatheesis Universiteit Gent 1982.

ADVOCATEN VAN DE DUIVEL?

DE VERDEDIGING AAN HET WOORD IN HEKSENPROCESSEN

1 Het begrip heksenprocessen

Onder heksenprocessen verstaat de rechtsgeschiedenis processen waarbij bepaalde personen strafrechtelijk werden vervolgd omdat zij in uitvoering van een contract met de duivel mensen of hun goederen hadden betoverd.¹ Toverij was een begrip dat al vele eeuwen vooraleer er heksenprocessen plaatsvonden gekend was. Het bestond essentieel uit het geloof dat mensen via bovennatuurlijke krachten invloed konden uitoefenen op het leven van henzelf of anderen. Het resultaat kon positief zijn, zoals het veroorzaken van een goede oogst, het vinden van een schat of het genezen van een persoon of dier (onttoveren) of negatief, zoals het doen mislukken van een oogst, het stiekem wegnemen van iemands goederen of het ziek of zelfs dood maken van een persoon of dier (betoveren of beheksen).

Bij het gerecht klaagde men aanvankelijk alleen de schadelijke toverij aan. Indien het daarbij tot een straf kwam, werd die aangepast aan de grootte van de aangerichte schade. Zo was Catheline Deckers in 1364-1365 in de Oudburg van Gent verdacht van het betoveren van de melk. Zij kwam ervan af met een geldboete. Marie Scare probeerde in 1337 in Ieper een andere vrouw met een taart te vergiften. Zij werd voor een tijdje met die taart tentoongesteld op een schavot en vervolgens voor zeven jaar verbannen uit Vlaanderen. Margriete Achtels had in 1468 in Brugge meerdere mensen vermoord met een gifdrank die was samengesteld uit allerlei onmenselijke en onnatuurlijke substanties waarop haar rechters niet nader wilden ingaan. Zij werd aan een staak levend verbrand en haar verkoelde lijk werd 'ten exemple van anderen' een tijdje tentoongesteld. In deze en soortgelijke gevallen van schadelijke toverij dachten de strafrechters toen al duidelijk aan een tussenkomst van de duivel, maar ze verkozen, zoals de Brugse rechters in 1468, om erover te zwijgen.²

Onder invloed van een aantal laatmiddeleeuwse, christelijke theologen kreeg het toverijmisdrijf in de vijftiende en zestiende eeuw geleidelijk een andere inhoud.³ Deze theologen interpreteerden immers elke toverij, zowel de heilzame als de schadelijke, als een beroep doen op de duivel.⁴ Toverij bestond voor hen uit een verbond van een mens en een

1 W. Schild, *Die maleficia der Hexenleut* (Schriftenreihe des Mittelalterlichen Kriminalmuseums Rothenburg o.d.T., 1; s.l. 1997), p. 63-150.

2 J. Monballyu, 'Schadelijke toverij en hekserij te Brugge en te Ieper in de 15de eeuw', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming 'Société d'Emulation' te Brugge* 121 (1984), p. 266.

3 D. Vanysacker, 'Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolgving (1450-1685). Een status questionis', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden* 9 (2000), p. 342-343.

4 L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waanbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming van de zeden* (Baarn 1983), p. 22-144.

duivel waarin de geloofsafval en de toewijding met ziel en lichaam aan de duivel centraal stonden.⁵ De wereldlijke rechtspraak nam dit over. Zo lieten de Brugse stadsschepenen op 6 juli 1532 Ghileyn Wouters verbranden omdat hij zich in de eerste plaats had overgegeven aan ‘den viant van der helle’ en sindsdien herhaaldelijk ‘by middele ende hulpe van den zelve viant diversche zaken ghedaen die verboden zyn in vermindertede van Gode almachtich ende contrarie zyne gheboden ende van der heleghe kerke’. Gheleyn werd ook veroordeeld omdat hij zich heel tevreden had getoond toen iemand van zijn sekte met ongeoorloofde middelen een andere persoon had gedood, maar deze menselijke schade stond duidelijk slechts op de tweede plaats. Dit blijkt uit een tweede vonnis van diezelfde schepenen op diezelfde 6 juli 1532 waarbij Ampleune Coopman, alias Pluene Bete, ook tot de verbrandingsdood werd veroordeeld omdat zij zich had overgegeven aan ‘den viant van der helle’. Ampleune had daarnaast met behulp van de duivel sommige personen van hun goederen beroofd,⁶ maar deze mindere schade had geen enkel gevolg op de uiteindelijke straf. Niet de grootte van de aangerichte schade maar het feit dat beiden God hadden verloochend, zich in lijf en ziel hadden overgegeven aan de duivel en deel uitmaakten van een duivelse sekte, was voortaan de belangrijkste reden waarom een tovenaer of toveres tot de brandstapel werd veroordeeld. Op de duur was zelfs schade niet eens meer noodzakelijk om wegens toverij gestraft te worden.⁷ Ook zij die met behulp van de duivel mensen of dieren genazen, schatten of verloren goederen vonden of de toekomst voorspelden, vielen voortaan onder het ‘horrible ende abominable crim van tooverie’.⁸

Onder invloed van de demonologische literatuur⁹ en het toenemende volksgeloof in de kracht van de duivel,¹⁰ werkte de zestiende- en zeventiende-eeuwse rechtspraak het verbod tussen heks en duivel verder uit. Zo bekende Cathelijne van den Bulcke op 20 december 1589 in Lier dat zij op aansporen van de duivel Moonvaeyer God had verloochend, met deze duivel meerdere keren geslachtsgemeenschap had, van deze duivel een merk kreeg op haar hand, met deze duivel meerdere vergaderingen van heksen en duivels bijwoonde,

5 Schild, *Die maleficia der Hexenleut*, p. 123-131.

6 Brugge, Stadsarchief, Oud archief, 192 (Verluydboek 1490-1537), f° 231v.

7 De term hekserij werd in onze gewesten pas in de 19^e eeuw overgenomen uit de Duitsland: K. Baschwitz, *De strijd met de duivel. De heksenprocessen in het licht van de massapsychologie*, (Amsterdam 1948), p. 185-186.

8 Dit was bijvoorbeeld in het geval van Elisabeth Vlamynx die in 1595 in Gent werd verbrand. Elisabeth maakte zich alleen schuldig aan geheimzinnige genezingen, niet aan schadelijke toverij: J. Monballyu, ‘Heksenprocessen en andere toverijprocessen in het Land van Aalst en het Land van Dendermonde’, in: *Het Land van Aalst* 53 (2001), p. 222-223 en 237-238. Een duivelse genezer was ook Morence van Hercle te Brugge in 1634: D. Vansacker, *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw* (Brugge 1987), p. 142-145. Over hekserij zonder schadelijke toverij, zie R. Zagolla, *Folter und Hexenprozess. Die strafrechtliche Spruchpraxis der Juristenfakultät Rostock im 17. Jahrhundert* (Hexenforschung, 11; Bielefeld 2007), p. 194.

9 Zoals de *Malleus malificarum* van Heinrich Kramer, het *Tractatus de sortilegiis* van Paulus Grillandus, de ‘*De magorum demonolatria libri IV*’ van Jean Bodin en de ‘*Daemonolatriae libri tres*’ van Nicolas Rémy. Dit waren de vier traktaten waarnaar de Brugse schepenen verwezen toen hun Kortrijkse collega’s hen in 1596 raadpleegden over het voeren van een heksenproces: J. Monballyu, ‘Toverij en hekserij te Brugge in het jaar 1596’, in: *Volkskunde* 81 (1980), p. 186-187. Van een directe invloed van deze geleerde traktaten is in de meeste heksenprocessen niets te merken!

10 P. Spierenburg, ‘Heksen, christendom en angst. Naar een theorie over de Europese heksenvervolgingen’, in: *De Gids* 148 (1985), p. 765-766.

naar die bijeenkomsten vloog nadat zij haar borst en hoofd had ingewreven met een zalf die ze van haar duivel had gekregen en op bevel van die duivel koeien betoverde, stiekem melk ontvreemdde bij haar burens en de bliksem had laten inslaan in een huis.¹¹ De schepenen van Hondschote veroordeelden op 18 augustus 1596 Margriete Mareel omdat zij 16 jaar eerder God had verloochend, zich had overgegeven aan een duivel die zich Cortsteert noemde, aan die duivel een haantje offerde en met die duivel herhaaldelijk de verschrikkelijke misdaad van sodomie pleegde, ‘ontfanghende zyn zaet cout ghelyc als ys’. Zij vloog met die duivel herhaaldelijk door de lucht naar een vergadering van duivels en heksen waar de prins van de duivels in een menselijke gedaante werd vereerd. Van diezelfde duivel kreeg Margriete geld en een poeder dat zij op meerdere personen uitstrooide waardoor die ziek werden of overleden. Cortsteert gaf haar ook slagen wanneer zij onvoldoende personen betoverde. Voor al deze feiten,

begrypende apostasie, idolatrie, sacrilegie, blasphemie, adulterie, sodomie, sortelegie, maleficie ende alderhande gruwelicke delicten jehghens ende in versmaedenese van de goddelicke Majesteyt ende zyn helich ghelove ende voorts in preiudicie van smenschen ghezontheit, leven ende welvaeren

werd zij gewurgd en verbrand voor het schepenhuis van Hondschote. Al haar goederen werden verbeurdverklaard.¹²

2 De procesgang in heksenprocessen

In tegenstelling met Duitsland, waar slachtoffers van hekserij tot diep in de zeventiende eeuw zelf dit misdrijf konden vervolgen,¹³ was dit in de Nederlanden al niet meer mogelijk in de zestiende eeuw. Alleen de territoriaal bevoegde gerechtsofficier, in die tijd baljuw, schout of amman genoemd, kon toen nog hekserij strafrechtelijk vervolgen door een aanhouding en ondervraging van de verdachte, zijn confrontatie met de slachtoffers of andere getuigen, zijn foltering en zijn bestraffing te vorderen. Personen die zich het slachtoffer waanden van hekserij, konden bij het gerecht wel nog een klacht indienen, waardoor zij zich formeel partij stelden in het proces, maar deze klacht had alleen tot gevolg dat de klager zich borg stelde voor de betaling van de gerechtskosten. Het gevolg was dat formele klachten in strafprocessen heel weinig voorkwamen. De slachtoffers van hekserij konden daarnaast dit misdrijf aangeven bij de bevoegde rechtbank, maar deze aangifte had alleen tot gevolg dat zij als getuigen werden verhoord.¹⁴

¹¹ J. Monballyu, ‘De procesvoering in heksenprocessen, toegelicht aan de hand van het geding tegen Cathelijne van den Bulcke te Lier in 1589’, in: *Heksen in de Zuidelijke Nederlanden. 16de 17de eeuw* (Brussel 1989), p. 33-34; G. Leysen, *Heksenprocessen in Lier van 1589 tot 1603* (Licentieverhandeling Geschiedenis K.U.Leuven 1998), p. 102-106.

¹² Hondschote, Archives communales, FF, 7, f°18v-21r.

¹³ Zagolla, *Folter*, p. 147-165.

¹⁴ J. Monballyu, *Van hekserij beschuldigd. Heksenprocessen in Vlaanderen tijdens de 16de en 17de eeuw* (Kortrijk-Heule 1996), p. 21-23; J. Monballyu, ‘De hoofdlijnen van de criminele strafprocedure in het graafschap Vlaanderen (16de tot 18de eeuw)’,

Omdat hekserij toen met de doodstraf was bedreigd, werd dit misdrijf ‘crimineel’ vervolgd, dit wil zeggen volgens de criminele procedure.¹⁵ Deze procesgang was een, van de normale procedure in burgerlijke zaken sterk afwijkende, inquisitoire procesgang die gekenmerkt was door een ruime onderzoeksbevoegdheid voor de strafrechter en het herleiden van de verdachte tot een voorwerp van onderzoek.¹⁶ Hij bevatte in de regel vijf kernmomenten: 1) de ‘informatie preparatoire’ of het voorbereidend verhoor van de benadeelde(n) en andere getuigen van het hekserijmisdrijf, 2) het ‘examen’ of de ondervraging van de verdachte nadat die was aangehouden, 3) de ‘informatie ordinaire’ of het eigenlijke verhoor van de getuigen ten laste en ten onlaste, 4) het ‘scherp examen’ of de ondervraging van de verdachte onder tortuur en 5) de ‘sententie’ of het eindvonnis en zijn executie. De strafrechter kon deze criminele procesgang inkorten wanneer de ‘informatie preparatoire’ voldoende bewijzen bevatte voor het bestaan van het misdrijf en de schuld van de dader of de verdachte spontaan het misdrijf bekende. De ‘informatie ordinaire’ en het ‘scherp examen’ vielen in dit geval weg.¹⁷ In heksenprocessen, waar de omgang met de duivel bij definitie een sterk verborgen karakter had en de verdachten bijna nooit spontaan bekenden, waren deze verkortingsvoorwaarden meestal niet vervuld. De vijfkernelementen van de criminele procesgang zijn er dan ook altijd terug te vinden.¹⁸

In tegenstelling met wat vele historici schrijven, of beter van elkaar afschrijven,¹⁹ kenden de heksenprocessen geen speciale, van de normale criminele procesgang afwijkende, snelrechtprocedure waarin zowat alles was toegelaten en de rechten van verdediging volledig waren uitgesloten. Heksenprocessen werden afgehandeld volgens de klassieke procesgang in criminele zaken.²⁰ De strafrechtsleer en de strafrechtspraak beseften wel dat hekserij een sterk verborgen karakter had (‘delictum occultum et facti transeuntis’) waardoor dit misdrijf bijna niet te bewijzen was (‘delictum difficilis probationis’). Bijgevolg lieten zij in heksenprocessen een aantal minder strenge aanwijzingen (‘indicia’) toe om iemand te kunnen aanhouden, te folteren of te veroordelen. Dit gold trouwens ook voor andere verborgen misdrijven, zoals seksuele betrekkingen tussen ongehuwde personen, overspel, incest, bestialiteit, gifmoord en ketterij.²¹

in: C.H. van Rhee, F. Stevens en E. Persoons ed., *Voortschrijdend procesrecht. Een historische verkenning* (Leuven 2001), p. 64-66.

15 J. de Damhoudere, *Praxis rerum criminalium* (Antwerpen 1601), cap. 2, p. 5

16 Over het onderscheid tussen de civiele en de criminele procesgang in strafzaken: J. Monballyu, ‘Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16^e eeuw’, in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg (red.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 1991), p. 120-125.

17 Monballyu, ‘De hoofdlijnen’, p. 74-107.

18 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 21-95.

19 Zie bijvoorbeeld J. Lyna, ‘De rechtspleging inzake heksenprocessen in ’t graafschap Loon’, in: *Limburg 1 (1919-1920)*, p. 21 en 24-25; L. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* (Antwerpen 1947), p. 196; R. Muchambled, ‘Sorcières de Cambrésis. L’*acculturation du monde rural aux XVIe et XVIIe siècles*’, in: *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVIe-XVIIIe siècle*, (Paris 1978), p. 169; W. Sellert en P. Oestmann, *Hexen- und Strafprozesse am Reichskammergericht, Frieden durch recht. Das Reichskammergericht von 1495 bis 1806* (Mainz 1994), p. 330-331; W. Schild, *Die maleficia*, p. 133; P. Oestmann, *Hexenprozesse am Reichskammergericht (Köln-Weimar-Wien 1997)*, p. 39 en 160-164; R. Voltmer, *Hexenprozesse und Hochgerichte*’, in: *Hexenprozesse und Gerichtspraxis* (ed. H. Eiden en R. Voltmer; Trier 2002), p. 503.

20 Wij verkondigden die stelling al in 1996: Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 15-16. Recent werd dit nog eens uitvoerig aangetoond door Zagolla, *Folter*, p. 165-187.

21 Zagolla, *Folter*, p. 177-180.

3 De rechten van de verdachten en hun verdedigers

Het fundamentele recht van de verdachte om zichzelf te verdedigen was in elk crimineel proces toegekend. Volgens artikel 13 van de 'Styl generael die men van nu voorts zal onderhouden ende observeren in de proceduren van de criminele saecken ende materien in dese Nederlanden' van 9 juli 1570, verder afgekort als de 'Styl crimineel' van 1570,²² moest de strafrechter elke aangehouden verdachte binnen de 24 uren na zijn aanhouding persoonlijk ondervragen en daarbij nauwkeurig noteren welke elementen hij naar voor wou brengen voor zijn 'defensie ende ontlastinge'. De verdachte kon alle elementen inroepen die hij voor zijn verdediging nodig achtte, zoals een declinatoire, een dilatoire of een peremptoire exceptie, een alibi, een strafuitsluiting- of strafverminderinggrond. Hij kon de ten laste gelegde feiten ook eenvoudigweg loochenen en vragen dat de vervolgende gerechtsofficier het bewijs van hun bestaan leverde. Wel moest hij onmiddellijk de getuigen noemen waarmee hij zich wilde behelpen, zodat de strafrechters die meteen konden oproepen en verhoren. Die verdediging kon hij niet alleen tijdens zijn eerste ondervraging maar ook tijdens alle latere ondervragingen uitoefenen.²³

Het recht op verdediging kon trouwens niet alleen door de verdachte maar ook door zijn nabije familieleden worden uitgeoefend.²⁴ Zo dienden de drie zonen van de 80-jarige Cathelijne Strubbe, die van hekserij was verdacht, op 14 mei 1660 een verzoekschrift in bij de schepenbank van Hondschote waarin zij kopie vroegen van het proces-verbaal van Cathelijnes ondervragingen en een lijstje met de namen van de getuigen ten laste. Op grond van deze stukken wilden ze dan bezwaren maken tegen de getuigen van de baljuw en een rationale verklaring geven voor de gedragingen van hun moeder ('reprochen ende redenen justificatoire'). Wegens haar ouderdom en kindsheid kon Cathelijne immers nog nauwelijks antwoorden, laat staan zich verdedigen.²⁵ De 58-jarige Gillyne Isenbrandt, die in datzelfde jaar in Belle voor hekserij werd vervolgd, werd door haar echtgenoot Jan Lievekindt verdedigd.²⁶ Dat deed ook Jan van den Ghinste voor zijn 71-jarige echtgenote Tanneken Viaene, die in 1661-1663 in Dentergem op verdenking van hekserij was aangehouden. Jan eiste daarbij ondermeer bij het leenhof een vrije toegang tot zijn echtgenote.²⁷ Jan van Steenbrugghe tenslotte verdedigde in 1661 zijn 50-jarige broer, Jacques van Steenbrugghe, voor het leenhof van Olsene. Jacques was aangehouden nadat meerdere bureu hem van hekserij hadden beschuldigd. Jan was griffier van het leenhof van Ingelmunster en als dusdanig zeer beslagen in de strafrechtspleging voor de Vlaamse strafrechtbanken. Na een tijdje liet

22 *Eerste deel van den vyfden placcaertbouck van Vlaenderen* (Gent, 1763), p. 153-170.

23 'Styl crimineel', artikel 18 en 20.

24 Zagolla, Folter, p. 177

25 Gent, Rijksarchief, Raad van Vlaenderen, nr. 22.181 (verzoekschrift van 14 mei 1660, dat op 21 mei 1660 aan de Raad van Vlaenderen werd voorgelegd); Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 69-70.

26 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 11-15.

27 J. Monballyu, 'Heksen, hun bureu en hun vervolgers in de Leiestreek. Een sociale benadering van de heksenprocessen te Olsene en Dentergem in 1660-1670', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 57 (2003), p. 141 en 147.

hij zich wel bijstaan door een procureur (Andries van der Beken) en een advocaat (François van Dendere) van de Raad van Vlaanderen.²⁸

Om zich behoorlijk te verdedigen moest de verdachte (of zijn verdediger) in de eerste plaats te weten komen waarvan hij precies werd beschuldigd en welke straf of andere veroordeling er tegen hem gevorderd werd. Om geen betwistingen te hebben, werd hem dat dan het best in een akte van inbeschuldigingstelling meegedeeld. Volgens de toenmalige strafrechtsleer was een dergelijke akte nu helemaal niet noodzakelijk. Na de 'informatie preparatoire' volstond het dat de vervolgende gerechtsofficier het proces-verbaal van deze 'informatie' overmaakte aan de bevoegde rechtbank zonder daarbij zelfs een bepaalde straf te vorderen. Op basis van deze 'informatie' ging de strafrechtbank dan over tot een ondervraging van de verdachte, die zich nog op vrije voeten kon bevinden of al was opgesloten in de gevangenis. De verdachte antwoordde persoonlijk en mondeling op deze vragen. Slechts wanneer het om een belangrijke strafzaak ging en de zaak onduidelijk bleef omdat de 'informatie preparatoire' onvoldoende bewijzen bevatte van het bestaan van het misdrijf of de schuld van de dader en de verdachte alles loochende, kon de strafrechter aan de gerechtsofficier het bevel geven om zijn tenlastelegging in een akte van inbeschuldigingstelling ('heesch' of 'aenspraeke') artikelsgewijs op schrift te stellen en een concrete veroordeling te vorderen. Van deze akte werd dan een kopie gegeven aan de verdachte, die er vervolgens binnen de drie dagen schriftelijk op kon antwoorden. De gerechtsofficier en de verdachte konden dan achtereenvolgens, telkens binnen de termijn van drie dagen, schriftelijk repliceren, dupliceren, tripliceren en quadrupliceren. Omdat de strafrechtbank in dit geval voor korte tijd de gewone procesgang in civiele zaken volgde, noemde men deze schriftelijke tussenprocedure de ordinaire procesgang in criminele zaken. Wanneer de strafrechter deze tijdrovende en kostbare tussenprocedure oversloeg, sprak men van de extraordinaire procesgang in criminele zaken.²⁹

De strafrechtspraktijk nam deze rechtsleer over in de zestiende eeuw³⁰ en dat deed ook de 'Styl crimineel' van 1570. Deze laatste bepaalde in artikel 32 dat de strafrechters in de regel de extraordinaire procesgang moesten volgen. De ordinaire procesgang mochten zij alleen toestaan wanneer het om een belangrijke strafzaak ging die na de 'informatie preparatoire' en de ondervraging van de verdachte nog zo onduidelijk was ('van sulcker swaerigheid, obscuriteyt ende duysterheyt') dat de strafrechter niet met zekerheid kon beslissen over het verdere procesverloop. De opstellers van de 'Styl crimineel' wensten hiermee te vermijden dat de verdachte of zijn verdediger (procureur of advocaat) een aantal overbodige en niet ter zake doende geschriften zou opstellen die het strafproces alleen vertroebelden of deden aanslepen.³¹

28 Monballyu, 'Heksen, hun burenen en hun vervolgers', p. 135-136.

29 F. Wielant, 'Corte instructie in materie criminele', in: J. Monballyu (ed.), *Filips Wielant, Verzameld Werk*, I (Brussel 1995), cap. 30-31, p. 153-155; De Damhoudere, *Praxis rerum criminalium*, cap. 30-31, p. 55-57 en 34, p. 60-61.

30 Monballyu, 'Het onderscheid', p. 126-131; Id, 'Strafprocesrecht ...', p. 128-129.

31 'Styl crimineel', artikel 33.

Hoewel hekserij nu, zoals eerder aangegeven, bij definitie een moeilijk te bewijzen misdrijf was en de verdachten bijna nooit spontaan bekenden, werd het overgrote deel (90%?) van de heksenprocessen toch ‘extraordinaairlijk’ gevoerd. Na de ondervraging van de verdachte in de gevangenis volgde dan heel vlug de ‘informatie ordinaire’, die meestal alleen bestond uit een bevestiging door de getuigen van wat zij in de ‘informatie preparatoire’ hadden verklaard. Vervolgens kwam er de ondervraging van de verdachte onder tortuur en ten slotte het eindvonnis.³² Deze snelle procesgang kan ons sterk verwonderen, maar paste volledig in het toenmalige vervolgingsbeleid dat uitdrukkelijk koos voor een efficiënte en goedkope procesgang in strafzaken en dat bovendien een onvoorwaardelijk geloof had in de waardigheid en onpartijdigheid van de rechters.

Om zich behoorlijk te kunnen verdedigen moest de verdachte ook inzicht krijgen in de verklaringen die de getuigen ten laste hadden afgelegd tijdens de ‘informatie preparatoire’ of de ‘informatie ordinaire’. Volgens artikel 73 van de ‘Constitutio Criminalis Carolina’ van 1532³³ en een aantal Brabantse costumen³⁴ konden de verdachte of zijn verdediger een gehele of gedeeltelijke kopie krijgen van het proces-verbaal van de getuigenverklaringen ten laste. Maar in de Nederlanden werd deze regeling bijna niet overgenomen. Zo verhoorden de Antwerpse schepenen tot het einde van 1570 alle getuigen in het openbaar en in aanwezigheid van de verdachte. De magistraten van Ieper, het Brugse Vrije, Veurne, Oudenaarde en Hulst gaven de verdachte of zijn raadsman alleen de artikelen waarop de getuigen ten laste werden gehoord en een lijstje met hun namen. De inhoud van hun verklaringen werd hem niet meegedeeld omdat men tegenover deze getuigen wraak vreesde vanwege de verdachte of zijn familie.³⁵

De ‘Styl crimineel’ van 9 juli 1570 koos uiteindelijk voor deze laatste oplossing, die zeer nadelig was voor de rechten van verdediging.³⁶ Men vindt ze bijgevolg terug in alle heksenprocessen vanaf deze datum. Zo werd de bovengenoemde Jacques van Steenbrugge in 1661 voor hekserij vervolgd in Olsene. Al na zijn eerste ondervraging vroeg en kreeg hij persoonlijk een afschrift van de akte van inbeschuldigingstelling (‘tichten’) en van het lijstje met de namen van de getuigen ten laste.³⁷ Maximiliaan le Rouffon, die een jaar later als advocaat tussenkwam in het proces van Tanneken Viaene voor het leenhof van Dentergem, vroeg al bij zijn eerste tussenkomst hetzelfde.³⁸ Aan de hand van deze stukken wenste hij ‘reprochen’ op te stellen waarin hij de geloofwaardigheid van de getuigen ten laste zou onderuit halen.³⁹

Naast bezwaren tegen de getuigen ten laste mocht de verdachte ook een tegenbewijs (‘contrapreuve’) leveren. Met getuigen ten ontlaste probeerde hij dan zijn goede naam en

32 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 52-54; Zagolla, *Folter*, p. 297-301.

33 Zagolla, *Folter*, p. 180-187 en 297-301.

34 Monballyu, ‘Strafprocesrecht’, p. 123 voetnoot 57.

35 *Ibidem*, p. 130.

36 ‘Styl crimineel’, artikel 23.

37 Monballyu, ‘Heksen, hun burens en hun vervolgers’, p. 135.

38 *Ibidem*, p. 141.

39 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 66-69.

faam te bewijzen of aan te tonen dat de zogenaamde betoveringen gewone natuurlijke verschijnselen waren.⁴⁰ Hoewel de justitieraden er in de zeventiende eeuw nauwkeurig over waakten dat diegenen die voor hekserij werden vervolgd, in de gelegenheid werden gesteld tegenbewijs te leveren,⁴¹ maakten vele verdachten toch geen gebruik van deze mogelijkheid. Dit kwam omdat velen niet goed beseften welke mogelijkheden het tegenbewijs bood en sommigen na de vrij ruwe ondervragingen en maandenlange opsluitingen alle hoop hadden opgegeven om nog ooit eens vrij te komen.⁴² Ook het feit dat de verdachten in beginsel zelf de aanzienlijke kosten van het tegenbewijs moesten betalen,⁴³ droeg hier toe bij.

Nauw verbonden met het recht op verdediging was de vraag of de personen die voor hekserij werden vervolgd, het recht hadden om zich door een procureur of advocaat te laten vertegenwoordigen en te verdedigen. Volgens de toen heersende strafrechtsleer⁴⁴ en artikel 14 van de 'Styl crimineel' van 1570 was een dergelijke vertegenwoordiging en verdediging in ieder geval niet mogelijk tijdens de verschillende ondervragingen waaraan de verdachte tijdens zijn proces werd onderworpen. Elke verdachte moest tijdens zijn ondervragingen steeds persoonlijk aanwezig zijn en persoonlijk antwoorden. Een procureur of advocaat kon dit nooit in zijn plaats. Procureurs en advocaten mochten die ondervragingen zelfs niet eens bijwonen.

In beginsel kon dergelijke vertegenwoordiging of verdediging ook niet plaatsvinden in alle andere fasen van een crimineel proces. Noch tijdens de 'informatie preparatoire', noch tijdens de 'informatie ordinaire', het 'scherp examen' of het wijzen van het vonnis kon een procureur of advocaat aanwezig zijn. Volgens artikel 14 van de 'Styl crimineel' van 1570 waren die procureurs en advocaten er immers alleen op uit om de vooruitgang van het strafproces te belemmeren of allerlei moeilijkheden te doen oprijzen die niets te maken hadden met de grond van de zaak. Slechts in het bovengenoemde, zeer uitzonderlijke geval dat de strafrechter besliste om het strafproces ordinairlijk te laten verlopen, mocht en moest de verdachte een beroep doen op een, door hem aangestelde en betaalde,⁴⁵ procureur of advocaat,⁴⁶ die zich dan hoofdzakelijk bezig hield met het opstellen van de rekwisten en de conclusies van de verdachte (antwoord, dupliek, quadrupliek, 'reprochen' en 'salvatiën').⁴⁷ Omdat de meeste heksenprocessen in onze gewesten nu extraordinairlijk

40 Ibidem, 69-70; Monballyu, 'Heksen, hun burens en hun vervolgers', p. 137 en 176.

41 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 104 en 108.

42 Dit was bijvoorbeeld het geval voor Joos Verpraet, Maeyken de Smet en Elisabeth de Smet in de processen van Olsene: Monballyu, 'Heksen, hun burens en hun vervolgers', p. 128, 130 en 132.

43 De 'Styl crimineel' van 1570 bepaalde in artikel 26 dat de verdachte deze kosten zelf moest betalen. Indien hij wegens armoede dit niet zelf kon, moest de aanklager dit betalen en zo die er niet was, moest de fiscus die ten laste nemen.

44 De Damhoudere, *Praxis rerum criminalium*, cap. 24, p. 46-47 en cap. 36, p. 60-61.

45 Van procureurs of advocaten die in heksenprocessen ambtshalve werden aangesteld en 'pro Deo' werkten, vonden wij geen spoor. Dit was wel het geval in Duitsland: Zagolla, *Folter*, p. 305-308.

46 'Styl crimineel', artikel 32.

47 De 'salvatiën' hielden het verweer in van de verdachte tegen de 'reprochen' die de vervolgende gerechts-officier had gemaakt tegen de getuigen ten onlaste.

verliepen, zijn er maar heel weinig procureurs of advocaten in dergelijke processen opgetreden. De vraag stelt zich meteen of die verdedigers dan in die paar processen waarin ze zijn opgetreden een beslissende rol speelden.

4 De strategie van de heksenverdedigers

Naar de verdediging van heksen door procureurs en advocaten is tot op heden heel weinig onderzoek verricht.⁴⁸ Toch menen sommige historici nu al te moeten besluiten dat die verdedigers slechts *pro forma* optraden⁴⁹ of handelden als ‘treurige marionetten waarvan de tussenkomst door de Heksenhamer aan banden was gelegd’.⁵⁰ De verschillende heksenprocessen die wij in de loop van de jaren hebben bestudeerd, laten niet toe om deze bewering te staven. Integendeel, om hun cliënten zo vlug mogelijk vrij te krijgen en hen vooral te vrijwaren van de vreselijke folteringen die hen in dergelijke processen te wachten stonden, wendden de verdedigers van diegenen die van hekserij verdacht waren, procureurs of advocaten, zeer verschillende strategieën aan.

Zo aarzelden die verdedigers nooit om een *declinatoire* exceptie in te roepen wanneer zij de vervolgende gerechtsofficier of rechtbank onbevoegd achtten. Op 16 februari 1660 nam de baljuw van de heerlijkheid Couchy in Bikschote, Pieter Gheldolf gevangen op verdenking van hekserij. Zoals gewoonterechtelijk bepaald leverde de baljuw Pieter korte tijd nadien uit aan de baljuw van de kasselrij Ieper. Die vervolgde Pieter onmiddellijk voor de kasselrijsherenbank. Pieters procureur, Frans Isenbrant, betwistte meer dan drie maanden de bevoegdheid van de kasselrijsherenbank van Ieper over deze zaak, omdat het leenhof van de Kloosterpoort van Mesen al drie jaar eerder bij preventie of eerste vattingsrecht een heksenproces was begonnen tegen Pieter. Om zijn stelling gewicht te geven citeerde Isenbrant uit de ‘*Praxis causarum criminalium*’ van Hippolytus de Marsiliis (1450/1451-1529), de *Practicarum observationum, tam ad processum iudicarium [...]* libri duo van Andreas Gail (1526-1587) en de *Codex Fabrianus definitionum forensium* van Antonius Faber (1557-1624). In zijn eis tot renvooi werd hij tegengesproken door procureur A. Leupe, die optrad als raadsman van de kasselrijbaljuw. Leupe citeerde in zijn betoog de *Libri Sententiarum receptorum seu practica civilis et criminalis* van Julius Clarus (1525-1575) en de *Responses du droit François, confirmés par les arrests des Cours souveraines de France* van Louis le Caron, dit Charondas (1534-1613). De kasselrijsherenbank van Ieper zond het proces uiteindelijk terug naar het leenhof van de kloosterpoort van Mesen.⁵¹ Dat leenhof liet Pieter zes maanden later zo vreselijk folteren

48 U. Falk, ‘Von unzeitigen Rennen, sich Sperren und Disputieren. Eine Fallstudie zur Verteidigung im Hexenprozess’, in: H. Lehmann en O. Ulbricht (ed.), *Von Unfug des Hexen-Process. Gegner der Hexenverfolgung von Johann Weyer bis Friedrich von Spee* (Wolfenbütteler Forschungen, 55; Wiesbaden 1992), p. 281.

49 G. Schormann, *Hexenprozesse in Nordwestdeutschland* (Hildesheim 1977), p. 40.

50 F. Merzbacher, *Die Hexenprozesse in Franken* (München 1970), p. 103-105.

51 Ieper, Stadsarchief, Kasselrij Ieper. *Vierschaar*, nr. 433.

dat hij overleed aan de gevolgen ervan.⁵² In zijn ‘reprochen ende redenen justificatoire’ had procureur Isenbrant nochtans al het mogelijke gedaan om dergelijke foltering te vermijden. Hij citeerde daarbij ondermeer het *Tractatus de hereticis et sortilegiis* van Paulus Grillandus (ca.1490-15??) en de *Praxis rerum criminalium* van Joos de Damhouder (1507-1581).

Behoudens een declinatoire exceptie, konden de verdedigers in heksenprocessen ook een dilatoire exceptie inroepen met het doel de zaak wat uit te stellen, de verdediging wat beter te organiseren en vooral de vervolgende gerechtsofficier te fnuiken in zijn vervolgingsdrift. Het proces van Tanneken Viaene voor het leenhof van Dentergem in 1661 biedt daarvan een mooi voorbeeld. De advocaat van Tanneken, Maximiliaan le Rouffon, vorderde al bij zijn eerste verschijning de vrije toegang tot zijn cliënte in de gevangenis en uitstel van de zaak tot hij een tegenbewijs had kunnen leveren. Indien het leenhof geen uitstel verleende, zou hij bij de Raad van Vlaanderen een vordering tot nietigverklaring en evocatie wegens procedurefouten indienen. Op advies van Gillis van der Heyden, Jacques van der Heyden en Maryn van Heule, drie advocaten bij de Raad van Vlaanderen die toen speciaal voor advies in toverijzaken waren aangesteld,⁵³ willigde het leenhof van Dentergem deze eisen in.

Kort daarna vorderde Le Rouffon dat Tannekens echtgenoot een aantal van haar goederen in het openbaar zou mogen verkopen om dit tegenbewijs te bekostigen. Het leenhof stond dit toe en met de opbrengst van die verkoop liet Le Rouffon een aantal getuigen ten ontlaste horen, zodat het geld vlug op was. Omdat hij nog meer getuigen wou laten verhoren en Tanneken hiervoor niet genoeg geld had, eiste Le Rouffon vervolgens dat het leenhof Tanneken zou machtigen om de rest van haar goederen aan de baljuw af te staan en deze laatste meteen alle kosten van het tegenbewijs op zich moest nemen. Toen hij ook deze eis op zak had, liet Le Rouffon, bijgestaan door advocaat Laurens van den Hane,⁵⁴ een hele reeks nieuwe getuigen ten ontlaste opdraven, waardoor de kosten van het tegenbewijs zo hoog opliepen dat zij uiteindelijk de waarde van Tannekens goederen ruim overschreden. Meteen verzandde het proces in een oeverloze discussie over de juiste afrekening en betaling van de proceskosten en bleef het meer dan zeven jaar onbeslist hangen voor het leenhof van Dentergem. Bij het binnenvallen van de Fransen in Olsene in 1667 werd Tanneken naar Gent overgebracht, waar zij in de gevangenis van de Raad van Vlaanderen werd opgesloten. De Raad besliste op 27 april 1668 dat Tanneken omwille van haar hoge leeftijd niet meer kon gefolterd worden en ook niet meer naar Olsene mocht worden overgebracht. Het proces stakte nu volledig en uiteindelijk werd Tanneken niet verbrand.⁵⁵ In diezelfde periode (1661-1665) werd ook Maurus Looten uit Aarsele van hekserij verdacht. Zijn procureur en advocaat pasten voor het leenhof van Vinkt met succes dezelfde verdragingsstactiek toe.⁵⁶

52 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 42-43 en 80-83.

53 Zie verder onder punt 5.

54 Laureyns van den Hane (1617-1683), auteur van het *Vlaems recht, dat is costumen ende wetten ghedecreteert by de graven ende gravinnen van Vlaenderen* [...]. Gent 1664 (e.v.).

55 *Ibidem*, p. 141-150.

56 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 111-112.

Naast een declinatoire en een dilatoire exceptie konden de verdedigers van heksen ook een peremptoire of nietigheidsexceptie inroepen. Dit was bijvoorbeeld het geval wanneer de verdachte was aangehouden vooraleer er een ‘informatie preparatoire’ plaatsvond,⁵⁷ wanneer de ‘informatie preparatoire’ door de gerechtsofficier of zijn vertegenwoordiger en niet door een delegatie van de rechtbank was afgenomen.⁵⁸ wanneer er geen tegenbewijs werd toegestaan⁵⁹ of wanneer het duivelsmerk, zijnde het teken dat de duivel op het lichaam van een heks placht te zetten, door een beul en niet door een chirurgijn was opgespoord, wat in strijd was met de ordonnanties van de Raad van Vlaanderen van 1606 en 1660.⁶⁰ Indien de plaatselijke rechtbanken op deze argumenten weigerden in te gaan, vorderden de verdedigers de nietigverklaring van deze proceshandelingen bij de provinciale justitieraad of een directe ingreep van deze laatste in het lopende proces. Ze konden ook vragen dat de justitieraad de zaak aan zich trok.⁶¹

Een dergelijke evocatie vond plaats in het proces van Jeanne de Ruelle, dat zich vanaf 13 mei 1660 afspeelde voor het leenhof van Oosthove in Wervik. Jeanne had zich op die laatste datum ‘ter purge’ gesteld voor het leenhof van Oosthove om aldus haar naam te zuiveren van de kwalijke reputatie die zij had van een heks te zijn. Tijdens die procedure had zij overmoedig geëist dat er op haar lichaam een onderzoek naar duivelsmerken zou plaatsvinden. Het leenhof ging in op die eis en vertrouwde dit onderzoek toe aan Jan Noorman, de beul van Duinkerke die ermee pochte dat hij al meer dan 300 heksen van kant had gemaakt. Noorman voerde een eerste lichaamsonderzoek uit op 1 juni 1660 en vond hierbij geen duivelsmerk. Maar nadat hij diezelfde avond met een aantal leenmannen rijkelijk had getafeld, veranderde hij zijn mening. Hij keek Jeanne in haar ogen, stelde vast dat er kaarsjes in brandden en stak vervolgens een speld in een litteken op haar rechterschouder. Omdat er uit het litteken geen bloed kwam, verklaarde hij dat het litteken een duivelsmerk was. Een tegenexpertise door de beul van Rijsel en een dokter in de geneeskunde uit dezelfde stad bewees echter dat er uit het litteken wel bloed kwam en er geen sprake was van een duivelsmerk. Het leenhof van Oosthove beval dan maar een derde visitatie door de beul van Gent. Ook die vond aanvankelijk geen duivelsmerk, maar hij wijzigde zijn mening nadat de beul van Duinkerke erbij was geroepen.

Het leenhof bleef twijfelen en raadpleegde drie advocaten uit Ieper. Die adviseerden op 9 juli 1660 een vierde lichaamsonderzoek, ditmaal zoals een ordonnantie van 1608 duidelijk voorschreef, door een dokter in de geneeskunde en een chirurgijn. Zij moesten daarbij niet alleen haar schouder, maar ook haar hoofd en haar vrouwelijkheid onderzoeken. Een vroedvrouw moest daar vooraf al het lichaamshaar wegscheren. Opdat de duivel tijdens dit

57 In het proces van Cathelijne van den Bulcke in Lier in 1589: Monballyu, ‘De procesvoering in heksenprocessen’, p. 28 en in het proces van Cathelijne Strubbe in Hondschoote in 1659: Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 104.

58 In het proces van Gillijne Isenbrandt in Bailleul in 1660: Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 108.

59 Proces van Tanneken Viaene in Dentergem in 1661: Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 117.

60 Proces van Gillijne Isenbrandt in Belle in 1660 en proces van Jeanne Ruelle in Wervik in 1660: Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 13-14, 62-63 en 68.

61 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 111-118.

lichaamsonderzoek geen enkel teken zou kunnen wegmoffelen, moesten de leenmannen Jeanne vooraf met wijwater laten besprenkelen. Rondom haar moest bovendien gewijd zout worden gestrooid en een ervaren priester moest haar voortdurend belezen. Jeannes echtgenoot, Joos Berten, die schepen was van Wervik, had er intussen genoeg van en diende een vordering tot nietigverklaring in bij de Raad van Vlaanderen. Die trok het proces aan zich op 30 september 1660 en liet Jeanne enkele maanden later vrij. Zo ontsnapte ze aan de vuurdood die haar in Wervik zeker wachtte.⁶²

Naast het inroepen van excepties hielden de procureurs en advocaten in heksenprocessen zich vooral bezig met het ontzenuwen van de aanwijzingen die volgens de vervolgende gerechtsofficier een ondervraging onder tortuur wettigden. De belangrijkste aanwijzingen die daarvoor in aanmerking kwamen, waren de verklikking door een medeheks, de omgang met een veroordeelde heks, de kwade faam van een schadelijke heks te zijn, het zich niet hebben verweerd tegen een beschuldiging in het openbaar van een heks te zijn, de ongewenste aanwezigheid op een plaats waar er kort nadien schade werd vastgesteld, de vijandschap met de slachtoffers, de bedreiging van een slachtoffer gevolgd door schade, zonderling gedrag, magische praktijken, ongodsdienstig gedrag, de vlucht van de verdachte wanneer er een vervolging dreigde, het niet kunnen wenen tijdens de ondervraging en het bezit van een duivelsmerk.⁶³

Een goed voorbeeld van een verdediging tegen dergelijke aanwijzingen, is te vinden in het proces tegen Cathelijne van den Bulcke, dat plaatsvond in Lier in 1589-1590.⁶⁴ In zijn akte van inbeschuldigingstelling stelde schout Willem Brant op 14 november 1589 dat Anneken Faes Brosis enkele dagen eerder haar omgang met de duivel had bekend en Cathelijne had aangeduid als diegene die haar de toverkunst had aangeleerd. Meerdere getuigen hadden bovendien verklaard dat de veertienjarige Anneken regelmatig contact had met Cathelijne zonder dat er iemand bij was. Daarbij kwam dat Cathelijnes moeder enkele jaren eerder in Poederlee als heks was verbrand en Cathelijne zelf al jaren in haar woonplaats de kwade faam had van een heks te zijn. Cathelijne had zich voorts niet voor het gerecht verweerd tegen een openbare beschuldiging dat zij een heks was. Zij bekende tijdens haar ondervraging in de gevangenis contact te hebben met een geest, die haar probeerde in de Nete te duwen en te verdrinken, haar kwetste aan haar linkerhand en maakte dat haar hond een dag lang bijna niet kon lopen. Koeien die met Cathelijne in aanraking kwamen, werden ziek en genazen slechts nadat Cathelijne door hun eigenaar was bedreigd. Cathelijne kreeg nu en dan een aanval waarbij zij schudde en beefde en haar gezicht een afschuwelijk gele kleur kreeg. Ten slotte was tijdens haar ondervraging gebleken dat zij haar akte van geloof en de tien geboden niet kende en geen fatsoenlijk kruis kon maken. Volgens de schout toonde dit alles aan dat Cathelijne God, zijn heiligen en zijn erediens had afgezworen, zich met lijf en ziel aan de duivel had overgegeven en in zijn dienst meerdere personen

62 Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 62-63 en 121-122.

63 Zagolla, *Folter*, p. 224-293.

64 Monballyu, 'De procesvoering', p. 27-28.

had beschadigd. Om haar dit te doen bekennen moesten de schepenen Cathelijne onder tortuur ondervragen.

Procureur Van den Zype antwoordde in Cathelijnes naam op 24 november 1589. Cathelijne ontkende formeel dat zij Anneken Faes Brosis ooit de ‘practycke van tooverye’ had aangeleerd en dat zij in Nijlen en omgeving van toverij was verdacht. Zij had er integendeel de reputatie van een stille en degelijke vrouw die niemand last berokkende en nooit iets had gedaan waaruit men zou kunnen afleiden dat zij met toverij omging. Haar man, met wie zij al 23 jaar samenleefde, en haar achttienjarige zoon hadden nooit iets van haar toverkunst gemerkt. Anneken Faes Brosis was ten hoogste vier keer bij haar geweest en dit telkens in gezelschap van anderen. Cathelijnes moeder was inderdaad als heks verbrand, maar volgens de biechtvader van haar moeder, een minderbroeder uit Herentals, gebeurde dit ten onrechte in een tijd dat velen onschuldig werden terechtgesteld. Trouwens het was niet omdat haar moeder een heks was, dat Cathelijne er ook één was. Hekserij was immers geen misdad waarmee een mens werd geboren, maar een delict waartoe iemand kwam doordat hij het van een ander had aangeleerd. Dat laatste had de schout van Cathelijne niet bewezen en hij zou het ook nooit kunnen bewijzen. Ook haar twee nog levende zusters waren daarom niet van hekserij verdacht. Dat Cathelijne zich niet gerechtelijk verdedigde tegen het verwijt van een heks te zijn, was te verklaren doordat dit verwijt haar tijdens een ruzie naar het hoofd was geslingerd en dit verwijt onder het gewone volk een dagelijks scheldwoord was voor oudere vrouwen.

Cathelijne was volgens Van de Zype inderdaad ooit eens in contact geweest met de geest van Stijne Verbraeken, de overleden echtgenote van haar schoonbroer Jan van Berlaer. Die geest verscheen haar in witte kledij en vroeg haar een kaars te offeren voor haar zaligheid en het welzijn van haar kinderen. Uit eerbied voor haar schoonzuster had ze dat gedaan. Dit branden van een kaars had volgens procureur Van den Zype niets te maken met toverij. Het was immers een bekend gegeven dat de geesten van overleden mensen soms op aarde bleven ronddolen tot ze werden geholpen. Cathelijne ontkende voorts dat zij ooit koeien had betoverd en volgens haar kon niemand dat ook bewijzen. Haar geel uitzicht schreef ze toe aan haar oververmoeidheid wegens de vele zorgen die ze had met haar doodzieke man. Van een aanval waarbij ze schudde en beefde, was nooit sprake geweest. Dat zij haar akte van geloof en de tien geboden niet meer kon opzeggen en geen behoorlijk kruisteken kon maken, was te wijten aan het feit dat er in Nijlen en omgeving al jaren geen pastoor meer was die de gelovigen als een goede herder begeleidde. Indien men het zou nagaan zou men op het platteland geen vijftig personen meer vinden die hun christelijke gebeden nog correct konden opzeggen. Cathelijne ontkende God almachtig, haar Schepper en Zaligmaker te hebben afgezworen en in dienst te zijn getreden van de ‘vyandt van der hellen’. Zij had integendeel haar zoon Hans godvruchtig opgevoed en ook niet gearzeld om haar doodzieke man de sacramenten van de stervenden toe te dienen. Zelf was ze zoveel mogelijk, en zeker op feestdagen, naar de kerk geweest en had er telkens de communie ontvangen.

Volgens Van den Zype was Cathelijnes aanhouding onrechtmatig omdat ze alleen steunde op een verklaring van Anneken Faes Brosis, een meisje van slechts twaalf tot dertien jaar dat volgens de wet 'Testium' paragraaf 'Lege Iulia' in de titel 'De testibus' van de Digesten (D, 22, 5, 3, 5) niet mocht verhoord en vervolgd worden in criminele zaken. Anneken was bovendien zwakzinnig en handelde alleen uit wraak. Cathelijne had haar ooit eens op een leugen betrappt en dit aan haar stiefvader meegedeeld. Die had Anneken hiervoor een raming gegeven. De personen die getuigden over haar slechte naam als heks waren allen te wraken omdat zij handelden uit vijandschap. Volgens de commentaar van Bartolus op de wet 'De minore', paragraaf 'Tormenta est' in de titel 'De questionibus' van de Digesten (D, 48, 18, 10, 3) en de 'Glossa ordinaria' van Accursius op de wet 'Testium', paragraaf 'Eiusdem' in de titel 'De testibus' van de Digesten (D, 22, 5, 3, 2) waren zij bovendien onvoldoende in aantal om haar kwade faam te bewijzen.⁶⁵ Cathelijne moest bijgevolg zo vlug mogelijk vrijgelaten worden. Deze uitstekende, rationeel opgebouwde verdediging, die Van den Zype later nog eens samenvatte in zijn dupliek, bracht weinig aarde aan de dijk. Uiteindelijk werd Cathelijne toch gefolterd en bekende zij tijdens en na haar tortuur allerlei details over haar omgang met een duivel. Zij werd op 20 januari 1590 in Lier verbrand.

Meer succes had procureur Van den Zype met zijn verdediging van Lysbeth Stryckaerts, de moeder van Anneken Faes Brosis, die samen met haar dochter op 26 augustus 1589 was aangehouden. Van den Zype vorderde Lysbeths vrijlating op 9 september 1589 op grond van het feit dat haar aanhouding onrechtmatig was gebeurd. Volgens de commentaar van Bartolus op de wet 'Neminem' in de titel 'De exhibendis' van de Codex van Justinianus (C, 9, 3, 3), artikel 17 van de eerste titel van de oudste ontwerpstatuten van Antwerpen (1546), artikel 50 van de ordonnantie op de civiele en criminele justitie van 5 juli 1570⁶⁶ en artikel 2 van de 'Styl crimineel' van 1570, kon een aanhouding in criminele zaken immers alleen gebeuren wanneer iemand op heterdaad was betrappt, wanneer het slachtoffer van het misdrijf een officiële klacht had ingediend of wanneer iemand de kwade naam en faam had van het plegen van een bepaald misdrijf. In dat laatste geval moesten die kwade naam en faam met een behoorlijke 'informatie preparatoire' gestaafd zijn en moest een rechter het bevel tot aanhouding hebben gegeven. De aanhouding van Lysbeth Stryckaerts beantwoordde aan geen van beide voorwaarden. De 'informatie preparatoire' hield slechts een verhoor in van drie getuigen die allen vijandig stonden tegenover Lysbeth en waarvan twee met elkaar verwant waren. De schepenen van Lier hadden bovendien geen bevel gegeven tot haar aanhouding. De schout verdedigde zich met de bewering dat Lysbeth Stryckaerts haar dochter had aangezet om te vluchten, iets wat hij slechts op het allerlaatste nippertje had kunnen beletten. Maar de schepenen van Lier volgden zijn redenering niet en lieten Lysbeth op 15 september 1589 vrij nadat ze onder ede beloofd had om zich op het eerste

65 Voor een kwade faam waren volgens Bartolus tien eensgezinde getuigen, sprekende uit één mond nodig en volgens de Glosse vijftientig of tenminste twintig eerbare mannen.

66 *Eerste deel van den vyfden placcaertbouck van Vlaenderen* (Gent 1763), p. 188.

verzoek van de rechtbank opnieuw in de gevangenis aan te bieden.⁶⁷ Uiteindelijk werd zij niet meer lastig gevallen. Procureur Van den Zype haalde dus in dit proces zijn slag thuis met louter procesrechtelijke argumenten.

Anneken Faes Brosis werd op haar beurt verdedigd door procureur Verwilt, die wellicht op hetzelfde kantoor als Van den Zype werkte.⁶⁸ In zijn ‘aenspraeke’ had de schout van Lier Anneken beschuldigd van een voortdurend contact met allerlei vreemde geesten. Met de hulp van die geesten vond ze verborgen schatten of gestolen goed, voorspelde ze dat de mannen van Lier die met het leger waren meegetrokken, weldra heelhuids zouden thuiskomen en beloofde ze het paard te genezen van Gheraert Willems dat op drie poten rondliep. Volgens de schout waren dit allemaal aanwijzingen dat Anneken zich bezighield met ‘tooverye’. Om haar die toverij te doen bekennen moest zij gefolterd worden.

Procureur Verwilt antwoordde twee dagen later. Anneken had voor haar aanhouding helemaal niet de kwade faam van een heks te zijn en de schout had haar ook niet beschuldigd van het betoveren van koeien, paarden of het berokkenen van andere schade, feiten die normaal voorkwamen bij toverij, maar enkel van het in contact staan met geesten. Een dergelijk contact had volgens Verwilt helemaal niets met toverij te maken. Het was immers al lang bekend en ook in vele boeken beschreven dat de geesten van personen die plotseling waren overleden zonder dat zij hadden gerealiseerd wat zij uit devotie of om de liefde Gods hadden beloofd uit te voeren, zich plotseling openbaarden aan nog levende mensen. Bij die mensen eisten zij dan dat zij het beloofde zouden uitvoeren of hierop zouden aandringen bij hun naaste familieleden. Bij Anneken was dit verschillende keren gebeurd. Zij was lastig gevallen door de geest van haar overleden tante, de geest van haar overleden vader, de geest van de twee overleden kinderen van haar stiefvader, de geest van diens eerste vrouw, de geest van haar overleden grootouders, de geest van de overleden moeder van een simpel meisje en de geest van de overleden echtgenote van Geeraert Willems. Al die geesten hadden haar opgedragen om een zielmis te laten lezen, een tijdje te vasten, aan de armen aalmoezen te geven, op bedevaart te gaan of dit door een ander te laten doen. Het uitvoeren van die opdrachten was volgens procureur Verwilt geen misdrijf, maar een werk van barmhartigheid!

Met verwijzing naar een hele reeks teksten van de *Digesten*,⁶⁹ de *Codex van Justinianus*⁷⁰ en de ‘*Praxis causarum criminalium*’ van Hippolytus de Marsiliis (1450/1451-1529) vulde Verwilt die verdediging aan in zijn dupliek. De ‘informatie preparatoire’, waarin maar drie getuigen waren verhoord en er twee met elkaar verwant waren, leverde niet genoeg getuigen op om Annekens kwade naam en faam als heks te staven. De schout leverde volgens Verwilt ook geen voldoende aanwijzingen om Anneken te folteren. Meer specifiek bewees

67 Antwerpen, Rijksarchief, Oud Gemeentearchief Lier, nr. 2, f° 140r-141r.

68 Wij leiden dit af uit het feit dat Verwilt Van den Zype al eens verving tijdens het proces van Cathelijne van den Bulcke, het feit dat ze gedeeltelijk dezelfde argumenten gebruikten en het feit dat het geschrift van hun conclusies van éénzelfde hand was.

69 Bijvoorbeeld D, 22, 5, 3; D, 22, 5, 14 en 24; D, 26, 10, 3, 6; D, 48, 18, 1, 1; D, 48, 18, 10, 3; D, 48, 18, 20 en 22; D, 49, 16, 5, 6.

70 C, 4, 19, 25; C, 4, 20, 2; C, 9, 22, 17; C, 12, 20, 5, 2.

de schout niet dat de koeien van Annekens ouders meer melk gaven dan normaal, dat Anneken in iemands stal was geweest en daar een koe had aangeraakt, dat Anneken zich bij nacht en ontij had verplaatst naar verlaten en geheime plaatsen om daar met de duivel hekserij te plegen, dat Anneken iemand had bedreigd die kort daarna zware schade had geleden, dat Anneken met andere heksen omging of dat Annekens ouders of grootouders van toverij waren verdacht. Dat Anneken met zoveel verschillende geesten was omgegaan, was alleen te wijten aan haar aanleg om met geesten contact te nemen: 'wandt dijen de gratie is gegeven met eenen geest te spreken, aen de selve sullen heur oyck adresseren andere diversche geesten'. Het omgaan met geesten was voor Anneken trouwens verre van aangenaam. De geesten dwongen haar soms met hen te praten in een gracht of onder een boom. Na elke samenspraak met een geest was Anneken ongesteld en kon ze een tijdje niets meer eten of drinken. De geest van de vrouw van Geeraert Willems gaf haar zelfs een slag waarvan ze nog pijn voelde tijdens haar proces.

Deze spiritistische beschouwingen hielpen Anneken Faes Brosis geen sikkepit vooruit. De schepenen van Lier lieten haar toch folteren en Anneken bekende, zowel tijdens als na tortuur, dat zij God en haar geloof had afgezworen, zich met lijf en ziel had overgegeven aan de duivel, op magische wijze melk bij haar ouders had ontvreemd en een paard betoverd. De schout eiste haar verbranding, maar na een zeer pathetisch genadeverzoekschrift van Verwilt, waarin Anneken de feiten toegaf en op haar blote knieën om vergiffenis smeekte, hielden de schepenen rekening met haar jeugdige leeftijd, haar zwakzinnigheid en haar armoede. Zij veroordeelden haar op 19 april 1590 slechts tot een erestraf in de schepenkamer en een jaar lang vasten op vrijdag op water en brood.⁷¹

5 Heksenmeesters: advocaten als raadgevers voor de lagere rechtbanken

Tussen juni en september 1595 kenden de heksenprocessen in de Zuidelijke Nederlanden een plotselinge opflakking. In een soort collectieve hysterie werden toen op meerdere plaatsen brandstapels aangestoken.⁷² Omdat er hierbij een aantal misbruiken plaatsvonden,⁷³ stelde de centrale regering in Brussel de justitieraden op 8 november 1595 de vraag of men de plattelandsrechtbanken niet beter zou verplichten om bij elke belangrijke beslissing in een heksenproces telkens vijf tot zes geleerde juristen te raadplegen.⁷⁴ Bepaalde justitieraden, zoals de Raad van Vlaanderen, waren hiervoor met-

71 Brussel, Algemeen Rijksarchief, Geheime Raad – Spaanse periode, nr. 1098 (dossiers Cathelijne van den Bulcke en Anneken Faes Brosis) en Antwerpen, Rijksarchief, Oud Gemeentearchief Lier, nr. 2, f° 147v.

72 H. de Waardt, 'Open en gesloten haven. Vervolging van toverij en toegang tot de zee aan het einde van de zestiende eeuw', in: K. Davids (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Leuven 1995), p. 152-153.

73 Dresen-Coenders, *Het verbond*, p. 196-197.

74 Gent, Rijksarchief, Raad van Vlaanderen, nr. 510, f° 130v-131v; L.P. Gachard, *Analectes Beligiques, ou recueil de pièces inédites, mémoires, notices, faits et anecdotes concernant l'histoire des Pays-Bas* (Brussel 1830), p. 212-213.

een gewonnen,⁷⁵ maar het duurde nog meer dan tien jaar vooraleer de centrale regering in Brussel hiervan werk maakte en de provinciale justitieraden in een ordonnantie van 10 april 1606⁷⁶ belastte met het aanstellen van een aantal raadsheren of advocaten die door de lagere rechtbanken moesten worden geraadpleegd wanneer zij met hekserij te maken hadden. De justitieraden moesten ook een raadsheer aanstellen die op alle heksenprocessen toezicht hield. De Raad van Vlaanderen voerde dit bevelschrift uit op 9 juni 1606. Jan Canin, François Bossier, Antoon de Vuldere, Ampleunis Martens, Gillis Stalins en Jacob van Hamme werden die dag aangesteld als ‘advocaeten van desen hove op tfaict van tooverie’. Alle zes waren zij al een tijdje advocaat bij de Raad van Vlaanderen. De lagere rechtbanken moesten bij elke belangrijke beslissing in heksenprocessen ten minste drie van hen raadplegen. Hun advies was bindend. Raadsheer Jan de Bloys werd aangesteld tot superintendent of algemeen toezichthouder op de heksenprocessen in Vlaanderen.⁷⁷

De praktijk van schepenbanken en leenhoven om in criminele processen advocaten als rechtsgeleerden te raadplegen was toen niet nieuw. Dit was ook al eerder in heksenprocessen gebeurd. Zo raadpleegden de schepenen van Kasterlee op 12 en 20 januari 1566 de meesters Briquegni, Bogaert, Carrin en Prieels, allen advocaat bij de Grote Raad van Mechelen, om te weten te komen of er voldoende aanwijzingen waren om de 80-jarige Elisabeth van Selffs te folteren. De advocaten adviseerden positief, ondanks het kranige verweer van procureur Willem van Geel tijdens een voorafgaande ordinaire procesgang.⁷⁸ De schepenen van Lier raadpleegden in Antwerpen in 1589 de oud-schepenen en jurist Jan Bacx, alias Baxius (ca. 1531-1608), in het proces van Cathelijne van den Bulcke.⁷⁹ Diezelfde Bacx gaf tussen 1592 en 1596 advies aan een hele reeks lagere rechtbanken in Brabant die toen actief bezig waren met heksenprocessen.⁸⁰ In maart 1596 werd Thaene Haezens in Diksmuide voor hekserij vervolgd. Toen zij tijdens haar ondervraging in de gevangenis alle beschuldigingen hardnekkig ontkende, wisten de schepenen van Diksmuide niet meer wat te doen. Zij zonden daarom hun baljuw naar de magistraten van Hondschote en Sint-Winoksbergen, waar op dat ogenblik ook heksenprocessen plaatsvonden. Daar moest hij informeren over de wijze waarop men het best heksen aanpakte. Tijdens de verdere procedure vroegen zij ook advies in Veurne, Ieper en Gent. In Gent raadpleegden zij vier, niet nader genoemde advocaten bij de Raad van Vlaanderen. Die adviseerden om Thaene te folteren met de halsband, wat kort nadien gebeurde. Thaene bekende een verbond met de

75 Antwoord van de Raad van Vlaanderen van 2 december 1595 in: A. D[ubois], ‘Du crime de sorcellerie. Lettre du grand Conseil en Flandre 2 décembre 1595’, in: *Messageur des Sciences Historiques et Archives des Arts de Belgique* 1850, p. 374-384.

76 V. Brants, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Règne d’Albert et Isabelle*. 1597-1621, 1 (Brussel 1912), p. 286-287.

77 Ibidem, p. 292-293.

78 Elisabeth overleefde haar foltering niet: L. Galesloot, ‘Le procès d’une sorcière au village de Casterlé, 1565-1571’, in: *Messageur des sciences historique ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique* 1869, p. 363.

79 Monballyu, ‘De procesvoering’, p. 35 n. 112.

80 L. Galesloot, ‘Le proces d’une sorcière ...’, p. 350-354; Id., ‘Baxius, le dénonciateur de sorciers, 1597-1598’, *Messageur des Sciences Historiques, ou archéologiques des arts et de la bibliographie de Belgique* 1871, p. 80-87; E. Aerts e.a., *Heksen in de Zuidelijke Nederlanden (16de-17de eeuw)* (Brussel 1989), p. 103-105; I. Ghys, *De Antwerpse magistraat in een laat-humanistische en contra-reformatorische periode: 1585-1621*, II, onuitgegeven licentieverhandeling K.U.Leuven, 1988, p. 8-9.

duivel en werd op 24 juli 1596 verbrand op de markt van Diksmuide. Haar procureur Rycwaert verdedigde haar tevergeefs.⁸¹

De schepenen van Deinze behandelden in 1599 het heksenproces tegen Arnouldyne van Reckem. Omdat het ordinaire proces, waarin Arnouldyne werd verdedigd door een anoniem gebleven procureur, geen duidelijkheid verschaftte, consulteerden zij Jacob van Hamme en Boudewijn van der Piet, twee advocaten bij de Raad van Vlaanderen. Beide advocaten adviseerden hen op 20 oktober 1599 om alle belastende feiten van de ‘*information preparatoire*’ artikelsgewijs en in vraagvorm op schrift te stellen en Arnouldyne hierover systematisch te ondervragen. Nadat zij dit hadden gedaan, vroegen de schepenen een tweede keer advies, ditmaal aan Jacob van Hamme en Jacob Canin. Beiden raadden de schepenen aan om Arnouldynes lichaam op duivelsmerken te onderzoeken en haar vervolgens, ongeacht het resultaat van het lichaamsonderzoek, vijf dagen en vijf nachten na elkaar in de halsband te zetten. Dit gebeurde en Arnouldyne bekende tijdens haar tortuur allerlei relaties met de duivel, maar trok die buiten de folterkamer in. De schepenen vroegen dan maar voor de derde keer advies, ditmaal aan zes advocaten bij de Raad van Vlaanderen. Jacob Canin, Antoon de Vuldere, Hendrik Malassis, Ampleunis Martens, Jacob van Hamme en Boudewijn van der Piet stelden op 21 december 1599 dat Arnouldyne niet kon verbrand worden omdat zij maar een halve bekentenis had afgelegd. De schepenen van Deinze konden haar ten hoogste laten geselen op een schavot, haar vervolgens voor vijftig jaar verbannen uit Vlaanderen en al haar goederen verbeurd verklaren. De schepenen van Deinze volgden dit advies blindelings.⁸² Jan Canin, Antoon de Vuldere en Hendrik Malassis gaven samen met Adriaan Triest ook advies in het heksenproces van Marie Impius te Olsene in 1603.⁸³ François Bossier, Antoon de Vuldere, Hendrik Malassis, Ampleunis Martens en Gillis Stalins deden dit in het proces van Tanneken Sconynx te Gottem in 1602-1603⁸⁴ en waarschijnlijk in nog een aantal andere heksenprocessen. De zes advocaten die de Raad van Vlaanderen op 9 juni 1606 als heksenmeesters aanduidde, hadden dus niet alleen ervaring in heksenprocessen, maar geloofden ook rotsvast in de mogelijkheid van een verbond tussen duivel en heks.

Een tweede ordonnantie van de Raad van 22 januari 1608 bracht het aantal heksenmeesters op tien. Voortaan konden de lagere rechtbanken ook de meesters Jan de Blasere, Joris Musaert, Jacques de Coninck en Adriaan Carrins raadplegen.⁸⁵ Elk van die tien heksenmeesters adviseerde één of meerdere keren in de verschillende heksenprocessen die in

81 J. Monballyu, ‘Diksmuide: De Westvlaamse heksenstad?’, in: *Biekorf* 1999, p. 549.

82 J. Monballyu, ‘Het heksenproces tegen Arnouldyne van Rechem te Deinze in 1599’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis der stad Deinze* 1989, p. 129-163.

83 J. Monballyu, ‘Een heksenproces in Olsene in 1603’, in: 30ste *Jaarboek van de Geschied- en heemkundige kring ‘De Gaverstreke’* (Waregem 2002), p. 17.

84 Gent, Rijksarchief, *Raad van Vlaanderen*, nr. 23.884: adviezen van 8 februari 1602 (A. de Vuldere, G. Stalins, Marcke en Matte), advies van 22 mei 1603 (H. Malassys, A. Martens, A. de Vuldere, Marke en Roodt), advies van 2 juni 1603 (H. Malassys, F. Bossier, Marcke en Roodt) en advies van 3 juni 1603 (H. Malassys en F. Bossier); J. Monballyu, ‘Was Tanneken Sconynx een heks? Een analyse van haar proces in 1602-1603’, in: *De Roede van Tielt* 1994, p. 121.

85 Brants, *Recueil*, p. 374-375.

1607-1608 in Laarne plaatsvonden.⁸⁶ Jan Canin, Jacob van Hamme en Gillis Stalins adviseerden op 1 juli 1611 in het proces van de 40-jarige Janne Cortemerck in Hondschote. De schepenen en keurheren van die stad mochten de verdachte onder tortuur ondervragen, maar moesten eerst nagaan 'of zy heeft eenige insensible teecken ofte niet'.⁸⁷

In het proces van de 80-jarige vroedvrouw Betken de Vuldere hielden diezelfde schepenen en keurheren vier jaar later meerdere consultaties. Volgens een aantal getuigen gaf Betken de volgende raad aan een bepaalde vrouw om te weten te komen of haar dochter betoverd was: zij moest in de naam van de duivel een nieuwe pot kopen tegen een prijs die ze billijk vond en in die pot de urine van haar dochter koken, samen met een aantal nieuwe naalden en spijkers. Indien de pot niet overliep zou de vrouw weten dat haar dochter betoverd was.⁸⁸ Betken had dit feit eerst bekend, maar nadien deze bekentenis ingetrokken. Op grond van deze bevindingen vonden drie advocaten uit Ieper (Van de Kerchove, Carpentier en een derde advocaat waarvan wij de naam niet konden lezen) op 28 februari 1615 dat Betken met de halsband kon gefolterd worden. Drie advocaten uit Veurne (N. Vlaminck, P. Cnockaert en M. Baelde) waren vier dagen later een andere mening toegedaan: het gerechtelijk onderzoek moest eerst worden aangevuld met de antwoorden van de getuigen ten laste op een aantal precieze vragen. Slechts wanneer het 'corpus delicti' op die wijze kwam vast te staan en Betken het ritueel opnieuw bekende, kon zij gefolterd worden. De schepenen en keurheren van Hondschote volgden dit advies en deden het nadere onderzoek. Op 27 maart 1615 legden zij het resultaat voor aan Jan de Blasere, Jan Hainerel, Adriaan Triest en een vierde advocaat van de Raad van Vlaanderen, van wie de naam niet leesbaar is. De vier advocaten waren het erover eens dat schepenen en keurheren aan de baljuw de vraag moesten stellen of hij nog verder bewijs wou leveren. Indien zijn antwoord positief was, moesten zij hem dit toestaan. Indien hij dit niet van plan was, moesten zij Betken voorwaardelijk vrijlaten, zij het onder de voorwaarde dat zij eerst een antwoord gaf op de vraag of zij het ritueel van het koken van de urine met nieuwe naalden en nagels had aangeraden.

Dit laatste gebeurde en Betken ontkende opnieuw die beschuldiging. De schepenen en keurheren schakelden daarom over op de ordinaire procesgang. De baljuw diende op 2 mei 1615 zijn schriftelijke 'heesch' in, waarop Betken antwoordde, de baljuw repliceerde en Betken dupliceerde. Voor haar antwoord en dupliek deed Betken een beroep op Hendrik van Loo, een plaatselijke advocaat. Die verwees in zijn geschriften naar meerdere teksten uit de *Digesten* en de *Codex van Justinianus*, de *Summa super titulis decretalium* van Hostiensis (†1271), de *Praxis causarum criminalium* van Hippolytus de Marsiliis (1450/1451-1529), de *De poenis temperandis* (causa 28) van Andreas Tiraquellus (1488-1558) en de *De la démonomanie des sorciers* van Jean Bodin (liber 3, 1, 5). Op grond van deze schrifturen besloten de drie bovengenoemde advocaten uit Veurne op 15 mei 1615 dat de schepenen en keurheren Bet-

86 J. Monballyu, 'Heksenprocessen te Laarne in 1607-1608: een samenspel van krachten van onderen en krachten van boven', in: *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde* 2002, p. 196, 199, 202, 203, 207, 219, 221, 222, 223, 224, 228 en 230.

87 Hondschote, Archives communales, FF, nr. 3.

88 Een gelijkaardig ritueel vond plaats in Brugge in 1592: Vanysacker, *Hekserij*, p. 36.

ken levenslang uit Vlaanderen moesten verbannen.⁸⁹ Het is niet duidelijk of de schepenen en keurheren van Hondschote dit advies volgden.

Twee jaar later werd in diezelfde stad de 17-jarige Janneken de Baere aangehouden. Janneken bekende spontaan en zonder enige druk dat zij, eerst in Brugge en vervolgens in Leiden, een tijdje bij een zekere Tanne Swyghers had gewerkt. Tanne nam haar toen mee naar een bijeenkomst van heksen en duivels, waar volop werd gedanst en gesprongen. Kort daarna verscheen haar een duivel in de gedaante van een zwarte man met een baard en handen met kattenklauwen die zich Duimken noemde. Janneken beloofde Duimken trouw en gaf hem haar ziel. De duivel gaf haar een teken op haar hoofd en nam haar mee naar verschillende bijeenkomsten van heksen en duivels, waar hutsepot, gebraden vlees, wijn en bier werd opgediend. Duimken vroeg haar een zwarte haan te offeren door die over haar linkerschouder te werpen, maar ze had dit geweigerd. Zij weigerde ook om met hem geslachtsbetrekkingen te hebben en mensen, koeien en kalveren met een bepaald poeder te betoveren. Duimken gaf haar daarom herhaaldelijk slagen.

Tijdens haar ondervragingen merkten de schepenen en keurheren heel vlug op dat Janneken niet volledig bij haar zinnen was. Zij vroegen daarom raad aan François Bossier, Jan de Blasere, Jan Hainerel, Pieter Helias en Olivier Nieulant, allen advocaat in Gent bij de Raad van Vlaanderen. Die raadden de schepenen en keurheren op 29 november 1617 aan om Janneken twee tot drie maanden met rust te laten, ze dan opnieuw te ondervragen en het resultaat daarvan te vergelijken met de eerste ondervraging. In een bijkomend advies van 13 januari 1618 adviseerden dezelfde advocaten hetzelfde, maar voegden er nu wel aan toe dat de schepenen en keurheren met behulp van geestelijken en andere deskundigen eerst moesten vaststellen of Janneken wel geestelijk gezond was. Ze moesten haar ook vragen of ze al ooit eens geslachtsgemeenschap had met een man. De schepenen en keurheren ondervroegen Janneken opnieuw op 23 juli 1618, maar ook nu hield zij vol dat zij haar geloof afzwoor, Duimken trouw beloofde en heksenbijeenkomsten bijwoonde. Zij vertelde er nu zelfs bij dat zij met die duivel geslachtsgemeenschap had in de gevangenis en zijn mannelijkheid ijskoud was. Op grond van deze verklaringen adviseerden de vijf bovengenoemde advocaten bij de Raad van Vlaanderen op 30 juli 1618 dat de schepenen en keurheren van Hondschote Janneken aan een lichte tortuur moesten onderwerpen. Daarbij moesten zij haar meer specifiek vragen waarom zij bekende dat zij in de gevangenis met de duivel geslachtsgemeenschap had en zijn 'nature' heel koud was, terwijl ze wel wist dat zij hiermee haar leven op het spel zette. Voorts moesten de schepenen en keurheren haar vragen waarom zij eerst bekende dat zij Jezus Christus en zijn heilige moeder Maria had afgezworen en zich aan de duivel had overgegeven en die bekentenis op 23 juli 1618 wijzigde door te verklaren dat zij de duivel alleen maar beloofde om van haar geloof af te gaan en hem te dienen wanneer hij haar klederen bezorgde. Ten slotte moesten de schepenen en keurheren haar vragen of zij met het kruid en het zaad dat zij van de duivel had gekregen,

⁸⁹ Hondschote, Archives communales, FF, nr. 3 en 27.

mensen of dieren had ziek gemaakt of had doen sterven, en, zo ja, wie die mensen en dieren waren. Ook deze ondervraging bracht geen uitsluitsel, want op 31 augustus 1618 raadden twee advocaten uit Ieper, van wie de handtekening niet leesbaar is, de schepenen en keurheren aan om Janneken wat harder aan te pakken. Zij moesten al haar lichaamshaar laten afscheren, haar vervolgens laten geselen met roeden en haar ten slotte in de halsband zetten. Twee beëdigde vroedvrouwen moesten ook onderzoeken of ze in haar leven ooit eens geslachtsgemeenschap had met een man. Dit onderzoek gebeurde en de twee vroedvrouwen stelden vast dat Janneken helemaal niet ‘en was’. Drie vrouwen kwamen intussen getuigen dat zij twijfelden aan Jannekens geestesbekwaamheid. Op grond van deze bevindingen besloten de vijf bovengenoemde heksenmeesters bij de Raad van Vlaanderen dan maar op 6 februari 1619 dat Janneken het best een tijdje werd gecollocceerd in een vrouwenklooster, waar moeder-overste haar nauwkeurig in de gaten moest houden. De zaak was immers te ‘difficil ende perplex ende alsnoch niet gedisponeert tot slackinghe, condemnatie ofte absolutie’.⁹⁰

De Raad van Vlaanderen vernieuwde zijn adviseurs in heksen zaken op 31 juli 1660 en bracht hun aantal op twaalf.⁹¹ Jan Ameye, Jan de Coninck, Cornelis de Cusere, Louis de Grave, Jean-François Hainerel, Jacques Lamzoete, Gillis Parmentier, Nicolaas van den Voorde, Gillis van der Heyden, Jacques van der Heyden, Maryn van Huele en Gillis van Huylenbrouck mochten zich voortaan heksenmeester noemen. Allen waren zij advocaat bij de Raad van Vlaanderen. Cornelis de Cusere, Louis de Grave, Gillis van der Heyden, Jacques van der Heyden adviseerden al op 18 februari 1658 in het bovengenoemde proces van Pieter Geldolf.⁹² Louis de Grave, Gillis Parmentier, Gillis van der Heyden en Jacques van der Heyden deden dit op 29 april 1660 in het heksenproces tegen Marie Verbrugghe in Heestert en bepaalden dat de leenmannen van Heestert Marie moesten veroordelen tot een geseling en twintig jaar verbanning uit Vlaanderen. De leenmannen van Heestert vonden die uitspraak veel te mild en vroegen een tweede advies aan vier advocaten bij de Grote Raad van Mechelen. Die adviseerden om Marie te verbranden. Gesterkt door dit nieuwe advies richtten de leenmannen van Heestert een verzoekschrift aan het centraal gezag in Brussel om hen te machtigen dit tweede advies uit te voeren. Dat zond het verzoekschrift naar de Raad van Vlaanderen, die op 25 mei 1660 besliste dat vijf andere heksenmeesters, Jan Ameye, Cornelis de Cusere, Jacques Lamzoete, Jean-François Hainerel en Nicolas van de Voorde, de zaak opnieuw moesten onderzoeken. Laatstgenoemden adviseerden dan op 25 juni 1660 dat Marie nog eens grondig moest worden ondervraagd over haar relaties met de duivel. Eén van de heksenmeesters zou persoonlijk die ondervraging bijwonen. De ondervraging vond plaats, maar leverde weinig nieuws op. Op voorstel van Jan-Baptiste van Steenberghen, de tweede en laatste superintendant in heksen zaken, besliste de Raad van Vlaanderen uitein-

⁹⁰ Hondschote, Archives communales, FF, nr. 3 en 27.

⁹¹ *Derden Placcaetbouck van Vlaenderen* (Gent 1685), p. 219-220.

⁹² Gent, Rijksarchief, Raad van Vlaanderen, nr. 22.198. Jan Ameye, Jan-Frans Hainerel, Gillis Parmentier, Gillis van der Heyden en Jacques van der Heyden deden dit nog eens op 3 november 1660: *ibidem*.

delijk dat de leenmannen van Heestert het eerste advies van 29 april 1660 dan maar moesten opvolgen. De leenmannen deden dit gedwee op 23 augustus 1660.⁹³ Jan Ameye, Cornelis de Cusere, Jean-François Hainerel, Jacques Lamzoete, Gillis Parmentier, Gillis van der Heyden, Jacques van der Heyden en vooral Maryn van Huele speelden anderzijds een belangrijke rol in het proces tegen Tanneken Viaene in 1661.⁹⁴ In het proces van Cathelijne Strubbe in 1660 traden weer gewone advocaten uit Veurne en Nieuwpoort op als raadgevers van de keurheren en schepenen van Hondschote.⁹⁵

De invloed van de verschillende advocaten die in het graafschap Vlaanderen advies gaven aan de lagere rechtbanken in heksenprocessen, is nog niet grondig bestudeerd. In de processen die wij bestudeerden, stelden wij wel vast dat de schepenbanken en leenhoven deze adviezen blindelings volgden, wat trouwens strookte met de ordonnantie van 9 juni 1606 die deze gehoorzaamheid uitdrukkelijk voorschreef. Tevens staat vast dat de adviserende advocaten een beslissende rol speelden in de heksenprocessen waarin zij tussenkwamen. Uiteindelijk waren zij degenen die bepaalden of de verdachte en de getuigen ten laste behoorlijk waren ondervraagd, of een heksenproces ordinairlijk dan wel extraordinairlijk moest verlopen, of de verdachte al dan niet gefolterd of opnieuw gefolterd kon worden, of de verdachte moest vrijgelaten of gestraft worden en welke straf hem of haar kon worden opgelegd. Door het formuleren van een aantal zeer gerichte, demonologisch getinte vragen en het doen zoeken naar duivelsmerken⁹⁶ droegen de adviserende advocaten sterk bij tot het binnenbrengen van het demonologische gedachtegoed in processen die tot dan toe dikwijls alleen handelden over schadelijke toverij of rituele magie. Maar anderzijds waren het ook die advocaten die ervoor zorgden dat de schepenen en leenmannen hun 'informatie preparatoire' en 'informatie ordinaire' behoorlijk opstelden, dat de verdachte voor en tijdens de foltering behoorlijk werd ondervraagd, dat hem of haar de gelegenheid werd gegeven om bij middel van een procureur of advocaat bezwaren te formuleren tegen de geloofwaardigheid van de getuigen ten laste en een tegenbewijs te leveren en dat het vonnis in overeenstemming was met de heersende bewijsleer. Deze heksenmeesters kan men bovendien geen systematische vervolgingsijver in de schoenen schuiven. In de processen waarin zij tussenkwamen, gebeurde dit altijd na de 'informatie preparatoire' en de eerste ondervraging van de verdachte in de gevangenis. Zij namen dus nooit zelf het initiatief tot een vervolging, zelfs niet nadat zij kennis hadden genomen van ondervragingen waarbij verdachten medeheksen verklikten. De selectie van wie wel en wie niet werd vervolgd, was een zuiver lokale aangelegenheid.

93 Gent, Rijksarchief, *Raad van Vlaanderen*, nr. 14.305; Monballyu, *Van hekserij beschuldigd*, p. 110.

94 Monballyu, 'Heksen, hun burens en hun vervolgers in de Leiestreek', p. 136-150.

95 Gent, Rijksarchief, *Raad van Vlaanderen*, nr. 22.181: een zekere De Pape en Jacques Renier uit Veurne op 19 en 20 mei 1660 en een zekere Robert uit Nieuwpoort ook op 20 mei 1660.

96 Zie bijvoorbeeld het proces van Paesschyne Neyts in Laarne in 1607: Monballyu, 'Heksenprocessen te Laarne', p. 199 en het heksenproces van Marie Verbrugge in Heestert in 1660: Monballyu, 'Heksenprocessen in Heestert', p. 170.

6 Een nadere identificatie van de procureurs en advocaten in heksenprocessen

Maar wie waren nu die procureurs en advocaten die in heksenprocessen als verdediger van de verdachte of als adviseur van de lagere rechtbanken optraden? Welke was hun juridische scholing, waren ze al dan niet gespecialiseerd en welke was de taakverdeling tussen de procureurs en de advocaten?

Over dat laatste punt bieden de bewaard gebleven stukken van heksenprocessen geen duidelijke informatie. Normaal zorgden de advocaten voor het opstellen en ondertekenen⁹⁷ van de nodige rekwesten en schriftelijke besluiten en hadden de procureurs tot taak om hun cliënt te vertegenwoordigen op de zittingen van de rechtbank en daar deze rekwesten en schrifturen in te dienen. De advocaten moesten een diploma van licentiaat in de rechten hebben, de procureurs waren meestal in de praktijk geschoold. Bij de kleine rechtbanken, zoals de schepensbank van Lier, werden echter beider taken door één en dezelfde persoon afgehandeld. Die persoon noemde zich dan meestal procureur, hoewel hij soms ook het diploma had van licentiaat in de rechten.⁹⁸

Ook over de identiteit van deze verdedigers in heksenprocessen, zijn wij meestal zeer gebrekkig ingelicht. In sommige gevallen zijn de processtukken van de verdachte niet eens ondertekend en wanneer er dan ook geen procedureregisters uit deze periode bewaard gebleven zijn, is het zelfs onmogelijk om de naam van de tussenkomende procureur of advocaat te achterhalen.⁹⁹ Maar zelfs wanneer de procureurs of advocaten hun rekwesten en schrifturen nauwkeurig ondertekenden, geraken wij veelal niet verder, omdat sommige handtekeningen niet te lezen zijn of omdat er over de andere activiteiten van deze heksenverdedigers helemaal niets bewaard gebleven is.¹⁰⁰

Uit de geschriften die de verdedigers in heksenprocessen opstelden, blijkt wel dat zij meestal een behoorlijke juridische opleiding in het geleerde recht hadden genoten en dus een diploma in de rechten zullen hebben gehad. De talrijke citaten in het Latijn en de vele verwijzingen naar het Romeinse recht en de geleerde strafrechtsleer liegen er niet om. Wat wel opvalt, is dat deze heksenverdedigers het bestaan van een verbond tussen een mens en een duivel nooit ter discussie stelden en anderzijds ook heel weinig demonologische traktaten citeerden.¹⁰¹ In tegenstelling met wat vele historici beweren (zonder er enig bewijs van te leveren!), waren demonologische traktaten waarschijnlijk in onze gewesten nauwelijks verspreid en beperkten de verdedigers van de heksen in onze gewesten zich – net

97 Volgens artikel 34 van de 'Styl crimineel' van 1570 moesten de procureurs of advocaten die in criminele zaken besluiten en rekwesten indienden, die telkens ondertekenen.

98 Over de functie van procureur en advocaat rond 1670 bij de schepensbank van Nieuwpoort en over de procureurs met en zonder diploma van licentiaat in de rechten, zie Gent, Rijksarchief, *Raad van Vlaanderen*, nr. 15.941.

99 Bijvoorbeeld de procureurs of advocaten in de processen van Arnouldyne van Reckem in Deinze in 1599, van Tanneken Sconynx in Gottem in 1602 en van Lieven Lammens in Laarne in 1607-1608.

100 Bijvoorbeeld de procureurs Andries van der Beken, Frans Isenbrant, A. Leupe en Rycwaert van Leke.

101 Behoudens de bovengenoemde verwijzingen naar Paulus Grillandus en Jean Bodin, vonden wij nog bij de anonieme procureur die Lieven Lammens in 1607-1608 in Laarne verdedigde, één verwijzing naar de 'Disquisitionum magicarum libris sex' van Martin Delrio: Monballyu, 'Heksenprocessen in Laarne', p. 218-219.

zoals de vervolgende gerechtsofficieren en de rechters – tot de algemene strafrechtelijke literatuur. Hun duivelsleer haalden ze dan uit de mondelinge overlevering of eerder gewezen vonnissen. Het geloof bij de Lierse procureurs Van den Zype en Verwilt in ronddolende geesten van overledenen is op dat vlak heel typisch.

Van drie advocaten die in heksenprocessen optraden, is er bij toeval iets meer bekend. De verdediger van Tanneken Viaene, Maximiliaan le Rouffon, was tot 1665 advocaat bij de Raad van Vlaanderen. In datzelfde jaar werd hij griffier en ontvanger van de exploten van diezelfde Raad, een functie die hij nog een tiental jaren bleef uitoefenen.¹⁰² Zijn vader, Jan le Rouffon, was een doctor in de medicijnen in Gent die al in 1661 was overleden. Zijn moeder, Isabelle de Vleeschauwer, getuigde ten voordele van Tanneken Viaene omdat Tannekens echtgenoot al jaren haar trouwe pachter was en Tanneken haar regelmatig wafels, koeken en vers fruit bezorgde.¹⁰³ Le Rouffon liet zich in het proces van Tanneken nu en dan vervangen door Laurens van den Hane, die eveneens advocaat was bij de Raad van Vlaanderen. In de rechtshistorische literatuur is deze Laurens van den Hane vooral gekend als de grote verzamelaar van de costumen van Vlaanderen die hij in 1664 voor de eerste keer publiceerde onder de titel ‘Vlaems recht, dat is de costumen ende wetten ghedecreteert by de graven ende gravinnen van Vlaanderen.’¹⁰⁴ Ten slotte was er nog François van Dendere, die in 1661 in Olsene optrad als advocaat van Jacques van Steenbrugge. Ook hij was advocaat bij de Raad van Vlaanderen. In de periode 1684-1687 had hij nog voor deze Raad een proces tegen Pieter van den Bogaerde, baljuw van Ingelmunster, over de niet-betaling van bepaalde gerechtskosten.¹⁰⁵ Het optreden van advocaten bij de Raad van Vlaanderen als verdediger in processen die plaatsvonden voor lagere rechtbanken was in die tijd trouwens heel gewoon.

Over de advocaten die de lagere rechtbanken advies gaven in heksenprocessen, is soms iets meer bekend omdat zij het later tot raadsheer, procureur-generaal of advocaat-fiscaal bij de Raad van Vlaanderen brachten. Dit was ondermeer het geval met François Bossier die advocaat-fiscaal werd op 27 september 1617 en raadsheer op 14 maart 1626. Hij overleed in Rijsel op 12 augustus 1637. Adriaan Carrins werd gewoon raadsheer op 24 juli 1630 en overleed in 1651. Jacques de Coninck werd gewoon raadsheer op 19 december 1614 en overleed op 22 oktober 1636. Pieter Helias werd raadsheer op 11 februari 1637 en overleed in 1638. Hendrik Malassis werd advocaat-fiscaal op 1 december 1605 en gewoon raadsheer op 19 december 1610. Hij overleed op 31 mei 1617. Olivier Nieulant werd advocaat-fiscaal op 8 april 1642 en gewoon raadsheer op 12 april 1645. Hij nam vrijwillig ontslag in 1658. Gillis Stalins werd procureur-generaal op 5 mei 1614, gewoon raadsheer op 10 december 1620 en raadsheer in de Grote Raad van Mechelen in 1628. Adriaan Triest werd gewoon raadsheer op 5 februari 1634 en overleed op 22 juni 1643. Antoon de Vuldere werd advo-

102 Gent, Rijksarchief, Raad van Vlaanderen, nr. 15.290, 16.345, 16.614, 16.623 en 16.707.

103 Monballyu, ‘Heksen, hun burens en hun vervolgers’, p. 183.

104 R. Dekkers, *Bibliotheca belgica juridica. Een bio-bibliografisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot 1800* (Brussel 1951), p. 74-75.

105 Gent, Rijksarchief, Raad van Vlaanderen, nr. 18.031.

caat-fiscaal op 20 december 1610, gewoon raadsheer in 1613, raadsheer in de Grote Raad van Mechelen in 1627 en raadsheer in de Hoge Raad van Vlaanderen in Madrid in 1640. Hij overleed op 1 oktober 1644. Jean-François Hainerel werd advocaat-fiscaal op 13 oktober 1672 en overleed in Gent op 19 januari 1676. Maryn van Huele was substituut-procureur-generaal tussen 1667 en 1672.¹⁰⁶ Gillis Parmentier bleef zijn leven lang advocaat en kreeg circa 1675 een proces aangesmeerd door Maria-Dorothea della Faille wegens een slecht advies.¹⁰⁷

7 Enkele conclusies bij wijze van samenvatting

In heksenprocessen kwamen slechts heel weinig procureurs of advocaten voor omdat de meeste heksenprocessen extraordinairlijk werden gevoerd en procureurs of advocaten in die processen niet waren toegelaten. Alleen wanneer een heksenproces bij hoge uitzondering uitzonderlijk ordinairlijk verliep was er plaats voor een procureur of een advocaat, die in de regel door de verdachte of zijn familie moest worden betaald.

Diegenen die voor de verdachte de processtukken opstelden, waren hoogstaand juridisch geschoold en maakten in de processen waarin ze tussenkwamen, gebruik van alle mogelijke verdedigingsmiddelen: declinatoire, dilatoire en peremptoire excepties en vooral het aantonen dat de voorwaarden om de verdachte onder tortuur te ondervragen niet aanwezig waren. Zij hadden daarbij een wisselend succes.

In heksenprocessen in het graafschap Vlaanderen waren er ook advocaten die de lagere rechtbanken adviseerden in heksenprocessen. Die rechtsgeleerde advocaten vervulden daar een dubbelzinnige rol. Zij geloofden in ieder geval in een mogelijk verbond met de duivel en loodsten daarom hieromtrent precieze vragen in de processen binnen. Maar anderzijds waakten zij erover dat de criminele procesgang nauwkeurig verliep en de rechten van verdediging min of meer werden gerespecteerd.

¹⁰⁶ Buntinx, *Inventaris*, p. 69-77.

¹⁰⁷ Gent, Rijksarchief, *Raad van Vlaanderen*, nr. 16.409.

ADVOCATUUR IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN TOT 1838

VERKENNING VAN EEN WEINIG BETREDEN ONDERZOEKSTERREIN

1 Ter inleiding

Een markante inwoner van het Twentse stadje Ootmarsum was mr. Hendrik Knijpinga Cramer.¹ Hij werd op 9 januari 1754 gedoopt in de hervormde kerk in Ootmarsum. Hendrik volgde zijn vader en grootvader en ging in 1771 rechten studeren in Groningen. In 1775 vertrok Knijpinga Cramer naar Leiden. Op 23 september van dat jaar werd hij, op 21-jarige leeftijd, aan die universiteit ingeschreven, samen met zijn stiefbroer Anthony Vosding van Beverforden.

Na voltooiing van zijn juridische opleiding keerde Cramer terug naar Overijssel. In 1777 werd hij te Deventer ‘geadmitteerd’, toegelaten, als advocaat in het gewest van Overijssel, maar hij ging aan de slag als jongste secretaris van Deventer. Ongetwijfeld ontmoette hij daar ook de eerste secretaris, een man van naam en gezag, Gerhard Dumbar. Deze was een goede vriend van Joan Derk van der Capellen tot den Poll, de progressieve edelman die zich onder andere verzette tegen de positie van de stadhouder en tegen de drostendiensten. In zijn pamflet *Aan het volk van Nederland* riep hij de burgers op hun aandeel in het landsbestuur op te eisen. Het pamflet maakte een zodanige indruk, dat het beschouwd werd als het manifest van de patriottenbeweging.

In deze roerige tijd deed Knijpinga Cramer zijn ervaring in het openbaar bestuur op. In 1785 werd hij gekozen als burgemeester van zijn geboorteplaats Ootmarsum. Deze functie verschilde wel wat van het tegenwoordige ambt van eerste burger en is meer te vergelijken met de huidige wethouder. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw maakte hij de strijd tussen patriotten en prinsgezinden van nabij mee. Vanaf 1795 speelde hij een rol in de Bataafse Republiek en ook de jaren van koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) en de inlijving van ons land bij het Franse keizerrijk (1811-1813) beleefde hij zeer bewust. Van 1799 tot 1811 was hij de laatste drost (of baljuw, zoals de functie ook genoemd werd) van Twente. Hij overleed op 29 maart 1815 in Ootmarsum op 61-jarige leeftijd.

Tammo Sijpkens werd in 1780 geboren als een van de elf kinderen van de predikant Henricus Sijpkens en Elisabeth Huber. Hun vader was afkomstig uit een welgesteld Oost-Gronings geslacht en zijn moeder stamde uit een Fries geslacht van juristen, waarvan ook Ulrick Huber deel uitmaakte.² Na zich eerst verdiept te hebben in de schei-, natuur- en

¹ Zie voor zijn biografie: P. Brood, *Het Drostenhuis te Ootmarsum*. Hilversum 2009.

² E.W.A. Henssen, “Tammo Sijpkens, een Gronings “parketheer””, in: *Acht Groningse juristen en hun Genootschap. 225 jaren Pro Excolendo Iure Patrio* (Groningen 1986), p. 39-59.

Twee proceszakken met inhoud, die zich bevinden in het archief van het Hof van Holland. Foto: Nationaal Archief.

plantkunde besloot hij toch rechten te studeren in Groningen. Zijn docenten waren F.A. van der Marck, L.C. Schroeder en J. Cannegieter. In 1801 promoveerde Sijpkens op het proefschrift *De primo moralitatis principio* (Over het eerste beginsel der zedelijkheid). Hij koos echter niet voor een carrière in de wetenschap, maar voor de rechtspraktijk. Hij vestigde zich als advocaat in Groningen en werd tegelijk grietman van het Oosterdeel van Langewold. Dit ambt in het Westerkwartier was bij jonge leden van de balie in trek, omdat zij zo ervaring en relaties konden opdoen. Zij moesten zich daarvoor ook verdiepen in het Groninger recht.

In korte tijd ontwikkelde Sijpkens zich tot een succesvol en vooraanstaand advocaat in Groningen. Op aandringen van zijn schoonvader, de landdrost mr. H.L. Wichers, stapte hij in 1808 over naar de stedelijke overheid. Hij werd Hoofdofficier, openbaar aanklager, van de stad Groningen. Hij kreeg al snel spijt van zijn overstap van de winstgevende advocatuur naar een slecht betaalde overheidsbaan, maar de omstandigheden lieten niet toe te

rug te keren. Ook na het vertrek van Napoleon in 1813 bleef hij bij het Openbaar Ministerie, terwijl hij tevens politiek actief werd. Hij overleed in 1842.

Johannes van der Linden³ werd geboren in het West-Friese Zuid-Scharwoude in 1756 en studeerde en promoveerde aan de Leidse universiteit. Na zijn studie vestigde hij zich als advocaat, eerst in Den Haag, daarna in Amsterdam.

Als man van de praktijk heeft hij zich onderscheiden met zijn publicaties. Zijn *Regtsgeleerd, practicaal en koopmans handboek* (Amsterdam 1806) was niet zozeer bedoeld voor de ‘stijven Regtsgeleerden’, maar meer voor de koopman die er bij zijn werk zijn voordeel mee kon doen. Voordien had hij al het Hollandse procesrecht beschreven in de *Verhandeling over de judiciele practijc, of form van procederen, voor de Hoven van Justitie in Holland gebruikelijk* (twee delen; Leiden 1794-1798). Maar het meest bekend is Van der Linden door zijn codificatiearbeid. In 1806 kreeg hij het verzoek om een burgerlijk wetboek te concipiëren, dat mede het handels- en procesrecht omvatte. Politieke ontwikkelingen hielden tegen dat zijn ontwerp ook wet werd. Veel later maakte hij met de juristen M.S. Asser en A. van Genep een ontwerp voor het Wetboek van Koophandel.

Ook over zijn vak schreef Van der Linden, en wel het boek *De ware pleiter* dat in 1827 uitkwam. Hierin geeft hij de kennis en vaardigheden weer waarover een advocaat moet beschikken. Hij overleed in 1835 op 79-jarige leeftijd in Amsterdam.

Hierboven is de loopbaan geschetst van drie mannen die tijdens hun leven korter of langer werkzaam waren in de juridische praktijk. Alle drie kozen echter een verschillende weg. Hun keuzes leren ons iets over de advocatuur in de jaren vóór 1838. Naar de geschiedenis van de advocatuur is nog opmerkelijk weinig onderzoek gedaan. Daarom is een verkenning op dit terrein nuttig. Tegelijk wordt dan duidelijk waar kansen voor nader historisch onderzoek liggen. In dit verkennende artikel richten wij ons op de noordelijke Nederlanden en beperken wij ons tot de tijd van de Republiek en de jaren daarna tot 1838, het moment waarop nieuwe wetgeving ook de advocatuur regelde.

2 Taken en terminologie

Voor een omschrijving van de taak van een advocaat is het aardig Johannes van der Lindens *De ware pleiter* (Amsterdam 1827) als uitgangspunt te kiezen. Een pleiter is volgens dit bijzonder leesbare boekje – kort gezegd – hij die een proces voert, maar – beter en specifiek – degene die de gronden en redenen van hetgeen ten processe wordt beweerd aan de rechter voordraagt en de daarop gemaakte tegenwerpingen van de partijen oplost. Een goed pleiter heeft een aantal persoonlijke kwaliteiten: hij moet ‘braaf en eerlijk’ zijn, de

3 P.C. Kop, ‘Johannes van der Linden (1756-1835)’, in: T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987), p. 196-200.

nodige kunde en juistheid van oordeel bezitten en niet ontbloot zijn van welsprekendheid. Het ontbreken van een van deze eigenschappen zou de advocaat volgens Van der Linden tot ‘een hoogst gevaarlijk mensch in de maatschappij’ maken.

Om zijn werk als pleiter goed te doen, moet hij zich terdege voorbereiden. Daarvoor moet hij zich de processtukken eigen maken, de toepasselijke rechtsregels bestuderen, een schriftelijke ‘pleitmemorie’ maken en deze in het geheugen brengen. Een pleidooi dient ook goed voorgedragen te worden: ‘het is een pleiter eene groote begaafdheid, en verschaft hem zeer veel gemak, wanneer hij vlug ter taal is, en de woorden hem als van zelve uit den mond vloeijen.’ Want, aldus Van der Linden, ‘nimmer moet een pleiter uit het oog verliezen, dat zoo wel de innerlijke inkleeding als de voordragt en uitvoering der pleijdooi het doel hebben moeten, om den regter overtuiging te geven.’

Het boekje kreeg in 1829 een vervolg van de hand van J.H. van der Schaaff, oud-advocaat van het voormalige Hof van Justitie in Utrecht, getiteld *Aanhangsel op den waren pleiter van Mr. Joannes van der Linden [...] met voorafgaande hulde aan den schrijver* (Utrecht 1829). Van der Schaaff meent dat een advocaat ook psychologische vaardigheden moet bezitten, al noemt hij ze anders: ‘de menschkunde, eene wetenschap, die ons, door alle de kronkelpaden en bedrijven van het menschelijk leven, het regte spoor tot het hart en deszelfs verborgenste schuilhoeken aanwijst, en die wij zeker den jeugdigen mensch, die zich aan de pleitzaal toewijdt, niet genoeg kunnen aanbevelen.’

In deze citaten staat de advocaat vooral voor: pleiter in een rechtszaak. Toch is zijn taak veel breder en zijn er nauw met de advocatuur verwante functies die zeker hier genoemd moeten worden. Drie termen dringen zich in de bronnen en literatuur op: advocaat, procureur en praktizijn. De hoogleraar B.H.D. Hermesdorf, een van de weinigen die over de advocatuur heeft geschreven, pleitte voor een ruim begrip van deze termen.⁴ In de bronnen komen verschillende functionarissen met gelijkaardige of nauwe verwante activiteiten aan bod. Het is, zeker in de tijd van de receptie, daarbij niet altijd zeker of de termen correct gebruikt zijn. Advocaat, procureur en praktizijn worden hierna elk apart belicht, maar in de praktijk liep een en ander wel eens door elkaar.

De functies van advocaat en procureur waren tot 1879 onverenigbaar. Voor de procureur was ook geen juridische opleiding vereist. Hij diende vooral op de juridisch-technische aspecten te letten. Als de advocaat vergeleken wordt met een arts, dan was de procureur de apotheker.⁵

⁴ B.H.D. Hermesdorf, *Licht en schaduw in de advocatuur der lage landen. Historische studie* (Leiden 1951), p. 3-10.

⁵ M. Ahsmann, ‘Teaching the *ius hodiernum*: legal education of advocates in the Northern Netherlands (1575-1800)’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1997, p. 423-457, in het bijzonder p. 453.

3 Andere functionarissen

3.1 De procureur

Procureurs en advocaten waren degenen die de procespartijen in rechte vertegenwoordigden voor de rechtbank. Strikt genomen was de procureur de (formele) procesvertegenwoordiger, maar de advocaat de (materiële) raadgever en, pleiter. Net als tegenwoordig waren zij niet formeel in dienst van een rechtbank. Een verschil met de huidige situatie was wel dat zij alleen mochten optreden voor een bepaalde rechtbank als zij officieel waren beëdigd door die rechtbank. Bij het Hof van Holland bijvoorbeeld moesten procureurs en advocaten in hun eed onder andere beloven dat ze zich aan een aantal gedragsregels zouden houden tijdens het presenteren van processen en bij het opstellen van stukken. Zowel de procureurs als de advocaten moesten aan een aantal opleidings- en ervaringseisen voldoen om toegelaten te worden tot de eed; de advocaten moesten bovendien een meestertitel (of later zelfs een doctorstitel) in de rechten bezitten.

Wat betreft de taakverdeling tussen procureurs en advocaten was de procureur in wezen de administrateur van de zaak. Hij nam de rol waar, zorgde voor de vereiste proceshandelingen, maakte de inventaris en ‘furneerde’ (bezorgde) de processtukken. De advocaat was de eigenlijke raadsman en pleiter. Als rechtsgeleerde adviseerde hij zijn cliënten en voerde de pleidooien voor de rechtbank. Hoewel procureurs en advocaten formeel niet waren verbonden aan de rechtbank, was hun salaris bij wet vastgelegd. Bij het Hof van Holland of de Hoge Raad bijvoorbeeld schreven de opeenvolgende instructies voor hoeveel salaris zij voor iedere afzonderlijke prestatie of proceshandeling mochten vragen.⁶ Deze regeling bepaalt echter niet welke kosten door de advocaat aan de cliënt in rekening mogen worden gebracht – dat behoort tot de contractsvrijheid van partijen (advocaat en cliënt) –, maar welke kosten de rechtbank (en het Hof) in aanmerking neemt bij het opleggen van een kostenveroordeling aan de verliezende partij van de (civiele) procedure. In het Drentse Landrecht van 1712 bijvoorbeeld is weliswaar sprake van salarisregels, maar in geval van een succesvolle afloop mag een hogere vergoeding worden afgesproken: ‘doch zullen evenswel met hunne principalen wel mogen accorderen over eene redelijke recognitie in cas van triumph’. De salarisregelingen zijn dus een soort minimumvergoeding die door de advocaat in rekening kon worden gebracht.⁷

3.2 De referent

In Overijssel kon de advocaat nog een heel andere taak opgedragen krijgen. De rechter op het platteland was verplicht advies te vragen aan een jurist. In 1596 bepaalden Ridderchap en Steden aldus en het Overijsselse landrecht van 1630 zei zelfs dat de rechter onbe-

6 M.C. le Bailly, *Procesgids Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland* (Hilversum 2008), p. 17.

7 Vriendelijke mededeling van mr. F. Sieders.

Kaart van Overijssel en Drenthe, uitgegeven in 1692. In Overijssel hadden de advocaten zich een bijzondere positie verworven als referent, die in feite het vonnis in een rechtzaak formuleerde.

voegd was in zijn vonnis zijn eigen oordeel tot uitdrukking te brengen.⁸ Deze werkwijze werd waarschijnlijk ingegeven door het feit dat de lokale rechters vanouds een politieke functie bekleedden, verbonden met grondbezit. Bovendien werd het recht, vooral door de receptie, steeds moeilijker en hadden de lokale rechters geen rechtenopleiding gevolgd. Wanneer hun rechterlijk oordeel werd gevraagd, beriepen zij zich op adviezen van rechtsgeleerden. Ook in het aangrenzende Duitse gebied kwam deze praktijk voor. De consequentie was dat de adviezen van de rechtsgeleerden, in de praktijk de advocaten in de provincie, bindend waren. De rechter vonnistte dus door het hem gegeven advies voor te lezen aan partijen.

De verplichting advies in te winnen, gold voor de landrechters en drosten, alsmede de rechtbanken van de kleine steden. De rechters in grotere steden en de provinciale rechtbanken mochten vanzelfsprekend ook advies inwinnen en deden dat ook regelmatig, maar voor hen was dit niet bindend. In deze colleges zaten vaak wel rechtsgeleerden.

Aan de referenten, zoals de juridische adviseurs werden genoemd, werden eisen gesteld. Vanzelfsprekend moesten zij enige jaren ervaring hebben en minimaal drie jaar actief zijn in de Overijsselse advocatuur. Het 'beleren' van de processen was alleen aan Overijsselse juristen toegestaan. Op straffe van nietigheid mocht een vonnis niet 'buitenlands beleerd' zijn. Het risico was te groot dat de advocaat van elders het Overijsselse recht onvoldoende kende. Het is logisch dat, als een advocaat als referent gevraagd werd, hij de pet van advocaat (in de zin van een partijdige verdediger) diende af te zetten.

Het is opmerkelijk dat pas omstreeks 1820 een einde aan deze adviespraktijk kwam. Ondanks de gelding van Franse wetboeken deden de referenten regelmatig een beroep op Romeins recht of het Overijsselse landrecht.

3.3 Landsadvocaat of stadsadvocaat

Te onderscheiden zijn natuurlijk ook de functies van landsadvocaat of stadsadvocaat, ook wel pensionaris genoemd. Steden en gewesten hadden er behoefte aan voor het opstellen van brieven en plakkaten de hulp in te roepen van een rechtsgeleerde. In de praktijk was dat vaak een advocaat. Niet alleen zijn juridische kennis, beheersing van het Latijn en schrijfvaardigheid kwamen van pas, ook bleek hij in staat te onderhandelen met andere partijen. Zo werden de landsadvocaat, met als bekendste representant Johan van Oldenbarnevelt, en de stadsadvocaat vaste krachten van de gewestelijke en stedelijke besturen. In feite is de lijn van deze functies door te trekken tot die van de huidige landsadvocaat, degene die geregeld voor de Staat optreedt en als zodanig die titel mag voeren.

⁸ F. van der Ven, "Rooms-Overijsselsch Regt". Rechtsgeleerde adviezen of de invloed van het Romeinse recht op de rechtspraktijk in Overijssel in de 17e, 18e en 19e eeuw', in: *Overijssels Historisch Jaarboek* 120 (2005), p. 61-103.

4 Opleiding: in de praktijk of universitair?

Een advocaat was een jurist en moest dus academisch geschoold zijn. Vanaf het einde van de zestiende eeuw waren er universiteiten in Nederland. In 1575 had Leiden de eerste universiteit, in 1585 gevolgd door Franeker, in 1614 door Groningen, in 1636 door Utrecht, in 1648 door Harderwijk en in 1651 door Nijmegen. Was het juridisch onderwijs aan deze universiteiten er ook op gericht om advocaten 'af te leveren'?

Het onderzoek van Margreet Ahsmann geeft antwoord op die vraag.⁹ Het academisch onderwijs was niet gericht op techniek, procedures en stijlen, maar hoofdzakelijk theoretisch. Een afgestudeerde jurist kon kiezen uit een scala aan beroepen (advocaat, notaris, pensionaris of magistraat), maar daarvoor was hij niet direct geschikt. De praktijk zou de nieuwelingen nog veel moeten leren.

Dat gold zeker voor de advocatuur. De afgestudeerden mochten dan wel vaardig zijn in het Romeinse recht, de dagelijkse rechtspraktijk vroeg geheel andere vaardigheden. Simon van Leeuwen voelde zich in 1652 in een andere wereld terecht gekomen en de advocaat F.L. Kersteman vroeg ruim een eeuw later om maatregelen voor een betere opleiding.¹⁰ In de loop van de achttiende eeuw was de aandacht voor het *ius hodiernum* wel toegenomen op de universiteiten. Dit *ius hodiernum* omvatte het Romeinse, canonieke en feodale recht, alsmede het lokale recht voor zover het geldend recht was.¹¹ Het primaire recht van inheemse oorsprong, het zogenaamde *ius patrium*, werd echter nauwelijks onderwezen. Weliswaar begonnen de hoogleraren Huber in Franeker en Voet in Leiden aan het einde van de zeventiende eeuw met colleges in het *ius hodiernum*, maar deze colleges waren niet openbaar en slechts bedoeld als privaatcolleges.

Aan de Franeker universiteit maakte de hoogleraar Elias Wigeri werk van onderricht in het procesrecht, met de rechtvaardiging dat bestudering van het praktijkrecht niet schadelijk hoefde te zijn voor de theoretische vorming.¹² Hij gaf in de achttiende eeuw colleges 'praktijk voor het Hof en de Nedergerechten'.

Het is opmerkelijk dat ook na de Franse tijd en de invoering van het Academisch Statuut in 1815 het juridisch onderwijs nauwelijks veranderde. Het Romeinse recht bleef een prominente plaats innemen en bijvoorbeeld procesrecht werd niet gegeven.

Het lijkt erop dat de verschillende universiteiten geen echte specialisaties hadden met betrekking tot de opleiding van advocaten. De universiteiten wilden juristen opleiden voor het land, of liever voor Europa, en daarin paste geen provincialisme. Het academisch cur-

9 Ahsmann, 'Teaching the *ius hodiernum*', p. 423-457. Een vereenvoudigde uitgave van dit artikel in het Nederlands is te consulteren op de site: http://www.advocatenorde.nl/public/file/PDF/Advocatendossier_16.pdf. Zie ook: M.J.A.M. Ahsmann, *Collegium und Kolleg. Der juristische Unterricht an der Universität Leiden 1575-1630*. Frankfurt am Main 2000.

10 Ahsmann, 'Teaching the *ius hodiernum*', p. 428.

11 C.J.H. Jansen, 'De verhouding tussen wetenschap en praktijk in de juridische opleiding van de 18e en 19e eeuw', in: *Nederlands Juristenblad* 1991, p. 564-570.

12 B.S. Hempenius-van Dijk, 'La formation des jeunes avocats à la Cour de Frise au temps de la République des Sept Provinces Unies', in: O. Moorman-van Kappen (red.), *Les juridictions supérieures: actes des Journées internationales tenues à Leeuwarden du 20 au 23 mai 1993* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 32; Nijmegen 1994), p. 70.

riculum was overal vergelijkbaar en het waren vooral de hoogleraren zelf die een stempel drukten op het onderwijs of een bepaalde faam en aantrekkingskracht hadden. Slechts enkele hoogleraren, zoals de Groninger F.A. van der Marck en H.J. Arntzenius in de tweede helft van de achttiende eeuw, hadden oog voor het regionale recht.

Ook de vraag wat de keuze van een advocaat in spe voor een universiteit bepaalde, is nog weinig onderzocht. Voor de hand ligt dat de faam van individuele hoogleraren of simpelweg praktische overwegingen van invloed waren op hun keuze, zoals blijkt uit het academisch curriculum van Gerard Noodt (1647-1725), die zijn universitaire opleiding in zijn geboorteplaats Nijmegen begon. Maar de in 1651 gestichte universiteit van Nijmegen werd aanvankelijk niet overal erkend. Zij was gesticht als concurrent van de Harderwijkse universiteit, die niet lang daarvoor was opgericht. De Gelderse kwartieren verzetten zich tegen de Nijmeegse universiteit en het Hof van Gelre verleende haar geen octrooi. Praktisch betekende dit dat in Nijmegen afgestudeerde advocaten niet voor het Hof van Gelre werden toegelaten. Hoewel het Hof van Gelre hierin geen monopolie had en advocaten in spe in theorie wel elders in het gewest aan de slag konden, deden studenten die in Nijmegen hun rechtenstudie waren begonnen, er dus beter aan hun doctorstitel aan een andere universiteit te behalen. Zo verwierf Gerard Noodt, die in 1668 zijn rechtenstudies in Nijmegen met twee disputaties had afgesloten, via Utrecht en Franeker in juni 1669 zijn doctorstitel aan de Leidse universiteit. Hierna werkte hij enkele jaren met succes aan de balie, voordat hij zijn academische loopbaan begon, eerst als hoogleraar in Nijmegen en na het rampjaar in Franeker en Utrecht en uiteindelijk in Leiden.¹³

De overgang van de collegezaal naar de praktijk werd door de meeste jonge juristen gemarkeerd door de inschrijving als advocaat bij een van de hoven of rechtbanken. Geregeld waren aan de admmissie nog nadere voorwaarden gesteld. De Hoofdmannenkamer in Groningen, het provinciaal hof uit die tijd, stelde in 1665 bijvoorbeeld vast dat alleen advocaten werden toegelaten 'die in *jure gradum* hebben bekoomen, van die faculteyt genoegsame *testimonia* weten by te brengen, ofte van haere geleertheydt ende ervarentheydt in rechte goede preuves hebben gegeven.'¹⁴

Over toelating van een advocaat besliste het Hof van Holland zelf. De eerste eis was dat de kandidaat van christelijke religie moest zijn. Pas in 1796, toen de Fransen in ons land al gezorgd hadden voor een gelijkheid van alle mensen, werd de joodse advocaat Jonas Daniel Meijer toegelaten.¹⁵ Ten tweede moest de advocaat aantonen gepromoveerd te zijn in de rechten. Omstreeks 1600 werd deze eis aangescherpt door alleen afgestudeerden van niet-katholieke of -Spaansgezinde universiteiten toe te laten. De strijd met de Spaanse vorst en de ontwikkeling van de autonome Republiek der Verenigde Nederlanden drongen hier dus in door. Tot slot was voor toelating de aflegging van een eed voorwaarde.

¹³ G.C.J.J. van den Bergh, 'Gerard Noodt (1647-1725)', in: T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen*, p. 135-140, in het bijzonder 135-136.

¹⁴ Groninger Archieven, Archief Staten van Stad en Lande, nr. 13.

¹⁵ L. Salomonson, 'Iets over de advocatuur in vroeger eeuwen', in: *Nederlandse Orde van Advocaten* (red.), *50 jaar Advocatenblad* (s.l. 1968), p. 36.

Enmaal toegelaten tot de balie stonden de advocaten onder toezicht van het Hof van Holland. Dat mocht bij constatering van overtreding van de instructies boetes opleggen, berispen, schorsen en zelfs de advocaat schrappen uit het admissieregister. Verreweg het belangrijkste (voor de advocaten) was de flattering van de declaraties, die volgens een vastgesteld tarief moesten worden ingediend. De werkzaamheden bij het Hof gaven ook belastingvoordelen. Zo waren de advocaten in Holland vrijgesteld van de accijns op bier en wijn en behielden hun weduwen dit voorrecht zolang zij niet hertrouwen.

De beginnende advocaten stelden zich natuurlijk onder de supervisie van meer ervaren advocaten of procureurs. In Friesland was deze supervisie zelfs wettelijk voorgeschreven. Al in 1544 eiste het Hof van Friesland dat nieuwe advocaten gedurende het eerste jaar van hun werkzaamheden moesten worden begeleid door een confrater met een aantal jaren ervaring. Deze had dan ook de verantwoordelijkheid voor hun praktijkvorming. De Friese regeling voldeed kennelijk goed, want zij is tot het einde van het bestaan van het Hof van kracht gebleven.¹⁶

Wijze raad gaf een van 's lands bekendste advocaten, Hugo de Groot, aan zijn broer Willem. Om een goede reputatie als praktiserend advocaat te kunnen verwerven, was het vooral van belang om het ambt in de praktijk te leren. Het lezen van een beperkt aantal inleidende juridische werken zou volstaan, maar de omgang met confraters was volgens Hugo van cruciaal belang voor een succesvolle praktijk.¹⁷ Willem de Groot (1597-1662) heeft in ieder geval de raad van zijn broer niet in de wind geslagen en veel praktische ervaring opgedaan aan de balie. In 1618 werd hij beëdigd als advocaat voor zowel het Hof van Holland als de Hoge Raad en bleef in tegenstelling tot veel collega's zijn leven lang praktijk houden. Willem de Groot is vooral bekend geworden vanwege zijn *Inleyding tot de practyck van den Hove van Holland*, die voor het eerst verscheen in 1656 en vele malen werd herdrukt. Menig praktiserend advocaat zal hier zijn voordeel mee hebben gedaan. Willem had overigens een nauwe band met zijn oudere broer Hugo, voor wie hij veel zaken waarnam tijdens diens buitenlandse verblijven, waaronder de uitgave van zijn geschriften in de Republiek. Met moeite wist Willem uiteindelijk in 1639 de door hemzelf felbegeerde aanstelling van advocaat voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie te bemachtigen. Echter, als gevolg van zijn politieke keuzes en zijn nauwe relatie met zijn broer Hugo, lukte het hem ondanks verwoede pogingen niet een ambtelijke loopbaan uit te bouwen en bleef hij zijn leven lang in de advocatuur.¹⁸

De 'wetenschap' beschouwde de advocatuur over het algemeen wat uit de hoogte en met enige meewarigheid. Over de praktijkjurist Johannes van der Linden oordeelde de Amsterdamse hoogleraar Cras bijvoorbeeld: 'De man spreekt nogal op een hogen toon, terwijl het mij voorkomt, dat hij niet veel wetenschap bezit, en daarom zich tegen het wetenschappelijke verklaart'.¹⁹

16 Hempenius-Van Dijk, 'La formation des jeunes avocats à la Cour de Frise', p. 68. De huidige Advocatenwet gaat nog steeds uit van begeleiding door een patroon gedurende de eerste drie jaar.

17 C.G. Roelofsen, 'Hugo de Groot (1583-1645)', in: Veen en Kop, *Zestig juristen*, p. 113-119, in het bijzonder p. 14.

18 R. Huybrecht, 'Groot, Willem de (1597-1662)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland, II* (www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/lemmata/bwn2/groot).

19 H. Cohen Jehoram, 'Johannes van der Linden (1756-1835)', in: *Ars Aequi* 19 (1970), p. 403-408.

5 Reglementering van de advocatenpraktijk

De beschrijving van Van der Linden en Van der Schaaff over de advocatuur, waaruit eerder is geciteerd, is alleszins lezenswaardig, maar minstens zo belangrijk is kennisname van de regels die golden voor de advocatuur. Daaruit zijn formele taken, verantwoordelijkheden, vereisten en salariëring te halen en wordt ook de taakverdeling tussen advocaat en procureur ingevuld.

Vóór 1800 was er in de Noordelijke Nederlanden geen algemene regeling op de advocatuur. Wij moeten afdalen naar het gewestelijke en stedelijke niveau om kennis van de praktijk op te doen. De oudste regeling dateert uit 1462 en is de *Instructie voor den Hove van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt*. Ook de instructies van 1480, 1510, 1522 en 1531 bevatten telkens nieuwe artikelen betreffende de advocaten en procureurs.²⁰ Elk gewest of grote stad stelde in de eeuwen sindsdien procesreglementen op, waarin ook de vertegenwoordiging van partijen vastgelegd was.

Een verkenningsstocht in de 'Short Title Catalogue of the Netherlands' levert met enkele eenvoudige zoekacties zo al een veertigtal afzonderlijke ordonnanties op met betrekking tot de ambten van procureur en advocaat. Dit om aan te geven dat niet alleen de grotere algemene ordonnanties, zoals die voor de provinciale hoven, als pamfletten of circulaires werden gedrukt en verspreid in den lande, maar ook lokale regelingen.

Het uitoefenen van een ambt in de rechtsvertegenwoordiging was onderhevig aan veelvuldige regulering. Of men zich er in de praktijk ook aan hield, is maar de vraag, gezien het aantal herdrukken die er van sommige ordonnanties waren en de hoeveelheid processen in verband met buitenissige gerechtskosten bij de verschillende rechtbanken.

Een vluchtige analyse van deze teksten geeft een interessant beeld. Onder de vele ordonnanties zijn zowel instructies begrepen betreffende de provinciale hoven (zoals Hof van Holland, Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, Hof van Utrecht, Raad van Brabant) en gewesten (Nijmeegs kwartier, Overijssel, Utrecht etc.), als instructies met betrekking tot lagere instanties, zoals stadsschepenenbanken (Gouda, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Middelburg, Muiden, Utrecht, Vlissingen etc.).

Het merendeel van de ordonnanties gaat specifiek over het salaris van deze functionarissen en de hoogte van de gerechtskosten. Iedere proceshandeling werd hierin afzonderlijk getaxeerd. De rest van de instructies betreft het ambt van procureur en advocaat in het algemeen, de uitoefening ervan, het pleiten en het 'furneren' van stukken. Maatregelen hadden vaak de bedoeling de procedures te verkorten, maar ze realiseerden zelden dit effect.²¹ Uiteraard behoorde men zich als advocaat of procureur respectvol te gedragen in de rechtszaal, maar gezien de stevast terugkerende artikelen betreffende het gedrag van de-

²⁰ Le Bailly, *Procesgids Hof van Holland*, p. 18-20.

²¹ Zie over pogingen tot verkorting van de procedure o.a. C.H. van Rhee, 'De traagheid van de civiele procedure: een eeuwenoud fenomeen', in: B.C.M. Jacobs (red.), *De rechtspraktijk in beeld. Van Justinianus tot de Duitse bezetting* (Tilburg 1997), p. 57-67 en C.H. van Rhee, 'Snelheid en efficiency in hoger beroep (civiele procedures, 16e eeuw)', in: R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het tweede Hof van Holland symposium gehouden op 14 november 1997 in de Trêveszaal te Den Haag* (Den Haag 1998), p. 21-37.

Titelpagina van de Instructie van 1531 voor het Hof van Holland. Pamflet gedrukt in 1531 (foto Nationaal Archief).

ze functionarissen tegenover de rechters in de meeste ordonnanties, of zelfs afzonderlijke ordonnanties hierover, kan men zich voorstellen dat het er in de rechtszaal vaak wanordelijk of zelfs onbehoorlijk aan toe ging. Op 10 september 1680 moest de Hoge Raad bijvoorbeeld zelfs overgaan tot het uitgeven van een ordonnantie voor advocaten om ongewapend en gepast gekleed ter zitting te verschijnen.²²

Bij het Hof van Holland moesten de advocaten 's zomers om zeven uur, 's winters om acht uur in de rolzaal aanwezig zijn.²³ Tijdens de rol stonden de advocaten in de voor hen

²² Deze ordonnantie, die oorspronkelijk gedrukt werd bij Jacobus Scheltus in 's-Gravenhage, komt zowel in afzonderlijke drukken voor als in collecties van plakkaats, zoals *Instructien van den Hove van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt*, 3 dln. ('s-Gravenhage [1788]).

²³ Salomonson, 'Iets over de advocatuur in vroeger eeuwen', p. 37-38.

Titelpagina van het Landrecht van Hunsingo, Fivelingo en het Westerkwartier, onderdelen van het gewest Stad en Lande. In dit in 1679 gedrukte landrecht stonden ook de instructies voor de advocaten en procureurs (foto Nationaal Archief).

bestemde banken, in volgorde van anciënniteit. De procureurs hadden afzonderlijke zitplaatsen. De advocaten en de procureurs waren verplicht in toga te verschijnen. Tijdens hun pleidooi moesten advocaten blootshoofds zijn, de procureurs dienden zich dan vóór de advocaten op te stellen en ook met onbedekt hoofd te zijn. Zij dienden zich in hun pleidooi aan de regels van fatsoen te houden. De processtukken moesten kort en bondig zijn en in een proceszak bij de griffie ingeleverd worden. De Instructie van 1531 kende al een regeling voor toewijzing van een pro-Deoadvocaat. 'Arme en ellendige personen' werden ter zijde gestaan door de advocaat-fiscaal (een soort landsadvocaat).

6 Uniforme wetgeving

Het in 1809 vastgestelde *Wetboek op de regterlijke instellingen en regtspleging in het Koninkrijk Holland*²⁴ gaf een uniforme regeling voor de advocatuur. ‘Practizijns’ noemde de wet degenen die de partijen bijstonden voor de rechter. Zij dienden meesters in de rechten te zijn en geadmitteerd en aangesteld bij een gerechtshof. Tegelijk maakte de wet een uitzondering door het mogelijk te maken dat een aantal niet gegradueerde practizijns werden aangesteld. Zij moesten echter geëxamineerd worden of voorheen al als procureur werkzaam zijn geweest. De overige bepalingen in de wet over de practizijns betreffen de toevoeging aan hen die geen advocaat konden betalen en de wijze van optreden voor het gerecht.

De inlijving van ons land bij Frankrijk in 1810 bracht een keizerlijk decreet ‘*contenant règlement sur l’exercice de la profession d’avocat et la discipline du barreau*’, dat in Nederland van kracht werd in 1811.²⁵

De in 1810 ingevoerde regeling voorzag ook in de instelling van een *tableau*, een lijst van advocaten, waarop zij naar anciënniteit werden geplaatst, nadat ze de eed hadden afgelegd en drie jaar stage hadden gelopen. Iedere balie met meer dan twintig leden kreeg een raad van discipline, voorgezeten door een *bâtonnier*. Vandaag kent de Belgische advocatuur nog steeds deze ‘stafhouder’ (Vlaamse balies) of ‘*bâtonnier*’ (Franstalige balies). In Nederland wordt de benaming ‘deken’ gebruikt.

Raadsleden en deken werden benoemd door de procureur-generaal bij een Hof uit een voordracht, opgemaakt door de algemene vergadering van de orde van advocaten. Daarmee was voor het eerst dus sprake van een orde, die ook het toezicht op de standseer kreeg toebedeeld, zij het onder controle van de rechterlijke macht. Tegelijk kwam er een einde aan de situatie die eeuwen gegolden had in ons land, namelijk dat de advocaten en procureurs ‘suppoosten van den Hove’ waren geweest. Zij waren alleen aan het Hof verantwoording schuldig geweest en in feite dus functionarissen in dienst van een hof. Nu werd een vrij beroep gecreëerd dat via tuchtrecht de naleving van de eigen regels controleerde.

Direct na de komst van prins Willem in 1813 zorgde de soevereine vorst ervoor dat het besluit van 1810 van kracht bleef. Ook na de vereniging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden in één koninkrijk in 1815 bleef de Franse wetgeving in gebruik, met uitzondering van de bepalingen over de juryrechtspraak. Pas in 1827 kwam er een wet op de samenstelling van de rechterlijke macht, maar daarin waren geen bepalingen over de advocatuur meer opgenomen.

²⁴ De wet is in 1809 uitgegeven bij de Koninklijke Staatsdrukkerij. De artikelen 205-212 behandelen de practizijns voor het hooggerechtshof, de artikelen 339-350 die voor de hoven van appel en de artikelen 453-461 die voor de vierscharen (voor criminele rechtspraak). Ze zijn echter vrijwel gelijklopend aan de artikelen 205-212. Zie hierover C.H. van Rhee, ‘Pogingen tot codificatie van het burgerlijk procesrecht in de Lage Landen bij de zee (1798-ca. 1819). Naar een “oudvaderlandse” procedure in de traditie van het *ius commune*? (deel 2)’, in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de Rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 5.2 (2003), p. 264-286.

²⁵ Voor deze paragraaf is vooral gebruik gemaakt van E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998* (Deventer 1998), p. 1-28. Dit decreet is het fundament gebleven voor zowel de Nederlandse, de Franse als de Belgische advocatuur, zie vele andere bijdragen in deze bundel.

De invoering van de nieuwe wetgeving in 1838 zorgde wel voor reglementering van de advocatuur. Bij het zogeheten ‘Reglement III van Orde en Discipline voor de Advocaten en Procureurs’ kreeg de advocatuur een op de nieuwe situatie toegesneden wettelijke basis.²⁶

7 Afkomst

Er valt een patroon te ontdekken in de achtergrond van de advocaten tijdens de zeventiende en achttiende eeuw en dikwijls valt er een duidelijke familietraditie aan te duiden. Zo vader zo zoon, blijkt doorgaans de regel. Een eenvoudige zoektocht in de digitale versie van het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*²⁷ is al voldoende om echte juristen- of zelfs advocatenfamilies te traceren. Neem nu de families Bouricius (Friesland, 16e-17e eeuw), Van Dam (Holland/Utrecht, 17e eeuw),²⁸ Fagel (Holland, 17e eeuw),²⁹ De Blau (Friesland, 17e-18e eeuw)³⁰ en Ram (Utrecht, 18e eeuw),³¹ om slechts enkele van talrijke voorbeelden te noemen.

Ter illustratie kijken we naar de familie Bouricius. Jacobus Bouricius (†1622) had een succesvolle advocatenpraktijk, eerst als student te Dôle, waar hij in een belangrijke strafzaak de verdediging opnam van een Vlaamse student op doorreis naar Italië, vervolgens aan de balie voor de Grote Raad van Mechelen en vanaf 1572 voor het Hof van Friesland, waar hij eerste advocaat op de lijst was. Hij was een gevierd advocaat, zowel in strafzaken als in civiele zaken. Op latere leeftijd schreef hij een aantal handboeken, waarin hij vanuit zijn eigen ervaring de advocatenpraktijk weergaf. De civiele praktijk beschreef hij in

²⁶ G.R. Rutgers, ‘Reglement III. Een onderzoek naar het ontstaan van het Reglement van orde en discipline voor advocaten en procureurs in Nederland rond 1838’, in: *Advocatenblad* 1977, p. 171-188.

²⁷ Zie <http://www.inghist.nl/retroboeken/nnbw/>.

²⁸ Pieter van Dam (1621-1706) was achtereenvolgens advocaat bij het Hof van Holland en het Hof van Utrecht en vanaf 1652 advocaat (vanaf 1676 eerste advocaat) voor de VOC. Zijn zoon Willem van Dam (1652-1713), die hem sinds 1673 assisteerde, werd in 1676 tot tweede advocaat van de VOC bevorderd. Uit de biografische notities valt niet op te maken of Johan van Dam (1617-1677), die ook achtereenvolgens advocaat bij het Hof van Holland en het Hof van Utrecht was en lid van de raad van justitie op Batavia werd, verwant was aan de twee voorgaande, NNBW, I, kol. 679-684.

²⁹ François Fagel (1585-1644), zoon van de Brugse koopman François Fagel (†1587) die zich via een tijdelijk verblijf in Antwerpen uiteindelijk in 1585 in Amsterdam vestigde, begon zijn loopbaan als advocaat bij het Hof van Holland en werd in 1619 benoemd tot raadsheer van de Hoge Raad en later tot president van dezelfde instelling. Zijn zoon Benjamin Fagel (1642-1705) begon zijn carrière als advocaat in het Haagse en werd vervolgens secretaris en later raadsheer bij het Hof van Holland. Diens broer Hendrik Fagel (1617-1690), die net als zijn vader eerst advocaat voor het Hof van Holland was, maakte tevens een mooie ambtelijke carrière door, eerst voor de Staatse Raad van Brabant en vervolgens bij de Staten-Generaal. Ook andere spruiten van deze familie maakten als jurist mooie ambtelijke carrières door, NNBW, III, kol. 381-390.

³⁰ Hieronymus de Blau (1616-1672), zoon van Gerardus de Blau (†1630), advocaat bij het Hof van Friesland, begon zijn carrière als advocaat, waarna hij stadspensionaris van Leeuwarden werd en vanaf 1664 landsadvocaat van Friesland. Zijn zoon Quirijn de Blau (1645-1692) volgde na zijn rechtenstudie te Franeker exact dezelfde loopbaan als zijn vader. Diens zoon Hieronymus de Blau (1681-1753), die ook als advocaat begon, volgde daarna een ambtelijke loopbaan, NNBW, IV, kol. 158-160.

³¹ Jan Jacob Ram (1716-1758) begon zijn loopbaan als advocaat bij het Hof van Utrecht, en maakte vervolgens een aardige carrière als lid van het Utrechtse stadsbestuur. Zijn zoon Philips Ram (1753-1817), tevens beëdigd advocaat voor het Utrechtse Hof, liet zich na een korte carrière in dienst van de Staten van Utrecht in 1795 opnieuw inschrijven als praktiserend advocaat. Behalve deze twee waren er meer leden van de familie Ram die een rechterlijke carrière doorliepen, NNBW, II, kol. 1159-1161.

zijn *Advocatus sive De advocati munere, & officio tractatus* (Leuven 1606) en de praktijk in strafzaken in zijn *Captivus sive Enchiridion Defensionum* (Leuven 1610). Beide geschriften werden verschillende malen herdrukt. Hij schreef overigens ook een meer wetenschappelijk werk, het *Liber singularis sive Panegyricus ad Pandectas Iuris Civilis, earumque authores, et praecipue ad Ulpianum* (Leuven 1613), dat hij opdroeg aan zijn zoon Hector.³² Deze laatste was raadsheer bij het Hof van Friesland. Zijn zoon Johannes Bouricius (†1671) promoveerde in 1646 te Leiden tot doctor in de beide rechten en vestigde zich net als zijn grootvader aan de balie bij het Hof van Friesland.³³ Na enkele jaren maakte hij echter de overstap naar de rechterlijke macht, na een Haags intermezzo als lid van de Generaliteits Rekenkamer, en was van 1656 tot aan zijn dood raadsheer van het Hof van Friesland. Net als zijn grootvader, maakte hij ook naam als rechtsgeleerd schrijver en literator. Hij schreef onder andere een praktijkboek over het rechtersambt, *Tractatus de Officio Judicis, et usu fori, in suprema Frisiorum Curia* (Harlingen 1668), gebaseerd op zijn ervaring als rechter voor het Hof te Leeuwarden.³⁴

Een belangrijke bron voor onderzoek naar advocaten en vele andere Nederlanders zijn de levensberichten in de jaarboeken van de Nederlandse Maatschappij van Letterkunde. Niet alleen bevatten de levensberichten veel feitelijke informatie, maar misschien nog mooier is de karakterisering van de overledene. Als willekeurig voorbeeld kiezen wij jhr. mr. Hubert M.A.J. Asch van Wijck (1774-1843), over wie de voorzitter van de Maatschappij onder meer sprak:

In het jaar 1804 [...] liet hij, het werkeloos leven moede en, bij kalmere dagen, met de tegenwoordige orde van zaken meer bevredigd, zich in de rol der pleitbezorgers voor het Hof van Utrecht inschrijven, en won, binnen weinige jaren, door zijne kunde, eerlijkheid en talenten voor de pleitzaal, zoo zeer de achting en het vertrouwen zijner medeburgeren, dat hem de belangrijkste zaken ter behandeling werden aanbevolen.³⁵

In de Bataafs-Franse tijd en ook nadien profileerde zich voor het eerst een aantal Joodse advocaten.³⁶ Ondanks de emancipatie van de joden in 1796, bleef een groot aantal functies voor hen onbereikbaar. De rechterlijke macht en de advocatuur boden echter wel mogelijkheden. Daar speelden in de eerste decennia van de negentiende eeuw joodse juristen als de eerder genoemde Jonas Daniel Meijer, de gebroeders De Pinto, de Assers en Levy een vooraanstaande rol.

32 NNBW, I, kol. 159-160.

33 *Ibidem*.

34 NNBW, I, kol. 160-161.

35 Zie <http://maatschappijdernederlandseletterkunde.nl/levensberichten>.

36 Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, p. 25. Zij komen ook aan bod in de andere bijdragen over de Nederlandse advocatuur in deze bundel.

8 Advocatencarières

De advocatuur was vaak een opstap voor een rechterlijke, ambtelijke of academische loopbaan, zo bleek al uit de eerder aangehaalde biografische schetsen. Vele advocaten maakten de overstap naar de andere kant van de balie en verkregen ambten als rechter bij lokale rechtbanken of als raadsheer bij een van de gewestelijke hoven van justitie. Het beroemdste voorbeeld is uiteraard Hugo de Groot (1583-1643), die zijn aanstelling als advocaat-fiscaal van het Hof van Holland in 1607 te danken had aan zijn succes als advocaat.³⁷ Ook Cornelis van Bynkershoek (1673-1743), die na het behalen van zijn doctorstitel in de beide rechten in Franeker in 1694 tien jaar als advocaat in Den Haag actief was geweest, maakte een mooie carrière in de magistratuur door, vanaf 1704 als raadsheer en vanaf 1724 tot aan zijn dood als president van het Hof van Holland.³⁸ Beide verwierven ook faam met hun juridische geschriften.

Velen begonnen hun carrière als advocaat, maar met een juridische opleiding op zak en enkele jaren ervaring als advocaat lag de overstap naar een functie bij een van de lokale of provinciale bestuursorganen binnen handbereik. Dat komt heel duidelijk naar voren in de loop van de achttiende eeuw. Niet enkel meer hielden zij 'hun eigen winkeltje' draaiend, steeds meer speelden zij een rol in politieke en maatschappelijke organen. Bij de Bataafse omwenteling in 1795 waren de hoofdrolspelers Rutger Jan Schimmelpenninck en Pieter Paulus, beiden advocaat. De Eerste Nationale Vergadering van 1797 telde 151 leden, van wie er 48 advocaat en 3 procureur waren.³⁹ Ook de lichamen die in de daaropvolgende jaren tot stand kwamen en meestal ook weer spoedig verdwenen, kenden een verhoudingsgewijs groot aantal advocaten onder hun leden.⁴⁰

De advocatuur kon ook een opstap zijn voor een academische carrière, zoals blijkt uit de loopbanen van bijvoorbeeld Julius van Beyma (1540-1598), beroemd lid van het oude Friese geslacht,⁴¹ de Zwolse Paulus Buis (1570-1617),⁴² Gerard Noodt (1647-1725),⁴³ de Utrechtse Johannes van Muyden (1652-1729)⁴⁴ en Frederik Adolf van der Marck (1719-1800), om slechts enkele van de vele voorbeelden te noemen.⁴⁵

37 C.G. Roelofsen, 'Hugo de Groot (1583-1643)', in: Veen en Kop, *Zestig juristen*, p. 113-119, in het bijzonder p. 113-114.

38 A. Krikke en S. Faber, 'Cornelis van Bynkershoek (1673-1743)', in: Veen en Kop, *Zestig juristen*, p. 41-149, in het bijzonder p. 141-142.

39 Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, p. 5-6.

40 Zie ook de database met biografieën van rechters, samengesteld door dr. Maarten van Boven: <http://members.home.nl/m.v.boven/index.htm>.

41 Hij was aanvankelijk advocaat voor het Hof van Friesland, maar vluchtte vanwege de vervolgingen tegen de Hervormers naar Duitsland waar hij tien jaar lang hoogleraar te Wittenberg was. Hij werd na zijn terugkeer een van de eerste hoogleraren van de kersverse Leidse Universiteit, NNBW, I, kol. 342-343.

42 Hij was in Zwolle succesvol als advocaat, had tegelijk een ambtelijke loopbaan in het Zwolse stadsbestuur en een academische carrière, eerst als conrector te Zwolle en later als hoogleraar. Hij schreef vele wetenschappelijke traktaten, NNBW, I, kol. 511-512.

43 Zie hiervoor en noot 13.

44 Zie NNBW, II, kol. 969-970.

45 Frederik Adolf van der Marck (1719-1800), die na zijn promotie in de beide rechten aan de universiteit van Duisburg een tijdje als advocaat werkzaam was bij het Hof van Gelre, aanvaardde het hoogleraarsambt in Groningen in 1758. Zijn

Zo er vóór 1795 al aanleiding was geweest voor de wetenschappelijke juristen om neer te kijken op de advocaten, na 1813 was de wereld geheel omgekeerd. In de tijd van de Bataafse Republiek (1795-1806) en het Koninkrijk Holland (1806-1810) hadden advocaten vele zetels in openbare besturen en volksvertegenwoordigingen bezet. Na de instelling van het Koninkrijk in 1813/1814 kwam hierin geen verandering. Advocaten werden gewaardeerd om hun intellect, hun welsprekendheid en hun vermogen te kunnen omgaan met de bevolking.

Zelfs op wetenschappelijk terrein waren de advocaten de meerdere van hun academische vakgenoten.⁴⁶ De juridische faculteiten speelden geen leidende rol en het belangrijke werk werd gedaan door advocaten. Zo werd het in 1826 opgerichte tijdschrift *Bijdragen tot rechtsgeleerdheid en wetgeving* vrijwel geheel gevuld met bijdragen van advocaten. De meest productieve medewerkers van het eerste uur waren de hoofdstedelijke advocaten jhr.mr. C. Backer (1798-1864) en mr. E.A. baron van Hall (1791-1866).

9 Nevenactiviteiten

Vele advocaten maakten zich in hun vrije tijd ook verdienstelijk op andere gebieden, bijvoorbeeld op cultureel terrein of in de kerkelijke sfeer. Neem nu de Leidse Joannes Arnoldsz Ravens (1582-1650), die zijn carrière begon als theoloog. Hij nam het vanuit een wetenschappelijk standpunt op voor de Remonstranten en voerde een hevige pennenstrijd met Gomarus. Nadat hij door de Remonstranten in de jaren 1620 uit hun gezindte was verwijderd omdat hij niet meer preekte, vertrok hij naar Duitsland om rechten te studeren. Eenmaal teruggekeerd in het vaderland, werd hij in 1628 beëdigd als advocaat bij het Hof van Holland, al was dit van korte duur. Een jaar later werd hij gevangen genomen en uit het land gezet, maar mocht toch snel weer terugkeren. Hij vestigde zich toen als advocaat in Amsterdam.⁴⁷

Voorbeelden van advocaten die ook letterkundig talent aan de dag legden, waren Simon van Beaumont (1574-1654), Cornelis Boey (1611-1665), Guillaume Toussaint Domis (1702-1758), Jacob Elias (1698-1750) en Johannes Balck (†1752), om slechts enkele van de bekendste van hen te noemen. Johannes Balck (†1752) was enige jaren advocaat bij het Hof van Friesland en jarenlang secretaris van Oostdongeradeel, tot hij in 1733 rector van het gymnasium in Leeuwarden werd. Hij publiceerde vlak voor zijn aantreden als rector een bloemlezing uit Griekse auteurs.⁴⁸ Simon van Beaumont (1574-1654), leerling van Pau-

onderwijs en zijn leerstellingen over het natuurrecht en het vaderlandse recht brachten hem echter in opspraak en leidden uiteindelijk tot zijn ontslag in 1773, zie T.J. Veen, 'Frederik Adolf van der Marck (1719-1800)', in: Veen en Kop, *Zestig juristen*, p. 160-165, in het bijzonder 160-161, en de bijdrage van F. Keverling-Buisman in deze bundel.

⁴⁶ Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, p. 25.

⁴⁷ Zie NNBW, II, kol. 1166-1167.

⁴⁸ Verschenen onder de titel *Collectio scholastica ex optimis et probatissimis scriptoribus Graecis selecta videlicet Homero, Cebete Thebano, Aeliano, Demosthene, Luciano, Xenophonte. Cui accedunt Petri Francii V. Cl. Regulae generales exterioris eloquentiae* (Leeuwarden 1731). Over hem zie NNBW, I, kol. 227.

lus Merula, advocaat en later pensionaris van Middelburg, schreef reeds tijdens zijn studententijd enkele gedichtenbundels die in druk verschenen.⁴⁹ Cornelis Boey (1611-1665), die zich na zijn studie in Den Haag had gevestigd als praktiserend advocaat, werd met behulp van invloedrijke vrienden, onder wie Jacob Cats, Constantijn Huygens en Simon van Beaumont, in 1651 tot advocaat-fiscaal van het Hof van Holland benoemd. In zijn vrije tijd behaalde hij een zekere faam als dichter, ook al waren de meningen verdeeld over zijn poetische kwaliteiten.⁵⁰ De Amsterdamse tijdgenoten Guillaume Toussaint Domis (1702-1758)⁵¹ en Jacob Elias (1698-1750)⁵² schreven bijvoorbeeld vele treurspelen en blijspelen.

10 Traktaten en praktijkhandboeken

Opvallend is het grote aantal wetenschappelijke traktaten over rechtsvertegenwoordiging in het algemeen of over het ambt van procureur of advocaat in het bijzonder vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw tot circa 1800. Een eenvoudige peiling in de Short Title Catalogue of the Netherlands (zie hierboven) op basis van de trefwoorden ‘advocaat’ of ‘procureur’ in de titel levert zo al een zeventigtal disputaties, dissertaties en oraties op over een van beide ambten en de uitoefening ervan. Alleen al van 1685 tot 1700 tellen we een tiental disputaties, terwijl de rest regelmatig verspreid gepubliceerd is tijdens de achttiende eeuw. Net iets meer dan helft van de dissertaties en wetenschappelijke traktaten betreft het advocatenambt, terwijl de rest het procureursambt tot onderwerp heeft. Slechts één tekst betrof beide.⁵³ Het onderscheid tussen beide ambten was voor de tijdgenoten kennelijk duidelijk en behoefde op het eerste zicht geen verder wetenschappelijk betoog.

Sommigen schreven zelfs een disputatione over het salaris van advocaten, zoals Aegidius Groeninx in 1725 of Philippus Forcade in 1733.⁵⁴ Zoals gezegd werden van hogerhand regelmatig ordonnanties uitgevaardigd ten aanzien van de salariëring van procureurs en advocaten, vooral in de zeventiende eeuw. Hiertegen kwamen veel reacties, onder andere in de vorm van bezwaarschriften, zoals dat van de Haagse advocaten tegen het reglement van de Hoge Raad van 15 februari 1692.⁵⁵ Tegen de achtergrond van de vele overheidsmaatregelen met betrekking tot het salaris van de advocaten is het dan ook niet verwonderlijk dat hierover ook wetenschappelijke debatten werden gevoerd.

49 Zie NNBW, I, kol. 262-263.

50 Zie NNBW, I, kol. 382-383.

51 Zie NNBW, I, kol. 726.

52 Zie NNBW, I, kol. 800.

53 Thalelaeus e.a., *Commentarii in titt. D. & Cod. de postulando, sive de advocatis, et de procuratoribus & defensoribus* (bewerking door David Ruhnkenius; 's-Gravenhage 1752).

54 A. Groeninx, *Disputatio juridica inauguralis, de salario advocatorum* (Utrecht 1725) en Ph. Forcade, *Dissertatio juridica inauguralis, de advocatis, eorumque salario* (Leiden 1733).

55 Het bezwaarschrift ging uit van Nicolaus Guldewage Geldtsack e.a., zie Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, nr. 2152 E 1 f40. Zie in dit verband ook de anonieme *Consideratien ende grieven by de heeren advocaten gemaect, ende aen den Hogen Rade in Hollandt overgegeven, op ende jegens de ordonnantie op het stuck van haerluyden salaris, s.l.n.d. [1692]*.

Praktiserende advocaten hadden meer behoefte aan praktijkhandboeken. Dergelijke werken beschreven de juridische procedures voor verschillende gerechtshoven meestal aan de hand van praktijkvoorbeelden, een soort procesgidsen *avant la lettre*.⁵⁶ De *Practijcke Criminele* en de *Practijcke Civile* van Filips Wielant over de procedure voor de Raad van Vlaanderen hebben veel invloed gehad in de Noordelijke Nederlanden. Beide titels hebben grote bekendheid gekregen via de praktijkboeken van Joos de Damhouder (1507-1581), die zonder zijn bron te vermelden grote delen van Wielants werk overnam.⁵⁷ Maar ten tijde van de Republiek verschenen ook veel praktijkboeken met betrekking tot de rechtspraak in afzonderlijke provinciën of bij specifieke gerechtshoven.

Alleen al voor de provincie Holland zijn ze bijna niet meer op de vingers van twee handen te tellen. Een van de vroegste bekende voorbeelden voor Holland is het [anonieme] *Praxis et ordo iudiciorum curiae Hollandiae*,⁵⁸ dat nooit gedrukt werd. Eind zestiende eeuw publiceerde Paulus Merula zijn *Manier van procederen in de provintien van Hollandt, Zeelandt en West-Vrieslandt belangende civile zaken*, die vele malen werd herdrukt.⁵⁹ Voorts verschenen in de zeventiende eeuw het handboek van Rombout Hogerbeets (1631)⁶⁰ en de eerder vermelde *practijck* van Willem de Groot (1656). In de achttiende eeuw verschenen praktijkboeken van Pieter Vromans (1736)⁶¹ en de elders genoemde *Verhandeling* van Johannes van der Linden (1798).⁶²

Behalve dit soort praktijkboeken, waren er ook formulierboeken, zoals Willem van Alphen's *Papegay, ofte formulier-boek van allerhande requesten, mandamenten, conclusien, schrifturen, als anders, in de dagelijksche practijcke dienende voor de respectie Hoven van Justitie in Hollandt*, dat verscheen in 1642 en dat vele herziene drukken kende, waarin formulieren van processtukken waren opgenomen. Ook nuttig waren de verklarende woordenlijsten⁶³ van Simon van

56 Gedoeld wordt op de reeks Procesgidsen die de Stichting Oud-Vaderlands Recht laat verschijnen.

57 Hiervan is een nieuwe uitgave verschenen: J. Monballyu, ed., Filips Wielant, *Verzameld werk. Deel I: Corte instructie in materie criminele* (Brussel 1995). Een nieuwe uitgave verzorgd door C.H. van Rhee en L. Sicking verschijnt binnenkort. Het plagiaat van Joos de Damhouder met betrekking tot de criminele procedure wordt uitgebreid besproken door A. Orts, Philips Wielant, *Practijcke criminele, naar het bekende handschrift uitgegeven door A. Orts* (Gent 1872), p. i-xxvi, i.h.b. iii-xx. Damhouders plagiaat aangaande de civiele procedure is behandeld door H.P. Schaap, Philips Wielant en diens *Corte Instructie omme jonghe practicien in civile zaken* (Haarlem 1927), p. 68-78.

58 Onlangs uitgegeven door J. Hallebeek en C.H. van Rhee, 'Praxis et ordo iudiciorum curiae Hollandiae: de stijl van het Hof van Holland, in de traditie van het *Ius Commune*', in: *Verslagen en Mededelingen* 10 (1999), p. 45-116.

59 P. Merula, *Manier van procederen in de provintien van Hollandt, Zeelandt en West-Vrieslandt belangende civile zaken*. Amsterdam 1592.

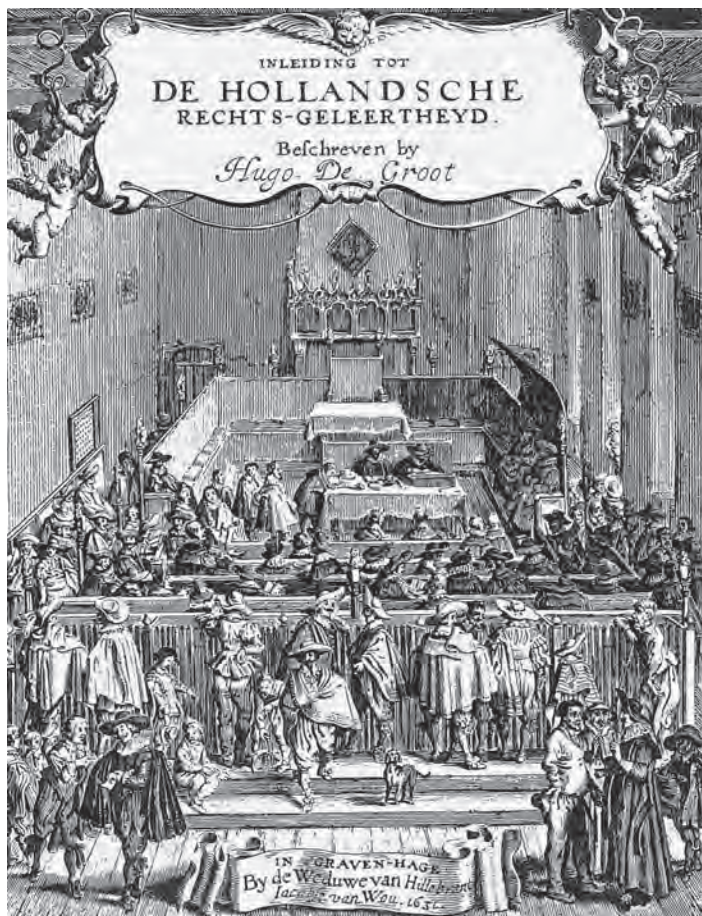
60 R. Hogerbeets, *Van het aen-leggen ende volvoeren der processen voor de respectie Hoven Van justitie in Holland*. Haarlem 1631.

61 P. Vromans, *Pieter Vromans, advocaat voor de hoven van Justitie in Holland, tractaat de foro competenti, of daagelijche onderhoorige vierschaar, verklaarende van welke zaaken het Hof, ende de Hoge Raad, ter eerster instantie kennis nemen, ende voorts van wat de pligt is van den rechter, advocaat ende procureur, tot bevordering van de litigieuse zaaken, dewelke voor de resp. hoven van Justitie werden geventileert, als mede van appel, reformatie ende revisie, zeer nuttig en dienstig voor alle practizijns*. Leiden 1736.

62 J. van der Linden, *Verhandeling over de judicieele practijcq of form van procederen voor de hoven van justitie in Holland gebruikelijk, voor eenige jaaren door een voornaam en kundig practizijn bij wege van een 'Korte schets' zaamgesteld. Vervolgens in den jaare 1781 in 't licht gegeven en nu geheel overzien, verbeterd en uitgebreid*. Leiden 1794-1798. De Engelse vertaling hiervan (*Institutes of the Dutch Law*) is tevens beschikbaar via Google Books.

63 Eind jaren zeventig is overigens een moderne bewerking van dit soort woordenboeken verschenen. M. van Hattum, H. Rooseboom en R. Reinsma, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*. Amsterdam 1977.

Titelpagina van de *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid* geschreven door Hugo de Groot en een van de lang gebruikte handboeken (foto Nationaal Archief).

Leeuwen (zeventiende eeuw),⁶⁴ Willem de Groot (1656), als aanhangsel bij zijn *Inleyding tot de practyck*, en Thimon Boey (1773).⁶⁵

Ook wat betreft het inheemse recht in de andere provincies van de Republiek zijn vele praktijkboeken verschenen. Voor Friesland waren er bijvoorbeeld de eerder genoemde praktijkboeken van Jacobus Bouricius uit 1606 en 1610. In Gelderland schreef Johan Schrassert (1687-1756) vele historische en juridische werken, waaronder verschillende over het inheemse Gelderse recht met bijzondere aandacht voor de praktijk.⁶⁶

⁶⁴ S. van Leeuwen, *Woordenboek, waar inne allerhande konst- ende bastaartwoorden, tot de practijque des notarisschap, ende andre regis-oeffeninge behoorende, uyt Hugo de Groot, Hooft, Huygens, Vondel, ende andre, soo oude als nieuwe taalschriften, op 't naauwkeurigste werden vertaalt, ende met alle andre woordenboeken vergeleeken, het ondiensstige agtergelaten, ende het gebreekgige vervult.* S.l.n.d.

⁶⁵ Th. Boey, *Woorden-tolk of verklaring der voornaamste onduitsche en andere woorden, in de hedendaagsche en aaloude rechtspleging voorkomende, mitsgaders korte schets van den oorspronk en het departement der hoven van justitie en andere voornaame staats-collegien.* 's Gravenhage 1773. Tevens beschikbaar in Google Books.

⁶⁶ Zie NNBW, I, kol. 1460-1461.

Er zijn overigens ook praktijkhandboeken specifiek voor procureurs bekend, zoals het *Examen van het procureurs postulants ampt in vragen en antwoorden* (Leeuwarden 1769), dat volgens de titel zeer nuttig was ‘niet alleen voor die geene die zig in de practycq denken te oefenen, maar ook voor een ieder die eenigzints in processen gewikkelt is’.

Een opmerkelijk publicist was Franciscus Lievens Kersteman (1728-1793). Hij werd, na studies in Parijs, Leiden en Utrecht, in 1759 doctor in de rechten in Harderwijk. Hij ontwikkelde zich tot een bekwaam en handig jurist, wiens hulp in alle delen van de Republiek werd ingeroepen. Op beschuldiging van vervalsing van een wisselbrief werd hij in 1775 veroordeeld tot dertig jaar gevangenis. Daar bleef hij echter actief, tot hem in 1786 gratie werd verleend. Op zijn naam staat een indrukwekkende hoeveelheid juridische werken die zich vooral op de praktijk richtten. Het meest bekend zijn *Academie der Jonge Practizijns* (1765), *Hollandsch Rechtsgeleert Woordenboek* (in drie delen; 1768-1773) en een voor de notarissen geschreven boek, *Nieuwe Oeffenschoole der Notarissen* (1766). Teruggekeerd uit gevangenschap, publiceerde hij onder andere zijn tweede werk voor notarissen, *Praeceptor der jonge Notarissen*, en zijn *Practisyns woordenboekje, of verzameling van meest alle de woorden in de rechtskunde gebruikelijk* (1785).⁶⁷

11 Conclusie

Ons verkennend overzicht heeft hopelijk duidelijk gemaakt dat de geschiedenis van de advocatuur in Nederland een boeiende materie is. Verschillende aanzetten tot geschiedschrijving zijn gedaan, zoals het werk van Henssen over twee eeuwen advocatuur, maar er is nog veel mooi onderzoek te doen.

Een van de kansen voor zulk onderzoek is de prosopografie van de advocatuur. Deze wijze van wetenschapsbeoefening vraagt een gedegen onderzoek van de bronnen, een begrip van mensen en gebeurtenissen in hun tijd en een notie van relaties, netwerken en gevoeligheden. Gezien de rollen die de advocaten in de samenleving speelden, ligt hier een uitgelezen mogelijkheid om meer te weten te komen over de beroepsgroep.

Kansen voor onderzoek zijn er ook naar de invloed van advocaten op de rechtsontwikkeling. Hiervóór is al aangegeven welke rol zij speelden in de Bataafs-Franse tijd en de vroege negentiende eeuw, maar het onderzoeksterrein kan uitgebreid worden naar vroeger tijden, maar ook naar gewesten en steden.

67 Heruitgegeven door P. Brood en J.E. Ennik, *Practisyns woordenboekje*. CBG-reeks nr. 14; Den Haag 2005.

Appendix: Belangrijkste literatuur over de advocatuur

Algemeen

- M. Ahsmann, 'Teaching the *ius hodiernum*. Legal education of advocates in the Northern Netherlands (1575-1800)', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1997, p. 423-457.
- K. Akashi, *Cornelius van Bynkershoek. His contribution to the development of international law*. Proefschrift Universiteit Utrecht 1996.
- G.C.J.J. van den Bergh en C.J.H. Jansen, 'De Regtsgeleerde in spectatorialen vertogen: het eerste Nederlandse juridische tijdschrift', in: *Nederlands Juristenblad* 1987, p. 1181-1185.
- R. Dekkers, *Bibliotheca belgica juridica: een bio-bibliographisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot 1800*. Brussel 1951.
- J.M. van Dunné, *Ex tunc, ex nunc: twee generaties juristen aan het woord over de ontwikkeling van het recht*. Bundel ter gelegenheid van 150 jaar bestaan van W.E.J. Tjeenk Willink. Zwolle 1990.
- H.C. Gall, 'Hoe nu best praktijk te leeren?', in: *Nederlands Juristenblad* 1991, p. 571.
- E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998*. Deventer 1998.
- B.H.D. Hermesdorf, *Licht en schaduw in de advocatuur der lage landen*. Historische studie. Leiden 1951.
- C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800)*. Leiden 1987.
- W. Prest (red.), *Lawyers in early modern Europe and America*. London 1981.
- L. Salomonson, 'Iets over de advocatuur in vroeger eeuwen', in: *Nederlandse Orde van Advocaten* (red.), 50 jaar *Advocatenblad* (s.l. 1968), p. 36-43.
- W. Schorer, *Vertoog over de ongerymdheid van het samenstel onzer hedendaagsche regtsgeleerdheid en praktijk*. S.l. 1777.
- T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap*. Zwolle 1987. De volgende juristen hebben enige of langere tijd voor de balie gediend:
- Hugo de Groot (1583-1645), door C.G. Roelofsen, p. 113-119;
 - Gerard Noodt (1647-1725), door G.C.J.J. van den Bergh, p. 135-140;
 - Cornelis van Bynkershoek (1673-1743), door A. Krikke en S. Faber, p. 141-149;
 - Henrik Brenkman (1681-1736), door B.H. Stolte jr., p. 150-154;
 - Frederik Adolf van der Marck (1719-1800), door T.J. Veen, p. 160-165;
 - Bavius Voorda (1729-1799), door M. van de Vrugt, p. 171-175;
 - Hendrik Calkoen (1742-1818), door S. Faber, p. 176-180;
 - Jan Samuel Amalry (1750-1811), door S. Faber, p. 181-184;
 - Dionysius Godefridus van der Keessel (1738-1816), door A. Krikke, p. 185-189;
 - Hendrik Constantijn Cras (1739-1820), door P.C. Kop, p. 190-195;
 - Joannes van der Linden (1756-1835), door P.C. Kop, p. 196-200;
 - Joan Melchior Kemper (1776-1824), door P.C. Kop, p. 201-208;
 - Joan Daniël Meijer (1780-1834), door E.H. Hondius, p. 209-214.

Regionaal

- M.C. le Bailly en J. Smithuis, 'Enkele onbekende ordonnanties uit 1462 en 1463 betreffende ambtenaren van het Hof van Holland en procureurs van partijen', in: *Verslagen en Mededelingen OVR* 10 (1999), p. 117-134.
- M.C. le Bailly, *Procesgids Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland*. Hilversum 2008.
- M.W. van Boven, 'Mr. Pieter Verhoysen (1757-1835). Een Helmondse advocaat in de politiek van zijn tijd', in: *De vlasbloem. Historisch jaarboek voor Helmond* 1992, p. 87-110.
- L. van Heijningen, 'Enige Haagse advocaten', in: *Advocatenblad* 1978, p. 441-453.
- B.S. Hempenius-van Dijk, 'La formation des jeunes avocats à la Cour de Frise au temps de la République des Sept Provinces Unies', in: O. Moorman-van Kappen (red.), *Les juridictions supérieures: actes des Journées internati-*

- onales tenues à Leeuwarden du 20 au 23 mai 1993 (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 32; Nijmegen 1994), p. 67-73.
- R. Huijbrecht, 'Hugo de Groot als advocaat-fiscaal van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland 1607-1614', in: *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621). Lezingen van het colloquium ter gelegenheid van de 350-ste sterfdag van Hugo de Groot ('s-Gravenhage, 31 augustus-1 september 1995)* (Hilversum 1996), p. 45-56.
- R. Huijbrecht, S. Scheffers en J. Scheffers-Hofman (red.), *Album advocatorum. De advocaten van het Hof van Holland, 1560-1811*. Den Haag 1996.
- G.J.W. de Jongh, 'Aantekeningen van Reinier Moons (1523-1571), advocaat bij het Hof van Holland', in: *De Nederlandsche Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* 76 (1959), p. 45-54.
- J.M. van der Linde, *Jan Willem Kals, leraar der Hervormden; advocaat van indiaan en neger*. Kampen 1987.
- G. de Moor, 'Magister Jacob Ruysch, de Haagse mini-Granvelle (ca. 1440-1519)', in: J.C. Okkema e.a. (red.), *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen: artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft 1994), p. 83-106.
- H. von Seggern, 'Holländische Stadtjuristen als Ständepolitiker zur Zeit Karls des Kühnen: die Bedeverhandlungen des Jahres 1469', in: *Publication du Centre européen d'études bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 40 (2000), p. 79-91.
- J. Smithuis en J. Staüdt, 'Ter bevordering van justitie. De hervorming van de rechtsvertegenwoordiging bij de Raad van Holland, 1462-1464', in: R. Huijbrecht (red.), *Handelingen van het eerste Hof van Holland symposium gehouden op 24 mei 1996 in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag* (Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks nr. 4; Den Haag 1997), p. 69-85.
- F. van der Ven, 'Rooms-'Overijsselsch Regt'. Rechtsgeleerde adviezen of de invloed van het Romeinse recht op de rechtspraktijk in Overijssel in de 17^e, 18^e en 19^e eeuw', in: *Overijssels Historisch Jaarboek* 120 (2005), p. 61-103.
- E.J. Vles, *Pieter Paulus (1753-1796). Patriot en staatsman*. Amsterdam 2004.

ADVOCATEN BIJ HET HOF VAN GELRE EN ZUTPHEN (1610-1811)

1 Inleiding

Geschiedschrijving over de advocatuur in het gewest Gelre en Zutphen is op zijn best karig te noemen. Als er al over geschreven werd, betrof dat voornamelijk de advocaten bij het Hof van Gelre en Zutphen, zoals door A.J. Maris in haar inleiding bij de inventaris van het archief van het Hof van Gelre en Zutphen en in haar artikel over de Sint-Lucasbroederschap, een rechtsgeleerd genootschap in Arnhem, waarvan voornamelijk advocaten lid waren.¹ Op deze bijdragen is de paragraaf over de advocatuur in Arnhem in het boek *Justitia Sacrum. Zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem* van P.G. Aalbers in hoofdzaak gebaseerd.² Voor het Overkwartier van Gelre, het kwartier van Roermond, kan voor de besproken periode nog gewezen worden op het artikel van Hans Reckmann in de *Geldrischer Heimatkalender* van 1982.³ Dat kwartier maakte echter sinds circa 1585 geen deel meer uit van het (Staatse) gewest Gelre en Zutphen. Aan het optreden van procureurs (ook wel ‘voorsprekers’ of ‘praktizijns’ genoemd) bij de gerechten in de Gelderse steden en op het platteland is in de literatuur ook maar sporadisch aandacht geschonken.⁴ Kortom, aanleiding genoeg om naar de advocatuur in Gelderland tijdens het Ancien Regime meer onderzoek te doen en een eerste verkenning daarvan op papier te zetten.

In deze inleiding zal ik eerst kort ingaan op het optreden van advocaten en procureurs in Gelre en Zutphen in het algemeen, en me vervolgens richten op de advocaten die bij het Hof van Gelre en Zutphen vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot begin 1811 zijn ingeschreven. De geschiedenis van het Hof zelf (en zijn rechtsopvolgers) passeert daarbij kort de revue. Aan het eind besteed ik nog aandacht aan de genoemde Sint-Lucasbroederschap.

1 A.J. Maris en H.L. Driessen, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)*, 3 dln. (Arnhem 1973-1978), hiervan A.J. Maris, *Eerste deel: Inleiding/Een geschiedkundig overzicht* (Arnhem 1978), p. 61-62; A.J. Maris, ‘De Sint Lucasbroederschap te Arnhem, een rechtsgeleerd gezelschap’, in: A.P. van Schilfgaarde e.a. (red.), *Gelders Mengelwerk. Korte bijdragen tot de geschiedenis van Gelderland aangeboden aan mr. P.J.W. Beltjes* (Zutphen 1979), p. 69-89.

2 P.G. Aalbers, *Justitia Sacrum. Zeven eeuwen rechtspraak in Arnhem* (Utrecht 1998), p. 96-99.

3 Hans Reckmann, ‘Die Rechtsanwaltschaft im Oberquartier des Herzogtums Geldern. Von Voorsprekers, Procureurs, Advocaten und Justizcommissaren’, in: *Geldrischer Heimatkalender 1982* (Geldern 1981), p. 81-88.

4 O. Moorman van Kappen, ‘Aspecten van de oud-Nijmeegse rechtspleging’ (Afscheidsrede), in: E.C. Coppens, *Lex Loci. Opstellen over Nederlandse rechtsgeschiedenis uit de pen van prof. mr. O. Moorman van Kappen* (Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt-Instituut, nr. 45; Nijmegen 2000), p. 561-599, i.h.b. p. 577-579. Ook: D.A.J. Overdijk, *De gewoonte is de beste uitleg van de wet. Een onderzoek naar de invloed van het Hof van Gelre en Zutphen op de rechtspleging in criminele zaken in het Kwartier van Nijmegen in de zeventiende en achttiende eeuw* (Werken Gelre, nr. 53, Rechtshistorische Reeks van het Gerard Noodt-Instituut nr. 43, ook verschenen als proefschrift KU Nijmegen; Nijmegen 1999), p. 47-48.

Onder een advocaat dienen we in dit kader te verstaan een (mans)persoon, die op grond van een promotie aan een bekende universiteit doctor in de beide rechten (*doctor utriusque iuris*) geworden is en door een daartoe bevoegde instantie is toegelaten tot de advocatuur en een eed daarop heeft afgelegd. Zoals al gemeld, treden naast advocaten in het Gelderse ten behoeve van partijen ook procureurs op. Dit zijn over het algemeen lieden die niet of maar ten dele universitair geschoold zijn, maar hun juridische kennis in de praktijk hebben verworven. Een procureur vertegenwoordigt zijn partij voor het gerecht, treedt op bij rolzittingen, dient processtukken (tijdig) in, houdt termijnen in de gaten en zo meer. Een advocaat daarentegen stelt de processtukken op (conclusie van eis en antwoord, van repliek en dupliek en dergelijke). Hoewel er derhalve een strikte scheiding tussen beide functies lijkt te zijn, is hun taakverdeling tijdens de Republiek tamelijk complex en niet altijd even helder.⁵ Het was namelijk niet ongewoon dat een advocaat zonder tussenkomst van een procureur rechtszaken waarnam, zodat hij zelf als procureur optrad. Dat kwam onder meer voort uit het feit dat een advocaat met zijn universitaire graad kennelijk zoveel juridische kennis had verworven dat hij zonder verdere toetsing bevoegd was in beide functies op te treden. In het *Nijmeegs Handboekje* (of *Naamregister van de leeden van de Regeering*) uit 1782 worden de namen van de advocaten en procureurs die in Nijmegen en Tiel hun praktijk uitoefenen, afzonderlijk opgesomd.⁶

Het handboekje voor procureurs dat in 1745 onder de titel *De Veluwsche Praktizijn* door Johan Schrassert wordt gepubliceerd, laat iets zien van hun functie. Over hun optreden is echter alleen uit de kwartieren van Nijmegen en Arnhem iets meer bekend. In 1608 wordt door de magistraat van Nijmegen een 'Provisioneel reglement op de bediening van justitie mitsgaders stijl en manier van procederen binnen de stad Nijmegen in civile zaken' vastgesteld, waarin aan de procureurs een tiental artikelen gewijd wordt. Om als procureur toegelaten te kunnen worden – er mochten er in Nijmegen maximaal acht werkzaam zijn –, dienden zij voor de magistraat blijk te geven van hun praktische rechtskennis, met name op het punt van het procesrecht. Dergelijke toetsingen zullen ook in de andere steden voor procureurs gangbaar geweest zijn.⁷ Bij de lagere gerechten in het Nijmeegse kwartier werden procureurs die in een van de steden van dat kwartier (Nijmegen, Tiel en Zaltbommel) als zodanig waren toegelaten, zonder nadere toetsing geaccepteerd.⁸

Ook in de stad Arnhem wordt, in een ordonnantie uit 1592, met betrekking tot een herziening van het procesrecht voor de Lage Bank een zevental artikelen opgenomen 'die voorspraecken ofte procureurs belangende'. De procureurs moesten niet alleen van goede naam en faam zijn en een eed afgelegd hebben, maar ook iedere keer als zij wilden optre-

5 Overdijk, *De gewoonte*, p. 48.

6 *Nijmeegs Handboekje voor het jaar 1782*, resp. p. 34-35 en 37-38.

7 Zie J. Schrassert, *Codex Gelro-Zutphanico, ofte handboek, vervattende het summier van veel saecken de politie en justitie in den furstendom Gelre ende graafschap Zutphen betreffende* (Harderwijk 1740), p. 25 (v° *Advocaten*), waar enkele vindplaatsen vermeld staan.

8 Vgl. vorige noot en Moorman van Kappen, 'Aspecten', p. 580, n. 80, op basis van: J.J. van Hasselt, *Aantekeningen op de gereformeerde landrechten en gewoonten van het Rijk van Nijmegen, van de ampten van tusschen Maas en Waal en Over- en Nederbetuwe, mitsgaders van de heerlijkheden ende gerichten daar onder ressorterende* (Nijmegen 1773), p. 253.

den weer opnieuw van de richter en het gericht toestemming krijgen.⁹ Het Landrecht van Veluwe en Veluwezoom van 1604 bevat onder ‘Caput 16 – Van Volmachten en Volmechtigen’ vrijwel dezelfde bepaling. In de volgende artikelen komen de elementen van de eed en andere regels, waaraan de procureurs zich te houden hebben, aan de orde.¹⁰

Ook het Landrecht van het Graafschap Zutphen, eveneens uit 1604, bevat enkele bepalingen over volmachten, advocaten en procureurs.¹¹ Het gebruik van de term ‘advocaten’ in dit landrecht is opmerkelijk, omdat die in de andere Gelderse stads- en landrechten (nog) niet voorkomt. Nader onderzoek naar het optreden van procureurs en advocaten in de vele Gelderse rechtskringen (en de regelingen die daaromtrent opgesteld zijn) is zeker nog nodig.

In 1610 stelt het Hof van Gelre en Zutphen een reglement op, op basis waarvan advocaten bij dat Hof ‘geadmitteerd’ worden. Daarop kom ik hieronder nog uitgebreid terug. Er zijn naast het Hof in het Gelderse nog maar enkele voorbeelden van rechtskringen bekend, waarbij de toelating van advocaten formeel geregeld was. Daartoe behoort weer het kwartier van Zutphen, dat in een herziening van het procesreglement voor het hele graafschap uit 1696 bepalingen opneemt over de toelating van advocaten, de tekst van hun eed en enkele bijkomende regelingen, onder andere over hun salaris. Sinds 1738 worden de advocaten in het Zutphense kwartier in een apart overzicht geregistreerd.¹²

Ook bij het Jachtgericht van Veluwe en Veluwezoom, dat belast was met het toezicht op de naleving van gewestelijke jachtplakaten en de berechting van jachtzaken, kende – in ieder geval sinds zijn herinrichting in 1750 – de admissie van eigen advocaten. Dat aantal was aanvankelijk (1751) beperkt tot twee (mr. Andreas Ardesch en mr. Johan Schrassert), maar liep op tot een stuk of zes (1782).¹³ Ook voor de procesvoering bij het gericht van de Hooge en Vrije Heerlijkheid ’t Loo werden apart advocaten geadmitteerd. Dat heeft vrij zeker te maken met de speciale positie van die heerlijkheid, die in 1748 weer werd ingericht als geschenk voor stadhouder Willem IV. Ook hier gaat het om een beperkt aantal: in 1782 worden er drie advocaten vermeld.¹⁴

9 Reformatie by Richter, Borgermeesteren, Schepenen ende Rhaitt der stadt Arnhem gemaect tot beforderungh van de Justicie ende op de forme van procediren voor de Leger Bancke aldaer (Utrecht 1592), aanwezig in de Bibliotheek Arnhem en bij het Gelders Archief (Algemene Documentatie Collectie GA Arnhem, Br. 50/39). Deze herziening bouwt voort op een oudere versie van 28 mei 1588 (Gelders Archief, Arnhemse regentenpapieren, inv.nr. 196). Nadien is deze ordonnantie van 1592 nog enige malen herzien en uitgebreid (1617, 1642, 1654, 1676 en 1756).

10 Gereformiert Landrecht van Veluwen und Veluwezoom (Arnhem 1604), caput 16 art. 6.

11 Reformatie der Landtrechten, Gebruyken und Gewoontheyden der Graefschap Zutphen (Arnhem 1604), titel V, art. 4 en 19.

12 Ordre ende reglement tot een korter manier van procederen voor de Gerichte van de Graefschap Zutphen, voorts Ordonnantie waerna de gerichtsjura, als mede het Salaris van Advocaten en Procureurs in ’t toekomstende sal worden betaelt [...] (Arnhem 1696), art. XXXII-XXXIV. Dit reglement wordt herzien in 1738 en 1772. De lijst van advocaten die ter Gedeputeerdenkamer de eed hebben afgelegd op het Reglement op de manier van procederen binnen de graafschap Zutphen van 1738 en 1772 bevat de namen van die advocaten uit de jaren 1738 tot en met 1804. Hij bevindt zich in: Gelders Archief, Archief Staten Kwartier van Zutphen, inv.nr. 246.

13 Zie A.J. Maris, *Het archief van het jachtgericht in Veluwe en Veluwezoom (heringesteld in 1750)* (Arnhem 1963), p. 1-1ter. De namen van de bij dit jachtgericht geadmitteerde advocaten staan vermeld in het jaarlijkse *Arnhemsch Handboekje* (Arnhem 1739-1794). Deze handboekjes zijn betrekkelijk zeldzaam; de Bibliotheek Arnhem bezit exemplaren van de jaren 1739, 1740-1742, 1743, 1745, 1750-51, 1753, 1757, 1762-1766, 1782, 1783-94; het Gelders Archief alleen dat van 1782.

14 *Arnhemsch Handboekje* 1782, p. 32: mr. Oswald Otters (geadmitteerd 1766), mr. Johan Conrad van Hasselt, Joh. Jac. Fil. (1776) en mr. Augustus Johannes Houck (ook 1776). Als advocaat-fiscaal trad sinds 1776 mr. Jan van Nuijs op.

2 Het Hof van Gelre en Zutphen, een kort overzicht

Het Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem is tot stand gekomen als uitvloeisel van het Tractaat van Venlo van 12 september 1543, waarin de nieuwe hertog van Gelre en Zutphen, keizer Karel V, aan zijn onderdanen een aantal toezeggingen deed. Eén daarvan was dat er een kanselarij ingesteld zou worden, waarbij alle onderdanen terecht zouden kunnen voor het verkrijgen van hun recht.¹⁵ Aan het hoofd van die kanselarij kwam een kanselier te staan, die samen met een aantal raden de stadhouder (de plaatsvervanger van de nieuwe landsheer) bij zijn bestuurlijke en rechtsprekende taken moest bijstaan. De stadhouder was echter vaak afwezig, zodat de kanselier de centrale figuur werd. Aanvankelijk heette het dat 'Stadhouder, Kanselier en Raden' optraden, maar allengs kwam de aanduiding 't Hoff' of formeler 'het Hof des Furstendombs en Graefschaps Zutphen' daarvoor in de plaats. De werkzaamheden van het Hof vielen in twee elementen uiteen. Enerzijds is er een justitiële taak: eigen rechtspraak in eerste instantie en toezicht op de rechtspraak van lagere rechtbanken. Anderzijds vervult het Hof een bestuurlijke functie, als dagelijks bestuur van het gewest, zij het aanvankelijk niet zonder grote problemen en strubbelingen met de gewestelijke Staten.

In oktober 1547 werd de Kanselarij-ordonnantie uitgevaardigd, feitelijk een instructie, waarin de bevoegdheden van de nieuwe instelling werden vastgelegd, vooral op rechtsprekend terrein. Door de beperkende invloed van het Tractaat van Venlo kon het Hof voorlopig niet de hoogste appèlrechter worden, zoals dat in Holland en Utrecht wel gelukt was. De bepalingen van de Kanselarij-ordonnantie hadden voornamelijk tot doel de rechterlijke bevoegdheden die voortvloeiden uit die van de laatste zelfstandige hertogen vast te leggen, maar in een zodanige vorm dat 'uitbouw' van de juridische bemoeienissen mogelijk zou zijn. Als voorbeeld moge dienen dat in artikel 32 stadhouder, kanselier en raden verplicht waren, om – in die gevallen waarin de inheemse rechten niet voorzagen – recht te spreken volgens 'de gemeyne geschreven rechten', dit wil zeggen volgens het geleerde Romeinse en canonieke recht. Pas na de afzwering van Philips II als landsheer (1581) werden de rechterlijke bevoegdheden uitgebreid, onder meer ten aanzien van huwelijksaangelegenheden.

De combinatie van bestuurlijke en rechterlijke bevoegdheden bij het Hof bleef bestaan, ook nadat de gewestelijke Staten de soevereiniteit op zich genomen hadden. Er zijn aanvankelijk wel pogingen ondernomen om ook in Gelre en Zutphen een college van 'Gedeputeerde Staten' of van 'Gecommitteerde Raden' voor de bestuurszaken op te richten, zo-

¹⁵ Maris, *Inleiding*, passim; Keverling Buisman, 'Het Tractaat van Venlo, 12 september 1543. Inhoud, ratificatie en overlevering', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo, Herdenkingsbundel, 1543-1993* (Werken Gelre nr. 43; Hilversum 1993), p. 247-266. Zie ook: O. Moorman van Kappen, *De wording van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1547). Enige beschouwingen over en naar aanleiding van de voor- en ontstaansgeschiedenis van de Gelders-hertogelijke 'Kanselarij' als oudste gerechtshof te Arnhem* (Arnhem 1998), vooral p. 27-41. Men neemt overigens aan dat in het Tractaat de term 'Hof' met opzet vermeden is en er gesproken wordt van een 'Kanselarij', omdat dat begrip bij de Geldersen bekend was omdat ook onder Karel van Gelre zo'n instelling gefunctioneerd had. In Utrecht en Holland waren er wel 'Hoven' gesticht.

Het gebouw waarin het Hof van Gelre en Zutphen in het midden van de achttiende eeuw gevestigd was (1742, prent van Hendrik Spilman naar Jan de Beijer) (foto Gelders Archief, nr. 1505-II-24).

als dat in de andere gewesten het geval was, maar die zijn steeds mislukt.¹⁶ Het Gelderse Hof bleef als enige in de Noordelijke Nederlanden die unieke positie tot het eind, in 1795, behouden, terwijl overal elders dergelijke colleges werden opgericht, zodat voor de hoven uitsluitend de rechtsprekende taak overbleef. De introductie van het zogenaamde Regeringsreglement in 1675 bewerkstelligde uiteindelijk dat het Hof tot de algemene appèlrechter voor civiele zaken werd, zij het dat het nog driekwart eeuw duurde voordat ook alle steden zich daarbij hadden neergelegd. Op strafrechtelijk gebied had het Hof een behoorlijke rechtsmacht, zij het dat die per kwartier verschilde.

Het aantal raadsheren in het Hof lag aanvankelijk niet vast. Er waren in de zestiende eeuw meestal twee of meer rechtsgeleerde raden en daarnaast vier raden die afkomstig waren uit de ridderschappen van de vier kwartieren waaruit het hertogdom toen bestond.

¹⁶ F. Keverling Buisman, 'Een "gemeine landtregiering" voor Gelre en Zutphen? De mislukte pogingen om in het gewest Gelre en Zutphen tot één College van Gedeputeerde Staten te komen', in: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (red.), *Om daarmee vrijelijk te doen naar wil ende welgevallen. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A.Fl. Gehlen* (Werken Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap, nr. 16; Maastricht 1998), p. 159-188.

De rechtsgeleerde raden waren universitair geschoold. De raden uit de kwartieren werden 'costumiere raden' genoemd, omdat zij als kenners van het geldende land- en gewoonterecht (het zogenaamde 'costumiere' recht) werden beschouwd. Doordat het Overkwartier (van Roermond) na 1585 niet meer verscheen, en door vertrek en overlijden, was het aantal raden in het Hof gedaald tot nog maar vier. De Landdag heeft toen twee extra raden aangesteld, waarmee het aantal tenminste weer op zes kwam. In 1599 besloot de Landdag, op aandringen van het Hof zelf, om het gerecht aan te vullen met nog eens drie leden, die uit de drie (nog resterende) kwartieren afkomstig moesten zijn. Deze raden werden 'extraordinaris' genoemd. In 1675 werd bij het al eerder genoemde Regeringsreglement het aantal 'ordinarisraden' van zes op negen gebracht, zodat het aantal leden van het Hof in totaal op twaalf kwam. Dat aantal is tot de opheffing van het Hof in 1795 ongewijzigd gebleven. Aan het Hof waren voorts nog allerlei andere functionarissen verbonden, zoals de mombber (de landsadvocaat), de substituut-mombber en verschillende secretarissen, deurwaarders en klerken.¹⁷

In 1795 kwam het als uitloeijsel van de Bataafse Omwenteling ook in Gelderland tot een scheiding van de verschillende bevoegdheden. De politiek-bestuurlijke taken van het voormalige Hof werden in handen gelegd van een Provinciaal College voor Politie, Finantie en Algemeen Welzijn. Voor de rechterlijke functies werd een Hof van Justitie ingesteld, waarvan de leden op 21 maart 1795 werden beëdigd. Het nieuwe Hof zette zonder merkbare onderbreking de justitiële werkzaamheden voort, temeer daar de grondslagen (wetgeving en instructies) niet veranderd waren. De revolutionaire Staatsregeling van 1 mei 1798, die een einde maakte aan de soevereiniteit van de gewesten, voorzag in de vorming van een geheel nieuw Departement van de Rijn, met Arnhem als hoofdplaats. De grenzen van de voormalige gewesten waren in deze nieuwe opzet rigoreus verlaten, zodat geheel nieuwe bestuurlijke entiteiten gevormd werden. Binnen de grenzen van het enorm uitgestrekte Departement van de Rijn (van Winterswijk tot Spakenburg en Dordrecht) lag ook het oostelijk deel van de provincie Utrecht, inclusief de stad zelf. Het verlies van de hoofdstedelijke functie zou voor Utrecht gecompenseerd worden door de toezegging dat het Departementaal Gerechtshof in die stad gevestigd zou worden (besluit van 20 november 1798), zodat het er op leek dat Arnhem zijn gerechtshof zou verliezen. Dat Utrechtse Hof is echter nooit in werking getreden, zodat het Hof in Arnhem steeds is blijven functioneren. In 1802 werd die toestand op basis van de nieuwe Staatsregeling van 1801, met een terugkeer naar de oude provinciale grenzen, bevestigd: de gerechtshoven van de voormalige gewesten behielden hun competenties. De naam van het Hof van Justitie werd nu gewijzigd in Departementaal Gerechtshof, met zelfs een beperkte uitbreiding van zijn competentie in criminele zaken. Met de aloude autonomie was het echter gedaan, daar er van de vonnissen van dit gerechtshof hoger beroep openstond op het nieuw gevormde Nationaal Gerechtshof in

¹⁷ F. Keverling Buisman, 'De bestuurlijke organisatie van het gewest Gelre (1543-1795/1798)', in: F. Keverling Buisman, O. Moorman van Kappen en F.W.J. Scholten (red.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de geschiedenis van bestuur en bestuursinrichting van Gelderland 1339-1989* (Werken Gelre nr. 39; Nijmegen 1990), p. 53-74 in het bijzonder 59-61.

Den Haag. Met ingang van 1 maart 1811 zouden, als gevolg van de inlijving in 1810, de Franse wetgeving en voorschriften op het punt van de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van kracht worden. Dat betekende dat het Departementaal Gerechtshof in Arnhem op die datum zou worden opgeheven. Eén dag voor die datum, op 28 februari 1811, kwam het gerechtshof voor het laatst bijeen.¹⁸

3 Advocaten en procureurs bij het Hof in de zestiende eeuw

We kennen uit de eerste fase van het bestaan van het Hof van Gelre en Zutphen – tot circa 1570 – geen regelingen of bepalingen die betrekking hebben op het optreden van advocaten en procureurs. Noch in de Kanselarij-ordonnantie van 1547, noch in de herziening daarvan in 1565 – van kracht geworden in 1579 – komen bepalingen daaromtrent voor. Dat neemt niet weg dat het alleszins mogelijk, en zelfs wel waarschijnlijk, is dat er dergelijke procesverteenwoordigers hebben gefunctioneerd, maar daar is geen nader onderzoek naar gedaan.

Voor het eerst wordt melding gemaakt van procureurs in een ordonnantie van het Hof van 29 maart 1572. In het eerste artikel daarvan wordt bepaald dat, indien een eiser een kwestie bij het Hof wil aanspannen, hij – in het geval hij zelf niet aanwezig kan zijn – een volmacht ‘met volcomen procuratie’ moet zenden, conform de bepalingen daarover in de stads- en landrechten. Zo’n procesvertegenwoordiging is zelfs verplicht als er schriftelijk geprocedeerd wordt. Elke gevolmachtigde moet alle processtukken, inclusief zijn eigen procuratie, in een proceszak aan de griffier van het Hof overhandigen. Verder volgen nog enkele bepalingen omtrent het optreden van zo’n procureur: hij mag geen oneerbare taal bezigen of iets ten nadele van de hogere overheid zeggen, moet zich over zijn gedragingen voor het Hof verantwoorden en mag voor het Hof tegen zijn opdrachtgever over zijn onkostendeclaratie een actie instellen. Over wie er als procureur kan optreden, aan welke kwalificaties hij moet voldoen en zo meer, daarover zwijgt die ordonnantie echter.¹⁹ Niet veel later, in 1579/1580, komen we in de literatuur de eerste advocaat bij het Hof tegen: mr. Jacob Soes, licentiaat in de beide rechten, die meerdere malen als gevolmachtigde van een procespartij optreedt.²⁰

Waarschijnlijk hangt het feit dat we nog slechts zelden een advocaat zien optreden, samen met het feit dat er in Gelderland in die periode aan geschoolde juristen een groot gebrek was.²¹ De weinige universitair opgeleide juristen die er waren, waren hard nodig voor functies als burgemeester, schepen of secretaris van de steden, als raadsheer of een

¹⁸ Zie voor deze laatste periode vanaf 1795 uitvoerig: Maris, *Inleiding*, p. 94-104 en 109-123.

¹⁹ ‘Ordonantie bij den Hove van Gelderlant tot forderinge van justitie opgericht [...] ende gemaect’. Van deze ordonnantie is slechts de minuut bekend, Maris, ‘Sint Lucas Broederschap’, p. 71; Moorman van Kappen, ‘Oud-Nijmeegse rechtspleging’, p. 578, n. 74.

²⁰ *Idem*.

²¹ In 1556 wordt zelfs gemeld dat de leden van de inheemse adel gedwongen zijn gebruik te maken van buitenlandse juristen van wege het ontbreken van inheemse juristen. Vgl. Maris, *Inleiding*, p. 151; Maris, ‘Sint Lucas Broederschap’, p. 71-72; Moorman van Kappen, ‘Oud-Nijmeegse rechtspleging’, p. 577-578.

der griffiers of secretarissen bij het Hof of voor andere bestuurlijke functies waarbij juridische kennis een vereiste was. Gegradueerde raadsheren van het Hof waren bovendien bijvoorbeeld gewild als schepen van Arnhem. Dat gold al direct voor een der eerste raadsheeren, dr. Johan van der Straten (ook wel Stratius genoemd), raadsheer van 1543 tot 1561, die schepen van Arnhem was van 1545 tot 1556. Een ander voorbeeld is dr. Godert Pannekoek: raadsheer van 1552 tot zijn dood in 1576 en schepen van Arnhem vanaf 1568 tot zijn overlijden. Nog zo'n gewilde functionaris was dr. Reiner van der Sande, raadsheer in het Hof van 1578 tot 1601, die in 1566-1567 en opnieuw van 1579 tot 1589 schepen was. In 1586 maakte het Hof bezwaar tegen zijn herbenoeming, omdat hij als raadsheer node gemist werd. Het compromis was dat de stad beloofde maar twee dagen per week een beroep op hem te doen.²² Kortom, de schaarse juristen die er waren, hadden het waarschijnlijk te druk om ook nog eens als advocaat op te treden.

In het laatste decennium van de zestiende eeuw krijgen we meer zicht op het optreden van advocaten en procureurs als vertegenwoordigers van partijen. Voor de stad Arnhem is hiervoor al gewezen op de *Reformatie gemaect tot beforderungh van de justitie en op de forme van procediren voor der Leger Bancke* uit 1592, maar daarin gaat het over procureurs en komt de term advocaat nog niet voor.²³ Dat is ook nog niet het geval bij de procuraties die we vanaf 1596 bij het Hof aantreffen. In het eerste 'Procuratieboek van den iiiijunij 1596' staan verschillende typen procuraties door elkaar.²⁴ We treffen er akten aan, waarmee personen volmacht krijgen om bij andere gerechten namens hun opdrachtgever op te treden, maar ook om als zodanig bij het Hof te fungeren. De eerste procureurs, die volmacht krijgen om voor het Hof op te treden, zijn allen juridisch geschoold, getuige de aanduiding 'mr.' of 'dr.' bij hun naam. In het eerste jaar komen we namen tegen als Arent van Steenler, Evert (of Everhardt) Poitou, Joost ten Vijle, Ghelis Engelen, Engelbert van den Borch, Lambert Crol en anderen. Een enkeling kennen we uit het bestuurlijk circuit: mr. Engelbert van der Borch, licentiaat, was schepen en burgemeester van Arnhem van 1591 tot 1609; Evert Poitou is mogelijk dezelfde die later (in 1610) als advocaat geïmmatriculeerd wordt. Later nemen de 'bekende' namen toe, namelijk personen die nadien als advocaat voorkomen, maar er blijven ook (tot 1610) procureurs optreden, die we nadien niet als advocaat vermeld zien. Een voorbeeld daarvan is de al genoemde Lambert Crol. Dit fenomeen verdient nog nader onderzoek.

Deze procureurs worden door het Hof als 'advocaten' aangeduid, wanneer het Hof op 10 juli 1600 besluit dat ook advocaten de eed van trouw moeten afleggen. Dan wordt ook bepaald dat er een reglement op hun 'officie' moet worden opgesteld.²⁵ Het zou nog tien jaar duren, tot 30 maart 1610, voordat zo'n ordonnantie er daadwerkelijk kwam.

22 F. Keverling Buisman, 'Bestuur en rechtspraak ca. 1550-1700', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Arnhem tot 1700* (Utrecht 2008), p. 92-125, speciaal 104 en 111.

23 Zie n. 9.

24 Gelders Archief, Archief Hof Gelre en Zutphen, inv.nr. 6292 (1596-1621). Het betreft hier het eerste deel uit een serie registers van procuraties, gepasseerd voor de griffier van het Hof of voor het Hof zelf (14 delen), die doorloopt van 1596 tot 1810 (inv.nr. 6292-6305).

25 Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 20 (Memorie- en resolutieboek III, 1600-1604), in dato.

4 De ordonnantie van 30 maart 1610

De ordonnantie 'raekende d'Advocaten deses Hoves en derselver salaris' van 30 maart 1610 is tot stand gekomen op uitdrukkelijk verzoek van de advocaten zelf. Er bestond al langere tijd behoefte aan een goede regeling van de advocatuur bij het Hof en de daarbij behorende emolumenten, aldus de preambule, waarbij ook werd verwezen naar de regelingen bij andere gerechtshoven. Stadhouders, kanselier en raden van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen (d.i. het Hof) stelden haar op de genoemde datum vast, na eerst nog de momber gehoord te hebben. In een vijftal artikelen werd vastgesteld aan welke voorwaarden iemand moest voldoen om als advocaat voor het Hof te mogen optreden, en waaraan hij zich te houden had. De functie zou uitsluitend uitgeoefend mogen worden door iemand 'hij en sij gegradueert in een bekende universiteyt ende hebbende genen eedt gedaen, die teghens den staet van desen Lande is strijdende'. Op de vraag wat zo'n bekende universiteit is, wordt hieronder nader ingegaan. Verder diende men een eed af te leggen, waarvan het formulier hierna nog zal worden weergegeven. Voorts mochten deze advocaten als enigen (met uitsluiting van alle anderen) processen bij het Hof aanhangig maken (door middel van requesten om citatie en andere schrifturen) en daar pleidooien houden. Ten slotte werden het salaris voor de verschillende handelingen, alsmede de vacatiegelden voor de advocaten in het reglement vastgelegd. Opmerkelijk is de bepaling dat de tarieven verdubbeld worden als de procespartij, waarvoor de advocaat optreedt, behoort tot de hoge(re) adel (prinsen, graven en baronnen), een overheid is (collegiën, gemeenschappen, conventen, steden, dorpen, buurschappen, jurisdictiën) of als er bepaalde kwesties in het geding waren (leenzaken, huwelijkszaken).²⁶

Het ligt voor de hand dat de ordonnantie van 30 maart 1610 nadien geregeld is uitgebreid en aangepast. Dat gebeurde met name op het terrein van de tarieven, onder meer op 21 juli 1683.²⁷ Ook werden geregeld nadere bepalingen uitgevaardigd op het functioneren van de advocaten. In 1622 besloten de Staten van Gelre en Zutphen dat de raadsheeren in het Hof voortaan niet meer als advocaat mochten optreden in zaken, die voor het Hof dienden of zouden dienen, noch in zaken aangaande 's lands hoogheid, gerechtigheid en domeinen.²⁸ Voorts werd de advocaten op 29 april 1633 verboden om contracten met partijen aan te gaan op basis van wat we nu zouden noemen 'no cure, no pay'. Vijf jaar later (15 januari 1638) stelde het Hof op verzoek van de advocaten vast dat de stukken die in een proces gewisseld werden, getekend moesten zijn door een advocaat, die in Arnhem

²⁶ Opmerkelijk is dat deze ordonnantie op of omstreeks deze datum ontbreekt in het Memorie- en Resolutieboek (deel IV, 1605-1618) van het Hof. Wel bevindt zich een concept (?) in een band met archivalia van uiteenlopende aard uit de zestiende en zeventiende eeuw ('Miscellanea H', inv.nr. 6950, inv.nr. 9, f° 91) en een ander afschrift in inv.nr. 6977, f° 129. Een afschrift uit 1672 is aanwezig in het archief van de Sint-Lucasbroederschap (Gelders Archief, Archief Sint Lucasbroederschap, inv.nr. 3), Maris, 'Sint Lucas Broederschap', p. 79, n. 3.

²⁷ Maris, *Inleiding*, p. 61; Aalbers, *Iustitia sacrum*, p. 97, onder verwijzing naar: Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 6950, f° 92 en inv.nr. 1466 en 1467. Betreffende de tarieven van advocaten en deurwaarders zie men ook: Gelders Archief, Collectie Handschriften, inv.nr. 66 en 67 ('Notitiën over de salarissen der advocaten, 1761').

²⁸ W. van Loon e.a. (red.), *Groot Gelders Plakkaatboek*, 3 dln. (Nijmegen/Arnhem, 1701-1740), II, p. 199.

‘syne gewoonlicke residentie is holdende’.²⁹ Men vond het dus gewenst dat de advocaten bij het Hof daadwerkelijk in Arnhem woonden. In datzelfde jaar werd ook besloten dat het een partij pas toegestaan werd een andere advocaat te nemen, als hij de declaratie van zijn ‘oude’ advocaat volledig had voldaan.³⁰ In 1758 werd het advocaten verboden zaken in behandeling te nemen, waarbij hun vader of zoon betrokken was.³¹ Vanzelfsprekend werden ook de nodige regelingen vastgesteld die tot doel hadden de procesgang vlot te laten verlopen, onder andere tegen het houden van te lange pleidooien en aangaande het correct indienen van processtukken en declaraties.³² Zo dienden de stukken in het Nederduits (of in het Latijn) gesteld te zijn (of daaruit vertaald).³³ Enige tijd later (8 mei 1767) werd een algemene publicatie uitgevaardigd die secretarissen, landschrijvers en andere functionarissen in dienst van een gerecht verbood voor dat gerecht op te treden als advocaat of procureur, óf partijen direct of indirect van advies te dienen.³⁴

5 De toelatingen als advocaat bij het Hof

Zoals aangegeven, moesten gepromoveerde juristen, die als advocaat toegelaten wensten te worden, zich bij het Hof aanmelden. Daarvoor was een verzoekschrift voldoende, met als bijlage (een kopie van) de promotiebul. Op basis daarvan werd dan de eed afgelegd.³⁵ Van enige vorm van inschrijving in een register wordt in de ordonnantie niet gerept. In het concept van de hernieuwde Kanselarij-ordonnantie uit 1622, die in 1651 van kracht zou worden, wordt in artikel 47 vastgelegd dat de advocaten niet alleen beëdigd, maar ook ingeschreven moesten worden. Dergelijke registers van inschrijving van toegelaten advocaten zijn – als ze al zijn aangelegd – in ieder geval niet meer in het archief van het Hof van Gelre en Zutphen aangetroffen.³⁶ Van andere gewestelijke hoven zijn die geregeld wel bewaard gebleven en ten dele gepubliceerd.³⁷ Namen van vele Gelderse advocaten komen

29 Maris, ‘Sint Lucas Broederschap’, p. 72; beide besluiten te vinden in: Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 23 (Memorie en Resolutieboek VI, 1627-1640), in dato.

30 Zie voor een overzicht van alle relevante besluiten het ‘Alphabetisch repertorium op het memorie- en resolutieboek (van het Hof), 1587-1781’ (Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 83-87), telkens onder de kop ‘Advocaten’.

31 J. Drost, *Gelderse Plakkatenlijst, 1740-1815* (Werken Stichting Oud-Vaderlandsch Recht nr. 8; Zutphen 1982), 71, 27 april 1758.

32 Zie bijvoorbeeld het ‘Reglement tot verkorting van de mondelinge pleidooien en verdere manier van procederen voor het Hof’, in: W. van Loon e.a. (red.), *Groot Gelders Pakkaatboek* (Nijmegen/Arnhem 1701-1740), III, kol. 542-558, 24 april 1736, en de aanvulling daarop (Drost, *Plakkatenlijst*, nr. 112, 13 april 1754. Vgl. ook in dezelfde lijst de nrs. 169 en 170 (15 november 1765 en 16 januari 1766).

33 Besluit van het Hof van 14 november 1747 (zie n. 30).

34 Drost, *Plakkatenlijst*, nr. 175, 8 mei 1767.

35 Maris, ‘Sint Lucas Broederschap’, p. 75 stelt: ‘In den loop van de 18de eeuw deden de advocaten in plaats van de eed een belofte van handtasting’, maar daarvoor heb ik in de bronnen geen aanwijzing gevonden.

36 Maris, *Inleiding*, p. 61; Aalbers, *Justitia Sacrum*, p. 97, n. 12. In het Archief van het Hof van Gelre zijn wel de admissies van notarissen en landmeters bewaard gebleven (nrs. 2485 en 2487).

37 R. Huybrecht, S. Scheffers en J. Scheffers-Hofman, *Album advocatorum. De advocaten van het Hof van Holland, 1560-1811*. Publikatiereeks Algemeen Rijksarchief nr. 3; Den Haag [1996]. Voor de in Overijssel geadmitteerde advocaten: Zwolle, Historisch Centrum Overijssel (HCO), *Inventaris Staten van Overijssel*, inv.nr. 4000; het register is gepubliceerd op de website van

Wapen van de advocaat Jacob van Wetten. Hij is in Basel gepromoveerd en werd ingeschreven in Arnhem op 18 april 1610. Zijn zinspreuk was 'Modeste et candide' (Eenvoudig en oprecht) (foto Gelders Archief, Archief St. Lucasbroederschap, nr. 1, fol. 22).

weliswaar voor in de ledenlijst van de Sint-Lucasbroederschap, een rechtsgeleerd gezelschap in Arnhem, die loopt van de jaren 1611 tot 1797. Aangezien ook andere juristen, die als raadsheer, momber, griffier of secretaris werkzaam waren, lid waren, zijn die ledenlijsten voor de identificatie van de advocaten echter niet sluitend.³⁸ In het *Arnhemsch Handboekje*, een almanak met onder meer namen van bestuurders van in Arnhem en in het kwartier van Veluwe gevestigde bestuursinstellingen komen jaarlijks lijsten voor van bij het Hof toegelaten advocaten, met het jaar van hun admmissie. Deze handboekjes, die verschenen van 1739 tot 1794, zijn vooral voor de achttiende eeuw van belang.³⁹

Bij gebrek aan registers van bij het Hof toegelaten advocaten, heb ik zelf lijsten met inschrijvingen als advocaat uit de beschikbare bronnen opgesteld. De aanmeldingen en eedafleggingen van de advocaten bij het Hof van Gelre en Zutphen staan alle vermeld in de 'Appointementenboeken', registers van beschikkingen op allerhande verzoekschriften aan het Hof uit de jaren 1596-1811. De ingekomen verzoekschriften zijn vanaf circa 1700 ook bewaard gebleven.⁴⁰ Het complete overzicht van alle advocaten, hun herkomst, gegevens over tijdstip

het HCO. Voor het Hof van Friesland: Leeuwarden, Tresoar, *Archief Hof van Friesland* (Hilversum/Leeuwarden 1999), p. 23-24; de lijsten van advocaten in nrs. 16848 en 17023; zie ook de nadere toegang 14.33 (Index op de namen van advocaten, notarissen en landmeters). Voor Utrecht: Utrechts Archief, *Archief Hof van Utrecht*, inv.nr. 274 ('Register van admmissies en eedafleggingen van advocaten, procureurs, translateurs, notarissen etc., 1560-1811').

³⁸ Voor meer informatie over dit gezelschap, zie verder onder subtitel 12 van deze bijdrage.

³⁹ Zie voor deze *Handboekjes* noot 13.

⁴⁰ 'Registers van beschikkingen op verzoekschriften van rechterlijke en niet-rechterlijke aard, ingekomen bij het Hof van Gelre en Zutphen, 1596-1795, en zijn rechtsopvolgers 1795-1811', nrs. 1161-1200; 'Supplicatiën' of 'Ingekomen verzoekschriften', (ca. 1556-1811), nrs. 1202-1211.

en plaats van promotie, hoop ik in 2010 op de website van het Gelders Archief te publiceren. Het gaat in totaal om 462 advocaten, die in de periode 1610-1811 de eed hebben afgelegd.

De eerste advocaten worden al kort na de vaststelling van de ordonnantie van 30 maart 1610 beëdigd. Op 18 april 1610 legden er zes de eed af: dr. Goossen van Steenler, dr. Laurentius de Sille, dr. Everhardt van Staveren, dr. Nicolaus de Vooght, dr. Jacob van Wetten en dr. Everhardt Poitou, een dag later volgde nog dr. Reyner Schrassert. Ze legden zonder uitzondering als bewijsstuk een bul van een niet-Nederlandse universiteit over, respectievelijk Würzburg, Orléans (driemaal), Basel en nogmaals Orléans; Schrassert was in Bourges gepromoveerd.⁴¹ Hieronder zal nog verder ingegaan worden op de aantallen toegelaten advocaten in de loop der jaren en de universiteiten waar zij promoveerden.

Een enkele keer kwam het voor dat een advocaat onder voorwaarden werd toegelaten. Dat gebeurde al direct in 1610 toen het Hof akkoord ging met een tijdelijke toelating van Gerard Sluysken, lid van een bekende Arnhemse familie, die geen universitaire graad bezat. Het Hof besloot op advies van zijn confraters dat hij nog uiterlijk één jaar als advocaat en twee jaar als procureur zou mogen optreden, ten einde hem in staat te stellen zijn studie af te ronden.⁴² Hij was namelijk op 13 september 1604 in Leiden als student ingeschreven, maar kennelijk (nog) niet gepromoveerd.⁴³ Later worden nog dr. Johan Swaen (1658) en dr. Cornelis Ravensbergh (1731) toegelaten, onder voorwaarde dat zij de advocatuur bij het Hof niet zouden uitoefenen zolang zij nog geen ontslag uit hun ambt als respectievelijk deurwaarder en klerk bij het Hof hadden genomen.

6 De eed als advocaat

In de ordonnantie van 30 maart 1610 werden de elementen van de advocateneed al met zoveel woorden vermeld. Op basis daarvan werd een eedformulier opgesteld, waarvan de tekst in de hier opgenomen illustratie is te vinden.⁴⁴ Deze eed is in deze vorm tot 1795 in gebruik gebleven.

Op 9 juli 1795 – dus kort na de Bataafse Revolutie – is het eedformulier aangepast. Een nieuw toegelaten advocaat diende voortaan tevens de Verklaring van de rechten van de mens en de burger te ondertekenen.⁴⁵ De eerder toegelaten advocaten werden op grond van een publicatie van de Provisionele Representanten van het Volk van Gelderland verplicht die declaratie ook te tekenen.⁴⁶ In 1802 werd de tekst van de eed wederom aangevuld, bij besluit

41 Maris, 'Sint Lucas Broederschap', p. 72.

42 Ibidem.

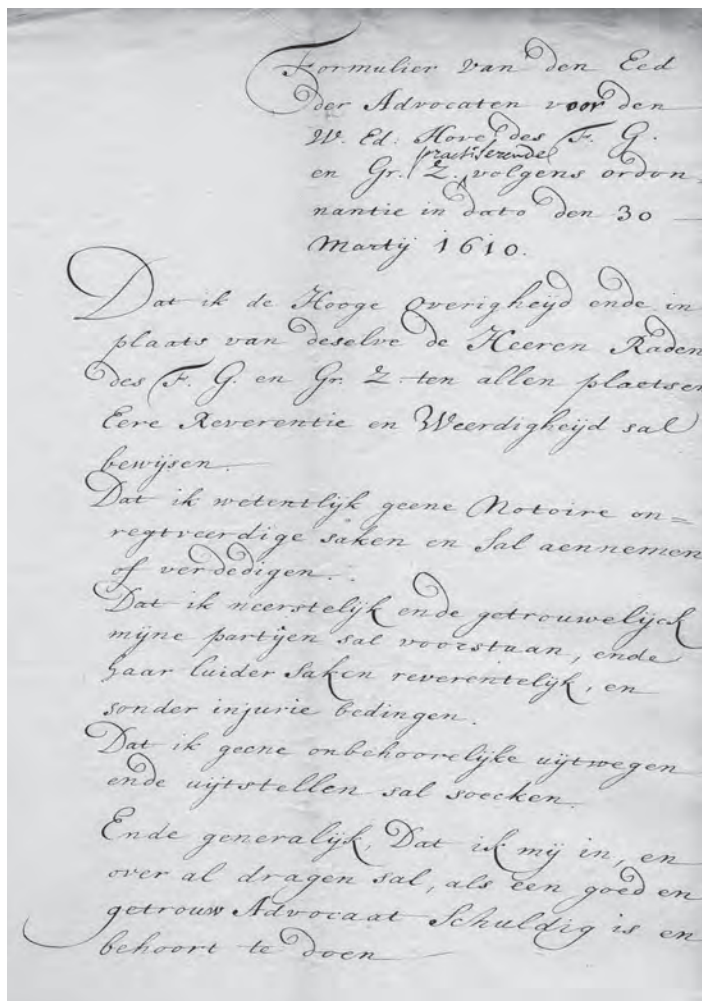
43 *Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*, MDLXXV-MDCCCLXXV ('s-Gravenhage 1875), in dato; het is niet bekend of hij nadien wel is gepromoveerd, maar waarschijnlijk niet.

44 Afdrukt in Moorman van Kappen, *De wording van het Hof van Gelre*, p. 33.

45 De eerste in die nieuwe vorm is gebruikt bij de eedaflegging van mr. Jan Volkmar (Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1199, 15 januari 1796).

46 Drost, *Plakkatenlijst*, nr. 475 (1 december 1795).

Eedsformulier van de advocaten bij het Hof van Gelre en Zutphen, uit 1610 (foto Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 13).

van 29 oktober, maar de strekking daarvan heb ik nog niet kunnen achterhalen. Bij de eedaflegging van mr. Willem op ten Noort op 7 december 1802 werd die eed voor het eerst gehanteerd.⁴⁷ Na 1811 werden de advocaten na hun beëdiging per arrondissement op een 'tableau' geregistreerd, in volgorde van anciënniteit. Zie daarover enkele van de andere bijdragen.

7 Vereisten om als advocaat toegelaten te worden

Erg strikte vereisten werden er aan personen, die zich als advocaat bij het Hof wensten in te schrijven, niet gesteld, behalve een promotie aan een bekende universiteit. Er was geen

⁴⁷ Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1200, f° 6 v°. De formulieren van deze laatste twee eden (1795 en 1802) heb ik nog niet gevonden.

minimumleeftijd voorgeschreven, hetgeen de achttiende-eeuwse auteur deed verzuchten: '[...] dan oock dagelijks minderjaarigen tot Rechtsdoctoren worden gepromoveerd, en zelfs bij den Hove als Advocaten geadmitteerd'.⁴⁸ Ook was het lidmaatschap van de Gereformeerde Kerk geen vereiste, zodat ook rooms-katholieken toegelaten werden. Daarop duidt bijvoorbeeld de immatriculatie van Johannes Hermannus Lintermann, afkomstig uit Keulen, die op basis van een promotiebul van de Jezuïetenuniversiteit van Pont-à-Mousson op 21 november 1657 werd toegelaten. Dit gold ook voor de gebroeders Gerhardt en Jacobus van Munster, die met een bul van dezelfde universiteit in respectievelijk 1675 en 1676 werden ingeschreven. Ook Reinierus Buijs (1 februari 1644) en Reinerus van den Bergh (24 oktober 1659), die respectievelijk met een bul uit Rome en Padua aan kwamen zetten, zullen wel geen protestanten geweest zijn. In hoeverre deze katholieken ook als advocaat hebben gepraktiseerd, is niet nader onderzocht. Een bekend voorbeeld van een katholiek die dat met zekerheid wel gedaan heeft, is dr. Cornelis van Steenler, die na zijn promotie in Angers in juni 1649 als advocaat werd toegelaten. Hij trad als advocaat regelmatig op voor de Staten van het Kwartier van Veluwe. Hij werd tijdens de Franse bezetting van Arnhem en Gelderland in de jaren 1672-1674 tot raadsheer in het Hof aangesteld. Na het vertrek van de Fransen verloor hij die functie weliswaar weer, maar bleef nog tot 1698 als advocaat actief.⁴⁹

Conform hun eed dienden de advocaten zich te onthouden van optreden dat in strijd was met de eer en hoogheid van de Staten en het Hof, alsook van beledigende taal, zowel in woord als geschrifte. Daar hadden sommigen moeite mee, getuige bijvoorbeeld het onderzoek dat de momber in 1665 moest starten over laatdunkende uitlatingen van advocaat dr. Gerhard van Limburg over de Staten. Een jaar later (1666) werd het dr. Godefried Hoeing verboden om als advocaat bij het Burense leengericht op te treden, omdat dat in strijd was met de eer en hoogheid van het gewest. Ook werd het de advocaten verboden elkaar voor het Hof te beledigen, op verbeurte van een boete van 25 gulden (ten bate van de armen).⁵⁰ Dat zo'n verbod nodig was, bewijst de ruzie tussen de advocaten dr. Johan Swaen en dr. Peter Verstegen in 1680. Zij vervielen beide in de boete.⁵¹ Dr. Johan Swaen is kennelijk een recidivist, want ook in 1681 en 1683 wordt hij wegens belediging veroordeeld. Het zit hem kennelijk in de familie, want in 1690 wordt zijn broer (of zoon?), advocaat dr. Valenus Swaen, vanwege hetzelfde vergrijp veroordeeld ('gereickende tot oneerbiedigheid van den rigter en tegen de luyjster van de advocatie').⁵²

Van de wenselijkheid om in Arnhem domicilie te houden, werd boven al melding gemaakt, maar het kwam kennelijk nogal eens voor dat dat niet het geval was. Het Hof brandde zijn vingers liever niet aan dat voorschrift, getuige het feit dat de advocaat dr. Gijsbert Weijer Engelberts in 1735 van het Hof geen verklaring kreeg dat hij inwoner van Arnhem

48 Van Hasselt, *Aantekeningen*, p. 253.

49 Maris, *Inleiding*, p. 61; Maris, 'Sint Lucas Broederschap', p. 75; Aalbers, *Justitia Sacrum*, p. 97-98.

50 Resoluties van het Hof van 13 juli 1668 en 3 november 1677 (Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 26, *Memorie- en Resolutieboek IX*).

51 Vgl. de bladvulling met als titel 'Scheldende advocaten', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, XIX (1916), p. 268.

52 Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 84 (Alfabetisch repertorium op het memorie- en resolutieboek, 1765-1700), v° *Advocaten*.

en van het gewest Gelre was, maar wel dat hij de eed als advocaat had afgelegd en als zodanig werkzaam was geweest. Eenzelfde verklaring kreeg dr. Johan Peter Becher (1747). Tien jaar later (15 oktober 1757) kreeg dr. Johannes Alberts nul op het rekest omdat hij onvoldoende had aangetoond dat hij ‘sijne gewoenlicke residentie binnen dese stad is hebbende’. Waarom deze advocaten zo’n verklaring wilden, blijkt helaas niet.⁵³

Ook was het de advocaten die in de stad woonden, sinds 1683 verboden met een degen binnen de poort van het Hof te komen; advocaten van buiten de stad dienden hun wapen bij de poort af te geven. Over hun kleding vinden we in 1684 voor het eerst vermeld dat zij uitsluitend in een mantel in de audientiekamer mogen verschijnen of pleiten.⁵⁴ In 1761 wordt op verzoek van de gezamenlijke advocaten, die zich – naar het voorbeeld van de raadsheeren – ook willen onderscheiden, besloten dat zij voortaan in het zwart gekleed moeten gaan als zij voor de balie verschijnen met een verzoekschrift. Als zij een pleidooi houden, dienen zij als vanouds hun mantel te dragen ‘mits ook swart sijnde’.⁵⁵

8 De advocaten bij het Hof: een verdere verkenning

In de twee eeuwen tussen 1610 en 1811 zijn er in totaal bij het Hof en zijn rechtsopvolgers 462 advocaten toegelaten, 177 in de zeventiende eeuw, 254 in de achttiende eeuw en 31 in het eerste decennium (1800-1811) van de negentiende eeuw. Analyseren we het aantal toelatingen per decennium, dan ontstaat het volgende beeld:

1610-1699		1700-1799	
jaren	aantal	jaren	aantal
1610-19	14	1700-09	24
1620-29	6	1710-19	16
1630-39	23	1720-29	26
1640-49	18	1730-39	25
1650-59	31	1740-49	24
1660-69	26	1750-59	35
1670-79	24	1760-69	33
1680-89	14	1770-79	32
1690-99	21	1780-89	19
		1790-99	20
<hr/>		<hr/>	
totaal	177	totaal	254

53 Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, nrs. 85 (1701-1745) en 86 (1746-1775).

54 Gelders Archief, Archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 84 (1651-1700), Resoluties van het Hof van 21 juli 1683 en 11 juli 1684.

55 Resolutie van het Hof van 22 december 1761; Maris, *Inleiding*, p. 61; Aalbers, *Iustitia Sacrum*, p. 98.

De trend is duidelijk: na een wat aarzelende start neemt de belangstelling in de loop van de zeventiende eeuw toe, om tegen het eind weer wat minder te worden. Dat is opmerkelijk, omdat het Hof in die periode nu juist haar competentie fors uitgebreid zag, en je dus een groter aantal zaken (en dus advocaten) zou verwachten. Tegen zo'n toename zou echter kunnen pleiten dat stadhouder Willem III in die periode alle benoemingen van overheidsfunctionarissen in handen had en hij alleen zijn gunstelingen steunde. Dan zou het voor 'buitenstaanders' nauwelijks zin hebben om zich daarin te mengen, ook niet om als eerste opstap advocaat te worden. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of degenen die zich als advocaat in de periode tussen 1675 en circa 1700 lieten registreren inderdaad tot zijn cliëntèle gerekend moeten worden of juist niet. Het feit dat er nogal wat zonen van families die in die tijd in het de Arnhemse magistraat zetelen, in de advocaten-lijst voorkomen (De Voocht, Tulleken, Van Loon, Pronck, Engelen, Van Eck), doet vermoeden dat het eerste het geval is.

In de achttiende eeuw zien we dat de belangstelling voor de advocatuur vooral na 1750 (tot ongeveer 1780) behoorlijk toeneemt. De laatste toelating vindt plaats op 29 januari 1811, één maand voor de opheffing van het Departementaal Gerechtshof, als Henricus Jan 't Hooft uit Zutphen zich met een promotiebul uit Harderwijk laat beëdigen.

9 Promotie aan een bekende universiteit vereist

Zoals aangegeven, was het bezit van een bul van een 'bekende' universiteit voorwaarde voor toelating als advocaat. In het overzicht dat van de 462 toegelaten advocaten in de periode van 1610 tot 1811 is samengesteld, is ook steeds de plaats van promotie opgenomen.⁵⁶ Daaruit kan in ieder geval een opvallende ontwikkeling opgemaakt worden, namelijk dat het aantal promoti van Nederlandse universiteiten pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw de overhand krijgt. Tot circa 1650 leggen de kandidaat-advocaten voornamelijk promotiebullen van buitenlandse universiteiten over, zoals ook al hierboven te zien was bij de eerste groep advocaten, aangenomen in 1610. De grote meerderheid komt aanzetten met bullen van universiteiten in Frankrijk, en dan met name van die van Orléans (44 personen) en Angers (12). Andere universiteiten zijn Bourges, Caen en Pont-à-Mousson, telkens 3 promoti, en voorts Toulouse, Reims, Valence en Poitiers (1). Nergens blijkt dat er vraagtekens gezet worden bij zo'n promotiebul, ook niet als die afkomstig is van een universiteit

⁵⁶ Vaak werd bij de aanmelding vermeld van welke universiteit (en wanneer) een kandidaat zijn bul had verkregen. Die opgave is getoetst aan de beschikbare alba promotorum. Van een aantal gewestelijke universiteiten is het album promotorum gepubliceerd: *Album Promotorum Academiae Franekerensis (1585-1811)*, samengesteld door Th.J.N. Meijer. Franeker [1972]; *Het Album Promotorum van de Academie te Harderwijk*, bewerkt door O. Schutte. Werken Gelre nr. 36; Arnhem 1980; *Album Promotorum, qui inde ab anno MDCXXXVI usque ad annum MDCCCXV in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt*. Utrecht 1936 en digitaal beschikbaar <http://dap.library.uu.nl>. Aan een digitaal Album Promotorum Groningensis wordt gewerkt. De Leidse promoti zijn opgenomen in P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 7 dln. Rijksgeschiedkundige Publicatiën nrs. 20, 29, 38, 45, 48, 53 en 56; Den Haag 1913-1924.

als Valence, die niet veel voorstelt. Ignatius (ter) Knippenborch, afkomstig uit een goed katholieke familie in Zutphen, studeerde eerst in Keulen (1639), Leiden (1641) en Orleans (1643), voordat hij zijn bul in Valence (16 maart 1645) verkreeg.⁵⁷ Op basis van die bul legt hij in Arnhem op 19 januari 1648 de eed als advocaat af. Dat duidt er op dat alle universiteiten als ‘bekend’ beschouwd werden. Het overleggen van promotiebullen uit het buitenland duurt tot in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw. De laatsten die zich met bullen uit Frankrijk aanmelden, zijn Ludovicus Kreijvanger (Angers, met een bul van 24 juni 1679 en eedaflegging op 12 oktober 1680), Johan Gerardi jr. (ook Angers, 10 september 1680, 26 maart 1681) en ten slotte Johan van Brienem (bul Orléans 1683, eed afgelegd op 2 juli 1683).

De meesten hebben hun bul verkregen gedurende hun ‘grand tour’, de vormende reis die vele lieden van goede komaf in de zeventiende eeuw maakten door de beschaafde wereld, waaronder men met name Frankrijk en Italië verstond. Tijdens zulke reizen verbleef men geregeld enige tijd in universiteitssteden. Daar werd dan een promotiebul verworven ter afronding van een studie die waarschijnlijk al aan een Nederlandse universiteit was begonnen.

Het aantal overlegde promotiebullen van universiteiten uit het Duitse taalgebied is in de zeventiende eeuw zeer beperkt, vooral als gevolg van de daar woedende Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Van de drie die we kennen, dateren er twee uit de periode vóór 1610 (Goossen van Steenler, Würzburg 1599, en Jacob van Wetten, Basel 1606). In 1662 legt Petrus Vos nog een bul van de universiteit van Duisburg over. Van de belangrijkste universiteit in Noordwest-Europa, Keulen, is geen enkele advocaat bij het Arnhemse Hof afkomstig. Hiervoor is ook al melding gemaakt van een tweetal bullen uit Italië (Padua en Rome), zeker van personen met een katholieke achtergrond. Het totaal aantal advocaten dat zich in de zeventiende eeuw met een niet-Nederlandse promotiebul aanmeldt, bedraagt 75, dit is 42,3% van het totaal in die eeuw (177 advocaten).

Zoals gezegd, komt het overleggen van een bul van een buitenlandse universiteit na 1683 niet meer voor, op één uitzondering na (en dat is niet de minste): op 26 oktober 1748 laat ene Frederick Adolph van der Marck zich op vertoon van een bul van de universiteit van Duisburg als advocaat bij het Hof in Arnhem inschrijven.⁵⁸

In tegenstelling tot wat men zou verwachten, spelen promoti van de universiteiten van Leiden (1575) en Franeker (1585) bij het Arnhemse Hof in de eerste decennia geen rol van betekenis. Wel is bijvoorbeeld bekend dat Gerard Sluysken, die in 1610 tijdelijk werd toegelaten, en Diederik van der Sande, die in 1622 als advocaat beëdigd werd, in Leiden ingeschreven zijn geweest, maar of ze daar ook gepromoveerd zijn, is niet duidelijk. De eerste

⁵⁷ Ik ben prof. dr. W.Th.M. Frijhoff zeer erkentelijk voor het feit dat hij zijn kennis op het gebied van de Franse universiteiten en de Nederlanders die daar studeerden met mij heeft willen delen. Zie o.m. zijn proefschrift *La société Néerlandaise et ses gradués, 1575-1814*. (Amsterdam 1981). Zonder zijn hulp was de zoektocht naar de advocaten met een buitenlandse bul een stuk lastiger geweest.

⁵⁸ F.A. van der Marck (1719-1800) ontwikkelde zich later, gedurende zijn hoogleraarschap in Groningen (1658-1773 en 1795-1800), tot de belangrijkste voorvechter van de natuurrechtsleer. Zie over hem o.a. T.J. Veen, ‘Frederik Adolf van der Marck (1719-1800)’, in: T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen* (Zwolle 1987), p. 160-165.

die daadwerkelijk met een bul uit Leiden toegelaten wordt, is Gerhardus van Limburg ('Geldrus'), die op 5 juli 1626 de eed aflegt, in het decennium erna (1630-39) gevolgd door drie anderen. Sindsdien levert de Leidse universiteit stevast de nodige gepromoveerde juristen af die zich als advocaat in Arnhem vestigen, in totaal 116 personen of 25 procent.

Het ligt voor de hand dat de Gelderse universiteit in Harderwijk (opgericht in 1648) voor de advocatuur bij het Arnhemse Hof belangrijk wordt. Al direct in 1648 meldt zich de eerste (Arnold Pauw uit Arnhem) met een bul uit Harderwijk.⁵⁹ Na hem volgen nog vele anderen, van wie sommigen in Harderwijk enkel promoveren na elders gestudeerd te hebben. Als voorbeeld noem ik Arent Hendrik Feith, die in Leiden ingeschreven wordt op 22 april 1710, zich met zijn kandidaatsdiploma op zak op 1 augustus 1711 in Harderwijk laat inschrijven en daar ruim twee weken later promoveert (18 augustus 1711). Feith legt op 14 januari 1713 zijn eed als advocaat af. In totaal betreft het 140 personen die een Harderwijkse bul overleggen (30,3 procent van het totaal uit de jaren 1610-1811). Qua omvang de derde universiteit die advocaten voor het Arnhemse Hof levert, is Utrecht, gesticht in 1636. De eerste Utrechters verschijnen in de jaren zestig van de zeventiende eeuw, maar de aantallen blijven tot in de achttiende eeuw beperkt tot maximaal vijf per decennium. Pas na 1760 loopt het op tot tien en meer. In totaal betreft het tot 1811 98 personen of 21,2 procent.

In dit verband dient hier ook de kwartierlijke Academie van Nijmegen genoemd te worden, die van 1656 tot 1679 als concurrent van Harderwijk in het Gelderse bestond.⁶⁰ Daar deze academie het promotierecht ontbeerde, ligt het voor de hand dat er in Arnhem geen advocaten met een bul uit Nijmegen zijn binnengekomen. Wel is het natuurlijk mogelijk dat er mensen met een vooropleiding in Nijmegen elders zijn gepromoveerd, zoals bijvoorbeeld met Gerard Noodt is gebeurd.⁶¹ Dat aspect is in dit kader niet verder onderzocht.

De beide universiteiten in de noordelijke gewesten – Franeker (1585) en Groningen (1614) – zijn in dit opzicht veel minder belangrijk. Franeker levert aanvankelijk, vanaf 1630 tot 1710, nog wel wat advocaten, een stuk of twintig, maar in de navolgende eeuw gaat het in totaal nog maar om vier personen. De eersten met een bul uit Franeker zijn Godefridus Hoenigius (in 1638) en Johannes ab Haerle (1639); de laatste is de uit Arnhem afkomstige Jan van Nuis in 1767. Het totaal aantal promoti uit Franeker (25) levert een percentage van 5,4 op.

De Groningse universiteit speelt eigenlijk bijna helemaal geen rol. Johannes Moorrees uit Nijmegen legt in 1755 als eerste met een Groninger bul (uit 1741!) de eed als advocaat af. Na hem volgen nog maar vijf anderen, net iets meer dan 1 procent. We vatten het voorgaande samen in de nu volgende tabel:

59 Zijn naam komt niet voor in het *Album Promotorum* van die universiteit (zie noot 56), maar wel in het *Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphaniae, MDCLVIII-MDCCCXVIII* van D.G. van Epen (Den Haag 1904), op 25 april 1648.

60 E. van Meerkerk, 'Nijmegen en de Harderwijkse Academie, 1648-1679' in: H. Bots e.a. (red.), *Het Gelders Atheen. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)*, (Werken Gelre nr. 54; Hilversum 2000), p. 119-132; H. Bots en T. Kerkhoff, *De Nijmeegse Pallas. De geschiedenis van de kwartierlijke academie en medische faculteit, 1655-1679*. Nijmegen 2001.

61 T.J. Veen, 'Harderwijkse promoti en Nijmeegse studenten. Opmerkingen en critische beschouwingen', in: P.L. Nève en E.C. Coppens, *Sine invidia communico. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.J. de Groot* (Nijmegen 1985), p. 243-272.

Aantal gepromoveerde juristen, als advocaat toegelaten bij het Hof van Gelre en Zutphen: 462

Nederlandse Universiteit	aantal	percentage
Harderwijk	140	30,3
Leiden	116	25,1
Utrecht	98	21,2
Franeker	25	5,4
Groningen	6	1,3
Buitenlandse universiteit		
Frankrijk	69	14,9
Orléans	44	9,5
Angers	12	2,6
andere	13	2,8
Duitsland	4	0,9
Italië	2	0,45
Onbekend	2	0,45
	462	100

10 Wie werden advocaat?

De vraag wie, met welke achtergrond en met welk oogmerk, zich aanmeldden als advocaat is heel wat moeilijker te beantwoorden. Daarvoor is veel meer en diepgaander (propopografisch) onderzoek nodig dan voor deze bijdrage mogelijk was. Er zijn voorlopig tenminste twee grotere categorieën te onderscheiden. Gedurende de twee eeuwen waarin die registratie plaatsvond, zijn het in ieder geval zonen van leden van de magistratuur van de Gelderse steden, en dan voornamelijk uit Arnhem, die zich na hun juridisch studie als advocaat laten registreren. Zij doen dat om van daaruit, soms via een kleine tussenstap als secretaris, rechter of ambtenaar van een gericht of heerlijkheid, de stap te kunnen zetten naar een functie als schepen en/of burgemeester, raadsheer in het Hof en vergelijkbare functies. Ik geef een paar voorbeelden. Uit de familie Everwijn legden de volgende leden in de zeventiende eeuw de eed als advocaat af: Wijnand (28 oktober 1616), Everhard (4 december 1633), Jacob (26 april 1658) en Reinier (15 september 1671). Drie van de vier trefden we later als schepen en burgemeester van Arnhem aan: Wijnand in de jaren 1618-1629, Everhard van 1637 tot 1658 en Jacob van 1658 tot 1674. Het feit dat de laatste tijdens de Franse bezetting in 1672-1674 is aangebleven, is er waarschijnlijk de oorzaak van dat Reinier nooit tot de magistratuur is doorgedrongen. Twee van hen schopten het bovendien tot mombler (landsadvocaat) bij het Hof: dr. Wijnand Everwijn vervulde die functie van 1618

tot zijn dood in 1629; hij trad daarnaast ook op als raadsheer ordinarius (1620-1629). Dr. Everhard Everwijn was momber van 1640 tot zijn dood in 1658.⁶² Voor de leden van de families Engelen, Tulleken, van Eck en Brantsen, om maar enkelen te noemen, gelden vergelijkbare functies.⁶³ Opmerkelijk is dat leden van de Gelderse (land)adel pas aan het eind van de achttiende eeuw de moeite nemen zich als advocaat aan te melden. In 1790 laten twee gebroeders Van Brakel tot den Brakel zich inschrijven, een paar jaar later (1793) gevolgd door A.J.H.C.C. van Heeckeren en F.W.F.T. van Pallandt van Keppel. Voordien was hun bedje misschien al op een andere manier gespreid.

Daarnaast is er een groep die we kunnen omschrijven als ‘sociale klimmers’. Het gaat hier om jonge mannen, niet afkomstig uit de burger-aristocratie van Arnhem maar vaak van elders, die zich na hun rechtenstudie in Arnhem als advocaat vestigen, in de hoop van daaruit een baantje als secretaris, rechter van een heerlijkheid, stadhouder van de lenen bij een leenkamer of leengriffier of iets dergelijks te kunnen bemachtigen. Ook een functie als gemeensman⁶⁴ in een stad bood een opstap naar een bestuurlijke carrière. Dit verschijnsel lijkt zich vooral in de achttiende eeuw voor te doen.

Advocaten behoorden, zeker in die eeuw, tot de ‘upper middle class’ en konden een behoorlijk maatschappelijk aanzien verwerven.⁶⁵ Aangezien in Arnhem de magistraat, zoals in sommige andere steden, niet een gesloten groep was, maar ruimte bood voor nieuwkomers, was vestiging in die stad mede daarom een aantrekkelijke optie, zo lijkt het.⁶⁶ Als dan ook nog eens een huwelijk gesloten kon worden met een meisje uit de regentenstand, dan lag de weg naar een hogere sociale laag open, zeker voor de kinderen uit zo een huwelijk.

Als voorbeelden mogen dienen de uit Borculo afkomstige mr. Abraham O.F. Bomblé Vatenbender, die in 1759 met een promotiebul uit Leiden als advocaat wordt toegelaten, leengriffier van de leenkamers Voorst en Wilp wordt en uiteindelijk via de ambten substituut-momber (1773-1779) en momber (1779-1781) in 1781 tot raadsheer in het Hof benoemd wordt. Vergelijkbaar is mr. Bernardus Johannes Hoff uit Elburg (als advocaat beëdigd in 1751), die via de functie van leengriffier van de heerlijkheid 't Loo in 1766 een van de stadssecretarissen van de stad Arnhem wordt. In 1773 wordt hij ook secretaris van 't Loo, maar blijft in Arnhem wonen. Ook mr. Willem Hendrik Roschet, afkomstig uit 't Loo, advocaat sinds 1765, die eerst leengriffier van de leenkamer van Harseloo en stadhouder van de lenen van de heerlijkheid Rozendaal wordt en vervolgens landschrijver (1771) en advocaat

62 Maris, *Inleiding*, p. 295, 347 en 348 (Naamlijst van stadhouders, kanseliers, raden en verdere functionarissen).

63 Zie hiervoor: J.F. Pols, ‘Arnhemse regenten in de achttiende eeuw’, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 87 (1996), p. 85-116. Voor de functies die de familie Brantsen in de loop van de tijd allemaal vervulde, kan ik wijzen op het recente artikel van P.G. Aalbers, ‘Het Arnhemse regentengeslacht Brantsen’, in: *Arnhem, de genoeglijkste* 25 (2009), p. 32-46; P.G. Aalbers, ‘Het Arnhemse regentengeslacht Brantsen. Van stadsregenten naar landadel (1449-1828)’, in: T.P.G. Kralt e.a. (red.), *Wielbergen en de familie Brantsen. De lotgevallen van een landgoed en Victoriaans landhuis in Angerlo* (Zwolle 2008), p. 12-41.

64 Een vertegenwoordiger van de burgerij in het stadsbestuur.

65 Moorman van Kappen, ‘Oud-Nijmeegse rechtspleging’, p. 580.

66 Keverling Buisman, ‘Bestuur en rechtspraak’, p. 97; Pols, ‘Arnhemse Regenten’, p. 102.

fiscaal van het kwartier van Veluwe (1774), past in dit stramien.⁶⁷ Nader onderzoek naar hun maatschappelijke positie, netwerk, huwelijk en andere functies en activiteiten is nodig voor een completer beeld. Anderzijds zullen er wellicht ook advocaten aanwijsbaar zijn, die in dit opzicht niet succesvol waren.

Het heeft er alle schijn van dat de functie van advocaat voor in ieder geval een behoorlijk aantal mensen slechts een eerste stap vormde in een langer lopende carrière. Na een korte periode als advocaat werkzaam te zijn geweest, werd het oog al snel gericht op andere, mogelijk lucratievere of meer zekerheid biedende banen. Als die verkregen werden, bleef men meestal wel als advocaat geregistreerd.⁶⁸ Hoeveel er hun praktijk als advocaat daadwerkelijk als hun hoofdtaak zijn blijven uitoefenen, dient nog nader onderzocht.

11 De Sint-Lucasbroederschap

In Arnhem bestond sinds 1611 een bijzonder rechtsgeleerd genootschap, de Sint Lucasbroederschap,⁶⁹ waar uitsluitend juristen – en dus ook advocaten – lid van waren. Lucas was oorspronkelijk de patroonheilige van de schilders, maar hij werd in Arnhem de beschermheilige van de juristen. De ‘fraternitas’ heeft als religieuze instelling zijn oorsprong weliswaar in de periode vóór de Reformatie in Arnhem (1579/1580), maar kreeg nadien deze andere functie. Men heeft deze wijziging verklaard uit de zinspreuk van de broederschap *Illuminamini et lucete* (Word verlicht en geef licht), waarbij onder het verlichten/verluchten als uiting van het vakmanschap van de schilder verstaan werd: aanschouwelijk maken, zichtbaar maken, verhelderen. Het is de taak van de advocaat/procureur de waarheid aan het licht te brengen en de rechter het licht te laten zien. De voorstelling van de evangelist Lucas in het gildeboek van de Lucasbroederschap wijkt in die zin af van het traditionele beeld. Op de lessenaar is immers geen schildersdoek afgebeeld, maar er ligt een foliant, waarin Lucas iets optekent. Verder zijn er op de afbeelding meerdere boeken en registers zichtbaar, maar als reminiscentie aan de oorsprong ontbreekt het schilderpalet niet. Ook anderszins hield het gezelschap vast aan de oude tradities. Zo werd de patroonsdag gevierd op 18 oktober. Op die dag werden nieuwe broeders opgenomen, werd een nieuwe voorzitter gekozen (die zelf weer twee assessoren als medebestuurders uitkoos) en hield men een gezamenlijke maaltijd. Het was primair een gezelligheidsvereni-

67 De gegevens hiervoor zijn ontleend aan mijn overzicht van toegelaten advocaten, aan het *Arnhemsch Jaarboekje van 1782* (zie noot 13) en aan Maris, *Inleiding*, p. 271-357 (naamlijsten).

68 Zie daarvoor de lijsten van de ‘Heeren Advocaaten, zoo als van tyd tot tyd voor den Hove Provinciaal zyn geïmmatriculeert, zoowel de geene, die zedert tot Leeden van de Regering zyn verkooren, Ampten hebben bekomen, of na elders met'erwoon zyn vertokken, als die nog daadelyk practiceren’, in de *Arnhemsche Handboekjes* uit de achttiende eeuw (zie verder noot 13).

69 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op het uitvoerige artikel van A. Johanna Maris, ‘De Sint Lucas Broederschap te Arnhem, een rechtsgeleerd gezelschap’, als vermeld in noot 1. Op basis hiervan ook: P.G. Aalbers, ‘De Sint Lucasbroederschap’, in: Aalbers, *Justitia Sacrum*, p. 98-99. Zie ook: H.J.A.H.G. Metselaars, *Het archief van de St. Lucasbroederschap te Arnhem* (typescript; Arnhem 1976); het archief bevindt zich bij het Gelders Archief in Arnhem.

De evangelist Lucas, de beschermheilige van de schilders, maar in Arnhem van de praktizerende juristen. Hier wordt hij nog traditioneel weergegeven, zittend aan een lessenaar en vergezeld van een liggende os. In plaats van een schildersdoek ligt er een foliant op tafel en zijn er meerdere boeken zichtbaar. Aan de muur hangt nog een schilderspalet (foto Gelders Archief, Archief St. Lucasbroederschap, inv.nr. 1 ongefol.).

ging, maar daarnaast beraadslaagden de leden over zaken in verband met de uitoefening van hun beroep.⁷⁰

De (her)oprichting van deze broederschap is een rechtstreeks gevolg van de uitvaardiging van de 'Ordonnantie raeckende d'Advocaten deses Hoves' van 30 maart 1610. Een jaar later (1611) wordt voor de broederschap een nieuw register, het *Liber Sodalitii Sancti Lucae* aangelegd, waarin de statuten van het gezelschap worden opgetekend en vervolgens de broeders zich met hun naam (en aanvankelijk ook met hun functie) inschrijven. Van 66 leden zijn bovendien hun wapens en zinspreuken opgenomen.⁷¹ Volgens de statuten konden lid van de broederschap worden: raadsheren van het Hof, mombers, griffiers, de auditeur van de Rekenkamer, advocaten en andere juristen, die naar de mening van de leden

⁷⁰ Metselaars, *Archief St. Lucasbroederschap* (Inleiding).

⁷¹ Maris, 'Sint Lucas Broederschap', p. 81-85 (Bijvoegsel Vermelding van de wapens, voorkomend in het *Liber sodaliti Sancti Lucae*).

konden worden opgenomen. De deurwaarder van het Hof fungeerde als een soort secretaris-penningmeester. Hij moest de broeders op de hoogte stellen van dag en plaats van de volgende bijeenkomst, de contributies en andere inkomsten innen en de betalingen doen. De contributie bedroeg aanvankelijk twee, na 1627 drie rijksdaalders per jaar. Men was extra bijdragen verschuldigd als men de broederschap verliet, als men in het huwelijk trad, een hogere functie verkreëg of ongehuwd of kinderloos overleed. Op het eerste gezicht lijkt de broederschap een behoorlijk georganiseerd gezelschap, maar in de praktijk kwamen de broeders zeker niet jaarlijks bijeen. Geregeld verliepen er zelfs meerdere jaren voordat er weer een bijeenkomst werd gehouden.⁷² Na 1739 is men in het geheel niet meer bijeen gekomen. Het ledenregister bleef echter onder beheer bij de deurwaarder van het Hof en nieuw beëdigde advocaten schreven zich nog wel in. De dreiging van de sluiting van het Hof (en de verplaatsing naar Utrecht) in 1798 leidde tot het besluit de broederschap op te heffen. Op 30 april 1800 werd de broederschap ontbonden en werden de resterende gelden verdeeld.

Tot de eerste groep die zich in 1611 eigenhandig als lid inschreef, behoorden dr. Fredericus van den Sande (ook wel Sandius), raadsheer in het Hof én momber, dr. Antonius eugenius (Huygen),⁷³ eveneens raadsheer, dr. Engelbertus Engelen, griffier, dr. Joost van Reydt, leengriffier, en dr. Carolus van den Sande (Sandius), auditeur van de Rekenkamer, alsmede de advocaten die zich op 18 en 19 april 1610 door het Hof hadden laten beëdigen: Goossen van Steenler, Everhard van Staveren, Nicolaus de Voocht, Jacobus van Wetten, Reinier Schrassert, Laurentius de Sille en Everhard Poitou. Deze laatsten voegen allen aan hun naam en de aanduiding 'J.U.D' (*iuris utriusque doctor*, doctor in de beide rechten) de titel 'Advocatus' toe.⁷⁴ Gerard Sluysken, die slechts onder voorwaarden als advocaat was toegelaten, ontbreekt hier. Wel toegelaten werd Bartholomeus van Steenler, secretaris van het kwartier van Veluwe (*Veluae scriba*).⁷⁵ De aanduiding van de functie bij de inschrijving in het ledenregister verdwijnt al snel; van de meeste leden is alleen hun handtekening opgenomen. Een enkeling voegt later toch nog iets toe, zoals de plaats van herkomst (zoals in 1658 door Joost Vijgh Aren. Gelr. of Gulielmus Thomaeus Noviomago Gelr.) of zijn functie (1637: Henricus Branssen Gelriae ac Zutphaniae fisci advocatus, dit is momber bij het Hof).

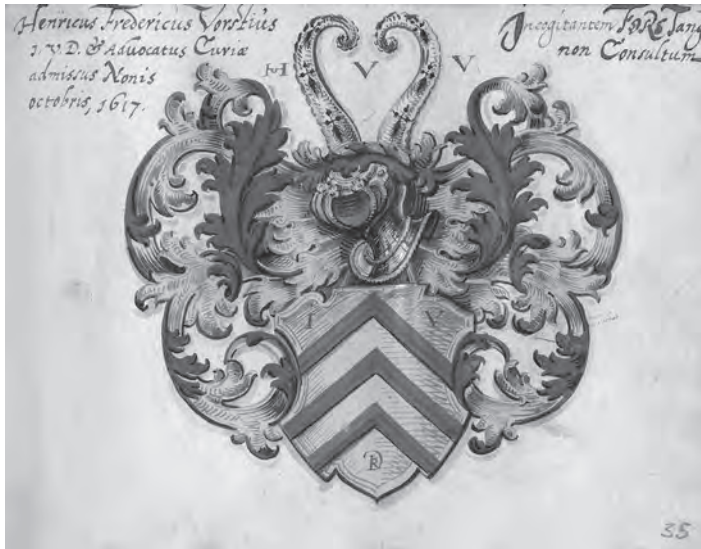
Vergelijking van de namen van de broeders met degenen die zich als advocaat bij het Hof hebben laten beëdigen, maakt duidelijk dat de grote meerderheid van de nieuwbakken advocaten zich ook als lid van de broederschap heeft laten registeren. Zeker in de achttiende eeuw is dat vrijwel zonder uitzondering het geval, hoewel de broederschap vanaf 1739 in het geheel niet meer bijeenkomt. Kennelijk behoorde de inschrijving tot de 'usances', die bij de beëdiging als advocaat hoorden. De laatste die zijn handtekening nog in het ledenre-

72 Ibidem, p. 76-77, waar bijeenkomsten in de volgende jaren vermeld worden: 1611, 1612, 1614, 1617, 1620, 1627, 1637, 1643-45, 1649, 1656, 1658, 1663, 1668, 1676, 1692, 1702, 1716, 1722, 1739.

73 Op 19 september 1610 had Anthonius Hugenius zich (met een promotiebul van de universiteit van Toulouse van 31 maart 1609) als advocaat laten registeren. Zijn benoeming tot raadsheer is van 29 april 1611.

74 Gelders Archief, Archief Lucasbroederschap, inv.nr. 1, f° 5 r° en v°; hun wapens op respectievelijk f° 14 en 25.

75 Ibidem, f° 5 v°; zijn wapen op f° 26 r°.

Wapen van Hendrik Frederik Vorstius (van Voorst), als advocaat bij het Hof toegelaten op 9 oktober 1617, met een promotiebul van de universiteit van Reims. Hij werd tien jaar later (1627) pas lid van de St. Lucasbroederschap. Zijn zinspreuk luidde: *Incogitantem Fors tangit non consultum* (het blinde toeval treft de onnadenkende, niet hem die alles overwogen heeft) (foto Gelders Archief, Archief Sint Lucasbroederschap inv.nr. 1, fol. 35).

gister van de Sint-Lucasbroederschap heeft gezet, is Anthonius Joseph Verheyen in 1797, die op 22 december van dat jaar zijn eed als advocaat bij het Hof heeft afgelegd.⁷⁶ Korte tijd nadien (1800) kwam er een eind aan het bestaan van dit unieke gezelschap.

12 Epiloog

Met dit verhaal over de Sint-Lucasbroederschap eindigt mijn verkenning van de advocaten bij het Hof van Gelre en Zutphen. Er is gelukkig het nodige nieuws over deze beroeps-groep gevonden, maar er zijn ook nogal wat aspecten onderbelicht gebleven. Vooral over het optreden van advocaten en procureurs in de tweede helft van de zestiende en de vroege zeventiende eeuw is nog veel onduidelijk. En voor de latere periode staan nog vragen open als: hoevelen oefenden daadwerkelijk de praktijk als advocaat uit? En wat leverde dat dan op? Deden ze dat alleen bij het Hof of ook bij andere gerechten. Zo ja, welke waren dat dan? Wie liet zich weliswaar bij het Hof in Arnhem inschrijven, maar trad daarbij nooit als advocaat op, omdat hij terugging naar de plaats van herkomst en daar carrière maakte? Hoe vaak kwam dat voor? Kortom, deze aanzet nodigt uit tot verder onderzoek, hoop ik.

⁷⁶ Ibidem, f° 13. Hij was afkomstig uit Boxmeer en promoveerde in Utrecht op 4 oktober 1797.

WAAROM DE DORPSADVOCAAT VAN BRUEGHEL EIGENLIJK EEN STADSPROCEUREUR IS

In het Gentse Museum voor Schone Kunsten (inventarisnr. 1952-G) hangt een paneel van Pieter Brueghel de Jonge (ca. 1564-ca. 1637), dat door de artiest werd gesignd, en geda-teerd in 1621. Het meet ongeveer 77 bij 124 cm. Onder kunstliefhebbers is het bekend onder de titel ‘Dorpsadvocaat’ of ‘Advocaat van moeilijke zaken’. De website van de Vlaamse Kunstcollectie vertelt erover:

Dit schilderij is een interessant historisch document. In het 17de-eeuwse Brabant bemoeit de overheid zich steeds meer met de rechtspleging. Daardoor wordt de advocaat op het platteland een belangrijke vertrouwenspersoon. De betaling gebeurt, zoals wij hier zien, vaak in natura. In dit werk toont Pieter Breughel de Jonge zich een satirische kunstenaar, een geamuseerde observator van menselijke relaties en maatschappelijke toestanden. Hij stelt de advocaat voor als een sluwe en hebzuchtige man die de naïeve boeren met massa’s papier overbluft.¹

Het is in de zestiende eeuw dat advocaten en procureurs een explosieve groei kennen in de Nederlanden en het verrast dan ook niet dat in het eerste kwart van de zeventiende eeuw dit soort kritieken gevisualiseerd wordt. Ook in de literatuur worden de mensen van het recht gehemeld. Vooral hun honger naar centen moet het ontgelden. Dat zien we ook in dit schilderij. Plattelandsmensen bieden de vruchten van hun arbeid aan. Ze nemen eerbiedig het hoofddeksel af wanneer ze hun raadsman naderen. De achtersten durven haast het kantoor niet te betreden.

Hoewel het werk gekend is als ‘Dorpsadvocaat’, is het ten zeerste de vraag of het wel om een advocaat gaat. Mijns inziens hebben we hier eerder te maken met een procureur. Verschillende argumenten kunnen daarvoor aangedragen worden.

Ten eerste worden ook in de literatuur en de volksmond de procureurs op zijn minst evenveel, zo niet meer, bekritiseerd dan de advocaten. Daar zijn verschillende motieven voor. Advocaten zijn misschien ook wel duur, maar ze hebben ten minste een universitaire opleiding genoten, zijn meestal van betere komaf en leveren inhoudelijk werk. Procureurs daarentegen zijn de barrière die de gewone man belet om zelf zijn proces te voeren. Het zijn de specialisten van de tientallen verschillende gerechtelijke akten waarmee processen voetje voor voetje vooruit strompelen. Voor de minste handeling of het minuscuulste geschrift hebben ze een tarief. In Frankrijk zijn er in de achttiende eeuw karikaturen die de procureurs hierom heel uitdrukkelijk bespotten. Vergeten we ook niet dat verlichte geesten voorstelden om het nutteloze procuraat gewoonweg af te schaffen.²

¹ Zie www.vlaamsekunstcollectie.be en doorklikken op ‘Collectie’. Er kan zowel op de naam van de kunstenaar als op de titel van het werk gezocht worden.

² Merken we op dat dit in België pas in 1967 gebeurde en dat het voor Nederland zelfs wachten was tot 2008.

Het volledige schilderij van Pieter Brueghel de Jonge, Museum voor Schone Kunsten Gent (foto Lukasweb).

Overigens had de procureur veel meer rechtstreeks contact met de cliënt. Wie een proces wou aanspannen, stapte immers meestal naar de procureur. Indien die laatste de zaak behartenswaardig vond of minstens toch eerst een degelijker juridische analyse van het probleem wenste, dan pas nam hij contact op met een advocaat. In de bewaarde archiefstukken zien we dan ook veel gebruikelijke samenwerkingsverbanden, een advocaat en een procureur die vaak samen dezelfde zaak behartigen. Partijen gingen hun hele verhaal doen bij hun procesvertegenwoordiger en deze nam slechts contact op met een inhoudelijke raadsman wanneer daar reden toe was.

Er waren dus veel meer contacten tussen cliënt en procureur dan tussen cliënt en advocaat en dit leidt tot een derde reden. Het hier afgebeelde kantoor is veel eerder een 'comptoir' van een procureur (met klerk) dan dat van een advocaat. De advocaat, die meestal in een gesloten woonhuis verbleef, werkte inhoudelijk en in vertrouwen dossier na dossier af. De procureur daarentegen had zijn loket in de onmiddellijke nabijheid van het gerecht. Er waren veel minder procureurs (numerus clausus) dan advocaten en dus moesten er meer cliënten bij dit kleinere aantal procureurs komen aankloppen.

We zien dan ook – vierde argument – aan de muren van dit procureurskantoor ettelijke proceszakken hangen. Hierin zitten telkens alle stukken van het dossier. De procureur is als procesvertegenwoordiger verantwoordelijk voor de volledigheid van dit dossier. De advocaat daarentegen kan zich beperken tot enkele relevante stukken, zoals het oorspronkelijke verzoekschrift en de conclusies.

Detail: Time is money! Een zandloper op het bureau, een kalender aan de muur.

Detail: de klerk aan het werk. Aan de muur hangen talloze proceszakken.

Ten vijfde is de aanwezigheid van een klerk (links op het paneel) ook veel meer gebruikelijk voor een procureur, wiens taak in de eerste plaats 'schrijven' is. De klerk noteert op een paneel, met klinknagels beslagen, dat we als toeschouwer niet kunnen lezen. Vermoedelijk is de bediende geen gerechtelijke akte aan het opmaken. Maakt hij misschien de rekening? En moet het potje water voor hem dan eventueel dienen om, als een rijke cliënt de deur opent, snel de rekening aan te passen? Of gaat deze interpretatie te ver?

Tot slot wijzen de vele tijdsgegevens in de voorstelling eerder op een procureursbestaan. Uit de bewaarde boeteregisters van de advocaten en de procureurs bij de Raad van Vlaanderen blijkt dat vooral procureurs boetes vingen wanneer ze niet stipt bij het begin van de zitting aanwezig waren. Verklaart dit de zandloper op het bureau? Of is dit gewoon de voorloper van de digitale 'timesheets'? Time is money! Elke minuut moet 'billable' zijn. Achter de rug van de procureur hangt ook een almanak. Op deze jaarlijkse uitgaven werden niet alleen feestdagen en processies genoteerd, maar ook de dagen van belangrijke zittingen. De procureur, veel meer dan de advocaat, was verplicht om goed de proceskalender in het oog te houden.

Brueghel heeft trouwens de iconografie van dit tafereel niet uitgevonden. Een vrijwel identiek 'Spottbild eines Bauernadvokaten' van P. Fürst wordt in 1618 gedateerd,³ maar een gemeenschappelijke originele inspiratiebron is wellicht een gravure van Hans Hol-

3 Zie S. Bolla, 'L'avvocato con gli stavili. Divagazioni sull' immagine dell'avvocato nella cultura popolare', in: *Forschungen zur rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde* 10 (1987), p. 97, ill. 9.

bein de Jonge, die door R. Jacob wordt beschreven als ‘L’étude du procureur’ (‘Estampe du XVIIIe siècle d’après l’original du XVIe, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Estampes’).⁴ Wanneer we deze dan vergelijken met minder satirische werken waarin het procureurscomptoir voorkomt,⁵ dan zijn de analogieën treffend. Zo zien we ook een massa aan proceszakken tegen de muren, maar nu heel overzichtelijk geordend. Er komen ook heel wat cliënten hun opwachting maken, maar nu deftig gekleed en zonder de overdreven onderdanigheid uit het werk van Brueghel.

Ik meen uit het voorgaande te mogen besluiten dat de kunstliefhebbers de ‘Dorpsadvocaat’ van Brueghel voortaan beter de ‘Stadsprocureur’ noemen. Alleen in steden was het gerecht immers professioneel genoeg om er echte ‘procureurscomptoirs’ op te zetten.

4 *Images de la justice* (Parijs 1994), p. 214.

5 Jacob, *Images de la justice*, p. 215.

DE OPMARS VAN DE STRAFADVOCAAT TE AMSTERDAM (1798-1811)

1 Inleiding

Tot aan het einde van de Republiek was rechtsbijstand in criminele zaken niet voor iedereen weggelegd. Zeker in Holland konden verdachten alleen in uitzonderlijke gevallen op professionele hulp en advies rekenen. In 1798 kwam aan deze situatie een einde, doordat ontkenkende verdachten toen het recht kregen van de diensten van een advocaat gebruik te maken. De aanleiding voor deze koerswijziging en enkele andere bijzonderheden zijn in mijn dissertatie *De nieuwe menslievendheid* (1983) uitvoerig behandeld.¹ Deze bijdrage gaat over die rechtshulp zelf en over aspecten daarvan die eerder niet of slechts terloops aandacht kregen.

De invoering van deze nieuwe rechtsbijstand vloeide voort uit de afschaffing van de pijnbank in datzelfde jaar, 1798. De term pijnbank wordt in deze bijdrage, evenals ‘tortuur’, in ruime zin genomen, dat wil zeggen als het totale scala van middelen, gebruikt om te trachten het afleggen van een bekentenis af te dwingen. Over deze connectie tussen rechtsbijstand en pijnbank en over wat daar achter stak gaan achtereenvolgende de paragrafen 2 en 3. Hoe deze rechtsbijstand aan ontkenkende verdachten geregeld werd, is te vinden in 4. Het waren vooral de ‘jongste advocaten’ die voor deze nieuwe taak werden ingeschakeld, maar ook komen we onder hen enkele gevestigde verdedigers, zelfs ‘grote namen’, tegen (5). Dit laatste geldt zeker ook voor de Joodse advocaten die de ‘emancipatie’ van 1796 in de advocatuur gestalte gaven (6). Gegevens over de resultaten die de advocaten wisten te behalen worden behandeld in paragraaf 7, terwijl in 8 de vraag aan de orde komt naar hun uitgangspunten en doeleinden. Met een korte terugblik wordt het geheel afgesloten (9).

2 Aanleiding en context

De verruiming van de rechtsbijstand in 1798 bestond hierin dat criminele verdachten die zich in een ‘extraordinair’ proces hadden moeten verantwoorden en die in hun ontkenning hadden volhard, bijstand konden krijgen van een advocaat. Bij deze manier van procederen – die al lang van uitzondering tot regel was geworden – had de verdachte minder rechten dan in de ‘ordinaire’ procedure. Deze laatste, die slechts in bijzondere gevallen

¹ S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983), in het bijzonder IV.5, VIII.5, IX.4, XIII.1 en bijlage II.

werd toegepast, verliep als een civiele procedure; rechtsbijstand was daarin een vanzelfsprekend element.²

Een volstrekte nieuwkomer in de extraordinaire criminele rechtspleging was de advocaat in 1798 niet. Volgens de Criminele Ordonnanties (1570) kon de verdachte die zich in voorlopige hechtenis bevond, weliswaar 'nyet geadmitteert worden om by voirspraecke oft taelmans te spreken' en mocht hij ook niet 'dienen van scrifftueren', maar afwijking van die regel was mogelijk. Verder hadden degenen die de gedetineerden 'van raad en daad wilden dienen' na afloop van de verhoren 'acces oft toegank' tot hen, mits de rechters hiervoor toestemming gaven. We volgen hier de uitleg die Bavius Voorda 222 jaar na de geboorte van deze wetgeving geeft van de desbetreffende artikelen (14 en 15) van de Ordonnantie op de stijl en van de hiermee samenhangende bepalingen in de twee andere ordonnaties.³ Die uitleg is niet steeds helder en expliciet, mogelijk omdat hij er vooral op uit was te schetsen welke verbeteringen, zijns inziens, in rechtspositie van de verdachte moesten worden aangebracht.⁴ Van de toch al beperkte mogelijkheden die de ordonnaties boden wat rechtsbijstand betreft, kwam in de Amsterdamse praktijk en waarschijnlijk ook in de rest van Holland weinig terecht. Dat geeft reden genoeg om ons hier niet verder met de interpretatie van de bedoelde bepalingen bezig te houden. Bovendien hield de terugkeer van de advocaat in 1798 enerzijds meer in dan wat de ordonnaties boden, zelfs meer dan wat Voorda wilde, maar ging deze anderzijds gepaard met een opvallende nieuwigheid, de uitdrukkelijke beperking tot ontkennende verdachten. Daarmee zijn we terechtgekomen bij de aanleiding voor het herstel van de rechtsbijstand in criminele zaken, een kwestie die in 1798 de gemoederen van grondwetgevers en praktijkjuristen danig bezighield: de afschaffing van de pijnbank.

De pijnbank was na de omwenteling van 1795 al in sommige delen van de nieuwe Bataafse republiek-in-wording, afgeschaft. Per 1 mei 1798 verdween zij uit de 'gantsche Republiek'.⁵ In Amsterdam ontstond hierover veel onrust onder juristen die bij de rechtspleging betrokken waren. Om te beginnen gaven sommigen er nog in 1798 de voorkeur aan lichtere dwangmiddelen, zoals geseling, te kunnen blijven toepassen, zoals Johannes van der Linden,⁶ de beroemde advocaat die niet alleen in deze bijdrage nogal eens ter sprake zal komen, maar ook in een aantal andere. Degenen die zelf gedurende een aantal jaren als Hoofdofficier het gebruik van de pijnbank hadden gevorderd of daarvoor als rech-

2 Zie bijv. R. Huijbrecht, S. Scheffers, J. Scheffers-Hofman, *Album advocatorum. De advocaten van het Hof van Holland 1560-1811* (Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks nr. 3; Den Haag [1996]), p. 11.

3 B. Voorda, *De Criminele Ordonnantien van Koning Philips van Spanje, laatsten graaf van Holland, ten dienste van zijne Nederlanden uitgegeeven* (Leiden 1792), p. 59, 301-303.

4 Vgl. M. van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien van 1570. Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden* (Zutphen 1978), p. 113.

5 Staatsregeling voor het Bataafsche Volk, Burgerlijke en staatkundige grondregels, art. 36.

6 Aldus A.H. Huussen, 'De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 8.3 (1976), p. 37. (In de meeste gevallen zijn in deze bijdrage de namen van advocaten weergegeven zoals ze in het *Album advocatorum* (n. 2) voorkomen.)

Deze achttiende-eeuwse (?) advocaat was bedoeld als illustratie in de uitgave van het manuscript *Van der Feen* (p. 113).

ter toestemming hadden gegeven, zullen hierover in de regel niet anders gedacht hebben. Toch was dit niet het eigenlijke pijnpunt waardoor de Amsterdamse justitie in die dagen werd gekweld. Tegen de afschaffing van de pijnbank was niets meer te doen, en misschien was dat maar beter ook, maar hoe moest het nu verder? Zou nu ook niet de aloude regel afgeschaft dienen te worden dat voor veroordeling tot een (publieke) lijfstraf of de doodstraf een bekentenis vereist was? Was men in Amsterdam aan het afdanken van de pijnbank al niet volledig toe, aan het bemoeilijken van de oplegging van schavotstraffen zeker niet. Voor allerlei kleine hoge heerlijkheden waar een dergelijke straf wel eens in jaren niet kon voorkomen had deze consequentie van de afschaffing van de pijnbank nauwelijks actuele, praktische betekenis, maar voor Amsterdam, met jaarlijks enkele tientallen in het openbaar gestrafte delinquenten, lag dit anders. Het vroeg Den Haag om een nadere regeling.

Na een aantal maanden kwam deze regeling er, in oktober 1798. Uit de lange naam ervan is heel duidelijk af te lezen waar het om draaide:

Reglement, volgens het welk by provisie, en tot dat eene algemeene manier van procedeeën voor de geheele Bataafsche Republiek zal zyn ingevoerd, in het voormaalig Gewest Holland zal worden geprocedeerd, tegen zodanige gevangenen, die tot tot geene Confessie der misdaad of misdaden, hun door den publieken Aanklager te laste gelegd, kunnen gebragt worden.

In dit voorloopige reglement werden een vijftal situaties onderscheiden die zich na afloop van de verhoren van een gedetineerde zouden kunnen voordoen. Dat gold ook voor de bijbehorende justitiële reacties:

- Een volledige bekentenis betekende dat de ‘publieke Aanklager’ als vanouds ‘op Confessie’ recht mocht vragen (art. 4);
- Trof de verdachte geen enkele blaam en was het onwaarschijnlijk dat zich nieuwe gronden voor verdenking zouden voordoen, dan zou vrijspraak (‘ontslag zonder eenige bepaling’) volgen (art.5);
- Niet een dergelijk ‘gaaf ontslag’, maar ‘ontslag onder handtasting’ was weggelegd voor die ontkenkende verdachten tegen wie op den duur mogelijk het nog ontbrekende bewijs te verkrijgen zou zijn (art. 6). Op een dergelijke voorloopige invrijheidstelling kwam men zelden of nooit terug;
- Indien er in het geval van een ontkenkende verdachte twijfel was over de ‘genoegzaamheid’ van de aangedragen bewijzen of over de strafbaarheid van zijn daad diende hij ontvangen te worden in een ordinair proces (art.7);
- Nieuw was in 1798 de bepaling dat oplegging van een schavotstraf ook door middel van procederen ‘op convictie’ (overtuiging) was te verkrijgen. In de woorden van art. 8:

Indien eindelyk de Rechter bevind, dat de gevangen wel niet is kunnen gebragt worden tot Confessie van de misdaad, waarvan hy beschuldigd is, edoch dat de informatiën ten zynen lasten overgelegd, van dien aart zyn, dat door dezelve ten vollen bewezen schynt, dat het delict door den gevangen geperpetreerd is, zal de Rechter den publieken Aanklager authriseeren, om op die bewyzen, in extraordinair Proces, recht te vragen, en mitsdien te dienen van zynen Crimineelen Eisch en Conclusie.

Alleen voor deze laatste categorie van verdachten was na het afschaffen van de pijnbank rechtsbijstand weggelegd.⁷ Hiertoe behoorden degenen die van de zwaarste vergripen verdacht werden en tegen wie zodanige bewijzen en feiten (bijvoorbeeld recidive) waren in te brengen dat alleen nog het ontbreken van een bekentenis de gang naar het schavot in de weg stond, kortom mensen die vóór 1798 de pijnbank wachtte en die nu een advocaat konden krijgen.

3 Op zoek naar motieven

Hoe is deze koppeling tussen de afschaffing van de pijnbank en de invoering van verdediging voor deze categorie van verdachten te verklaren? Expliciete redenen hiervoor zijn tot

7 Art. 9 van het reglement, te behandelen in paragraaf 4.

dušver niet gevonden. Misschien zou grondiger onderzoek, onder andere in de archieven van diverse Hollandse rechtskringen en van het Hof van Holland (waar het ontwerp van dit provisioneel reglement vandaan kwam), ooit nog meer kunnen opleveren. Zeker lijkt wel dat de invoering van deze beperkte mogelijkheid van juridische bijstand veel te maken had met de bekentenis, of liever: met het ontbreken daarvan. De bekentenis of ‘confessie’ – *regina probationis* werd zij niet voor niets genoemd – verloor in 1798 haar kroon, maar was haar aanzien daarmee niet kwijt. De bekentenis had altijd de extra zekerheid gegeven die rechters graag hebben, zelfs als de overtuiging zich opdringt. Zo was het toen, en zo is het nog steeds (met alle problemen van dien). Het wegvallen van de pijnbank en de daardoor verwachte kleinere kans op het verkrijgen van de opluchting die een bekentenis bood, zal men hebben proberen te compenseren door het woord te geven aan een helper die zich voor de verdachte inspande en daarmee in wezen de rechterlijke overtuiging kon versterken. Kon een advocaat er geen speld tussen krijgen, was er dan nog reden voor dwaling te vrezen?

Maar wat dachten de rechtshelpers hier zelf over? Daarover is al evenmin veel te vinden. zijn er enkele aanwijzingen dat we de nieuwe rechtsbijstand niet alleen in de sfeer van het bewijs mogen plaatsen. Er kwamen ook idealen aan te pas. Alvorens daarop in te gaan, dienen we eerst te bezien wat het reglement van 1798 over het bijstaan van ontkennende verdachten bepaalde, hoe deze regeling in Amsterdam invulling en uitvoering kreeg, en wie de advocaten waren die deze taak te vervullen kregen.

4 De regeling van de nieuwe rechtsbijstand en de uitwerking daarvan

Artikel 9 van het reglement bepaalde dat de ontkennende verdachten, in het voorafgaande artikel bedoeld, een of meer ‘praktizijns’ mochten kiezen.⁸ Ook kon toevoeging door de rechter plaatsvinden. De ‘defensie’ door de praktizijn, die in de Amsterdamse stukken stevast ‘advocaat’ heet, diende ‘sumierlyk en buiten figuur van proces’ te zijn. De advocaat had ‘daadelyk vrij acces’ tot zijn cliënt (art. 10). Binnen acht dagen, aldus art. 11, moest de publieke aanklager laten weten hoe zijn criminele eis luiden en diende hij de desbetreffende stukken aan de rechters en aan de verdachte (of diens advocaat) ter hand te stellen. De kosten van het maken van kopieën waren voor de gevangene, maar, zoals al lang gebruikelijk was, werd rekening gehouden met de waarschijnlijkheid dat deze geheel en al onvermogen was (art. 12). De advocaat kon kennis nemen van de ‘origineele bewyzen’ (art. 13).

Wat de advocaat in hoofdzaak voor de verdachte kon doen, is te vinden in artikel 14. ‘Het staat den Gevangen vry’ om binnen een vooraf door de rechter bepaalde tijd getuigen ‘op contra-vraagen te hooren’. Daarnaast mocht hij de rechter voorzien van ‘alle zodanige be-

8 In hetzelfde artikel ook: ‘practisyns’.

wyzen, als hy tot zyne defensie zou kunnen inwinnen' en hierbij een 'Deductie of Memorie van Rechten' voegen. Een 'Memorie ter adstructie' van zijn eis mocht de Procureur der Gemeente, binnen diezelfde termijn, bij het Comité van Justitie en de verdachte indienen.⁹

Voor de verdediging kreeg men minimaal veertien dagen. Als de 'omslagtigheid en andere omstandigheden der zaak' dat vroegen, was een langere termijn mogelijk, tot een maximum van zes weken. Van een verlenging kon alleen om 'de dringendste redenen' sprake zijn 'en dan nog voor geen langer tyd, dan door den Rechter volstrekt noodzaaklyk zal worden geoordeeld'.

Twee weken na het bekend worden van de definitieve tekst van het Voorlopig reglement vergaderde het Comité van Justitie over de vraag hoe deze nieuwe manier van procederen in criminele zaken 'het geregeldst in werking zoude kunnen worden gebragt'. Daarbij ging het om twee punten: wie zou deze bijstand verlenen en wie ging dat betalen? Na het 'wisselen van consideratien' – meer wordt uit de notulen niet duidelijk – besloot het Comité:

eenige der jongste advocaten te employeeren ten einde ieder op hun beurt zodanige gevangenen, welke door dit committé vrijheid gegeven word om zig door een advocaat te laten defendeeren doch onvermoogend zyn om kosten te maken, pro deo te bedienen.¹⁰

De gedetineerde die een gesprek met zijn advocaat wilde hebben, diende dit aan te vragen bij de cipier van de 'Boeien' (in die tijd 'Directeur van de Stads gevangenis' geheten). Iedere dag, behalve zondag, was de verhoorkamer hiervoor 's middags van vier tot zes uur beschikbaar, met dien verstande dat deze gelegenheid maar aan één verdachte tegelijk kon worden geboden.

In de vergadering van 29 oktober deelde de President van het Comité mee dat de advocaten Deiman en Fabius zich de vorige dag, (zondag) 28 oktober, bij hem hadden vervoegd. Afgevaardigd door 'de jongste advocaten der stad' vroegen zij of het inderdaad zo was dat de toevoegingen die zouden plaatsvinden pro Deo zouden zijn. Zo nee, in hoeverre was er ruimte voor een zekere vergoeding? Zo ja, zouden zij mogen rekenen op enige compensatie van 'hun meerdere moeytens' in de vorm van toewijzing van 'Commissien'? Van de President hadden zij al meteen ten antwoord gekregen dat er van enige vergoeding inderdaad geen sprake zou zijn. In het verzoek om 'dedommagement' van de 'meerdere moeytens' der jongste advocaten wilde het Comité niet treden. Veelal werden de jongste advocaten al met de 'Commissien' (opdrachten, advieswerk en dergelijke) begiftigd; van een exclusieve toekenning daarvan wilde de rechtbank niet weten.¹¹

9 De publieke aanklager heette in Amsterdam in de achttiende eeuw Hoofdofficier en in de jaren 1795 tot 1803 Procureur der Gemeente, terwijl het college van Schepenen in die jaren na de Bataafse omwenteling de naam 'Comité van Justitie' droeg. In 1803 werden de oude benamingen hersteld.

10 Stadsarchief Amsterdam (SAA), archief 5061 (Archieven van Schout en Schepenen, van Schepenen en van de subalterne rechtbanken), inv.nr. 656, f° 85 v°: Notulen van het Comité van Justitie 23 oktober 1798.

11 SAA 5061, inv.nr. 656, fol. 87v-88.

5 Beginners en gevorderden

Bij het onderzoek dat in 1983 tot de publicatie van *De nieuwe menslievendheid* heeft geleid, is vooral van de zogenaamde confessieboeken – verhoorverslagen – gebruik gemaakt. Daaruit, en uit enkele aanvullende bronnen, viel al af te leiden dat de criminele pro-Deozaken in de jaren 1798-1811 grotendeels in de handen van pas afgestudeerde juristen lagen.¹² Aan deze nieuwe rechtsbijstand en de gevolgen ervan zijn toen slechts enkele alinea's besteed, onder meer op basis van de namen van alle advocaten die in de jaren 1810 en 1811 in criminele zaken optraden. Een grondiger analyse van deze gegevens leerde het volgende.

In het jaar 1800 traden 22 advocaten op (of 23, want van één verdediger is de naam niet bekend), in 1810 waren het er 28 (of 29). Over hun namen verschaften de Confessieboeken niet altijd volledige duidelijkheid. Een deel van deze onzekerheden is weg te werken door de raadpleging van een tweetal lijsten die in het Amsterdamse rechterlijk archief te vinden zijn. De eerste is een officiële lijst van Amsterdamse advocaten, beginnend in 1730 en doorlopend tot het eind, 1 maart 1811.¹³ De tweede lijst is opgemaakt door de Amsterdamse advocaat Tjetse van der Feen (1778-1846) en vormt het hoofdbestanddeel van een handschrift waarvan het begin van de lange titel luidt: 'Gedenkboek der Advocaaten welke gepractiseerd hebben voor de Geregten te Amsterdam zedert het midden der XVIe Eeuw tot heden'.¹⁴ Uit een aantal aantekeningen in en bij het manuscript is af te leiden dat het in 1844 is afgesloten en daarna voor de drukpers is gereed gemaakt. Tot uitgave is het waarschijnlijk niet gekomen. Als dat inderdaad juist is, zou de dood van de auteur in 1846 hieraan debet kunnen zijn geweest. De lijst van Van der Feen is minder nauwkeurig en ordelijk dan de eerstgenoemde lijst. Een voordeel is echter dat hij de titels geeft van de proefschriften waarmee de studie werd afgesloten en voorts wie er op stellingen waren gepromoveerd.

Het nog verder verrijken van al deze gegevens is na 1996 aanzienlijk gemakkelijker geworden door het verschijnen van het in noot 2 vermelde *Album Advocatorum*. In dit werk zijn de namen en enkele andere bijzonderheden te vinden van de ongeveer 6500 juristen die in de jaren 1560-1811 admittie verwierven als advocaat bij het Hof van Holland. In de inleiding wordt door R. Huijbrecht onder meer beschreven hoe dit in zijn werk ging: na de promotie aan een universiteit kon men admittie vragen. Deze werd een feit na eedsaflegging voor het Hof. Admittie maakte niet alleen een carrière als advocaat bij het Hof van Holland

12 Faber, *De nieuwe menslievendheid*, p. 283. Dat pro-Deozaken aan jonge advocaten werden toebedeeld is op zich niet verrassend. Vgl. W. Aerts, P. Smidt van Gelder e.a., *Verdediging in strafzaken. Mogelijkheden van het Nederlandse strafproces* (3e dr.; Zwolle 1975), p. 7. Bij het Hof van Friesland was pro-Deorechtsbijstand (daar al eerder en in ruimere mate mogelijk) juist in handen van de oudste advocaten. Zie A.H. Huussen, *Veroordeeld in Friesland. Criminaliteitsbestrijding in de eeuw der Verlichting* (Leeuwarden 1994), p. 43. (Zij ontvingen hiervoor een vergoeding. Mededeling van Lourens Oldersma, Tresoar, Leeuwarden.) Zie ook de eerste bijdrage van Georges Martyn in dit boek (p. 26, n. 81).

13 SAA 5061, inv.nr. 1822.

14 SAA 5061, inv.nr. 1822A. Zie over Van der Feen de Inventaris familiearchieven De Dieu, Fontein Verschuur, Van der Feen de Lille, 1664-1955, van de hand van J.H. Rombach, 1992 (http://www.archiefalkmaar.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=107&Itemid=28). Overigens dient hier een van de wel gepubliceerde producten van Van der Feen zeker genoemd te worden: *De Orde der advocaten, derzelver oorsprong, geschiedenis, aanzien en verval, mitsgaders eenige denkbeelden omtrent de middelen tot herstel van den alouden luister* (Den Haag 1841).

mogelijk. Ook kon men zo een opstapje krijgen naar een ambtelijke of politieke loopbaan elders. Huijbrecht noemt hier niet de mogelijkheid dat zo iemand overstapte naar de advocatuur bij een ander Hollands gerecht, maar die blijkt wel degelijk te bestaan.¹⁵ Het kwam zelfs voor dat een kersverse jurist zich onmiddellijk na de admmissie in den Haag, elders als advocaat vestigde. Hendrik Six, bijvoorbeeld, studeerde op 12 december 1810 af in Leiden, beleefde de volgende dag zijn admmissie en kreeg ruim een week later in Amsterdam de opdracht de van oplichting verdachte Elisabeth Koersen te verdedigen. Hij had succes, hoewel er veertien getuigen à charge waren: de vrouw werd onder handtasting ontslagen.¹⁶ Admissie bij het Hof was zelfs een *conditio sine qua non* voor wie in Amsterdam als advocaat werkzaam wilde zijn. Dit is eenvoudig op te maken uit de hiervoor besproken lijsten.

De aldus zoveel mogelijk aangevulde gegevens laten het volgende beeld zien: van 19 van de 22 advocaten uit 1800 van wie de namen bekend zijn, staat ook het jaar van afstuderen vast. Van die 19 kwamen er 17 in een van de jaren 1795 tot en met 1800 van de universiteit, twee eerder, namelijk in 1774 en 1788. De overeenkomstige aantallen van 1810: twintig jonge advocaten (een afgestudeerd in 1807, negen in 1810 en acht in 1808 of 1809), en vier advocaten die niet tot de 'jongsten' behoorden.

Voor de 'jongste' advocaten waren criminele zaken niet iets waarvoor men incidenteel, bij wijze van uitzondering, werd gevraagd. Ze vormden in de jaren 1798-1811 een vanzelfsprekend onderdeel van het werk van deze aankomende advocaten. Ieder moest er gedurende een jaar of vijf, zo is uit de verzamelde gegevens af te leiden, een aantal voor zijn rekening nemen. In doorsnee waren dat er in 1800 en 1810 jaarlijks drie, maar dat zegt niet bijzonder veel. De al genoemde Hendrik Six kreeg kort voor Kerst 1810 de enige zaak die hij in 1810 deed, terwijl François Balthazar Bennet in januari van dat jaar begon en met enige regelmaat van zaken werd voorzien (in totaal acht).

Wat deze nieuwelingen verder te doen kregen, is moeilijk te achterhalen. Het rechterlijk archief laat wel zien wie er in civiele zaken als procureur optrad – dankzij het feit dat vooral rolboeken bewaard zijn gebleven –, maar van de inschakeling van advocaten is weinig te zien. Enkele advocaten, zoals Willem Ijsbrand van Hamelsveld (1771-1835; admmissie als advocaat 1793) zagen kans procureur te worden. Het aantal daarvan was in Amsterdam in de achttiende eeuw beperkt tot acht en daardoor kon een procureur, die qua status en aanzien de advocaat voor moest laten gaan, rekenen op een regelmatig inkomen. Zonder procureurs konden civiele procedures geen voortgang hebben, terwijl inbreng van een advocaat, de meer geleerde, althans geleerd geachte, adviseur en pleiter niet altijd nodig was.¹⁷

¹⁵ Vgl. de bespreking van *Album Advocatorum* door B. Hempenius-Van Dijk in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 68 (2000), p. 159.

¹⁶ SAA 5061, inv.nr. 530, p. 460. Hier is alleen de vindplaats van het eerste verhoor vermeld, hetgeen hierna in de regel ook zal gebeuren. Van daar wordt men naar volgende verhoren geleid. Soms zal ook of uitsluitend naar inventarisnummers worden verwezen waarin informatie over de afloop van de procedure is te vinden.

¹⁷ Zie over deze en andere aspecten van civiele procedures ook D.M. Helmers, 'Gescheurde bedden'. *Oplossingen voor gestrande huwelijken*, Amsterdam 1753-1810 (diss. VU Amsterdam; Hilversum 2002), p. 56-64. Zie voor het verschil tussen een advocaat en een procureur andere bijdragen in dit boek, zoals de eerste, van de hand van Georges Martyn.

Hoe het deze advocaten na 1811 is vergaan, is niet stelselmatig onderzocht, maar zoals te verwachten bleven er heel wat van hen voor kortere of langere tijd in de advocatuur werkzaam. Een bestuurlijke of rechterlijke functie kon voor onderbreking of afsluiting zorgen. Zo was Willem Daniël Cramer (1788-1857; admissie 1808) na 1813 in Amsterdam achtereenvolgens (substituut-)officier van justitie, burgemeester – gecombineerd met het lidmaatschap van provinciale staten –, en (vice-)president van het provinciaal gerechtshof aldaar.¹⁸ Jacobus Johannes Uitwerff Sterling (1790-1853) was in de jaren 1809-1821 advocaat te Amsterdam en was daarna rechter van instructie, hoofd van het Openbaar Ministerie bij de Criminele Rechtbank in Holland en het provinciaal gerechtshof, en lid van de Amsterdamse gemeenteraad, provinciale staten en de Tweede Kamer.¹⁹ En een laatste voorbeeld: Reinhard Carp (1776-1811; admissie 1798) werd in 1803 lid van de Schepensbank, zoals de rechtbank toen weer heette, en per 1 maart 1811 rechter in de Amsterdamse rechtbank van eerste aanleg. In oktober van datzelfde jaar kwam hij te overlijden.

De zes meer ervaren advocaten die een verdachte bijstonden waren Jan Bondt (eenmaal in 1800), de eerder genoemde Johannes van der Linden (tweemaal in 1800) en Henricus Calkoen (eenmaal in 1810, het jaar waarin hij de leeftijd van 68 bereikte).²⁰ De vierde geniet anders dan de eerste drie geen bekendheid (meer): Adriaan de Bruine. Hij had tot in 1802 in Harderwijk gestudeerd en verdedigde in 1810 twee verdachten (van wie één pro Deo).²¹ Tot slot moeten we twee advocaten apart vermelden: Arnold Hendrik Pieter Hubert en Jonas Daniël Meijer, beiden te Leiden gepromoveerd, in respectievelijk 1798 en 1796. Zij zijn de enigen die we zowel in 1800 als in 1810 in de Confessieboeken tegenkomen. In 1800 bedienden zij uitsluitend pro-Deanen,²² in 1810 behoorden zij niet meer tot de juniores. Hubert werd in 1810 aan twee verdachten ‘op hun verzoek’ toegewezen.²³ Stond hij als geschikt strafadvocaat bekend? Om dat te kunnen zeggen zouden we over meer gegevens moeten beschikken. In elk geval mogen we aannemen dat er in de strafadvocatuur weinig te verdienen viel.

Als ze hun leerjaren achter de rug hadden, werkten advocaten zoals die in de vorige alinea genoemd in de regel niet meer pro Deo. Johannes van der Linden trad zelfs liever helemaal niet in strafzaken op. Voor hem hadden zulke zaken volgens Maurits Cornelis van Hall (1768-1858) ‘niets, dat met zijne neiging overeenkwam, en vooral niet die, welke uit de woelingen van den tijd derzelver oorsprong hadden.’ Af en toe zwichtte hij voor het verzoek van een verdachte of een confrater (Van Hall noemt J.D. Meijer in dit verband), maar wie beschuldigd werd van ‘valsheid of [...] het *crimen nefandum*’ behoefde op Van der

18 http://www.dbnl.org/tekst/molhoo3nieuo8_01/molhoo3nieuo8_01_0542.htm.

19 <http://www.parlement.com/9291000/biof/04034>. Ten onrechte wordt op deze website de criminele rechtbank in Holland te Amsterdam (1838 tot en met 1841) aangeduid met de benaming die gold vanaf 1-1-1842: ‘Provinciaal Gerechtshof te Haarlem’, zie S. Faber, ‘De Criminele Rechtbank in Holland (1838-1841). Amsterdam, Den Haag, Haarlem’, in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 2.2 (2000), p. 227-233.

20 Laatste bedoelde zaak komt hierna nog tweemaal terug.

21 Jacobus van de Maas (SAA 5061, inv.nr. 629, p. 442) en Johannes Heer (SAA 5061, inv.nr. 629, p. 333).

22 Bijv. Dirk Wayerman (alias ‘Schijt in de zak’), SAA 5061, inv.nr. 487, p. 125 en 621, nr. 48 (Hubert), en Hendrik Fluiter, SAA 5061, inv.nr. 487, p. 201 en 621, nr. 96 (Meijer).

23 Lourents Verau, Catharina Noblez (SAA 5061, inv.nr. 629, p. 49, 339).

Lindens bijstand niet te rekenen.²⁴ Voor Meijer lag dit anders, zoals we later zullen zien.

Jan Bondt, die in 1788 als advocaat was begonnen, trad in 1800 in het krijt voor de op de Keizersgracht wonende makelaar in 'catoenen en lijwaten' Jacques François Delclisur, een 30-jarige Amsterdammer. Deze moest wegens meined en 'valsiteit' terechtstaan en werd op 15 mei van dat jaar 'Meinedig, Eerloos en Infaam' verklaard en voorts veroordeeld tot geseling op het schavot en eeuwig 'bannissement. Meer succes had Bondt met een verzoek tot 'abolitie' en 'remissie' ten behoeve van deze cliënt aan het Wetgevend Lichaam van het Bataafse volk: de publieke lijfstraf werd Delclisur bespaard.²⁵ In het algemeen echter hield deze 'jurist en financier', zoals Henssen hem typeert, zich met activiteiten van andere aard bezig. Zo was hij lid van de subcommissie burgerlijk recht van de codificatiecommissie 1798. In 1809 werd hij opnieuw voor legislatief werk gevraagd, nu door Lodewijk Napoleon, maar dit 'weigerde (hij) wegens zijn veeleisende praktijk'.²⁶ Na 1813 zou hij onder meer nog lid van de Raad van State worden. Hij liet een vermogen na van meer dan een miljoen, meldt Ursula den Tex in haar *Erfgenamen*, waarin de schrijfster Jan Bondt, schoonvader van C.A. den Tex (1795-1854), 'de rol van patriarch' heeft gegeven.²⁷ Volgens Van Hall, zoals geciteerd door Ursula den Tex, was Bondt iemand die

zich (kon) verlustigen in het ongekunsteld verkeer met zijn vrienden, maar zelfs in de omgang met zijn onderhorigen en anderen van minderen stand. Verschil in opvoeding wist hij door goedhartige toegevendheid te vergoelijken en den meerdere afstand tussen hen en hem zelf te doen vergeten. Hetgeen in het oog van sommigen zijne zwakke zijde was.²⁸

Te goed en te deftig zal hij zich dan misschien niet voor het verdedigen van criminele verdachten gevonden hebben, in andere terreinen van het recht was hij kennelijk meer geïnteresseerd. Mogelijk ging het in 1800 om een vriendendienst. Die gedachte komt althans naar boven na het vinden van een persoonlijke uiting van Bondt in verband met zijn werk als advocaat via de website van het Amsterdamse stadsarchief, namelijk een 'brief aan een onbekende, die door hem is verdedigd. 1800'.²⁹ Het zou kunnen, gelet ook op dit jaartal, maar helaas ontbreken in deze brief, hoe vriendelijk ook geformuleerd, concrete aanwijzingen omtrent de geadresseerde.

Bij het ophalen van herinneringen aan rechtsgeleerden besteedde Van Hall ook veel aandacht aan Henricus Calkoen (1742-1818). Hij deed dit op hoge leeftijd, in 1853 en 1854, toen hij president van de rechtbank Amsterdam was (1831 tot 1 januari 1857).³⁰ Voor die

24 M.C. van Hall, *Mr. J. van der Linden en mr. J.D. Meijer als rechtsgeleerden herinnerd* (Amsterdam 1853), p. 20-21.

25 SAA, 5061, inv.nr. 486, p. 147; 621, nr. 153; 640a, p. 22.

26 E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998* (Deventer 1998), p. 11-12.

27 U. den Tex, *Erfgenamen. Het verhaal van een Nederlandse familie van aanzien en vermogen* (Amsterdam 2009), p. 23.

28 Den Tex, *Erfgenamen*, p. 26.

29 SAA 199 (archief van de familie Den Tex en Bondt), inv.nr. 41.

30 J. van der Linden en J.D. Meijer *als rechtsgeleerden herinnerd* en 'Bijdrage tot de regtsbeteeling in strafzaken te Amsterdam, in de 18de eeuw, en herinnering aan eenige Regtsgeleerden, die daarop invloed gehad hebben', in: *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* 4 (1854), p. 238-250. Op p. 238-239 ook het een en ander over Nicolaas Bondt (1732-1792), de vader van Jan Bondt, en eveneens advocaat in Amsterdam (admissie 1756).

herinneringen moest Van Hall ruim 50 jaar terug in de tijd, naar de jaren omstreeks 1800 toen hij Calkoen van dichtbij had meegemaakt. De verleiding is groot meer bijzonderheden over deze opmerkelijke juristen te geven. Zo schreef Van Hall over Calkoen: ‘Eerst op gevorderden leeftijd gekomen, begaf hij zich in het huwelijk met Vrouwe Sara Berkhoff, bij welke hij niettemin vijf zonen verwekte’,³¹ terwijl de levendigheid van Van der Linden al door velen is geïllustreerd met het verhaal dat hij zóveel boeken had dat hij af en toe genoodzaakt was een deel van die verzameling van een opslagplaats naar zijn huis en vice versa te vervoeren. Hij deed dit per roeiboot, ‘die hij zelf bestuurde’.³² Meer anekdotes over deze beroemdheden zijn vast wel te vinden. Aandacht is nu echter nodig voor wat deze beginners en gevorderden in de praktijk wisten te bereiken. Alvorens daartoe over te gaan, moeten we echter nog even stilstaan bij een paar advocaten die in tweeërlei opzicht nieuwkomers waren: als kersverse *utriusque juris doctores*, maar tevens als leden van de ‘Joodse natie’.

6 De eerste Joodse advocaten

Ten tijde van de Republiek werd aan Joden geen admittie als advocaat verleend.³³ Toelating als procesvertegenwoordiger (procureur of ‘solliciteur’) bij lagere rechterlijke colleges in Amsterdam, zoals die voor ‘Huwelijkse zaken en injuriën’ en die voor ‘Assurantiën en averijen’, was aan het eind van de achttiende eeuw al wel te verkrijgen. In elk geval lukte dit Mozes Samuel Asser (1754-1826). Hij was de eerste in een lange rij van juristen met die naam. Vooral dankzij zijn achterkleinzoon, Carel Asser (1843-1898), geniet deze naam nog steeds grote bekendheid bij Nederlandse juristen omdat hij aan de wieg stond, in 1885, van wat tegenwoordig de ‘Asser-serie’ heet. Deze ‘Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch burgerlijk recht’, inmiddels uitgegroeid tot een commentaar in vele delen en met tal van auteurs, telt thans ruim 10.000 bladzijden. De grootvader van deze Carel Asser, zoon dus van Mozes Samuel Asser, heette ook Carel.

Over deze Carel I straks meer, maar eerst nog iets over de ‘stamvader’ van deze familie van juristen, zoals P.C. Kop Mozes Samuel in *Zestig juristen* noemt.³⁴ Deze was een *self made* jurist die in de jaren tachtig van de achttiende eeuw via de handel in de rechtspraktijk terecht kwam. Met hard werken – hij stortte zich onder meer op het Latijn – had hij zich ontwikkeld tot een gewaardeerd procureur ten behoeve van de eerder genoemde kleine zaken. In 1795 slaagde hij er volgens J.A.A. Bervoets in ‘een eigen praktijk over te nemen die als

³¹ Van Hall, ‘Bijdrage tot de regtsbedeeling in strafzaken te Amsterdam, in de 18de eeuw’, p. 249.

³² Van Hall, J. van der Linden en J.D. Meijer als regtsgeleerden herinnerd, p. 32; C. Bake, ‘Een advocaat in een roeischiut’, in: *Weekblad van het Recht* 1929, nr. 12011, p. 8; H. Cohen Jehoram, ‘Joannes van der Linden (1756-1835)’, in: *Ars Aequi* 19 (1970), p. 403-408.

³³ Huijbrecht, *Inleiding in Album advocatorum*, p. 7.

³⁴ P.C. Kop, ‘Tobias Michaël Carel Asser (1838-1913)’, in: T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandsde rechtswetenschap* (Zwolle 1987), p. 225 (in een overzicht van juristen uit deze familie).

advocatenkantoor Asser de gehele 19e eeuw is blijven voortbestaan'.³⁵ In het woelige jaar 1798 was Mozes Samuel Asser zelfs korte tijd lid van het hoogste Amsterdamse rechtscollege, het Comité van Justitie. In zijn voor zijn kleinkinderen geschreven memoires, die opvallen door openhartigheid en een behoorlijke portie tevredenheid met zijn prestaties, schrijft hij dat hij wegens ongeschiktheid van zijn collega's zo ongeveer alles in z'n eentje moest opknappen.³⁶ Wat hiervan zij, hiermee was hij de eerste Joodse magistraat in Amsterdam en misschien wel in Holland of zelfs de hele Bataafse republiek. Dat hij het maar kort was, tussen twee staatsgrepen in, doet hieraan niets af. Ook niet dat hij als niet-academisch gevormde jurist op de rechtersstoel terecht kwam: dat mocht toen nog en kwam vaker voor. Wel is deze mijlpaal verscholen geraakt achter een andere. Zijn oudste zoon, de al even genoemde Carel I verkreeg als Carolus Asser op 4 juli 1799 admmissie als advocaat voor het Hof van Holland, na zijn promotie daags tevoren in Leiden. Als tweede Joodse advocaat ging hij vervolgens in Amsterdam aan de slag.

Jonas Daniël Meijer (1780-1834) was hem voorgegaan. Na de 'emancipatie', bij decreet van de Nationale Vergadering (op 2 september 1796),³⁷ was hij de eerste die van de vaststelling van de 'Gelykstaat der Joodsche met alle andere Burgers' gebruik maakte om advocaat te worden. Op 12 november 1796 promoveerde hij – op de leeftijd van zestien jaar – in Leiden, na eerst in Amsterdam enkele jaren bij H.C. Cras gestudeerd te hebben. Op de vijftiende van die maand vond zijn admmissie als advocaat plaats. Over beide pioniers, Carel Asser I en Jonas Daniël Meijer, beiden in hetzelfde jaar geboren, ongeveer even oud geworden en eendrachtig actief voor de positie van de Joden is veel geschreven, maar vooral over het deel van hun loopbaan waarin zij zich tot gezaghebbende juristen hadden ontwikkeld. Hier gaat het natuurlijk in de eerste plaats om het begin van die loopbaan. Wat Meijer betreft is overal te lezen dat hij als advocaat niet gemakkelijk aan de bak kwam. Dit gaat waarschijnlijk terug op De Beneditty, die in zijn biografie van Meijer (1925) stelt dat 'de Israëlieten in alle kringen een groot vertrouwen (genoten)' als procureurs, 'hetgeen echter niet wegneemt, dat de scheiding naar de religieuze gezindheid in deze en andere beroepen tot in de eerste decennien der negentiende eeuw in zekere mate gehandhaafd bleef.' En dan vervolgt hij: 'Het is dus begrijpelijk, dat Meijer aanvankelijk in zijn loopbaan als lid der balie moeilijkheden ondervond. Als zoodanig was hij, zool niet tot werkeloosheid, dan toch tot volle ontplooiing zijner capaciteiten niet in staat'. Hoe hij aan deze wetenschap komt, vermeldt De Beneditty niet. Wel citeert hij in een noot uitvoerig uit een biografische

35 J.A.A. Bervoets, 'Inleiding' op *Nationaal Archief Den Haag (NA) 2.21.014 (Geslacht Asser, (1610) 1797-1940)*, p. 1. Ten onrechte m.i. maakt Kop hiervan – op de in de vorige noot aangehaalde bladzijde – 'dat hij zich in 1795 in de advocatuur begaf'. Dat was toen – kort voor de 'emancipatie' van de Joden – nog niet mogelijk en bleef overigens voor niet-academisch gevormde juristen uitgesloten. De Beneditty trof in een Amsterdams adresboekje uit 1809 onder meer de volgende namen aan van Joodse procureurs en solliciteurs: Nijkerk, Asser, Boas, Gomperts, De Beneditty, Binger (N. de Beneditty, *Leven en werken van Mr. Jonas Daniël Meijer (1780-1834)* (Haarlem 1925), p. 12).

36 NA 2.21.014, inv.nr. 11.

37 J. Michman, *Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787-1815. Gothic Turrets on a Corinthian Building* (Amsterdam 1995), i.h.b. p. 23-30.

schets van de hand van P. Simons die na het overlijden van Meijer werd gepubliceerd.³⁸ Bijvoorbeeld:

Aussi voyoit-on quelque fois un jeune docteur, quoique très savant, digne même d'une chaire académique, peu propre encore aux affaires en embrassant la noble profession d'avocat, exposer à se voir taxer d'ignorance par un ancien confrère exercé à la pratique, ou même soumis à l'arrogance boursoufflé d'un procureur ou d'un huissier vieillissant dans la routine.

Kortom, de universiteit leidt niet op voor de praktijk. Dat is wat Simons in wezen zegt, en het wonderlijke is dat De Beneditty zich daarbij in diezelfde noot aansluit! Dit is in wezen een probleem waarmee iedere pas afgestudeerde te maken kreeg en krijgt bij aankomst in de wereld van door de wol geverfde practici. Het kan natuurlijk zo geweest zijn dat Meijer – mogelijk met als extra handicap zijn jeugdige leeftijd – als ex-buitenstaander niet snel een aardige (civiele!) praktijk heeft weten op te bouwen, maar concrete aanwijzingen voor discriminatie zijn er niet.³⁹ In elk geval waren Meijer en evenmin andere Joodse advocaten in Amsterdam geen uitzondering als het gaat om pro Deo criminele zaken in en na 1798. Meijer zien we in 1800 drie verdachten bijstaan, terwijl zijn jongere broer Abraham David (1781-1864; admmissie 1808) in 1810 vier zaken onder handen kreeg. Carel Asser (I) nam in 1800 vijf zaken voor zijn rekening, David Samuel Boas (1788-1846; admmissie in 1809) zeven in 1810.⁴⁰

Behalve vermoedens van ongelijke behandeling zijn er ook aanwijzingen voor het tegendeel. Iemand als Van Hall, aan wie we de vele herinneringen danken waarvan ook hiervoor al druk gebruik is gemaakt, is hier zeker te noemen, hoe vaak we ook bij sommige feiten of beweringen die bij hem boven kwamen, vraagtekens kunnen plaatsen of overdrijving vermoeden.⁴¹ In een autobiografische schets, in 1967 door Jorissen gepubliceerd, vertelt Van Hall dat hij als Procureur der Gemeente 'door de Joden als hun beschermer vereerd werd', onder andere vanwege het volgende voorval:

Zoo gebeurde het [...], dat hij naar het stadhuis gaande om gevangenen te verhooren, een bejaarden Jood, die jaren lang met een stalletje nevens de Nieuwe kerk had gestaan, door een zekeren Christoffel Hunnemeijer deerlijk zag mishandelen. Hoezeer ditmaal niet als gewoonlijk van een dienaar der justitie vergezeld, schoot hij ijlings op Hunnemeijer toe, hem naar de reden der mishandeling vragende, en ten antwoord krijgende: 'Het is maar een bliksemsche Jood', greep hij den kerel aan, geraakte met hem aan het worstelen en liet, na een korte wijl de hulp van een [...] schutter bekomende, hem in de boeien brengen. Daar de Regters, die bij 't verhoor moesten tegenwoordig zijn, zich reeds in verhoorkamer bevonden, ving hij onmiddellijk zijn proces aan, hetwelk op den bekentenis van den misdadiger terstond gesloten werd

³⁸ De Beneditty, *Jonas Daniel Meijer*, p. 12.

³⁹ De Beneditty moet getuige zijn woordkeuze te rade gegaan zijn bij Van Hall, die gewaagt van de 'aanvankelijke moeijelijkheid van [Meijers] loopbaan voor de balie'. 'Waarom [dit] is toe te schrijven', zo vervolgt hij, 'zal ik niet onderzoeken; maar het feit is waar [...]' (J. van der Linden en J.D. Meijer als *regtsgeleerden herinnerd*, p. 62).

⁴⁰ Over hem, bijv. Michman, *Dutch Jewry* p. 125 (n. 68), 212-213. Zie ook <http://shum.huji.ac.il/ffidutchjew/genealog/ashkenazi/g687.htm>.

⁴¹ Vgl. Faber, *De nieuwe menslievendheid* (o.m., p. 120-124).

en ten gevolge had, dat deze [...] op een schavot met een bord op de borst, waarop geschreven stond: 'mishandelaar van zijn evenmensch', strengelijk gegeseld werd, na tot eene gevangenisstraf van 6 jaren in het Rasphuis veroordeeld te zijn.⁴²

Dat gebeurde in 1795 toen Van Hall tegen zijn zin de advocatuur had moeten verlaten. Deze zou hij pas in 1801 weer kunnen opnemen. Vele decennia later was hij voorzichtiger en meer bezadigd. In 1854 schreef hij de 'drift en vooringenomenheid' waarmee Calkoen als verdediger de van 'valsheid' beschuldigde Heyman Salomon Levy en Heyman Mozes Levy 'had pogen te redden' toe aan de omstandigheid, dat deze 'belijdenis deden van de Moaische godsdienst.'⁴³ En vervolgens:

Ten opzigte der Joden koesterde hij te allen tijde eene voorliefde, die hij met onze regtsgeleerden Raadpensionaris Schimmelpenninck gemeen had – beider hart en verdraagzamen zin deed voorzeker deze neiging eere aan –, maar ik houde mij verzekerd, dat Schimmelpenninck die nimmer zoo verre zoude gedreven hebben als hij.⁴⁴

In de rede die Van Hall in 1836 hield ter gelegenheid van de inwijding van het Amsterdamse Paleis van Justitie aan de Prinsengracht (het voormalige Aalmoezeniersweeshuis) is duidelijk zichtbaar hoe hij de ontwikkelingsgang waardeert van de eerste Joodse procureurs en advocaten naar degenen die veertig jaar later 'zonder onderscheid [...] mededienaren van het heilig Regt' zijn.⁴⁵

7 De nieuwe rechtsbijstand in de praktijk

De advocaten die in 1800 en 1810 werden gekozen of toegewezen (in beide jaren samen zoals gezegd ongeveer 50) kregen te maken met de helft van de zaken van die jaren (165 op 332).⁴⁶ Dit betrof de verdachten die, zoals het eerder aangehaalde artikel 8 van het reglement bepaalde, tegen alle aanwijzingen van het tegendeel in bleven ontkennen. Uitzonde-

42 *Herinneringen van mr. Maurits Cornelis van Hall*, uitgegeven door Theod. Jorissen (Amsterdam 1867), p. 24-26. In SAA 5061, inv.nr. 640a, p. 43 is sprake van geseling en een 'confinement' van vijf jaar wegens 'oproerige daden', termijn die inderdaad alleen in het geval van politieke delicten werd toegepast.

43 Van Hall, 'Bijdrage tot de regtsbedeeling in strafzaken te Amsterdam, in de 18de eeuw', p. 249.

44 Met de broers Rutger Jan en Janus Schimmelpenninck, die evenals Van Hall advocaat in Amsterdam zijn geweest (admissie resp. in 1784 en 1793), heeft Van Hall veel te maken gehad.

45 Opgenomen in zijn *Regtsgeleerde verhandelingen en losse geschriften* (Amsterdam 1838), p. 379-415, i.h.b. p. 410, waar namen genoemd worden die deels ook al door De Beneditty (zie noot 35) worden genoemd: Asser, Lublink, Sobbe, Nijkerk, Heilbron en Boas. Zie ook Van Hall, J. van der Linden en J.D. Meijer als *regtsgeleerden herinnerd*, p. 85.

46 Toevoeging van meer dan een advocaat – volgens het Voorlopig reglement mogelijk – kwam in de zaken van de twee nader onderzochte jaren, 1800 en 1810, niet voor. Een, vermoedelijk uitzonderlijk, voorbeeld vormt een van de criminele procedures die in het eerste decennium van de 19e eeuw te Amsterdam tegen de strijdbare pamflettiste Maria Aletta Hulshoff (1781-1846) werden aangespannen. Haar doopsgezinde familie en zijzelf riepen bekende advocaten als Johan Valckenaer en Willem Bilderdijk te hulp (ook voor de in Amsterdam praktiserende Johannes van der Linden was een rol weggelegd), maar Mietje Hulshoff was het met de strekking van hun betoog niet eens en verdedigde zichzelf. Zie voor het vermoedelijk meest recente overzicht van hetgeen over haar geschreven is: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Hulshoff,%20Maria> (auteur: A.J.C.M. Gabriëls).

ringen werden niet gemaakt. Ook aan ‘sodomieten’, voor wie ‘im alten deutschen Strafverfahren’ rechtsbijstand niet was weggelegd,⁴⁷ werd een verdediger gegund. In 1806 was het, bijvoorbeeld, Jonas Daniël Meijer die Jan Cacouault verdedigde. Deze ‘ondermeester’ had volgens de aanklacht een negenjarige leerling ‘aangezocht en verleid tot het plegen van sodomitische vuiligheden’. Vermoedelijk was dit geen pro-Deozaak.⁴⁸ Deed Meijer hier misschien een wederdienst aan Johannes van der Linden, die immers ten behoeve van bedrivers van het *crimen nefandum* niet in actie wilde komen?⁴⁹

Kwantitatief niet interessant, maar uit principieel oogpunt beslist wel, was de vraag wat men aanmoest met verdachten die niets wilden zeggen. De zwijgende verdachte is door de eeuwen heen een weinig voorkomende procespartij geweest, maar wel een die als zeer hinderlijk werd en wordt ervaren.⁵⁰ In 1798 was, toen het reglement in aantocht was, naar aanleiding van een concreet (Amsterdams) geval besloten stilzwijgen niet als ontkenning te beschouwen, al was het alleen maar om te voorkomen dat de zwijger eventueel zelfs met toevoeging van een pleiter zou moeten worden beloond! In plaats daarvan werd op het allerlaatste moment aan het reglement een bepaling toegevoegd die het mogelijk maakte met ‘door de rechter passend geoordeelde middelen’ een dergelijke verdachte aan het spreken te krijgen. In mei 1807 overkwam dit Pieter van den Valentijn, directeur van een touwslagerij, die terechtstond wegens faillissementsfraude. Na vier slagen met een bullepees wilde hij wel spreken. Wat hij zei was geen bekentenis. Twee jaar later vond het laatste van in totaal veertien verhoren plaats en mocht hij een advocaat kiezen. Dat werd de beroemde Calkoen. Het duurde daarna nog een jaar voordat Van den Valentijn onder handtasting werd ontslagen, mede doordat zijn advocaat enkele malen uitstel had gevraagd.⁵¹

Tot zover iets over de zaken en de verdachten. Om er achter te komen wat de nieuwe rechtsbijstand (en de afschaffing van de pijnbank) in 1798 betekende, is allereerst een set van gegevens samengesteld ten behoeve van een vergelijking van de tijd vóór het Voorlopig reglement van 1798 met de tijd waarin dat reglement gold. Het best lenen zich hiervoor delicten in de vermogenssfeer. In de jaren 1800 en 1810 vormden die verreweg de grootste categorie met om en nabij tweederde van alle zaken. Vóór 1798 was dit ongeveer een derde, vooral doordat prostitutiezaken, agressie en mishandeling toen nog in aanzienlijk grote-

47 Armbrüster, p. 34.

48 Met dank aan Theo van der Meer voor zijn inlichtingen. Zie over deze zaak Van der Meers dissertatie (VU Amsterdam): *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995), p. 267, 301, 304. Over de inhoud van de rechtsbijstand die in deze en soortgelijke zaken plaatsvond is in de studie van Van der Meer als gevolg van het zwijgen der bronnen (de ‘Secrete Confessieboeken’), een probleem dat zich ook bij het schrijven van deze bijdrage voordeed, niets te vinden.

49 Zie de passage waar noot 24 bij hoort.

50 Zie bijv. – ook in verband met Volkert van der Graaf – G. Donker en S. Faber, ‘Het proces Balthazar Gerards (1584)’, in: F. Jaspers e.a. (red.), *Historische rechtszaken* (Ars Aequi Libri; [Nijmegen 2005]), p. 73-86. (Eerder verschenen in *Ars Aequi* 52 (2003) p. 417-427.)

51 Uitvoerig over deze en enkele andere zaken (en over de gelegenheidswetgeving die hieraan ten grondslag lag): Faber, *De nieuwe menslievendheid*, p. 126-132. Zie ook de interessante beschouwingen van Voorda over dit onderwerp in *De Criminele Ordonnantien*, p. 297-299.

re mate aan de rechter werden voorgelegd.⁵² Geschikt voor vergelijking zijn 950 ‘dieverij’-zaken uit de twaalf jaren van 1680, 1690, 1700 ... tot en met 1790, uit de jaren 1800 en 1810 zijn dat er 218.

De gevonden gegevens en hun verdeling zijn opgenomen in de tabel op de volgende bladzijde. Een verschilpunt dat onmiddellijk in het oog valt betreft de bekentenis. Vóór 1798 legden bij dit soort zaken aanzienlijk meer mensen vrijwillig een bekentenis af, namelijk 539 (56,7% van het totaal) tegen 43 (19,7%). De wetenschap vóór 1798 dat op ontkenning zonder meer of waarschijnlijk met tortuur zou worden gereageerd, mogelijk nog versterkt door niet-officiële bedreiging met de pijnbank, moet hieraan wel voor een belangrijk deel debet zijn geweest. Niet elke ontkenning bracht vóór 1798 tortuur teweeg. Zelfs vaker niet (296), dan wel (115). In het eerste geval kon men in een klein aantal zaken het gebruik van de pijnbank vermijden als de verdachte niet alleen van een vermogensdelict werd verdacht, maar ook een eerder opgelegde verbanning had verbroken, zodat eenvoudigweg de bij die eerdere veroordeling bedreigde schavotstraf (en bovendien opnieuw en langduriger opsluiting en verbanning) kon worden opgelegd.⁵³ Veel vaker kwam het voor dat een lichtere straf dan wel een of andere vorm van ontslag – gaaf, onder handtasting of *cum capitulo* (met een berisping) – de uitkomst was. De derde mogelijkheid, tortuur, kwam relatief het minst voor (115 maal; 12,1%). Daarmee zijn we gekomen bij het belangrijkste punt van vergelijking. In de gearceerde kolom staan de pijnbank (vóór 1798) en de advocaat (daarna) tegenover elkaar. De pijnbank was er om een schavotstraf te kunnen opleggen, de advocaat juist om dit te voorkomen. Op het eerste gezicht had de advocaat het minst succes. In meer dan de helft van de gevallen kreeg zijn cliënt toch lijfstraf, terwijl dit met behulp van tortuur in 27% van de gevallen werd bereikt. Daar stond tegenover dat de verdachte dankzij een advocaat vaker vrijuit ging (24,6% tegenover 16,5%). Kleiner was na 1798 weer het aantal van degenen die in plaats van een lijfstraf een lichtere straf kregen (23,1%). Deze verdachten vormden vóór 1798 juist de grootste categorie, maar hun winst was niet groot: één stap vooruit (geen pijn op het schavot) en één stap achteruit (wel de pijn van de tortuur, zij het niet in het openbaar). Zo bezien was het effect van de invoering van rechtsbijstand voor ontkenkende verdachten – van wier schuld de rechter bovendien al overtuigd was – bepaald niet ongunstig voor die verdachten.

Een vast niet bedoeld gevolg van de invoering van rechtsbijstand was echter dat de gemiddelde duur van een strafproces aanzienlijk langer werd. Voor de kortdurende pijn van de pijnbank (en de daarop eventueel – namelijk als een bekentenis was afgedwongen – volgende publieke bestraffing) kwam de in een ander opzicht zware voorlopige hechtenis in de plaats. Op deze plaats blijft dit verder buiten beschouwing.⁵⁴

52 Over categorisering van delicten, omvang criminaliteit en achtergronden (vervolgingsbeleid, maatschappelijke omstandigheden etc.) uitvoerig Faber, *De nieuwe menslievendheid*.

53 Faber, *De nieuwe menslievendheid*, p. 176.

54 Meer hierover in Faber, *De nieuwe menslievendheid*, p. 269-289, 296-297.

Bekentenis, ontkenning, pijnbank en rechtsbijstand in de Amsterdamse criminele rechtspleging (1680-1811), in een twaalftal jaren vóór 1798 en in een tweetal jaren na 1798.

1680, 1690, ..., 1790 (12 jaren)	Vrijwillige bekentenis	Na ontken- ning geen pijnbank	Na ontkenning pijnbank	Totaal
lijf- of dood- straf (incl. binnens- kamers)	284	16	31	331
andere straf	212	158	65	435
ONTSLAG	43	122	19	184
Totaal	539	296	115	950

1800 en 1810 (2 jaren)	Vrijwillige bekentenis	Na ontken- ning geen advocaat	Na ontkenning advocaat	Totaal
lijf- of dood- straf, incl. binnen	24	4	70	98
andere straf	17	4	31	52
ONTSLAG	2	33	33	68
Totaal	43	41	134	218

8 Taakopvatting en aanpak

De cijfers wijzen uit dat de advocaat met zijn verdediging niet zelden zichtbare resultaten boekte. Dat was zeker het geval als in het vonnis kwam te staan dat de verdachte wegens gebrek aan bewijs werd ontslagen. Bij de verdediging had men echter meer pijlen op zijn boog. Het lijkt geen twijfel dat ook op clementie aan de kant van de rechter werd gemikt. De resultaten daarvan zijn minder goed meetbaar, maar dit rekenden de betrokken advocaten zeker tot hun taak. Dat bleek al voordat de nieuwe rechtsbijstand goed en wel van de grond gekomen was. Deiman en Fabius die we op bezoek zagen gaan bij de voorzitter van het Comité van Justitie, moesten nagaan of er aan de nieuwe cliëntèle althans nog iets te verdienen was, maar zij hadden hier wel aan toegevoegd dat ‘zy ook moesten betuigen hunne bereidwilligheid tot het op zig neemen van dien taak en zig verheugden geleegenheid te hebben om ongelukkigen bystand te verleenen.’ Werd hier de stroopkwast gehanteerd? Het kan zijn, maar in elk geval behoorde deze vorm van hulp tot de gedachtenwereld van die tijd. Er is ook een reden de intenties van deze twee vertegenwoordigers van de jonge

balie veel hoger aan te slaan. Wat Jan Fabius (1776-1850) betreft, is dat niet overduidelijk. In 1797 sloot hij met een proefschrift over vruchtgebruik zijn studie in Utrecht af. Na een aantal jaren advocatuur in Amsterdam werd hij er in 1802 notaris.⁵⁵ Van 1838 tot zijn dood was hij raadsheer in het provinciale gerechtshof van Noord-Holland (van 1838-1841 Criminele rechtbank in Holland geheten).⁵⁶ In 1840 mengde hij zich in de discussie over de keus tussen lijfstraf en eenzame opsluiting. Bijster progressief klinkt het niet wat hij schrijft.⁵⁷ Albert Joachim Deiman (1774-1818) echter, was bijkans een deskundige als het ging om rekening houden met ‘de persoon van de dader’, althans op theoretisch niveau. Op 30 oktober 1796 had hij in Leiden een proefschrift van 150 bladzijden verdedigd dat tot titel had: *De mitigatione poenarum ob diversum reorum temperamentum*. In een lange bespreking in de *Algemeene Vaderlandsche letter-oefeningen* van 1798 wordt deze ‘Verzachting der Straffen uit hoofde van de onderscheiden temperamenten der Misdaadigers’ begroet als een werk waarin ‘een verlicht oordeel [en] een doordenkend verstand doorstralen’. Wel had het, vindt de recensent, hier en daar heel wat korter gekund, maar dat is nu eenmaal het gevolg van

jeugdige vlugheid en leevendigheid van geest [die] altoos iets weelderigs mede brengt, hetgeen by de meerdere rijpheid der mannelyke jaaren van zelve allengskens plaats maakt voor eene meer beknopte en aan strenger regelen gebonden voordragt van zaaken.⁵⁸

Belangrijker voor ons is wat van de inhoud van Deimans proefschrift in deze bespreking doorklinkt. Het komt hierop neer dat in het algemeen noch natuurlijke, noch verkregen ‘neigingen’ tot strafvermindering mogen leiden. Misschien denkt de ‘Zedekundige’ hier zo over, maar de wetgever dient eerder aan zwaardere straffen te denken. De vrees daarvoor is het beste tegenwicht tegen verzoeken.

Wat het helpen van de ‘ongelukkigen’ die zich door strafbedreiging niet had laten weerhouden, voor Deiman en Fabius in 1798 dan wel inhield, nog voor zij ervaring met rechtsbijstand in strafzaken hadden opgedaan, weten we niet. Of werd deze hulp in hun ogen verricht door het bestrijden van de bewijsvoering door de Hoofdofficier. Om het met Hermesdorf te zeggen die de oude idee van de advocaten als ‘ridders van recht’ behandelt: ‘Strijdvaardigheid betekent voor de advocaat tegelijk hulpvaardigheid tegenover allen, die zijn bijstand eigenlijk niet kunnen missen’.⁵⁹ Veel concreter wordt dit verwoord door Johannes van der Linden, die zich zoals we zagen in dezelfde tijd als Deiman en Fabius enkele malen met enige tegenzin met een strafzaak heeft moeten bezighouden. In zijn *De ware pleiter* (Amsterdam 1827) zet deze civilist in hart en nieren uiteen aan welke eisen een ad-

55 Voor het schrijven van deze bijdrage is met groot genoegen en veel besparing van tijd gebruik gemaakt van het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* via <http://www.inghist.nl/retroboeken/nnbw/>. De dank die hiervoor aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Den Haag) toekomt wordt hier uitdrukkelijk uitgesproken, omdat in de noten waarin biografische gegevens zijn opgenomen die aan het NNBW zijn ontleend, de bron ervan niet wordt genoemd.

56 Zie n. 19.

57 *Iets over lijfstraffen, eenzame opsluiting en het poenitentiair stelsel: tot wederantwoord aan den geëerden Schrijver tegen het: Iets over de lijfstraffen, geplaatst in den Avondbode van 27 Februarij ll. No. 710.* Amsterdam 1840.

58 *Algemeene Vaderlandsche letter-oefeningen* 1798, 1^e stuk, p. 25-32.

59 B.H.D. Hermesdorf, *Licht en schaduw in de advocatuur der lage landen. Historische studie* (Leiden 1951), p. 20-21.

vocaat moet voldoen. Het wekt geen verbazing dat het strafproces in zijn beschouwingen en wijze raadgevingen nauwelijks ter sprake komt. Opmerkelijk is echter dat Van der Linden zich bij zo ongeveer de enige keer dat dit wel gebeurt, laat kennen als iemand die verder wilde gaan dan Deiman en Fabius in 1798, misschien ook verder dan hij zelf in die tijd geneigd was te doen. Het draait om de vraag hoe nauw een advocaat het met de waarheid moet nemen. Wat dat betreft dient volgens Van der Linden onderscheid gemaakt te worden tussen civiele en criminele zaken:

In civiele zaken meen ik een grotere nauwgezetheid te mogen vorderen. Daarin wordt gehandeld *de meo et tuo* en daarin is het hoogst onzedelijk mede te werken, om iemand in zijn bezittingen of personele vorderingen te verkorten. Het *suum cuique tribuere* behoort steeds een heilig en onschendbaar gebod te zijn. In crimineele zaken waar de vraag is *de poena infligenda* behoeft men minder angstvallig te zijn om zelfs een schuldige misdadiger te verdedigen; niet in die zin dat men de onschuld mag beweren van hem tegen wie sprekende bewijzen van schuld bestaan, maar wel dat men, of op de onvolkomenheid en zwakheid der overgelegde bewijzen aanmerkingen make, of uit de gehele toedracht der zaak die verzachtende omstandigheden opzamele, die het lot van de beschuldigde kunnen verlichten.⁶⁰

Het zijn precies de twee elementen die in 1798 al aan de orde kwamen: het bewijsgevecht en de hulpverlening!

Jammer genoeg is het bijzonder moeilijk te weten te komen hoe deze mooie woorden in praktijk werden gebracht. Hetzelfde geldt voor de voorbereiding en de werkwijze die de voor het grootste deel onervaren nieuwkomers moesten zien te ontwikkelen, temeer omdat een traditie op dit vlak niet zal hebben bestaan. Een dubbele handicap speelt de onderzoeker hier parten: dossiers en losse papieren uit de tijd voor 1811 zijn nagenoeg geheel uit het Amsterdamse gerechtelijk archief verdwenen, terwijl van de dossiers en stukken van de advocaten ook al nauwelijks iets over is of is gepubliceerd. Het internet is ook hier een wonderbaarlijk middel om van niets iets te maken en om nieuwe zoekmogelijkheden en ideeën op te doen, maar voordat de tijd van werkelijk incasseren is aangebroken is de beschikbare tijd vaak bijna of helemaal op. Zo ook in dit geval, zodat met enkele glimpen moet worden volstaan.

Het Voorlopig reglement van 1798 bepaalde in artikel 14 dat door of namens de verdachte een 'Deductie of Memorie van Rechten' diende te worden ingediend. Tot op heden bleek er daarvan slechts een te vinden,⁶¹ namelijk de memorie, gericht aan de 'Burgers Rechters' van Amsterdam, die Calkoen opstelde in de zaak tegen de eerder genoemde H.S. en H.M. Levy (1801). Deze memorie is uitgegeven in datzelfde jaar en telt in druk maar liefst 168 bladzijden.⁶² Van Hall trof in dit betoog veel 'spitsvindigheid' en, zoals we al zagen, voor-

60 Van der Linden, *De ware pleiter*, p. 27-28. Geraadpleegd is de fotomechanische herdruk (Den Haag 1989).

61 Zie over de succesvolle bemoeienis, begin 1800, van Jonas Daniël Meijer en Carel Asser met een strafzaak die in Dordrecht speelde, De Beneditty, Jonas Daniel Meyer, p. 13-15.

62 H. Calkoen, *Twee gevangenen tegen de aanklagt van Mr. Reinier Willem Tadama, procureur der gemeente van Amsterdam, hen beschuldigende van het vervalschen of doen vervalschen van drie receptissen*. Amsterdam 1801.

ingenomenheid aan.⁶³ Hij betreurde dat zeer, maar dat gold ook voor de reactie die Calkoen in 1801 had losgemaakt bij Deiman. Deze publiceerde een ‘Tegenschrift’, waarin hij toon en inhoud van Calkoens memorie afkeurde en hij woorden bezigde als ‘ondeugend’, ‘ongepast’, ‘hatelijk’, ‘onbezonnen’, ‘onbescheiden en ‘onbeschaamd’.⁶⁴ Precies in de gaten krijgen op welke tenen hier werd getrapt zou een apart onderzoek vergen, want Deiman was – inderdaad! – wel heel lang van stof: 340 bladzijden. Duidelijk is in elk geval dat hij de opvolger van Van Hall als Procureur der Gemeente, R.W. Tadama,⁶⁵ tegen aanvallen van Calkoen wilde verdedigen. Aannemelijk is dat het hier om een bijzonder geval gaat en dat een doorsnee memorie, in een pro Deo-zaak, er wel iets anders heeft uitgezien.

Het grotendeels ontbreken van directe informatie over de Amsterdamse situatie doet uitwijken naar andere bronnen. Zeker over de bekendste advocaten of over degenen die door andere ambten of activiteiten grote bekendheid hebben verworven is her en der heel wat te vinden. Jonas Daniël Meijer staat niet bekend als strafrechtsjurist; in de door zijn jongere broer uitgegeven juridische adviezen is er maar een van strafrechtelijke aard. Toch heeft hij in zijn eerste jaren als advocaat – omdat hij inderdaad niet zo veel werk kreeg? – het nodige over strafrecht geschreven, zoals een verhandeling waarin hij betoogde, anders dan Deiman, dat de wet moet toestaan dat rekening wordt gehouden met motieven en omstandigheden van een verdachte. Bovendien was hij, vaak samen met Carel Asser, maatschappelijk actief, bijvoorbeeld ten behoeve van de bestrijding van armoede onder de Joden in Amsterdam.⁶⁶ Nog dichterbij de strafrechtspleging en de advocatuur stond een andere activiteit van Meijer, waarover we bij N. Mayer-Hirsch – helaas zonder bronvermelding – lezen:

Hij weet uit eigen waarneming hoe honger kan leiden tot het stelen van voedsel en hoe onredelijk hoog de straf daarvoor kan zijn. Zijn eigen geloofsgenoten worden door het merendeel der christenen gezien als dieventuig, waarbij men geen oog heeft voor de erbarmelijke ellende waaronder de meeste van hen moeten leven. Later verricht hij een onderzoek in de gerechtelijke archieven naar de criminaliteit onder de joden om het zogenaamde misdadige karakter te weerleggen. Het blijkt dat de meesten alleen kruimeldiefstallen plegen, maar moord en doodslag onder hen niet of nauwelijks voorkwamen.⁶⁷

63 Van Hall, ‘Bijdrage tot de regtsbedeeling in strafzaken te Amsterdam, in de 18de eeuw’, p. 238-250, i.h.b. p. 247. Zie ook n. 43.

64 A.J. Deiman, *De zaak der beleedigde gerechtigheid voldongen voor de vierschaar van het kundig en onzijdig publiek, of Mr. H. Calkoen's Verdediging der twee gevangenen Heyman Salomon Levy en Heyman Moses Levy, tegen de aanklagte van mr. Reinier Willem Tadama, procureur der gemeente van Amsterdam, hen beschuldigende van het vervalschen of doen vervalschen van drie receptissen*. Amsterdam 1801. Dit werk is opgenomen in de collectie pamfletten (!!) die via de website van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag is te raadplegen: <http://www.kb.nl/hpd/pr/tempo.html>.

65 Regnerus Willem Tadama (1771-1812; admisie als advocaat 1794).

66 Zie behalve de vele oudere literatuur over Meijer het recente overzicht van de hand van H.M. Beliën: ‘Jonas Daniël Meijer. Joodse integratie in de natie’, in: H.M. Beliën en D. van der Horst, *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1830* (Amsterdam 1996), p. 173-182.

67 <http://www.geocities.com/Athens/Oracle/9784/jonas.html> (auteur: Nechamah Mayer-Hirsch) en geheel of grotendeels eerder gepubliceerd in: *Misjopge. Verenigingsblad van de Nederlandse Kring voor Joodse genealogie* 1995.

Ook egodocumenten kunnen van belang zijn. Een voorbeeld uit de vele die (nog) niets opleverden: brieven van en aan Carel Asser I uit de jaren 1800 en 1801.⁶⁸ Aangenaam om te lezen zijn de brieven die hij naar Berlijn, aan zijn verloofde Rosa Levin, stuurt. Kennelijk heeft hij zijn Rosa eens of wel vaker ‘moffin’ genoemd, laten we aannemen bij wijze van koosnaampje, een andere keer vraagt hij haar voor hem de maat te nemen van de vinger waaraan zij de trouwring zal dragen. In weer een andere brief informeert Carel haar over de gelijkstelling in 1796, waaraan hijzelf en zijn vader een grote bijdrage hebben geleverd.⁶⁹ Dat geeft hoop op het vinden van opinies en ervaringen van Carel toen deze nog tot de jongste advocaten behoorde. Tot nu toe vergeefs; dat komt misschien nog.

Ter afsluiting van dit verslag van een eerste zoektocht naar wat de advocaten uit de jaren 1798-1811 wilden bereiken en naar hun ervaringen met de strafrechtspleging, zijn een tweetal relativerende opmerkingen op hun plaats. In de eerste plaats zullen er aankomende advocaten zijn geweest die dit pro-Deowerk als een voorportaal zagen dat nu eenmaal betreden moest worden om in een royaler vertrek te komen. Ten tweede, niet alle verdachten kregen rechtsbijstand, terwijl sommigen, ook degenen die zonder meer bekend hadden, best de hulp van een advocaat hadden kunnen gebruiken. Daarnaast was er een categorie van verdachten die geheel of gedeeltelijk ontkenden, maar die wegens onvoldoende bewijs of wegens de aard en zwaarte van het feit waarvan zij werden verdacht niet in aanmerking kwamen voor rechtsbijstand. In al die gevallen waarin geen verdediger aan de verdachte werd toegevoegd, had de rechter alleen rekening te houden met de opinie van de Hoofdofficier. Wat nu opvalt bij die laatste categorie van verdachten, is dat na 1798 33 van de 41 (80,5%) werden ontslagen, zoals blijkt uit de in paragraaf 7 opgenomen tabel, dus zonder dat daar een verdediger aan te pas was gekomen. Met andere woorden, ook de rechter had in die tijd zeker oog voor wat ten gunste van de verdachte strekte.⁷⁰

9 Tot besluit

Over de nieuwe rechtsbijstand van 1798 die in 1983 met enkele lijnen werd geschetst, is dankzij een tweede ronde die hier wordt afgesloten, heel wat meer bekend geworden. Bovendien valt te concluderen dat de jongste advocaten die deze rechtsbijstand verleenden behoorlijke resultaten voor hun cliënten wisten te boeken. In hoeverre ook hulp van andere aard kon worden geboden, vooral die welke leidde tot een lagere straf, is moeilijker

68 NA 2.21.014, inv.nr. 13 en 23.

69 Zie o.m. Michman, *Dutch Jewry*, p. 23-30.

70 En ook de Hoofdofficier? De rol van Procureur der Gemeente Van Hall in de zaak Alfkens (1795) zou nog eens goed onderzocht moeten worden. Van Hall zag het als zijn verdienste dat Harmen Alfkens, die in wanhoop (omdat hij op diefstal was betrapt) twee van zijn kinderen om het leven had gebracht, niet zoals gebruikelijk min of meer automatisch ter dood werd veroordeeld, maar tot langdurige opsluiting (*Herinneringen* uitgeg. Jorissen, p. 17-18). Zie over (andere aspecten van) deze zaak: S. Faber en B. Krikke, ‘De psychiatrische expertise in de zaak-Harmen Alfkens: een Bataafse primeur?’, in: *Tijdschrift voor Gezondheidsrecht* 1 (1977), p. 262-264.

te preciseren. Bovendien zijn deze effecten niet alleen op het conto van de advocatuur te schrijven.⁷¹

In het jaar van de vele herdenkingen, 1998, is 1798 er bekaaid van afgekomen in vergelijking met de grondwetswijziging van 1848. In zijn *Twee eeuwen advocatuur in Nederland* heeft Emile Henssen (1950–1999) dit rechtgezet wat de geschiedenis van de rechtspleging en van de advocatuur betreft, al kwam dat jaartal 1798 hem vermoedelijk (gelet op het beoogde verschijningsjaar 1998?) beter uit en al laat hij de geschiedenis van de ‘moderne advocatuur’ in zijn eerste hoofdstuk beginnen in het jaar 1795. Voor Henssen vormden de revolutiejaren aan het eind van de achttiende eeuw, zowel in Nederland als in Frankrijk, het vertrekpunt. De advocaat is dan ‘homo politicus’ en weert zich danig. De strafadvocatuur die in 1798 te Amsterdam en elders in Holland van start ging moet ons besef van het belang van die eerste jaren van de Bataafse republiek alleen maar sterker maken.

71 Nader onderzocht zou nog kunnen worden hoe het Voorlopig reglement van 1798 elders in Holland heeft gefunctioneerd (en in enkele andere delen van de Bataafse republiek waar het ook is ingevoerd). Bijzonder intrigerend is een mededeling van J. Wolbers, *Geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 1861), p. 629: ‘Terwijl er [in Suriname, -sf] omtrent de Criminele rechtspleging veel onzekerheid heerschte en het eene reglement vaak het andere wedersprak werd er groote behoefte gevoeld, dat ook hierin voorziening geschiedde; doch die noodzakelijke herziening bleef lang uit. In October 1827 werd het reglement van den 10den October 1798 nogmaals gepubliceerd en, om ten minste eenigen regel te hebben, werd bepaald, dat men voorloopig zich hier naar moest gedragen.’ (Gevonden op http://www.dbnl.org/tekst/wolboo2gesco1_01/wolboo2gesco1_01_0012.htm.)

AMBITIEUZE VERDEDIGERS VAN HET EIGEN VRIJE WOORD

ADVOCATEN EN DE IJVER VOOR DE VRIJHEID VAN DRUKPERS IN DE BELGISCHE GRONDWET (1830-1831)

1 Inleiding

Enkele jaren geleden vierde België met het nodige feestgedruis zijn 175-jarig bestaan. Zoals het zo vaak bij dergelijke ‘historische’ verjaardagen het geval is, hebben historici deze gelegenheid gretig aangegrepen om verschillende aspecten van de revolutie en de toenmalige Noord-Zuidverhoudingen opnieuw onder de loep te nemen en de inzichten in nieuwe syntheseswerken samen te brengen. De verschillende colloquia en publicaties die in het kielzog van de feestelijkheden gehouden en geschreven werden, toetsten de klassieke historiografische inzichten over wat er in 1830-31 gebeurd is.¹ Eén van de stellingen die overeind bleef was de these dat de genese van de Belgische natiestaat in hoofdzaak het werk geweest is van een generatie van jonge publicisten en advocaten. Zo herhaalde men de inzichten die enkele van de belangrijkste actoren van de Belgische omwenteling vertolkt hadden. E.-C. de Gerlache, één van de meest vooraanstaande protagonisten in 1830-1831, had het immers in zijn *Histoire du Royaume des Pays-Bas* van 1842 zelf al over ‘de jeunes avocats, de jeunes journalistes, pleins de zèle pour la liberté [...] qui brûlaient de faire l’essai de leurs théories’.²

Een van de hoofdbekommernissen van deze even jonge als ambitieuze generatie was zonder twijfel de persvrijheid. Toen de Volksraad³ een grondwet moest opstellen, stond het buiten kijf dat de vrije pers een bijzondere bescherming moest krijgen. Wanneer op 7 februari 1831 de Belgische constitutie plechtig afgekondigd werd, was er daarom niet alleen de algemene garantie van de vrijheid van meningsuiting.⁴ De vrijheid van drukpers kreeg een afzonderlijke vermelding en werd op een dubbel niveau beschermd. In de eerste plaats creëerde de grondwetgever een liberaal publicatieregime door alle preventieve maatregelen te verbieden. Dit gebeurde niet alleen ten aanzien van de overheid – geen cen-

1 Zie onder meer: S. Dubois, *L’invention de la Belgique. Genèse d’un Etat-Nation, 1648-1830*. Brussel 2005; P.J.A.N. Rietbergen en T. Verschaffel (red.), *De efenis van 1830*. Leuven 2006; F. Judo en S. van de Perre (red.), *De prijs van de scheiding. Het uiteenvalen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1830-1839*. Kapellen 2006; R. van Opbroecke, *België, de geboorte van een staat: de opstand van 1830*. Roeselare 2005; E. Witte, ‘De constructie van België, 1828-1847’, in: *Nieuwe Geschiedenis van België, I, 1828-1914* (Tielt 2005), p. 29-235. Lode Wils evalueerde en synthetiseerde de nieuwe inzichten in ‘1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat’, in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 66 (2007), p. 199-227 en 303-321.

2 E.-C. de Gerlache, *Histoire du Royaume des Pays-Bas depuis 1814 jusqu’en 1830*. Brussel 1842.

3 Over de terminologische verantwoording van de begrippen Volksraad en Hoofdbewind, in plaats van de algemener gebruikte termen Nationaal Congres en Centraal Comité: M. Magits, *De Volksraad en de opstelling van de Belgische Grondwet van 7 februari 1831. Een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis van de Belgische Konstitutie*(Onuitgegeven doctoraatsverhandeling; Vrije Universiteit Brussel 1977), p. xiii-xv.

4 Art. 14 Grondwet 1831 (huidig art. 21).

suur, geen borgtocht -, maar ook op privaat vlak: door een getrapte verantwoordelijkheid te installeren, probeerde men de drukkerscensuur zoveel mogelijk te vermijden.⁵ In de tweede plaats koos men voor een liberaal regime ten aanzien van de vervolging van eventuele misbruiken van de persvrijheid. Persmisdrijven moesten voor een volksjury komen⁶ en het proces kon enkel achter gesloten deuren plaats vinden wanneer daarover unaniem beslist werd.⁷ De Volksraad heeft zelfs, net voor haar ontbinding, zelf nog gezorgd voor een eerste, provisoire wetgeving op de jury en op de pers.⁸ Daarin werden verschillende andere waarborgen opgenomen. De constituanten gaf zo zelf gevolg aan de oproep die ze op het einde van de grondwet geplaatst had.⁹

In de literatuur is er herhaaldelijk op gewezen dat er heel wat jonge advocaten actief waren in de oppositiepers en in wat volgt, willen we de specifieke verhouding tussen persvrijheid en advocatuur ten tijde van de Belgische revolutie in kaart brengen.¹⁰ In de eerste plaats proberen we daarom na te gaan in welke mate het de advocaten waren die werk gemaakt hebben van de grondwettelijke bescherming van de persvrijheid. Vervolgens proberen we een verklaringsmodel aan te reiken dat een antwoord kan bieden op de vraag waarom precies deze specifieke groep zo sterk geijverd heeft voor de constitutionele verankering van de vrije pers.

2 Angry young men? Advocaten en de grondwettelijke bescherming van de persvrijheid

Welnu, hoe concreet is de bijdrage van de advocaten geweest bij het inschrijven van de verschillende waarborgen in de grondwet? Voor het antwoord op deze vraag gaan we – voor zover dat mogelijk is – na wat het profiel was van wie in 1830-1831 daadwerkelijk geijverd heeft voor een stevige constitutionele verankering van de persvrijheid. Daarbij schenken we aandacht aan wie bij het opstellen van de ontwerp tekst van de grondwet de pen gevoerd

5 Art. 18 Grondwet 1831 (huidig art. 25). Strikt genomen gaat het in deze enkel om de bescherming van de drukpersvrijheid, maar in deze tekst wordt voor het minder archaische persvrijheid gekozen. De ‘responsabilité par cascades’ voorzorg dat wanneer de schrijver van een stuk in België woonde en gekend was, de uitgever, de drukker en de verspreider vrijuit gingen. Deze regeling vormde zo een uitzondering op de gemeenrechtelijke beginselen inzake mededaderschap.

6 Art. 98 Grondwet 1831 (huidig art. 150). Sinds de grondwetsherziening van 17 mei 1999 komen persmisdrijven die ingegeven zijn door racisme of xenofobie niet meer voor de assisenhoven, maar voor de correctionele rechtbanken.

7 Art. 96 Grondwet 1831 (huidig art. 148).

8 Het betreft hier het decreet op de jury van 19 juli 1831 (hierna ‘jurydecreet’) en het decreet op de drukpers van 20 juli 1831 (hierna ‘persdecreet’). We kunnen hierbij verwijzen naar het feit dat, in tegenstelling tot art. 133Sv., de meerderheid van de rechters in de raadkamer voldoende was om een buitenvervolginstelling in perszaken uit te spreken (art. 8 lid 2 jurydecreet), naar de aparte plaats voor betichten in de gerechtszaal (art. 8, lid 3 jurydecreet), naar het feit dat voor perswanbedrijven geen voorlopige hechtenis mogelijk was (art. 8, lid 5 jurydecreet en art. 9 persdecreet) en naar de korte verjaringstermijnen (art. 12 persdecreet).

9 Art. 139, 1° Grondwet 1831 (is opgeheven) stelde: ‘Het Nationaal Congres verklaart dat de volgende zaken door afzonderlijke wetten, en binnen de kortst mogelijke tijd, dienen te worden geregeld; 1° de drukpers, 2° de inrichting van de jury; [...]’.

10 Er is wel de redevoering uit 1883 over de rol van de advocaten in de Belgische omwenteling die meester Ninauve hield naar aanleiding van de opening van het gerechtelijke jaar, maar deze bijdrage is erg verheerlijkend van toon en gaat voorbij aan de specifieke rol die de persvrijheid in de ogen van deze generatie jonge advocaten bekleedde, F. Ninauve, ‘Du rôle des avocats dans la révolution de 1830’, in: *La Belgique judiciaire* 1883, kol. 1-27.

heeft. Vervolgens maken we een analyse van wie in de Volksraad zijn stempel op de discussies over de persvrijheid en de jury gedrukt heeft. We baseren ons daarvoor op de uitgegeven notulen van de constituanten, en nemen daarvoor zowel de discussies over de relevante grondwetsartikels als de debatten over het jury- en het persdecreet onder de loep.¹¹

De commissie die van het Hoofdbewind de opdracht gekregen had een ontwerp van grondwet op te stellen, had alvast een bijzonder profiel.¹² De veertien leden waren allen juristen, op één na:¹³ enkel Ch. de Brouckère had geen juridische opleiding genoten, maar op dat moment had hij al heel wat politieke en bestuurlijke ervaring en later zou hij zich ook gaan toeleggen op het administratief recht.¹⁴ Dit overwicht van juristen was uitzonderlijk: noch in de Nederlandse grondwetscommissies van 1814 en 1815, noch in de commissie die eerder dat jaar het ontwerp van de Franse Charte opgesteld had, was dit het geval geweest. Slechts drie van hen waren op het moment van de werkzaamheden van de commissie niet aan de balie verbonden. E.-C. de Gerlache was wel nog advocaat bij het Franse Hof van Cassatie geweest en op dat moment raadsheer in Luik. Ook de niet-effectieve leden, de Luikse raadsheer H. Fabry en de Brugse advocaat I. Jullien, waren juristen. Voor de volledigheid voegen we hier aan toe dat de opstellers van het belangrijkste tegenontwerp van grondwet, namelijk J. Barbanson, J. Forgeur, S. Fleussu en Ch. Liedts, eveneens jonge advocaten van liberale signatuur waren.¹⁵ Ook zij streefden in hun ontwerp tekst een stevige grondwettelijke verankering van de persvrijheid na.

Over de mate wie op welke manier in de grondwetscommissie voor de bescherming van de persvrijheid geijverd heeft, is het moeilijk uitsluitsel te geven. Daarvoor is het bronnenmateriaal te beperkt.¹⁶ Uiteindelijk hebben de twee jongste leden van de commissie, P. Devaux en J.-B. Nothomb, de uiteindelijke ontwerp tekst geredigeerd.¹⁷ In elk geval staat vast dat de commissie niet alleen een uitgesproken juridisch, maar ook een sterk journalistiek profiel had. De meerderheid van de effectieve leden had immers haar sporen al verdiend

11 E. Huytens (red.), *Discussions du Congrès national de Belgique*. Brussel 1844-1845. Zie ook: I. van Overloop (red.), *La Constitution belge. Exposé des motifs*. Brussel 1864.

12 De grondwetscommissie kreeg deze opdracht op 6 oktober. Ze moest daarenboven de kieswetgeving voor de Volksraad uitwerken, alsook een reglement voor de interne werking van de constituanten. Deze taak werd pas op 9 november 1830 aan de commissie opgedragen. W. van den Steene, *De Belgische grondwetscommissie (oktober-november 1830): tekst van haar notulen en ontstaan van de Belgische grondwet* (Brussel 1963), p. 12.

13 Zie de eerste tabel in bijlage. Van den Steene, *De Belgische Grondwetscommissie*, p.14.

14 De Brouckère was al sinds 1824 politiek actief en had vier jaar in de Staten-Generaal gezeteld. Vanaf 1834 verzorgde hij samen met F. Tielemans het *Répertoire de l'administration et du droit positif de la Belgique*.

15 Zie de tweede tabel in bijlage.

16 De belangrijkste bron om de werkzaamheden van de grondwetscommissie te reconstrueren zijn de notulen van de hand van J.-B. Nothomb, Van den Steene, *De Belgische Grondwetscommissie*, p. 9 en 97-128.

17 Over hun aandeel in de definitieve ontwerp tekst bestaat enige discussie. De ontwerp tekst van P. Devaux en J.-B. Nothomb was volgens Van den Steene een grondige ordening en herschikking van de beginselen die de grondwetscommissie in haar zittingen erkend had. Zij vulden de algemeen overeengekomen grondslagen aan en zouden dus een bijzonder actieve rol gespeeld hebben. M. Magits daarentegen oordeelt op basis van correspondentie van de leden, dat hun rol zich slechts beperkte tot het uitschrijven van de debatten en het formuleren van een tekst, Magits, *De Volksraad*, p. 346-349; Van den Steene, *De Belgische grondwetscommissie*, p. 38-39. Omdat het Hoofdbewind geen gebruik maakte van zijn recht aanvullingen of wijzigingen in te voegen, stonden inzake de vrijheid van drukpers de bepalingen van de Grondwetscommissie in de definitieve ontwerp tekst, die op 10 november 1830 plechtig aan de Volksraad voorgelegd werd.

Portret van Benjamin Constant (uit: P. Deguise, Benjamin Constant méconnu. Genève 1966).

in de oppositiepers, die in de tweede helft van de jaren 1820 steeds scherper het beleid van Willem I op de korrel had genomen.¹⁸ Dat gold in de eerste plaats voor de liberale commissieleden. P. van Meenen, J.-B. Nothomb, F. Tielemans en Ch. de Brouckère behoorden tot de inner circle van de Brusselse *Courrier des Pays-Bas*, de belangrijkste spreekbuis van de zuidelijke liberale oppositie. J.-B. Nothomb had daarenboven ook zijn medewerking verleend aan het Luikse *Le Politique*, een blad dat ook P. Devaux en J. Lebeau tot zijn trouwste medewerkers mocht rekenen. Hun ijver voor meer persvrijheid mag dan ook niet verbazen. Toch valt op dat ook de leden van katholieke signatuur de vrije pers zeker niet ongenegen waren. E.-C. de Gerlache had als lid van de Tweede Kamer van de Staten-Generaal vaak de

¹⁸ P. van den Dungen, 'Le rôle des milieux de presse dans la fondation de l'Etat belge et la création d'une opinion publique nationale (1830-1860)', in: @mnis, revue de civilisation contemporaine de l'Université de Bretagne occidentale, Europé-Amérique. Brest 2004, <http://univ.brest.fr/amnis>.

repressieve perspolitiek tijdens het Verenigd Koninkrijk op de korrel genomen, een kritiek waarin hij meermaals De Brouckère als strategische bondgenoot had ontmoet. Ook E. Balliu was duidelijk een voorstander van de vrije pers: in het beruchte persproces van F. Tielemans, L. de Potter en consoorten in 1829 was hij als raadsman opgetreden voor A. Bartels en J.-B. de Nève. In dat proces traden ook P.-F. van Meenen, S. van de Weyer, A. Gendebien en Ch. Blargnies als advocaat van de verdediging.¹⁹ J. Barbanson en zijn collegae-opstellers van het invloedrijke tegenontwerp hadden weliswaar zelf geen ervaring op journalistiek vlak, maar waren zonder meer ook grote voorstanders van een stevig gewaarborgde persvrijheid.

Toen het waarborgen van de persvrijheid, zowel in de grondwet als in het jury- en persdecreet, in de plenaire vergadering van de Volksraad besproken werd, waren het opnieuw in hoofdzaak jonge advocaten van liberale signatuur die zich in de debatten over de persvrijheid mengden. Een eenvoudige opsomming van wie in deze discussies het woord nam om op één of andere manier het belang van de persvrijheid te bepleiten, of zijn mening gaf over hoe deze vrijheid het best beschermd diende te worden, mag dat illustreren.²⁰ De vaststelling dat het debat in verregaande mate door juristen gedomineerd werd, staat in elk geval als een paal boven water. Ook hier waren het weer vooral figuren die al tijdens de ‘Hollandse’ jaren zich om de persvrijheid bekommerd hadden, die het hoge woord voerden. Zo was er baron F. de Sécus, die, toen in 1829 het ‘Hollandse’ bewind het uitzonderingsbesluit van 20 april 1815 afgeschaft had, er in de Staten-Generaal al voor gepleit had om al degenen die een gevangenisstraf uitzaten wegens het schenden van deze bepaling vrij te laten.²¹

Bovendien waren verschillende niet-juristen ooit aan een rechtenstudie begonnen, maar hadden zij die om een of andere reden niet afgemaakt, zoals Ch. Vilain XIII.²² De belangrijkste uitzondering op dit algemene juristenprofiel is ongetwijfeld de katholieke advocaat J.-J. Raikem, die de ontwerp teksten voor het pers- en jurydecreet geschreven heeft en dus een bijzondere rol speelde bij de verankering van de persvrijheid. Wie de notulen van de discussies doorneemt, merkt duidelijk dat het opnieuw Nothomb en Devaux waren die een doorslaggevende rol gespeeld hebben. Vooral Devaux kan als de geestelijke vader van artikel 18 van de Grondwet beschouwd worden. Hij slaagde er immers in om bij de corona vol-

19 A. Bartels en J.-B. de Nève hadden in 1829 in hun *Catholique des Pays-Bas* een tekst uit de *Courrier des Pays-Bas* van L. de Potter en J.-F. Tielemans overgenomen, met de idee een groots opgezette omhaling te houden om ontslagen ambtenaren te vergoeden en een zuidelijke confederatie te ondersteunen. Dit leidde tot een groots (pers)proces, waarbij heel wat kopstukken van de oppositie betrokken waren. A. Bartels, J.-B. de Nève, L. de Potter en F. Tielemans werden allemaal tot jarenlange verbanningsstraffen veroordeeld, W. Sautyn-Kluit, *Dagbladvervolgingen in België, 1815-1830*, in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis*, 3e reeks, VI, Den Haag 1892.

20 Zie de derde tabel in bijlage.

21 Het besluit van 20 april 1815, de zogenaamde ‘alarmistenwet’, was indertijd ingesteld om bonapartistische sympathisanten en andere oproerkrakers te kunnen vervolgen, zodat de internationale integriteit van het jonge Verenigd Koninkrijk gevrijwaard kon blijven. De bepaling bleef echter lange tijd in voege, ook nadat de internationale situatie gestabiliseerd was, en diende als grondslag om de proteststemmen uit het Zuiden te kunnen vervolgen. De wet werd pas volledig afgeschaft door de wet van 16 mei 1829. Met zijn initiatief wou F. de Sécus deze oppositieschrijvers dus vrij krijgen. Sautyn Kluit, *Dagbladvervolgingen in België*, p. 75-76.

22 Magits, *De Volksraad*, II, p. 229.

doende steun te vinden voor zijn amendement, dat een letterlijke herneming van de tekst van 'zijn' commissieontwerp voorstond.²³

In zijn analyse van de socio-politieke samenstelling van de Volksraad heeft M. Magits becijferd dat een kleine helft van de leden van de constituante een juridische opleiding genoten had.²⁴ Met de cijfers in de hand is Magits erin geslaagd de mythe van een zeer jeugdige Volksraad te weerleggen, en toonde hij aan dat de grondwetgevende vergadering veel eerder samengesteld was uit lieden van middelbare leeftijd.²⁵ Bovenstaande vaststellingen geven aan dat het collectief profiel van hen die in de Volksraad uitdrukkelijk een stevige bescherming van de persvrijheid voorstonden, toch enigszins verschilde van het algemene profiel van de leden van de constituante. Het aandeel juristen ligt duidelijk hoger wanneer het echt gaat om de voorvechters van pers en jury. We moeten vaststellen dat uit de notulen blijkt dat de persvrijheid opnieuw een onderwerp was dat vooral de jongeren ter harte ging, zeker als in rekening gebracht wordt wie de leidende figuren in de debatten geweest zijn.

Het contrast tussen de algemene socio-politieke samenstelling van de Volksraad enerzijds en de vaststelling anderzijds dat de persvrijheid vooral een generatie van jonge, liberale advocaten ter harte ging, laat bijgevolg toe de oude, klassieke historiografie te gaan herwaarderen. Los van het feit dat deze geschiedschrijving zich vooral in een belgicistische, legitimerende traditie ingeschreven heeft, blijkt haar appreciatie van de Volksraad als 'une assemblée des jeunes' wel degelijk steek te houden.²⁶ Wanneer gekeken wordt naar wie in concreto tijdens de vergaderingen een bepalende rol gespeeld heeft, kan dit wel met cijfermateriaal gesteund worden, althans wat de persvrijheid en haar corrolaria betrof. Om deze insteek volledig te onderschrijven, lijkt het evenwel onontbeerlijk dat ook in enkele andere discussies nagegaan wordt wie zich als 'decision maker' heeft kunnen profileren. De bescherming van de persvrijheid mag dan wel een belangrijke symboolwaarde gehad hebben, vooralsnog is het niet meer dan een belangwekkende indicatie die extra ondersteuning behoeft.

3 Persvrijheid als sleutelement van de constitutionele parlementaire monarchie

Hoewel uit de bronnen met betrekking tot de Volksraad duidelijk gebleken is dat de persvrijheid vooral de bekommernis was van een groep jonge, liberale advocaten, maken deze bronnen niet duidelijk waarom zij precies het belang van de vrijheid van drukpers zo hoog inschatten. Daarvoor zijn de debatten in de Volksraad te kort geweest. Liberalisme was in

²³ Huyttens, *Discussions*, I, p. 658.

²⁴ Magits, 'De socio-politieke samenstelling van de Volksraad', p. 586-587.

²⁵ Magits, 'De socio-politieke samenstelling van de Volksraad', p. 583-585. Dit blijkt duidelijk uit de gemiddelde leeftijd (44 j. 5 m.), de mediaanleeftijd (41 j. 7 m.) en de opdeling in leeftijdscategorieën: -30 j. (9,6%), 30-40 j. (34,9%), 40-50 j. (21,4%), 50-60 j. (20,2%), 60-70 j. (10,5%) en +70 j. (3,4%).

²⁶ Naar de titel van L. de Lichtervelde, 'La nouvelle équipe de 1830 fit du Congrès national une assemblée des jeunes', in: *Les Cahiers historiques* (série IV, nr. 35) (Brussel 1964), p. 64.

die tijd weliswaar een erg ruim begrip dat vele ladingen dekte,²⁷ maar wat de persvrijheid betreft kan zonder twijfel gesteld worden dat hun ideeën over het hoe en waarom ervan duidelijk al vaststonden voor ze op de banken van het Paleis der Natie zaten. Die ideeën waren als het ware al uitgekristalliseerd tijdens de vele discussies, debatten en polemieken die zij tijdens de voorafgaande jaren gevoerd hadden. De jonge, maar niet minder invloedrijke, J.-B. Nothomb zei dit zelf bij aanvang van de discussie over artikel 18 van de grondwet:

Tout est dit sur la liberté de la presse; nous sommes rejetés bien loin des débats qui ont rempli ces dernières années, et j'aime à croire que la discussion d'aujourd'hui n'est guère une question de texte, une difficulté de rédaction.²⁸

De benarde positie van de oppositiepers tijdens de 'Hollandse' periode was uiteraard belangrijk geweest. Verschillende leden van de Volksraad hadden de repressieve aanpak van de oppositiepers van dichtbij meegemaakt,²⁹ zodat hun bekommernis om de persvrijheid zelfsprekend geacht mag worden. Het 'Hollandse' model fungeerde duidelijk als een anti-model,³⁰ maar dat mag niet verhullen dat het waarborgen van de persvrijheid meer was dan een afrekening met het recente verleden.

De commentaren in de zuidelijke oppositiepers van de laatste jaren voor de Belgische onafhankelijkheid reveleren immers dat de vrije pers voor deze generatie bovenal deel uitmaakte van een coherent politiek denken. De belangrijkste bladen waren de Brusselse kranten *Courrier des Pays-Bas* en *Le Belge*, en de Luikse krant *Matthieu Laensbergh*, die later tot *Le Politique* werd omgedoopt.³¹ Wie de bijdragen leest die er kwamen naar aanleiding van de persprocessen, de petitie voor meer persvrijheid en de wijzigingen in de wetgeving betreffende de drukpers, krijgt een mooie staalkaart van het denken over pers en persvrijheid. Hiervoor gingen ze de mosterd halen bij het gedachtegoed dat enkele vooraanstaande Franse liberale denkers tijdens het voorbije anderhalve decennium van de Restauratie ontwikkeld hadden. Dit francofiele liberalisme had zich in de Zuidelijke Nederlanden kunnen manifesteren door de verfransing van het intellectuele leven die zich er vooral na 1815

27 Volgens E.H. Kossmann verstond men toentertijd onder liberalisme een zekere moderniteit, waarbij antiklerikale en anti-aristocratische sentimenten niet vreemd waren. E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, I (Amsterdam 2001), p. 126.

28 Huyttens, *Discussions*, I, p. 651.

29 C.V. de Bavay, 'Du régime de la presse sous l'ancien gouvernement des Pays-Bas', in: *La Belgique judiciaire* (1869), kol. 1393-1405; Sautyn-Kluit, 'Dagbladvervolgingen in België', p. 307-394.

30 Deze antithetische benadering zou nog een hele tijd een belangrijke topos blijven in de 19e-eeuwse discussies over persvrijheid in België: B. Delbecq, 'Le fléau de Van Maanen et le salut constitutionnel. Le souvenir du Royaume-Uni des Pays-bas et du Congrès national dans les discours sur la liberté de la presse en Belgique au XIXe siècle', in: O. Brupbacher e.a. (red.), *Erinnern und Vergessen (Jahrbuch Junge Rechtsgeschichte, 2; München 2007)*, p. 82-101.

31 Het liberale *Le Belge* was de spreekbuis van de jonge liberalen van francofone afkomst. Het bereik en de reputatie van het blad mogen dan wel niet dezelfde geweest zijn als bij de *Courrier des Pays-Bas*, het blad had en kon evenzeer buigen op de medewerking van Louis de Potter, en had sympathisanten zoals Charles de Brouckère, A.J. Vermeersch, Ontstaan, structurele en persoonlijke ontwikkeling van de Brusselse opiniepers, p. 481-495. *Le Politique* was in april 1824 opgericht door een aantal jong afgestuurde juristen van de Luikse universiteit. Het blad droeg tot eind 1828 de titel *Matthieu Laensbergh*, genoemd naar een Luiks patriot, en was van jacobijns liberale signatuur. Spilfiguren waren de broers Ch. en E. Rogier, P. Devaux, J. Lebeau, H. Lignac en F. van Hulst, A. Cordewiener, *Etude de la presse liégeoise de 1830 à 1850 et répertoire général* (Leuven 1972), p. 266-287.

voltrokken had. Omdat heel wat tegenstanders van de Franse Restauratie Parijs toen ontvlucht waren en een onderkomen gezocht hadden in Brussel, was de belangstelling in de Zuidelijke Nederlanden voor het politieke en ideologische reilen en zeilen in Parijs sterk toegenomen. Dat kwam vooral omdat deze Fransen er al snel in slaagden om de opiniepers te domineren. De Franse ideeën werden later overgenomen in de liberale oppositiekranten, die er tegelijkertijd de legitimering van hun pennenijver in herkenden.

Tijdens de Restauratie stond in Frankrijk de persvrijheid voortdurend in de belangstelling en had zij aanleiding gegeven tot talrijke politiek-filosofische overpeinzingen over de rol van de pers in de moderne, post-Napoleontische Franse samenleving.³² In de periode 1814-1830 hadden de Franse autoriteiten herhaaldelijk aangestuurd op een strengere regelgeving op de drukpers.³³ Liberale politici, schrijvers en opinie-makers ijverden enthousiast voor het behoud van de persvrijheid en waarschuwden voor de gevolgen van een al te verregaande beperking ervan. Figuren als Ch. de Rémusat, P.-P. Royer-Collard, F. Guizot en F.-R. de Chateaubriand hebben zonder twijfel een grote invloed uitgeoefend op de jonge generatie liberale juristen die in 1830-1831 het aanschijn van de nieuwe Belgische natiestaat mee vorm zou geven. Maar de meest invloedrijke politieke denker was zonder twijfel B. Constant. P. Devaux noemde hem 'un écrivain [...] d'une autorité bien imposante en droit public, à qui le continent doit depuis quinze ans tant d'idées de liberté pratique'.³⁴ De sporen van zijn intellectuele erfenis in de Belgische grondwet zijn aanzienlijk, zeker wat de persvrijheid betreft.

De ideeën van de generatie jonge juristen over de vrije pers en het belang van de journalistiek waren geënt op een cruciaal thema uit het toenmalige Franse liberalisme: de publieke opinie. Het postrevolutionaire republikeinse denken over deze publieke opinie vertrok vanuit de vaststelling dat met de oude machtsstructuren van het Ancien Régime ook alle traditionele, door de adel geschraagde 'checks and balances' waren verdwenen. In de moderne egalitaire samenleving was een gezagskritische publieke opinie het enige institutionele alternatief dat de functie van de aristocratische geprivilegieerde lichamen kon overnemen. In de ogen van vele liberalen was het immers twijfelachtig dat in geval van machtsmisbruik de eigenlijke politieke instellingen afdoende garanties zouden bieden. Een bewuste en geëngageerde publieke opinie zou echter voldoende tegengewicht voor de politieke macht kunnen vormen, en kreeg zo de allures van een collectieve ijk, waaraan elk overheidsoptreden getoetst kon worden.³⁵ De publieke opinie was de alfa en de omega van alle politieke macht: alle beleidsdaden dienden op haar afgestemd te zijn. Con-

32 In haar recente doctoraatsverhandeling heeft A. de Dijn dit denken over pers en persvrijheid in de moderne Franse traditie van 'aristocratisch liberalisme' gesitueerd, A. de Dijn, *Aristocratic liberalism in nineteenth-century France, 1814-1870* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling; K.U.Leuven 2005), p. 166-173.

33 Voor een overzicht van de geschiedenis van de Franse pers tijdens de Restauratie, in het bijzonder het wettelijk kader en de politiek-filosofische reacties: C. Ledré, 'La presse nationale sous la Restauration et la Monarchie de Juillet', in: J. Godechot e.a. (red.), *Histoire générale de la presse Française*, II (Parijs 1969), p. 29-110.

34 Huyttens, *Discussions*, IV, p. 80.

35 De Dijn, *Aristocratic liberalism*, p. 167-169.

stant omzeilde zo de patstelling van Rousseaus republicanisme. Volgens hem kon in een moderne samenleving de volkssoevereiniteit niet gerealiseerd worden door middel van de rechtstreekse participatie van elke individuele burger. Daarom schoof hij de constitutionele parlementaire monarchie als ideaal staatsmodel naar voor. In een samenleving waarin iedereen moest werken om zijn dagelijks brood te verdienen, boden parlementaire vertegenwoordiging, constitutionele waarborgen en het primaat van de 'rule of law' veel meer waarborgen voor de individuele vrijheid. Zo kreeg men de idee van een burgerlijke samenleving met een eigen consistentie, die bepaald werd door interindividuele relaties, en die een zelfstandig bestaan ten opzichte van de Staat kende.³⁶

De lectuur van de Zuid-Nederlandse oppositiepers reveleert duidelijk hoezeer de Franse denkbeelden doorgedrongen waren. In de stukken over persvrijheid worden de begrippen natie, volk en soevereiniteit voortdurend als synoniem gebruikt om de grondslag van alle legitieme politieke macht aan te duiden.³⁷ Telkens opnieuw klonk het:

[...] car nous pensons, nous parlons, nous écrivons toujours dans la ferme conviction que la souveraineté des Pays-Bas réside dans la nation, [...]³⁸

Voortdurend beklemtoonden de oppositiebladen dat het algemeen belang van de zuidelijke publieke opinie als 'règle suprême' beschouwd moest worden.³⁹ Wie doorleest, merkt dan ook duidelijk dat de discussies over de persvrijheid een institutionele dimensie kregen, omdat ze bij uitstek kaderden in een ruimer debat: de discussie over de staatsvorm van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. De ministeriële entourage van de koning was immers van oordeel dat het een klassieke monarchale staatsvorm vormde, die begrensd werd door constitutionele waarborgen. De jonge liberale intellectuelen schuwden echter elke herinnering aan het absolutisme van het Ancien Régime, en duldden geen enkele vorm van despotisme. Voor hen was Willem I het staatshoofd van een constitutionele parlementaire monarchie, waarvan elke constitutieve macht finaal in de natie zelf besloten lag. Wie de discussie over de persvrijheid wil begrijpen, kan niet voorbij aan het postrevolutionaire spanningsveld waar voorstanders van het top-downmodel van het Ancien Régime botsten met de aanhangers van het moderne, democratische bottom-upmodel.⁴⁰ De gevreesde mi-

36 B. Constant benadrukte in zijn *De la liberté des Modernes* dat, in tegenstelling tot de zo vaak verheerlijkte participatieve democratie van de Oudheid, er in de moderne, commerciële samenleving geen slaven waren die in het levensonderhoud van de burgers konden voorzien. P. Raynaud, 'Le libéralisme français à l'épreuve du pouvoir', in: P. Ory (red.), *Nouvelle histoire des idées politiques* (Parijs 1987), p. 168-169.

37 De verschillende onderscheidingen tussen nationale en volkssoevereiniteit zijn hier nog niet aan de orde. Pas later in de negentiende eeuw, onder invloed van de doctrinaire liberalen, is men een onderscheid gaan maken tussen de meer abstracte nationale soevereiniteit en de concretere volkssoevereiniteit, G. Bacot, *Carré de Malberg et l'origine de la distinction entre souveraineté du peuple et souveraineté nationale*. Parijs 1985. Over het natiebegrip in het zuidelijk krantendiscours: E. Witte, 'Het natiebegrip in het zuidelijke krantendiscours aan de vooravond van de Belgische opstand (augustus 1829-juli 1830)', in: *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis der Nederlanden* 121 (2006), p. 232.

38 *Courrier des Pays-Bas*, 5 september 1829.

39 *Courrier des Pays-Bas*, 4 juli 1829.

40 Zie bijvoorbeeld de in meerdere afleveringen gepubliceerde artikelen 'De la souveraineté dans les Etats constitutionnels' en 'De la royauté constitutionnelle', *Courrier des Pays-Bas*, 22, 25 en 27 mei 1830.

nister van Justitie, C.-F. van Maanen, die de stuwende kracht achter het repressieve persbewind was, behoorde duidelijk tot het eerste kamp: hij was 'l'homme qui rétablit [...] les traditions de Louis XIV'.⁴¹

Om de zelfstandigheid van de burgerlijke samenleving te vrijwaren, moesten de individuele rechten en vrijheden als onvervreemdbaar beschouwd worden.⁴² Enkel wanneer de onafhankelijkheid van de burgers ten opzichte van de staatsmachten gewaarborgd was, kon er sprake zijn van een moderne vrijheid. Gezagskritiek was bijgevolg noodzakelijk om te vermijden dat de macht zou degenereren tot despotisme of zou desintegreren tot anarchie. Elke fundamentele beperking van de persvrijheid werd beschouwd als een aanval op de legitimiteit en de constitutieve aard van de publieke opinie. De vrije pers was immers het communicatiemiddel bij uitstek dat de brug tussen samenleving en politiek moest slaan. Zo kon men de publieke opinie een spreekbuis geven en de publieke interesse in de politiek en de parlementaire democratie aanwakkeren. De persvrijheid was zelfs een constitutieve voorwaarde voor het bestaan van een publieke opinie, want de voortdurende dialectiek van woord en wederwoord van de verschillende persorganen was nodig om de publieke opinie te vormen en te ontwikkelen. De pers was daarom niet minder dan een noodzakelijk instrument voor de moderne, soevereine natie. Het was het intermediaire lichaam bij uitstek dat het centraal gezag kon controleren. Constant schreef zelf:

Les gouvernements ne savent pas le mal qu'ils se font en se réservant le privilège exclusif de parler et d'écrire sur leurs propres actes: on ne croit rien de ce qu'affirme une autorité qui ne permet pas qu'on lui réponde; on croit tout ce qui s'affirme contre une autorité qui ne tolère point d'examen. [...] En effet, toutes les barrières civiles, politiques, judiciaires, deviennent illusoire sans la liberté de la presse.⁴³

Persvrijheid ging daarom ook voor de zuidelijke liberalen hand in hand met parlementaire vertegenwoordiging. Het kwam aan het parlement toe om de regering te controleren, om haar kenbaar te maken wat de noden en verlangens van de natie waren en om haar desgevallend terecht te wijzen.⁴⁴ Indien het parlement haar controlefunctie onbehoorlijk uitoefende of daarin verhinderd werd, dan was het aan de pers om dat op de korrel te nemen. Het stond de publieke opinie daarom ook te allen tijde vrij ruchtbaarheid te geven aan haar oordeel. De vrije pers oefende bijgevolg een essentiële politieke taak uit: door haar kritieken kon ze de machtsdragers duidelijk maken dat hun beleidsdaden niet strookten met de belangen van de natie. Kennelijk oordeelde men dat de meeste garanties voor het zelfbeschikkingsrecht van de natie geboden werden door een trapsgewijze controle van de regering. De primaire controle van de regering lag bij het parlement, de secundaire bij de vrije

41 *Courrier des Pays-Bas*, 4 juli 1830.

42 Om de persvrijheid volgens Constant te begrijpen, moet vooral gewezen worden op Constants *Observations sur le discours prononcé par S.E. le ministre de l'intérieur sur la liberté de la presse* uit 1827, zie B. Fontana, 'Introduction', in: B. Constant, *Political writings* (ed. B. Fontana; Cambridge 1993), p. 24-25.

43 B. Constant, *Ecrits politiques* (ed. M. Gauchet; Parijs 1997), p. 569-570.

44 *Courrier des Pays-Bas*, 4 juli 1829.

pers. In navolging van het Franse liberalisme verschijnt de persvrijheid dus duidelijk als een soort veiligheidsklep binnen het institutioneel systeem. Het is aan de parlementaire vertegenwoordigers om de belangen van de vertegenwoordigde natie te behartigen, maar wanneer zij tekort schieten, kan de publieke opinie alsnog middels de pers haar grieven uiten, om uiteindelijk zo haar politiek zelfbeschikkingsrecht uit te oefenen.

Het hele institutionele systeem waar de persvrijheid aldus een rol in speelde, draaide daarom rond de mogelijkheid kritiek te kunnen uitoefenen. Weliswaar garandeerde artikel 227 van de Grondwet ook de vrijheid van drukpers, maar in de praktijk voerden Van Maanen en zijn collega's een repressieve perspolitiek. In navolging van hun Parijse inspiratiebronnen oordeelden de liberale juristen van de zuidelijke oppositiepers dat parlementaire vertegenwoordiging, ministeriële verantwoordelijkheid en persvrijheid onlosmakelijk met elkaar verbonden waren: alle drie waren het politieke instrumenten die nodig waren voor een efficiënte beleidscontrole. Een reële persvrijheid kon dan ook slechts ten volle haar doel bereiken indien ze, samen met de parlementaire vertegenwoordiging, de regeringsleden effectief kon aanspreken en bekritisieren. Samen maakten ze dat een daadwerkelijke beleidscontrole afgedwongen zou kunnen worden.⁴⁵ Het is bijzonder betekenisvol dat er in de *Courrier des Pays-Bas* van vier januari 1829 onder de titel 'Quelques principes' een opiniestuk van F.-R. de Chateaubriand overgenomen werd. Het stuk beschreef in heldere bewoordingen de noodzaak waarom de eis deze instellingen integraal te herstellen onmiddellijk ingewilligd moest worden:

Le gouvernement représentatif s'éclaire par l'opinion publique, et est fondé sur elle : les chambres ne peuvent connaître cette opinion si cette opinion n'a point d'organes. Dans un gouvernement représentatif il y a deux tribunaux : celui des chambres où les intérêts particuliers de la nation sont jugés ; celui de la nation même, qui juge en dehors les deux chambres. Comment le ministère et les chambres connaîtront-ils l'opinion publique qui fait la volonté générale, si cette opinion ne peut librement s'exprimer ? Qu'arrive-t-il lorsque les journaux sont par le moyen d'un arrêté ou d'une loi entre les mains des ministres ? [...] Soyons conséquens : ou renonçons au gouvernement représentatif ou ayons la liberté de la presse. [...] Que les ministres se persuadent bien qu'ils ne sont pas des seigneurs aristocratiques : ils sont les agents d'un roi constitutionnel dans une monarchie représentative. Les ministres habils ne craignent pas la liberté de presse : on les attaque et ils survivent ; il n'y a pas de mal que cette liberté nous débarrasse du médiocre et de l'incapable.

De journalist bekleedde een archetypische taak binnen het politieke bestel, maar was ook meer dan de politieke waakhond die de publieke opinie en haar belangen moest verdedigen. Hij moest niet alleen machtsmisbruik laken.⁴⁶ Een overheid kon immers enkel een goed beleid voeren wanneer ze goed op de hoogte was van de noden die de publieke opinie signaleerde. Persvrijheid werd zelfs geacht in twee richtingen te werken, aangezien ze het bewind niet alleen moest bekritisieren, maar ook informeren. De vermeende kwalijke in-

45 P. van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid. Theorie en praktijk, 1813-1840* (Nijmegen 2005), p. 79-98.

46 B. Constant, *Œuvres* (ed. A. Roulin; Parijs 1964), p. 1338.

vloed van de ministeriële entourage op Willem I maakte de noodzaak van een vrije pers nog prangender. Zijn blik op de wereld kon wel eens vertroebeld zijn door de gevleide en omfloerste boodschappen van hovelingen en lakeien. Daarom had hij nood aan een pers die in alle vrijheid kon zeggen wat de publieke opinie van belang achtte.⁴⁷ Tegelijk was de vrije pers een belangrijke uitlaatklep voor het volk, een middel om zijn onvrede met de overheid te kunnen ventileren.⁴⁸ Een pers wier recht om kritiek op de regering uit te oefenen aan banden gelegd werd, kon dus niet langer de belangen van de natie en de publieke opinie behartigen. Ze zou gedegradeerd worden tot de slaafse vleier van een despotisch regime. Toen het wetsontwerp van de wet van 16 mei 1829 duidelijk maakte dat van de verhoopte persvrijheid weinig in huis zou komen, schreef de *Courrier des Pays-Bas*:

Et la tribune nationale, la presse politique, quel sera leur rôle ? Louer et applaudir, puis applaudir et louer encore.⁴⁹

Met dergelijke kritieken werd uiteraard ook de regeringspers geïveerd. De *Gazette des Pays-Bas*, en later ook *Le National*, vervulden immers niet de dubbele taak die de echte vrije politieke pers wel kon en moest vervullen.

Overigens moet aangestipt worden dat de vrijheid van de pers dan wel van groot institutioneel belang mocht zijn, ze werd zeker niet absoluut geacht. Het was voldoende indien die pers in de uitoefening van haar taak als spreekbuis van de publieke opinie niet door de overheid belemmerd werd. Uitlatingen en publicaties die het publieke debat niet dienden, zoals aanvallen op de goede naam en eer, moesten geweerd worden.⁵⁰ Het uitgangspunt was immers het belang van de nationale publieke opinie te dienen, niet de persvrijheid an sich, en daarom was een bepaalde vorm van overheidscontrole op het publieke debat onontbeerlijk. Om misbruiken te vermijden, kon enkel een controle a posteriori toegepast worden. Preventieve overheidsmaatregelen, zoals censuur of borgtocht, zouden het legitieme gebruik van de persvrijheid ondermijnen.⁵¹ Ook het a posteriori beoordelen van een artikel, een brochure of een andere publicatie was niet zonder problemen. Oordelen waar de grens lag tussen een rechtmatig en een onrechtmatig gebruik van de persvrijheid, oordelen of een journalist in naam van de publieke opinie rechtmatig het beleid bekritiseerde had, kon enkel door de publieke opinie zelf gebeuren. De volksjury was daarom de enige mogelijke toetssteen voor persmisdriven: de twaalf gezworenen vormden de ideale ijk om te toetsen of de kwestieuze geschriften al dan niet in overeenstemming waren met de publieke opinie.⁵²

47 *Courrier des Pays-Bas*, 23 januari 1829.

48 *Courrier des Pays-Bas*, 23 januari 1829.

49 *Courrier des Pays-Bas*, 17 januari 1829.

50 Constant, *Œuvres*, p. 1219.

51 Over der grondslagen van dit repressief beperkingssysteem volgens de discussies van de Volksraad: J. Velaers, *De beperkingen van de vrijheid van meningsuiting* (Antwerpen 1990), p. 111-139.

52 In zijn onderzoek naar de grondslagen van de Franse jury geeft William Roumier evenzeer al aan dat de oorsprong van de jury niet zozeer op de soevereiniteitsgedachte gestoeld is, maar op haar waarborgende functie ten opzichte van de professionele magistratuur: W. Roumier, *L'Avenir du jury criminel* (Parijs 2003), p. 32-35.

4 Het zelfbeeld van een ambitieuze elite. Journalistiek als sociaal-politieke springplank

Hoe en waarom heeft een enthousiaste voorhoede van jonge advocaten uit de Zuidelijke Nederlanden vanaf het eind van de jaren 1820 bovenstaande ideeën zo gretig toegeëigend? In deze moet in de eerste plaats gedacht worden aan hun opleiding. In het algemeen moet worden vastgesteld dat de rechtenstudie die zij gevolgd hadden een stuk breder georiënteerd was sinds Willem I in 1816 het hoger onderwijs in de Zuidelijke Nederlanden gereorganiseerd had. In de opleidingen van de drie rijksuniversiteiten die toen opgericht waren – Gent, Leuven en Luik – werd immers veel meer aandacht geschonken aan disciplines als natuurrecht, publiekrecht, politieke geschiedenis en volkenrecht, in tegenstelling tot de voormalige Ecoles de droit die nog uit de Franse periode dateerden, en die duidelijk op Romeins recht en burgerlijk recht gefocust waren.⁵³ Zeker aan de Luikse universiteit, waar de meeste van de latere voortrekkers hun opleiding genoten hadden, werd bij de invulling van de rechtenopleiding heel veel aandacht geschonken aan publiekrechtelijke aspecten. Er was zelfs een leerstoel politieke economie, wat op dat moment uniek was in West-Europa.⁵⁴ Het jonge, liberaal geïnspireerde professorenkorps – onder wie de in 1823 benoemde L. Warnkönig –⁵⁵ verspreidde er enthousiast de denkbeelden van liberale denkers als J. Bentham, B. Constant, A. Smith en J.-B. Say. J.-B. Nothomb schreef zelf hoezeer hij en zijn medestudenten begeistert raakten door de gedoeerde stof:

L'indépendance des pouvoirs, la responsabilité ministérielle, les avantages du jury, les effets de la presse libre, l'affranchissement de l'industrie furent enseignés dans la chaire professionnelle, au pied de laquelle se pressait une jeunesse électrisée peu à peu par ce genre d'instruction.⁵⁶

Gelijkaardige verhalen zijn er ook te vertellen over de andere universiteiten. In Gent verliet de jonge J.-J. Haus de klassieke methode van de artikelsgewijze commentaren.⁵⁷ In Leuven slaagde de innovatieve Franse hoogleraar J. Jacotot erin de jonge student S. van de Weyer te begeisteren en speelde de latere revolutionair Adolphe Roussel er stokebrand onder zijn collegae-rechtenstudenten.⁵⁸ Advocaat P.-F. van Meenen, hoewel geen hoogleraar, slaagde erin hem en heel wat jonge intellectuelen die later de Belgische Omwenteling mee vorm zouden geven, rond zich te verzamelen, zoals S. van de Weyer, P. Claes, Ph. Lesbroussart, L. Jottrand en E. Ducpétiaux.⁵⁹

53 F. Stevens, 'Het rechtsonderwijs in België in de 19de eeuw', in: Rondon Feenstra. *Handelingen van het IXXe Nederlands-Belgisch rechtshistorisch congres* (Leiden 1985), p. 58-61.

54 P. Harsin, 'La création de la première chaire d'économie politique en Europe occidentale (Liège, 1817)', in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique* 52 (1966), p. 166-183; P. Harsin, 'L'enseignement de l'économie politique et de la statistique à l'université de Liège de 1820 à 1830', in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique*, 52 (1966), p. 307-323.

55 P. Harsin, 'Léopold de Warnkoenig à l'Université de Liège', in: M. Florkin en L.-E. Halkin, *Chronique de l'université de Liège* (Luik 1967), p. 97-110.

56 J.-B. Nothomb, geciteerd in: J. Ruzette, J.B. Nothomb (Brussel 1946), p. 10.

57 J.-J. Thonissen, 'Jacques-Joseph Haus, Membre de l'Académie', in: *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 50 (1884), p. 189-190.

58 E. Lamberts en J. Roegiers, *De universiteit te Leuven, 1425-1985* (Leuven 1985), p. 186-187.

59 Vermeersch, *Ontstaan, personele en structurele ontwikkeling van de Brusselse opiniepers*, p. 512-516.

Maar de universitaire jaren waren er niet enkel om te studeren. De studies brachten even jonge als ambitieuze intellectuelen bijeen, vriendschapsbanden werden gesmeed en professionele netwerken ontwikkeld. In wandelgangen en cafés traden ze met elkaar in discussie over de actualiteit, over wat er op politiek vlak moest gebeuren en welke beginselen daarbij voor ogen gehouden moesten worden. Dat gebeurde zeker in Luik, waar J.-B. Nothomb, P. Devaux, J. Lebeau en Ch. Rogier elkaar ontmoetten en al snel met elkaar in gesprek traden over de uiteenlopende liberale beginselen. In het Café de la Comédie discussieerden ze vele avonden lang hoe wenselijk ze de toepassing ervan in de bestuurspraktijk van de Zuidelijke Nederlanden achtten.⁶⁰ De moeilijkheden met het Haagse bewind veroorzaakten meermaals heel wat agitatie onder de studenten.⁶¹ Maar ook elders gingen jonge juristen op in het politieke debat, citeerden ze uit het werk van liberale denkers en verwezen ze gretig naar de ideeën die in het Franse parlement verkondigd werden. J.-B. Nothomb zat als student zelfs vaak in het ‘cabinet de lecture’ de discussies van de Franse Assemblée Constituante te lezen, wat hem de ironische uitspraak ‘Qui sait si je ne siégerai pas moi-même dans une pareille assemblée?’ ontlokt zou hebben.⁶² Sowieso betrof het hier de eerste generatie die weliswaar opgegroeid was met de idealen van de Franse revolutie, maar de excessen zelf niet bewust meegemaakt had. De interesse van jonge juristen voor een liberaal constitutionalisme en alle corrolaria vandien was overigens een fenomeen dat zich ook elders in Europa manifesteerde.⁶³

De liberale ideeën werden niet alleen van de aula naar de kroeg gebracht, maar ook in de kolommen van de eigen kranten. De Franse ‘réfugiés’ die na de val van Napoleon naar de Zuidelijke Nederlanden uitgeweken waren, hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. Door de Restauratie waren vele gewezen bonapartisten en revolutionairen Parijs ontvlucht, en zij hadden in Brussel de grondslagen van de politieke journalistiek geïntroduceerd. Hoewel de onmiddellijke intellectuele invloed van deze inwijkelingen niet overschat mag worden, onderhielden heel wat van deze rechtenstudenten en jonge juristen hartelijke contacten met enkelen onder hen, en hebben deze Franse intellectuelen hun Belgische collega’s zeker op het belang van een kritische pers gewezen. Geen wonder dat zowat al deze jonge juristen zich enthousiast engageerden in de politieke pers en er het ‘Hollandse’ bewind kritisch tegen het licht hielden. De bekende verhalen over de redactionele koers van de *Courrier des Pays-bas*, *Le Politique* en de *Mathieu Laensbergh* zijn er de perfecte voorbeelden van. Wie de jaargangen van het einde van de jaren 1820 doorneemt, merkt hoezeer de redacties doordrongen waren van de idee dat het de taak van elke goede journalist is om

60 P. Nothomb, J.-B. Nothomb et ses frères (Brussel 1931), p. 22-23; Ruzette, J.-B. Nothomb, p. 11.

61 P. Harsin, ‘Quelques incidents de la vie universitaire liégeoise pendant la période hollandaise’, in: Florkin en Halkin, *Chronique*, p. 87-96

62 Nothomb, J.-B. Nothomb, p. 22.

63 Zie onder meer de agitatie die er in 1821 onder de Leuvense en Luikse studenten kwam toen Metternich de ‘Burschenschaft’ – de liberale vereniging van studenten en professoren die zich afzetten tegen het reactionaire regime van de Heilige Alliantie- afschafte en de Duitse universiteiten onder een speciaal toezicht plaatste. Sylvian van de Weyer was één van de voortrekkers van het Leuvense protest, Harsin, ‘Quelques incidents’, p. 88-91.

Portretten van Jean-Baptiste Nothomb en Paul Devaux (uit: *Du Bus de Warnaffe, Le Congrès national*. Brussel 1930).

het politiek beleid kritisch te analyseren, en hoe hij tegelijkertijd het doorgeefluik moet zijn dat zijn lezerspubliek informeert over wat er in de machtskringen gebeurt. De eerder geciteerde uitlatingen komen allemaal uit artikels die het ‘Hollandse’ bewind op de korrel namen, maar die tegelijkertijd systematische exposés waren over het belang van de persvrijheid in een parlementaire monarchie, en die er duidelijk op gericht waren de lezers te onderrichten op het vlak van de constitutionele beginselen.

Ook aan de balie konden ze opgaan in een liberale atmosfeer. Voor de pas afgestudeerde juristen was de advocatuur immers veelal de meest voor de hand liggende beroepsuitweg, en ze bleven er hun generatie- en geestesgenoten ontmoeten. Niet zelden kozen zij een patroon met gelijkaardige ideologische inzichten. Zo liep S. van de Weyer stage bij P.-F. van Meenen,⁶⁴ en dacht J.-B. Nothomb er ernstig over na om de liberale J.-B. Thorn als patroon te kiezen.⁶⁵ Bovendien troffen ze in de advocatuur een Franssprekend beroepsmilieu dat door Willems vernederlandsingspolitiek van het gerecht in onmin met het bewind leefde. De komst van de generatie liberale ‘youngsters’ heeft deze intellectuele circuits ongetwijfeld verrijkt en heeft er de aandacht voor het liberalisme en de bestuurlijke problemen in het Verenigd Koninkrijk een nieuwe dimensie gegeven. De solidariteit was er dan ook opvallend groot. Toen in het najaar van 1828 de jonge advocaat E. Ducpétiaux opgesloten

⁶⁴ Vermeersch, *Ontstaan, personele en structurele ontwikkeling van de Brusselse opiniepers*, p. 512-516.

⁶⁵ J.-B. Nothomb koos uiteindelijk voor de meer behoudsgezinde De Lafontaine, ‘par souci d’équilibre’. Nothomb, J.-B. Nothomb, p. 23.

werd wegens een kritisch artikel van zijn hand in de *Courrier des Pays-bas*, deed hij een oproep aan zijn confraters om hun steun aan zijn adres uit te spreken. De respons was aanzienlijk, zelfs vanuit de Parijse balie kwamen er steunbetuigingen. De lijsten met handtekeningen lezen als een *Who's who* van de toenmalige liberale advocatuur.⁶⁶

Zonder twijfel hebben de intense intellectuele contacten en samenwerkingsverbanden van destijds een katalysatoreffect gehad. Ze deden een algemene liberale esprit in hun midden ontstaan. Toen de verhoudingen tussen Noord en Zuid op het einde van de jaren 1820 bitser werden en Den Haag onder impuls van minister van Justitie Van Maanen voor een repressieve aanpak koos, maakten zij duidelijk dat in hun ogen het liberaliseringsproces onomkeerbaar was. Zo is het erg betekenisvol dat L. Jottrand in de herfst van 1828 in de *Courrier des Pays-bas* in een open brief aan Willem I schreef dat het te laat was en dat de gevolgen van de kennismaking van de jonge generaties met het liberale denken voorgoed te merken zouden zijn:

Sire, il est trop tard. Vous avez permis qu'on élevât la jeunesse dans des sentiments libéraux; Vous avez ouvert des chairs du haut desquelles on lui annonce d'une loi fondamentale qui garantit les droits naturels de l'homme dans ce royaume ... Vous avez permis de lire à tout le monde. Il est trop tard de revenir sur vos pas.⁶⁷

Het beklemtonen van het belang van de persvrijheid was duidelijk geen vrijblijvend politiek statement. De generatie jonge liberale juristen en journalisten dichtte zichzelf een bijzondere rol toe binnen het institutionele kader. In hun commentaren en stukken moesten journalisten en publicisten wel eens de sprong kunnen maken van de redactielokalen naar de parlamentsbanken. Zoals gezegd waren er herhaaldelijk reminiscenties te bespeuren van de idee dat getalenteerde journalisten een politieke voorhoede moeten vormen die de publieke opinie intellectueel op sleeptouw neemt. Waarom zou de kritische journalist, de politieke waakhond die tegelijk de belangen van de publieke opinie verdedigde en de overheid informeerde, deze taak dan niet op parlementair of ministerieel niveau kunnen uitoefenen? Wie zich op het subsidiaire, journalistieke niveau had kunnen profileren als een kritisch evaluator van het bewind, zou dat uiteindelijk ook vanop de eerste rij moeten kunnen doen. In januari 1829 werd in de *Courrier des Pays-bas* een stuk opgenomen van F.-R. de Chateaubriand, waarin de beroemde Franse schrijver-politicus onder meer de nadruk legde op het feit dat het politieke personeel goed op de hoogte moest zijn van de kleine en minder kleine besognes van de publieke opinie. Daarin gaf hij ook aan dat het kruim der journalisten zou moeten kunnen opklimmen van het werkelijke naar het wettelijk land:

Que les ministres soient des hommes de talent; qu'ils sachent mettre de leur part le public, et les bons écrivains entreront dans leurs rangs et les journaux les mieux faits et les plus répandus les soutiendront; ils seront cent fois plus forts, car ils marcheront avec l'opinion générale.⁶⁸

66 Ninauve, 'Du rôle des avocats', kol. 10.

67 *Courrier des Pays-bas*, 31 oktober 1828.

68 *Courrier des Pays-bas*, 4 januari 1829.

Met deze argumenten wou deze ambitieuze burgerij van juristen en publicisten zichzelf toegang verlenen tot de politieke cenakels. In een land waar het sociale leven en de administratie aan een systematische vernederlandsingspolitiek onderhevig waren en de politieke macht aan de grondadel en de allerrijksten toekwam, waren de carrièremogelijkheden voor deze Franstalige intelligentsia vrij beperkt.⁶⁹ Zij behoorden niet tot de gevestigde elite, en waren als het ware uitgesloten van het regime.⁷⁰ Vanuit hun toe-eigening van de informele publieke ruimte poogden ze aldus de stap te maken naar het formele politieke forum van parlement en regering en dwongen aldus een sociale doorbraak af die de machtsstructuren van het ancien régime nog meer naar het verleden verwees. Het martelaarsaureool dat verschillende Volksraadleden aan de ‘Hollandse’ persvervolgingen overgehouden hadden, was daarbij van groot strategisch belang. De grondwettelijke persvrijheid was bijgevolg gemodelleerd naar het zelfbeeld van deze nieuwe, mondige elite die de plaats kon innemen van de oude aristocratie.⁷¹ Het was het beeld van de nobele journalist die in zijn artikels tegen onrecht en machtsmisbruik vocht, die de publieke ruimte betrad om, louter gewapend met rationele argumenten, het maatschappelijk belang te verdedigen en mistoestanden aan de kaak te stellen. Het zelfbeeld dat de verschillende Volksraadleden die Van Maanens persregime zelf in de praktijk ervaren hadden, koesterden, vertoonde kennelijk grote overeenkomsten met het stereotype van de moedige pennenridder. Ze gebruikten zo hun martelaarsaureool als pasmunt om hun eigen wensen voor werkelijkheid te nemen.

Het valt bovendien op dat het discours van deze jonge garde intellectuelen niet gepresenteerd werd als de veruitwendiging van liberale vernieuwingsdrang. Integendeel, het belangrijkste criterium om het beleid en de institutionele werking inhoudelijk te toetsen betrof het al dan niet overeenstemmen met de zeden en gewoonten van het Belgische volk. Geen politieke nieuwlichterij dus, maar een aangehouden ijver voor een politiek die het dichtst aansloot bij de politieke mores van de Zuidelijke Nederlanden. Het is een opmerkelijke voorafspiegeling van het pragmatisch conservatisme dat later de debatten in de Volksraad zou kenmerken.⁷² De liberale gangmakers van de Belgische omwenteling hebben met hun institutionele benadering immers voor een formele aanpak van de persvrijheid gekozen. De publieke opinie en haar waakhond en spreekbuis, de vrije pers, kreeg de institutionele beschermingsmechanismen die haar maximaal van elke belemmering of onrechtmatige veroordeling moesten vrijwaren. De steun van de katholieken sloot daar overigens wonderwel bij aan, maar hun invalshoek was anders. Zij zijn in het project van de liberale burgerstaat mee gestapt vanuit het strategisch besef dat een dergelijk bestuursmodel bijzondere ontplooiingskansen bood, in het bijzonder wat de vrijheid van meningsuiting en

69 A.J. Vermeersch, *Vereniging en revolutie: de Nederlanden 1814-1830* (Bussum 1970), p. 44-45 en 52-55.

70 E. Witte, ‘Wijzigingen in de Belgische elite in 1830. Een voorlopige verkenning’, in: *Bijdragen en mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979), p. 244.

71 Dit denken over een ‘nieuwe’ elite zou overigens ook doorleven in de Volksraad zelf: H. de Smaele, *Omdat we uwe vrienden zijn. Religie en partij-identificatie, 1884-1914* (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling; K.U.Leuven 2002), p. 18-23.

72 A. de Dijn, ‘In overeenstemming met onze zeden en gewoonten. De intellectuele context van de eerste Belgische constitutie (1815-1830)’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002), p. 25-45.

pers betref. De katholieken gingen voor dit institutionele ‘reculer pour mieux sauter’ uit van de idee dat zij als geen ander de formele structuren van de Belgische staat materieel zouden kunnen invullen, vermits het de publieke opinie van ‘une nation entièrement catholique’⁷³ betref. Zo onderschreven ook de katholieken onrechtstreeks de liberale ideeën.

5 Besluit

Wie het voorgaande op een rijtje zet, komt tot een duidelijke conclusie. Wanneer het er in 1830-1831 op aankwam de vrije pers van de nieuwe Belgische natiestaat te beschermen, zijn het vooral enkele jonge, ambitieuze advocaten geweest die zich opgeworpen hebben als de voorvechters van het vrije woord. Zij hadden dat de voorgaande jaren al in hun oppositiekranten gedaan en velen onder hen waren daarvoor in aanvaring gekomen met het gerecht. De frustraties van een ambitieuze burgerij wier beroepsmogelijkheden door het vigerende regime beknot werden, hebben een cruciale rol gespeeld. De conclusie die E. Witte in haar overzichtsbijdrage in de *Nieuwe geschiedenis van België* huldigt, klopt:

Zoals in andere revoluties uit die periode geven ook bij ons vooral juristen en publicisten uiting aan dit ongenoegen. Zij zijn afkomstig uit de (lagere) burgerij en de middenklasse en worden in hun sociale opgang afgeremd door een krappe beroepsmarkt en een overheid die hun geen toegang verleent tot de politieke en administratieve structuren. Vanuit hun intellectuele competentie engageren ze zich in de journalistiek, de oppositie en vervolgens de revolutie.⁷⁴

Dat het vooral advocaten waren die zich de bescherming van de pers aantrokken, had alles te maken met de ideeën die ze aan hun rechtenopleiding overgehouden hadden. Het zijn de intellectuele invloeden die zij tijdens hun studentenjaren ondergaan hebben, die bepalend geweest zijn voor hun doen en denken. Voor alles was deze jonge intelligentsia cultureel en intellectueel op Frankrijk gericht. Als studenten hadden ze ook volop de gelegenheid gehad hun opvattingen onderling te delen en aan elkaar af te toetsen. Het liberale universiteitsklimaat, dat nota bene door Willem I zelf nog op de rails was gezet, heeft daar zeker toe bijgedragen, net zoals zijn aanvankelijke tolerantie jegens de Franse ‘réfugiés’ en hun journalistieke activiteiten. Wanneer ze daarna de meest evidente beroepsuitweg kozen en aan de balie gingen, bleven ze trouw aan de ideeën die ze als student opgepikt hadden.

Maar toen deze advocaten op het einde van de jaren 1820 in hun oppositiekranten protesteerden tegen de beknotting van de pers, en nadien ijverden voor een verregaande grondwettelijke bescherming van de persvrijheid, dan was dit niet louter gebaseerd op ongenoegen jegens een repressief persregime. De persvrijheid was immers een sleutelement van een po-

⁷³ Huytens, *Discussions*, I, p. 218.

⁷⁴ E. Witte, ‘De constructie van België, 1828-1847’, in: *Nieuwe Geschiedenis van België, 1828-1914*, I (Tielt 2005), p. 213. Witte herneemt zo haar stelling die ze eerder al in haar artikel over de wijzigingen in de Belgische elite verdedigde: Witte, ‘Wijzigingen in de Belgische elite’, p. 244.

litiek denken dat in de grondslagen wou voorzien van een nieuw samenlevingsmodel, waarin werkelijk en wettelijk land op een ingenieuze manier met elkaar moesten kunnen interageren. Deze nieuwe ordening was niet langer geschraagd op de broze evenwichten en adellijke controlemechanismen die het Ancien Régime gekenmerkt hadden, maar op een voortdurende kritische evaluatie van het beleid in het belang van de grondslag van de macht, de publieke opinie. De vele discussies over dit politiek model vormden ook een dialectisch proces dat het zelfbeeld van deze generatie beïnvloed heeft. De ambitieuze jonge juristen zagen zichzelf als de nieuwe elite die de moderne, postrevolutionaire maatschappij moest kunnen leiden. Zij beschouwden zichzelf als de vanzelfsprekende intellectuele leiders van deze publieke opinie, die haar tegelijkertijd informeerden als evalueerden, en die daarom van nature competent geacht werden deze belangen niet alleen op journalistiek vlak te verdedigen, maar zelfs in de vorm van een politiek mandaat. Kortom, de vrijheid van drukpers was de speerpunt van een politieke filosofie die een meritocratisch elitebeeld huldigde, waar deze jonge generatie zichzelf graag in herkende. Toch zouden niet alle jonge juristen die zich tijdens de laatste jaren van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden voor de persvrijheid beijverd hadden, onverdeeld gelukkig zijn met de elitaire constitutionele vertaling van het persvrijheidsideaal. Dat het dure dagbladzegel behouden bleef, en de persvrijheid zo de facto voor een beperkte elite bleef,⁷⁵ heeft verschillende radicaal geïnspireerden onder hen ontgoocheld.⁷⁶

De advocaten-juristen hebben dus de bescherming van de vrije pers gebaseerd op een zelfbeeld vol ambities, maar hun politieke conceptie van de persvrijheid zou echter ook haar achilleshiel blijken. Ze herkenden zichzelf in een elitedenken dat deel uitmaakte van een politiek model waarvan de persvrijheid één van de voornaamste speerpunten was. Door de politieke pers en haar bestuurskritiek zoveel mogelijk vrije baan te willen laten, heeft de grondwetgever verzuimd principieel te erkennen dat de pers vele gedaantes had. Enigszins paradoxaal kan de bescherming van de vrije pers daarom weloverwogen haastwerk genoemd worden. Het liberale politieke project dat de vrije pers omarmde was doordacht en intellectueel sterk onderbouwd, maar door tijdnood geplaagd, heeft de grondwetgever zich voor de constitutionele uitwerking ervan tevreden moeten stellen met een pragmatische aanpak. De Volksraad heeft een perswetgeving geschapen die vele formeelrechtelijke en materieelrechtelijke tekortkomingen, onduidelijkheden en hiaten zou blijken te hebben, omdat zij enkel rekening hield met de pers als politieke waakhond. Dat kan niet alleen gezegd worden van de desbetreffende grondwetsartikelen, maar evenzeer van het jury- en het persdecreet, ook al waren die provisoir bedoeld. Het zelfbeeld van de advocaten-journalisten van 1830-1831 zou zo het hele negentiende-eeuwse persrecht domineren.

75 E. Witte, 'De Belgische radikalen: brugfiguren in de democratische beweging (1830-1847)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977), p. 11-45.

76 Deradicaal geïnspireerde A. de Robaulx wou, om het dagbladzegel te bannen, zelfs het verbod op preventieve maatregelen woordelijk in de constitutie laten inschrijven en diende daartoe een amendement in, dat gesteund werd door J.-F. Beyts, Huytens, *Discussions*, p. 655-657. Over de evolutie en de impact van het dagbladzegel: T. Luyckx, 'De zegelbelasting op de Belgische kranten en haar afschaffing in 1848', in: *Handelingen van het eenentwintigste Vlaamse filologencongres* (Leuven 1955), p. 368-369.

Tabel 1 Het profiel van de leden van de grondwetscommissie

naam	opleiding/ beroep	gezindte*	geboortejaar	journalistieke ervaring/banden
E. Balliu	Jurist/balie	DK	1800	Catholique des Pays-Bas
Ch. Blargnies	Jurist/balie	AK	1793	–
Ch. de Brouckère	Militair/ politicus	AK	1796	Courrier des Pays-Bas
E.-C. de Gerlache	Jurist/politicus	CK	1785	Courrier de la Meuse
P. Devaux,	Jurist/balie	GL	1801	Le Politique
F. du Bus	Jurist/balie	CK	1791	Courrier de l'Escaut
J. Lebeau	Jurist/balie	GL	1794	Le Politique
J.-B. Nothomb	Jurist/balie	GL	1805	Le Politique/ Courrier des Pays-Bas
J.B. Thorn	Jurist/balie	GL	1783	–
F. Tielemans	Jurist/balie	GL	1799	Courrier des Pays-Bas
P.-F. van Meenen	Jurist/balie	GL	1799	Courrier des Pays-Bas
Ch. Zoude	Jurist/balie	DK	1794	Courrier de la Sambre

Tabel 2 Het profiel van de opstellers van het belangrijkste tegenontwerp van grondwet

naam	opleiding/ beroep	gezindte	geboortejaar	journalistieke ervaring/banden
J. Barbanson	Jurist/balie	AK	1797	–
J. Forgeur	Jurist/balie	AK	1802	–
S. Fleussu	Jurist/balie	AK	1799	–
Ch. Liedts	Jurist/balie	GL	1802	–

* Deze kwalificaties zijn gebaseerd op het onderzoek van M. Magits, die een onderscheid maakte tussen gematigde liberalen (GL), antiklerikalen (AK), democratische katholieken (DK), conservatieve katholieken (CK) en gematigde katholieken (GK), M. Magits, 'De socio-politieke samenstelling van de Volksraad (10 november 1830-21 juli 1831)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 12 (1981), p. 604-606. De tabel is ook te vinden in een bijlage van Magits' onuitgegeven proefschrift: *Magits, De Volksraad*, II, p. 242-244.

Tabel 3 Het profiel van de leden van de Volksraad bij de discussie over de vrijheid van drukpers

naam	opleiding/ beroep	gezindte	geboortejaar	journalistieke erva- ring/banden
J. Andries	Clerus	DK	1796	–
A. Barthélemy	Jurist/balie	AK	1766	L'Observateur belge
J.-F. Beyts	Jurist/ magistraat	AK	1763	–
Ch. Blargnies	Jurist/balie	AK	1793	–
J.-B. Brabant	Jurist/balie	DK	1802	Courrier de la Sambre
C. de Smet	Clerus	AK	1794	–
J. de Smet	Clerus	DK	1794	Le Catholique des Pays-Bas
Ch. de Brouckère	Militair/ politicus	AK	1796	Courrier des Pays-Bas
N.-J. Cruts	Jurist/ magistraat	?	1784	–
A.-F. d'Elhounge	Jurist/balie	GL	1782	L'Observateur belge
E. d'Huart	Ambtenaar/ ingeni- eur	GL	1800	–
L. de Foere	Clerus	DK	1787	Spectateur Belgique
A. de Robaulx	Jurist/balie	AK	1798	–
F. de Sécus	Jurist/balie	CK	1787	–
B. de Theux de Meylandt	Jurist/balie	CK	1794	–
D. Dehaerne	Clerus	DK	1804	–
P. Devaux	Jurist/balie	GL	1801	Le Politique
G. Dumont	Jurist/balie	AK	1787	–
F. de Mérode	Grootgrond- bezitter	GK	1791	–
Th. Fallon	Jurist/ magistraat	AK	1791	–
S. Fleussu	Jurist/balie	AK	1799	–
J. Forgeur	Jurist/balie	AK	1802	–
E. François	Jurist/balie	GL	1784	–
E. Fransman	Jurist/balie	DK	1802	–
A. Gendebien	Jurist/balie	AK	1789	–
J. Goethals	Handelaar	DK	1794	–

R. Hélias d'Huddeghem	Jurist/ magistraat	CK	1791	–
L. Jottrand	Jurist/balie	AK	1804	Courrier des Pays-Bas
L. le Bègue	Jurist/balie	DK	1800	–
G. le Grelle	Bankier	KK	1793	–
J. Lebeau	Jurist/balie	GL	1794	Le Politique
H.-J. Masbourg	Jurist/balie	CK	1778	–
J.-B. Nothomb	Jurist/balie	GL	1805	Le Politique/ Courrier des Pays-Bas
J. Raikem	Jurist/balie	CK	1787	–
Ch. Rogier	Jurist-balie	GL	1800	Le Politique
M. Simons	Jurist/balie	AK	1802	–
P. Trentesaux	Jurist/ magistraat	GL	1783	–
S. van de Weyer	Jurist/balie	GL	1802	Courrier des Pays-Bas
P.-F. van Meenen	Jurist/balie	GL	1799	Courrier des Pays- Bas
F. van Snick	Jurist/balie	AK	1793	–
du Val de Beaulieu	Grootgrond- bezitter	AK	1786	–
D. Verduyn	Clerus	DK	1792	Courrier de la Flandre / Le Catho- lique des Pays-Bas

DE OPLEIDING VAN DE NEDERLANDSE ADVOCaat VANAF HET EINDE VAN DE ACHTTIENDE EEUW

1 Inleiding

In het oude Rome stond het advocaten vrij te pleiten zo veel als zij wilden. Zij moesten wel streven naar vermeerdering van hun lofwaardigheid. Lieten zij zich leiden door louter geldzucht, dan waren zij ontaard en waren zij van het allerlaagste allooi (Codex Justinianus 2,6,6,5). Deze Romeinse karakteristiek van de geldzuchtige advocaat gold aan het einde van de achttiende eeuw als het algemene beeld van alle rechtsgeleerde pleiters. Donkere wolken pakten zich toen samen boven hun hoofden. Advocaten misleidden en ruïneerden de rechtzoekenden volgens de Franse revolutionairen. Zij besloten daarom de orde van advocaten af te schaffen en stelden volksrechtbanken in. Iedere burger had het recht voor een dergelijke rechtbank als verdediger op te treden. Vervolgens bracht het revolutionaire jaar I (1793) een advocaat uit Atrecht, Maximilien Robespierre (1758-1794), aan de macht. De Franse *terreur* kreeg een juridisch gezicht. Ook zijn revolutionaire kompanen, Saint-Just (1767-1794) en Couthon (1755-1794), waren juristen. Uit naam van de deugd liet Robespierre veel van zijn collega's terechtstellen, totdat zijn eigen hoofd op 28 juli 1794 viel onder de guillotine. In Pruisen hekelde Frederik II de Grote (1712-1786) de geldzucht van de advocaten. Ook hij streefde ernaar, op een weliswaar iets minder draconische wijze dan Robespierre, om ze uit te rangeren. Hij trachtte dit te bewerkstelligen door de invoering van een materieel zo volledig mogelijk wetboek, de *Codex Fridericianus*. De taken van de advocaat beperkte hij tot het vermelden van de feiten en het leveren van bewijs voor die feiten.

De soep werd, gelukkig voor de advocaten, in Nederland niet zo heet gegeten. Ook bij ons bestond er kritiek op hun procedeerlust (zoals bij Willem Schorer (1717-1800) en L.P. van den Spiegel (1737-1800)), maar die leidde niet tot bedreigingen in hun bestaan, zoals in Frankrijk en Pruisen. Nederland kreeg na de annexatie door Napoleon wel met de Franse wetgeving over de balie te maken. Op grond van een Keizerlijk decreet van 14 december 1810 werd de Nederlandse advocatuur op Franse leest geschoeid. Uit dit decreet vloeide een sterke greep van de staat op de samenstelling en de werkwijze van de orde van advocaten voort. De angst voor eventuele revolutionaire oprispingen van advocaten was op het moment van het opstellen van het decreet nog niet volledig weggeëbd. Het keizerlijke decreet heeft in Nederland gegolden tot 1838. Bij Koninklijk Besluit van 10 april 1838 kreeg de op grond van de Wet op de Rechterlijke Organisatie (1827; van kracht vanaf 1 oktober 1838) ingestelde Hoge Raad de opdracht om onder meer een reglement van orde voor de advocaten en procureurs te maken. Hij concipieerde het Reglement III (*van de orde en discipline voor de Advoca-*

ten en *Procureurs*), dat overigens een kopie leek van het Franse besluit uit 1810. De kritiek op de mogelijkheid van vergaande staatsbemoeienis met de advocatuur bleef daardoor groot.¹

In deze bijdrage ga ik in op de historische ontwikkeling van de opleiding van (jonge) advocaten vanaf het einde van de achttiende eeuw in Nederland. De opleiding tot advocaat was vanaf die tijd regelmatig onderwerp van discussie onder juristen. De wetgever zweeg overigens gedurende lange tijd in alle talen. Het Reglement III uit 1838 had niets over de opleiding van advocaten bepaald. Dit veranderde in de herziene regeling van 1929, toen de raad van toezicht op grond van een nieuwe bepaling, art. 30 lid 2, de bevoegdheid kreeg om maatregelen te nemen ter bevordering van een behoorlijke uitoefening van de praktijk, zoals het verzorgen van een goede opleiding van en het geven van voorlichting aan (jonge) advocaten. Het heeft echter na 1929 nog decennia geduurd, voordat deze idealen ook maar enigszins verwezenlijkt zouden worden. Daarnaast ga ik in op het ontstaan van gedragsregels voor de advocatuur. Een goede opleiding en de naleving van de gedragsregels zijn de twee pijlers onder de vakbekwaamheid van de advocaat.

2 Opleiding van advocaten tot het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw

Het Romeinse recht heeft vanaf de stichting van de Nederlandse universiteiten in de zestiende eeuw tot de invoering van de nationale codificaties in 1838 het academische juridische onderwijs gedomineerd. Het werd op meer of minder praktische wijze gedoctrineerd. In de loop van de achttiende eeuw kwam er tevens aandacht voor het *ius hodiernum*, het hedendaagse recht, het geheel van Romeins, canoniek, feodaal en inheems recht dat gold in een bepaalde provincie. Proces- of praktijkrecht kwam nauwelijks aan bod. Slechts enkele hoogleraren, zoals C.H. Trotz (1703-1773), E. Wigeri (1713-1791) en F.A. van der Marck (1719-1800), maakten meer werk van de praktische opleiding van juristen. Opvallend is dat zij er niet voor terugschrokken een deel van dit op de praktijk gericht onderwijs in het Nederlands te verzorgen. Wigeri ging van de drie genoemden het verst. Hij verdedigde dat een student al tijdens zijn opleiding de praktijk van het recht moest bestuderen en niet na de afronding van zijn studie. Een advocaat mocht het vak niet onder de knie krijgen ten koste van zijn cliënten. Bovendien kon, zo meende Wigeri, een student aan de universiteit leren door fouten te maken.²

Wigeri stond in zijn tijd tamelijk alleen. Talloos waren de opmerkingen uit die tijd dat de academische opleiding ver afstond van de juridische praktijk. Gewoonlijk werd een aan

1 G.R. Rutgers, 'Reglement III', in: *Advocatenblad* 1977, p. 172-188; E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998* (Deventer 1998), p. 14-16.

2 B. Hempenius, 'La formation des jeunes avocats à la Cour de Frise au temps de la République des Sept Provinces Unies', in: O. Moorman van Kappen (red.), *Les Jurisdictions Supérieures* (Nijmegen 1994), p. 67-73; M.J.A.M. Ahsmann, 'Teaching the *ius hodiernum*: legal education of advocates in the Northern Netherlands (1575-1800)', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1997, p. 423-457. Over Wigeri: T.J. Veen, 'Elias Wigeri over het procesrecht als deel van de academische rechtenstudie', in: *Pro Memorie* 4.1 (2002), p. 87-100. M.J.A.M. Ahsmann, 'De advocatuur: een "nieuwe wereld" voor een afgestudeerd jurist in de 17^e en 18^e eeuw?', in: *Advocatendossier. De Advocatenstage nader bekeken* (Den Haag 2005), p. 12-25.

de Romeinse dichter Petronius (eerste eeuw na Chr.) ontleende metafoor gebruikt om dit gevoelen onder woorden te brengen: degene die (van de universiteit komende) in rechte moest optreden, meende in een ander gedeelte van de wereld verzeild te zijn geraakt.³ Dit gebrek aan praktische kennis is nooit reden geweest om aan de inschrijving als advocaat bij een van de provinciale hoven nadere voorwaarden of examens te verbinden. Eenieder die het doctoraat in de beide rechten (het Romeinse en het canonieke recht) had verworven aan een binnen- of buitenlandse universiteit, werd in de achttiende eeuw tot de balie toegelaten (behalve de Joodse *doctor iuris*; zie over de problematiek van de Joodse advocaten de bijdrage van Faber aan deze aflevering van *Pro Memorie*). Ook art. 1 van het Reglement III (1838) eiste voor toelating als advocaat nog steeds de graad van doctor in de rechten of een daarmee gelijkstaande buitenlandse graad. In het laatste geval had de advocaat in spe de bijzondere toestemming van de koning voor toelating nodig.

Van oudsher moest de advocaat goed worden onderscheiden van de procureur. De eerste was raadsman van partijen. De laatste deed de praktische ondersteuning van de advocaat. Men treft in de achttiende eeuw al de beeldspraak aan die tot in de twintigste eeuw heeft stand gehouden: 'de advocaat is de dokter, de procureur is de apotheker'. Een advocaat hoefde dus naar veler opvatting in de achttiende en negentiende eeuw niet over praktische vaardigheden te beschikken, behalve over een zeker gemak in het pleiten. En juist daarop waren het universitaire disputeren en promoveren gericht. De advocaat hoefde tijdens zijn studie evenmin praktische kennis op te doen. Hij leerde de dagelijkse gang van zaken in de praktijk door zich onder de hoede te stellen van een ervaren collega en/of van een procureur. Pas na zijn promotie moest degene die advocaat wilde worden, de schrijvers over de manier van procederen lezen. Daarna diende hij de in druk uitgegeven processtukken en pleitmemories te bestuderen, woonde hij zittingen bij, 'en eindelijk, onder het opzigt van een ervaren en geoeffend Practizijn' stak hij de handen zelf uit de mouwen.⁴

Dit ideeën over de opleiding tot advocaat zijn gedurende bijna de gehele negentiende eeuw blijkens de tamelijk schaarse literatuur onveranderd gebleven. De advocaat verwierf wetenschappelijke kennis aan de universiteit. De theoretische beginselen ontleende hij aan de studie van het Romeinse recht, de theorie der praktische rechtskennis aan de bestudering van het positieve recht. Een enkeling verdedigde zelfs dat de beoefening van het vaderlandse recht en het Romeinse recht op niets moest uitlopen zonder het licht van het natuurrecht. De gehele wetenschap der wetten was anders een donker doolhof van verwarring. Wel treft men in de eerste helft van de negentiende eeuw in plannen voor de herinrichting van de rechtenstudie de 'praktijk en manier van procederen' als nieuw vak aan.

Met de komst van de nieuwe nationale wetboeken in 1838 won het procesrecht aan gezag. Het kreeg vanaf 1840 een vaste plaats in het universitaire juridische onderwijs. Voor het exa-

3 Petronius in Sat. 1, zie C.J.H. Jansen, 'De verhouding tussen wetenschap en praktijk in de juridische opleiding van de 18e en 19e eeuw', in: *Nederlands Juristenblad* 1991, p. 564-565.

4 Ahsmann, 'Teaching the *ius hodiernum*', p. 451-457; J. van der Linden, *Regtsgeleerd, Practicaal en Koopmans Handboek* (Amsterdam 1806), p. xli-xliv.

men in het Romeinse en hedendaagse recht moest een mondelinge behandeling plaatsvinden van een artikel uit het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering en het Wetboek van Strafvordering (KB van 30 juni 1840, Stc. 163). Het Academisch Statuut van 1877 (KB van 27 april 1879) bestendigde deze plaats van de procesrechtelijke vakken in het juridische curriculum. De hoofdbeginselen van burgerlijke rechtsvordering en strafvordering moesten gekend worden voor het doctoraal examen in de rechtswetenschap (de tegenwoordige ‘mastergraad’). Vanaf dat moment startte de wetenschappelijke beoefening van deze rechtsgebieden.⁵

3 Kentering na de Procureurswet van 1879

De kentering in de heersende opvatting over de opleiding van de advocaat kwam na 1879 met de invoering van de Procureurswet, die mede tot doel had de proceskosten te vermindern.⁶ De gespecialiseerde en zelfstandig opererende procureur zou vanaf dat moment uit het Nederlandse rechtsleven verdwijnen. De dubbele rechtsbijstand werd opgeheven. Iedere advocaat was tevens procureur. Kennis van de rechtspraktijk werd daardoor voor hem onontbeerlijk. Twee vooraanstaande Haagse juristen, A.A. de Pinto (1828-1907) en A.P.Th. Eyssell (1837-1921), oefenden felle kritiek uit op de wet. Zij hekelden het feit dat advocaten werden gedwongen zich te belasten met procureurswerk, waarvoor zij niet waren opgeleid. Zij verrichtten daardoor werk voor een bezoldiging beneden hun stand en hun arbeid en zij waren onderworpen aan een streng disciplinair toezicht. Volgens Eyssell had de Procureurswet grote schuld aan de interne ondermijning van de balie. Zij had een grotendeels onherstelbare schade aangericht, omdat de *wezenlijke* balie ten dode was gedoemd.⁷ Nog in 1901 veroordeelde de Haagse advocaat en latere deken van de Orde van Advocaten J.M. Stipriaan Luiscius (1859-1936) de uitwerking van de Procureurswet. Deze wet had de advocaten als zodanig vermoord; zij had dat gedaan voor de ‘goedkoopte’. Stipriaan Luiscius zag niet hoe één persoon, al was het nog zo goedkoop, aan twee tegenstrijdige vereisten kon voldoen. De advocaat was de man, die adviseerde en pleitte. De procureur was de man, die stelde.

De Advocaat is het woord, de procureur is de pen. De Advocaat is de inhoud, de procureur is de vorm. De Advocaat is de dokter, die het recept voorschrijft; de procureur is de apotheker, die het recept gereed maakt. Maar een dokter behoort geen apotheker te zijn.⁸

5 J.H. van Reenen, *Algemeen overzicht der academische werkzaamheden van den toekomenden meester in de regten* ('s-Gravenhage 1836), p. 12-14 en p. 86 e.v.; T.J. Veen, ‘Inleiding’, in: T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987), p. 69-71; C.J.H. Jansen, ‘Natuurrecht of Romeins recht: enkele twisten uit de eerste decennia van de 19^e eeuw over de inrichting van het academische onderwijs’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1989, p. 137 en 140.

6 Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, p. 36 e.v.

7 A.P.Th. Eyssell, ‘Experimentum in corpore vili. De procureurswet en hare gevolgen’, in: *Themis* 1880, p. 356-388; A.A. de Pinto, ‘Een oorlogsverklaring aan de Procureurswet’, in: *Weekblad van het Recht* 1880, nr. 4529; A.P.Th. Eyssell, ‘De Procureurswet, de lex Hartogh en de toekomst der Balie’, in: *Themis* 1897, p. 133-168.

8 J.M. Stipriaan Luiscius, ‘Desiderata’, in: *Themis* 1901, p. 4-5.

In 1899 vergaderde de Nederlandse Juristen-Vereeniging (NJV) over de eisen voor de toelating tot de balie. Er waren maar liefst drie preadviseurs: Eyssell (raadsheer in de Hoge Raad), D. Simons (1860-1930; hoogleraar strafrecht in Utrecht) en G.H. van Bolhuis (lid van het Hoog Militair Gerechtshof). De hoogleraar A.F. de Savornin Lohmann (1857-1924) schreef een nota bij de preadviezen. De vraag kwam aan de orde of de stage een geschikt middel was om de onervarenheid van de pas gepromoveerde (dat wil zeggen de pas afgestudeerde) in de praktische procesvoering af te wenden. Eyssell maakte een bijna wereldomvattende tournee. Hij onderzocht de stage in Engeland, enkele Noord-Amerikaanse staten, Frankrijk, België en Duitsland. Ook de twee andere preadviseurs keken over de landsgrens. Hoe positief de stage in het buitenland soms ook uitpakte, de bijna algemeen gedeelde mening voor Nederland was dat te weinig advocaten een voldoende praktijk hadden om stagiairs aan het werk te houden. Een eventuele invoering van een stage werd gezien als een wassen neus. De meerderheid op de NJV-vergadering stemde dan ook tegen een stage.⁹ Een zekere misnoedigheid had zich meester gemaakt van de aanwezigen. Veel voorstellen om de kloof tussen universiteit en praktijk te dichten werden er niet gedaan, behalve suggesties als verplichte bijwoning van terechtzittingen en behandeling van pro-Deo-procedures onder toezicht van het bureau van consultatie. Sommige aanwezigen waren voorstander van de invoering van een extra post-universitair examen voor juristen die procureurswerk wilden doen. Dit examen diende betrekking te hebben op de toepassing van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering en de zegel- en registratiewetten. De benodigde kennis moest worden bijgebracht door een advocaat-procureur, die ruim gebruik moest maken van aktes en processtukken of door een rechter-plaatsvervanger die als docent wilde optreden.¹⁰ Anderen maakten deze Nederlandse voorliefde tot het instellen van weer een nieuw examen belachelijk.

Maar verder, de hemel spare ons van verdere examens, de eene helft van de bevolking is nu reeds gedurende het geheele jaar bezig, om de andere helft te examineren.¹¹

Het meest tot de verbeelding sprak het voorstel van de Haagse advocaat A.M.M. Montijn om in elk arrondissement twee advocaten-procureurs-docenten te benoemen. Zij zouden worden belast met de voorlichting en het onderricht van advocaten en procureurs.¹² Zijn idee is nooit in de werkelijkheid beproefd.

9 Eyssell, 'De Procureurswet', p. 153-155; A.P.Th. Eyssell, 'Moeten voor de toelating tot de rechtspraak en de magistratuur andere dan de bestaande eischen en waarborgen worden gesteld? Zoo ja, welke?', in: *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging (HNJV)* 1899-I, p. 19; D. Simons, 'Moeten voor de toelating [...]', in: *HNJV* 1899-I, p. 119-120 en 1899-II, p. 208; 'Adres der Amsterdamsche balie aan den minister van Justitie', in: *Weekblad van het Recht* 1890, nr. 5920.

10 Eyssell, 'Moeten voor de toelating [...]', in: *HNJV* 1899-I, p. 35-43; Simons, 'Moeten voor de toelating [...]', in: *HNJV* 1899-I, p. 84 e.v.; A.F. de Savornin Lohman, 'Nota', in: *HNJV* 1899-I, p. 193; 'Adres der Amsterdamsche balie', in: *Weekblad van het Recht* 1890, nr. 5920. G.H. van Bolhuis, 'Moeten voor de toelating [...]', in: *HNJV* 1899-I, p. 169, vond invoering van een examen ongewenst.

11 J.W. van den Biesen, 'Interventie', in: *HNJV* 1899-II, p. 14.

12 A.M.M. Montijn, 'Interventie', in: *HNJV* 1899-II, p. 74 e.v.

Op de universiteiten kwam aan het einde van de negentiende eeuw langzaam het uitgangspunt onder vuur dat de opleiding vooral gericht moest zijn op de theoretische (wetenschappelijke) vorming en dat praktische vaardigheden het beste in de praktijk geleerd konden worden. Steeds vaker werden klachten hoorbaar over burgers, die slachtoffer werden van de onkunde van pas beginnende advocaten. S.J. Fockema Andreae sr. (1844-1921) lanceerde in zijn rectorale rede uit 1894 het voorstel om aan de studenten de verplichting op te leggen tot arbeid in laboratoria en het volgen van polyklinieken.

Bij de polyklinieken moet hunne aandacht worden gevestigd op rechtsvragen, zooals zij in de rechtszaal, in de wetgevende lichamen, misschien ook in de pers vertoonen.¹³

Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw konden studenten deelnemen aan pleitcolleges en praktische oefeningen. De verantwoordelijkheid berustte bij de hoogleraren in de burgerlijke rechtsvordering en de strafvordering. Ik geef enkele voorbeelden. De Leidse hoogleraar H. van der Hoeven (1843-1924) en zijn Utrechtse collega Simons stelden hun studenten in staat kennis te nemen van de gang van zaken bij een strafprocedure door het lezen van dossiers van belangrijke rechtszaken. Zij lieten hen dagvaarding en vonnissen maken. De Amsterdamse hoogleraar G.A. van Hamel (1842-1917) bezocht met zijn studenten reguliere strafzittingen. 'Zoo ooit, dan werd hier bij 't zien van zoo schrille afwijkingen van het normale gemeenschapsleven de sociale betekenis van het strafrecht duidelijk. Bespreking van de behandelde zaken in een volgend college verhoogde de leerzaamheid van dit bezoek.' C. Asser (1843-1898), de naamgever van de Asser-serie, fingeerde processen (zoals over de vordering tot geldlening of echtscheiding). Soms nam hij een zaak, waarop hij als rechter had gezeten. Hij doorliep de rechtsmiddelen (verzet en hoger beroep), de wijze van behandeling en de 'gratis-procedure'. In Amsterdam gaf de advocaat D.E. Lioni (1862-1928) als privaattocht onderwijs over de praktijk van het burgerlijke procesrecht. Hij liet de studenten zelf stukken opstellen. De Nijmeegse juridische opleiding tot slot kende vanaf 1923 een verplichte oefenrechtbank (de *rota carolina*), waarin een civiel proces natuurgetrouw werd nagebootst.¹⁴

4 Opleiding van advocaten in eerste twee decennia van twintigste eeuw

In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw is veel geschreven over de (praktische) opleiding van (jonge) juristen, in het bijzonder die van aankomende advocaten.¹⁵ De Utrechtse

¹³ S.J. Fockema Andreae, *Het rechtsgeleerd bedrijf in Nederland* (Leiden 1894), p. 28.

¹⁴ Jansen, 'De verhouding tussen wetenschap en praktijk', p. 568; C.J.H. Jansen en R.J.Q. Klomp, *Hoogleraren aan het werk* (Nijmegen 1993), p. 36.

¹⁵ Een greep: I.H. Hijmans, 'De opleiding van den jurist', in: *Themis* 1902, p. 217-294; 323-402; R. van Woelderren, 'De praktische opleiding van den jurist in Nederland', in: *Rechtsgeleerd Magazijn* 1912, p. 46-76; S.J. Fockema Andreae, 'De opleiding onzer juristen', in: *Rechtsgeleerd Magazijn* 1914, p. 1-24; I.H. Hijmans, *De opleiding van den jurist*, Amsterdam 1919; A. Anema, 'Eenige opmerkingen over juridische opleiding', in: *Themis* 1919, p. 405-429. Zie voorts: J.H.A. Lokin en C.J.H. Jansen, *Tussen droom en daad. De Nederlandse Juristen-Vereniging 1870-1995* (Zwolle 1995), p. 209-218.

advocaat R. van Woelderens signaleerde dat Nederland in dit opzicht ver achterliep bij Frankrijk en Duitsland. Het eerstgenoemde land kende al sedert 1822 een verplichte driejarige stage, waarbij de jeugdige advocaat gedurende de eerste twee jaren niet het recht had om te *plaider ou écrire*. In Duitsland moest de afgestudeerde jurist zich door praktische studie voorbereiden op het assessors-examen. Tot die tijd was hij *Referendar*.¹⁶ Nederland kende sinds 1838 geen enkele nadere regeling: ieder die de graad van doctor in de rechten had, was bevoegd te worden ingeschreven als advocaat. Sterker nog, de traditionele opvatting over de opleiding genoot nog steeds veel steun onder juristen, hoewel zo nu en dan ook andere geluiden waren te horen. Volgens de Amsterdamse hoogleraar I. Henri Hijmans (1869-1937) bijvoorbeeld was de rechtswetenschap in de eerste plaats een wetenschap van de daad.

Het gaat bij haar in hoofdzaak om allerlei praktische werkzaamheden, als het opstellen van contracten, testamenten, processtukken, wetten, reglementen; het geven van adviezen, leiden van processen, pleiten; het verhooren van getuigen en deskundigen; het vormen en formuleren van oordeelen.¹⁷

De behartiging van het belang van de advocaat, daaronder begrepen zijn opleiding en zijn taken, werd in deze periode ter hand genomen door de Nederlandsche Advocaten-Vereeniging (NAV). Die was opgericht in 1915. Zij had in 1918 een eigen tijdschrift in het leven geroepen: het *Advocatenblad*. Het ontstaan van de NAV en haar orgaan was een teken aan de wand. Advocaten hadden in de negentiende eeuw een groot aandeel gehad in de Nederlandse rechtswetenschap. Zij stonden aan de wieg van tijdschriften als het *Weekblad van het Recht*, *Themis* en *Rechtsgeleerd Magazijn*. Zij vervulden een vooraanstaande rol in de Nederlandse Juristen-Vereeniging, de politiek en het algemene culturele leven. Vooral de Haagse advocatuur vormde in deze periode het centrum van juridisch Nederland. Onder de belangrijkste schrijvende advocaten waren veel Joodse juristen. De emancipatie van de Joden in 1796 betekende namelijk niet dat meteen alle carrières openlagen. Zij vonden aanvankelijk vooral een werkkring in het vrije beroep, zoals de advocatuur. Na de eerste decennia van de twintigste eeuw leken de advocaten zich uit het algemene juridische en culturele leven terug te trekken. Zij concentreerden zich meer en meer op het wel en wee van de eigen beroepsgroep. De specialisatie nam een voorzichtige aanvang. De toename van het aantal advocaten en de behoefte aan en noodzaak van inkomsten bij de jongeren hadden na het einde van de Eerste Wereldoorlog een mentaliteitsverandering onder de advocaten teweeggebracht. De *mores* waren niet langer vanzelfsprekend bekend bij iedere (beginnende) advocaat. De NAV en het *Advocatenblad* konden dit onderwerp niet langer negeren.

¹⁶ Van Woelderens, 'De praktische opleiding', p. 54-69.

¹⁷ Hijmans, *De opleiding van den jurist*, p. 8.

5 Begin van het einde van de traditionele opvatting

De opleiding van de advocaat werd in 1924 het onderwerp van de jaarvergadering van de NAV. De preadviezen van K.A. Rombach en jhr. H. de Ranitz verschenen in het juni-respectievelijk septemhernummer van het *Advocatenblad* uit 1924. Zij droegen als titel: Hoe ontwikkelt men zich tot een goed advocaat?¹⁸ Rombach zag hier een taak weggelegd voor de advocaten zelf. De opleiding van de jonge advocaat school in het creëren van een sterke onderlinge band. Die was, naar zijn mening, in zijn tijd verzwakt door de toename van het aantal advocaten. Onderlinge omgang leidde tot onderlinge opleiding in het vak tijdens de uitoefening daarvan. Rombach vond een verplichte stage ongewenst. Ervaringen uit het buitenland leerden volgens hem dat een verplichte stage een formaliteit was en inhoudelijk niets voorstelde. De jonge advocaat moest zichzelf gedurende de eerste jaren van zijn praktijk als leerling beschouwen. Hij diende de leiding te zoeken van een ervaren confrère. De orde moest bevorderen dat de jonge advocaat zittingen bijwoonde en moest advocatenbijekomsten organiseren, waar de jongeling zich oefende. Tevens kon het geen kwaad dat hij naar het buitenland ging om te zien hoe advocaten daar een zaak voor de rechter behandelden.¹⁹ Ook De Ranitz zocht de oplossing in de confraterniteit, de welwillendheid en hulpvaardigheid van advocaten onderling. Op de universiteit had de jonge advocaat heel veel niet geleerd, waaraan hij in de praktijk behoefte had als aan dagelijks brood. Hij deed deze kennis op door voortgezette oefening in de praktijk, door aanraking met het leven en naar het voorbeeld en onder de voorlichting van een meer ervaren confrère. De Ranitz was, evenals de meerderheid van de op de vergadering aanwezige advocaten, tegen de invoering van een stage ('een uitheemsch instituut'). Hij zag wel wat in de aanstelling van een patroon. De meerderheid van de vergadering was ook tegen dit idee.²⁰

Achteraf beschouwd is de weerstand tegen de postdoctorale opleiding van de jonge advocaat, onder meer door stage en patronaat, tijdens de vergadering van de NAV van 1924 te karakteriseren als een achterhoedegevecht. Vijf jaar later kreeg de raad van toezicht, zoals in de inleiding van dit artikel werd opgemerkt, op grond van art. 30 lid 2 van het herziene Reglement III de bevoegdheid maatregelen te nemen op het gebied van opleiding en voorlichting ten behoeve van advocaten die nog niet gedurende drie jaren waren ingeschreven. In de loop van de jaren dertig van de twintigste eeuw kwam bij de meeste balies in de grote steden het patronaat van de grond, hoewel tijdens de vergadering van de NAV van 1936 de verplichte werkzaamheid ten kantore van een oudere advocaat nog werd verworpen. In het kader van de opleiding van jonge advocaten werden, eveneens in de jaren dertig, jonge balies opgericht. Vermoedelijk is de idee van een jonge balie overgewaaid uit België. Ook werden cursussen voor hen (vrijwel) algemeen wenselijk geacht. De opleiding van de advocaat werd, kortom, eindelijk ter hand

¹⁸ Voor een bespreking: Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, p. 107 e.v.

¹⁹ K.A. Rombach, 'Hoe ontwikkelt men zich tot een goed advocaat?', in: *Advocatenblad* 1924, p. 83-89.

²⁰ H. de Ranitz, 'Hoe ontwikkelt men zich tot een goed advocaat?', in: *Advocatenblad* 1924, p. 103-120, in het bijzonder p. 107 en 115.

genomen. De Nijmeegse hoogleraar en bedrijfsjurist P.W. Kamphuisen (1897-1961) en de advocaat C.R.C. Wijckerheld Bisdom zouden in hun preadvies voor de NAV in 1941 de noodzaak van een stage op een advocatenkantoor bepleiten, een opvatting die toen op de vergadering breed werd gedeeld. Het tij was vanaf dat moment definitief gekeerd, hoewel de invoering van de stage nog ruim tien jaar op zich liet wachten. Op 10 februari 1955 trad de Stageverordening van de Nederlandse Orde van Advocaten in werking, die overigens bij KB van 11 juni 1955 (*Staatsblad* 239) weer gedeeltelijk werd vernietigd.²¹ De verplichte stage bleef gehandhaafd.

6 De advocatenstandaard in de eerste decennia van de twintigste eeuw

In de eerste decennia van de twintigste eeuw groeide door de toename van het aantal (jonge) advocaten en de lossere wordende onderlinge band binnen de balie de behoefte aan een algemene *code d'honneur* voor de advocatenstand. De standaard uit de tijd van de doorluchtige keizers Leo en Anthemius (levend in de vijfde eeuw na Christus) was wel erg uit de mode. Zij hadden voorgeschreven dat niemand tot het consortium van advocaten (de balie) mocht worden toegelaten, indien hij niet was ingewijd in de heilsgeschiedenis van de heilige katholieke religie (Codex Justinianus 2,6,8). De vraag rees: wie was een goede advocaat? Wat moest hij doen of nalaten? Naar welke regels had hij zich te gedragen? Stipriaan Luiscius schreef in 1913 onder de titel *De advocaat* een artikel over de plichten van de advocaat tot nut van de beginnende jongelingen.²² De eerste plicht van een advocaat was onvermogen cliënten even goed te behandelen als vermogen. De toevoeging mocht niet alleen aan de jongste advocaat geschieden. Hij was niet het lastdier van de balie. De allerjongsten behoorden bovendien een leertijd bij een oudere advocaat door te maken. Stipriaan Luiscius was voorstander van een verplichte stage. 'Men leert de praktijk alleen in de praktijk. Geef aan iederen jongen Advocaat eenen patroon, die hem doceert en steunt gedurende een paar jaar' (p. 82). Een advocaat mocht direct noch indirect reclame maken; hij bezocht cliënten, behoudens uitzonderingsgevallen, niet thuis; hij 'declareerde' matig; hij was niet praktijkziek. 'Het najagen van de praktijk om haar geldelijk voordeel is even afkeurenswaardig als het trouwen van een meisje om haar geld' (p. 86). Een advocaat mocht geen handel drijven. 'Met straf moest bedreigd worden ieder Advocaat, die een winstgevend beroep heeft' (p. 92). Hij mocht geen lid zijn van de Tweede Kamer. Partijpolitiek verlaagde zijn vak. 'Het peil der Kamer is zoo gedaald, dat het voor eenen Advocaat gevaarlijk is in die atmosfeer te verkeerden' (p. 93). Een advocaat was betrouwbaar. Hij rekte niet (zie overigens al Codex Justinianus 2,6,6,4), hij schold niet en hij chicaneerde niet. Hij speelde open kaart tegenover zijn cliënt en betrachtte geheimhouding tegenover derden. Hij trok bovendien geen kwade zaken aan, etc. De door Stipriaan Luiscius geformuleerde

²¹ Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, p. 195 e.v. De Nederlandse Orde van Advocaten zag op 1 oktober 1952 het levenslicht. De publiekrechtelijke Orde was de opvolger van de privaatrechtelijke NAV (opgericht in 1915).

²² J.M. Stipriaan Luiscius, 'De advocaat', in: *Themis* 1912, p. 79-100.

gedragsregels kregen een brede verspreiding. Zij verschenen in een zelfstandige uitgave bij de Haagse uitgeverij Belinfante. Het boekje beleefde in 1930 nog een tiende verbeterde druk. Wie honderd exemplaren tegelijkertijd aanschafte, kreeg 50% korting.²³

Ook de NAV had niet stil gezeten. Een commissie uit haar midden had in 1921 een Ontwerp-verzameling Eereregelen voor de advocaten opgesteld.²⁴ Die waren aanzienlijk beknopter en minder idealistisch dan die van Stipriaan Luiscius. De commissie verbood eveneens het maken van reclame en achtte bepaalde – niet met name genoemde beroepen – onverenigbaar met de advocatuur. Voorts formuleerde zij gedragsregels voor de verhouding van de advocaat tot zijn cliënt, tot zijn confrères en tot de rechterlijke macht. Deze regels werden herzien en uitgebreid in 1939. Zij werden gepubliceerd in het *Advocatenblad*²⁵ onder de titel: Ere-regelen voor advocaten. Zij bevatten – meer dan de erencode uit 1921 – menige norm die aan de wenken van Stipriaan Luiscius doet denken. Volgens de commissie die zich in 1968 over de ereregels voor de advocatuur boog, had de inhoud van de regels uit 1939 in de praktijk nagenoeg algemeen ingang gevonden.²⁶

7 Ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog zijn de ontwikkelingen ten aanzien van de opleiding van advocaten allerminst snel gegaan. Zij werd stiefmoederlijk behandeld. In 1952 kwam de Advocatenwet tot stand. De Nederlandse Orde van Advocaten werd ingesteld in de vorm van een publiekrechtelijke beroepsorganisatie. Zij was bevoegd eigen verordeningen op te stellen. Niet veel later, in 1955, volgde de Stageverordening, die de verplichte stage invoerde. Deze verplichtstelling had echter weinig gevolgen voor de opleiding van jonge advocaten. Er gebeurde niet veel op onderwijsgebied. Het voor de oorlog georganiseerde onderwijs was geleidelijk aan weer verdwenen. Pas vanaf het einde van de jaren zestig volgden her en der in den lande cursussen voor stagiairs. De professionalisering van de cursussen dateerde van weer wat later. Het verhoogde aanbod van postacademisch onderwijs hing vooral samen met de toename van het aantal advocaten-stagiairs. In 1969 waren dat er nog maar 91, in 1976 942. De specialisatie zette bovendien door in de advocatuur. Ook andere factoren speelden een rol. De universitaire juridische opleidingen veranderden ingrijpend, onder meer door de massale toestroom van studenten, de verkorting van de studieduur, de differentiatie van vakken e.d. Een structurele aanpak van de opleiding van stagiairs was onafwendbaar. Ik verwijs voor details van deze aanpak naar het prachtige boek van Emile Henssen.²⁷

De ontwikkelingen werden tamelijk stormachtig vanaf het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Zij hingen deels samen met de wijziging van de Stageverordening in 1988, die op

²³ Zie voor een vergelijkbaar boekje het in 1921 te Leiden verschenen *Het beroep van advocaat* van J.H. Telders.

²⁴ Gepubliceerd in *Advocatenblad* 1921, p. 45-49.

²⁵ *Advocatenblad* 1939, p. 117-128

²⁶ Ereregelen voor de advocaten 1968, p. VII.

²⁷ Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, p. 248-252.

1 maart 1989 in werking trad.²⁸ Vanaf dat moment was sprake van een verplichte beroepsopleiding (BO) voor beginnende (eerstejaars) advocaten. Die startte feitelijk al in september 1988. Volgens Henssen was dit tot dan toe een van de belangrijkste prestaties van de Nederlandse Orde van Advocaten (p. 252). De BO legde de basis voor de algemene advocatenpraktijk. Het centrale leerdoel van de BO was volgens de *Opleidingsgids Beroepsopleiding Advocatuur 2007* (p. 7): ‘de stagiaire is in staat na de Beroepsopleiding adequaat te adviseren en te procederen in eenvoudige bestuursrechtelijke, strafrechtelijke en civielrechtelijke zaken, zonodig in overleg met zijn patroon.’

Met de BO was de beginnende advocaat er niet. Advocaten-stagiairs kregen eerst de mogelijkheid, maar zij werden later verplicht in hun tweede en derde jaar verdiepings- en profileringsvakken te volgen (de zogeheten Voortgezette Stagiaire Opleiding, VSO). Sommige plaatselijke orden stelden daarnaast nog aanvullende eisen. Er ontstonden allerlei specialisatieopleidingen, aangeboden door instanties als de Grotius Academie of het Utrechtse opleidingsinstituut OSR. De trefwoorden van al deze opleidingen waren en zijn vaardigheid, praktijkgerichtheid, vakkennis en attitude.

8 De recente geschiedenis

De recente geschiedenis heeft geen rust gebracht met betrekking tot de opleiding van (beginnende) advocaten. In 2008 hebben veertien randstedelijke, commercieel en internationaal georiënteerde advocatenkantoren de handen ineengeslagen. Zij hebben samen met het Nijmeegse Centrum voor Post-academisch juridisch onderwijs (CPO) en Juridisch PAO Utrecht de *Law Firm School* opgericht, die een groot aantal vakken uit de beroepsopleiding voor deze kantoren gaat verzorgen. Andere grote commerciële advocatenkantoren, zoals De Brauw Blackstone Westbroek en Clifford Chance, kennen grotendeels een eigen inrichting van de beroepsopleiding. Het Nijmeegse CPO heeft zich ontwikkeld tot de grootste universitaire aanbieder van postacademisch juridisch onderwijs.

Het moderne uitgangspunt in de opleiding van jonge advocaten lijkt te zijn dat de universitaire studie, de BO en de VSO gezamenlijk de grondslag leggen voor de vakinhoudelijke kennis van de beginnende advocaat. Naast dit stagetraject geschiedt de vorming van de advocaat in de praktijk en wel door het omgaan met cliënten, het werken met andere advocaten, het schrijven van stukken, het onderhandelen etc. (de zogeheten beroepsvorming). Door deze vorming vindt de internalisering van de normen en waarden van de advocaat plaats. Ahsmann heeft zich recent uitgesproken voor de revitalisatie van het aloude gilde-model. Volgens haar droeg de meester-gezel-relatie van vroeger al de hedendaagse dubbele doelstelling van vorming tot vakinhoudelijke deskundige en de vorming tot professional (het leren van mores, kernwaarden e.d.) in zich.²⁹

²⁸ Vgl. S.C.J.J. Kortmann, ‘De juridische opleiding, pre- en postdoctoraal’, in: *Nederlands Juristenblad* 1990, p. 587-592.

²⁹ R.C.H. van Otterlo, ‘Van jurist naar advocaat: de Beroepsopleiding Advocatuur en de Voortgezette Stagiaire Opleiding, een weg naar vakbekwaamheid’, in: *Ars Aequi* 56.3 (2007), p. 272-276; R.C.H. van Otterlo, ‘De opleiding tot advocaat: op weg

Het sluitstuk van de opleiding van de tegenwoordige advocaat is de zogeheten permanente opleiding (PO). Die is verankerd in de Verordening Permanente Opleiding uit 1996. Het doel van de PO is dat de advocaat zich onderwerpt aan een levenslang leren. Op deze manier blijft zijn kennis van het vak op peil en actueel. Iedere jaar opnieuw moet hij een verplicht aantal studiepunten (met een minimum van zestien) behalen.

9 Besluit

Wie kent niet de sage van de advocaat Ivo uit Bretagne? Bij verrassing was hij van alle advocaten in de hemel gekomen en hij zit er nog steeds, omdat hij er zich alleen door een deurwaarder uit wil laten zetten. Advocaten, hun vermeende geldzucht, maar ook hun opleiding zijn al eeuwenlang onderwerp van discussie. Die debatten gaan tot de dag van vandaag door. Advocaten bleken een behoudend volkje. Eeuwenlang overheerste de opvatting dat een advocaat zich vormde in de praktijk, door het opdoen van ervaring. De beste leerschool voor de jongere advocaat was de omgang met een oudere, die hem voorlichtte en uit de brand hielp. Als gevolg van de invoering van de Procureurswet van 1879 ontstonden de eerste barsten in deze traditionele opvatting.

In de jaren na de Eerste Wereldoorlog werd duidelijk dat de traditionele opvatting niet langer meer houdbaar was. De toename van het aantal advocaten, de mentaliteitsverandering, de toenemende complexiteit van de juridische problemen, de beginnende specialisatie en de veranderde verhoudingen tussen advocaten onderling vroegen om opleiding van en voorlichting aan beginnende advocaten, niet alleen inhoudelijk maar ook wat betreft de gedragsregels waarnaar zij zich in hun praktijkuitoefening moesten richten. Van de universitaire opleiding werd slechts een geringe bijdrage verwacht. Zij moest zich richten op academische, *wetenschappelijke* vorming. De praktijk mocht uiteraard de theorie bevruchten, maar de juridische opleiding was geen beroepsopleiding. De meeste faculteiten hadden overigens vanaf het einde van de negentiende eeuw *practica* en oefenrechtbanken e.d. in het curriculum opgenomen om de kloof tussen universiteit en beroepspraktijk enigszins te overbruggen.

Na hardnekkig verzet van de advocaten zelf kwam de stage er pas ruim na de Tweede Wereldoorlog, terwijl in de ons omringende landen al lang positieve reacties vielen op te tekenen over dit instituut. Ook andere broodnodige veranderingen met betrekking tot de opleiding van advocaten sijnelden slechts langzaam door vanaf de jaren zeventig/tachtig van de vorige eeuw. Vanaf dat moment begon de professionele aandacht voor de vakbekwaamheid van de advocaat. De bevordering daarvan werd meer en meer op systematische en samenhangende wijze ter hand genomen. Ondanks deze laat ingezette professionalisering brengen de woorden van Stipriaan Luïscius een volgens mij door advocaten van alle tijden gedeeld gevoel tot uitdrukking: 'Er is geen schooner vak in de wereld dan de advocatuur.'³⁰

naar professionaliteit', in: W.M.J. Bekkers e.a. (red.), *De advocatenstandaard* (Den Haag 2007), p. 13-20; M.J.A.M. Ahsmann, 'Meesterproef gevraagd. Gildemodel voor advocatuur gemoderniseerd', in: *Advocatenblad* 2008, p. 700-702.

30 Stipriaan Luïscius, *De advocaat* ('s-Gravenhage 1930), p. 3.

DE EER VAN DE STAND

1 Inleiding

Deze bijdrage handelt over de historische context van de gedragsregels voor advocaten in Nederland, een thema dat uiteraard beperking behoeft. Het ligt voor de hand om het Reglement III als belangrijk element van die context daarbij aan de orde te stellen. Dat is immers de regeling die ten tijde van de publicatie van de eerste gedragsregels, en tot lang daarna, de basis vormde van het disciplinaire toezicht over advocaten. Daarmee is het te onderzoeken tijdperk in beginsel beperkt tot de periode ná 1838, aangezien het Reglement III uit dat jaar stamt. De regeling is echter niet goed te begrijpen zonder enige wetenschap over het Napoleontische decreet waarop de regeling gebaseerd is. Er zal echter ook een nog oudere bron van inspiratie voor sommige formuleringen uit dat decreet aan de orde komen, zodat het verhaal uiteindelijk enige wortels heeft in het Frankrijk van de zeventiende eeuw.

In de tweede plaats wordt een ‘Hollandse’ bron besproken die invloed op de gedragsregels heeft gehad, in de persoon van Joannes van der Linden, die niet alleen dacht en werkte vanuit het oud-Hollandse recht, maar ook de Franse tijd meemaakte, sterk betrokken was bij de codificatieperikelen van het prille Nederlandse koninkrijk en bovendien veel goeds zag in de Franse rechtsleer. Enkele van zijn opvattingen worden besproken aan de hand van de thema’s waar het in de gedragsregels eigenlijk altijd om draait: reputatie en integriteit. De genoemde begrippen genieten nog altijd een hoge actualiteitswaarde; zo zal ‘integriteit’ binnen enkele jaren als kernwaarde van de advocaat in de Advocatenwet worden opgenomen.¹ Het werk van Van der Linden is aanleiding om in te gaan op een met de integriteit en reputatie samenhangende eis die al ver voor de negentiende eeuw aan advocaten werd gesteld, namelijk dat zij alleen rechtvaardige zaken verdedigen. Uit dit overzicht blijkt al dat het een enigszins associatief samengestelde compositie is geworden. Getracht is om te vermijden dat deze bijdrage een overzicht van data van inwerkingtredingen en opsommingen van inhoudsopgaven zou worden. De rode draad is de eis die altijd weer aan advocaten is gesteld, dat zij een aspiratieve moraal² hanteren, meer wensen te betekenen voor de rechtsbedeling dan enkel het verlenen van een juridische dienst, maar dat zij als

1 Wet van 23 juni 1952, Stbl. 1952, 365.

2 Deze term ontleen ik aan L.L. Fuller, *The Morality of Law* (New Haven 1969), p. 5, die – kort gezegd – onderscheidt tussen een minimum moraal, aangeduid door regels die dienen te worden nageleefd (*morality of duty*), en een (meer) aspiratieve moraal, die – net als in Aristoteliaanse ethiek – in het geval van beroepsbeoefenaren als een ideale standaard van beroepsuitoefening wordt nagestreefd.

bemiddelaars tussen volk en recht de rechtvaardigheid zouden dienen. De gedragsregels zijn er gekomen omdat zij die eisen aan zichzelf stelden.

2 De Franse afstamming van de ‘eer’ van de stand der advocaten

De eerste Nederlandse gedragsregels waren in zekere zin gericht op het bewaken van een onzuiver vertaald ideaal; zij legden de advocaat namelijk verplichtingen op die zouden moeten voorkomen dat de advocaat inbreuk zou maken op ‘de eer van de stand der advocaten’. Dat begrip heeft tot 1986 deel uitgemaakt van de Advocatenwet³ en kwam al voor in het Reglement III, de verordening die sinds 1838 de verplichtingen en rechten van de advocaten regelde. Om meer dan één reden is het in historisch opzicht echter een onjuiste weergave van waar de gedragsregels voor staan. De achtergrond ervan en van het genoemde Reglement zal in deze paragraaf uiteengezet worden. Overigens sprak De Pinto al in 1842 de hoop uit dat het gerucht, dat het Reglement zou worden herzien of liever nog afgeschaft, op waarheid berustte. De eer der orde zou dit vorderen, maar ook de waarachtige belangen van justitie, meende hij; het reglement ‘[is] nog erger, nog slechter, nog gebrekiger [...], dan het Napoleontische decreet, waaruit het geput is’.⁴

Het decreet van Napoleon, waar De Pinto aan refereert, is het ‘Décret impérial du 14 décembre 1810 contenant règlement sur l’exercice de la profession d’avocat et la discipline du barreau’, een uitvoeringsbesluit van de wet uit 1804 waarmee de advocaten in Frankrijk weer werden heringevoerd. Het decreet gaf de grondslagen van de advocatuur in hoogdravende bewoordingen weer. De preambule (‘Napoleon’) zegt dat in het belang van de rechterlijke organisatie en de rechtspleging het *tableau* van de advocaten weer is ingesteld, als één van de meest passende wijzen om de navolgende waarden te handhaven: ‘la probité, la délicatesse, le desintéressement, le désir de la conciliation, l’amour de la vérité et de la justice, un zèle éclairé pour les faibles et les opprimés’, die immers de grondslagen van hun stand vormen.⁵

Direct aansluitend aan het aldus bezingen van de edele waarden van het beroep, kondigt het decreet streng disciplinair toezicht aan dat de rechterlijke macht over de advocatuur zal moeten uitoefenen om het nobele karakter en de vrijheid ervan te waarborgen, door het onderdrukken van uitspattingen en opstandigheid. Ondanks de mooie woorden over de hoge idealen, die later een eigen leven gingen leiden,⁶ was Napoleon immers in de eerste

3 Tot de inwerkingtreding op 1 februari 1986 van de wet tot wijziging van de Advocatenwet van 12 september 1984, in: Staatsblad, p. 417.

4 A. de Pinto, ‘De Advokatie – Het Reglement van Orde’ I, in: *W.* (1842), nr. 316 (zie ook E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland, 1798-1998* (Deventer 1998), p. 29). In 1844 werd het reglement inderdaad aangepast – mogelijk juist onder invloed van De Pinto’s commentaar, als *selffulfilling prophecy*.

5 De versie die ik heb geciteerd is opgenomen bij A. Dupin aîné, *Profession d’avocat* (Parijs 1832), p. 591.

6 Bijv. M. Loth haalt recent aan in zijn betoog dat de advocatuur ‘vroeger’ nog een beroep was waar de professionaliteit voorop stond en niet de commercie, M.A. Loth, ‘De publieke verantwoordelijkheid van de advocatuur’, in: *Advocatenblad* 2003, p. 25.

plaats beducht voor een te grote politieke autonomie van de balie.⁷ Over een eerder ontwerp van het decreet schreef hij aan zijn kanselier Cambacérès dat het lang niet ver genoeg en dat het absurd was, dat het vrijwel geen mogelijkheden gaf om tegen de opstandelingen, misdaadplegers en verraders – lees: advocaten – op te treden.⁸

Het is dan ook onjuist om de bewoordingen uit het decreet ‘*au sérieux*’ te nemen, in de zin dat het een weergave van een historisch bestaande situatie of van een realistisch zelfbeeld van de advocatuur zou zijn. Verpaalen meent zelfs dat het fraaie beeld dat van de advocatuur wordt geschetst, het *nobile officium* waarin idealisme en belangeloosheid voorop staan, een negentiende-eeuwse uitvinding is van ‘een roemrijk verleden, dat in de rechtsbronnen van het *ancien régime* niet is terug te vinden’.⁹ Helemaal terecht is dat echter niet. Een voorbeeld van hetzij verheven, hetzij hoogdravend denken over de advocatuur in het *Ancien Régime* is de befaamde rede van d’Aguesseau over de onafhankelijkheid van de advocaat uit 1693.¹⁰ Die heeft de latere beeldvorming over de advocatuur zonder twijfel in sterke mate beïnvloed.¹¹ Ik geef een korte samenvatting van een deel van zijn betoog weer.¹²

d’Aguesseau stelt dat de mens naar vrijheid streeft, maar doordat hij altijd verlangt meer te hebben, toch zijn leven lang onderworpen is. De orde van advocaten slaagt er echter in haar onafhankelijkheid en vrijheid te behouden: want vrij, maar niet zonder nut voor zijn land, is de advocaat toegewijd aan het volk, maar is hij niet haar slaaf.¹³ De advocaat slaagt erin zijn vrijheid te behouden doordat hij niet op zijn eigen belangen is gericht, maar zijn passies onderwerpt aan de rede en de rede aan de gerechtigheid. Toch kan noch de rede, noch de gerechtigheid alleen staan. Uiteindelijk is het hoogste doel het dienen van het algemeen welzijn. Daarnaast is de advocaat verantwoording verschuldigd tegenover de partijen en de rechters. Hij beweegt zich dus in een complexe verhouding met het algemeen belang, de partijen en de rechterlijke macht. Om die bijzondere status te handhaven, is zijn onafhankelijk-

7 G.R. Rutgers, ‘Reglement III – Een onderzoek naar het ontstaan van het Reglement van orde en discipline voor de advocaten en procureurs in Nederland rond 1838’, in: *Advocatenblad* 1957, p. 172; O.A.C. Verpaalen, ‘Preadvies “Zijn nadere wetgevende voorzieningen op het gebied van het tuchtrecht en het tuchtprocesrecht wenselijk?”’, in: *Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereniging* (Zwolle 1971), p. 26. Blijkbaar vreesde Napoleon de advocaten meer dan de rechters, aan wie hij immers het toezicht over de advocaten opdroeg.

8 Rutgers, ‘Reglement III’, p. 173; Van Boneval Faure merkte op dat dit decreet ‘de hooge waardij’ van de advocatenstand wel op de voorgrond stelde, maar dat het reglement nog meer gericht was op het in toom houden van wetteloosheid en weerspannigheid (van advocaten), R. van Boneval Faure, *Het Nederlandsche burgerlijk procesrecht*, I (Leiden 1893), p. 193. Ondanks deze kritiek is het decreet later wel weer, met instemming, geciteerd door de Commissie A.F. Visser van IJzendoorn, die de Ereregelen 1968 opstelde, zie A.F. Visser van IJzendoorn, *Ereregelen voor de advocaten 1968, samengesteld door de commissie, bij besluit van 22 april 1961 door de Algemene raad van de Nederlandse Orde van Advocaten aangewezen, om na te gaan of de tekst van het ontwerp herziene ere-regelen voor de advocaten, opgesteld in 1939, herziening behoeft*. Rotterdam 1968.

9 Verpaalen, ‘Preadvies’, p. 28.

10 M. Pardessus (ed.), *Oeuvres complètes du chancelier d’Aguesseau* (Nouvelle édition; Parijs 1819), p. 1-13. Volgens Dupin, *Profession*, p. 550, heeft de kanselier zijn rede in 1698 gehouden.

11 F. Prischl, *Advocatur und Anwaltschaft* (Berlijn 1888), p. 1, bijvoorbeeld, hangt zijn boek op aan een overbekend, aan d’Aguesseau ontleend motto (door Mollot ook aangehaald in zijn *Règles de profession*): ‘L’ordre des avocats est aussi ancien que la magistrature, aussi noble que la vertu, aussi nécessaire que la justice’.

12 In belangrijke mate gebaseerd op de samenvatting die Karpik weergeeft, L. Karpik, *French Lawyers. A Study in Collective Action, 1274-1994* (Oxford 1999), p. 51-55.

13 Pardessus, *d’Aguesseau*, p. 3.

d'Aguesseau.

heid cruciaal; het is een noodzakelijke voorwaarde voor het verkrijgen van gerechtigheid. Om de onafhankelijkheid te verkrijgen en te behouden, dient de advocaat het algemeen welzijn na te streven.

De essentie van het betoog is dus: de advocaat is een bemiddelaar tussen het algemeen belang, de partijen en de rechterlijke macht en zijn inzet kenmerkt zich door belangeloosheid. Zijn onafhankelijkheid dient niet zozeer te worden gezien als onafhankelijkheid van de staat, maar vooral als onafhankelijkheid van materieel gewin en van zijn cliënt. In termen van een oosterse wereldbeschouwing zou deze door d'Aguesseau beschreven staat als 'onthecht' kunnen worden aangeduid. Daardoor heeft hij zijn handen vrij om de gerechtigheid en de rede te dienen.

Bij de lezing van zijn rede valt in de eerste plaats op dat d'Aguesseau bij voortduring refereert aan de *gloire*, de roem van het advocatenberoep. Verder wijst Karpik erop hoezeer het verbinden van bepaalde emoties aan deugden het betoog van d'Aguesseau, als een kind van zijn tijd, kenmerkt. Het is frappant om in het Napoleontisch decreet, naast de rechtshapenheid en de door d'Aguesseau gepresenteerde belangeloosheid, die verbondenheid van passie en deugd terug te vinden, namelijk in het verlangen naar verzoening, de liefde voor de waarheid en de rechtvaardigheid en een passionele toewijding aan de zwakkeren en onderdrukten.¹⁴ Het is, mede gegeven het aanzien van d'Aguesseau, dan ook meer dan waarschijnlijk dat het decreet van Napoleon nog door diens redevoering is beïnvloed.

De conclusie is dat, alleen al gegeven dit voorbeeld, Verpaalen te stellig is, wanneer hij zegt dat er niets van een romantisch, roemrijk verleden van de advocatuur in de rechtsbronnen van het *ancien régime* is terug te vinden. Zo de ideologie van onafhankelijkheid en belangeloosheid door d'Aguesseau al niet is uitgevonden, heeft deze dank zij hem toch grote bekendheid en invloed gekregen.

¹⁴ Passionele toewijding is een vertaling van *zèle*, dat dezelfde etymologische oorsprong heeft als het Engelse *zealous* [Latijn: *zelus*, *Oxford English Dictionary*, <http://dictionary.oed.com/>]. Ik vermeld dit, omdat één van de voornaamste karakteristieken van de ideologie van de advocatuur in Angelsaksische landen de *zealousness* is waarmee de advocaat zijn cliënt moet bijstaan. In Nederland komt dit slechts in beperkte mate tot uitdrukking in de vereiste partijdigheid.

3 Meijer over de advocatuur

In aansluiting op de bespreking van het betoog van d'Aguesseau is het, ter nadere plaatsbepaling van de advocaat in de maatschappij, goed om te herinneren aan het werk van een Nederlandse jurist uit de negentiende eeuw. Hiervoor is De Pinto al even als woordvoerder van de 'advocatuur Nederland, begin negentiende eeuw' ten tonele gevoerd, maar van groter belang voor die plaatsbepaling is wellicht het werk van Jonas Daniël Meijer.¹⁵ In zijn *Esprit, origine et progrès des institutions judiciaires des principaux pays de l'Europe* wijdt hij een hoofdstuk aan de advocatuur.¹⁶ Hij wijst daarin op de 'politieke' functie van de advocatuur, namelijk het betrekken van het volk bij de wetgevende en de rechterlijke macht, maar bespreekt vooral de rol van de advocaat, die, in zijn partijdige optreden voor zijn cliënt, mede fungeert als steun en toeverlaat van de rechterlijke macht. Daartoe moet hij beschikken over de nodige kwaliteiten, zoals wetskennis en een hoge moraal die hem leiden bij zijn eervol, vrij en onafhankelijk optreden. Indien de advocaat de grenzen aan zijn vrijheid niet kent en anderen kwetst of hogere principes aantast, dan is het aan de balie om hem terecht te wijzen, niet aan de rechter of de wet. In een niet-despotische samenleving kan de advocaat dankzij zijn morele gezag de rol van intermediair vervullen tussen de wet en het volk, door een belangrijke rol te spelen bij de toepassing van de wet.

Deze stellingname valt te lezen als een kritiek op het – niet genoemde – Reglement III, maar het herinnert bovendien aan het betoog van d'Aguesseau, die eveneens een rol als bemiddelaar voor de advocaat weggelegd ziet. Ligt bij hem het accent op een invulling van die rol die doet denken aan een *contrat social*-theorie¹⁷, bij Meijer is de bemiddelaarsrol sterker toegesneden op de rechtsbedeling. Hierna volgt een passage, waarin Meijer een somber beeld schetst van de gevolgen, wanneer 'de heersende macht' deze uitgangspunten niet deelt:

Het is slechts uit onwetendheid van deze principes en dwaling over het werkelijke doel van de maatschappij, of uit machtmisbruik, dat men de openbare verdedigers heeft kunnen beschouwen als instrumenten van het gezag, wat hen enkel blinde onderworpenheid en passieve gehoorzaamheid oplegt en hen de mogelijkheid onthoudt om een rol te spelen bij de rechtstoepassing. Wanneer de onderdanen hun rechten in het geheel niet kennen, wanneer zij die gehouden zijn het recht toe te passen de rechtsbedeling zien als een gunst, wanneer er bij gebrek aan een publieke opinie geen tegenwicht bestaat tegen het gezag, wanneer, ten slotte, de verdedigers slechts het aanzien genieten van ondergeschikte werktuigen die een dringend verzoek kunnen richten tot hun meerdere, wordt het beroep van advocaat verlaagd en gekleineerd tot een ambtenaar, met uitzondering van een klein aantal zaken waarin het gezag zich graag

15 De eerste advocaat van Joodse afkomst die onder invloed van de vrijheden van de Franse revolutie in 1796 bij het Hof van Holland werd toegelaten, zie bijv. L. Ph. C. van den Bergh, 'Aanteekeningen over de geschiedenis der advocatuur in Holland', in: *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, dl. 5 (1855), p. 504-505.

16 J.D. Meijer, *Esprit, origine et progrès des institutions judiciaires des principaux pays de l'Europe* (Amsterdam 1823), VI Résultats, p. 533-558.

17 Vgl. R.L. Abel, 'Revisioning lawyers', in: R.L. Abel en Ph.S.C. Lewis (eds.), *Lawyers in Society. An Overview* (Berkeley 1995), p. 16.

Mr. A. de Pinto

onafhankelijkheid is dan waar Meijer over spreekt. d'Aguesseau stelde immers de belangeloosheid, als voorwaarde voor de onafhankelijkheid van de cliënt, voorop. Die onafhankelijkheid moet de advocaat bewaken om het recht te kunnen dienen, in uitzonderlijke gevallen soms zelfs tegen de belangen van zijn cliënt in. De onafhankelijkheid van de staat, van het overheidsgezag is primair een voorwaarde om de belangen van de cliënt te kunnen dienen, tegenover welke tegenpartij hij zich ook bevindt. Uiteraard is het uitgangspunt dat de advocaat de rechtspleging mede dient door het met *zèle* behartigen van de belangen van zijn cliënt. Het is geenszins merkwaardig dat Meijer het nodig vond om in een betoog voor een Europees publiek de onafhankelijkheid van de advocaat te bepleiten, gegeven bijvoorbeeld het feit dat er in de voornaamste Duitse staten geen vrije advocatuur was.

voor wil doen als volksgezind en zijn ondergeschikte toelaat of zelfs beveelt, de schijn van een verdediging op te houden.¹⁸

De aan de overheid onderworpen advocaat is slechts een zaakwaarnemer, een *agent d'affaires*. Meijer benadrukt dan ook enerzijds hoe belangrijk de rol van de advocaat is in de rechtsbedeling, maar schetst anderzijds waarom in een rechtsstaat – zoals wij zouden zeggen – de advocatuur als noodzakelijk tegenwicht van het overheidsgezag alleen kan gedijen bij haar onafhankelijkheid van wet en rechter. Ook Meijer benadrukt dan ook naast de bemiddelaarsrol van de advocaat diens onafhankelijkheid. Het verdient echter opmerking dat de door d'Aguesseau bepleite onafhankelijkheid minder een rechtsstatelijke

4 Reglement III: de zorg voor de eer van de stand

Terug van de idealen naar het 'positieve recht'. In Nederland heeft het Napoleontisch decreet gegolden tot 1838, toen het vervangen moest worden vanwege de invoering van de Nederlandse codificaties.¹⁹ In plaats van het decreet werd een nadere regeling ingevoerd op grond van artikel 19 Wet op de Rechterlijke Organisatie, Reglement III genaamd en ontworpen door de Hoge Raad. In dit reglement is onder meer geregeld hoe het toezicht op de advocaten zal plaatsvinden en aan welke normen daarbij getoetst wordt. Het toe-

¹⁸ J.D. Meyer, p. 556 (vertaling RV).

¹⁹ Rutgers, 'Reglement III', p. 173.

zicht is opgedragen aan de raden van toezicht en discipline, bestaande uit advocaten maar benoemd door de rechter.²⁰ In een aantal gevallen werd het toezicht rechtstreeks door de rechter uitgeoefend.²¹ Verpaalen noemt het een anomalie dat de advocaten, als ‘absurd’ gevolg van de politieke wensen van Napoleon aangaande Franse advocaten, in Nederland onder overheidstoezicht kwamen, een toestand waaraan pas na ruim een eeuw een einde kwam. Hij verbaast zich – of ergert zich – over de vanzelfsprekendheid waarmee de Nederlandse regering zich na het vertrek van de Fransen het gezag over de balie aanmatigde, voortbouwend op de politiek gemotiveerde usurpatie van dat gezag door Napoleon, maar niet passend en zonder noodzaak in de Nederlandse verhoudingen van destijds.²² Hij lijkt er echter aan voorbij te gaan dat onder het oud-Hollandse recht niet alleen procureurs maar ook advocaten al onderworpen waren aan de rechter. De Instructie voor het Hof van Holland uit 1531 bevatte al vele bepalingen over advocaten en ook daarvoor al genoten de advocaten weliswaar de privileges van het verbonden zijn aan het Hof, maar hun jaarlijks af te leggen eed bekrachtigde een positie van onderworpen zijn aan het toezicht en de regeling door het hof.²³ De Instructie uit 1531 regelde, naast algemene verplichtingen, onder meer het in rekening te brengen honorarium, de eed, het gedrag bij het pleiten en het respect voor het hof en de vorst. De advocaten waren ‘suppoosten van den Hove en als zoodanig voor het Hof en voor het Hof alleen wegens hun gedrag verantwoordelijk’. De straffen die konden worden opgelegd varieerden van berisping en geldboete tot schorsing of roeyement uit het *album advocatorum*.²⁴

De taken van de raden van toezicht betreffen volgens art. 11 van Reglement III de zorg voor de eer van de stand der advocaten, het houden van toezicht op de handelingen der advocaten, als zodanig verricht, en het weren en beteugelen van inbreuken en misslagen. De op te leggen straffen zijn een enkele waarschuwing, een berisping of een schorsing. Na herhaalde schorsing kan schrapping volgen. De advocaat wordt dan van het tableau verwijderd. Het Reglement is verschillende malen gewijzigd, in 1844, 1920 en in 1929²⁵ en is pas met de invoering van de Advocatenwet in 1952 vervallen.

In het voorgaande is door negentiende-eeuwse ogen gezien welke rol de advocaat vervult in de rechtsbedeling. Er is gewezen op sporen die wijzen op de ontwikkeling van een ideologie van de advocatuur die nog altijd invloed heeft. Het is dit denken in termen van

20 Tot ergernis van A. de Pinto, ‘De Advokatie – Het Reglement van Orde’ II, in: W. 1842, nr. 317, die er – ongetwijfeld terecht – een erfenis van Napoleon in ziet. In Frankrijk was het decreet al in 1820 afgeschaft. Overigens vindt de keuze van de te benoemen personen plaats uit een dubbele voordracht van de Orde.

21 Alleen balies met minstens 15 leden, gevestigd bij één van de – toen nog elf – hoven, en die in Amsterdam, hadden een eigen raad van toezicht. Zie daarover (kritisch) A. de Pinto, ‘De advokatie – Het Reglement van orde’ II, in: (1842), nr. 317; Rutgers, ‘Reglement III’, p. 182. In 1844 veranderde deze regeling en kreeg elke balie met ten minste 15 leden een raad van toezicht.

22 O.A.C. Verpaalen, *De handhaving van de orde en de tucht in de civiele procedure* (Zwolle 1983), p. 95.

23 Van den Bergh, ‘Aanteekeningen’, p. 494 e.v.; C.H. Beekhuis, ‘Het voor advocaten en procureurs tijdens de Republiek geldende Tuchtrecht’ I, in: *Advocatenblad* 1968, p. 591 (over de Instructie uit 1582 waarin een heel hoofdstuk was gewijd aan de advocaten en procureurs).

24 Van den Bergh, ‘Aanteekeningen’, p. 495.

25 KB 5 december 1844, in: *Stbl.* 64; KB 31 januari 1920, in: *Stbl.* 52; KB 17 augustus 1929, in: *Stbl.* 422.

een verheven professie, dat bijvoorbeeld verklaart waarom de kritische De Pinto zonder aarzeling over de balie spreekt in termen van ‘eer’ en ‘stand’ der advocaten, terwijl deze etikettering net zo goed als het door hem verfoeide reglement een Franse implantatie is, een *Fremdkörper* in het Nederlandse rechtsgebied. De Republiek kende, anders dan Frankrijk, geen orde, laat staan een stand der advocaten en geen georganiseerde balie. Zij kreeg deze ‘in de schoot geworpen’ dankzij de Franse overheersing.²⁶ Er was geen stand en er werd in het oud-Hollandse recht niet gesproken over de eer of glorie van advocaten en al helemaal niet als het de procureurs betrof, die een soort ambtenaar waren. Het Reglement gooide advocaten en procureurs echter op één grote hoop.²⁷ De term ‘eer van de stand’ is een vertaling van een bepaling in het Napoleontische decreet die geen betrekking had op de tucht-rechtelijke taak van de raad van discipline, maar een algemene vermaning was om zorg te dragen voor de eer van de plaatselijke orde, een soort ‘gilde’.²⁸ De uitdrukking van dat laatste is vertaald met ‘eer van de stand’ en gebombardeerd tot *Generalklausel* om de gedragingen van advocaten richting mee te geven. Zo kwam dit begrip in de ereregelen en later zelfs in de Advocatenwet terug, alles gebaseerd op een wat al te snelle vertaling, die het Franse begrip ‘*l’honneur de l’ordre*’ een heel nieuwe lading gaf.

5 De gedragsregels

De huidige gedragsregels stammen uit 1992; de eerste ‘onofficiële’ versie, als ontwerp van ereregels gepresenteerd, stamt uit 1921 en was één van de eerste producten van de nog prille Nederlandse Advocatenvereniging, een organisatie zonder formeel gezag, maar niet zonder invloed, mede dankzij haar eigen bulletin, het *Advocatenblad*. Tot op de dag van vandaag presenteert de Nederlandse Orde van Advocaten de gedragsregels als ‘opgetekende coutumes, een weergave van datgene wat in de balie in een bepaald tijdvak leefde als ererecht’,²⁹ in de beroepsgroep levende opvattingen over hoe advocaten zich dienen te gedragen. Als regels geformuleerd, maar formeel zonder bindende kracht, worden ze door het

26 Verpaalen, ‘Preadvies’, p. 29; Van den Bergh, ‘Aanteekeningen’, p. 19.

27 A. de Pinto, ‘De advokatie – Het Reglement van orde’ I, in: *W.* 1842, nr. 316: ‘Geen wonder, dat men telkens advokaat en procureur te zamen verwacht, als of advokaat en procureur hetzelfde ware; als of niet de roeping, de werkzaamheden, de regten, de plichten van beiden hemelsbreed van elkander onderscheiden waren’. Vooral procureurs werden gezien als een soort medewerker van de gerechten en dat de materie die het Reglement III regelde als onderdeel van de rechterlijke organisatie werd gezien, was voor de procureurs minder vreemd dan voor de advocaten, die immers vrije beroepsbeoefenaren waren. Verpaalen, *De handhaving*, p. 99-100 onderschrijft dit.

28 Verpaalen, ‘Preadvies’, p. 31. De tekst van het decreet luidde: ‘Le conseil de discipline sera chargé,

- De veiller à la conservation de l’honneur de l’ordre des avocats;

- De maintenir les principes de probité et de délicatesse, qui font la base de leur profession;

- De réprimer ou de faire punir, par voie de discipline, les infractions et les fautes, sans préjudice de l’action des tribunaux, s’il y a lieu.

- etc.’ (cursiveringen toegevoegd).

29 Het ‘Ten geleide’ bij de (vigerende) Gedragsregels 1992 haalt dit citaat aan zie www.advocatenorde.nl, maar het is afkomstig uit de Ereregelen van de Commissie Visser van IJzendoorn, zie hiervoor noot 8.

College van Afgevaardigden (het ‘parlement’ van de Orde) vastgesteld nadat een speciaal daartoe ingestelde commissie een ontwerp heeft voorbereid, waarbij zij al lang aanvaarde opvattingen paart aan eigen inzichten over hoe het gedragsrecht zou moeten luiden.

In recenter dagen konden commissies terugvallen op oudere versies van de regelingen om een eerste indruk te krijgen van wat binnen de Nederlandse balie leeft aan opvattingen over de ethiek van de advocaten. Dat gold uiteraard niet voor de opstellers van de allereerste versie, de ontwerp-Ereregels uit 1921. Waar konden zij te rade gaan? Het valt De Brauw op dat, anders dan in Frankrijk en in Engeland, vast voor de geest staande lijnen voor wat men van de advocatuur kan verlangen, ontbraken. In Frankrijk was de grote traditie van de Parijse balie uitvoerig beschreven³⁰ en in Engeland kwamen rechters en advocaten voort uit de Inns of Court, die eeuwenlang in de regels en gewoonten waren opgevoed. Nederland miste een dergelijke traditie, zodat men in belangrijke mate op buitenlandse auteurs was aangewezen.³¹ Dat moet hier verder buiten beschouwing blijven. Waar de ontwerpers van de gedragsregels in 1921 nog mee te maken hadden, was het Reglement III, waarover De Pinto zich midden negentiende eeuw zo kritisch had uitgelaten. Het zou de advocaat verhogen of verlagen – ‘hoe men het maar wil zien’ – tot een soort van ministerieel ambtenaar. Zijn belangrijkste argument daarvoor was dat het reglement niet de belangen van de balie op de voorgrond zette, om haar zo de vrijheid en ruimte te laten om het nodige te doen om haar eer en waardigheid, braafheid en deugd en kennis te bevorderen. Het pakte in zijn ogen eerder uit als een soort wetboek van strafrecht voor de advocatuur, vol verbodsbepalingen en sancties. Hij wijt de beperkingen van het reglement aan de behoefte van Napoleon ‘à impérialiser la discipline du barreau’ (hij citeert Dupin aîné), om de vrije en onafhankelijke balie aan keizerlijke banden te leggen, al wil hij niet zover gaan dat hij de zittende regering of de koning zulke redenen toeschrijft.

Als gevolg van de machtspolitieke ontstaansredenen van het Reglement III zagen de verboden die erin waren opgenomen vooral op vergadering en organisatie. Inhoudelijk bood het reglement vrijwel geen houvast voor de ontwerpers van de eerste gedragsregels. Wel konden zij zich baseren op de tuchtrechtelijke jurisprudentie, maar deze was nog uitermate beperkt in omvang en incidenteel. De orde was in de negentiende eeuw nog klein en homogeen van samenstelling en er was weinig aanleiding voor de uitoefening van tuchtrecht. Voor het voornaamste houvast waren de ontwerpers aangewezen op buitenlandse regels, naast de inheemse opvattingen en traditie, die deels ontwikkeld waren in de negentiende

³⁰ Bijvoorbeeld A.G. Camus en A.M.J.J. Dupin, *Lettres sur la profession d’avocat*. Brussel 1833; M. Mollot, *Règles sur la Profession d’Avocat*. Parijs 1842. In de negentiende eeuw ontstond er in Frankrijk een reeks van dergelijke handboeken voor de advocatuur, waarin zowel regels voor advocaten als handige ingangen in het positieve recht waren opgenomen. Dat dergelijke werken tot in de twintigste eeuw met een zekere vanzelfsprekendheid werden geraadpleegd door Nederlandse advocaten blijkt – in plaats van vele voorbeelden – uit een stukje in het *Advocatenblad* 1924, p. 13.

³¹ O.m. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, p. 83, spreekt algemener over het raadplegen van buitenlandse regels. K.J. Schorer, ‘De advocatie te Utrecht tot omstreeks 1800’, in: *Advocatenblad* 1925, p. 12, merkt op dat vooral de Franse balie de Nederlandse tot voorbeeld diende; ter onderbouwing van die stelling verwijst hij naar Van der Lindens *Rechtsgeleerd, practicaal en koopmans handboek* uit 1806, dat onder meer naar d’Aguesseau verwijst. Zie ook Th.A. Fruin, ‘Het ererrecht der advocatuur’ [weergave van een lezing van Th.A. Fruin onder die titel door de redactie], in: *Advocatenblad* 1925, p. 40.

eeuw, maar soms ook al ouder waren. Het enige aanknopingspunt in het Reglement zelf was het begrip ‘de eer van de stand’. Zoals gezegd, was er op de herkomst van dat begrip wel het nodige aan te merken, maar blijkbaar sloot het zodanig goed aan bij de al bestaande ideeën over de advocatuur in Nederland, dat het begrip al snel inburgerde en standhield tot ver in de twintigste eeuw. Dat neemt niet weg dat het de Nederlandse advocaten wel voor raadsels stelde, omdat niet steeds duidelijk was wat er onder verstaan moest worden. Om die reden vroeg de Nederlandse Advocatenvereniging dan ook twee preadviseurs om het begrip nader te duiden, weliswaar pas na een kleine eeuw. Eén van de preadviezen over de ‘eer van de stand’ is van De Brauw.³² Het dateert uit 1936 en is, zoals gebruikelijk bij de preadviezen die op verzoek van de Nederlandse Advocatenvereniging werden geschreven, gepubliceerd in het *Advocatenblad*.³³ In de ogen van De Brauw ontbreekt het, mede als gevolg van de toegenomen heterogeniteit en de groei van de balie, aan eenheid en duidelijke regels over rechten en plichten. Dat is in zijn ogen bezwaarlijk, omdat de Nederlandse advocaat zozeer op zijn vrijheid van handelen is gesteld dat hij niet snel geneigd zou zijn om zich veel aan te trekken van ‘adel, eereregelen en tradities’. Doordat de toenemende heterogeniteit binnen de advocatuur en de algemene malaise in de economie (we schrijven 1936, niet 2009) ook binnen de balie tot grote moeilijkheden leiden, ziet hij grote behoefte aan samenhang binnen de balie, maar ook aan begrip van de regels en gehoorzaamheid aan die regels, die de uitoefening van het beroep behoren te beheersen. Hij doelt dan uitdrukkelijk niet op het positieve recht – zoals de strafwet – en de verplichtingen die daaruit voortvloeien en evenmin op het vereiste dat de advocaat zijn praktijk deskundig en bekwaam uitoefent, al zou ernstig tekortschieten van de advocaat in zijn rechtsplichten (zoals het omkopen van een getuige) of in het demonstreren van de nodige bekwaamheid wel degelijk tot een schending van de ereverplichtingen kunnen leiden. Hij heeft echter het oog op het overblijvende gebied, de verplichtingen die *de eer van de stand* betreffen.

Om het antwoord te vinden op de vraag wat de eer van de stand vraagt, onderscheidt hij, in navolging van onder meer Van der Linden, de klassieke functies van de advocaat, adviseren en het verlenen van juridische bijstand in rechtsgedingen. Cruciaal is dat adviezen van de advocaat slechts heilzaam zijn wanneer ze het goede aanraden: niet dat ze het inhoudelijk altijd bij het goede eind moeten hebben, maar ‘dat niet de adviseur om welke reden dan ook zijn kunde gebruikt om wat onwaar, onbehoorlijk, onrechtvaardig is te bereiken of met schijn van rechtmatigheid te bemantelen’.³⁴ Als pleiter moet hij zich bewust zijn dat zijn verdediging het partijstandpunt deelt en slechts mag strekken tot verwezenlijking van het recht, zodat de rechter niet een ‘rechtsgeleerden chicaneur of leugenaar’ tegenover zich vindt.³⁵

32 Jhr. mr. W.M. de Brauw, in de jaren twintig voorzitter van de Nederlandse Advocaten-Vereniging, later (in 1941) onder meer actief (samen met zijn broer) als advocaat in processen tegen verzetsstrijders.

33 W.M. de Brauw, ‘Praeadvies De Eer van den Advocatenstand’, in: *Advocatenblad* 1936, p. 112-137.

34 De Brauw, ‘Praeadvies’, p. 121.

35 De Brauw, ‘Praeadvies’, p. 123-124.

Dit is het gebied – zoals elke advocaat weet, van buiten gezien mogelijk een overzichtelijke vlakte, maar bij betreden ervan vaak een onbetrouwbaar moeras, soms onbegaanbaar, glibberig en vol onverwachte valkuilen en slangen – waarop de gedragsregels betrekking moeten hebben. Het eerste ontwerp van die regels, dat ten tijde van het preadvies van De Brauw al lang is gepubliceerd, is wat hem betreft een belangrijke stap voorwaarts, al gaat het hem niet ver genoeg. De voornaamste reden daarvoor is dat een overtuigende toelichting op de regels ontbreekt, een ‘tot innerlijk aanvaarden overtuigende toelichting’, die ertoe zou bijdragen dat advocaten de regels niet slechts lezen en begrijpen maar deze daadwerkelijk zouden willen naleven.³⁶

6 Invulling van de begrippen integriteit en reputatie

Na deze kennismaking van de kritiek op de eerste gedragsregels, keer ik terug naar de relatieve leegte die de ontwerpers van de eerste ereregelen tot inspiratie moest dienen. Overigens spreek ik steeds over ontwerpers, maar in beginsel beoogden zij slechts in regels vast te leggen wat in de loop der eeuwen gegroeid en beproefd was en geworden tot recht, traditie en gewoonterecht.³⁷

Eén van de bronnen waaraan de negentiende-eeuwers, maar ook de vroeg-twintigste-eeuwers, zich konden laven, was het werk van Joannes van der Linden.³⁸ Deze advocaat en auteur overbrugde twee tijdperken, dat van het Rooms-Hollandse recht en dat van de Napoleontische codificaties. Hij kon daardoor de opvattingen van het oud-Hollandse recht en het Franse recht, dat hij bewonderde, in de moderne tijd introduceren. Enkele van zijn opvattingen en incidenteel die van anderen, zullen worden besproken aan de hand van twee ‘waarden’, die de gedragsregels in het algemeen beogen te beschermen of bevorderen, namelijk reputatie en integriteit. Deze begrippen zijn bijvoorbeeld terug te vinden als vierde kernwaarde in de hedendaagse *core principles* die door de Europese vereniging van balies (CCBE, de Council of Bars and Law Societies of Europe) zijn geformuleerd als uitgangspunten voor de advocatuur in het algemeen:³⁹

Principle (d) – the dignity and honour of the legal profession, and the integrity and good reputation of the individual lawyer:

To be trusted by clients, third parties, the courts and the state, the lawyer must be shown to be worthy of that trust. That is achieved by membership of an honourable profession; the corollary is that the lawyer must do nothing to damage either his or her own reputation or the reputation of the profession as a whole and public confidence in the profession.

³⁶ Hij wijst er op dat er daarnaast tuchtrechtspraak is, maar deze is zonder eenheid en zonder behoorlijke publicatie. Bovendien zijn de gedragsregels niet bindend. Die bezwaren gelden vandaag de dag nog, met uitzondering van de eenheid van de tuchtrechtspraak, die momenteel redelijk is verzekerd dankzij het Hof van Discipline, De Brauw, ‘Praeadvies’, p. 115-116.

³⁷ Fruin, ‘Het eererecht’, p. 39.

³⁸ Fruin, ‘Het eererecht’, p. 40.

³⁹ CCBE Charter of Core Principles of the European Legal Profession, adopted on 24 November 2006 (Brussels), www.ccbe.org.

Mr. J.D. Meijer (Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam. Bruikleen Rijksmuseum).

Om vertrouwd te kunnen worden door cliënten, de rechter en derden, moet de advocaat het vertrouwen waard zijn. Dat krijgt hij *prima facie* door zijn hoedanigheid van advocaat. Juist omdat hij advocaat is en zijn optreden op zijn beroepsgenoten afstraalt, mag hij omgekeerd niets doen dat zijn eigen reputatie of die van de professie kan schaden.

In zijn befaamd boekje ‘De ware pleiter’ beschrijft Van der Linden waar een goed pleidooi aan moet voldoen, naast – zoals de titel al doet vermoeden – de eisen die aan de persoon van de pleiter gesteld worden. Omdat hij zich niet beperkt tot het enkele pleiten, maar zijn raadgevingen ook het optreden betreffen van de advocaat in een (burgerlijk) proces, leveren zijn observaties een beeld op van hoe in de late achttiende eeuw in Nederland tegen de advocatuur werd aangekeken door een van de meest gezaghebbende auteurs op dit gebied.

Van der Linden noemt, naast een goed oordeelsvermogen, ‘braafheid en eerlijkheid’ als hoofdvereisten van de ware pleiter. De reden die hij daarvoor geeft, is dat die eerlijkheid de rechter vertrouwen inboezemt. Dat zal een goede invloed op de zaak van de cliënt hebben. Daar tegenover plaatst Van der Linden een pleiter, die misschien wel deskundig is, maar niet eerlijk en deugdzzaam. De betrokkene zelf zal last hebben van zijn geweten omdat hij

onrecht over recht laat zegevieren. In termen van de CCBE-code is dat het element van integriteit. De naar buiten werkende gevolgen zijn bovendien voor de advocaat onaangenaam en schadelijk. Hier is duidelijk de reputatie in het geding. Anderen zullen hem met verachting bezien, omdat hij twisten aanstoekt, nodeloze processen schept, incidenten op incidenten stapelt, het recht verdraait met chicaneuze uitvluchten, alleen winst voor ogen heeft en daarom zelfs op onrechtmatige wijze zal declareren. De lage dunk die hem dit bij de rechter oplevert zal zich uiteindelijk ook in goede zaken tegen hem keren, ook al moet de rechter eigenlijk geen oog voor de persoon maar voor de zaak hebben.

Karpik treft vergelijkbare overwegingen aan bij Biarnoy de Merville. Deze auteur stelde voorop dat advocaten rechtschappen moeten zijn. Deze eigenschap moet vooral tot uitdrukking komen in de relaties met rechters. Het is immers het belangrijkste argument om te overtuigen. Want, al verkeert de advocaat in een strijd die hij moet trachten te winnen en mag hij zich geen inspanning besparen om die strijd te winnen, net zo min als de generaal van een leger die een slag wil winnen, het is hem niet toegestaan daartoe oneerlijke middelen in te zetten. ‘Het is hem niet toegestaan de rechter te misleiden; ik heb het niet alleen over leugens, maar zelfs over verzwijgen of verdraaiing van de waarheid: in één woord, hij moet in elke kwestie de waarheid spreken.’⁴⁰

Het valt op, bij de Hollander zowel als bij de Fransman, dat zij hun voorschriften eerder als raadgevingen voor een effectieve rechtsbijstand presenteren dan als een morele stellingname. Het gaat erom dat de advocaat een werkwijze hanteert die effectief is, door het vertrouwen dat deze bij rechters wekt. Het geeft de verdediging gezag en de mogelijkheid rechterlijke beslissingen te beïnvloeden. ‘Een rechter luistert graag naar een advocaat van wie hij geen misleiding vreest, en de enkele aanwezigheid van een rechtschappen mens geeft al aan welke kant de voorkeur verdient, omdat hij nooit enige andere kant dan die van de waarheid heeft ingenomen.’⁴¹ Anders gezegd, deze auteurs trachten hun publiek te overtuigen door het accent te leggen op de reputatie, niet op de integriteit. Zij moeten hun publiek wel overtuigen, omdat zij niet kunnen terugvallen op regels, minimumnormen waaraan de advocaat is gebonden. Ze verlangen immers een deugdenmoraal: de advocaat moet rechtschappen, braaf en eerlijk zijn. Ik breng de kritiek die De Brauw veel later uitte op de gedragsregels in herinnering: hij miste een ‘tot innerlijk aanvaardende overtuigende toelichting’. Het enkele opstellen van gedragsregels is niet steeds zomaar voldoende om het gedrag te veranderen van de doelgroep. Zowel Van der Linden als Biarnoy de Merville trachtten te overtuigen door een pragmatisch beroep op reputatie, al beperkten zij zich daar niet toe.

Integriteit en reputatie worden in de hiervoor geciteerde CCBE-code niet voor niets in één adem genoemd. Niet elke reputatie is het immers waard om na te streven – het gaat juist om de reputatie van integriteit, als gezegd een eigenschap van de advocaat die binnenkort als kernwaarde van de advocatuur in de Advocatenwet zal worden opgenomen. De

⁴⁰ Karpik, *French Lawyers*, p. 44 (vertaling RV).

⁴¹ Karpik, *French Lawyers*, p. 44 (vertaling RV).

genoemde auteurs zagen het belang van een goede reputatie in en benadrukten dat die een motivatie kon zijn voor de advocaat om zijn beroep op ethische wijze uit te oefenen. Een dergelijke overtuigingskracht is nog altijd van belang in de Nederlandse traditie, waarin ethische normen onder meer in gedragsregels zijn neergelegd die geen bindend recht vormen, maar de advocaat slechts tot richtlijn dienen. Ze gelden als binnen de advocatuur gebruikelijke gedragsnormen, waar de tuchtrechter formeel niet aan toetst. De waarde daarvan is niet uitsluitend te bepalen door de mogelijkheid ze door sancties te handhaven. Het zijn de door de balie zelf opgestelde regels waarvan de meeste advocaten in de meeste gevallen vinden dat ze zich eraan moeten houden. Enerzijds is dat hun kracht. De gedragsrechtelijke normen zouden immers aan belang verliezen wanneer men ervan zou moeten uitgaan dat de advocaat zich enkel aan de regels houdt en ethisch onberispelijk handelt, omdat hij zich gecontroleerd weet of er strafrechtelijke vervolging dreigt. De advocaat die een intrinsiek verlangen heeft om integer te handelen, is waarschijnlijk meer gebaat bij regels met een richtlijn karakter dan bij strakke regels, die hem precies voorschrijven wat hij wel en niet mag. Bij richtinggevende regels behoudt hij immers zijn eigen verantwoordelijkheid. Anderzijds zal een advocaat voor wie het accent ligt op het naleven van de regels, al was het maar om zijn reputatie niet te schaden, behoefte hebben aan duidelijke normen van wat toelaatbaar is.

Uit de opsomming hiervoor blijkt dat het volgens Van der Linden niet juist is wanneer advocaten onnodig procederen of tot procederen aanzetten of misbruik maken van procesuele mogelijkheden. Verderop voegt hij hieraan toe, dat het ongeoorloofd en schandelijk is om de 'blijkbare waarheid te verkrachten', het recht te verdraaien of de schijn van rechtvaardigheid te geven aan iets waarvan de advocaat zelf overtuigd is dat het onrechtvaardig is. In één woord, van de advocaat wordt integriteit verlangd. Een onderdeel dat ik hieruit licht om nader toe te lichten, is of de advocaat onrechtvaardige zaken mag verdedigen.

7 Onrechtvaardige zaken

Het eeuwenoude vraagstuk, of advocaten onrechtvaardige zaken mogen verdedigen, komt vandaag de dag nog in de advocateneed tot uitdrukking, en wel in de passage waarin de advocaat zweert (of belooft) 'dat ik geen zaak zal aanraden of verdedigen, die ik in gemoede niet gelove rechtvaardig te zijn'.⁴² De Pinto was in het bijzonder gekant tegen het hiervoor geciteerde onderdeel uit de eed dat al in het Reglement III voorkwam:

Wij vragen vooreerst: wat verstaat men hier door *rechtvaardig*? Het komt op een eed aan; men dient dus wel te weten, wat men zweert. Heeft men hier te denken aan een *absolute* of aan een *relatieve* rechtvaardigheid? Is het de rechtvaardigheid der *stellige* wet, of die meer algemene rechtvaardigheid der *natuurwet* en der *billijkheid*, die men bedoelt? [...] Moet de advocaat zijn diensten weigeren aan een zaak, welke hij in gemoede in *abstracto* voor billijk en rechtvaardig houdt,

alleen omdat hij het betwijfelt, of zij wel beantwoordt aan de strenge letter van een geschreven wet, die hij in gemoede voor onrechtvaardig houdt? Of mag de advocaat in geen geval een zaak verdedigen, welke naar de wet rechtvaardig en gegrond is, omdat hij haar niet weet te plooiën naar de regelen van een *aequitas cerebrina*?

Deze vragen zijn sindsdien niet in ieders opvatting op bevredigende wijze beantwoord.

De Pinto kan echter noch de Franse imperialistische wetgever, noch de slaafs navolgende Hoge Raad (die het Reglement III opstelde) het bestaan van een dergelijke eed verwijten. Want hoewel ook de formulering van de eed is ontleend aan de Franse tekst van het decreet uit 1810, kende het oud-Hollandse recht een vergelijkbare eed, zoals de eed afgelegd bij het Hof van Holland. Deze was neergelegd in de Grote Instructie van het Hof uit 1531 en bevatte onder meer de woorden ‘dat hy niet dienen en sal in eenige saecken, die hy weet onrechtveerdigh te zijn, het zy dat hem vande voorsz. onrechtveerdigheyt blijcke in ‘t beginsel van de processen of daernae’.⁴³

Het verbod om onrechtvaardige zaken te doen was al de gedachte achter Durantis’ advies aan de advocaat, om tegenover de cliënt te benadrukken dat hij hem volledige openheid van zaken zou verschaffen, net zoals hij dat zou doen aan zijn biechtvader en zijn arts.⁴⁴ Voor Durantis betrof het een ethische kwestie. De advocaat was namelijk moreel verplicht om elke zaak te weigeren die geen grond vond in de feiten of het recht, zo mogelijk op voorhand, maar zo nodig ook in een ver gevorderd stadium van de zaak. In die redegeving verschilde hij van Quintillianus, die er al in de eerste eeuw na Christus op wees dat een advocaat sceptisch moet staan tegenover wat zijn cliënt hem vertelt en dat hij goed door moet vragen, maar daar andere redenen voor had dan Durantis. Het verschil in ratio achter die adviezen is andermaal dat tussen reputatie en integriteit. De Romein vond het belangrijk om een goede inschatting van de zaak te kunnen maken, omdat een advocaat zwakke zaken kan verliezen. Dat zou een slecht licht werpen op zijn professionele vaardigheden. Reputatieschade zou het gevolg zijn. Bij Durantis lag het ingewikkelder. Aannemelijk is dat hij als godvruchtige middeleeuwer meende te kunnen vertrouwen op de vrees van advocaten voor sancties in het hiernamaals, wanneer zij zich bijvoorbeeld niet aan hun eden hielden. In elk geval volgt uit het aandringen op openheid dat er omgekeerd een noodzaak bestaat tot vertrouwelijkheid. De cliënt van wie openheid verlangd wordt, zal in ruil daarvoor verwachten dat met de door hem verstrekte informatie vertrouwelijk wordt omgesprongen. Dat impliceert een geheimhoudingsplicht voor de advocaat, maar dat is niet genoeg. Wanneer de overheid werkelijk meent dat het belang van de rechtsbedeling gebaat is bij volledige openheid tussen cliënt en advocaat, zal zij op haar beurt de geheimhouding moeten respecteren. Tegenwoordig komt dat tot uitdrukking in het aan de advocaat als professionele geheimhouder toegekende verschoningsrecht.⁴⁵

43 Ontleend aan A.S. de Blécourt en N. Japikse (eds.), *Klein plakkaatboek van Nederland* (Groningen 1919), p. 43.

44 De informatie over Durantis en Quintillianus is ontleend aan J.A. Brundage, ‘The Ethics of Advocacy. Confidentiality and Conflict of Interest in Medieval Canon Law’, in: R.H. Helmholz (red.), *Grundlagen des Recht. Festschrift für Peter Landau zum 65. Geburtstag* (Paderborn 2000), p. 454-456.

45 Het professionele verschoningsrecht vrijwaart de advocaat immers van de plicht om getuigenis af te leggen over feiten

Wat opvalt, is dat beide genoemde auteurs vooral het oog lijken te hebben op kansloze zaken, zaken die niet gefundeerd zijn in het recht. Het gaat hen dus niet om zaken die mogelijk juridisch haalbaar zijn maar niettemin moreel verwerpelijk. Datzelfde geldt voor Wielant, die als eerste regel waaraan advocaten zich dienen te houden, stelt dat zij hun cliënten goed dienen te ondervragen om na te gaan of de zaak gefundeerd is of niet, zodat ze alleen zaken doen die grond vinden in de feiten en het recht.⁴⁶ Hij bouwde daarmee voort op de traditie van de calumnia-ees die partijen, en soms ook hun advocaten, per zaak moesten afleggen ten bewijze van hun goede trouw. De achtergrond hiervan is het verwijt, zeker in middeleeuwse literatuur veelvuldig terug te lezen, dat advocaten bereid waren elke zaak aan te nemen en voor elke partij op te treden. Ze werden vergeleken met prostituees, die iedereen goed genoeg vinden als cliënt, mits er betaald wordt.⁴⁷ Ironisch heet het, 'het zijn mannen met grote compassie: ze laten hun zaak nooit in de steek – tenzij de geldkraan opdroogt'.⁴⁸ De verplichting een eed af te leggen om geen calumnia te plegen, getuigt ook van een zeker vertrouwen. Het heeft geen zin om iemand een eed af te laten leggen over diens intenties, wanneer de betrokkene waarschijnlijk toch bereid is tot het afleggen van een leugenachtige verklaring. In de middeleeuwen werd die integriteit en de drang om de eed na te leven ongetwijfeld gesteund door de vrees voor een godsoordeel, maar vandaag is soms de vraag of de eed meer is dan folklore.

Friesland kende een interessante variant voor de situatie dat de advocaat⁴⁹ er pas gaandeweg achterkomt dat de zaak niet rechtvaardig is. Volgens Huber doet de advocaat er 'veilig' aan zich dan aan de zaak te onttrekken, maar hij geeft de eed die de advocaten bij het Hof moeten afleggen meer ruimte. Als de advocaat later het 'ongelijk' van de zaak bemerkt, zal hij niet méér naar voren mogen brengen dan wat hem wordt opgedragen door de cliënt. Hij zal dan niet uit eigen 'drift en gevoelen' handelen, maar valt aan te merken als instrument en uitlegger van de mening van zijn meester. Formeel is de advocaat bovendien immers slechts gehouden om geen onrechtvaardige zaken aan te nemen.⁵⁰ Maar, 'om de waarheid te zeggen', voldoet die uitvinding niet, aldus Huber. De advocaat ontkomt er dan toch niet aan dat hij zal proberen om de zaak van zijn cliënt te rechtvaardigen met schijnredeneringen en dubbelzinnige of naar eigen idee verkeerd toegepaste passages uit het recht.

Ook volgens Van der Linden is de hoofdregel dat geen advocaat ooit een zaak mag verdedigen, waarvan meteen of later blijkt dat deze onrechtvaardig is. Hij voegt daar echter meteen aan toe dat de meeste zaken 'twijfelachtig' zijn, waarmee hij bedoelt dat de uitkomst niet op voorhand vast staat, maar beide zijden naar eer en geweten te verdedigen zijn. Hij

waarvan hij in zijn hoedanigheid als advocaat kennis heeft genomen. Zie art. 929 Gerechtelijk wetboek (België) of art. 165 lid sub b Wetboek van Rechtsvordering (Nederland).

46 P. Wielant, *Practijke Civile* (heruitgave van de editie van 1573 door E.I. Strubbe; Amsterdam 1968), p. 124.

47 Zie J.A. Brundage, 'Vultures, Whores and Hypocrites. Images of Lawyers in Medieval Literature', in: *Roman Legal Tradition* 2002, p. 56-103.

48 Brundage, 'Vultures, Whores and Hypocrites', p. 71 (vertaling RV).

49 En de procureur; in Friesland waren deze beroepen in één persoon vertegenwoordigd, zie bijv. C.H. Beekhuis, 'Het voor advocaten en procureurs tijdens de Republiek geldende Tuchtrecht'-II, in: *Advocatenblad* (1968), p. 628.

50 Beekhuis, 'Tuchtrecht' II, p. 631.

wijst uitdrukkelijk als veel te beperkt de 'regel' af, dat advocaten alleen die zaken zouden mogen verdedigen met een uitkomst die zij aanvaardbaar zouden vinden wanneer zij als rechter zouden oordelen. Cruciaal zijn ook bij hem (net als later bij De Brauw) de twee verschillende rollen of functies van de advocaat, als raadgever en als pleiter. Als raadgever – in de vertrouwelijkheid van het gesprek tussen partij en rechtsbijstandsverlener – geeft hij een oordeel over de vermoedelijk juiste uitkomst van de zaak. Dat vraagt van de advocaat dat hij zich verplaatst in de positie van de rechter. Als pleiter echter, bij het naar buiten brengen van de zaak van de cliënt, dient de advocaat zich slechts op partijdige wijze over de zaak uit te laten. Van der Linden kiest daarmee voor een pragmatische oplossing, die tevens realistisch is en die in overeenstemming is met de partijdige positie van de advocaat, die precies de ratio van zijn bestaan is. Dat wil niet zeggen dat het Van der Linden koud laat of de advocaat kwade zaken doet! Hij vermaant de raadsman uitdrukkelijk dat hij zich nooit mag laten gebruiken om zaken te doen, waarvan hij weet dat ze onrechtvaardig zijn. Hij mag dan ook geen gronden aanvoeren die tegen de 'algemeen aangenomene gevoelens der Rechtsgeleerden' indruisen. Het sluitstuk is dat het eigen geweten van de advocaat hem verder tot raadsnoer moet dienen. Hij laat het dan ook over aan de integriteit van de advocaat.

Ondanks de indringende vragen van De Pinto wat onder een 'onrechtvaardige zaak' moet worden verstaan, lijken al deze auteurs het erover eens dat het gaat om een zaak die, gegeven de feiten, op grond van het recht niet gewonnen kan worden. Fruin zoekt het onderscheid tussen 'goede' en 'slechte' zaken in het antwoord op de vraag of de cliënt een geoorloofd belang heeft bij de verdediging van zijn zaak.⁵¹ Dat geeft mogelijk al aanmerkelijk meer ruimte, tenzij de geoorloofdheid rechtstreeks verband houdt met de haalbaarheid op grond van het recht. Helemaal duidelijk is het niet, en de cirkel is rond wanneer Fruin, in geval van twijfel, het ultieme oordeel overlaat aan het eigen geweten.

Ter afronding en relativering van deze paragraaf over onrechtvaardige zaken vermeld ik een zeldzame kwestie waarin de Nederlandse tuchtrechter zich moest uitlaten over de vraag of een advocaat een zaak wel had mogen aannemen. De zaak speelt in de jaren zestig van de vorige eeuw. Een verkoper van een huis had per ongeluk zijn huis voor 21.000 gulden in plaats van 51.000 gulden te koop gezet. Een 'koper' dacht een buitenkansje te hebben en accepteerde het bod.⁵² De verkoper legde uit dat het in de advertentie genoemde bedrag een vergissing was, maar daardoor liet de koper zich niet afschrikken en hij vorderde in rechte nakoming van de koopovereenkomst van het huis. Nadat hij die civiele zaak had verloren, legde hij zelf de kwestie voor aan de tuchtrechter: had zijn advocaat een dergelijke kansloze zaak wel mogen aannemen? Het Hof van Discipline, en passant verwijzend naar de eed, oordeelde als volgt:

51 Fruin, 'Het eererecht', p. 41.

52 Naar huidig recht zou een dergelijke aanbieding als een uitnodiging tot het doen van een bieding worden opgevat, zie Rb Utrecht 19 november 1975, in: *Nederlandse Jurisprudentie* 1976, p. 480, bevestigd door de Hoge Raad 10 april 1980, in: *Nederlandse Jurisprudentie* 1981, p. 532.

Van een ‘kansloze zaak’ moet een ‘niet rechtvaardige zaak’ onderscheiden worden, dat is een zaak, die naar objectieve maatstaven van moraal, fatsoen en eerlijkheid dusdanig verwerpelijk is, dat een advocaat die zich zelf respecteert, de behandeling behoort te weigeren. In casu, was dat niet het geval: de zaak was onsympathiek en zelfs onredelijk, doch dat is wat anders. [...] Men mag de advocaat niet vereenzelvigen met zijn cliënt.⁵³

Mag men hieruit afleiden dat het hof de cliënt onsympathiek en onredelijk vond? Voorop staat dat het hof uitgaat van een grote vrijheid van de advocaat bij het doen van ‘onrechtvaardige zaken’. Dat is ook moeilijk anders voor te stellen. Juist omdat onsympathieke cliënten met onredelijke zaken evengoed recht hebben op een advocaat, is het bijna ondenkbaar dat een advocaat een zaak niet zou mogen aannemen. Maar belangrijk is ook dat het hof kansloze zaken onderscheidt van onrechtvaardige zaken. Zonder dat aan te wijzen valt waarop het hof dat oordeel baseert, onderscheidt deze redengeving zich op opvallende wijze van de traditie uit de voorgaande eeuwen, waarin niet rechtvaardige zaken juist vrijwel gelijk werden gesteld aan kansloze zaken. Overigens wordt de laatste jaren als gevolg van het toenemende streven naar efficiency in civiele procedures in binnen- en buitenland steeds kritischer aangekeken tegen het voeren van echt kansloze (civiele) procedures.⁵⁴

8 De gedragsregels zelf en kritiek daarop

Tot slot nog een enkel woord over de eerste ereregels zelf, die in 1921 werden gepubliceerd⁵⁵ en al snel bij de wat grotere balies standaard aan beginnende advocaten werden overhandigd ter gelegenheid van hun beëdiging. De regels zijn verdeeld in vier categorieën. Uit elke categorie noem ik enkele voorbeelden:

- 1 De verhouding van de advocaat tot het publiek in het algemeen en zijn optreden in het publiek. Hierin wordt geregeld dat een advocaat geen beroep van ‘lagere standing’ mag uitoefenen, geen reclame mag maken en geen aanstoot mag geven (bijvoorbeeld door met schulden overladen te zijn).
- 2 De verhouding van de advocaat tot de cliënt. Dit deel omvat het ‘quota litis-verbod’ (het verbod om te bedingen dat de advocaat een deel van de opbrengst van de zaak als honorarium ontvangt), een verbod om onnodige kosten in een procedure te veroorzaken, een verbod om getuigen van de wederpartij te horen en de verplichting om met de cliënt geregeld over het verloop van de zaak te overleggen. Bovendien kan de advocaat in

⁵³ Minder genadig kwam de advocaat ervan af die kansloze hogere beroepen instelde en zijn cliënt opzadelde met 30.000 gulden proceskosten, net als de advocaat die zijn cliënte het ‘uiterst hachelijke’ appel had moeten ontraden. Het Hof van Discipline verwijt de beklagde advocaten in deze en vergelijkbare zaken vooral dat zij hun cliënt niet hadden gewezen op de kansloosheid van het hoger beroep (voortkomend uit verstreken termijnen of het niet overschrijden van de appellabiliteitsgrens voor kantongerechtsvonnissen).

⁵⁴ Zie R. Verkiijk, ‘Lichtzinnig procederen’, in: *Advocatenblad* 2007, p. 164 e.v.

⁵⁵ ‘Ontwerp-verzameling eereregelen voor de advocaten’, in: *Advocatenblad* 1921, p. 45-49.

zaken met een toegevoegde cliënt net zomin als bij betalende cliënten verplicht worden om een zaak te behandelen, die hij ‘in zijn geweten niet rechtvaardig acht’. Ook de geheimhouding is hier geregeld.

- 3 De verhouding van de advocaat tot zijn beroepsgenoten. Uitgangspunt is het streven naar een verhouding die berust op onderlinge welwillendheid en vertrouwen. De advocaat mag zich niet onheus of krenkend over zijn vakgenoten uitlaten, mag geen stukken aan de rechter overleggen zonder dat de wederpartij die kent en mag geen cliënten van andere advocaten aftroggelen.
- 4 De verhouding van de advocaat tot de rechterlijke macht. De advocaat moet blijk geven van respect, maar hij moet, waar nodig, voor de rechten en de eer van de advocatenstand opkomen. Bovendien moet hij zich tegenover de rechter onthouden van elke feitelijke mededeling ‘aan welke waarheid hij niet gelooft’.

Deze regels werden niet met onverdeeld enthousiasme ontvangen. Eerder is al de kritiek van De Brauw genoemd. Bekend is ook de kritiek van Van Kuyk, die hij kort na het verschijnen van de ereregels in het *Advocatenblad* laat opnemen.⁵⁶ Het resultaat van de werkzaamheden van de commissie valt hem zwaar tegen. Het is in veel gevallen immers ook zonder regels wel duidelijk wat de advocaat is toegestaan. Waar volgens hem juist behoefte aan is, is aan het doorhakken van knopen wanneer het niet voor de hand ligt welke handwijze nog toelaatbaar is en welke niet. Het spijt hem dat de commissie ‘zich wat àl te veel beperkt tot dat wat niet dubieus kàn zijn, en dat de pen is neergelegd juist waar het mooi begint te worden’. De regels die wel opgeschreven zijn, hebben bovendien vaak weinig met standseer te maken, maar zijn een *testimonium paupertatis*. De advocaat heeft zich te onthouden van daden die naar buiten aanstoot geven, hij mag geen onnodig hoge kosten maken bij het procederen, niet met schulden overladen zijn en zich geen gelden toe-eigenen die bij hem in depot zijn gegeven. Van Kuyk vindt dit zo voor de hand liggend, dat hij bang is dat het opschrijven ervan als ereregelen bij buitenstaanders de indruk wekt dat er binnen de advocatuur van alles mis is. Wanneer daden, waar ieder behoorlijk man zich voor zou schamen, als ereregelen worden geformuleerd, smeedt men wapens die zich tegen het beroep richten, zo vreest hij. De advocaat zou zich idealen moeten stellen die – net als de erecode van de middeleeuwse ridders – uitstijgen boven wat gewoon fatsoenlijk is. Een meer aspiratieve moraal dus, zoals dat hiervoor is aangeduid.

9 Tot slot

In het voorgaande zijn de gedragsregels zelf niet uitvoerig besproken, maar is vooral (een deel van) hun historische context aan de orde gesteld. Integriteit, en daarmee samenhan-

56 J. van Kuyk, ‘Een eere-code voor de advocaten’, in: *Advocatenblad* 1921, p. 58 e.v.

gend reputatie, en het verbod om onrechtvaardige zaken te behandelen, zijn onderwerpen die niet expliciet in de gedragsregels zijn terug te vinden, maar waar het wel altijd in de eerste plaats om draait. Wel terug te vinden in de ereregels van de advocaat (1939) is dat hij de hem toevertrouwde belangen zou ‘verdedigen voor zover en zoals eer en geweten en de eisen van goede rechtsbedeling hem dat veroorloven of voorschrijven’. In deze formulering is een verwijzing te vinden naar de eed. Men zou kunnen verwachten dat de gedragsregels hierop voortbouwen en nadere regelingen geven, die de advocaat richting geven wanneer hij inderdaad wil handelen zoals hem betaamt en hij wil voorkomen een onrechtvaardige zaak te dienen, of een zaak onrechtvaardig te dienen. Dat gebeurt echter niet.

Het hiervoor aangehaalde citaat over de eisen van goede rechtsbedeling, afkomstig uit het ontwerp ‘herziene Eereregelen’ uit 1939, doet misschien gedateerd aan, maar dat is schijn. Weliswaar zijn de eisen van een goede rechtsbedeling uit latere versies van de gedragsregels verdwenen, maar tegelijk met de kernwaarde integriteit zal in de Advocatenwet de verplichting worden opgenomen voor de advocaat om rekening te houden met het algemene belang van een goede rechtsbedeling.

EDMOND PICARD EN DE DEONTOLOGIE VAN DE ADVOCaat

1 Inleiding

In *Au Pays des Bilingues*, het laatste boek dat de Brusselse advocaat en rechtsgeleerde Edmond Picard (1836-1924) voor zijn overlijden schreef, ontleedde de reus Pantagruel de situatie van de balie te Céphalopolis (alias Brussel) na de Eerste Wereldoorlog aldus:¹

Ce qui me paraît être la cause principale du mal, c'est l'absence, chez la plupart des Avocats, des principes fondamentaux de leur profession et de leur Ordre, c'est-à-dire de la source même dont doit être imprégnée leur psychologie et dont doit découler tout le reste.²

Picard gebruikte de personages van François Rabelais voor een vlijmscherpe satire op alle mistoestanden van het naoorlogse België.³ Deze roman is door zijn vorm en stijl veeleer atypisch in het oeuvre van Picard, maar resumeert als geen ander werk de opvattingen die hij tijdens zijn veelzijdige loopbaan ontwikkelde. Eén van de drie hoofdstukken van het boek is volledig gewijd aan de wereld van het gerecht en de balie en getuigt daarmee bij uitstek van het belang dat Picard er zelf aan hechtte. In het bijzonder koesterde Picard steeds een bijzondere voorliefde voor de deontologie van de advocaat en had hij er een zeer uitgesproken mening over.

De term 'deontologie' wordt hier opgevat als het geheel van de eigen gedragsregels van een bepaalde beroepsgroep, in casu de advocatuur. In de literatuur wordt gewezen op het specifieke karakter daarvan. Volgens Hofströssler is de deontologie van de advocaat 'in grote mate ongeschreven en in de dagdagelijkse toepassing afhankelijk van de ervaring, de inzichten en het aanvoelen van vele stafhouders, al dan niet na overleg [...] binnen de raad van de orde'.⁴

1 Voor een biografische schets van Picard raadplege men een eerder in dit tijdschrift verschenen artikel en de aldaar opgegeven literatuur: B. Coppein, "Un appareil concasseur et triturateur". De kritiek van Edmond Picard op de wetgevende macht in België in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 9.1 (2007), p. 92-93.

2 E. Picard, *Au Pays des Bilingues. Le second voyage de Pantagruel. Sous le gouvernement des minces. Sermons dans la Salle des Pas-Perdus* (Brussel 1923), p. 228.

3 Het verzameld werk van Rabelais is in zijn oorspronkelijke taal beschikbaar in de referentie-uitgave van de Pleiadereeks: F. Rabelais, *Oeuvres complètes*. Uitgeg. door J. Boulenger en L. Scheler, Bibliothèque de la Pléiade, nr. 15; Parijs 1970. In het Nederlands zijn diverse vertalingen voorhanden, waaronder: F. Rabelais, *Gargantua en Pantagruel*. Vert. door J.A. Sandfort; Amsterdam 1980. F. Rabelais, *Gargantua en Pantagruel*. Vert. en ingel. door J. M. Vermeer-Pardoën, 2e dr.; Amsterdam 1999.

4 P. Hofströssler, 'Tuchtrecht voor advocaten: omdat we anders zijn', in: S. Lust en P. Luypaers (red.), *Tucht en deontologie. (In)effectiviteit van het tuchtrecht ter handhaving van de waardigheid van het ambt* (Brugge 2007), p. 85.

Daar waar in Nederland⁵ en vooral in Frankrijk⁶ de geschiedschrijving over de advocatuur al een vruchtbare voedingsbodem heeft gevonden, is de balans voor België veel minder rooskleurig,⁷ al lijkt het tij stilaan te keren.⁸ Over de deontologie van de advocaat is de literatuur daarentegen zonder meer overvloedig, zij het dat het dan wel stevast eigentijdse werken betreft, waarin de historische inslag nagenoeg altijd ontbreekt.⁹ De onderhavige bijdrage betracht die toestand enigszins te remediëren en wil specifiek de houding van Edmond Picard tegenover de deontologie van de advocaat in het België van de tweede helft van de negentiende eeuw in kaart brengen.

Gedurende zestig jaar was Picard advocaat in hart en nieren; hij verdient als geen ander het epitheton ornans 'le colosse du barreau belge'.¹⁰ Na briljante rechtenstudies aan de ULB legde hij de eed af als advocaat voor het hof van beroep te Brussel op 23 april 1860 en vervulde hij zijn stage bij de latere minister van Justitie Jules Lejeune. In 1863 werd hij opgenomen op het tableau. Tijdens de gerechtelijke jaren 1872-1873 en 1878-1879 was hij lid van de raad van de orde; in 1872-1873 zat hij eveneens het bureau voor kosteloze rechtspleging voor. Bij Koninklijk Besluit van 9 juli 1880 werd hij benoemd tot advocaat bij het Hof van Cassatie. Hij was stafhouder¹¹ van de orde van advocaten van dit Hof tijdens de gerechtelijke jaren 1898-1899, 1899-1900 en 1916-1917. In 1920 nam hij ontslag uit zijn functie.¹²

Picard heeft uitzonderlijk veel en vaak over de deontologie van de advocaat geschreven. Vanaf het begin tot aan het einde van zijn lange loopbaan bleef het één van zijn favoriete stokpaardjes. Reeds als stagiair viel hij op met enkele gewaagde artikels in *La Belgique judiciaire*, die hij publiceerde onder het pseudoniem 'Claudius'.¹³ In 1869 schreef hij als jonge

5 Zie onder meer: E.W.A. Hensen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998*. Deventer 1998. B.H.D. Hermesdorf, *Licht en schaduw in de advocatuur der Lage Landen*. Leiden 1951.

6 Zie onder meer: J.-L. Gazzaniga, 'Pour une introduction à une histoire des avocats', in: A. Deperchin, N. Derasse en B. Dubois (red.), *Figures de justice. Etudes en l'honneur de Jean-Pierre Royer* (Rijsel 2004), p. 127-138. J.-L. Halpérin (red.), *Avocats et notaires en Europe. Les professions juridiques dans l'histoire contemporaine*. Droit et société, nr. 19; Parijs 1996. Y. Ozanam, 'Histoire et avenir des avocats', in: B. Beignier, B. Blanchard en J. Villacèque, *Droit et déontologie de la profession d'avocat* (Parijs 2002), p. 13-65. B. Sur, *Histoire des avocats en France des origines à nos jours*. Parijs 1998.

7 X. Rousseaux, 'Crime, justice et droit: quelques réflexions sur l'historiographie récente en Belgique', in: J.-P. Nandrin (red.) *Bilans critiques et historiographiques en histoire contemporaine* (Cahiers du CRHID, nrs. 23-24; Brussel 2005), p. 64 en 120-121. Afgezien van een als inleiding bedoeld panoramisch artikel ontbreekt tot nader order een synthesewerk: G. Martyn, 'Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur', in: D. Heirbaut, X. Rousseaux en K. Velle (red.), *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden* (Brugge 2004), p. 227-255 en p. 423-425 (bibliografisch overzicht).

8 Getuige daarvan voorliggende bundel en een aantal proefschriften die in voorbereiding zijn: naast het eigen proefschrift dat vooral focust op de Belgische rechtsleer, maar door zijn aard zijdelings de advocatuur raakt, kan hier in het bijzonder verwezen worden naar het onderzoek van drs. B. Quintelier (Universiteit Gent) dat de geschiedenis van de advocatuur in België in de 19e en 20e eeuw zal behandelen.

9 De in n. 6 aangehaalde bijdrage van Yves Ozanam vormt hier één van de weinige uitzonderingen op.

10 Citaat uit: P. Henri, *Grands avocats de Belgique* (Brussel 1984), p. 154.

11 De stafhouder (naar Fr. bâtonnier, van bâton: staf, stok) is het verkozen hoofd van de orde, vergelijkbaar met de Nederlandse deken.

12 Zie in detail voor de loopbaan van Picard in de advocatuur: B. Coppein, 'Edmond Picard (1836-1924), avocat bruxellois et belge par excellence de la deuxième moitié de la XIXe siècle', in: V. Bernaudeau, e.a. (red.), *Les praticiens du droit du Moyen Age à l'époque contemporaine. Approches prosopographiques (Belgique, Canada, France, Italie, Prusse)* (Rennes 2008), p. 225-237 en de aldaar vermelde literatuur.

13 Claudius [ps. van E. Picard], 'Examen de quelques questions relatives à la profession d'avocat', in: *La Belgique judiciaire* XX.91 (1862), kol. 1441-1447, XXI.1 (1863), kol. 1-8 en XXXI.11 (1863), kol. 161-171.

advocaat samen met zijn confrater Gustave Duchaine een befaamde *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique*.¹⁴ Hij is eveneens de auteur van de juridische novelle *Paradoxe sur l'avocat*, nog steeds door vele advocaten gekoesterd als één van de mooiste teksten over hun beroep tout court.¹⁵ Talrijk zijn de artikels over de beroepsregels van de advocatuur die hij schreef voor het *Journal des Tribunaux*, waarvan hij vanaf de oprichting in 1881 tot en met 1900 de hoofdredacteur was. Ook in zijn onuitgegeven oorlogsdagboek, de gesprekken die hij in zijn levensavond had met Fernand Passelecq en zijn al aangehaalde laatste werk *Au Pays des Bilingues* ontbrak het deontologisch aspect geenszins.¹⁶

Dit rijke oeuvre vormt de hoofdbron van dit artikel dat de opvattingen van Picard over de deontologie van de advocaat beoogt scherp te stellen. Eerst en vooral willen we nagaan wat voor Picard het wezen van de advocatuur was. Welke rechten en plichten schreef hij toe aan de advocaat? Hoe percipieerde hij de stage en hoe moest die zich volgens hem verhouden met de Conferentie van de jonge balie? In welke mate was hij een voorstander van de afschaffing van de pleitbezorgers?

Daarnaast zullen we uiteenzetten hoe Picard reageerde op een aantal cruciale evoluties binnen de advocatuur die zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw voordeden. Hoe stond hij bijvoorbeeld tegenover de sterke toename van het aantal advocaten? Hoe reageerde hij op de aanzienlijke uitbreiding van het aantal overtredingen van de klassieke beroepsregels, bijvoorbeeld ten aanzien van de combinatie van de advocatuur met bestuursmandaten in vennootschappen of het optreden als sekwester¹⁷ in de naoorlogse jaren? Sprak hij zich ook uit over de toegang van vrouwen tot de balie?

Tot slot lijkt het zonder meer aangewezen om minstens drie cruciale gebeurtenissen uit het leven van Picard in de analyse te betrekken. Net voor de beslissende parlementaire stemming in het voorjaar van 1893, waarbij het algemeen meervoudig stemrecht werd goedgekeurd, werd Picard gearresteerd en gedurende twee dagen opgesloten in de gevangenis. Het ontslag van Picard als senator voor de Belgische Werklieden Partij in 1908 ging evenmin geruisloos voorbij. Het meest ophefmakend echter was zijn niet-herverkiezing als zittend staphouder van de Orde van advocaten bij het Hof van Cassatie in het gerechtelijk jaar 1917-1918. Wat was de concrete aanleiding van één en ander, wat was de reactie van Picard zelf en in welke mate werd hij daarbij telkens gesteund (of juist niet gesteund) door zijn confraters? De antwoorden op die vragen zullen duidelijk aantonen dat over deontologie schrijven toch net iets anders is dan er zelf het voorwerp van uitmaken, reden bij uitstek waarom ze zeker niet mogen worden verwaarloosd door de rechtshistoricus.

¹⁴ G. Duchaine en E. Picard, *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique*. Parijs, Brussel 1869.

¹⁵ E. Picard, 'Paradoxe sur l'avocat', in: E. Picard en N. d'Hoffschmidt (red.), *Pandectes belges*, dl. 3 (Brussel 1879), p. xvii-xlvi.

¹⁶ Koninklijke Bibliotheek Albert I Brussel (KB), Handschriftenkabinet (MS), III, nr. 228 (*Bruxelles durant la guerre. Chronique d'un de ses habitants*). F. Passelecq, Edmond Picard. *Derniers entretiens* (1921-1923). Brussel 1949.

¹⁷ Zie paragraaf 3.3 'De advocaat als sekwester'.

2 Het beroep gedefinieerd

Picard vestigde zijn reputatie op het vlak van deontologie vooral als één van de twee auteurs van de *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique*, maar legde reeds daarvoor ruime belangstelling aan de dag voor het thema. Over hetzelfde onderwerp publiceerde hij met zijn juridische novelle *Paradoxe sur l'avocat* trouwens één van de hoogtepunten van de zogenaamde *littérature des robins*.¹⁸

2.1 Over de stage en de jonge balie

Reeds op jonge leeftijd had Picard zeer uitgesproken ideeën over de vormende waarde van de balie. Daarvan getuigt zijn briefwisseling met zijn studievriend Georges Frère (1838-1900), de jongste zoon van de liberaal-doctrinaire politicus Hubert-Walthère Frère-Orban. Toen Georges Frère hem net voor zijn huwelijk meedeelde dat hij van plan was zijn rechtenstudies op te geven en geen zin meer had om nog advocaat te worden, schreef Picard hem een passionele brief terug waarin hij hem met aandrang vroeg niets overhaast te doen en zeker zijn stage aan te vatten:

Il faut que tu fasses ton stage et que sans vivre toujours avocat, si tu ne t'y décides, tu le sois pourtant assez longtemps pour avoir gagné la rapidité de conception, le prompt débarras des affaires, le raisonnement spontané, l'expression facile, la logique droite et subtile que la profession d'avocat donne à un si haut degré, quand les dispositions naturelles s'y prêtent. Crois-moi, trois ans durant j'ai pu te voir, t'analyser, te juger, moi qui t'ai si souvent prédit des succès auxquels tu te refusais de croire, [...].¹⁹

Frère gaf slechts ten dele gehoor aan het pleidooi van Picard en koos uiteindelijk voor een carrière in de magistratuur; hij werd rechter bij de rechtbank van eerste aanleg te Luik (1867-1879) en vervolgens raadsheer bij het hof van beroep aldaar (1879-1900).²⁰

Het verbaast uiteraard niet dat Picard, anders dan Frère, zelf wel voluit ging voor een loopbaan in de advocatuur. Nadat hij op 14 april 1860 het diploma van doctor in de rechten met de grootste onderscheiding had behaald, begon hij enkele dagen later aan zijn advocatenstage bij Jules Lejeune, die nauwelijks enkele jaren ouder was dan hijzelf en met wie hij levenslang zou bevriend blijven.²¹ Ook in die hoedanigheid trok hij de aandacht. Rond

18 P. van den Dungen, *Milieux de presse et journalistes en Belgique (1828-1914)* (Académie royale de Belgique. Classe des lettres. Mémoires, nr. 38; Brussel 2005), p. 444.

19 Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA), Archief Albert Guislain (AAG), inv.nr. 2413 (*Le Tombeau d'Edmond Picard*), p. 79-80. Guislain kon voor zijn onuitgegeven biografie beschikken over de afschriften die Picard zelf van zijn brieven had gemaakt en heeft die in extenso opgenomen; waar deze briefwisseling zich thans bevindt is niet bekend. Picard maakte een allusie op zijn vriendschap met Georges Frère tegenover Passelecq. Passelecq, *Derniers entretiens*, p. 53.

20 Deze gegevens werden ontleend aan de prosopografische databank over de Belgische magistratuur van de negentiende en twintigste eeuw van het Centre d'Histoire du Droit et de la Justice (UCL). <http://130.104.133.129/ProsoV2D/>. Zie over deze databank: F. Muller, 'Création et exploitation d'une base de données prosopographiques : l'exemple de la haute magistrature belge du XIXe siècle', in: Bernaudeau, *Les praticiens du droit*, p. 77-93.

21 Bibliotheek van de Balie van Brussel, Papieren van Edmond Picard, Diploma van Edmond Picard van doctor in de rechten d.d. 14 april 1860. Jules Lejeune (1828-1911) was minister van Justitie van 1887 tot 1894 in de regering Beernaert.

de jaarwisseling van 1862-1863 publiceerde hij onder het pseudoniem 'Claudius' een geruchtmakende driedelige artikelenreeks in *La Belgique judiciaire*, toen het enige nationale algemene juristentijdschrift in België, waarin hij enkele bedenkingen uitte over de balie in het algemeen en de Conferentie van de Jonge Balie van Brussel (CJBB) in het bijzonder.

Naar aanleiding van de geringe aanwezigheid van magistraten en gevestigde advocaten op de openingsrede van de CJBB bij het begin van het gerechtelijk jaar, deed hij in het eerste artikel een warme oproep tot hen om in het vervolg voor dergelijke manifestaties op te dagen, omdat dit voor de stagiairs een wezenlijke steun betekende en zonder meer ook een uiting van belangstelling was. Dat de relaties tussen magistratuur en balie in het algemeen eerder bekoeld waren, vond Picard betreurenswaardig; zijns inziens moesten beide partijen proberen zo harmonieus mogelijk samen te werken in het belang van de rechtzoekenden.²²

In het tweede artikel, dat enkele weken later verscheen, verduidelijkte Picard dat hij doelbewust had geopteerd voor een pseudoniem om zich niet te profileren boven zijn medestagiairs, alhoewel iedereen gemakkelijk kon achterhalen wie de auteur was, en hield hij een vurig pleidooi om in de openingsredes voortaan vooral de deontologie van de advocaat te behandelen. Hij stelde namelijk vast dat de kennis daarvan aan het verdwijnen was en be-toogde dat een balie die haar tradities niet meer kent aan het afglijden was:

Il est bien loin de notre pensée de vouloir prétendre que les règles de la profession soient oubliées chez nous. [...] Mais nous croyons cependant qu'il est permis de dire que peu d'esprits sont en possession de leur ensemble, en connaissent tous les détails, savent quels sont leurs glorieux monuments, leurs sources antiques et vénérables, les défenseurs illustres qui les ont protégées et les esprits élevés qui, à toutes les époques, en ont retrempé la force. [...] Serait-il impossible, sinon étrange, de voir tôt ou tard la profession d'avocat considéré par ceux qui l'auraient embrassée, non plus comme trouvant sa satisfaction en elle-même, par l'accomplissement de ses austères devoirs, mais uniquement comme un moyen pénible mais lucratif de se procurer ces ressources et ces plaisirs mondains où la foule a aujourd'hui placé la félicité terrestre.

Hij gaf, voor zover nog nodig, expliciet aan dat hij zelf geboeid was door de materie en de studie van de beroepsregels als een onuitputtelijke uitdaging zag.²³

In het derde artikel ten slotte beklagde Picard zich over het gebrek aan toewijding van de Brusselse stagiairs voor de CJBB; slechts één derde van hen was aangesloten. Door-gaans kenden de vergaderingen erg weinig bijval, alhoewel het nut van de pleitoefeningen voor de praktijk volgens Picard niet ter discussie kon worden gesteld. Pleiten beschouwde hij als 'la fleur de notre vie professionnelle', een niet altijd even gemakkelijk metier waaraan de advocaat bovenal zijn beroepstrots ontleende. Zich daarin vervolmaken vergde tijd en inspanning. Dat veel van zijn medestagiairs, gedreven door winstbejag, die moeite niet meer konden of wilden opbrengen, vond hij hoogst betreurenswaardig:

S. Christiaensen, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek. Leven en beleid van Jules Lejeune*. Samenleving, criminaliteit en strafrechtspleging, nr. 28; Leuven 2004. Bijzonder revelerend voor de levenslange diepe vriendschap tussen Picard en Lejeune is hun uitgegeven briefwisseling: P. Muret, *Une amitié exemplaire. Edmond Picard et Jules Le Jeune. Lettres inédites*. Brussel 1967.

22 Claudius [ps. van E. Picard], 'Examen de quelques questions', kol. 1441-1447.

23 Claudius [ps. van E. Picard], 'Examen de quelques questions', kol. 1-8 en kol. 4-5 (citaat).

[...] cette tendance [...] ramène petit à petit les esprits vers tout ce qui est en elle occasion de lucre, et leur fait dédaigner, sous prétexte de temps perdu, toute oeuvre dont les résultats ne peuvent immédiatement se traduire en chiffres. Les travaux de la conférence deviennent alors un vain plaisir et un enfantillage improductif, bon pour les mentons imberbes des stagiaires inoccupés, mais dont il importe de faire fi dès que le premier client arrive, dès que la première préoccupation sérieuse et intéressée a creusé sa ride sur le visage et a donné ses leçons de calcul égoïste.

Om dit te verhelpen stelde hij voor om het lidmaatschap van de CJBB verplicht te maken voor stagiairs door dit als voorwaarde te stellen voor de inschrijving op het tableau.²⁴ Logischerwijze engageerde Picard zichzelf ook binnen het bestuur van de CJBB; hij was twee maal secretaris van de CJBB en placht ook daarna geregeld voordrachten te geven over allerlei juridische onderwerpen voor dit gremium.²⁵

2.2 Handleiding voor de advocaat

Picard nam samen met zijn spitsbroeder Gustave Duchaine, net als hijzelf advocaat aan het hof van beroep te Brussel, de handschoen op die onder andere door hemzelf tijdens zijn stage was uitgeworpen om een handboek over de deontologie van de advocaat te schrijven. Edouard de Linge, lid van de tuchtraad van de Brusselse balie, signaleerde in zijn inleiding met recht en reden dat de *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique* het eerste in zijn soort was dat specifiek over België handelde en daarmee tegemoet kwam aan een reeds lang geformuleerde behoefte:

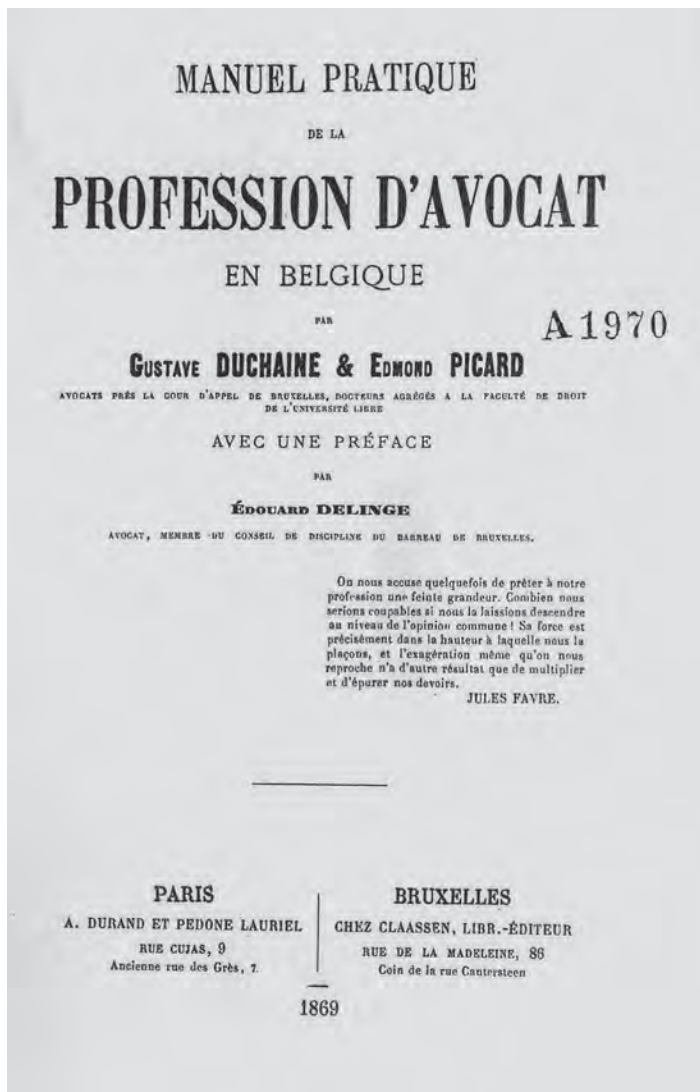
La lacune depuis si longtemps signalée chez nous, M.M. Edmond Picard et Duchaine ont tenté de la combler, et le soin et le talent qu'ils ont apportés dans l'exécution du programme si complet qu'ils s'étaient tracé, autorisent, nous semble-t-il, à dire que leur tentative a pleinement réussi.²⁶

24 Claudius [ps. van E. Picard], 'Examen de quelques questions', kol. 161-171 en kol. 163 (citaat). Uiteindelijk werd op 13 maart 1887 een KB uitgevaardigd dat bepaalde dat stagiairs verplicht moesten deelnemen aan de werkzaamheden van de conferenties, ten minste voor zover daarin door de respectievelijke ordes werd voorzien. Martyn, 'Evoluties en revoluties', p. 239.

25 ARA, Archief Ministerie van Justitie, Algemeen Secretariaat, 2de departement, inv.nr. 1561, dossier 8862. Zie ook: E. Picard, 'Rapport fait au nom de la Commission à l'assemblée générale du 29 décembre 1869', in: *La Belgique judiciaire* 28.7 (1870), kol. 104-112. Picard vermeldt zelf dat hij directeur van de commissie van de CJBB was, maar de terminologie is hier enigszins misleidend. De CJBB kent tot op vandaag namelijk twee organen, met name een 'Directoire' en een 'Commission'. Het Directoire bestaat uit de voorzitter, de ondervoorzitter, de openingsredenaar en de voorzitter van het vorige jaar. Het eigenlijke dagelijkse beheer wordt waargenomen door de Commission, die onder leiding staat van een secretaris. www.cjbb.be. De exacte samenstelling van de commissies van de CJBB werd opgenomen in het gedenkboek dat werd uitgebracht naar aanleiding van het vijftigjarig bestaan van de CJBB, maar het bleek niet mogelijk om een exemplaar van deze publicatie terug te vinden, zelfs niet bij de Conferentie. Soms wordt beweerd dat Picard voorzitter van de CJBB is geweest, maar dit klopt niet. Wellicht werd Picard verward met Albert Picard, overigens geen familielid, die deze functie wel heeft opgenomen in 1860-1861 en in 1866-1867. *La Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles* 1841-1991. Brussel 1991. Henri, *Grands avocats*, p. 157. R. Lesaffer, 'De justitie en de media', in: Heirbaut, Rousseaux en Velle, *Politieke en sociale geschiedenis van justitie*, p. 358.

26 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. xii-xiii.

Titelpagina van de Manuel pratique.

Het boek beslaat 548 pagina's en is opgebouwd uit zeven delen van ongelijke lengte. Ondanks de wens om alle Belgische balies in het blikveld te houden, ligt de concrete focus toch vooral op die van Brussel. Aan de pleitbezorgers wordt slechts marginaal aandacht besteed.²⁷ In 1869 had de commissie die bezig was met de redactie van een nieuw wetboek

²⁷ In feite vervulden ook de advocaten bij het Hof van Cassatie dezelfde taken als de pleitbezorgers bij de rechtbanken van eerste aanleg en de hoven van beroep. Zij worden door Picard en Duchaine toch bestudeerd, omdat ze, anders dan de eigenlijke pleitbezorgers, veel meer banden hadden met de gewone advocaten en nagenoeg altijd uit hun midden gerecrueteerd werden: 'Notre but étant surtout de nous occuper de ce qui constitue le Barreau dans son ancienne acception, nous aurions pu les passer sous silence. Ils se rattachent cependant à ce barreau par tant de liens de confraternité et de communauté dans les sentiments d'honneur et de délicatesse, que nous n'avons voulu nous y résoudre'. Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 68, n. 1.

van burgerlijke rechtsvordering namelijk net haar rapport neergelegd, waarin ze voorstelde om de pleitbezorgers af te schaffen. Wellicht verwachtten de auteurs dat dit standpunt ook door het parlement bekrachtigd zou worden, maar die hoop werd niet bewaarheid.²⁸ Drie decennia later stelde Picard zich veel voorzichtiger op en zou hij als verslaggever van een parlementaire commissie expliciet de afschaffing van de pleitbezorgers afkeuren.²⁹

In het eerste deel wordt zeer beknopt de geschiedenis van de advocatuur op het grondgebied van het huidige België geschetst. De hoofdmoot daarvan behandelt de periode na de onafhankelijkheid. Voor de periode van het Ancien Régime worden in vogelvlucht een aantal grote lijnen getrokken: onder meer wordt gewezen op het ontbreken van een verplichte stage, de afwezigheid van eigen ordes – anders dan in Frankrijk –, de integratie van specifieke tuchtreglementen in ordonnanties over de gerechtelijke procedure en de gebruikelijke voorrechten en plichten van advocaten. Daarbij merken de auteurs op dat het oude recht in voorkomend geval nog van nut kan zijn als correctief voor het eigentijdse vigerende recht, dat vooral een Franse inslag kent. De cesuur van het Franse bewind wordt dan ook uitdrukkelijk in de verf gezet, van de afschaffing van de Franse orde van advocaten in 1790 tot en met de herinvoering van de advocatuur door Napoleon en zijn decreet van 14 december 1810. De periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden wordt dan weer getypeerd als een lange lijdensweg van vorstelijk despotisme, waarin de advocatuur zich te lankmoedig opstelde. Wat de periode na 1830 betreft, wordt onder meer nader ingegaan op de totstandkoming van het Koninklijk Besluit van 5 augustus 1836 en de aanvankelijke conflictueuze relatie tussen de balies van het Hof van Cassatie en van het hof van beroep te Brussel.³⁰

In het tweede deel is zo goed als integraal en voorzien van annotaties de vigerende wetgeving opgenomen. Het wetgevende kader voor de Belgische advocatuur bestond in de negentiende eeuw voornamelijk uit het Napoleontische decreet van 14 december 1810 en het Koninklijk Besluit van 5 augustus 1836, dat een aantal bepalingen van dit decreet wijzigde. Op de advocaten bij het Hof van Cassatie, die waren ingesteld als ministeriële ambtenaren krachtens artikel 31 van de organieke wet op de gerechtelijke orde van 4 augustus 1832, waren specifieke Koninklijke besluiten van 4 oktober 1832, 8 februari 1833 en 31 december 1836 van toepassing. Ze vormden een eigen, weliswaar kleine maar zeer prestigieuze, orde naast de orde van advocaten bij het hof van beroep te Brussel en hadden bijgevolg hun eigen tableau, stafhouder en tuchtraad.³¹

28 Uiteindelijk liep de herziening, precies door het zeer efficiënte lobbywerk van de pleitbezorgers, uit op een sisser; enkel de inleidende titel werd in 1875 goedgekeurd. De pleitbezorgers verdwenen in België pas met het Gerechtelijk Wetboek van 1967. Zie in dit verband, naast de bijdrage van K. Velle in deze bundel: J. Gilissen, 'Codifications et projets de codification en Belgique au XIXe siècle (1804-1914)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XIV.2-3 (1983), p. 255-256. Martyn, 'Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur', p. 228-232.

29 Hand. Senaat, 1898-1899, 2 maart 1899, p. 179. L. Hymans, P. Hymans en A. Decroix, *Histoire Parlementaire de la Belgique. Troisième série. 1890-1900. Tome II. Années 1896-1897 à 1899-1900* (Brussel 1901), p. 495.

30 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 1-48.

31 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 49-73. Zie over de wettelijke structuur van de advocatuur eveneens: Martyn, 'Evoluties en revoluties', p. 232-235. Zie voor de geschiedenis van de balie van Cassatie naast de bijdrage van Van Eeckhoutte

Het derde deel gaat met tal van praktijkvoorbeelden en verwijzingen naar rechtspraak in op de organisatie en reglementering van het beroep van advocaat, met name de toelatingsvoorwaarden voor het beroep en de samenstelling van de orde van advocaten en de raad van de orde.³²

Het vierde deel is eigenlijk een bewerking van de rede die G. Duchaine hield bij de opening van het gerechtelijk jaar 1864-1865 voor de CJBB en behandelt de rechten van de advocaat.³³ Elke advocaat die de eed heeft afgelegd, mag de titel gebruiken en de ambtskledij dragen, zelfs als hij nadien niet meer op het tableau van de orde is ingeschreven. Meestal heeft hij een exclusief pleitrecht, zij het dat de concrete invulling en geografische reikwijdte daarvan verschillend is voor advocaten bij hoven en advocaten bij rechtbanken. Het beroepsgeheim van de advocaat is heilig. Zelfs als hij voor de rechter onder ede moet getuigen mag hij dit niet schenden. De advocaat heeft omgangsrecht met de beklagde die hij verdedigt en mag in de regel niet-openbare zittingen bijwonen. Het recht op vrijstelling van patentbelasting – belasting die men moest betalen om bepaalde beroepen te mogen uitoefenen – vloeit dan weer voort uit de sociale missie van de advocaat.³⁴

Het vijfde deel gaat in op de plichten van de advocaat en is voor een groot deel schatplichtig aan het Franse standaardwerk daarover van M. Mollot.³⁵ Dat de auteurs de kennis van de eigen deontologie als eerste en belangrijkste plicht naar voren schuiven is veelbetekend:

Le premier devoir de l'Avocat est de bien connaître les règles de sa profession. Sans cette connaissance l'Avocat s'expose continuellement à y contrevenir ou à ne pas les pratiquer. Au contraire, quand il les possède, il s'affermite chaque jour dans leur observation ; [...]. En entrant au Barreau, ou plutôt avant d'en franchir le seuil, il doit se pénétrer de ses devoirs. C'est l'indispensable préliminaire à l'exercice de son ministère.³⁶

Voorts wordt gewezen op algemene klassieke waarden die noodzakelijk zijn voor het beroep van advocaat zoals daar zijn toewijding, arbeidslust, onafhankelijkheid, integriteit, loyaliteit, waardigheid, gematigdheid, tact, etc.

In het bijzonder wordt daarna zeer uitgebreid ingegaan op de specifieke plichten van de advocaat. Jegens zichzelf moet de advocaat vooral het verbod in acht nemen om cliënten te ronselen en reclame te voeren en mag hij geen onrechtvaardige zaken aanvaarden.³⁷ Hij moet een fatsoenlijk kabinet uitbouwen en zijn cliënten in de regel alleen daar ontvangen.

in dit boek: Coppein, 'Edmond Picard', p. 230-233. R. Janssens, 'Het Hof van Cassatie van België. Enkele hoofdmomenten van zijn ontwikkeling', in: Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 45.1 (1977), p. 95-116. G. van Hecke, *Notes pour servir à l'histoire du barreau de cassation*. Brussel 1979. Verg. hierna voor de niet-herverkiezing van Picard als zittend stafhouder van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie.

32 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 75-219.

33 G. Duchaine, 'Les droits et les prérogatives de l'avocat', in: *La Belgique judiciaire* XXII.96 (1864), kol. 1521-1546.

34 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 221-248.

35 M. Mollot, *Règles de la profession d'avocat*. 2 dln, 3e dr.; Parijs 1866.

36 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 253.

37 Verg. hierna over de paradox van de advocatuur.

Hij moet een onberispelijk privéleven leiden en zich onthouden van alle handelingen die zijn waardigheid kunnen aantasten, zoals beursbezoek, fraude of buitensporige wereldse ontspanning. In voorkomend geval kan de advocaat een politieke rol spelen, maar dan bij voorkeur op latere leeftijd.³⁸ In het belang van zijn onafhankelijkheid mag de advocaat, tot slot, geen permanente advocatenassociaties vormen.³⁹

Tegenover zijn cliënten is de advocaat in de eerste plaats een raadsman en vervult hij een publieke missie door het recht op verdediging te waarborgen. Hij heeft de absolute vrijheid om zaken te weigeren en moet zeker vermijden te veel zaken op zich te nemen. Hij moet er steeds naar streven om processen, in het belang van de cliënt, zo vlug mogelijk af te handelen. Cliënten mag men niet zomaar op hun woord geloven; een kritische houding blijft steeds aan de orde. In principe kan een advocaat niet verantwoordelijk worden gesteld voor zijn advies. Wat het honorarium betreft, mag men de grenzen van de billijkheid niet overschrijden; in elk geval moet men vermijden om hierover met cliënten te *marchanderen*.⁴⁰

De confraterniteit vormt het wezen van de balie. De advocaat is verplicht om zijn confraters te helpen en moet zich onthouden van kritiek op hen. Als hij een klacht heeft over één van zijn confraters, moet hij die aankaarten bij de raad van de orde. Bij een proces betaamt het processtukken en conclusies steeds aan de tegenpartij te communiceren. Bij het pleiten voor een vreemde rechtbank laat de advocaat zich bij voorkeur bijstaan door een lokale confrater. Hij moet tevens respect opbrengen voor zijn oudere confraters en zoveel mogelijk deelnemen aan het sociale leven van de balie.⁴¹

Jegens de magistratuur dringt zich een houding van gepast respect op, die geenszins mag gelijkgesteld worden met kruiperij. De advocaat moet zich beroepen op zijn recht om niet onderbroken te worden tijdens pleidooien. In strafzaken staat hij op gelijke voet met het Openbaar Ministerie. De advocaat moet het vonnis van de rechter waardig aanhoren; zo hij het niet eens is met de aard daarvan, moet hij de voorziene rechtsmiddelen aanwenden.⁴²

Het zesde deel bespreekt de werkzaamheden van de advocaat, waarbij ten behoeve van jonge advocaten zowel de eigenlijke praktijk als de vereiste literaire en oratorische kwaliteiten in detail aan bod komen.⁴³

Een uitvoerige bibliografie vormt het zevende en laatste deel. Daarin zijn zowel referenties opgenomen naar rechtsleer over de situatie in het Ancien Régime als in de eigentijdse periode. Wat het Ancien Régime betreft, wordt, naast de opgegeven Franstalige literatuur, verwezen naar enkele werken in het Nederlands en in het Latijn. Voor de eigentijdse periode valt, niet geheel onverwacht, het dominante aandeel van de Franse rechtsleer op en daarmee samenhangend, het zeer beperkte aantal Belgische werken. Ook zijn een aan-

38 Verg. hierna over de eigen politieke rol van Picard.

39 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 271-286.

40 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 287-315. Picard was aan het einde van zijn leven zelf het meest trots op de zaken waarvoor hij totaal geen honorarium had ontvangen. Passelecq, *Derniers entretiens*, p. 58-61.

41 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 315-334.

42 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 334-343.

43 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 345-395.

tal specifieke werken over de juridische redenaarskunst toegevoegd.⁴⁴ Als appendix is nog een lijst opgenomen van de advocaten bij de Raad van Brabant in 1789.⁴⁵ Twee indexen vergemakkelijken het opzoekingswerk.

2.3 De paradox van de advocatuur

Tien jaar na het verschijnen van de *Manuel pratique* publiceerde Picard zijn *Paradoxe sur l'avocat* als inleiding bij het derde deel van de *Pandectes belges*, de encyclopedie van het Belgische recht waarvan hij de bezieler bij uitstek was.⁴⁶ Deze juridische novelle wordt in de literatuur geprezen als 'een werk dat één van de vurigste pleidooien bevat voor de vrijwaring van het recht van – en de plicht tot – verdediging in een procedure op tegenspraak'.⁴⁷

In het werk blikt de advocaat-verteller terug op de onderrichtingen die hij tijdens zijn stage kreeg van zijn inmiddels overleden patroon. Op zekere dag vroeg zijn leermeester hem hoe het kon dat hij en zijn tegenstander in hun pleidooien alle twee beweerden gelijk te hebben, terwijl één van hen toch ongelijk moest hebben en hoe dat dan in overeenstemming te brengen was met de advocateneed, waarin men beloofde alleen zaken aan te nemen die men naar eer en geweten rechtvaardig achtte.⁴⁸ De patroon legde zijn stagiair uit dat deze schijnbare paradox in werkelijkheid een vals probleem was en dat de eed eigenlijk anders moest geïnterpreteerd worden:

Et bien, me dit-il, il n'est pas vrai que l'avocat ne doit défendre que les causes qu'il croit justes en âme et conscience. C'est là une fausse maxime, une maxime déplorable parce qu'elle enfante l'hypocrisie et le découragement. [...] Les affaires qui viennent devant les tribunaux sont telles que la légitimité et l'opportunité de l'attaque et de la défense ne sont mises en question par personne, et que l'œuvre accomplie de part et d'autre apparaît comme utile à la justice.⁴⁹

Daar elke zaak die voor de rechter komt dus uit zichzelf legitiem is, moet de advocaat zelf geen inhoudelijk oordeel over de zaak vellen, maar zich alleen afvragen of hij de zaak pleitbaar acht.⁵⁰ Als twee advocaten na grondig onderzoek tot deze conclusie komen, kan de waarheid alleen achterhaald worden via een proces, waarin zowel eiser als verweerder in

44 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 397-423.

45 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 425-429.

46 E. Picard, *Une grande aventure juridique. L'œuvre des Pandectes Belges. Me Jules Le Jeune. Le Palais de Justice de Poelaert. Chronique pour servir à l'histoire du Barreau bruxellois de mon temps*. Brussel 1921. L. Hennebicq, 'Edmond Picard et les Pandectes Belges', in: L. Hennebicq (red.), *Pandectes belges*, dl. 117 (Brussel 1924), p. 21-31.

47 L. Dupont, 'Edmond Picard 1836-1924', in: C. Fijnaut (red.), *Gestalten uit het verleden. 32 voorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie* (Samenleving, criminaliteit en strafrechtspleging, nr. 3; Leuven 1993), p. 106. Zie ook: Henri, *Grands avocats*, p. 160-161. Tot aan het einde van zijn leven zou Picard blijven herinneren aan deze heilige plicht tot verdediging. *Passelecq, Derniers entretiens*, p. 15-16.

48 Picard, 'Paradoxe sur l'avocat', p. xx-xxi. Zie ook over dit klassieke vraagstuk: J.-L. Gazzaniga, 'Notes sur la liberté de parole de l'avocat', in: J.-L. Gazzaniga, *Défendre par la parole et par l'écrit. Etudes d'histoire de la profession d'avocat* (Etudes d'histoire du droit et des idées politiques, nr. 7; Toulouse 2004), p. 75-76.

49 Picard, 'Paradoxe sur l'avocat', p. xxiii-xxiiii.

50 Picard, 'Paradoxe sur l'avocat', p. xxiii-xxiv.

Foto van Picard op middelbare leeftijd in F. Passelecq, *Derniers entretiens*, tegenover p. 12.

hun pleidooien argumenten aanbrenge-
 n. Op die manier vervult de advocaat een we-
 zenlijke sociale missie:

Oui, il est vrai que chacun eut pu accepter la cause que défend l'autre, parce que, étant toutes deux douteuses, à toutes deux un esprit ingénieux peut loyalement s'appliquer. [...] Celui-ci l'envisage de face, celui-là de profil, et c'est parce que chacun expose son point de vue que le juge comprend l'ensemble. [...] Et pour l'avocat lui-même quelle dignité se substitue tout-à-coup au rôle équivoque qu'il semblait remplir. Comme il apparaît, armé de sa parole, tel qu'un bon artisan qui, incertain de l'issue de l'œuvre pour laquelle il se présente, sait que ce sera grâce aux coups qu'il va battre sur l'enclume du procès, que celui-ci prendra la forme que le bon droit réclame. Vainqueur ou vaincu dans cette lutte pacifique, il se retirera satisfait, car il aura la conviction d'avoir accompli une fonction sans laquelle la génération judiciaire de la vérité eut été impossible.⁵¹

De patroon wees zijn stagiair voorts op de wederzijdse plicht van magistraten en advocaten tot respect voor elkaars taak. In dat opzicht betreurde hij de veronachtzaming van de stage door tal van patroons, waardoor stagiairs niet langer de essentiële beroepsregels onder de knie hadden en veeleer gemakkelijk succes wilden halen met hun pleidooien dan het doel van het advocatenberoep gestand te doen.⁵² In dat opzicht betreurde hij evenzeer dat advocaten zich opwierpen als curator van faillissementen, omdat hij de talrijke intense contacten die ze uit hoofde van die functie moesten onderhouden met magistraten als een bedreiging zag voor hun onafhankelijkheid.⁵³

Het hoeft uiteraard geen betoog dat Picard onder het mom van een fictieve novelle grotendeels zijn eigen ideeën naar voren laat komen. Tegelijkertijd is het ook een verslag van en een reflectie op zijn eigen socratische begeleiding die hij genoten had bij zijn patroon Jules Lejeune. Zelf heeft Picard ook zijn talrijke stagiairs op die manier opgeleid.⁵⁴

51 Picard, 'Paradoxe sur l'avocat', p. xxiv-xxv.

52 Picard, 'Paradoxe sur l'avocat', p. xxxii-xxxv.

53 Picard, 'Paradoxe sur l'avocat', p. xlii-xliii.

54 H. Carton de Wiart, *Souvenirs sur Edmond Picard* (Brussel 1937), p. 62-65. Tijdens de feestmaaltijd ter ere van zijn 50-jarige carrière als advocaat ging Picard hier zelf ook dieper op in. *Cinquantenaire Professionnel de Me Edmond Picard 23 Avril 1860-23 Avril 1910* (Brussel 1910), p. 28-29. Zie ook: Passelecq, *Derniers entretiens*, p. 67-68.

3 De advocatuur uitgedaagd

Dat advocaten hun bezigheden hoe langer hoe meer niet meer beperkten tot hun procesgebonden rol, maar zich ook – in mindere of meerdere mate en in bepaalde gevallen zelfs volledig – opwierpen als bestuurders van vennootschappen en, in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog, ook als sekwester, stond volledig haaks op de traditionele visie op het advocatenberoep die door de *Manuel pratique* werd uitgedragen. De toegang van vrouwen tot het beroep was al evenmin aan de orde. Hoe reageerde Picard op die nieuwe werkelijkheden?

3.1 Een voorbijgestreefd ideaal?

In de literatuur wordt doorgaans gesteld dat de *Manuel pratique* lange tijd als het klassieke standaardwerk inzake de deontologie van de advocaat werd beschouwd.⁵⁵ Die bewering is verre van verkeerd, maar behoeft toch enige nuance. Reeds vanaf zijn verschijnen was het boek immers onderhevig aan kritiek. Tegenstanders verweten Duchaine en Picard zich te veel gebaseerd te hebben op de Franse situatie. Volgens anderen was het boek dan weer overbodig, omdat alle aanbevelingen de facto reeds verinnerlijkt waren bij rechtschappen advocaten. Nog anderen wierpen op dat het boek gevaarlijk was, omdat het de balie uitbouwde tot een aristocratie. Picard probeerde in een voordracht voor de CJBB op 2 november 1870 deze commentaar te pareren. Hij gaf aan dat vele regels altijd al waren toegepast in de Belgische balie, verdedigde het praktische nut van het onderricht van de deontologie voor advocaten vanuit de eigen aard van hun beroep en sprak tegen dat hij de balie wou oprichten tot een maatschappelijke elite; voor zover advocaten aanspraak maakten op bepaalde rechten, was dat alleen met het oog op het vervullen van hun sociale missie.⁵⁶

Dat de opvolgers van Picard en Duchaine zich gaandeweg meer en meer distantieerden van de *Manuel pratique* mag ook een teken aan de wand worden genoemd. Charles Douxchamps, advocaat aan de balie van Namen, huldigde in 1907 weliswaar nog Picard in zijn voorwoord, maar dan omwille van zijn verdiensten als voorzitter van de *Fédération des Avocats*. Hij sprak bewust met geen woord over diens *Manuel pratique*.⁵⁷ Hij positioneerde de advocaat uitdrukkelijk als een 'ouvrier du droit' die niet langer uitsluitend een gerechtsdienaar was en nam openlijk stelling in tegen de bestaande corporatieve organisatie van de orde van advocaten.⁵⁸

Jacques des Cressonnières, Pierre Vermeylen en Marc Mahieu en Jos Baudrez namen het werk van Picard en Duchaine nog wel op in hun bibliografie, maar verwezen er nauwelijks meer naar.⁵⁹ Pierre Lambert van zijn kant gaf in 1980 in de inleiding van zijn handboek over

55 Martyn, 'Evoluties en revoluties', p. 424.

56 '17me bulletin de la Conférence du Jeune Barreau', in: *La Belgique judiciaire* (1870), kol. 1582.

57 C. Douxchamps, *De la profession d'avocat et d'avoué* (Brussel 1907), p. xviii.

58 Douxchamps, *De la profession d'avocat et d'avoué*, p. xii-xvii.

59 J. des Cressonnières, *Entretiens sur la profession d'avocat et les règles professionnelles*. Brussel 1905. De laatste editie van dit boek verscheen in 1925. P. Vermeylen, *Règles et usages de l'Ordre des avocats en Belgique* (Brussel 1940), p. 63. M. Mahieu en J. Baudrez, *De Belgische advocatuur*. Kurne 1980.

de deontologie van de Brusselse balie uitdrukkelijk aan dat vroegere gelijkaardige werken, zoals onder andere dat van Duchaine en Picard, een te enge invulling van het advocatenberoep hadden voorgestaan en dan ook geen enkel praktisch nut meer hadden:

Les auteurs du 19e siècle se sont contentés, le plus souvent, d'énoncer des règles de bienséance sociale, sans entrer dans le fond des problèmes et sans originalité excessive. [...] Hier, la déontologie était simple. [...] L'on constate avec étonnement l'importance des développements que Duchaine et Picard consacrent aux qualités littéraires et oratoires de la plaidoirie dans leur Manuel pratique de la profession d'avocat, publié en 1869. Les règles de déontologie deviennent insuffisantes dès lors que les avocats voient leur tâche traditionnelle se modifier largement et quitter les limites restreintes du débat judiciaire.⁶⁰

3.2 De advocaat als bestuurder

Die verbreding van het advocatenberoep, waarop Lambert doelt en die door Duchaine en Picard in hun *Manuel pratique* nog uitdrukkelijk werd afgewezen, startte eigenlijk al in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Precies in die periode vond immers een aanzienlijke toename van het aantal advocaten plaats. Vermits er te weinig processen waren om iedereen toe te laten alleen daarmee een menswaardig inkomen op te bouwen – eigentijdse auteurs spraken in dit verband van 'la crise du Barreau' –, zochten en vonden heel wat advocaten, die nauwelijks aan de bak kwamen aan de balie, andere inkomstenbronnen. Velen gingen aan de slag als bestuurder bij de toen massaal opkomende vennootschappen, die nood hadden aan juridisch gevormde specialisten. Dat die bestuurders toch nog op het tableau wilden ingeschreven staan, niet bereid waren hun titel van advocaat op te geven en zelfs nog wilden pleiten, leidde tot een tweespalt binnen de advocatuur.⁶¹

Het ene kamp, dat kwantitatief wellicht in de meerderheid was, zag hier hoegenaamd geen graten in, wees op de veranderende context en stond volledige vrijheid voor.⁶² Het andere kamp, geleid door de 'anciens' van de balie maar naar getalssterkte minder talrijk, beschouwde deze evolutie als een ernstige bedreiging voor de onafhankelijkheid van de advocaat die op de duur naar de hele balie zou overslaan en riep daarom op om de rangen te sluiten. Het was van mening dat men niet van beide wallen tegelijk kon eten en dat de betrokkenen een keuze moesten maken: de sociale missie van de advocaat sloot uit dat men tegelijkertijd een op winstbejag gericht en pecuniair lucratief mandaat kon opnemen.⁶³ Terloops weze opgemerkt dat de magistratuur met hetzelfde probleem kampte.⁶⁴

60 P. Lambert, *Règles et usages de la profession d'avocat du barreau de Bruxelles* (Brussel 1980), p. 13.

61 P. Jamar, 'La Belgique et le Barreau', in: *Entretiens sur la Belgique contemporaine* (Brussel 1904), p. 222-223.

62 Voor de inschatting van beide kampen baseren we ons op de resultaten van de enquête die de CJBB in 1902 afnam, verg. hierna.

63 Jamar, 'La Belgique et le Barreau', p. 223-224.

64 Jamar, 'La Belgique et le Barreau', p. 224. Berucht is in dit verband vooral de zaak Hayoit de Thermicourt. Zie hierover Burgelman, 'Geschiedenis van de Belgische magistratuur', p. 197 en 'Magistrature et Finance', in: *Journal des Tribunaux* 1903, kol. 754-757 (met aansluitend arrest van de 1e kamer van het hof van beroep te Brussel, kol. 758-762).

Tot welk kamp Picard behoorde, laat zich gemakkelijk raden. De man was zelf één van de zwaargewichten van de Brusselse balie en had een bijzonder goed draaiend kabinet, dat met specialisaties in zeerecht, intellectueel eigendomsrecht en onteigeningsrecht ten volle inspeelde op de noden van zijn tijd. Onder het hoofdredacteurschap van Picard (1881-1900) volgde het *Journal des Tribunaux* de polemiek dan ook op de voet. Hoewel de meeste artikels anoniem werden gepubliceerd, mag ten stelligste worden aangenomen dat een groot aantal daarvan door Picard zelf werd geschreven of, zo dat niet het geval was, niet zonder zijn goedkeuring kon worden gepubliceerd. De strekking van al deze artikelen is gelijkkluidend negatief. Zo werd bij de oprichting van de *Fédération des Avocats* in 1886 opgemerkt dat die vooral een draagvlak zou moeten vinden bij de ‘echte balie’:

Mais à côté de ces commerçants, il y a le vrai Barreau nourri du respect de ses traditions, jaloux de ses libertés, attaché à ses prérogatives parce qu’il y sent la garantie d’une bonne justice, pénétré de la nécessité de maintenir ses droits aussi énergiquement que ses obligations, inquiet de voir tout cela dédaigné ou violé trop fréquemment.⁶⁵

Dat de *Fédération des Avocats* in 1890, toen trouwens onder het voorzitterschap van Picard, een resolutie goedkeurde waarin onder andere de incompatibiliteit van het beroep van advocaat met de functies van curator van faillissementen, beheerder van sekwesters en bestuurder van vennootschappen werd onderstreept, mag dan ook geen verwondering wekken.⁶⁶

In 1899 kantte Picard zich uitdrukkelijk tegen Charles Graux, die in zijn rede op de openingszitting van de CJBB verklaard had, dat men zich moest neerleggen bij ‘l’invasion des affaires commerciales et industrielles’ en de veranderende zeden die dat met zich meebracht in de advocatuur, zoals de mogelijkheid om honoraria voor de rechtbank op te eisen. Picard gaf aan de uitlatingen van Graux ten zeerste te betreuren en riep op om deze evolutie te counteren.⁶⁷ In 1900 verschenen verschillende artikelen die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten en waarin iedereen op zijn verantwoordelijkheid werd gewezen om de traditionele beroepsregels in acht te nemen en te doen respecteren:

Chacun de nous doit chaque jour dans les relations du Palais, orienter ses soucis vers le maintien d’un idéal professionnel de noblesse et de désintéressement. Nous pouvons encore, si nous le voulons nous jeter en travers de la foule menaçante des arrivistes du Barreau d’affaires : Sursum corda!⁶⁸

Hoezeer het thema de gemoederen beroerde, bleek nogmaals uit de massale respons van de Brusselse balie op een enquête van de CJBB in 1902 over de incompatibiliteit van de advocatuur met bestuursfuncties bij naamloze vennootschappen, waarover het *Journal des Tri-*

65 ‘Fédération des barreaux belges’, in: *Journal des Tribunaux* (1886), kol. 657-658.

66 E. Laude, *La Fédération des Avocats Belges 1886-1911* (Brussel 1912), p. 7-8 en 31.

67 [E. Picard], ‘Barreau d’Affaires’, in: *Journal des Tribunaux* (1899), kol. 1266-1268.

68 ‘Ancienne et nouvelle profession’, in: *Journal des Tribunaux* (1900), kol. 465-467. Zie ook in dezelfde stijl: ‘Sur l’avenir du Barreau’, in: *Journal des Tribunaux* (1900), kol. 570-573. ‘Institut de jurisprudence’, in: *Journal des Tribunaux* 1900, kol. 826-829.

bunaux uitvoerig berichtte. 70 respondenten steunden deze incompatibiliteit, terwijl 156 ze in mindere of meerdere mate verwierpen. Picard bekende zich als een fervent voorstander van de incompatibiliteit, maar maakte enkel een uitzondering voor advocaten die optraden in vennootschappen die hun familiale patrimonium beheerden. Hij bevond zich namelijk zelf in deze situatie: door zijn huwelijk met Adèle Olin verwierf hij een belang in de papierfabriek van Virginal.⁶⁹

Tegenstanders wierpen onder andere op dat de advocaat vrij moest zijn in zijn handelen, dat hij zonder meer geschikt was voor bestuursfuncties, dat magistraten het ook deden, dat een bestuurder wettelijk gezien geen handelsdaden verrichtte of dat het kalf toch al verdronken was. Indien specifiek gevraagd werd naar de incompatibiliteit van de advocatuur met de functie van afgevaardigde bestuurder, lagen de verhoudingen juist omgekeerd: 141 respondenten waren hier voorstander van een verbod, terwijl nog altijd 69 personen er geen probleem mee hadden. Picard steunde ook hier de incompatibiliteit en bestempelde de afgevaardigde bestuurder als een ‘quasi-négociant’. Op de vraag of het nodig was om de wet op de naamloze vennootschappen te wijzigen, antwoordde Picard, net als de meerderheid van de respondenten, dat dit een te rigide middel was en dat de tuchtraden hun verantwoordelijkheid moesten opnemen.⁷⁰ Tot aan het einde van zijn leven zou hij trouw blijven aan de opvatting dat advocaten geen bestuurders van vennootschappen konden zijn.⁷¹

3.3 De advocaat als sekwester

Picard toonde zich bovenal bijzonder gedegouteerd over de handelswijze van zijn confraters in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog. Goederen van Duitse onderdanen, onder wie heel wat bankiers en industriëlen, werden toen door de Belgische overheid in beslag genomen en onder sekwester gesteld. Vooral advocaten en notarissen werden door de voorzitters van de rechtbank aangesteld als sekwester van deze goederen in afwachting van hun definitieve toewijzing.⁷² De taak van deze sekwesters beperkte zich in principe tot het bewaren en vrijwaren van de hun toegewezen goederen: ze mochten zelf niet optreden als ondernemer.⁷³

Op uitdrukkelijke vraag van Picard beraadslaagde de Fédération des Avocats hier meermaals over, maar zijn standpunt vond nauwelijks bijval. De meerderheid van zijn confraters vond dat ze een dergelijke opdracht van openbaar nut niet konden weigeren, te meer

69 ARA, AAG, inv.nr. 2413 (*Le tombeau d'Edmond Picard*), p. 156-157, inv.nr. 2424, p. 5 en inv.nr. 2461.

70 ‘Referendum sur l’incompatibilité existant entre l’exercice de la profession d’avocat et les fonctions d’administrateur de sociétés anonymes’, in: *Journal des Tribunaux* (1902), kol. 865-880.

71 Passelecq, *Derniers entretiens*, p. 36. Picard, *Au Pays des Bilingues*, p. 224-225.

72 Deze praktijk was wijd en zijd verspreid: anno 1921 telde de Brusselse balie ca. 471 sekwesters. Passelecq, *Derniers entretiens*, p. 26, noot 23.

73 Krachtens art. 297 van het Verdrag van Versailles werden deze gesequestreerde goederen uiteindelijk verkocht ten bate van de Belgische schatkist. Zie over de sekwesterprocedure: C. Vancoppenolle, ‘Het fonds van sekwestearchieven gewikt en gewogen. Een creatieve invulling van het contextmodel’, in: M. van der Eycken en E. Houtman (red.), *Lach. Liber Amicorum Coppens Herman*, dl. 1 (Brussel 2007), p. 404-407 en de aldaar vermelde literatuur.

omdat ze zich daar bij uitstek bekwaam voor achtten. Tegenover Fernand Passelecq, die hem aan het einde van zijn leven herhaaldelijk interviewde, fulmineerde Picard over een dergelijk gebrek aan beginselvastheid, dat de advocatuur tot in zijn diepste ziel raakte:

L'avocat? C'est un défenseur! Pour être un défenseur, il doit rester libre! Libre surtout vis-à-vis du ministère public. [...] Quelle différence subsiste-t-il entre le ministère public et l'avocat, si l'avocat, comme le ministère public, devient représentant de l'Etat pour la gestion de biens dans l'intérêt public? Sous prétexte que l'avocat fera mieux ceci ou cela qu'un autre, est-ce à lui de le faire? On lui fera tout faire, alors! [...] Même chose pour les séquestres que pour les administrateurs de société. Des deux côtés, c'est une dénaturation de la profession d'avocat.⁷⁴

Ook in zijn roman *Au Pays des Bilingues*, die in 1923 – één jaar voor zijn overlijden – verscheen, stelde Picard in een prachtige satirische stijl deze praktijk aan de kaak. Toen zijn leidsman Asperus Dexter (alias Picard) de prins Pantagruel in het lang en het breed uit de doeken deed hoe de advocaten van de balie van Céphalopolis (alias Brussel) zich lieten verleiden om op te treden als sekwester en daarbij en passant vermeldde dat er vaak ook pecuniaire belangen in het spel waren, zei hij met een diepe zucht dat men hier niet meer van een balie kon spreken, maar veeleer van een 'Ordre des Séquestres'.⁷⁵

3.4 De toegang van de vrouw tot de balie

Over de toegang van vrouwen tot de balie werd in de *Manuel pratique* alleen opgemerkt dat vrouwen een uitzondering vormden op het principe dat elke persoon in het bezit van een geldig diploma van doctor in de rechten toegelaten moest worden om de eed af te leggen als advocaat, alhoewel daaraan werd toegevoegd dat ze in voorkomend geval zelf hun eigen zaak mochten pleiten, uitgezonderd voor het Hof van Cassatie.⁷⁶ Ook tijdens het hoofdredacteurschap van Picard werd er nauwelijks aandacht aan besteed in het *Journal des tribunaux*, wat wel verbaast gezien de zaak Marie Popelin (1888) en de vurige steunbetuigingen van de Antwerpse advocaat Louis Frank voor haar zaak.⁷⁷ Evenmin kwam hij erop terug in de gesprekken die hij aan het einde van zijn leven had met Fernand Passelecq, net toen de Belgische wetgever door de wet van 7 april 1922 vrouwen ten langen leste de uitoefening van het beroep van advocaat toestond.

74 Passelecq, *Derniers entretiens*, p. 26.

75 Picard, *Au Pays des Bilingues*, p. 221-223.

76 Picard en Duchaine, *Manuel pratique*, p. 77.

77 Enkel in een artikel uit 1894 werd kort bericht dat de balie van Brussel besloten had vrouwen niet toe te laten tot de balie, maar hierover werd zelf geen standpunt ingenomen. 'Les réformes au Barreau de Bruxelles', in: *Journal des Tribunaux* 1894, kol. 677. Onder het hoofdredacteurschap van zijn opvolger Léon Hennebicq en naar aanleiding van een eerste wetsvoorstel van Emile Vandervelde en anderen d.d. 24 januari 1901, dat toen weliswaar werd verworpen, komt het thema wel uitdrukkelijk aan bod en krijgen zowel voor- als tegenstanders de kans om zich uit te spreken, waarbij het pleit uiteindelijk beslecht wordt in het voordeel van de voorstanders van de toegang van vrouwen tot de balie. Zie in dit verband: 'La Femme-Avocat', in: *Journal des Tribunaux* 1901, kol. 130-134. C. Gheude, 'La Femme-Avocat', in: *Journal des Tribunaux* 1901, kol. 322-326. H. La Fontaine, 'La Femme et le Barreau', in: *Journal des Tribunaux* 1901, kol. 513-516. Zie ook: Laude, *La Fédération des Avocats belges*, p. 12. Mahieu en Baudrez, *De Belgische advocatuur*, p. 11, n. 2.

Of dat alles moet betekenen dat Picard ook werkelijk tegen de toegang van vrouwen tot het beroep van advocaat was, is echter nog maar de vraag. Ondanks het manifeste gebrek aan bronnen zou namelijk veeleer het tegendeel waar kunnen zijn. Dat mag althans afgeleid worden uit de getuigenis van Maurice Cambier tegenover Albert Guislain over het bezoek dat hij in de zomer van 1922 met een delegatie van de Fédération des Avocats bracht aan Picard in zijn ballingsoord te Dave. Tot het gezelschap behoorde ook de allereerste vrouwelijke Belgische advocate, Mr. Paule Lamy. Volgens Cambier was Picard hoogst ontroerd toen Lamy aan hem werd voorgesteld en bijzonder tevreden haar nog op de drempel van zijn eigen bestaan te kunnen ontmoeten:

Il ne la voit pas, mais lui impose les mains comme un grand prêtre – tel Joad dans Athalie. Il rappelle, en phrases hachées, qu'il fut un des premiers à revendiquer pour la femme le droit de porter la robe d'Avocat et dit sa joie de voir, avant de mourir, cette réforme inscrite dans nos lois.⁷⁸

4 De advocaat belaagd

Tijdens zijn lange loopbaan kwam Picard op deontologisch vlak zelf meermaals in het oog van de storm te staan, onder meer naar aanleiding van zijn korte opsluiting in de gevangenis, zijn ontslag als senator en zijn niet-herverkiezing als zittend stafhouder van de balie van Cassatie.

4.1 Opsluiting in de gevangenis (1893)

Picard was een overtuigd voorstander van het algemeen enkelvoudig stemrecht en voerde het woord op tal van meetings die in het teken stonden van de strijd daarvoor.⁷⁹ Tijdens een meeting begin april 1893 was Picard bijvoorbeeld hard van leer getrokken tegen zijn vroegere medestander Karel Buls, toenmalig burgemeester van Brussel. Toen Buls enkele dagen later werd aangevallen met een stokslag, werd Picard beschouwd als aanstoker en opgepakt. Hij werd opgesloten in de Brusselse Karmelietengevangenis, maar werd, vermoedelijk na tussenkomst van de toenmalige minister van Justitie en tegelijk ook zijn ge-

78 De Fédération des Avocats hield toen haar jaarvergadering in het nabije Namen. ARA, AAG, inv.nr. 2428, Brief van Maurice Cambier aan Albert Guislain d.d. 3 april 1941. Zie over deze problematiek in het algemeen, naast de bijdrage van Humblet in dit boek: J.-P. Nandrin, 'De vrouwelijke advocaten', in: L. van Molle en P. Heyrman (red.), *Vrouwenzaken/Zaken-vrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen 1800-2000* (Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd, nr. 18; Gent 2001), p. 165-172.

79 Zie in dit verband: B. Coppein, "J'ai vu ce que vous n'avez pas vu". Droit et politique dans la pensée juridique d'Edmond Picard (1836-1924)', in: *Journal des Tribunaux* (2007), p. 38-39. B. Coppein, 'Edmond Picard, actor and witness of the socialization of law in Belgium at the end of the 19th century', in: S. Hornyák e.a. (red.), *Turning Points and Breaklines* (München 2009), p. 157-159. B. Coppein, "Le droit qu'une partie de la nation n'a pas". Edmond Picard en de vermaatschappelijking van het recht in België tijdens het fin de siècle', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 86.2 (2008), 392-393.

wezen patroon, Jules Lejeune, na twee dagen vrijgelaten.⁸⁰ Juridisch gezien was de klacht onmogelijk hard te maken; deze maatregel kan dan ook alleen maar begrepen worden vanuit de extreme regimecrisis waarin België toen verkeerde. Tijdens Picards verblijf in de gevangenis stemde het cijnsparlement onder druk van massaal straatprotest uiteindelijk in met het compromis van het algemeen meervoudig stemrecht.⁸¹

De arrestatie van een advocaat van het Hof van Cassatie was nooit gezien en veroorzaakte heel wat tumult in het Brusselse Justitiepaleis. De latere christen-democratische politicus Henry Carton de Wiart beleefde als stagiair van Picard alles vanop de eerste rij:

Ce fut en arrivant le matin, comme à l'accoutumée, pour cueillir M. Picard chez lui afin de l'accompagner à l'audience, que j'appris avec ahurissement la nouvelle. On devine l'émotion du Palais dès qu'elle y fut connue. Aussitôt réunis à la hâte en la salle des avocats du barreau de Cassation, les fidèles et les amis du maître que nous avons pu toucher, rédigèrent et signèrent une adresse de sympathie et de protestation. A quelques-uns, nous allâmes porter l'adresse à la vieille prison délabrée [...]. Quand nous obtînmes enfin d'entrevoir le nouveau Silvio Pellico dans l'ombre d'un parloir aux odeurs fades, ils nous parut beaucoup plus calme que nous ne l'étions nous-mêmes et il insista pour que le prochain Journal des Tribunaux s'abstînt de tout commentaire sur son aventure.⁸²

De reactie van het *Journal des Tribunaux* beperkte zich inderdaad in het eerstvolgende nummer tot de bijzonder korte mededeling dat de krant zich van verder commentaar onthield.⁸³ Na de vrijlating van Picard trok de krant echter alle registers open in een uitgebreid hoofdartikel. De redactie betreurde ten zeerste dat constitutionele rechten blijkbaar niet golden in tijden van crisis en stelde dat er met een kanon op een mug was geschoten op basis van een foutief verslag van de gebeurtenissen. Voorts werd gewezen op het immense aantal steunbetuigingen en de massale buitenlandse persbelangstelling voor het gebeuren.⁸⁴

4.2 Ontslag als senator (1908)

Sinds 1894 zetelde Edmond Picard namens de Belgische Werklieden Partij (BWP) in de Senaat, waar hij door zijn juridische expertise en de socialistische standpunten die hij verdedigde bijzonder opviel.⁸⁵ Op 9 mei 1908, net voor de nieuwe wetgevende verkiezingen, nam

80 ARA, AAG, nr. 2413 (*Le Tombeau d'Edmond Picard*), p. 307-313. Christiaensen, *Leven en beleid van Jules Lejeune*, p. 44-45. Muret, *Une amitié exemplaire*, p. 15-16. Zie ook het relaas van Picard zelf over zijn kortstondige gevangenschap: E. Picard, *Quarante-huit heures de pistole: aventures de politique et de barreau: conte moral*. Brussel 1893.

81 R. van Eenoo, 'De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979), p. 344-345.

82 Carton de Wiart, *Souvenirs sur Edmond Picard*, p. 71-72. Zie ook: D. Heirbaut, 'Law reviews in Belgium (1763-2004): instruments of legal practice and linguistic conflicts', in: M. Stolleis en T. Simon (red.), *Juristische Zeitschriften in Europa* (Frankfurt am Main 2006), p. 354.

83 'L'arrestation de M. Edmond Picard', in: *Journal des Tribunaux* 1893, kol. 497.

84 'L'arrestation de M. Edmond Picard', in: *Journal des Tribunaux* 1893, kol. 513-522.

85 J.-P. Arnoldi, *Edmond Picard, sénateur socialiste (1894-1908)*. Onuitgegeven verhandeling, Sciences politiques, Université Libre de Bruxelles; Brussel 1966. Zie ook: B. Coppein, 'Un avocat au parlement belge. Le cas d'Edmond Picard, sénateur (1894-1908)', (ongepubliceerde) lezing gehouden op de Journées de la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Pays Flamands, Picards et Wallons, Den Haag, 2-3 mei 2008.

hij ontslag als senator. De directe aanleiding daarvoor was de verdediging door Picard, tezamen met zijn socialistische medesenator Georges Grimard, van de concessiehouder van het casino van Oostende, Georges Marquet, voor de correctionele rechtbank van Brugge in maart van dat jaar. Door vast te houden aan een enge interpretatie van de kansspelenwet van 1902 had Picard de vrijspraak van Marquet bekomen. Zijn partijgenoten, die voorstander waren van een volledig verbod op kansspelen, namen hem dit bijzonder kwalijk. Op het 23e partijcongres (Brussel, 19 en 20 april 1908) vielen ze dan ook hevig naar hem uit.

Picard verdedigde zich middels een artikel in *Le Peuple*, orgaan van de BWP, van 21 april 1908 waarin hij zich beriep op de deontologie van de advocaat en stelde dat de advocaat niet mocht terugdeinzen voor politiek gevoelige zaken:

Je plaide pour Marquet, oui : comme pour tous ceux qui ont besoin de mon ministère. [...] L'avocat se doit à tous ; on le sait bien dans le Parti où j'ai tant plaidé pour les nôtres, gratis, pro Deo, en bon père, en bon frère. Les devoirs de ma Profession sont stricts, j'en suis l'apôtre, et l'on est un lâche quand, pour son intérêt électoral ou autre, on refuse une cause dite 'compro-mettante'.⁸⁶

De redactie van *Le Peuple* nam met die uitleg geen genoegen en herinnerde Picard eraan dat hij op de eerste plaats een mandataris was en dat hij in die hoedanigheid het partijprogramma moest respecteren. Op 5 mei 1908 vaardigde het partijbestuur van de BWP daarboven een motie uit waarin het verklaarde dat *Le Peuple* het recht én de plicht had om de verderfelijke invloed van kansspelen aan te klagen en zijn spijt te betuigen over het feit dat de verdediging van Marquet werd waargenomen door twee socialistische senatoren.⁸⁷

Picard voelde dat aan als de ultieme belediging en liet weten dat hij met onmiddellijke ingang zijn mandaat neerlegde. In zijn ontslagbrief verklaarde hij zich niet te kunnen neerleggen bij de partijtucht van de BWP:

Le Sénat a hier clos sa session. [...] L'occasion me paraît bonne pour vous informer que j'entends ne plus y retourner. [...] J'ai une âme rebelle à l'intolérance et à la discipline. Vous avez, parmi vous, des individualités qui pratiquent à la sauce socialiste le 'Perinde ac cadaver' d'Ignace de Loyola. Je refuse de m'y soumettre, ne fût-ce que pour l'exemple et pour la dignité humaine. Que ce clergé cherche ailleurs des esclaves.⁸⁸

Naar de mening van velen had dit ontslag altijd al in de sterren gestaan, omwille van een manifeste 'incompatibilité d'humeur' tussen Picard en de BWP; wat de pers bovenal verbaasde, was dat Picard het zo lang had uitgehouden.⁸⁹ Bij zijn confraters vond het optreden

86 Geciteerd bij Arnoldi, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 216.

87 Arnoldi, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 216-218.

88 KB, Legaat Hubert-Picard (LHP), inv.nr. 9.078 A (Retraite du Sénat 1908), 'La démission d'Edmond Picard', in: *Le Peuple*, 10 mei 1908.

89 Zie bijvoorbeeld naast vele andere krantenknipsels: KB, LHP, inv.nr. 9.078A (Retraite du Sénat 1908), L. Dumont-Wilden, 'La question des jeux et les socialistes belges', in: *L'Opinion*, 16 mei 1908. Ook Henry Carton de Wiart was deze mening toegedaan: Carton de Wiart, *Souvenirs sur Edmond Picard*, p. 72.

van Picard nagenoeg algemene bijval, getuige daarvan bijvoorbeeld de reactie van L. Huysmans, gewezen stafhouder van de balie bij het hof van beroep te Brussel:

[...] combien j'adore le courage que vous avez déployé et la justesse des arguments que vous avez indiqués dans la défense de la grande et noble cause de l'indépendance de l'avocat. Cette cause intéresse non seulement le barreau mais la société toute entière, car ce serait porter atteinte aux prérogatives de notre Ordre que d'interdire à ses membres de plaider certains procès à raison de leurs opinions politiques.⁹⁰

Eerder had ook Jules Destrée, advocaat en volksvertegenwoordiger voor de BWP en overigens ook een gewezen stagiair van Picard, in het heetst van de polemiek een fervent pleidooi gehouden voor de autonomie van de advocaat.⁹¹

4.3 Niet-herverkiezing als zittend stafhouder (1917)

In 1898-1899 werd Picard door zijn confraters verkozen tot stafhouder van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie. Conform het vigerende gebruik werd hij in het daaropvolgende gerechtelijk jaar herverkozen. Ook in 1916-1917 kreeg Picard de eer van het stafhouderschap toegewezen. Anders dan gebruikelijk werd zijn mandaat ditmaal echter niet verlengd. Aan de basis daarvan lag een pijnlijke uitschuiver van Picard. Op 9 december 1916 had hij tegenover een journalist in de marge van een interview over het Belgische theater, één van zijn andere passies, ook blijk gegeven van zijn oorlogsmoeheid. De volgende dag reeds verscheen in *La Belgique*, een krant die collaboreerde met de bezetter, een geruchtmakend artikel over zijn vredesoproep. Dat de zittende stafhouder van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie zich in dergelijke bewoordingen uitliet, zorgde voor heel wat commotie.⁹²

Zijn confraters, zowel van de balie van Cassatie als van de balie van het hof van beroep te Brussel, veroordeelden unisono dit interview als een defaitistische en antipatriottische daad, die onverantwoord was in oorlogstijd. De raad van de orde van advocaten bij het hof van beroep te Brussel stuurde Picard op 11 december 1916 een vlammende brief. De raad, die opwierp dat hij in dezen de mening vertolkte van alle Belgische advocaten, liet hem weten zijn optreden hevig te betreuren en riep hem op om voortaan te zwijgen.⁹³ Picard replieerde dat de raad zijn bevoegdheden ver te buiten ging en niet het recht had om zich over hem uit te spreken:

⁹⁰ KB, LHP, inv.nr. 9.078A (Retraite du Sénat 1908), brief van L. Huysmans aan Edmond Picard d.d. 10 mei 1908. Zie ook in dezelfde boekband: Brief van O. Schellekens aan Edmond Picard d.d. 11 mei 1908, Brief van H. vander Cruyssen aan Edmond Picard d.d. 11 mei 1908, Brief van F. Silvercruys aan Edmond Picard d.d. 10 mei 1908 en 'Brief uit Brussel. Het geval Picard', in: *Het Handelsblad*, 15 mei 1908.

⁹¹ KB, LHP, inv.nr. 9.078A (Retraite du Sénat 1908), J. Destrée, 'Socialisme et Barreau', in: *Le Peuple*, 28 april 1908.

⁹² ARA, AAG, inv.nr. 2415 (*Le Tombeau d'Edmond Picard*), hoofdstuk XVII, p. 4-11. Arnoldi, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 222-223. Coppein, 'Edmond Picard', p. 231.

⁹³ KB, MS, III, inv.nr. 228 (*Bruxelles durant la guerre. Chronique d'un de ses habitants*), map 3, p. 58.

Foto van Edmond Picard in zijn leunstoel op 15 december 1915 in F. Passelecq, *Derniers entretiens*, tegenover p. 28.

Où le Conseil de l'Ordre des Avocats d'Appel agissant ut universi découvre-t-il pour lui la prérogative 1° de délibérer et statuer sur des objets d'ordre politique ? 2° d'exercer un contrôle sur les actes d'un avocat de Cassation ? 3° de s'affirmer de plano « l'interprète du Barreau tout entier » et complémentirement de l'Ame belge ?

Pour ma part, j'en demeure perplexe, ayant des raisons de droit et de fait qui m'induisent à croire que cette extension de ses pouvoirs légaux et même sociaux ne serait pas dépourvue de quelque excès et de quelque fantaisie.⁹⁴

Picard heeft altijd volgehouden dat hij erin geluisd was en ook latere biografen zijn hem daarin bijgetreden, maar het is zeer de vraag in hoeverre dat klopt. Onder meer Arnoldi wees erop dat Picard enkele dagen later reeds tegen het Belgisch-Nederlands persagentschap verklaarde dat hij hoegenaamd geen spijt had van zijn uitlatingen en zich zelfs verheugde dat ze waren gepubliceerd.⁹⁵

Dat zijn confraters van de balie van Cassatie hem naar aanleiding van deze zaak gedefenestreerd hebben,⁹⁶ heeft Picard zonder twijfel als een belediging ervaren. Vermoedelijk

⁹⁴ KB, MS, III, inv.nr. 228 (*Bruxelles durant la guerre. Chronique d'un de ses habitants*), map 3, p. 59.

⁹⁵ Arnoldi, *Edmond Picard, sénateur socialiste*, p. 224-225. Voor zijn analyse steunt Arnoldi op een uitgegeven petitie, gericht aan de Belgische regering: *Lettre-Pétition au Gouvernement belge à propos de sa note. Annexe à la réponse des Alliés aux propositions de l'Allemagne par des citoyens belges suivie des déclarations de Maître Edmond Picard*. Brussel 1937.

⁹⁶ Letterlijk: uit het raam gegooid.

moet daarin, naast zijn hoge leeftijd, de oorzaak gezocht worden voor zijn aanvraag tot ontslag uit zijn ambt, wat hem werd toegekend bij Koninklijk Besluit van 7 mei 1920. Dit was bijzonder ongebruikelijk voor advocaten bij het Hof van Cassatie; ze waren voor het leven benoemd en kenden geen emeritaatsplicht, waardoor ze doorgaans hun ambt tot aan hun dood bekleedden.⁹⁷

In 1921, drie jaar voor zijn overlijden, betreurde Picard zelfs openlijk zijn toetreding tot de balie van Cassatie en gaf hij aan dat hij, als hij zijn leven zou kunnen overdoen, hij wellicht bij het hof van beroep zou gebleven zijn:

Le vrai Barreau, c'est le Barreau d'appel. Si l'on vous sollicite jamais d'entrer au Barreau de cassation ou si l'on vous y engage, ne cédez pas ! Restez au Barreau d'appel ! Passer à l'autre n'est pas une promotion. A la Cour de cassation, les avocats sont plutôt des avoués.⁹⁸

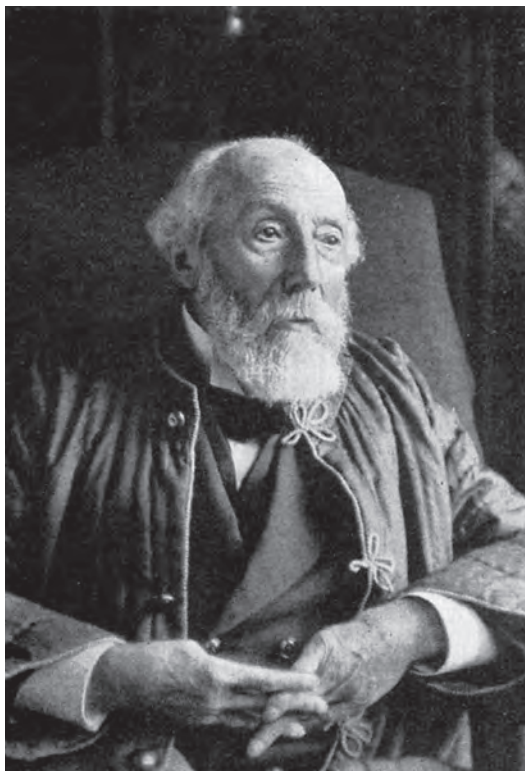

Foto van Picard op oudere leeftijd in profiel (1923) in F.Passelecq, *Derniers entretiens*, tegenover p. 60.

5 'Pleitbezorger' van de traditie

Net zoals op andere domeinen komt Picard voor wat de deontologie betreft duidelijk tevoorschijn als een kind van zijn tijd.⁹⁹ Als één van de mede-auteurs van de *Manuel pratique* stond hij een traditionele procesgebonden invulling van het beroep van advocaat voor, waaraan hij tot aan het einde van zijn leven is blijven vasthouden. Daardoor moest de advocaat specifieke plichten jegens zichzelf, zijn cliënten, zijn confraters en de magistraten in acht nemen. Kennis van de eigen deontologie achtte Picard voor elke advocaat zonder

⁹⁷ Coppein, 'Edmond Picard', p. 230-231.

⁹⁸ Passelecq, *Derniers entretiens*, p. 27. Verg. hiervoor; de advocaten bij het Hof van Cassatie hadden echter, in tegenstelling tot de pleitbezorgers, de volle bevoegdheid om ook pleidooien te houden. De functie van pleitbezorger stamt uit de Franse tijd en kwam in de plaats van die van de vroegere procureurs van het Ancien Régime. De functie werd in België pas afgeschaft door het nieuwe Gerechtelijk Wetboek van 1967. Verg. de bijdrage van Karel Velle in deze bundel en zie daarnaast: Douchamps, *De la Profession d'Avocat et d'Avoué*, p. 433-589. Martyn, 'Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur', p. 228-232.

⁹⁹ Dezelfde vaststelling gaat bijvoorbeeld op voor de houding van Picard ten aanzien van de democratisering van de samenleving. Zie in dit verband: Coppein, 'Edmond Picard, actor and witness of the socialization of law in Belgium' en 'Le droit qu'une partie de la nation n'a pas' (zie n. 79).

meer essentieel. Het belang van de stage, de periode waarin de advocaat bij uitstek werd gevormd, en de conferentie van de jonge balie, waar men leerde pleiten, kon dan ook niet genoeg onderstreept worden.

Voor Picard was de onafhankelijkheid van de advocaat onmiskenbaar het hoogste goed en dat principe trok hij altijd en overal consequent door. Daarom aanvaardde hij niet dat de socialistische BWP hem oplegde welke zaken hij wel of niet mocht aanvaarden en hield hij de eer aan zichzelf. Daarom ook verzette hij zich met hand en tand tegen het optreden van zijn confraters als sekwester en was hij, op één uitzondering na, voorstander van de incompatibiliteit van het advocatenberoep met bestuursmandaten van vennootschappen.

Daarnaast hamerde hij steeds op de sociale missie van de advocaat. De advocaat waarborgde het recht op verdediging – voor onvermogenen gratis – en vervulde in het gerechtelijk systeem daarmee een essentiële rol. De hele *Paradoxe sur l'avocat* legt daarvan op een onnavolgbare passionele wijze getuigenis af. Daaraan vooral ontleende de advocaat zijn waardigheid en daarom verdiende hij met respect bejegend te worden als een gelijke van de magistraat. Daarom kon er ook geen sprake van zijn dat de advocaat patentbelasting zou moeten betalen.

Naarmate de decennia verstreken voelde Picard weliswaar perfect aan dat de klassieke denkbeelden die hij huldigde in het licht van de toename van het aantal advocaten – verschijnsel dat hij eerder negatief percipieerde – en de geleidelijke daaruit voortvloeiende vermenging van het beroep met economische wetmatigheden steeds meer onhoudbaar werden (zie bijvoorbeeld de vele artikelen in het *Journal des Tribunaux* over die ‘crise du Barreau’), maar kon hij, zelf gevormd in en tot in het diepst van zijn ziel overtuigd van de meerwaarde van de traditie, na de eeuwwisseling niet meer de mentale soepelheid opbrengen om in te gaan op de vraag naar een aanpassing van die deontologie. Integendeel, de enige oplossing was in zijn ogen een terugkeer naar de traditie en een uitsluiting van de ‘nieuwlichters’ uit de rangen van de balie. Alleen over de toegang van vrouwen tot de balie toonde hij zich klaarblijkelijk inschikkelijker.

Dat Picard – toch de vertegenwoordiger bij uitstek van de balie in het België van het fin de siècle en als geen ander onvermoeibaar activist voor de deontologie van de advocaat – in de laatste fase van zijn leven als een verbitterd man naar voren komt als hij zijn stokpaardjes ter sprake brengt, is in dat opzicht logisch. Tegenover Passelecq en in zijn allerlaatste werk *Au Pays des Bilingues* is namelijk een man aan het woord die vaststelt dat nieuwe generaties advocaten weliswaar lippendienst bewijzen aan de traditionele deontologie, maar zich in hun daden allesbehalve daaraan houden. Die spanning tussen theorie en praktijk, tussen ideaal en werkelijkheid, kon en wou Picard niet aanvaarden.

ADVOCATEN: OLIE OF ZAND IN DE BELGISCHE POLITIEKE MACHINE?

1 Inleiding

Het mag gezegd worden: advocaten en politici behoren niet bepaald tot de meest favoriete en vertrouwde beroepscategorieën van de Belgische bevolking.¹ De tijden waarin de advocaat en de burgemeester de meest eerbiedwaardige figuren van het dorp waren, zijn lang voorbij. De advocaten doen het nog net iets beter dan de politici; ze worden nog door 46 procent van de Belgische bevolking vertrouwd. Politici echter moeten het – na de capriolen bij de federale regeringsvorming na de verkiezingen van 10 juni 2007² – met een schamele 20 procent stellen.³ Voor justitie in haar geheel moeten we trouwens vaststellen dat dit vertrouwen eerder recent is; in 2007 had slechts 28 procent van de Belgen daarin echt vertrouwen.⁴ Wat in de media vooral opvalt, is hoe gemakkelijk gerecht en politiek over dezelfde kam geschoren worden. De idee dat de politici – en de overheid in het algemeen – er vooral zijn om de advocatuur van werk te voorzien, lijkt de laatste jaren in België gemeengoed geworden.

Dit staat in schril contrast met de opvattingen van de advocaten zelf, georganiseerd in een autonome en onafhankelijke orde van advocaten. Die benaming ‘orde’ werd door de advocaten in het Ancien Regime trouwens gekozen om die kenmerken tot uiting te brengen en om een duidelijk onderscheid met de andere actoren van justitie te creëren.⁵ De advocaat was en is immers op alle vlakken onafhankelijker dan het openbaar ministerie, dat bemand wordt door ambtenaren, die in dienst zijn van de uitvoerende macht. Ook behoren advocaten niet tot de derde, rechterlijke, macht, waar ze nochtans nauw mee verbonden zijn. Zo gesteld lijkt het alsof de advocaat op geen enkele manier deel uitmaakt van het staatsapparaat.

1 Dit artikel kwam tot stand in het kader van het onderzoeksprogramma Interuniversitaire Attractiepool P6/01 ‘Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)’, *Programma Interuniversitaire attractiepoolen – Belgische Staat – Programmatorische federale dienst Wetenschapsbeleid*. Verder wil de auteur ook prof. Georges Martyn en drs. Bart Quintelier bedanken, om hun expertise op het vlak van de advocatuur met hem te delen.

2 Na deze verkiezingen was – voornamelijk door communautaire tegenstellingen – een formatieronde nodig van maar liefst 194 dagen om tot de vorming van een regering te komen. Om de zaken nog wat te bemoeilijken, kwam eerst een interim-regering tot stand onder voormalig premier Verhofstadt, vooraleer de echte regering (onder de christendemocraat Letermé) van start ging. Bovendien viel deze regering al na 7 maanden, wat het wantrouwen van de burger enkel nog deed toenemen.

3 *De Standaard*, 8-8-2008.

4 *De Belgen en Justitie in 2007. Resultaten van de tweede justitiebarometer* (Brussel 2007), p. 12.

5 G. Martyn, ‘Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur’, in: D. Heirbaut, X. Rousseaux en K. Velle (red.), *Politieke en sociale geschiedenis van justitie in België van 1830 tot heden* (Brugge 2004), p. 232-233.

De vraag stelt zich nu welke van beide opvattingen het dichtst bij de waarheid aanleunt, de advocaat en de overheid als twee handen op een buik of de strikte scheiding tussen beide. Dit artikel wil daarom de invloed schetsen van de advocaten op het Belgische beleid. In welke mate zorgen advocaten ervoor dat ze in het brandpunt van het Belgische bestel staan, om zo hun belangen maximaal te kunnen behartigen? De invloed van de advocaten wordt met betrekking tot zowel de rechterlijke, de wetgevende als de uitvoerende macht geschetst aan de hand van enkele concrete voorbeelden. Bijkomstig bij dit onderzoek van de verhouding tussen de klassieke *trias politica* en de advocaten is de vraag of het hier gaat om een gestructureerde invloed van de verschillende ordes van advocaten, dan wel om individuele advocaten die slechts indirect de belangen van hun confraters behartigen.

2 De advocaat en de rechterlijke macht

De verhouding tussen de advocatuur en de rechterlijke macht is een complex gegeven. Vanuit het standpunt van de organisatie van de Belgische overheid maken advocaten natuurlijk geen deel uit van de zittende magistratuur. Toch zijn beiden onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vanuit het standpunt van de burger – zeg maar gerust de ‘cliënt’ van de hoven en rechtbanken – is de advocaat een eerste kennismaking met de gerechtelijke weg die men wil bewandelen. Daar komt nog bij dat advocaten met een zekere staat van dienst sinds de wet van 7 april 2005 gemakkelijk kunnen overstappen naar de magistratuur (los van het fenomeen van de politieke benoemingen). Ten slotte bepalen het gerechtelijk recht en de rechterlijke organisatie als het ware de spelregels voor de advocaten, waarbinnen ze hun beroep uitoefenen.

2.1 De advocaat tussen burger en magistraat: het pleitmonopolie

Door het pleitmonopolie⁶ zijn advocaat en magistraat vanuit maatschappelijk oogpunt onlosmakelijk verbonden. De burger die een beroep wenst te doen op de diensten van het derde deel van de *trias politica* en het niet zelf kan of wil doen, moet hiervoor, op enkele wettelijke uitzonderingen na, een beroep doen op een advocaat. Alleen de advocaten hebben het recht om voor alle rechtbanken te pleiten.⁷ Het pleitmonopolie beschermt daarmee de kern van het advocatenberoep. Men zou dan ook verwachten dat advocaten deze verworvenheid doorheen de wettelijke evolutie willen beschermen en de uitzonderingen verder inperken.

Een eerste wettekst over dit onderwerp was het keizerlijke decreet van 1810 dat het advocatenberoep en de werking van de balies wilde reglementeren.⁸ Dit voorzag in een

6 Het gaat hier, gezien de context, natuurlijk om het pleitmonopolie *sensu lato*, dat wil zeggen zowel de mondelinge verdediging als het schriftelijk concluderen.

7 Art. 440 Gerechtelijk Wetboek.

8 Décret du 14 décembre 1810 contenant règlement sur l'exercice de la profession d'avocat et la discipline du barreau, *Pasinomie* 1810-1811, p. 236-240.

pleitrecht, beperkt tot de hoven en rechtbanken van het ressort van het keizerlijk hof of het departement van de rechtbank van eerste aanleg waar men op het tableau ingeschreven was. Ook de inschrijving op een lijst van stagiairs was voldoende. Op aanvraag kon deze territoriale beperking opgeheven worden.⁹ Als het de advocaten om een echt monopolie te doen was, hadden ze echter een kat in een zak gekocht. Het decreet gaf de pleitbezorgers namelijk de mogelijkheid om te pleiten in tussenvorderingen en –geschillen, of zaken in kort geding.

Een volgende beleidsmatig belangrijke stap in de evolutie van het pleitmonopolie was de invoering van het Belgisch Gerechtelijk Wetboek (1967). In zijn artikel 439 stelt dit, dat ‘advocaten, ingeschreven op het tableau van de Orde of op de lijst van stagiairs, mogen pleiten voor alle gerechten van het Rijk.’ In samenhang met het al eerder genoemde artikel 440 lijkt het Gerechtelijk Wetboek voor de Belgische advocaten zo een werkelijk pleitmonopolie te creëren. De pleitbezorgers werden immers afgeschaft en zowel de wet als de rechter konden voortaan het recht van de partijen om persoonlijk hun conclusies voor te dragen, inperken.¹⁰

Bij de hervormingen van 1967 moest de advocatuur echter dulden dat enkele nieuwe maatschappelijke actoren op haar terrein kwamen. De oppermachtige rol die juristen in het algemeen en advocaten in het bijzonder in de negentiende-eeuwse Belgische politiek vervulden, was immers al lang geen realiteit meer. Het Gerechtelijk Wetboek bepaalt sedert 1967 dat ‘de afgevaardigde van een representatieve organisatie van arbeiders of bedienden die een schriftelijke volmacht heeft’, kan optreden in rechte. Ook de ziekenfondsen en landsbonden kunnen sinds 2000 in rechte optreden, met instemming van de betrokken leden.¹¹ De verzuiling van het Belgische politieke landschap heeft al lang de bovenhand genomen, wat ook weerspiegeld wordt in de bepalingen die de toegang tot de rechtbank regelen.

De evolutie van het pleitmonopolie geeft een mooi beeld van de maatschappelijke krachtsverhoudingen en is zo een weergave van de invloed op het gerechtelijk beleid in België van de verschillende maatschappelijke spelers. Het Gerechtelijk Wetboek van 1967 gaf de advocaten hun zin en verwijderde de pleitbezorgers van het judiciële toneel. De advocaten kregen echter af te rekenen met nieuwe maatschappelijke belangengroepen, die ze niet uit het wetboek hebben kunnen houden. Zo kregen ook vertegenwoordigers van vakbonden, van ideologische zuilen en van andere overheden het recht om voor anderen in rechte op te treden. De invloed van de advocaten in dit wetgevingsproces was dus niet groot genoeg om andere – beter gestructureerde? – lobbygroepen uit de rechtbank te houden.

9 Deze territoriale beperking werd afgeschaft bij KB van 5-8-1836 ‘contenant règlement sur la profession d’avocat et sur la discipline du barreau’, *Pasinomie* 1836, p. 238-239.

10 Art. 758 Gerechtelijk Wetboek.

11 Art. 39 van de Wet van 6 augustus 1990 betreffende de ziekenfondsen en de landsbonden van ziekenfondsen.

2.2 Toegang van de advocaat tot de magistratuur

Tot 2000 was de toegang tot de magistratuur voor alle juristen op eenzelfde manier geregeld. Enerzijds was er het bekwaamheidsexamen, dat tegenwoordig wordt afgenomen door de verenigde benoemingscommissie van de Hoge Raad voor Justitie,¹² anderzijds een vergelijkend examen met daaraan gekoppeld de drie jaar durende gerechtelijke stage.¹³ Blijkbaar leidde deze aanpak tot het verlies van een schat aan potentieel bekwame rechters. De late magistratenroepingen onder de advocaten werden immers afgeschrikt door dit schriftelijke bekwaamheidsexamen.

Daarom kwam toenmalig minister van Justitie Verwilghen in 2000 met een initiatief om de ervaringsdeskundige advocaat alsnog naar de magistratuur te lokken.¹⁴ De wet van 15 juni 2001 voorzag in een vrijstelling van het bekwaamheidsexamen voor advocaten met twintig jaar ervaring (of vijftien jaar met nog 5 jaar in een ander juridisch beroep). Ook in deze wet kan men duidelijk de invloed van de advocaten merken. Het Grondwettelijk Hof zou (een deel van) de wet van 2001 vernietigen in 2003 omdat '(d)oor enkel een zekere anciënniteit in een beroepspraktijk te eisen en door niet vast te stellen in welke verhouding de nieuwe categorie van kandidaten tot de magistratuur kan toetreden, [...] de wetgever verder (is) gegaan dan wat vereist is opdat ervaren advocaten tot de magistratuur kunnen toetreden.'¹⁵ Een reactie kwam er in de vorm van de wet van 7 april 2005, die de instroom in de magistratuur van advocaten die een beroep wilden doen op de derde weg, beperkte tot 12% van de magistraten in een bepaald rechtsgebied.¹⁶ Deze wet, waartegen het Grondwettelijk Hof in een arrest van 2006 een vernietigingsberoep verwierp,¹⁷ opende definitief de derde weg naar de magistratuur voor de advocaten.

De magistratuur was in deze helemaal niet de vragende partij.¹⁸ Vooral de vraag naar het waarom blijft bij een lezing van de voorbereidende werken van dit wetgevend initiatief pijnlijk onbeantwoord. Er trachtten immers genoeg kandidaten via de twee andere wegen de magistratuur binnen te raken om aan de vraag te voldoen. Daarbij komt nog dat de wetgever sinds de jaren negentig heeft geprobeerd de toegang tot de magistratuur te objectiveren en bepaalde bekwaamheidsvereisten wil opleggen. Het vrijstellen van een bepaalde beroepscategorie van een bekwaamheidsexamen vormt in het licht hiervan een pijnlijke contradictie met deze beleidslijnen, vooral omdat de ervaren advocaat alsnog aan een be-

¹² Art. 259bis-9, §1 Gerechtelijk Wetboek.

¹³ Art. 259octies, §2 Gerechtelijk Wetboek.

¹⁴ Wet tot wijziging van de art. 190, 194, 259bis-9, 259bis-10, 259octies en 371 van het Gerechtelijk Wetboek, tot invoering van art. 191bis in het Gerechtelijk Wetboek en tot wijziging van art. 21 van de Wet van 18 juli 1991 tot wijziging van de voorschriften van het Gerechtelijk Wetboek die betrekking hebben op de opleiding en werving van magistraten, Belgisch Staatsblad (BS) 21-7-2001.

¹⁵ Arbitragehof 28-1-2003, nr. 14/2003, www.grondwettelijkhof.be.

¹⁶ Wet tot invoeging van de art. 187bis, 187ter, 191bis, 191ter, 194bis en 194ter in het Gerechtelijk Wetboek en tot wijziging van de art. 259bis-9 en 259bis-10 van hetzelfde Wetboek.

¹⁷ Arbitragehof 20-9-2006, nr. 142/2006, www.grondwettelijkhof.be.

¹⁸ *De Juristenkrant*, 28-4-2004.

oordelingsgesprek wordt onderworpen. Of hoe men het kind blijkbaar al met het badwater wil doen verdwijnen.

2.3 De gerechtelijke hervormingen op maat van de advocaat?

Ten slotte is er de rol van de advocaten bij de evolutie van het recht dat de burgerlijke procedure regelt (aanvankelijk de *Code de procédure civile*, daarna het Gerechtelijk Wetboek). Dit bepaalt immers voor een groot deel de spelregels, waarbinnen de advocaten hun beroep uitoefenen.

Bij de onafhankelijkheid in 1830 was in de Belgische gebieden nog steeds Napoleons *Code de procédure civile* van 1806 van kracht. Bij een nieuwe staat horen natuurlijk ook de nodige symbolen, zoals een volkslied, een nationale vlag en een nationaal motto ('*L'union fait la force*'). De Grondwet voegde daar nog de noodzaak van vervaardiging van eigen Belgische wetboeken aan toe.¹⁹ Na al deze ambitieuze verklaringen volgde echter een decennialange stilte. Het gerechtelijk recht was in die periode de speeltuin van advocaten en rechters, die niet gestoord werden door professoren of de wetgevende macht²⁰ (die trouwens, zeker in België's jonge jaren, voornamelijk bestond uit juristen).

Het was pas in 1866, onder de liberale minister van Justitie Jules Bara (die trouwens ook François Laurent zou belasten met het schrijven van een Belgisch burgerlijk wetboek), dat een commissie werd aangesteld onder leiding van Guillaume de Longé, eerste raadsheer van het Hof van Cassatie.²¹ Het verslag van het meest productieve lid van deze commissie, Albéric Allard, werd in 1869 behandeld in het parlement.²² De commissie De Longé bestond echter enkel uit rechters en dat was ook te merken aan het verslag. Het nieuwe wetboek was geschreven dóór rechters, vóór rechters.²³ De pleitbezorgers droegen volgens Allard – zelf onderzoeksrechter – alle schuld voor de problemen bij de rechtsbedeling en moesten afgeschaft, en de summiere procedure diende uitgebreid zodat alles sneller zou gaan. Het ontwerp zou echter nooit wet worden, voornamelijk door het lobbywerk van de pleitbezorgers, maar ook veel advocaten zagen het niet zitten dat hun waterdragers werden afgeschaft.

De invloed van de advocatuur op de Belgische gerechtelijke organisatie komt voornamelijk naar boven als men naar het ontstaan en de ontwerpen van het Gerechtelijk Wetboek van 1967 kijkt. Minister van Justitie Pierre Harmel, christendemocraat, stelde in 1958 bij Koninklijk Besluit Charles van Reepinghen aan als koninklijk commissaris voor de rech-

19 Art. 139, elfde lid van de Grondwet van 7-2-1831. Ingehaald door een ietwat late realiteitszin, werd dit artikel opgeheven door de grondwetswijziging van 14-6-1971.

20 J.-L. Halpérin, 'Le code de procédure civile de 1806: un code de praticiens', in: L. Cadiet en G. Canivet (red.), 1806-1976-2006. De la commémoration d'un code à l'autre: 200 ans de procédure civile en France (Parijs 2006), p. 34.

21 KB van 23-7-1866, BS 1-8-1866.

22 A. Allard, *Révision du code de procédure civile. Rapport fait au nom de la commission et exposant les motifs du projet*. Brussel 1869.

23 D. Heirbaut, 'Efficiency: the holy grail of Belgian justice? Civil procedure in Belgium (1806-2008)', in: A. Uzelac en C.H. van Rhee (red.), *Access to justice and the judiciary: towards new European standards of affordability, quality and efficiency of civil adjudication* (Antwerpen 2009), p. 94.

terlijke hervorming, na zijn dood opgevolgd door zijn adjunct Ernest Krings.²⁴ Van Reepinghen was stafhouder (Nederland: deken) aan de Brusselse balie²⁵ en had dus een totaal andere achtergrond dan Albéric Allard. Belangrijker was dat, waar deze laatste faalde, Van Reepinghen en Krings wel slaagden: hun ontwerp werd aanvaard door het parlement en werd zo het Gerechtelijk Wetboek van 10 oktober 1967. Van Reepinghen vergeleek het recht van vele Europese landen en zelfs dat van Marokko, de Verenigde Staten, Canada en Brazilië. Het land dat model stond wat procesvoering in het twintigste-eeuwse Europa betreft, het Oostenrijk van Franz Klein, liet hij echter links liggen.²⁶ Dit moet Van Reepinghen bewust hebben gedaan. Klein ging immers uit van een actieve rechter, en dat was precies niet waar de advocaten, en dus ook Van Reepinghen, het zo op hadden begrepen. Zij gingen uit van de autonomie van de partijen in het geding. Dat die de duur en de prijs van de procedures de hoogte injaagt, was voor Van Reepinghen klaarblijkelijk niet van belang.

Zo ziet men ook in de evolutie van het gerechtelijk recht de invloed van de advocaten. Na het immobilisme van de Belgische beginjaren – in het belang van de praktizijns – volgt de mislukking van Allard. Hoewel dit vooral door het protest van de pleitbezorgers kwam, is ze toch ook niet helemaal positief voor de advocaten. De normale procedures zouden immers worden vervangen door een veel snellere en meer eenvoudige summiere procedure. Als men het ontwerp van Allard een wetboek door rechters, voor rechters kan noemen, dan kan men stellen dat het werk van koninklijk commissaris Van Reepinghen, het huidige Gerechtelijk Wetboek, geschreven is door advocaten, voor advocaten.

3 De advocaat en de wetgevende macht

Een ander vraagstuk is de relatie tussen advocaten en de wetgevende macht. Als we er de Grondwet bij nemen, dan lezen we in artikel 33 dat ‘alle machten [... uitgaan] van de natie’ en dat (artikel 42) ‘de leden van beide kamers [...] de natie [vertegenwoordigen] en niet enkel degenen die hen hebben verkozen’. Het parlement zou dus de ultieme vertegenwoordiging van het hele Belgische volk moeten zijn.

3.1 De verovering van het Belgische parlement

Men hoeft niet erg ver te zoeken om te weten dat deze idee van een vertegenwoordiging van de hele maatschappij behoorlijk weinig met de realiteit te maken heeft. Zo kan men na de (weliswaar regionale) verkiezingen van 2009 vaststellen dat meer dan 20 procent van de

²⁴ KB van 17-10-1958, BS 23-10-1958.

²⁵ E. Krings, ‘Les travaux du commissaire royal à l’occasion de la réforme judiciaire’, in: *Mélanges offerts à Silvio Marcus Helmons* (Brussel 2003), p. 160.

²⁶ Heirbaut, ‘Efficiency’, p. 99.

gekozenen in het Waalse Parlement het beroep van advocaat uitoefenen.²⁷ Ook het profiel van de Vlaamse gekozenen is bestudeerd.²⁸ Uit deze studie valt vooral de professionalisering van het politieke beroep op. Het gaat in deze vooral om mensen met een juridisch diploma. Deze oververtegenwoordiging in de wetgevende macht is geen recent fenomeen. Ze dateert al van het begin van de Belgische staat. Het is pas in recentere tijden dat onder anderen ook journalisten en politicologen in het parlement zetelen.

Het grote aandeel van de Belgische advocatuur, en meer in het bijzonder de balie van Brussel, in de Belgische revolutie van 1830 is ondertussen genoegzaam bekend.²⁹ De leden van het Nationaal Congres stonden absoluut niet weigerachtig tegenover de verenigbaarheid van een overheidsmandaat en een zetel in het parlement.³⁰ Voor de kersverse staat zou dit immers een positief effect hebben: topambtenaren die ook een zetel in het parlement hadden, zouden een groter gezag hebben over hun administratie.³¹

Vanaf 1846 brokkelde het unionisme, dat de Belgische regeringsvormen tot dan kenmerkte, uit elkaar.³² De verschillen tussen liberalen en katholieken groeiden. De benoemingen van ambtenaren, waaronder ook magistraten, kregen plots een ander karakter: ze werden politiek gekleurd. Toen de liberalen meer dan vijf jaar (1847-1852) de Belgische politiek beheersten, konden zij hun eigen mannetjes aanstellen. Door de wet van 26 mei 1848 moesten 'fonctionnaires et employés salariés par l'État, nommés membres de l'une ou de l'autre chambre' kiezen tussen hun parlementair mandaat en hun ambt.³³ Als gevolg hiervan ontdebelden een heleboel plaatsen bij de overheid: door magistraten en ambtenaren die voor hun ambt kozen, kwamen er plaatsen vrij in het parlement, maar ook kwam een pak postjes vrij door ambtenaren die voor hun parlementair mandaat kozen. De liberale machthebbers vulden deze dan in met eigen mannetjes.

We zien een gelijkaardige zet op het politieke toneel nog eens in 1867 met de invoering van een maximumleeftijd voor magistraten (70 jaar).³⁴ Weer waren het de liberalen die de touwtjes in handen hadden (van 1857 tot 1870) en ook nu vulden ze de vrijgekomen plaatsen in de magistratuur op met mensen van voornamelijk eigen politieke signatuur. De grote aanwezigheid van advocaten in België lijkt dan ook meer een bijwerking van het politieke machtspeel geweest te zijn, dan een (bewuste of onbewuste) strategie van de advocaten om tot een dominantie van deze beroepsgroep in het parlement te komen.

27 De Standaard, 10-6-2009.

28 F. Verleden, 'Het profiel van de gekozenen in het Vlaams Parlement na de verkiezingen van 7-6-2009', http://soc.kuleuven.be/pol/docs/verkiezingen/KANDI2009_gekozenen.pdf.

29 Zie ook H. Gaus, *Alexandre Gendebien en de organisatie van de Belgische Revolutie van 1830*. Gent 2007.

30 Zie E. Huytens, *Discussions du Congrès National de Belgique*, II (Brussel 1844), p. 32-39.

31 E. Witte, 'Het Belgisch ambtenarenparlement (1830-1848)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 1981, p. 832.

32 Na de Belgische onafhankelijkheid waren er sowieso nog geen echte politieke partijen zoals we die vandaag kennen. De verschillende politieke stromingen – voornamelijk liberalen en katholieken – vormden samen regeringen, met een grote rol voor de koning, Leopold I, om zo de jonge Belgische natie intern te consolideren en te beschermen tegen externe vijanden.

33 Loi du 26 mai 1848 qui fixe les incompatibilités entre les fonctionnaires de l'état et les membres des chambres législatives, BS 28-5-1848.

34 Loi du 25 juillet 1867 relative à la mise à la retraite des magistrats, BS 27-7-1867.

3.2 Het fiscale statuut van de advocaat

Een ander voorbeeld van de invloed van de advocaten op de wetgevende macht vinden we in de hele evolutie van de belasting over de toegevoegde waarde (BTW) voor advocaten in België. De BTW werd in België ingevoerd op basis van Europese richtlijnen in 1967.³⁵ De tweede richtlijn voorzag in de mogelijkheid om voor een overgangperiode bepaalde handelingen van bepaalde personen vrij te stellen van de B.T.W.-verplichting. In 1969 voerde België het Wetboek van de Belasting over de Toegevoegde Waarde in.³⁶ Hierna volgde een evolutie van de wetgeving, zowel op het Europese niveau als in België.

De algemene evolutie in de Europese richtlijnen over de belasting op de toegevoegde waarde is er een van harmonisering. Met de richtlijnen wilde men de verstoringen van de interne markt in het verenigde Europa uitschakelen en deze tendens zet zich steeds verder door. De uitzonderingen worden meer en meer beperkt. Advocaten hoefden zich echter geen zorgen te maken. Waar de eerste en tweede richtlijn nog een algemeen uitzonderingsprincipe formuleren als overgangsmaatregel, werd deze (tijdelijke?) maatregel in de zesde richtlijn wat meer op de leest van de advocaat geschoeid: tot de handelingen die lidstaten kunnen blijven vrijstellen behoren '[...] diensten van [...] advocaten en andere beoefenaars van vrije beroepen, andere dan medische beroepen.'³⁷ Deze uitzondering was de Europese Commissie een doorn in het oog. In 1992 stelde ze dan ook een richtlijn voor die het regime voor advocaten zou afschaffen.³⁸ Deze raakte echter nooit door de Europese Raad.

Ook op Belgisch niveau evolueerde de situatie van de BTW van de advocaat. Voor 1 januari 1993, dus onder het oorspronkelijke Wetboek van de Belasting over de Toegevoegde Waarde, waren de advocaten niet enkel *de facto*, maar ook *de iure* niet BTW-plichtig.³⁹ Ze werden immers vrijgesteld van de BTW voor handelingen verricht in de uitoefening van hun geregelde werkzaamheid.⁴⁰ Deze vrijstelling leidde er onder artikel 5 van het wetboek toe dat de advocaat geen belastingplichtige was voor de handelingen die hij in de uitoefening van zijn beroep verricht. In 1993 is artikel 5 verdwenen.⁴¹ Thans zijn advocaten belastingplichtig, zij het dan vrijgesteld onder artikel 44, §1, 1°. De Belgische wetgever zal in ie-

35 RL 67/227/EEG van de Raad van 11-4-1967 betreffende de harmonisatie van de wetgevingen der Lid-Staten inzake omzetbelasting, *Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen* L. 14-4-1967, p. 1301; RL 67/228/EEG van de Raad van 11-4-1967 betreffende de harmonisatie van de wetgevingen der Lid-Staten inzake omzetbelasting – Structuur en wijze van toepassing van het gemeenschappelijk stelsel van belasting over de toegevoegde waarde, *ead.*, p. 1303.

36 Wet van 3 juli 1969 tot invoering van het Wetboek van de Belasting over de Toegevoegde Waarde, BS 17-7-1969.

37 RL 77/388/EEG van de Raad van 17-5-1977 betreffende de harmonisatie van de wetgevingen der Lid-Staten inzake omzetbelasting – Gemeenschappelijk stelsel van belasting over de toegevoegde waarde: uniforme grondslag, *Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen* L. 13-6-1977, p. 1-40.

38 Voorstel voor een richtlijn van de Raad betreffende de harmonisatie van de wetgeving der Lid-Staten inzake omzetbelasting – Intrekking van enkele in art. 28, lid 3, zesde Richtlijn 77/388/EEG en in art. 1, lid 1, tweede al. achttiende Richtlijn 89/465/EEG bepaalde afwijkingmogelijkheden, *Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen* C. nr. 205, 13-8-1992, p. 6.

39 B. Quintelier, 'De advocaat: B.T.W.-plichtige? Een rechtshistorische analyse', scriptie aan de Universiteit Gent tot het behalen van het masterdiploma in de Rechten, 2008, ongepubl.

40 Art. 44, §1, 1° Wetboek van de BTW.

41 Wet van 28 december 1992 tot wijziging van het Wetboek van de Belasting over de Toegevoegde Waarde en het Wetboek der registratie-, hypotheek- en griffierechten, BS 31-12-1992.

der geval de uitzondering niet uit zichzelf opheffen, zoals dat wel gebeurde in enkele van onze buurlanden.⁴²

Een tweede bescherming van de Belgische advocaat tegen deze supranationale bemoeienissen, was het feit dat – om van de vrijstelling te kunnen genieten – de advocaat onder andere een Belgisch rechtendiploma moest hebben en ingeschreven zijn op een tableau, wat het voor buitenlandse advocaten *de facto* onmogelijk maakte om in België van de vrijstelling te genieten, en ze dus duurder waren dan de inheemse advocaten. In zijn arrest *Von Hoffmann-Finanzamt Trier*⁴³ oordeelde het Europese Hof van Justitie dat dergelijke inschrijvingsvereisten (net zoals nationaliteitsvoorwaarden) strijdig zijn met het principe van de interne markt en dat het voor vrijstelling voldoende is om ‘diensten te verrichten die hoofdzakelijk en gewoonlijk tot doel hebben een persoon te vertegenwoordigen en diens belangen te behartigen.’ De BTW-administratie paste in 2000 haar standpunt aan, waardoor de vrijstelling voortaan van toepassing was op diensten verricht door dienstverleners, ingeschreven bij een rechtbank of een beroepsorganisatie van de Europese Unie en gerechtigd om een titel te dragen die overeenkomt met die van advocaat in België. Een algemene principiële uitzondering voor advocaten, omwille van de aard van hun beroep, is dus veraf. Het doet alleen maar de vraag rijzen over het waarom van deze uitzondering, zeker nu juridische diensten in toenemende mate in het actieterrein van de Europese regelgever terecht komen.

4 De advocaat en de uitvoerende macht

Bij het nader bekijken van de relatie tussen de advocaat en de uitvoerende macht, brengen we een beperking aan. Al zullen er ook advocaten zijn die een andere ministerpost hadden en nooit minister van Justitie waren, in dit artikel zal voornamelijk aandacht besteed worden aan de minister van Justitie, het lid van de uitvoerende macht dat toch het dichtst bij de leefwereld van de advocaten staat.⁴⁴

4.1 De eerste advocaat van het land?

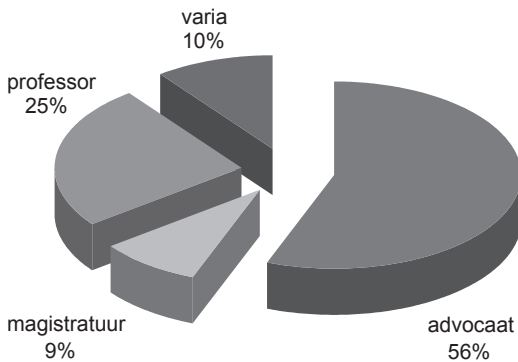
Al zat er dan één historicus tussen,⁴⁵ het lijkt niet meer dan logisch dat een jurist aan het hoofd staat van het ministerie van Justitie, gezien de specialisatie van de materie. De 68 andere personen die deze post bekleedden, waren dan ook allemaal jurist van opleiding.

42 P. Wille, ‘B.T.W.-plicht van advocaten’, in: *Algemeen Fiscaal Tijdschrift* 1991, p. 37.

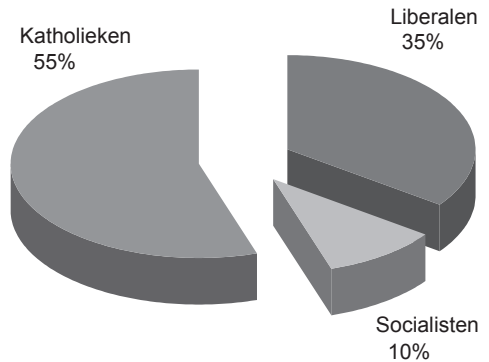
43 Hof van Justitie 16-9-1997, nr. C-145/96, *Jurisprudentie* 1997, p. I-4857.

44 Een andere reden voor de keuze voor de minister van Justitie is wat persoonlijker van aard. De auteur van dit artikel werkt op dit ogenblik in het kader van de in voetnoot 1 vermelde interuniversitaire attractiepool P6/01 aan een doctoraats-thesis over de civiele politiek van de ministers van Justitie in België. Er wordt gezocht naar de invloed van de minister op bepaalde wetgeving. De onderzoeker focust hierbij voornamelijk op een gouden periode van het Belgische recht, namelijk de evoluties in het handelsrecht tussen de onafhankelijkheid en de Eerste Wereldoorlog, met nadruk op de periode 1864-1879.

45 Philippe Moureaux van de Parti Socialiste was doctor in de letteren en wijsbegeerte van de ULB en minister van Justitie van oktober 1980 tot december 1981.

Grafiek 1 Ministers van Justitie in België, 1830-heden (N=68): uit welke beroepsgroepen afkomstig?

Grafiek 2 Ministers van Justitie in België, 1830-heden (N=68): verdeling naar politieke voorkeur van alle ministers.

Meer dan 85 procent van hen was ooit ingeschreven op het tableau van een orde van advocaten. Zelfs als men niet enkel naar het formele kijkt (de inschrijving) en ook de werkelijke uitoefening van het beroep als vereiste neemt,⁴⁶ blijft de vaststelling dat de meerderheid van de ministers van Justitie uit de advocatuur kwam (zie grafiek 1). Het is ook logisch dat het vooral de praktizijns zijn die het ambt willen bekleden, om zo hun dagelijkse beroepsomgeving mee vorm te kunnen geven. Al blijft de afwezigheid van andere mensen uit de praktijk toch opmerkelijk.

Ook valt op dat de verdeling van de advocaten onder de ministers van Justitie naar politieke ideologie vrijwel overeenstemt met de verdeling van alle ministers van Justitie (zie grafiek 2). Men zou kunnen verwachten dat de advocaten, als zelfstandige beoefenaars van een vrij beroep, een groter deel van de liberale ministers van justitie geleverd zouden hebben, maar dat blijkt dus niet het geval.

Over de kwaliteit van de advocaten als politici kan men blijven discussiëren. Opvallend is dat ze ongeveer even lang in het zadel bleven zitten als alle ministers van Justitie. Gemiddeld stond een minister immers iets meer dan twee en een half jaar aan het hoofd van het ministerie (921 dagen), de advocaten net iets minder dan twee en een half jaar (860 dagen). Voor de Eerste Wereldoorlog waren het echter vooral de advocaten die sneller moesten aftreden, terwijl de grote figuren vooral uit andere juridische beroepsgroepen kwamen (magistraten zoals Charles Faider). Na de Tweede Wereldoorlog was het ministerschap veel stabiel, en net in die tijd werd het ambt veel meer bezet door advocaten.

⁴⁶ Heel wat ministers van Justitie waren wel ingeschreven, maar verwierven vooral naam in een andere functie, zoals Jean Raikem die van 1830 tot 1867 procureur-generaal bij het hof van beroep van Luik was, of de grootindustriëlen François de Haussy en Victor Tesch.

4.2 De advocatuur in de politiek?

De advocaten kennen hun eigen vertegenwoordigingen in de verschillende ordes van advocaten. Men zou dan kunnen verwachten dat het deze advocaten die in de ordes het voortouw namen, waren die ook de belangen van de advocaat in de politiek wilden gaan verdedigen. Op die manier zou men dan van een indirecte vertegenwoordiging van de advocatuur in de politiek kunnen spreken.

Voorals in de beginjaren van België valt deze tendens op. Zo was bijvoorbeeld Alexandre Gendebien, de ‘vader des vaderlands’ (een van de centrale figuren in de Belgische revolutie), stafhouder van de Brusselse balie vlak voor de onafhankelijkheid. De betrokkenheid van advocaten en dus ook hun organisaties is al eens aangehaald. Het is dan ook geen wonder dat deze organisaties ook een grote rol spelen bij de inrichting van de jonge staat.

Na de Tweede Wereldoorlog nam het belang van de rol die de balie in de politiek speelde af. Dit is voornamelijk toe te schrijven aan de professionalisering van het politieke beroep. Met andere beroepscategorieën is ook voor de advocaten de politieke loopbaan gaan primeren. Zo heeft van de gekozenen bij de laatste Vlaamse verkiezingen maar liefst drie vierden een gemeentelijk politiek mandaat. Misschien konden we voor het prille België stellen dat de minister van Justitie een verlengstuk was van de advocatenorden, na de Tweede Wereldoorlog is dit absoluut het geval niet meer.

5 Besluit

Het is duidelijk dat de advocaten een grote invloed hadden op het Belgische politieke apparaat, en dit zowel in de wetgevende, de uitvoerende als de rechterlijke macht. In tegenstelling tot de publieke opinie, moet men echter vaststellen dat deze invloed sinds het begin van de Belgische staat alleen maar kleiner geworden is. Ook andere maatschappelijke actoren hebben zich een weg in het Belgische bestel gevonden. Voor de advocaten uit de Belgische politiek geldt trouwens ook dat ze geen echte advocaten meer zijn, zoals dat in de negentiende eeuw het geval was. Door de professionalisering van de politiek is de advocaat-politicus nu veel meer politicus dan advocaat.

Met deze kleine excursies in de drie afzonderlijke delen van de trias politica kan men inderdaad een invloed van de advocaten op het Belgische politieke apparaat aantonen; maar voor een nauwkeuriger begrip is toch een groter opgezette studie nodig. Wat wel zeker is, is dat niet gesproken kan worden van een invloed van ‘de advocatuur’ op de Belgische staat. De vertegenwoordigers van de Belgische advocatenordes houden zich tegenwoordig immers ver van het politieke toneel. De vraag of de advocaten in België eerder de olie zijn die de politieke machine draaiende houden, dan wel de zandkorrels die alles vastzetten, blijft daarmee open.

DE VERVROUWELIJING VAN DE ADVOCATUUR EN VAN HET JURIDISCHE WERKVELD

‘Le jour où la femme entrera dans l’Ordre,
l’Ordre des Avocats aura cessé d’exister’¹

1 Vooraf

In deze bijdrage wordt gepoogd een beeld te schetsen van de strijd die vrouwen gedurende meer dan zestig jaren (1888-1950) hebben moeten leveren om tot de gereguleerde juridische beroepen te worden toegelaten.²

We kunnen moeilijk anders dan te beginnen met het icoon van de vrouwenbeweging: Marie Popelin. Zij probeerde aan het einde van de negentiende eeuw als eerste het masculiene pleitmonopolie te doorbreken, maar slaagde niet in haar opzet. Net voor de Eerste Wereldoorlog wordt de discussie over de participatie van vrouwen in alle hevigheid gevoerd in het parlement. Ditmaal wordt wel succes geboekt: vrouwen mogen vanaf 1910 zetelen in de werkrechtshraden. In 1922 worden zij toegelaten tot de balie en twee jaar later mogen zij ook optreden als consulaire rechter in de rechtbank van koophandel. Vanaf 1930 kunnen vrouwen die over het stemrecht beschikken, dienst doen als lid van een assisenjury.

Dan is het wachten tot na de Tweede Wereldoorlog. In 1947 wordt beslist dat vrouwen als pleitbezorger en als advocaat bij het Hof van Cassatie mogen optreden. Door de wet van 21 februari 1948 kunnen zij tot alle gerechtelijke beroepen (zittende en staande magistratuur, met inbegrip van de Raad van State) worden benoemd. Het notariaat was het laatste misogynie bastion. Dit viel in 1950. Voor de liefhebbers van statistiekjes ronden wij deze bijdrage af met enig cijfermateriaal.

¹ Procureur-generaal C. van Schoor in zijn advies aan het hof van beroep te Brussel in de zaak Popelin (zie hieronder), *La Belgique judiciaire* 1889, kol. 15.

² Dr. Eva Schandevyl, vakgroep Metajuridica, Vrije Universiteit Brussel (VUB), werkt rond dit thema. Haar studie was evenwel nog niet gepubliceerd bij het schrijven dat dit artikel en kon dus niet worden geconsulteerd. Zie voor algemene literatuur over de vervrouwelijking van de advocatuur en het juridische werkveld: C. Colard, ‘De vrouw in de rechtsbedeling’, in: *Rechtskundig Weekblad* (1949-50), p. 49-62 en C. Colard, ‘La femme dans l’administration de la justice’, in: *Journal des Tribunaux* (1949), p. 457-460; E. Gubin, C. Jacques en V. Piette, ‘L’accès des femmes aux professions juridiques. Quelques réflexions à partir du notariat’, in: *Sextant* 4 (1995), p. 103-130; B. Durand, ‘Maîtres Popelin, Chauvin et Le Vigoureux, pionnières du Barreau’, in: B. Durand en L. Mayali (red.), *Excerptiones iuris: Studies in Honour of André Gouron* (Berkeley 2000), p. 163-176; E. Schandevyl, ‘De toegang van vrouwen tot het gerecht’, in: *Historica* (februari 2008), p. 16-18. Rechtsvergelijkend: J. Albisetti, ‘Portia ante Portas: Women and the Legal Profession in Europe, ca 1870-1925’, in: *Journal of Social History* 33 (2000), p. 825-857. M.b.t. de advocatuur, zie *Ad Rem*, Themanummer 2006, ‘Vrouwen aan de balie’.

2 De affaire Popelin

De problematiek van de toegang van vrouwen tot de advocatuur werd voor de eerste maal opgeworpen tijdens de ‘affaire Popelin’.³

Marie Popelin werd geboren te Schaarbeek op 16 september 1846.⁴ Zij studeerde af in 1864 als onderwijzeres. In datzelfde jaar vroeg Isabelle Gatti de Gamond, een boegbeeld van het Belgische feminisme, haar om les te geven in haar instelling in de rue du Marais te Brussel.⁵ In 1875 breekt Popelin met Gatti de Gamond en gaat een liberale normaalschool leiden te Bergen. Na enkele jaren krijgt zij een overplaatsing naar Laken. Zij blijft daar ongeveer een jaar, waarna zij als 37-jarige en als eerste vrouw aan de Université Libre de Bruxelles (ULB) studies Rechten begint. In 1888 studeert zij af met onderscheiding. Zij probeert dan toegang te krijgen tot de balie te Brussel. Meester Jules Guillery,⁶ minister van Staat, voormalig voorzitter van de Kamer van volksvertegenwoordigers en ex-stafhouder, was bereid om als haar stagemester op te treden.⁷ Daar dit geen evidente stap was, werd deze zaak in extenso behandeld door het hof van beroep te Brussel.

Haar zaak werd gepleit door Jules Guillery en door Louis Frank.⁸ Deze laatste had een boekje geschreven over de vrouw als advocaat,⁹ dat verspreid werd tijdens de openingszitting van het hof van beroep (en later werd omgewerkt tot een meer substantieel werk).¹⁰ Procureur-generaal C. van Schoor verzette zich heftig tegen een toetreding van vrouwen en werd hierin gevolgd door het hof van beroep, dat de aanvraag verwierp op 12 december 1888.¹¹

Prima facie was er geen beletsel om een vrouw toe te laten tot de balie in zoverre ze over het diploma van doctor in de rechten beschikte. Het decreet van 14 december 1810 vermeldde immers geen geslacht. Het hof baseerde zich voor zijn verwerping vooral op het

3 Voor een overzicht zie P. Vermeylen, *Règles et Usages de l'ordre des Avocats en Belgique* (Brussel 1940), nrs. 105 e.v.

4 Over de figuur van M. Popelin zie F. de Bueger-van Lierde, ‘Marie Popelin’, in: *Biographie nationale* XXXIX, p. 733-742; F. de Bueger-van Lierde, ‘A l’origine du mouvement féministe en Belgique. L’affaire Popelin’, in: *Revue belge de philologie et d’histoire*/Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis 1972, p. 1128-1137; D. de Weerd, ‘Zoé, Isabelle, Louise en de anderen...’, in: *Een verhaal over vrouwen 1830-1980* (Brussel 1980), p. 24 e.v.; D. de Weerd, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1960* (Gent 1980), (vooral) p. 71 e.v.; H. Peemans-Poullet, ‘Marie Popelin’, in: *Chronique Féministe* 34 (1990), p. 31-32; E. Schandevyl, ‘De toegang van vrouwen tot het gerecht’, p. 16-17. Voor meer uitgewerkte artikels over de affaire, zie vooral J.P. Nandrin, ‘De vrouwelijke advocaten’, in: L. van Molle en P. Heyrman (red.), *Vrouwenzakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen 1800-2000* (Bijdragen Museum van de Vlaamse Strijd, nr. 18; Gent 2001), p. 165-172; J.P. Nandrin, ‘La femme-avocate. Le long combat des féministes belges (1888-1922)’, in: *Sextant* 19 (2003), p. 131-142.

5 M.T. Coenen, *De l'égalité à la parité. Le difficile accès des femmes à la citoyenneté* (Brussel 1999), p. 27. Dit boek omvat ook nog een aantal passages over Popelin en het ontluikende feminisme.

6 Nijvel, 14 maart 1824 – Elsene, 7 februari 1902.

7 Voor een analyse van de evenementen zie Vermeylen, *Règles et Usages de l'Ordre des Avocats en Belgique*, nrs. 105 e.v.

8 Zie over deze man en zijn rol voor de vervrouwelijking van de advocatuur: M.J. Mossman, *The First Women Lawyers. A Comparative Study of Gender, Law and the Legal Professions* (Portland 2006), p. 239-275. In deze bijdrage wordt ook diep ingegaan op zijn rol in de zaak Popelin.

9 L. Frank, *La Femme-Avocat. Exposé historique et critique de la question*. Brussel 1888.

10 L. Frank, *La Femme-Avocat*. Parijs 1898.

11 *La Belgique judiciaire* 1888, kol. 1.

feit dat de vrouw, omwille van haar fysieke toestand, ongeschikt zou zijn (onder andere wegens de mogelijke zwangerschap, een zwakkere constitutie, enzovoort) en omwille van de rol die zij in de maatschappij hoorde te vervullen (kinderen opvoeden en het huishouden bestieren).

De juridische tegenargumenten waren maar mager. De redenering van het hof op dat vlak kwam erop neer dat de wet van 22 Ventôse van het jaar XII (13 maart 1804) weliswaar vrouwen niet uitsloot, maar dat het nooit de bedoeling kon geweest zijn om te breken met de traditie. Voorts werd er op gewezen dat in de parlementaire voorbereiding van de wet alleen maar ‘hommes’ werd vermeld. Het had volgens het hof geen enkele zin om dit te vertalen door ‘mensen’, wat zowel mannen als vrouwen zou impliceren. Hierbij beriep het Hof zich op het feit dat in de Grondwet van 22 Frimaire van het jaar VIII¹² (13 december 1799) ‘homme’ werd gebruikt om ‘mannen’ aan te duiden en ‘personnes’ wanneer werd verwezen naar beide geslachten. Daarenboven zou – *horresco referrens* – de vrouwelijke advocaat als plaatsvervangend magistraat kunnen zetelen, wat ondenkbaar was voor een wezen dat op burgerrechtelijk vlak onderworpen was aan het gezag van de man. In een (anonieme) annotatie bij het arrest in *La Belgique judiciaire* werd de uitspraak instemmend onthaald:

la vie qui convient en général aux femmes n’est pas la vie publique, mais la vie privée, la vie intérieure, [...] leur vraie place n’est pas au forum, mais au foyer domestique.¹³

In november 1889 werd de zaak gepleit voor het Hof van Cassatie. Dit volgde het vrouwonvriendelijke advies van advocaat-generaal M. Bosch en bevestigde de zienswijze van het hof van beroep.¹⁴

In een discussie over de academische graden werd begin 1890 in het parlement kort het debat gevoerd over de mogelijkheid om vrouwen toe te laten tot de balie. Een aantal Kamerleden van liberale signatuur waren pro.¹⁵ De klerikalen, met als voornaamste spreekbuis Charles Woeste, waren tegen en wonnen het pleit. Vrouwen konden wel geneesheer of apotheker worden, maar de weg naar de advocatuur bleef gesloten. De discussie bleef echter smeulen.

Louis Frank voerde op 15 en 16 maart 1891 het woord te Gent op de vergadering van een internationaal universitair congres.¹⁶ Naar aanleiding van zijn discours werd door vertegenwoordigers van studenten uit België, Duitsland, Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië officieel de wens geuit dat vrouwen de mogelijkheid moesten krijgen om hun diploma’s te valoriseren, met inbegrip van toegang tot liberale beroepen, waaronder de advocatuur.

De Federatie van Belgische advocaten besprak dit eveneens in haar zitting op 9 mei

12 Deze grondwet was van toepassing toen de wet van 22 Ventôse jaar XII tot stand kwam.

13 *La Belgique judiciaire* 1890, kol. 18.

14 Hof van Cassatie 11 november 1889, *La Belgique judiciaire* 1890, kol. 1.

15 Hand. Kamer 1889-1890, 29 januari 1890, p. 490 e.v.

16 Zie Frank, *La Femme-Avocat*, p. 80.

1891.¹⁷ De stemming leverde evenveel voor- als tegenstemmers op. De raad van de orde van de Brusselse balie gaf opdracht aan een commissie om het probleem te bestuderen.¹⁸ Deze sprak zich met drie tegen twee uit voor de toelating van vrouwen. De raad van de orde zelf verwierp het idee met acht tegen vier stemmen.¹⁹ Ook de algemene vergadering van de Brusselse balie verwierp op 30 april 1894 het openstellen van het beroep voor het andere geslacht laconiek: 'qu'il n'y a pas lieu de rendre accessible aux femmes la profession d'avocat'.²⁰

Popelin moest de strijd node staken. Samen met Frank, Isala van Diest (de eerste vrouwelijke arts in België) en Henri en Léonie Lafontaine richtte ze in 1892 de 'Ligue Belge du Droit des Femmes' op.²¹ Van 1896 tot 1912 nam ze de functie waar van secretaris-generaal. Zij overleed in 1913.

Ook voor Frank betekende de nederlaag in de zaak Popelin een keerpunt.²² Vanaf dat moment wijdde hij zijn leven aan het schrijven van werken over het feminisme. In 1894-1895 doceerde hij aan de ULB een *Cours sur la Législation Féministe*.²³ Naar aanleiding van een analoge zaak in Frankrijk schreef hij een lijvig werk, *La Femme-Avocat*.²⁴ Dit was een zeer gedocumenteerde historische en rechtsvergelijkende studie, maar ook een oratio pro domo. Verschillende argumenten, die door de Belgische gerechten werden gebruikt om Popelin te weigeren, werden minutieus geanalyseerd en er werd een poging gedaan om ze te weerleggen. Het boek was geschreven met het oog op de toelating van de Française Jeanne Chauvin tot de Parijse balie.²⁵ Maar ook deze kreeg nul op het rekest.²⁶ De Franse wetgeving echter overstag. Door de wet van 1 december 1900 werden vrouwen toegelaten tot de balie. Chauvin legde op 7 december 1900 de eed af. Frank had gehoopt dat deze zaak ook een weerslag zou hebben in België wegens het grote parallelisme op het vlak van de wetgeving. Dat bleek echter niet het geval te zijn.²⁷

Op 24 januari 1901 werd door Emile Vandervelde, Hector Denis, Georges Hubin en Paul Janson een wetsvoorstel neergelegd bij de Kamer.²⁸ Vrouwen zouden als advocaat kunnen optreden in zoverre zij over het vereiste diploma beschikten. In de toelichting werd vooral ingegaan tegen de argumenten die door het Brusselse hof van beroep naar voren waren gebracht. Er werd daarnaast nog aangevoerd dat sinds 1776 de corporaties openstonden voor

17 *Journal des Tribunaux* (1891), kol. 642-644.

18 Zie Frank, *La Femme-Avocat*, p. 83.

19 *Ibid.*

20 *Ibid.*, p. 84. In de weergave van de standpunten van de orde (in: *Journal des Tribunaux* (1894), kol. 677) werd het antwoord op de vraag 'Y a-t-il lieu de déclarer la profession d'avocat accessible aux femmes?' beperkt tot 'Non'.

21 Zie F. de Bueger-van Lieder, 'Marie Popelin et les débuts du mouvement féministe belge (1892-1914)', in: L. Courtois, J. Pirotte en R. Rotsart (red.), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique (1889-1989)* (Louvain-la-Neuve 1989), p. 197-202; F. de Bueger-van Lierde, 'La Ligue belge du droit des femmes', in: *Sextant* 1 (1993), p. 11-21.

22 Mossman, *The First Women Lawyers*, p. 255 e.v.

23 Mossman, *The First Women Lawyers*, p. 260.

24 Zie hiervoor n. 9.

25 Zie o.a. A. Boigeol, 'French women lawyers (avocates) and the womens cause in the first half of the twentieth century', in: *International Journal of the legal profession* 2003, p. 193-207.

26 Over het verloop van deze zaak, zie Mossman, *The First Women Lawyers*, p. 263 e.v.

27 Mossman, *The First Women Lawyers*, p. 263-264.

28 *Parl.St. Kamer 1900-1901*, nr. 61.

beide geslachten, maar (nog) niet de advocatuur.²⁹ Om de pil te vergulden, werd gesignaleerd dat de mannen weinig concurrentie zouden ondervinden van de toetreding van vrouwen tot de balie. Er werd verwezen naar de Verenigde Staten, waar minder dan 2,33 op de 1000 advocaten van het vrouwelijke geslacht waren. In België zou het zelfs zo'n vaart nog niet lopen, want het feminisme was hier minder verbreid dan overzee.³⁰

Het voorstel van Vandervelde gaf aanleiding tot een polemiek in de *Journal des Tribunaux*. In het nummer van 3 januari 1901³¹ schreef een chroniqueur een misogyn stukje. Hierin werden de vooroordelen opgesomd. In eerste instantie was de vrouw volgens de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek ondergeschikt aan de man, wat haaks stond op de onafhankelijkheid die nodig is om het beroep te kunnen uitoefenen. Een andere overweging was dat het een typisch mannenberoep betrof. Vrouwen wisten niet wat hun te wachten stond. De columnist stelde – waarschijnlijk met de nodige zelfkennis – dat advocaten 'des manants' (boerenkinkels of pummels) waren die de vrouw niet begrijpen.³² Vrouwen moesten dan ook beschermd worden tegen zichzelf. Indien al ooit een wet hen zou toelaten tot de balie, zouden alleen de exemplaren met een baard de eed mogen afleggen.³³ Hierop werd een maand later gereageerd door Charles Gheude.³⁴ Hij gispde de auteur van het stuk omwille van diens goedkope grollen. Er werd gesignaleerd dat in Frankrijk de kogel al door de kerk was en de *Fédération des Avocats belges* werd opgeroepen om zich gunstig uit te spreken over het wetsvoorstel van Vandervelde. Ook de rede van Henri Lafontaine gericht aan de Federatie om de vrouw tot de balie toe te laten, werd afgedrukt.³⁵ Dit wierp zijn vruchten af, want de Federatie volgde Lafontaine.³⁶ Tevergeefs evenwel, want de verschillende parlementaire commissies die het voorstel behandelden, waren niet te vermurwen en het voorstel zou een stille dood sterven in 1912.

3 De eerste doorbraak: vrouwen in de werkrechtshraden

In het artikel 11 van de wet op de werkrechtshraden van 15 mei 1910 werden de voorwaarden om als lekenrechter te kunnen zetelen, opnieuw geformuleerd.³⁷ Om verkozen te kunnen worden, moesten de kandidaten 30 jaar oud zijn. Daar waar echter tevoren alleen mannen in aanmerking kwamen, werd nu bepaald dat het mandaat openstond voor personen van beiderlei kunne. Dit artikel was tot stand gekomen na een langdurige parlementaire strijd.

29 Parl.St. Kamer 1900-1901, nr. 61, p. 2.

30 Parl.St. Kamer 1900-1901, nr. 61, p. 3.

31 In: *Journal des Tribunaux* 1901, kol. 130 e.v.

32 In: *Journal des Tribunaux* 1901, kol. 134.

33 Ibid.

34 In: *Journal des Tribunaux* 1901, kol. 322 e.v.

35 H. Lafontaine, 'La femme et le barreau', in: *Journal des Tribunaux* 1901, kol. 515-517.

36 E. Laude, *La Fédération des Avocats belges* (Brussel 1906), p. 11 en *Journal des Tribunaux* 1901, kol. 579.

37 *Belgisch Staatsblad* 8 juli 1910.

Onder de wet van 31 juli 1889 konden alleen arbeiders uit de nijverheid zich tot de werkrechtshouders wenden. Alle anderen waren aangewezen op de burgerlijke rechtbanken. Om zo veel mogelijk werknemers onder de rechtsmacht van deze lekenrechtbanken te brengen, werd in 1908 een initiatief genomen door de regering³⁸ Er werd echter met geen woord gerept over het geslacht van de kandidaten.

Op 27 februari 1901 was reeds een voorstel ingediend dat ertoe strekte om een artikel 7bis in de toenmalige wet in te voegen: 'De vrouwen zijn tot het kiesrecht en tot de verkiesbaarheid toegelaten onder dezelfde voorwaarden als de mannen'.³⁹ De regering negeerde dit bij het opstellen van het ontwerp in 1908. De rapporteur voor de Kamer, P. Wauwermans, ging er echter wel op in.⁴⁰ Onder verwijzing naar het wetsontwerp van 24 januari 1907 houdende herziening van de wet van 16 augustus 1887 betreffende de nijverheids- en arbeidsraden somde hij een aantal argumenten op pro kiesrecht / verkiesbaarheid van vrouwen.⁴¹

De arbeidsmarkt was gesegmenteerd. Sommige bedrijven telden alleen maar vrouwen. Bovendien werden zij in de ondernemingen dikwijls belast met bijzondere werkzaamheden. De rapporteur vond het dan ook normaal dat de arbeidsters zelf hun afgevaardigden konden kiezen. Omdat vrouwen vrij vroeg het productieproces verlieten (namelijk bij huwelijk), werd zelfs voorgesteld om de Koning de bevoegdheid te geven de kiesleeftijd met vier jaren te verlagen in nijverheidstakken of vakgroepen waarin meer vrouwen dan mannen werkzaam waren, bijvoorbeeld in de textielsector. Daarnaast werd onder verwijzing naar *Das Kapital* opgemerkt dat vrouwen werden gebruikt als reservearmee. In afwachting dat de vrouw zich 'van fabrieks- of kantoorarbeid kunne ontmaken', zou men haar het middel moeten geven om 'haren arbeid te verdedigen'.⁴² Als bijkomend argument werd opgeworpen dat mannen moeilijk konden oordelen over jobs die door vrouwen werden uitgeoefend. Tot slot werd verwezen naar de praktijken in de gilden, waar vrouwen dezelfde verplichtingen hadden als mannen, maar ook dezelfde rechten en privilegiën. Het feit dat ook in andere landen (zoals Italië en Frankrijk) vrouwen verkiesbaar waren, moest de parlementsleden helemaal over de streek halen.

Vooraf de conservatieve katholiek Charles Woeste bleek een fervent opposant. Hij had zich in het verleden al gemanifesteerd als een tegenstander van vrouwenkiesrecht en was ook niet erg geporteerd voor werkende vrouwen.⁴³ Zo citeerde hij in zijn verzameld werk instemmend Jules Simon: 'La femme devenu ouvrière n'est plus une femme'.⁴⁴ Woeste stond echter niet alleen. Ook anderen twijfelden aan de kwaliteiten van vrouwen om als

38 Parl.St. Kamer 1908-1909, nr. 22.

39 Parl.St. Kamer 1900-1901, nr. 103.

40 Parl.St. Kamer 1908-1909, nr. 27.

41 Parl.St. Kamer 1906-1907, nr. 54.

42 Parl.St. Kamer 1908-1909, nr. 27, p. 24.

43 Zie zijn hoofdstuk over 'L'éducation des femmes et le féminisme', in: C. Woeste, *Echos des luttes contemporaines* (1895-1905), II (Brussel 1906), p. 493-517.

44 *Ibid.*, p. 515.

rechter te kunnen optreden. Voor elk argument kwam er wel een repliek. De discussie was dan ook vooral een welles-nietesspelletje.

De motieven van de voorstanders waren niet allemaal even nobel. Zo kan men zich niet van de indruk ontdoen dat de aanwezigheid van vrouwen vooral als efficiënt werd ervaren. De werkrechtshraden waren er om de plooiën glad te strijken tussen de ondernemers en de werknemer. Door de aanwezigheid van vrouwen werd de communicatie bevorderd. Het alternatief om vrouwen als expert te betrekken in plaats van als rechter werd als te traag en te duur ervaren.⁴⁵

De regering had vooral schrik voor precedënten. De minister van Industrie en Werk wees erop dat het aanvaarden van vrouwen als werkrechter ertoe zou leiden dat ook de magistratuur zou moeten worden opengesteld.⁴⁶ Door C. Demblon (socialist) werd gerepliceerd dat dit geen probleem was, want sommige vrouwen – zoals Marie Popelin – beschikten over de nodige diploma's.⁴⁷ Hierop antwoordde de minister dat – zonder afbreuk te doen aan de merites van de voornoemde – dit onmogelijk was: 'l'organisation judiciaire actuelle n'admet pas pareille chose'.⁴⁸ Hierop werd hij afgerekend door M. Denis. In een ander wetsontwerp, namelijk dat met betrekking tot de industrie- en arbeidsraden, hadden vrouwen wel een plaats. Deze raden waren het equivalent van de huidige verzoeningscomités. Waarom zouden vrouwen wel kunnen meewerken aan mediatie en voorkoming van conflicten, maar niet kunnen zetelen in werkrechtshraden? In het eerste geval waren de belangen immers veel zwaarder.⁴⁹

De speciale commissie van de Kamer stelde uiteindelijk toch voor om vrouwen op te nemen. Het voorstel werd goedgekeurd met 67 stemmen voor, 29 tegen en 3 onthoudingen. Op 5 februari 1909 werd een artikel 42bis ter stemming gelegd: 'de vrouwen hebben stemrecht en kunnen gekozen worden onder dezelfde voorwaarden als mannen'.⁵⁰ Alleen Woeste gaf nog wat tegengas,⁵¹ maar hij moest het onderspit delven.

In de Senaatscommissie werd deze materie opnieuw onderzocht.⁵² Er werd besloten de Kamer te volgen. In de verdere bespreking werd het vrouwenkiesrecht niet meer betwist. Door artikel 11 wet van 9 juli 1926 werd de leeftijdsgrens om als werkrechter te mogen zetelen, verlaagd tot 25 jaar.⁵³ Bij de parlementaire bespreking van de wetswijziging was de positie van de vrouw niet meer ter sprake gekomen.

45 Hand. Kamer 1908-1909, 10 december 1908, p. 249.

46 Hand. Kamer 1908-1909, 16 december 1908, p. 310.

47 Ibid.

48 Ibid.

49 Hand. Kamer 1908-1909, 16 december 1908, p. 311.

50 Hand. Kamer 1908-1909, 5 februari 1909, p. 631.

51 Hand. Kamer 1908-1909, 5 februari 1909, p. 632.

52 Parl.St. Senaat 1909-1910, nr. 8.

53 Belgisch Staatsblad 19-20 juli 1926.

4 De toelating tot de advocatuur

Na de Eerste Wereldoorlog werd de toelating van de vrouw tot de balie opnieuw door Emile Vandervelde op de kaart gezet, nu evenwel als minister van Justitie.⁵⁴ Het wetsontwerp telde slechts twee artikelen. In het eerste artikel werd de vrouw toegestaan om als advocaat op te treden. In het tweede artikel werd gesteld dat de gehuwde vrouw alleen dit beroep mocht uitoefenen met uitdrukkelijke of stilzwijgende machtiging van de echtgenoot. Bij gebrek aan die machtiging was de vrederechter bevoegd om deze te verlenen, na de man gehoord te hebben. Het artikel werd later aangepast. In de definitieve versie van de wet van 7 april 1922 moest de echtgenoot expliciet de toestemming geven om het beroep uit te oefenen.⁵⁵ Dit moest gebeuren door een verklaring ter griffie van de rechtbank van eerste aanleg. De toestemming werd overgemaakt aan de secretaris van de orde van advocaten. Indien de echtgenoot de toestemming introk, kon de vrouw hem dagvaarden voor de rechtbank van eerste aanleg. Indien de man afwezig was, uit zijn rechten ontzet of onmogelijk zijn wil te kennen kon geven, hoefde de vrouw geen machtiging te bekomen.

Net zoals in 1910 was het weer Charles Woeste die het hardst oppositie voerde.⁵⁶ Hij was de eerste die het woord kreeg bij de bespreking van het ontwerp in de Kamer. En opnieuw regende het gemeenplaatsen. Buiten het pleidooi voor de moeder aan de haard, werd er op gewezen dat sommige vrouwen weliswaar welsprekend zijn, maar 'il faut reconnaître cependant qu'il en est un certain nombre dont la langue est vraiment incoercible'.⁵⁷

Daarnaast werden er nog enkele nieuwe bezwaren geformuleerd. Er waren al achthonderd advocaten aan de balie te Brussel en niemand zat op nog een aantal extra te wachten.⁵⁸ Een ander belangrijk 'probleem' betrof het feit dat de man die zijn toestemming zou geven en achteraf zou worden geconfronteerd met een vrouw die zich al te zeer zou laten opsloppen door haar job (zodat ze het huishouden zou verwaarlozen), zijn toestemming kon intrekken. In dat geval moest de rechtbank tussen beide komen, waardoor tweedracht in het huishouden werd gezaaid.⁵⁹

Uit de repliek van Vandervelde blijkt dat ook hij nogal stereotype denkbepelden had over de rol van de vrouw, tenzij het een knieval *pour les besoins de la cause* was. Hij was het eens met Woeste dat er een verschillende arbeidsverdeling was tussen mannen en vrouwen. Dat was altijd zo geweest en zou waarschijnlijk altijd zo blijven.⁶⁰ De minister vervolgde dat de wet

54 Parl.St. Kamer 1919-1920, nr. 227. Zie aangaande de toelating van de vrouw tot de balie ook Vermeylen, *Règles et Usages*, nrs. 110-118 e.v.; A.M. Scheepers, 'De vrouw aan de balie', in: *Rechtskundig Weekblad* (1983-1984), kol. 1937-1964.

55 *Belgisch Staatsblad* 21 april 1922.

56 *Hand. Kamer 1921-1922*, 27 april 1921, p. 1075.

57 *Ibid.* Er bestond ook bij anderen twijfel over het oratorisch talent van vrouwen. Zo werd naar aanleiding van de wetswijziging in *La Belgique judiciaire* 1922, kol. 285-287, in de rubriek 'Variétés' (sic), een extract gepubliceerd uit het werk van ene Fernand Corcos (*L'art de parler en public*) waarin de scepsis in de verf was gezet. Volledigheidshalve moet worden vermeld dat in een voetnoot een kritische kanttekening bij het werk werd geplaatst, omdat de rol van de vrouw in de Franse revolutie, alsook 'l'action oratoire' in de Angelsaksische wereld (suffragettes, Legers des Heils) niet was onderzocht geworden.

58 *Hand. Kamer 1921-1922*, 27 april 1921, p. 1076.

59 *Ibid.*

60 *Hand. Kamer 1921-1922*, 27 april 1921, p. 1076-1077.

weinig problemen zou opleveren. Vrouwen die een diploma haalden, zouden wel trouwen binnen hun milieu en de kans was klein dat hun echtgenoten de toestemming zouden weigeren.⁶¹ Vandervelde beëindigde zijn toespraak door te stellen dat de wet de arbeidersklasse, zijn achterban, weliswaar niet aanbelangde maar wel de helft van de mensheid.⁶² Woeste stemde uiteindelijk als enige tegen.

In de Senaat werden een aantal tekstaanpassingen aangebracht. In de plenaire zitting van 7 maart 1922 werd de geamendeerde versie besproken.⁶³ Een opgemerkte spreker was Marie Spaak, gecoöpteerd senator van de Belgische Werklieden Partij (BWP) eerste vrouwelijk parlementslid in België. Zij was de dochter van P.E. (Paul) Janson, die in 1901 het eerste voorstel had ingediend. Tijdens haar maidenspeech stelde zij zich op het eerste gezicht vrij onderdanig op. Zij gaf toe dat '[...] la place naturelle de la femme est à son foyer, lorsqu'elle a le bonheur d'en pouvoir fonder un, d'y aider son mari et d'y élever ses enfants'.⁶⁴ En, vervolgde zij, het beroep van advocaat is in feite niet echt geschikt voor vrouwen. Voor het uitvoeren van deze job zijn immers 'vriële' kwaliteiten nodig die de meeste vrouwen ontberen, zodat slechts weinigen zich zullen kunnen meten met 'les maîtres du barreau'.⁶⁵ De onderdanigheid van Spaak was waarschijnlijk louter bedoeld als *captatio benevolentiae*. In het tweede deel van haar betoog was zij veel minder serviel en brak zij alsnog een lans om vrouwen te laten zetelen als plaatsvervangend rechter.

Uit de andere interventies krijgt men de indruk dat een aantal senatoren niet zwaar tilde aan de intrede van de vrouw in de advocatuur. Net zoals in de Kamer werd gesteld dat dergelijke vrouwen zouden trouwen met een gelijkgestemde ziel die zich niet zou verzetten als zijn wederhelft tot de balie wilde toetreden.⁶⁶ Een bijkomend argument om niet te panikeren, was dat er slechts één vrouw zat te wachten op de wetswijziging, namelijk Marthe Renson, die als 'paralegal' werkte bij Janson. Er werd cynisch aan toegevoegd dat er nog een tweede doctor in de rechten was, namelijk ene Olga Peniakoff, maar deze was overleden.⁶⁷ Het geamendeerde ontwerp werd naar de Kamer gestuurd en goedgekeurd door de commissie.⁶⁸

In een eerste commentaar, dat tevens een handleiding was voor vrouwen die het beroep van advocaat wilden opnemen, stelde de advocaat G. Meysmans dat vrouwen aan de balie

61 Hand. Kamer 1921-1922, 27 april 1921, p. 1077.

62 Ibid.

63 Hand. Senaat 1921-1922, 7 maart 1922.

64 Hand. Senaat 1921-1922, 7 maart 1922, p. 293.

65 Ibid.

66 Tussenkomst van M. Wittemans: Hand. Senaat 1921-1922, 7 maart 1922, p. 294.

67 Hand. Senaat 1921-1922, 7 maart 1922, p. 294. Peniakoff was van Russische komaf en haar ouders hadden naar aanleiding van de bezetting van Brussel door de Duitsers de wijk genomen naar Frankrijk, waar de vader zijn kennis als scheikundige ten dienste stelde van de geallieerden. De dochter studeerde rechten in Parijs en behaalde het diploma met grote onderscheiding. Hoewel zij de eed nog niet had afgelegd, werkte zij reeds als 'stagiair' met steun van de stafhouder. Voor haar necrologie zie *Journal des Tribunaux* 1922, kol. 86 e.v.

68 Voor een commentaar op de wet en de totstandkoming ervan zie G. Meysmans, *La femme à la barre. Commentaire théorique et pratique de la loi du 7 avril 1922 sur l'admission des femmes à l'exercice de la profession d'avocat, suivi de réflexions d'ordre philosophique et historique*. Brussel 1922.

op dezelfde manier moesten behandeld worden als mannen.⁶⁹ Ze waren nu eenmaal ‘consoeur’. Het zou echter een aparte studie vereisen om vast te stellen hoe in de verschillende balies in de praktijk werd omgegaan met de nieuwe wet en hoe de vrouwelijke advocaten werden opgevangen, respectievelijk werden behandeld.

5 Consulaire rechters

Twee jaar nadat zij tot de advocatuur waren toegelaten, in 1924, kregen vrouwen als consulaire rechter toegang tot de rechtbank van koophandel.⁷⁰

Een eerste ontwerp werd ingediend op 18 september 1919 en daarna opnieuw op 8 juni 1921. Dit voorzag in de toelating voor vrouwen om zowel te kiezen als verkiesbaar te zijn voor de rechtbanken van koophandel. In het ontwerp dat op 20 november 1923 werd ingediend, werd de verkiesbaarheid geschrapt (zonder opgave van redenen).⁷¹ In de commissie werd dit opgemerkt. De rapporteur verwees naar de werkrechtcraden, waar vrouwen wel konden zetelen. Hij stelde voor om de voorgestelde tekst te wijzigen.⁷² In het artikel 6 van het wetsontwerp dat aan de Kamer werd voorgelegd, werd dus toegevoegd dat tot werkelijk of plaatsvervangend rechter konden benoemd worden Belgen ‘van beiderlei kunne’.⁷³

De minister merkte tijdens de parlementaire discussie op dat het openstellen van de rechtbank van koophandel een precedent was: ‘accorder à la femme le pouvoir de juridiction en matière commerciale, c’est implicitement le lui reconnaître pour les autres’.⁷⁴ Dit maakte echter weinig indruk. Vooral het feit dat vrouwen al zetelden in werkrechtcraden en het feit dat een aantal vrouwen belangrijke bedrijven runden, waren doorslaggevend.⁷⁵ De discussies die daarop volgden, waren van technische aard. Sommigen vroegen zich immers af of zo niet werd geraakt aan de gerechtelijke organisatie.

Uiteindelijk stemden 110 Kamerleden voor, 18 stemden tegen en 8 onthielden zich.⁷⁶ In de Senaat werd dit punt zelfs niet als omstreden gesignaleerd⁷⁷ en de stemming verliep vlekkeloos.⁷⁸

69 Ibid., p. 52 e.v.

70 Wet 13 juni 1924, Belgisch Staatsblad 15 juni 1924.

71 Parl.St. Kamer 1923-1924, nr. 7.

72 Parl.St. Kamer 1923-1924, nr. 116, p. 2.

73 Parl.St. Kamer 1923-1924, nr. 196.

74 Hand. Kamer 1923-1924, 14 februari 1924, p. 563.

75 Hand. Kamer 1923-1924, 3 april 1924, p. 811.

76 Hand. Kamer 1923-1924, 3 april 1924, p. 812.

77 Parl.St. Senaat 1923-1924, nr. 147.

78 Hand. Kamer 1923-1924, 21 mei 1924, p. 813.

6 Vrouwen in de jury?

Door artikel 2 van de wet van 21 december 1930 konden vrouwen voortaan ook in de jury zetelen. Dit was het resultaat van elf jaar parlementair debat. In het eerste voorstel was de participatie van vrouwen een bewuste keuze van de regering. Men wou de jury democratiseren. De socialisten hadden vooral de arbeiders op het oog, maar vrouwen die op de kieslijsten stonden, werden in één beweging ook opgenomen. Als ‘verzachtende omstandigheid’ werd ingeroepen dat het slechts een kleine groep betrof.⁷⁹

Bij de bespreking verzette Charles Woeste zich eens te meer. De vrouw hoorde aan de haard en het zetelen in de jury zou dit in het gedrang brengen.⁸⁰ Hij werd hierin gevolgd door de rechterzijde. Het debat was vrij symbolisch. In heel België waren immers slechts enkele honderden kiesgerechtigde vrouwen; er moest één jurylid per honderd kiezers worden aangeduid. De kans dat dus een vrouw kon zetelen, was zo goed als nihil.⁸¹

Tijdens de parlementaire odyssee werd de vrouwelijke participatie meermaals ter discussie gesteld. Er begonnen zich echter problemen voor te doen met betrekking tot de samenstelling van jury's, zodat haast geboden was. De participatie van vrouwen werd dan ook opnieuw op de agenda geplaatst tijdens de zitting van 14 januari 1930. De daaropvolgende dag draaide het debat vooral rond de emotionaliteit van vrouwen en het feit dat ze zouden geconfronteerd worden met allerhande smeerpijperijen (verkrachting, enzovoort) waar ‘une honnête femme’ best geen kennis van kon nemen.⁸² Uiteindelijk werd gestemd dat vrouwen deel konden uitmaken van de jury. Het voorstel van mevrouw Spaak om ook kiezers voor gemeente- en provincieraden toe te laten, werd evenwel niet aanvaard. De participatie bleef beperkt tot een zeer klein segment van de vrouwenpopulatie.

7 Pleitbezorgers

Het hof van beroep van Brussel had in zijn zitting van 12 november 1945 drie kandidaten voorgesteld als pleitbezorger. Twee daarvan waren van het mannelijke en één van het vrouwelijke geslacht. Dit werd voor het Hof van Cassatie gebracht. In zijn conclusie stelde advocaat-generaal L. Cornil dat het Hof slechts twee kandidaten rechtsgeldig had voorgedragen; de vrouw kon niet worden aanvaard. De magistraat onthield zich van al te veel ideologische analyses, maar tussen de lijnen kon men lezen dat hij moeite had met een wetgeving die verouderd was. Vrouwen konden immers advocaat worden, maar geen pleitbezorger. Het Hof volgde in een zeer summier arrest het Openbaar Ministerie.⁸³

⁷⁹ Er waren immers maar weinig vrouwen die over het stemrecht beschikten. Zie *Parl. St. Kamer 1920-21*, nr. 144, p. 2.

⁸⁰ *Hand. Kamer 1920-1921*, 16 december 1920, p. 210.

⁸¹ *Hand. Kamer 1920-1921*, 23 maart 1921, p. 921.

⁸² *Hand. Senaat 15 januari 1930*, p. 212.

⁸³ *Cass. 29 april 1946, Pasicrisie 1946*, I, p. 156.

In de conclusie van Cornil werd reeds verwezen naar een parlementair initiatief om de discriminatie op te heffen.⁸⁴ Later circuleerden twee nieuwe teksten.⁸⁵ De essentie hiervan was dat vrouwen als pleitbezorger konden optreden, maar niet als plaatsvervangend rechter mochten zetelen. Wat de toestemming van de echtgenoot betrof, verschilden ze. Het wetsontwerp van minister A. van Glabbeke voorzag erin dat de man onherroepelijk zijn toestemming gaf.⁸⁶ In het voorstel van onder anderen Henry Carton de Wiart (dat het uiteindelijk het zou halen⁸⁷) kon de man zijn machtiging intrekken.⁸⁸ In het verslag van de commissie, voorgezeten door een vrouw (Marguerite de Riemaecker-Legot) werd dit als volgt verantwoord:

[...] de toestand van de gehuwde vrouw kan in zulke mate veranderen dat haar tegenwoordigheid in haar gezin onontbeerlijk wordt. De man moet zijn echtgenote daartoe kunnen dwingen, indien laatstgenoemde de uitoefening van haar beroep hoger stelt dan haar voornaamste taak, nl. die van echtgenote en moeder.⁸⁹

In de Senaat werd er nog wat gepreuteld over het feit dat het voorstel van de regering niet was gevolgd geworden, maar omdat anders een discriminatie zou worden gecreëerd ten opzichte van de vrouwelijke advocaten werd de zaak blauwblauw gelaten.⁹⁰

8 De advocaten bij het Hof van Cassatie

Daar waar vrouwen al vanaf 1922 het beroep van advocaat mochten uitoefenen, moesten zij wachten tot de wet van 7 mei 1947⁹¹ alvorens zij de functie van advocaat bij het Hof van Cassatie konden bekleden. De parlementaire voorbereiding ter zake is vrij summier en op bijna elke bladzijde springt de vanzelfsprekendheid de lezer tegemoet. De Commissie nam het ontwerp met 14 tegen 1 aan. De tegenstemmer leverde een achterhoedegevecht. Zijn gemor is aandoenlijk misogyn:

Overtuigd, dat de plaats van de vrouw normaal in de huiskring is waarvan zij de vorstin is en dat men niet zonder dwingende reden de verleiding moet in de hand te werken om ze er aan te onttrekken, zijn we van oordeel dat men een streven moet remmen hetwelk moeilijk overeen is te brengen met de christelijke opvatting van het gezin en met de noodzakelijkheid ze weer ingang te doen vinden.⁹²

84 Parl.St. Kamer 1945-1946, nr. 61.

85 Parl.St. Kamer Buitengewone Zitting 1946, nr. 82, Parl.St. Kamer BZ 1946, nr. 138.

86 Parl.St. Kamer BZ 1946, nr. 138.

87 Wet 1 februari 1947.

88 Parl.St. Kamer BZ 1946, nr. 82.

89 Parl.St. Kamer BZ 1946, nr. 218, p. 4.

90 Parl.St. Senaat 1946-1947, nr. 28, p. 4.

91 Belgisch Staatsblad 24 mei 1947.

92 Parl.St. Kamer 1946-1947, nr. 234, p. 4.

Tijdens de parlementaire discussie riep de minister de dissident op om niet tegen te stemmen.⁹³ Uit de debatten blijkt dat het een lid van de meerderheid was die vreesde dat dit slechts één etappe was op weg naar het openstellen van de magistratuur voor vrouwen.⁹⁴ Drie Kamerleden stemden uiteindelijk tegen.⁹⁵

9 De vrouw in de magistratuur

De toegang van vrouwen tot de magistratuur was tot voor de Tweede Wereldoorlog onbespreekbaar.⁹⁶ Zowel de eerste voorzitters van de hoven van beroep, de procureurs-generaal als de top van het ministerie van Justitie spraken zich hierover meerdere malen negatief uit.⁹⁷ In Frankrijk werd echter op 5 april 1946 – zonder debat – een wet aangenomen die vrouwen toegang gaf. Dit zwengelde de discussie in België aan en op 27 april van datzelfde jaar werd een petitie opgesteld door de Nationale Vrouwenraad.⁹⁸

In oktober 1946 werd in de Senaat een voorstel ter zake behandeld.⁹⁹ De tekst was deels een reactie op een openingsrede van procureur-generaal L. Delwaide van het hof van beroep te Luik. Deze magistraat had een oratie uitgesproken die stijf stond van de vooroordelen ten opzichte van vrouwen.¹⁰⁰ Een van zijn bezwaren betrof het feit dat de zwangere magistraat niet zou kunnen werken in de vier weken na de bevalling.¹⁰¹ Daarenboven waren er fysieke ongemakken aan de zwangerschap, die het de vrouw onmogelijk maakten om te functioneren:

Enfin que fera-t-on lorsqu'une dame magistrate sera prise au siège de vomissements? Et quand une Présidente grosse de huit mois devra précéder son tribunal à l'audience, voir au *Te Deum* avec le tangage d'une frégate désesparée?¹⁰²

De indieners van het voorstel merkten schamper op dat de magistraat zich onnodig zorgen maakte. In meer dan twintig jaar had maar één vrouw gezeteld in de werkrechtshoofdraden Brussel en geen vrouw in de rechtbank van koophandel.¹⁰³ Een belangrijk argument pro toegang was dat België achterop hinkte; overal elders was de vrouwelijke magistraat een feit.¹⁰⁴

93 Hand. Kamer 1946-1947, 23 april 1947, p. 7.

94 Zie de interventie van Hossey: Hand. Kamer 1946-1947, 23 april 1947, p. 7.

95 Hand. Kamer 1946-1947, 24 april 1947, p. 8.

96 Zie voor de vrouw in de magistratuur: M. Raes, 'Les femmes dans la magistrature belge: la loi et les faits', in: A. Deville en O. Paye (red.), *Constructions idéologiques et pratiques sociales* (Brussel 1999), p. 175-196.

97 L. Delwaide, 'L'accès des femmes à la magistrature', in: *Journal des Tribunaux* 1946, p. 465.

98 Delwaide, 'L'accès des femmes à la magistrature', p. 466.

99 Parl.St. Senaat BZ 1946, nr. 132.

100 Delwaide, 'L'accès des femmes à la magistrature', p. 465-470.

101 Het is niet duidelijk of dit een slip of the tongue is dan wel een bewuste fout. Het postnatale arbeidsverbod voor zwangere werknemers gold/geldt immers niet voor de rechterlijke macht.

102 Delwaide, 'L'accès des femmes à la magistrature', p. 468.

103 Parl.St. Senaat BZ 1946, nr. 132, p. 3.

104 Parl.St. Senaat BZ 1946, nr. 132, p. 4.

Noch in de Senaatscommissie¹⁰⁵, noch in de plenaire vergadering¹⁰⁶ was er enige commotie. Uiteindelijk stemden nog wel 8 senatoren (op 141) tegen. In het commissieverslag van mevrouw Riemaecker-Legot werden alle argumenten nog eens netjes op een rijtje gezet. Naast de obligate knieval dat de plaats van (gehuwde) vrouwen aan de haard is, werden talloze voorbeelden gegeven van vrouwen die in het buitenland belangrijke plaatsen in de magistratuur bekleedden of bekleed hadden. Daarnaast werd geargumenteed dat de vrouw over de nodige psychologische kwaliteiten kan beschikken.¹⁰⁷ Tot slot werd nog een boom opgezet over het 'sociaal aspect': mannen moesten niet vrezen dat vrouwen hun job zouden inpikken en alleenstaande vrouwen moesten toch in hun levensonderhoud kunnen voorzien. De tijd dat zij van een erfenis konden leven was al lang achter de rug.¹⁰⁸

Tijdens de plenaire zitting speelden de tegenstanders hun rol voortreffelijk, maar hun weerwerk was niet meer van hetzelfde gehalte als dat van Woeste. Zo vielen zij zelfs de mercuriale van procureur-generaal Delwaide af. Uiteindelijk werd de wet gestemd met 139 ja en 19 neen.

Door de wet van 21 februari 1948¹⁰⁹ konden vrouwen tot alle gerechtelijke beroepen worden benoemd, met inbegrip van de Raad van State en zijn auditoraat (openbaar ministerie). De echtelijke machtiging bleef bestaan, maar werd onherroepbaar.

10 Vrouw en notariaat

Het notariaat was het laatste bastion dat viel.¹¹⁰ Op 24 maart 1948 werd door senatrice Gerorgette Ciselet, tezamen met drie andere vrouwen (Marie Spaak-Janson, Maria Baers en Agnès della Faille d'Huysse) over de partijgrenzen heen een wetsvoorstel ingediend houdende toelating van vrouwen tot het ambt van notaris.¹¹¹ Er werd door de indieners op gewezen dat het notariaat goed aansloot bij het temperament van de vrouwen omdat deze

meer zin hebben in het bestuderen van dossiers dan in het pleiten [...]. Bovendien werkt de notaris thuis, hetgeen beantwoordt aan het verlangen van de meeste vrouwen om een beroep te kunnen uitoefenen en tevens te zorgen voor een goede huishouding en voor de opvoeding van hun kinderen.¹¹²

105 Parl.St. Senaat BZ 1946, nr. 214.

106 Hand. Senaat 1946-1947, 10 juli 1947.

107 Parl.St. Kamer 1947-1948, nr. 159, p. 8.

108 Parl.St. Kamer 1947-1948, nr. 159, p. 10.

109 Belgisch Staatsblad 5 maart 1948.

110 Zie over de vrouw in het notariaat: E. Gubin, C. Jacques en V. Piette, 'L'accès des femmes aux professions juridiques', p. 6 e.v.; F. Stevens, 'De toegang van de vrouw tot het notarisambt', in: L. van Molle en P. Heyrman (red.), *Vrouwenzakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen 1800-2000* (Bijdragen Museum van de Vlaamse Strijd nr. 18; Gent 2001), p. 173-180.

111 Parl.St. Senaat 1947-1948, nr. 318.

112 Parl.St. Senaat 1947-1948, nr. 318, p. 4.

Het voorstel werd geamendeerd door de regering en ingediend als wetsontwerp.¹¹³ Tijdens het parlementaire debat werden een aantal technische bezwaren geopperd.¹¹⁴ Zo werd onder andere gesteld dat het ambt van notaris gekoppeld is aan een standplaats. Het artikel 214 Burgerlijk Wetboek voorzag evenwel in de verplichting van de vrouw om de man te volgen. Zo ontnam men aan de heer des huizes de mogelijkheid om te verhuizen. Daarnaast werden ook weer de klassieke tegenargumenten bovengehaald: de vrouw zou te emotioneel zijn, enzovoort. Op 7 december 1948 werd de wet gestemd. Op de 127 senatoren stemden 102 voor en er was één onthouding, van de socialistische senator E. Ronvaux.¹¹⁵ Hij was er niet tegen dat vrouwen in grote steden het ambt uitoefenden, maar op het platteland werd veel bedisseld in kroegen, wat afbreuk deed aan de waardigheid van de vrouw.

Het wetsontwerp werd naar de Kamer gestuurd en in commissie besproken, waar het werd goedgekeurd.¹¹⁶ Tijdens de bespreking in plenaire vergadering kwam een onenigheid binnen de groep van de christendemocratische volksvertegenwoordigers aan het licht.¹¹⁷ De discussie verliep niet zo vlot. Deze maal bleef het debat niet beperkt tot gemeenplaatsen maar werd ook de ideologische kaart getrokken. De rol van het 'féminisme conquérant' werd ter discussie gesteld¹¹⁸ en het afwijzen van het voorstel werd gelegitimeerd door de christelijke moraal, waarin de vrouw aan de haard een centrale rol speelt.¹¹⁹ Er werden zelfs een aantal pauselijke encyclieken bij gesleurd om de argumenten kracht bij te zetten.¹²⁰ Dat het debat niet klassiek verliep, moge blijken uit het feit dat de christendemocraat Paul Humblet de geslachtsgelijkheid verdedigde¹²¹ en de socialist Léon Meysmans één front vormde met de conservatieve katholieken.¹²² De tussenkomst van Isabelle Blume-Grégoire aan het einde van de bespreking was interessant. Zij verdedigde haar lauwe houding tijdens de debatten door te stellen dat ze als socialiste ijverde voor de afschaffing van het notariaat.¹²³ Op de 174 Kamerleden stemden 111 voor, 58 tegen en er waren 5 onthoudingen.¹²⁴

113 Parl.St. Senaat 1947-1948, nr. 517.

114 Parl.Hand. Senaat 1948-1949, p. 53 e.v.

115 Parl.Hand. Senaat 1948-1949, p. 134.

116 Parl.St. Kamer 1949-1950, nr. 180.

117 Parl.Hand. 15 februari 1950, p. 11 e.v.

118 Ibid.

119 Ibid., p. 13.

120 Ibid., p. 11.

121 Parl.Hand. 23 februari 1950, p. 6 e.v.

122 Parl.Hand. 23 februari 1950, p. 4 e.v.

123 Hand. Kamer 23 februari 1950, p. 8.

124 Hand. Kamer 23 februari 1950, p. 8.

11 De evaluatie van een evolutie

11.1 Expositie

Jean Pierre Nandrin ziet in de wet van 1922 de grote doorbraak. Waarom kwam er juist dan een akkoord en niet vroeger? Hij ziet hiervoor drie belangrijke redenen.¹²⁵ In eerste instantie was de samenstelling van het parlement voor en na de Eerste Wereldoorlog verschillend. De socialisten namen na de Oorlog een veel belangrijker plaats in dan daarvoor. Het is verleidelijk om een partij met een emancipatorisch discours de rol van voortrekker op het vlak van vrouwenrechten toe te dichten. Maar, is dat wel correct? J. Albisetti koppelt een en ander aan de figuur van Emile Vandervelde. Deze zou zijn schouders hebben gezet onder de verschillende wetsvoorstellen, omdat hij een ‘a long-time supporter of female attorneys’ zou geweest zijn.¹²⁶ Vandervelde had weliswaar reeds voor de Eerste Wereldoorlog een initiatief genomen (zie hiervoor), maar het lijkt toch onwaarschijnlijk dat dit een van zijn aandachtspunten zou geweest zijn. In zijn *Souvenirs d'un militant socialiste* (Parijs 1939) rept hij met geen woord hierover en in een feestbundel naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de BWP wordt amper aandacht besteed aan de ‘vrouwenwerking’; over de problematiek van vrouwen in juridische beroepen wordt zelfs niets gezegd.¹²⁷ De toegang van vrouwen tot de advocatuur was voor de linkerzijde niet belangrijk. Had Vandervelde er immers niet op gewezen dat dit geen zaak was van de arbeidersklasse, meer een zaak van sociale rechtvaardigheid dan van ideologie?

Een ander element dat door Nandrin naar voren wordt geschoven, is dat de vrouw eigen rechten had gekregen.¹²⁸ In de periode 1900-1910 werden er niet minder dan tien dergelijke wetten gestemd.¹²⁹ Deze zouden dan als gangmaker hebben gediend. Hier ben ik het deels mee eens. In mijn perceptie heeft de wet die vrouwen de mogelijkheid gaf om te zetelen in de werkrechtensraad, een doorslaggevende rol gespeeld. Wanneer men de parlementaire voorbereiding van de wet van 1910 en die van 1922 naast elkaar legt, stelt men vast dat het echte debat in 1910 was gevoerd en dat in de jaren twintig alles nog maar eens dunnetjes werd overgedaan. Dan blijven we nog wel zitten met de vraag waarom de advocatuur wel en de magistratuur niet werd opengesteld in 1922.

Tot slot vermeldt Nandrin de invloed van het feminisme, maar werkt dat niet uit.¹³⁰ Ook F. de Bueger-van Lierde wijst op de belangrijke rol van deze beweging.¹³¹ Uit de parlementaire voorbereiding blijkt niet dat de feministen in de verschillende dossiers zwaar op de

125 Nandrin, ‘La femme-avocate, p. 139 e.v.

126 Albisetti, ‘Portia ante Portas’, p. 830.

127 E. Vandervelde, J. Rens en J. Delvigne, *Le Cinquantenaire du P.O.B. 1885-1935* (Brussel 1936), p. 319-321.

128 Nandrin, ‘La femme-avocate, p. 140.

129 De Bueger-Van Lierde, ‘Marie Popelin et les débuts du mouvement féministe belge’, p. 200.

130 Nandrin, ‘La femme-avocate, p. 140.

131 De Bueger-Van Lierde, ‘Marie Popelin et les débuts du mouvement féministe belge’, p. 197 e.v.

debatten hebben gewogen, maar lopend historisch onderzoek zal hierover misschien opheldering kunnen brengen.¹³²

Voor E. Schandevyl is een en ander een exponent van een meer algemeen en structureel proces van sociale uitsluiting.¹³³ Voor mij als arbeidsjurist is dit een verleidelijke denkpiste. Er is immers een zeker parallellisme met de ontvoogding van de arbeidersklasse. Op nagenoeg hetzelfde moment als op het vlak van de participatie van de vrouw stappen voorwaarts worden gezet, is er een gelijkaardige beweging merkbaar voor de arbeidersklasse. Zo worden in 1921 de stakingen uit de strafrechtelijke sfeer gehaald en krijgen in 1948 werknemers een beperkte vorm van inspraak in de onderneming door de Bedrijfsorganisatiewet. Het conflict zou dus als een schoktherapie kunnen werken voor de maatschappelijke ontvoogding.¹³⁴

Ik ben minder overtuigd van Schandevyls stelling dat de toegang van vrouwen tot juridische beroepen werd geblokkeerd door een mannelijke gerechtselite die 'vreesde [...] haar traditionele positie in het gedrang te zien komen'¹³⁵ en zich daarom tegen de feministische beweging verzette. Uit de parlementaire voorbereiding blijkt dat een deel van het verzet (dat gedurende zestig jaren zou standhouden) vooral gebaseerd was op een bepaalde visie op de rol van de vrouw in de maatschappij. Deze weerstand was echter geen monopolie van advocatuur en magistratuur.

Ik heb de indruk dat één element onderbelicht blijft. De advocatuur, en bij uitbreiding de magistratuur, staat sterk op zijn onafhankelijkheid. Het aanvaarden van vrouwen die onder de macht van de man stonden, was niet evident. De vrees was immers groot dat deze ondergeschiktheid een invloed zou hebben op hun functioneren. Sommigen zullen zich dus hebben verzet omwille van een zekere 'wetshygiëne', maar niet omdat ze zich bedreigd voelden.

En de misogynie? We kunnen niet ontkennen dat binnen de juridische wereld een latente vrouwonvriendelijkheid heerste. We hebben hiervan reeds enkele staaltjes gegeven. Maar was dat de heersende visie? Tegenover de diverse misogynie schrijfsels kan men er een aantal andere plaatsen. Uiteraard had de goede zaak zijn lobbyisten, zoals Louis Frank of Henri Lafontaine, maar ook anderen zagen geen graten in een grotere participatie van de vrouw. Uit zijn openingsrede van 15 september 1938 blijkt dat procureur-generaal R. Hayoit de Termicourt bijvoorbeeld duidelijk in zijn maag zat met de achteruitstelling van de vrouw. Zo vraagt hij zich af waarom vrouwen aan het einde van de negentiende eeuw werd geweigerd om tot de balie toe te treden, maar zij wel 's nachts mochten werken in de fabrieken.¹³⁶ Ook neemt hij duidelijk afstand van het Openbaar Ministerie in de zaak Popelin.¹³⁷

132 Julie Carlier (Faculteit Letteren en Wijsbegeerte UGent) verricht doctoraatsonderzoek over het vroege feminisme in België.

133 Schandevyl, 'De toegang van vrouwen tot het gerecht', p. 18.

134 Ik stel vast dat Eliane Gubin in dezelfde richting denkt: E. Gubin, *Choisir l'histoire des femmes* (Brussel 2007), p. 215.

135 Schandevyl, 'De toegang van vrouwen tot het gerecht', p. 18.

136 R. Hayoit de Termicourt, *La femme devant la loi civile* (Brussel 1938), p. 7-8.

137 *Ibid.*, p. 6-7.

En hoe was de atmosfeer aan de balies? Ook daar was men niet rabiaat tegen (wat men zou verwachten als de advocatuur zich wilde verzetten tegen nieuwkomers). Reeds op 19 juni 1920 had de Federatie van Advocaten zich op haar congres te Luik achter een openstelling geschaard.¹³⁸ Ik heb de indruk dat de problematiek zich veeleer op de blinde vlek situeerde. Bart Coppéin wijst elders in dit boek erop dat Edmond Picard zich nooit intensief heeft bezig gehouden met deze kwestie. Picard stond daarin niet alleen. In een monografie van rond de eeuwwisseling *De la Profession d'Avocat et d'Avoué* (1904) bijvoorbeeld werd wel vermeld dat vrouwen de eed niet konden afleggen maar hierop werd niet ingegaan.¹³⁹ Het liet de auteur blijkbaar koud. En in een eerste commentaar op de wet van 15 mei 1910 tot inrichting van de werkrechtshraden werd de belangrijke parlementaire discussie met betrekking tot de participatie van vrouwen zelfs niet aangehaald.¹⁴⁰

Is het dan ook niet plausibel te stellen dat de vervrouwelijking van de juridische beroepen een beetje een non-event was? Dat de impact van bijvoorbeeld de wet van 1922 verwaarloosbaar was?¹⁴¹ Alleen enkele dochters van de bourgeoisie, die het gros uitmaakte van de parlementairen, genoten hiervan. Het openstellen van de balie was dan ook waarschijnlijk veeleer een symbolische daad.

11.2 Reprise

Er zijn nauwelijks gegevens beschikbaar over de evolutie van de vervrouwelijking van de verschillende balies. In een werk gepatroneerd door de Unie der advocaten in 1972 ontbreekt zelfs elk spoor.¹⁴² Ook in een recente studie met betrekking tot de Vlaamse advocaat kan men niet anders doen dan deze lacune vast te stellen.¹⁴³ We beschikken vaak over niet anders dan wat anekdotische literatuur.¹⁴⁴

Met het oog op deze bijdrage werd de stafhouders van de verschillende balies gevraagd om cijfermateriaal mede te delen teneinde de evolutie te kunnen volgen. Deze oproep had een wisselend succes. In een aantal gevallen werd mij gemeld dat de plaatselijke orde geen archieven en statistieken bijhield, en/of beperkte de stafhouder zich tot het graven in zijn persoonlijke herinneringen. Andere balies beschikten wel over statistieken, maar die waren dan weer beperkt tot de laatste 10 à 20 jaren. Van de volgende balies konden we over relevant materiaal beschikken gespreid over een lange(re) periode:

138 Vermeulen, *Règles et usages*, p. 79.

139 C. Douxchamps, *De la Profession d'Avocat et d'Avoué* (Brussel 1904), p. 54 e.v.

140 P. Wauwermans en T. Leger, *Les conseils des prud'hommes. Commentaire doctrinal et législatif de la loi du 15 mai 1910*. Gent 1910.

141 Nandrin, 'La femme-avocate', p. 141.

142 B. Cardyn-de Salle, *La profession d'avocat*. Brussel 1972. In een werk uit 1980 wordt de evolutie geschetst over een periode van drie gerechtelijke jaren (namelijk van 1975 tot 1978): M. Mahieu en J. Baudrez, *De Belgische advocatuur* (Kuurne 1980), p. 8-10.

143 S. Parmentier en P. Ponsaers (red.), *De Vlaamse advocaat. Wie, wat, hoe?* (Den Haag 2008), p. 42-43 en 128. Zie echter de uitweiding over de feminisering in de bijdrage van Ponsaers en Parmentier in dit boek.

144 Zie bv. het item 'Vrouwen veroveren de balie', in: J. Decavele en C. Vandewal (red.), *De tempel van Themis*. Gent – 160 jaar gerechtsgebouw en rechtspraktijk (Gent 2007), p. 163-166; alsook 'Vrouwen aan de balie', in: A. van den Abeele, *De balie van Brugge. Geschiedenis van de Orde van advocaten in het gerechtelijk arrondissement Brugge* (Brugge 2009), p. 71-72.

- Dendermonde (vanaf 1960 – jaarlijks)
- Ieper (vanaf 1978 – in schijven van 5 jaren)
- Kortrijk (vanaf 1925 – jaarlijks)¹⁴⁵
- Mechelen (vanaf 1952 – jaarlijks)
- Namen (vanaf 1965 – in schijven van 3 à 5 jaren)

Dit materiaal is uiteraard te beperkt om zinnige uitspraken te doen. Twee zaken vallen echter op. Tot 1970 is er nauwelijks een vrouw te bespeuren. De trendbreuk komt eind jaren zeventig wanneer de participatiegraad de 10% bereikt.¹⁴⁶ Ondertussen zijn vrouwen een steile opgang begonnen. In de regel worden cijfers gehaald van meer dan 30%. Aan de balie te Aarlen schommelt de verhouding rond de 50%.¹⁴⁷ Bij de stagiairs is er nu vaak zelfs een overwicht aan vrouwen. In Aarlen bedraagt dit ongeveer 75%¹⁴⁸ en aan de balie te Leuven waren in 2006-2007 36 eerstejaars stagiairs onder wie 30 vrouwen.¹⁴⁹

Het is wel tekenend dat vrouwen binnen de organen van de balie vaak ondervertegenwoordigd zijn.¹⁵⁰ Zo bleken vele balies nog nooit een vrouwelijke stafhouder gehad te hebben.

Wat de magistratuur betreft, beschikken we over vrij accuraat cijfermateriaal (vanaf 1967) dat ons ter beschikking werd gesteld door de Federale Overheidsdienst Justitie.

De eerste vrouwen deden hun intrede in de magistratuur op:

– 10 november 1948	Rechtbank van eerste aanleg
– 16 maart 1950	Rechtbank van koophandel
– 28 september 1956	Vredegerichten
– 1 november 1970	Arbeidsrechtbank/arbeidshof ¹⁵¹
– 1 november 1970	Politierechtbanken
– 9 december 1975	Hof van Cassatie
– 20 juni 1978	Militair gerechtshof

In 1967 bedroeg het aandeel van de vrouwelijke magistraten 2,51%. Dit steeg eind jaren zeventig tot 10%. In 1988 werd de kaap van de 20% overschreden, in 1994-1995 de 30% en in 2007 bedroeg het aandeel 44,85%.

Het parket vrouwelijkt sneller dan de zetel. Vanaf 1998 treden meer vrouwen in dienst dan mannen. Bij de zetel duurt het tot 2003 alvorens de vrouwen de mannen overvleugelen.

¹⁴⁵ Zie ook G. Martyn, *Geen acht decennia, maar acht eeuwen procesvertegenwoordiging en rechtsbijstand in het Kortrijkse. Openingsrede gehouden in het stadhuis te Kortrijk op vrijdag 21 oktober 2005, ter gelegenheid van 80 jaar Kortrijkse balie*, p. 34 en 39-40.

¹⁴⁶ Men merke op dat de emancipatiebeweging ook dan maar goed op gang is gekomen. Tot het in 1978 werd verboden, kwam er vaak een einde aan de tewerkstelling van vrouwen als ze huwden of als ze zwanger werden.

¹⁴⁷ *Discours 125^e anniversaire Barreau d'Arlon*, p. 11.

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ Medegedeeld door stafhouder Vincent Coigniez aan de auteur (brief dd. 22 mei 2008).

¹⁵⁰ Zie o.a. *Informatieblad Nederlandse Orde van Advocaten te Brussel* (2007-2008), p. 1202.

¹⁵¹ Tevoren werd de rechtspraak toebedeeld aan de werkrechtshouders en de werkrechtshouders van beroep.

Voor de notarissen ziet het overzicht er als volgt uit:¹⁵²

Jaartal	Vrouwen	% vrouwen
1950	–	–
1955	1	0,1
1960	4	0,3
1965	8	0,7
1970	12	1,0
1975	19	1,6
1980	34	2,8
1985	52	4,2
1990	67	5,5
1994	79	6,5
2000	133	10,8
2001	132	10,76
2002	162	12,8
2003	189	14,5
2004	203	15,45
2005	213	15,99
2006	231	17,01
2007	251	18,15

De opgang van vrouwen in het notariaat verloopt dus minder steil dan in andere beroeps-groepen, maar dat is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat het aantal openstaande betrekkingen beperkt is en de aangroei slechts mondjesmaat kan gebeuren. Daarnaast heeft de wetgever bij de herziening van de wetgeving op het notarisambt (2000) er geen rekening mee gehouden dat vrouwen een achterstand hadden. De achteruitstelling werd niet door middel van positieve actie omgebogen.

11.3 Coda

In zestig jaar tijd evolueerde de vrouw van een outcast tot een volwaardige speler op het vlak van de juridische beroepen. Het heeft haar nog eens zestig jaren gekost om op het vlak van advocatuur en magistratuur de achterstand bij te benen. Vrouwen hebben evenwel nog steeds te kampen met een aantal vooroordelen. Ik geef twee voorbeelden ter illustratie.¹⁵³

¹⁵² Voor de periode vanaf 2000 werden de cijfers ons ter beschikking gesteld door de Koninklijke Federatie. Voor de cijfers daarvoor vallen we terug op Gubin, Jacques en Piette, 'L'accès des femmes aux professions juridiques'.

¹⁵³ Maar zie ook 'Uitspraken & citaten over vrouwelijke collega's', in: *Ad Rem* Themanummer 2006, 'Vrouwen aan de balie', p. 40, waarin een meervoudig stafhouder aanvoert dat vrouwen o.a. hardvochtiger, meedogenlozer, inhaliger zijn (en nog meer fraais).

In *De Juristenkrant* van 13 maart 2002 (p. 15) werd een gepensioneerde griffier aan het woord gelaten die een boek had geschreven over zijn carrière. Een citaat hieruit:

De vrouwenemancipatie is een opgeklopt en kleinburgerlijk probleem van vrouwen zonder clitoris [...]. Vandaag kijkt er niemand nog van op dat er onder de Advocaten, op de Griffie en onder de Magistraten, meer vrouwen zijn dan mannen. Voor een man valt dat best mee. Voor de vrouwen niet altijd; zij zijn voor mekaar als kruisspinnen in een zelfde net.

Op 5 maart 2009 zei het hoofd van de federale gerechtelijke politie, commissaris Glenn Audenaert, dat de vrouwelijking van het magistratenambt een slechte zaak was, omdat vrouwelijke magistraten 'vanwege de combinatie met het moederschap, veel minder beschikbaar (zijn) voor het werk dan hun mannelijke collega's'.¹⁵⁴

Een dag na deze *faux pas*, op vrijdag 6 maart 2009, werd door vice-eerste minister Joëlle Milquet en minister van Justitie Stefaan de Clerck in het Brusselse gerechtsgebouw een gedenkplaat onthuld ter ere van Marie Popelin. 't Kan verkeren.

154 Bron: http://www.vrouwenraad.be/p_398.htm.

ARME PRO DEO?

ENKELE RECHTSHISTORISCHE IMPRESSIES VAN HET PRO-DEOSYSTEEM IN BELGIË

‘Payer, c’est une nécessité;
Obtenir justice en est une autre.
Si donc la personne lésée est pauvre?’¹

1 Inleiding

Op 12 december 1897 werd de dertienjarige Henri Lefrancq, ‘lampiste’ in dienst van de Société Anonyme du Charbonnage de Houssu te Haine Saint Paul,² het slachtoffer van een ernstig arbeidsongeval ten gevolge van een neervallende steen in de mijn.³ Aangezien Henri hierbij zware verwondingen opgelopen had, werd er – zoals gebruikelijk – eerst een onderzoek gevoerd door de mijninspectie en vervolgens door het parket van Mons. Er konden geen schuldigen aangewezen worden voor het ongeval en het gerechtelijk onderzoek werd op 28 juli 1898 dan ook afgesloten met een ‘ordonnance de non lieu’, een beschikking tot buitenvervolginstelling, door de raadkamer van Mons.

Naast de gebruikelijke documenten van het strafonderzoek op het gebied van arbeidsongevallen op dat ogenblik, vonden wij in dit strafdossier ook een brief terug van de vader van het slachtoffer, gedateerd op 15 december 1898 en gericht aan de procureur-generaal te Brussel, waarbij hij het volgende verzoek formuleerde:

C’est très respectueusement que je soussigné Lefrancq Joachim, âgé de 53 ans, houilleur demeurant Haine St. Paul, viens vous solliciter de bien vouloir me faire délivrer copie du procès-verbal de l’enquête judiciaire (...) Ou tout au moins m’autoriser à en faire prendre copie, monsieur l’avocat qui m’a été désigné par le bureau des consultations gratuites n’ayant pas le temps de le faire. J’ai produit des certificats d’indigence. Devant introduire une action en dommages et intérêts la copie de cette enquête m’est nécessaire. [cursivering BD]

De vader van het jonge slachtoffer, Joachim Lefrancq, had na het strafonderzoek besloten om de zaken niet blauwblauw te laten. Hij wilde een schadevergoeding bekomen voor de burgerlijke rechtbank, op basis van het extracontractuele aansprakelijkheidsrecht. Omdat

¹ D. Elias, ‘Jeunes ou vieux’, in: *Journal des Tribunaux* 1889, p. 861-863.

² Haine Saint Paul is een dorpje in het gerechtelijk arrondissement Mons in de provincie Henegouwen in het Franstalige Zuiden van België. Tegenwoordig maakt het deel uit van de stad La Louvière. In de negentiende eeuw werd in deze regio op massale schaal steenkool ontgonnen.

³ Mons, Archives de l’Etat, Tribunal correctionnel de Mons, Reeks ‘Non lieu’, 1898, dossier Henri Lefrancq.

zijn financiële toestand hem niet toestond hiervoor een te betalen advocaat in de arm te nemen, was hij naar het justitiepaleis te Mons getrokken, meer bepaald naar de zitting van het bureau voor kosteloze consultatie, waar hem een pro-Deoadvocaat toegewezen was.

Maar erg behulpzaam bleek deze advocaat dus niet te zijn. Uit de brief kunnen we opmaken dat hij niet eens de tijd kon of wilde vrijmaken om het strafdossier te gaan inkijken, wat toch een elementaire handeling is om een eerste oordeel te kunnen vormen over de haalbaarheid van een burgerlijke procedure! Naar ons rechtsgevoel is dit dan ook een schrijnende getuigenis. We kunnen niet nalaten een link te leggen tussen de onvermogenheid van de cliënt en het gebrek aan inzet van zijn pro-Deoadvocaat. Als het een betalende cliënt geweest was, zou de advocaat zeker wel tijd gehad, of minstens gemaakt hebben om het dossier te gaan inkijken ... Het plaatst onmiddellijk heel het pro-Deo gebeuren in een kwalijk daglicht.

Toch is enige nuancering op zijn plaats. Het bovenstaande is immers slechts de helft van het verhaal. Zo blijkt uit een tussenvonnis van 10 februari 1900 van de burgerlijke rechtbank van Mons dat er wel degelijk een burgerlijke procedure opgestart werd.⁴ Voorafgaand, op 4 mei 1899, had Lefrancq met behulp van zijn pro-Deoadvocaat het voordeel van de kosteloze procedure verkregen, met inbegrip van de kosten van de pleitbezorger⁵ (een zekere Lefebvre in dit geval) en de gerechtsdeurwaarder. Ondanks zijn initiële en ogenschijnlijke lijdelijkheid heeft de pro-Deoadvocaat van Lefrancq finaal dus toch zijn werk gedaan. Lefrancq heeft kunnen procederen voor de burgerlijke rechtbank, ondanks het feit dat hij hiervoor niet over de nodige financiële middelen beschikte.

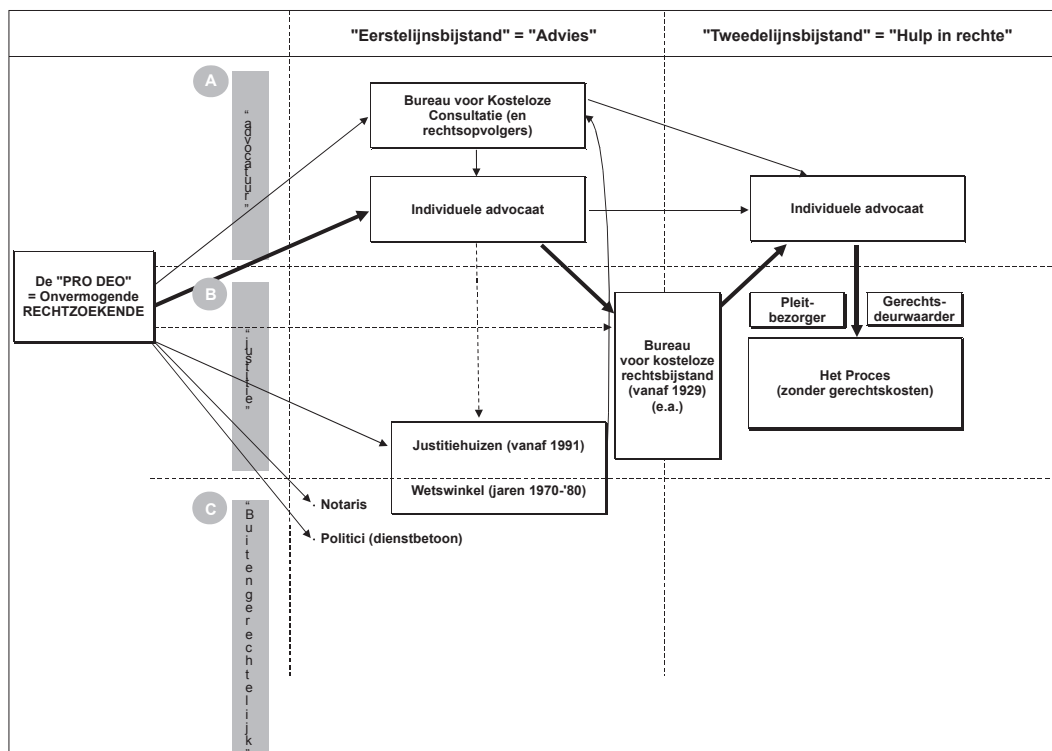
Het bovenstaande verhaal is illustratief voor de zwaktes en sterktes van het pro-Deosysteem zoals het lange tijd in België in voege was. Om één en ander structureel te kaderen, duiken wij met dit artikel in de geschiedenis. Eerst geven wij ter situering een beknopt analytisch overzicht van het pro-Deosysteem in België. Vervolgens schetsen wij schematisch in grote lijnen de geschiedenis van de kosteloze gerechtsprocedure enerzijds en de kosteloze rechtsbijstand door de advocatuur anderzijds. De bedoeling van deze langetermijnanalyse is het huidige pro-Deosysteem in België beter te begrijpen.

2 Situering van het pro-Deosysteem in België

‘Procederen kost geld’ heet het in de volksmond. Een waarheid als een koe, met als logisch gevolg dat er per definitie een categorie van mensen bestaat, de ‘have nots’, die niet over de nodige financiële middelen beschikken om hun rechten uit te oefenen en die op die manier uit de boot dreigen te vallen. Van oudsher heeft men op verschillende manieren en om verschillende redenen geprobeerd om hier een mouw aan te passen. Het geheel aan maatre-

⁴ Mons, Archives de l’Etat, Tribunal civil de Mons, Feuilles d’audience, 1900.

⁵ Deze ondertussen verdwenen beroepscategorie fungeerde als schakel tussen de rechtbank en de advocaat. De pleitbezorgers (of *avoués* in het Frans) hadden het vertegenwoordigingsmonopolie voor de rechtbank en brachten de zaak in staat, waarna deze gepleit kon worden door de advocaat, B. Quintelier en G. Martyn, ‘Pleitbezorgers’, in: G. Vanthemsche en P. van den Eeckhout (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België* (ter perse).

Visuele voorstelling van het pro-Deosysteem in België 1810-2010.

gelen om onvermogenen toe te laten hun rechten uit te oefenen, kan omschreven worden als het pro-Deosysteem. Het gaat om een brede vlag, die historisch gezien verschillende ladingen dekt, waarbij niettemin steeds dezelfde fundamentele vragen terugkomen. Wie komt in aanmerking? Waarvoor? Volgens welke criteria?

Wat het Belgische pro-Deosysteem betreft, kan historisch gezien een onderscheid gemaakt worden tussen de kosteloze gerechtsprocedure enerzijds en de kosteloze bijstand door een advocaat anderzijds.⁶ Deze tweespalt wordt bovendien doorkruist door een tweede dichotomie tussen de zogenaamde eerstelijns- en tweedelijnsbijstand.⁷ Het bovenstaande schema kan dit verduidelijken.

Wanneer een onvermogenende rechtzoekende met een juridisch probleem geconfronteerd wordt, zal hij in de eerste plaats advies willen inwinnen. Onder eerstelijnsbijstand wordt

⁶ In dit artikel zullen wij consequent spreken over 'kosteloze procedure' wanneer het gaat om de kosteloosheid van de procedurekosten en 'kosteloze (rechts)bijstand' wanneer het gaat om de kosteloze bijstand door een advocaat. Er is gemakkelijk verwarring mogelijk tussen op elkaar gelijkende begrippen zoals 'assistance judiciaire', 'aide judiciaire' en 'assistance juridique', die echter allemaal een verschillende betekenis hebben. Soms worden deze begrippen bovendien zelfs door de wetgever verkeerd gebruikt. Daarnaast kan met één begrip soms ook verschillende zaken bedoeld worden, zoals met het begrip 'pro Deo'.

⁷ Deze begrippen werden ingevoerd door de wet van 23 november 1998, Belgisch Staatsblad (BS) 22 december 1998. Als inhoudelijke concepten kunnen ze echter als tijdloos beschouwd worden.

het advies beschouwd waarbij een persoon ingelicht wordt over zijn rechtstoestand door iemand die in principe op de hoogte is, of zou moeten zijn, van het recht. Buitengerechtelijk kan dit bijvoorbeeld een politicus zijn in het kader van zijn of haar dienstbetoon of een notaris die in verband met bepaalde zaken een gratis voorlichtingsplicht heeft. Enkele decennia geleden werden door jonge idealisten ook zogenaamde ‘wetswinkels’ opgericht, die tot doel hadden rechtzoekenden tegen een zacht prijsje juridische inlichtingen te verstrekken. Vanaf 1991 wordt deze taak ook ter harte genomen door de overheid in de zogenaamde justitiehuizen, waar mensen onder andere terecht kunnen voor gratis advies over eenvoudige juridische problemen.⁸ Maar de instantie bij uitstek om mensen te adviseren over hun juridische positie is ‘per definitie’ steeds de advocatuur geweest: advocaten zijn immers professionele juridische adviesverleners. Een niet onaanzienlijk aantal onder hen was bereid minvermogenden gratis of tegen een verminderd tarief advies te verlenen, uit deontologische of principiële overwegingen. Daarnaast werd op het niveau van de balie ook een bureau voor kosteloze consultatie en rechtsopvolgers ingericht, dat op vaste tijdstippen zittingen organiseerde waar minvermogenden met hun problemen terecht konden. Op deze zitting kregen de minvermogenden vaak een eerste advies en vaak werd ook een advocaat aangesteld om verder kosteloos of tegen een verminderde vergoeding zijn diensten te verlenen.

Onder tweedelijnsbijstand verstaan we de effectieve hulp in rechte, de bijstand die iemand geniet bij het afdwingen van zijn rechten, met inbegrip van een gerechtelijke procedure als middel hiertoe. Ook hier speelt de advocaat een belangrijke rol. In de eerste plaats zet hij de nodige stappen om vrijstelling te verkrijgen voor de gerechtskosten bij de rechtbank, met in het kielzog de gratis diensten van de gerechtsdeurwaarder en de pleitbezorger. Daarnaast staat hij zijn cliënt ook bij tijdens de hele procedure voor de rechtbank, waar hij over het pleitmonopolie beschikt.

Hierna bestuderen wij eerst de geschiedenis van de kosteloze procedure en vervolgens deze van de kosteloze rechtsbijstand bij de advocatuur.

3 De kosteloze procedure

De basis van de kosteloze procedure in België werd gelegd door de Nederlandse koning Willem I.⁹ Op 2 februari 1814 vaardigde hij hiertoe voor de Hollandse provinciën een besluit uit, dat kort nadien uitgebreid werd naar de nieuw verworven Belgische gebieden. Op 26 mei 1824 volgde dan een nieuw Koninklijk Besluit dat al de verschillende voorgaande regelgevingen samensmolt. Daarbij werd het *jus pro Deo* toegekend aan alle inwoners van het koninkrijk die konden aantonen onvermogen te zijn, alsook aan de armenbesturen

⁸ Wanneer het probleem te moeilijk is om er onmiddellijk over te adviseren, wordt de rechtzoekende doorverwezen naar het Bureau voor Juridische Bijstand, één van de rechtsopvolgers van het Bureau voor Kosteloze Consultatie. Dit wordt verderop in het artikel besproken.

⁹ ‘Faculté de plaider gratis en justice’, in: *La Belgique judiciaire* 1845, p. 1309-1320; G.J., ‘Du bénéfice du pro Deo’, in: *La Belgique judiciaire* 1860, p. 1-5; M. Storme, *Studie van de pro Deo* (Gent 1970), p. 4-8.

aan de verschillende in het land gevestigde religieuze gemeenschappen.¹⁰ Om toegelaten te worden tot de kosteloze procedure, moest men zich per verzoekschrift op zegel richten tot de rechtbank waarvoor de zaak gebracht moest worden.¹¹ De onvermogenen moesten hierbij een certificaat van onvermogenheid voegen.¹² Het verzoekschrift werd onderzocht door twee commissarissen, die de (beide) partijen ocriepen en hoorden, om vervolgens verslag uit te brengen aan het hof of de rechtbank.¹³ Door deze werkwijze kon de tegenpartij van de aanvrager van de kosteloze procedure bezwaar aantekenen. Naast het vaststellen van de onvermogenheid, ging de rechtbank ook na of de aanvraag wel op enige grond stoelde, alvorens de kosteloze procedure toe te kennen.¹⁴

Deze praktijk werd na de onafhankelijkheid verder gezet in het nieuwe koninkrijk België.¹⁵ Tegen het laatste kwart van de eeuw begon de ‘Hollandse’ regelgeving echter meer en meer barsten en gebreken te vertonen, die duidelijk maakten dat zij niet meer aangepast was aan de tijd. Zo wees Pergameni in 1878 op het probleem van de onvermogenende vreemdelingen die enkel in aanmerking kwamen voor kosteloze rechtsbijstand, indien zij afkomstig waren van één van de landen waarmee België een verdrag afgesloten had.¹⁶ Een ander probleem was de traagheid van de logge procedure, die al snel enkele maanden in beslag nam.¹⁷ Dat dit leidde tot grote wanhoop van de onvermogenende rechtzoekende, getuigde advocaat Jules Destrée in 1889:

Après cette procédure fastidieuse qui dure au moins trois mois, qui, si le stagiaire y met peu de zèle, peut en durer six et plus, le malheureux, lassé, se décourage et se résigne avec amertume, convaincu et répétant que la justice n’est permise qu’aux riches. Dans bien des cas, ces lenteurs sont de véritables dénis de justice.¹⁸

10 Koninklijk Besluit (KB) van 26 mei 1824, *Journal Officiel* 6 juni 1824, nr. XXXV; zie ook G. Pergameni, ‘Du pro Deo’, in: *La Belgique judiciaire* 1875, p. 83-84.

11 Art. 2 KB 26 mei 1824.

12 Deze certificaten van onvermogen werden opgesteld door de gemeentebesturen.

13 Art. 4 KB 26 mei 1824; voor de vredegerichten waren er afwijkende regelen in de artikelen 3 en 4.

14 Art. 5 KB 26 mei 1824.

15 In de rechtspraak ontstond wel wat heibel omtrent de mogelijkheid tot kosteloze procedure voor de armenbesturen, onder meer op basis van een vermeende ongrondwettelijkheid. Zie hiervoor G.J., ‘Du bénéfice du pro Deo’, p. 3; E.S., ‘Établissement public – pro deo. Les établissements d’utilité publique peuvent-ils invoquer le bénéfice du pro deo?’, in: *La Belgique judiciaire* 1862, p. 897-899. Andere discussiepunten waren het instellen van rechtsmiddelen, het terugvorderen van kosten en andere procedure- en formaliteitenkwesties. Zie hiervoor de gepubliceerde rechtspraak in *La Belgique judiciaire*, eenvoudig terug te vinden onder de noemer ‘pro Deo’ in de inhoudstafels. Er bleek ook een probleem te zijn met een aantal flagrante misbruiken bij het toekennen van de certificaten van onvermogenheid, waardoor het ministerie van Binnenlandse Zaken in 1835 in een circulaire moest verduidelijken dat als ‘onvermogenend’ beschouwd werden zij die ingeschreven waren op de armenlijst van de gemeente en dat dit strikt gecontroleerd moest worden door de bevoegde administratie, *Circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken*, 25 mei 1835, in: *Pasinomie* 1835, p. 435. Maar dit was niet meer dan een advies aan de administratie en de rechtbanken konden nog steeds op autonome wijze de kosteloze procedure toekennen indien hun dit verantwoord leek. In de praktijk volstond dan ook het overhandigen van het certificaat van onvermogenheid, Pergameni, ‘Du pro Deo’, p. 88.

16 G. Pergameni, ‘De l’assistance judiciaire’, in: *La Belgique judiciaire* 1878, p. 968.

17 Eerst verstrijkt er een maand tussen het neerleggen ter griffie van het verzoekschrift en het verschijnen van de partijen voor de rechter-commissarissen. Vervolgens wordt erover beraadslaagd. Na de uitspraak duurt het dan nog gemakkelijk één maand tot vonnis kan gelicht worden. Bovendien bestond er geen enkele mogelijkheid tot spoedeisende procedure: ‘Aussi peut-on affirmer que dans l’état actuel de notre législation, les indigents sont véritablement victimes d’un déni de justice, du moment qu’il y a urgence’, Pergameni, ‘De l’assistance judiciaire’, p. 967-668.

18 J. Destrée, ‘L’assistance judiciaire’, in: *Journal des Tribunaux* 1889, kol. 769-776.

Maar de grootste kritiek had betrekking op de certificaten van onvermogenheid, die geen reële weerspiegeling vormden van de financiële situatie van de verzoekers en zo aanleiding gaven tot veelvuldige misbruiken van het systeem:

En Belgique, on le sait, les tribunaux n'exigent que la production d'un certificat d'indigence, appuyé d'une déclaration du receveur des contributions directes constatant que l'intéressé n'est point porté aux rôles. Sans doute, ce certificat n'établit pas, aux yeux des juges, une présomption absolue de pauvreté, et la justice peut examiner à nouveau si l'indigence est réelle ; mais il n'en est pas moins vrai qu'il y a une source d'abus ; on peut craindre en effet que les juges n'accordent avec trop de facilité le bénéfice de la procédure gratuite.¹⁹

Toen de regering in 1888 een wetsontwerp wenste neer te leggen naar aanleiding van nog een ander probleem – de discussie of de kosteloze rechtsbijstand ook toegestaan kon worden door en voor de rechtbanken van koophandel²⁰ – werd op advies van de Kamer besloten alle problemen ineens in een alomvattende wet aan te pakken.²¹ Het resultaat was de wet van 30 juli 1889,²² die enerzijds de procedure waar nodig vereenvoudigde – zoals de procedure voor de rechter in kort geding en de vrederechter – en anderzijds het toepassingsgebied van de kosteloze rechtsbijstand uitbreidde tot de rechtbanken van koophandel en de correctionele rechtbanken. Daarnaast werd er in voorzien dat de notarissen, griffiers en alle andere publieke ambtenaren gratis alle noodzakelijke akten en stukken moesten afleveren. Er werd ook een poging ondernomen om de misbruiken aan te pakken. In de plaats van het certificaat van onvermogen moest bij het verzoekschrift zowel een uittreksel van de belastingen als een verklaring van onvermogen (*déclaration d'indigence*) gevoegd worden.²³ In tegenstelling met het vroegere 'certificaat', moest de verklaring van onvermogen een gedetailleerde opgave van de inkomsten en uitgaven van de verzoeker bevatten en moest het document bekrachtigd worden door een burgemeester. Bovendien werd voorzien in een strafbepaling bij het frauduleus voorwenden van onvermogenheid.²⁴

De wet van 1889 bracht weliswaar enkele verbeteringen, maar deed de kritieken niet verstommen, integendeel! Het belangrijkste probleem was dat ook de nieuwe documenten (verklaring van onvermogen en uittreksel van de belastingen) geen sluitende garantie bleken te bieden voor de onvermogenheid. Dit werd nog versterkt door het feit dat de rechtbanken over geen enkel ernstig middel beschikten om de voorgelegde documenten ook effectief te controleren. Hierdoor verkregen nog steeds veel mensen ten onrechte het voordeel van de kosteloze procedure en nam het aandeel van de kosteloze procedures ten aanzien van het totale aantal procedures gigantische proporties aan. Uit onderzoek bleek dat ongeveer de helft van de burgerlijke zaken voor de rechtbank van eerste aanleg te Brussel

19 Pergameni, 'De l'assistance judiciaire', p. 965.

20 G. Demaret, 'Du pro Deo au tribunal de commerce', in: *Journal des Tribunaux* 1886, kol. 1138.

21 Memorie van toelichting, in: *Pasinomie* 1889, p. 380-381.

22 Loi de 30 juillet sur l'assistance judiciaire et la procédure gratuite, in: *Pasinomie* 1889, p. 363-396.

23 Art. 3 wet van 1889.

24 Art. 13 wet van 1889.

van de gunst van de kosteloze procedure genoten en dat slechts 3 procent van de aanvragen geweigerd werden. Men zou kunnen argumenteren dat dit een goede zaak was, want een bewijs van een laagdrempelige justitie. De tijdsgenoten zagen het enigszins anders. Zij stelden vast dat deze almaar in aantal toenemende gratis procedures vaak tot niets leidden en uiteindelijk zonder resultaat van de rollen weggelaten moesten worden. Dit werd als een bewijs van roekeloos procederen geïnterpreteerd, met als jammerlijk gevolg dat de rechtsonderhorigen ‘se trouvaient exposés à être attirés en justice par des personnes de condition incertaine, auxquelles la dispense complète des dépens permettait de donner impunément libre cours à leur esprit de chicane’.²⁵

Maar zoals steeds draaide het eigenlijk om geld. Niet alleen de schatkist moest inkomsten derven, maar vooral de gerechtsdeurwaarders en pleitbezorgers zagen met lede ogen hoe zij meer en meer financieel moesten opdraaien voor een systeem dat zo lek was als een zeef ... Zij waren het die in vlamme publicaties *l’abus du pro Deo*, waaronder zij zo te lijden hadden, aan de muur spijkerden.²⁶

De wet van 1929 kwam in grote mate aan hun verzuchtingen tegemoet:²⁷ de gerechtsdeurwaarders en pleitbezorgers kregen voortaan een bepaalde vergoeding voor de diensten die zij tevoren volledig kosteloos moesten verstrekken.²⁸ Deze wet luidde met andere woorden het einde van het pro-Deotijdperk in voor deze beroepsgroepen. Verder werd (opnieuw) geprobeerd de bestaande misbruiken tegen te gaan door de kosteloze procedure aan strengere regels te onderwerpen: de gemeentelijke administratie werd verplicht de waarachtigheid van de verklaringen van onvermogen te controleren en er werd opnieuw voorzien in een strafbaarstelling van valse verklaringen.²⁹ Met de wet werd ook een nieuwe gerechtelijke instelling opgericht: het bureau voor rechtsbijstand (*bureau d’assistance judiciaire*), waardoor vermeden werd dat dezelfde rechter die de kosteloze procedure moest toekennen, ook te gronde over de zaak zou moeten oordelen.³⁰ Een andere innovatie was de invoering van de zogenaamde gedeeltelijke kosteloosheid.³¹ Ook het toepassingsgebied van de kosteloosheid werd opnieuw aanzienlijk verruimd. Zo werd vanaf nu gestreefd naar een volledige dekking van de kosteloosheid, ongeacht de rechtbank of de aard van de kosten. Het opvallendst hier waren de kosten van experts die de overheid voortaan in het kader

25 S.F. Grunzweig, *L’assistance judiciaire et la procédure gratuite. Commentaire théorique et pratique de la loi du 29 juin 1929* (Brussel 1929), p. 2-3.

26 F. Nicolas, *L’abus du pro Deo en Belgique. Etude statistique, législation comparée, propositions de réformes*. Luik 1909; R. van der Burght, *La justice du pauvre : essai de réforme de la loi du pro Deo*. Brussel 1920.

27 Loi du 29 juin 1929 sur l’assistance judiciaire et la procédure gratuite, in: *Pasinomie* 1929, p. 500-532.

28 Art. 41 wet van 1929; zie ook het KB van 11 september 1929, in: BS 22 september 1929.

29 Art. 49 wet van 1929.

30 Art. 6-14 wet van 1929.

31 Art. 5 wet van 1929. Tevoren kon de kosteloze procedure enkel toegestaan of afgewezen worden. Men kan deze maatregel zowel positief als negatief interpreteren. Positief, als men van mening is dat mensen die tevoren niet in aanmerking kwamen voor kosteloze procedure, dit nu wel deden, mits een bescheiden bijdrage werd betaald. Negatief, als de maatregel ertoe leidde dat mensen die tevoren de kosteloze procedure volledig gratis kregen, er nu voor moesten betalen. De waarheid ligt waarschijnlijk ergens in het midden.

van de kosteloze procedure voor haar rekening nam.³² Ten slotte werd de kosteloze procedure voortaan ook gepercipieerd als een recht, met de mogelijkheid om rechtsmiddelen in te stellen indien gewenst. Op enkele kleine aanpassingen na is dit het systeem dat wij tot op vandaag kennen.³³

Samenvattend vallen enkele grote tendensen op in de geschiedenis van de kosteloze procedure in België. Er was sprake van een voortdurende verruiming van de kosteloze procedure qua personeel en materieel toepassingsgebied. Deze ging gepaard met een (poging tot) strengere en betere controle op de al dan niet gebrekkige financiële situatie van de verzoeker. Daarnaast werd de kosteloze procedure al snel tot een algemeen geldend recht, dat via objectieve maatstaven door een gespecialiseerde kamer van magistraten beoordeeld werd.

4 ‘L’avocat, l’ami du pauvre?’³⁴ De kosteloze rechtsbijstand bij de advocatuur

In het Ancien Régime werd het kosteloos bijstaan van onvermogenden op vrijwillige basis georganiseerd door caritatieve verenigingen, van wie de leden op die manier hun hemel hoopten te verdienen. Men mag dit gerust letterlijk nemen. Zo kregen de leden van de Sint-Ivobroederschap in Gent een aflat van 60 dagen per geleverde prestatie:

Le 8 janvier 1677, Innocent XI établit en l’église Saint-Michel, à Gand, la confrérie de Saint-Yvon. Chaque fois que les confrères, avocats ou procureurs, assistaient les pauvres ou parvenaient à opérer une réconciliation entre ennemis, ils gagnaient une indulgence de soixante jours. C’étaient les honoraires de l’époque’ en ‘le grand nombre des pièces de procédure que l’on trouve aux archives du conseil avec l’entête Pro Deo et sancto Yvone atteste le dévouement de la confrérie, qui ne disparut que lors de l’invasion française.³⁵

De basis van het moderne pro-Deosysteem bij de advocatuur ligt echter niet in gewijde grond, maar in het Franse keizerlijke decreet van 14 december 1810, dat de advocatuur opnieuw organiseerde.³⁶ In artikel 24 van het decreet voorzag Napoleon in de verdediging

32 Art. 41 wet van 1929.

33 Zo werd het bestaande systeem vrijwel ongewijzigd overgenomen in het nieuwe Gerechtelijk Wetboek van 1967, in de artikelen 664-699. In artikel 664 Ger.W. wordt rechtsbijstand als volgt gedefinieerd: ‘Rechtsbijstand bestaat erin degenen die niet over de nodige inkomsten beschikken om de kosten van rechtspleging, zelfs van een buitengerechtelijke rechtspleging te bestrijden, geheel of ten dele te ontslaan van de betaling van de zegel-, registratie-, griffie- en uitgiferechten en van de andere kosten welke deze rechtspleging medebrengt. Hij verschafft aan de betrokkene ook kosteloos de tussenkomst van openbare en ministeriële ambtenaren onder de hierna bepaalde voorwaarden.’

34 Zie verder, bij het citaat van D. Elias, ‘Jeunes ou vieux’, in: *Journal des Tribunaux* 1889, kol. 861-863.

35 H. Dykmans, ‘L’assistance judiciaire’, in: *Journal des Tribunaux* 1888, kol. 1299. Over de Sint-Ivobroederschap in Gent, zie: P. van Peteghem, ‘De broederschap van de Heilige Ivo en de Gentse advocaten tijdens het ancien regime. Op zoek naar sporen van de cultus van de Heilige Ivo in het graafschap Vlaanderen, maar vooral te Gent’, in: *Tijdschrift voor Privaatrecht* 2008, p. 1383-1409.

36 Décret du 14 décembre 1810 contenant règlement sur l’exercice de la profession d’avocat et la discipline du barreau, in: *Pasinomie* 1810-1811, p. 236-240. Over het decreet van 14 december 1810, zie G. Martyn m.m.v. B. Quintelier, ‘L’introduction des barreaux de modèle napoléonien dans les Neuf Départements et leur évolution au XIXe siècle’ (ter perse).

van de onvermogenen en de oprichting van een bureau voor kosteloze consultatie (*bureau de consultation gratuite*).³⁷ Dit bureau, dat éénmaal in de week samenkwam, ontving de onvermogene rechtzoekenden en beoordeelde hun aanvragen. De goedgekeurde aanvragen werden naar de tuchtraad (*conseil de discipline*) gezonden, waar ze verdeeld werden onder de advocaten van de balie via een rolbeurt.

Deze wettelijke bepaling zou tot het einde van de twintigste eeuw vrijwel ongewijzigd de basis blijven van de organisatie van het pro-Deosysteem bij de advocatuur. De wetgever greep slechts marginaal in. Zo was er een bepaling in de wet van 30 juli 1889, die voorzag in de mogelijkheid tot bijstand door een advocaat voor de correctionele rechtbank, wat niets meer was dan het vastleggen van een praktijk die al in de meeste balies bestond.³⁸ Ook de wet van 1929 hield het artikel 24 van het decreet van 1810 ongewijzigd in stand. Met de hervorming van het Gerechtelijk Wetboek in 1967 werden de bepalingen opnieuw vrijwel ongewijzigd overgenomen in het nieuwe artikel 455.³⁹

Het loont de moeite om de praktische werking van dit systeem van dichterbij te bestuderen. Bij wijze van steekproef nemen we het bureau van kosteloze consultatie van Brussel op het einde van de negentiende eeuw, van Kortrijk in het interbellum en van de bureaus voor consultatie en verdediging van het rechtsgebied Gent rond 1970.⁴⁰

De zittingen van het bureau voor kosteloze consultatie van de balie van Brussel hadden in 1875 elke zaterdag plaats. De stagiairs moesten eerst hun handtekening plaatsen in een aanwezigheidsboek en vervolgens wachten tot het bureau hun de zaken van de onvermogenen toeweest. Als voorwaarde om op het tableau opgenomen te kunnen worden, moest de stagiair in de loop van zijn stage minstens zestig zittingen van het bureau meegemaakt hebben.⁴¹ Een decennium later moest dit systeem omwille van het grote aantal stagiairs hervormd worden. Er waren er bijna 200 tegenover slechts 400 tableauadvocaten! Hierdoor kon het bureau niet meer beantwoorden aan zijn originele doelstellingen.⁴² Daarom

37 Artikel 24 van het decreet stipuleerde dat de procureurs de advocaten zouden aanwijzen. Door middel van het KB van 5 augustus 1836 kreeg de stafhouder deze bevoegdheid. In kleinere balies met minder dan 20 advocaten, waar er geen tuchtraad was, nam de voorzitter van de rechtbank deze taak op zich. Pergameni, 'Du pro Deo', p. 106.

38 Art. 14: 'Devant la juridiction correctionnelle, si le prévenu, dont l'indigence est constatée, comme il est dit à l'article 3, demande l'assistance d'un avocat, trois jours au moins avant celui fixé pour l'audience, sa requête est transmise par le président au délégué du bureau de consultation gratuite, et par les soins de celui-ci un défenseur lui est désigné (...)'.
39 Het *bureau de consultation gratuite* ('bureau voor kosteloze raadpleging') werd omgevormd tot het *bureau de consultation et de défense* ('bureau van consultatie en verdediging'), zonder evenwel te raken aan de organisatie door de balie. Er werden verder slechts twee nieuwe elementen ingevoerd: een verplichting voor de stagiairs om verslag uit te brengen van hun taken en de mogelijkheid om een financiële bijdrage te vragen aan de hulpzoekende. Beide elementen waren ook slechts een wettelijk vastleggen van een bestaande praktijk.

40 De keuze voor deze drie balies en periodes werd gemaakt op basis van het beschikbare bronnenmateriaal. Voor Brussel is er voor de negentiende eeuw enige informatie beschikbaar in de gepubliceerde vakpers (voor de referenties: zie verder). Voor Kortrijk hebben we ons gebaseerd op de archiefbestanden van de balie die geconsulteerd werden door professor Martyn, die wij bij deze hartelijk danken voor de aangeleverde informatie. Voor het gedeelte over het Gentse rechtsgebied rond 1970 konden we terugrijpen naar het onderzoek dat uitgevoerd werd door het seminarie voor burgerlijk procesrecht in het academiejaar 1970-1971: Storme, *Studie van de pro Deo*, p. 77-90.

41 Pergameni, 'Du pro Deo', p. 106.
42 C. Graux, 'La réorganisation du stage. Discours prononcé par Me Charles Graux, bâtonnier, à l'installation du nouveau Bureau de consultation gratuite, le 12 février 1887', in: *Journal des Tribunaux* 1887, kol. 297-304.

voorzag de balie in een nieuw reglement voor de organisatie van het bureau.⁴³ Voortaan werd het bureau opgesplitst in vier secties, die elk voorgezeten werden door een lid van de tuchtraad of door een oudere advocaat, aangeduid door de raad. Daarnaast werd ook voorzien in twee bijzitters, eveneens aangeduid door de raad. De stagiairs werden verdeeld onder de vier secties. Elke sectie zetelde om de twee weken, zodat er twee zittingen per week verzorgd konden worden. De onvermogenende rechtzoekende werd gehoord en, indien nodig, werd een advocaat toegewezen om zijn bijstand te verlenen. Net zoals tevoren moest de stagiair een verslag opmaken tegen de volgende zitting. Deze verslagen werden dan voorgelezen en becommentarieerd in de sectie.⁴⁴ De stagiairs werden verder verplicht minstens 15 keer per jaar aanwezig te zijn en er mocht geen afwezigheid zijn van langer dan drie maanden. Op het einde van de stage moest de stagiair een algemeen verslag opmaken van alle zaken die hij behartigd had. Dit verslag werd nagezien door het hoofd van de sectie en met zijn bemerkings doorgestuurd naar de raad van de orde.

Hoe was de situatie in de kleinere balies? Tamelijk gelijkaardig, zo blijkt. Zo bestond het bureau voor kosteloze consultatie in Kortrijk in het gerechtelijk jaar 1925-1926 ook uit drie advocaten en moesten de aanwezige stagiairs – steeds een drie à viertal, wat waarschijnlijk het totaal aantal op dat ogenblik betrof – het proces-verbaal tekenen met een leesbare handtekening. Verder ging het ook hier om wekelijkse zittingen, behalve tijdens het gerechtelijk verlof, toen de zittingen slechts tweewekelijks plaatsvonden. Wanneer we nog wat later kijken, rond 1970, zien we dat de bureaus voor consultatie en verdediging van het rechtsgebied Gent nog steeds op dezelfde manier functioneerden.

Eén van de vaststellingen bij de inhoudelijke werking van de bureaus was dat zij bij de bepaling van de onvermogenheid duidelijk strenger en kritischer waren dan hun gerechtelijke tegenhangers. Zo schreef men in 1886 over het bureau voor kosteloze consultatie te Brussel:⁴⁵

Au Bureau de consultations gratuites de Bruxelles, on nous assure qu'à l'heure présent on ne se contente plus de la production du certificat d'indigence, que l'on creuse davantage la question de savoir s'il s'agit véritablement d'un pauvre, et que si on s'aperçoit que, tout en ne payant pas de contributions, la partie a des ressources suffisantes pour plaider dans les conditions ordinaires, on ne refuse à lui désigner un défenseur d'office. C'est là une mesure rationnelle et que les tribunaux devraient imiter en ce qui concerne le pro deo proprement dit, sauf à tenir compte, dans chaque affaire, du rapport entre l'importance du procès et ne l'être pas assez pour en soutenir un grand.

Voor de kritische leden van het bureau voor kosteloze rechtspleging volstond het eenvoudig voorleggen van het certificaat van onvermogenheid dus niet. De advocaten gingen ook na of de verzoeker geen andere inkomsten had die konden volstaan om een betalende

43 Règlement du bureau de consultation gratuite, 12 janvier 1887, in: *Pandectes Belges*, XXV, v° Bureau de consultation gratuite, p. 512-513.

44 Hierin herkennen we de oorspronkelijke opleidingsfunctie van de aanwezigheid van de stagiairs in het bureau, zoals Napoleon het bedoeld had.

45 'Consultation sur le droit pour l'avocat d'accepter des honoraires des clients prodéistes. Le pro deo en matière pénale', in: *Journal des Tribunaux* 1886, kol. 1358-1360.

raadsman in de arm te nemen. Zij hielden dus geen rekening met een ‘formele’ onvermogenheid, maar probeerden ook de reële financiële draagkracht te achterhalen, waarbij zij ook rekening hielden met de omvang en ernst van de zaak. In de ogen van de advocatuur was pro Deo een gunst, een uitzondering op de regel, waar niet al te gul mee rondgestrooid moest worden. Iedere toegekende pro-Deoraadsman betekende namelijk automatisch ook een gemis aan inkomsten voor een andere advocaat. En dergelijke ingesteldheid leidt nu eenmaal tot een bepaalde strengheid. Ter illustratie: bij de discussie over het wetsontwerp dat uiteindelijk tot de wet van 1889 zou leiden, benadrukte de verslaggever in de Kamer, Louis de Sadeleer, het belang en de goede werking van de bureaus van kosteloze consultatie. Hij stelde dat de aanvragen er met grote zorg onderzocht werden door intelligente, capabele en erg toegewijde mensen, waarna hij er droogjes aan toevoegde: ‘Un grand nombre de procès purement vexatoires sont arrêtés là’.⁴⁶ Deze kritische handelswijze zou het leidmotief blijven voor de werking van de bureaus voor kosteloze rechtsbijstand tot het vastleggen van bindende wettelijke criteria.

Een andere kwestie is hoe ‘kosteloos’ de pro-Deoadvocaat in werkelijkheid was. In de negentiende eeuw maakte men hierbij een onderscheid al naargelang de (onvermogene) cliënt toegewezen was door het bureau voor kosteloze consultatie of niet. Wanneer dat het geval was, mocht geen honorarium gevraagd noch aanvaard worden. Men motiveerde dit vanuit het feit dat het ging over een mandaat van een ‘instelling van openbare weldadigheid’.⁴⁷

Le jeune avocat est, en effet, investi alors d’un mandat qu’il tient d’une institution de bienfaisance publique et qui ne lui est confié que sous la condition qu’il sera gratuit. Cette condition n’est pas expresse, mais elle résulte de la nature même des choses. Le bureau ne porte-t-il pas le nom de bureau de consultation gratuite?⁴⁸

Op deze strikte regel werd slechts een uitzondering toegestaan mits een dubbele voorwaarde vervuld was: het honorarium moest spontaan aangeboden zijn door de cliënt en de toelating om het te mogen aanvaarden moest gevraagd én verkregen worden van het bureau voor kosteloze consultatie. Indien de onvermogene cliënt echter rechtstreeks de advocaat aangesproken had, lagen de kaarten anders. Op dat ogenblik mocht de advocaat wel een honorarium vragen, bijvoorbeeld wanneer het proces gewonnen was en de onvermogene tot beter fortuin gekomen was.⁴⁹ Maar als de uitkomst van het proces niet leidde tot een werkelijk betere financiële situatie van de cliënt, dan mocht de advocaat geen ereloon vragen, op basis van zijn deontologische verplichtingen.

In de loop van de twintigste eeuw kwam de principiële kosteloosheid van het bureau voor kosteloze consultatie meer en meer onder druk te staan. Zo werd het gebruikelijk om meestal een bijdrage te vragen, hoe klein ook, onder de motivering dat dit roekeloze gedin-

⁴⁶ Naar aanleiding van de discussie over het wetsontwerp in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, 14 juni 1889, in: *Annales Parlementaires* 1889, p. 1387-1390 en *Pasinomie* 1889, p. 389.

⁴⁷ Zie ook Pergameni, ‘Du pro Deo’, p. 102.

⁴⁸ ‘Consultation sur le droit pour l’avocat d’accepter des honoraires des clients prodéistes’, kol. 1358-1360.

⁴⁹ Zie de verwijzing naar een arrest van het hof van beroep van Brussel van 21 maart 1832, in: *Pasicrisie* 1832, p. 90.

gen verreed en de stagiairs stimuleerde.⁵⁰ Het was een vorm van ‘gedeeltelijke kosteloosheid’, die waarschijnlijk geïnspireerd was door de wet van 1929. Slechts in een beperkt aantal gevallen – naar schatting 20 procent – werd een advocaat volledig gratis toegewezen!⁵¹ De bureaus hanteerden hierbij (meestal ongeschreven) eigen criteria. Naast de controle van de officiële documenten – waartegen een soort natuurlijk wantrouwen bestond omdat men wist dat dergelijke documenten in bepaalde gevallen niet de neerslag vormden van de feitelijke financiële mogelijkheden van de verzoeker – werden ook gerichte vragen gesteld om de werkelijke financiële draagkracht te achterhalen. Een greep daaruit: Om welke procedure moet het gaan? Lang, kostelijk ...? Verhouding inkomen tot gezinslast? De vrouw werkt bijvoorbeeld niet ... maar kan ze soms niet werken? Eigen wagen? Wat doet u op zondag? Eigen TV, dure uitstappen? Wat maakt u van uw verlof? Aan de hand hiervan werd dan de bijdrage getaxeerd die de verzoeker moest betalen aan zijn advocaat.

Eén van de zaken die het meest in het oog springt bij de werking van het pro-Deosysteem bij de advocatuur in België, is wel het feit dat de pro-Deozaken vrijwel exclusief behartigd werden door stagiairs. Wanneer we op zoek gaan naar de oorsprong hiervan, komen we automatisch weer terecht bij het decreet van 1810. Zoals we gezien hebben, voorzag Napoleon in een verplichting voor de stagiairs om de zittingen van het bureau voor kosteloze consultatie bij te wonen, met als achterliggende bedoeling om de beginnende advocaten een vorm van opleiding te geven door de binnenkomende aanvragen gezamenlijk inhoudelijk te bediscussiëren. Hoewel het de initiële bedoeling was om de pro-Deozaken vervolgens te verspreiden over alle advocaten van de balie, is het waarschijnlijk al gauw een courante praktijk geworden om de binnenkomende pro-Deozaken enkel toe te wijzen aan de verplichte aanwezigen op het bureau, de stagiairs. Vanaf wanneer dit precies het geval was, is niet erg duidelijk, maar in ieder geval maakte de tuchtraad van Brussel al in 1836 op dat vlak een onderscheid tussen tableauadvocaten en stagiairs. Op die manier werd het behartigen van pro-Deozaken – tegen heug en meug – vrijwel een monopolie voor de stagiairs, een situatie waar van tijd tot tijd luide kritiek op te horen zou zijn. Zo stelde Pergameni zich in 1878 luidop de vraag die veel stagiairs zich in de loop van hun stage gesteld hebben: ‘A ce propos, on ne comprend également pas pour quelle raison les causes des indigents ne sont pas distribuées indistinctement entre tous les avocats, inscrits en nom au tableau de la cour d’appel. Pourquoi cette charge, très honorable d’ailleurs, incombe-t-elle seulement aux stagiaires?’⁵²

Het antwoord is eenvoudig: met pro Deo’s viel gewoon geen geld te verdienen. De meeste advocaten waren maar wat blij dat zij met het beëindigen van de stage de arme drommels met een minzame glimlach konden verwijzen naar het bureau voor kosteloze consultatie,

50 Het volgende voorbeeld wordt gegeven: ‘Stellen we een rechtzoekende, met een maandelijks inkomen van 5.000 frank, en een gezinslast van 2 personen. Hij komt een pro Deo aanvragen voor een geschil omtrent een gemeenschappelijke muur (vaak een manier om olie te gieten op het vuur van de burentwist!). Het bureau taxeert hem op 300 fr. In vele dergelijke gevallen zal de betrokkene zijn eis laten vallen’, Storme, *Studie van de pro Deo*, p. 77-90.

51 Deze schatting komt uit de bovenvermelde publicatie.

52 Pergameni, ‘De l’assistance judiciaire’, p. 961-968.

waar nieuwe stagiairs hun plaats innamen om de ondankbare taak op zich te nemen. En de stagiairs werd de wortel voorgehouden dat het slechts tijdelijk was. Of hoe moeten we de woorden van stafhouder Graux in 1887 anders interpreteren? 'Prenez donc part, avec zèle, à notre oeuvre, mes jeunes confrères. Vous occuperez notre place lorsque le moment sera venu d'en récolter les fruits.'⁵³ Het was dan ook voor een publiek van doofstomme oudere confraters dat de jonge advocaat Elias in 1889 de volgende warme oproep lanceerde:⁵⁴

Que ceux qui ont fini leur stage reviennent aux indigents. Qu'ils s'inscrivent pour aider leurs confrères plus jeunes. Les jeunes ; ils commencent. Ils ont besoin d'être conseillés, soutenus, encouragés. Les indigents, ils souffrent. Oh ! Que cela suffise! Et – quel que soit d'ailleurs le système : celui-là, ou un autre – que la récompense serait belle et grande si, un jour, on disait, au fond de la bure, dans la chaumière perdue au milieu des champs, dans la froide et sombre mansarde, partout où l'on vit au sein de la douleur faite de dénuement et où l'on en meurt : 'L'avocat est l'ami du pauvre !'.

De advocaat als vriend van de arme ... Eerder de stagiair dus! En omdat het van moeten was! Volledigheidshalve dienen wij op te merken dat het elke advocaat altijd en overal toegestaan was om een onvermogene kosteloos te verdedigen.⁵⁵ Sommigen deden dit vanuit een ideologische overtuiging, zoals de socialistische advocaat Jules Destrée die op het einde van de negentiende eeuw geregeld optrad voor de onvermogene slachtoffers van arbeidsongevallen. Meer recent kan ook het voorbeeld gegeven worden van de advocaten die als vrijwilligers actief waren in de wetswinkels. Dit neemt niet weg dat zij de spreekwoordelijke uitzondering op de regel waren. De witte raven.

Het was slechts één van de redenen waarom het pro-Deogebeuren geleidelijk een negatieve bijklank gekregen heeft. Pro Deo werd niet alleen geassocieerd met de rauwe schaamte van de armoede, maar ook met jonge, beginnende advocaten met vooral veel groen achter de oren ... Waar de zaak door de stagiair niet beschouwd werd als een vervelende, opgelegde karwei – met een gebrek aan motivatie tot gevolg zoals de casus in onze inleiding illustreert –, was er nog altijd het gebrek aan ervaring dat een zaak deskundig om zeep kon helpen. Hierdoor ontstonden er vreemde neveneffecten, waarbij mensen soms liever hun advocaat betaalden, zelfs al kwamen ze gezien hun financiële situatie in aanmerking voor pro Deo, omdat ze ervan overtuigd waren dat zij dan beter zouden geholpen worden dan met een stagiair.⁵⁶

53 C. Graux, 'La réorganisation du stage. Discours prononcé par Me Charles Graux, bâtonnier, à l'installation du nouveau Bureau de consultation gratuite, le 12 février 1887', in: *Journal des Tribunaux* 1887, kol. 297-304.

54 Heel dit artikel kan trouwens beschouwd worden als een aanklacht tegen het feit dat enkel de stagiairs opgezadeld werden met de verplichting onvermogenen bij te staan, Elias, 'Jeunes ou vieux', p. 861-863.

55 In tegenstelling tot het kosteloos (of tegen een te laag tarief) verdedigen van een vermogende, wat een inbreuk is op de deontologie.

56 Dat deze bewering niet zomaar uit de lucht gegrepen is, moge het volgende citaat uit 1886 illustreren: 'C'est même un calcul que font les parties, qui craignent, en s'adressant au Bureau de consultations, d'avoir affaire à des avocats trop jeunes et trop inexpérimentés ; elles en choisissent un autre, le prient de demander le pro deo (hier te interpreteren als: kosteloze procedure voor de rechtbank, red.) en se fondant sur ce qu'elles ne payent pas de contributions, mais promettent de s'acquitter envers lui personnellement. En général cela est accepté et, cependant, c'est incontestablement critiquable', 'Consultation sur le droit pour l'avocat d'accepter des honoraires des clients prodéistes', in: *Journal des Tribunaux* 1886 kol. 1358-1360.

Het beeld dat op deze manier ontstaat van het pro-Deosysteem bij de advocatuur is niet al te positief. Het is toch niet koosjer om armen te gebruiken (misbruiken?) als proefkonijnen voor beginnende leerling-tovenaars? Of omgekeerd, om, bij wijze van inwijdingsritueel, arme stagiairs op te zadelen met de verplichting aan te schuiven aan de armendis. Een ander probleem is het gebrek aan duidelijke criteria bij het toekennen van de pro Deo, wat onvermijdelijk moet leiden tot een bepaalde willekeur, waarbij er geoordeeld wordt *à la tête du client* en waarbij er grote verschillen kunnen bestaan, zowel binnen één bureau van kosteloze consultatie als tussen de bureaus van verschillende arrondissementen. En wat te zeggen van de zogenaamde ‘kosteloosheid’ van de pro Deo, die rond 1970 duidelijk ver te zoeken was?

Om deze manke situatie goed te kunnen begrijpen, moeten wij ze kaderen binnen een historisch spanningsveld: aan de ene kant legde de overheid de balies de verplichting op om een pro-Deosysteem te organiseren, maar anderzijds stelde zij daar niets tegenover, zodat de balies het pro-Deosysteem autonoom en naar eigen goeddunken konden / moesten invullen. Door de balies werd pro Deo overigens veeleer gepercipieerd als een werk van barmhartigheid, als een daad van liefdadigheid, als een gunst. Het buikgevoel was dat het beroep van advocaat in de eerste plaats een beroep was en geen hobby. Er moest geld in het laatje komen, brood op de plank! Hoeveel beroepsgroepen zijn er die gratis werken uit solidariteit met de armen? En zegt een mooi spreekwoord niet dat men een gegeven paard niet in de bek moet kijken? De buitenwereld moest dus maar niet teveel kritiek hebben op de manier waarop de advocatuur deze gunst invulde. Tenzij daar iets tegenover zou staan ... *Quod non. Case closed.* Dit historisch spanningsveld was oorspronkelijk trouwens ruimer dan de balie. Andere beroepsgroepen, zoals de pleitbezorgers en de gerechtsdeurwaarders, hadden er ook onder geleden, maar zij hadden al in 1929 bekomen dat zij een (beperkte) vergoeding kregen van de overheid voor de prestaties die zij leverden voor de minvermogenden.

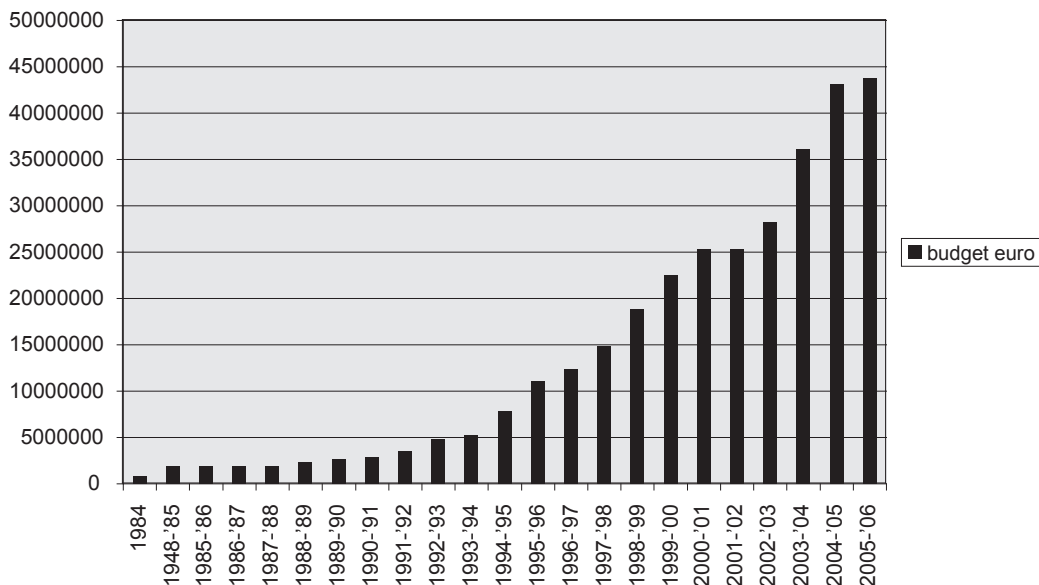
5 De oplossing: van pro Deo naar pro pecunia

In 1980 kwam er dan eindelijk verandering in de situatie zoals die sinds 1810 bestaan had. Voor het eerst verbond de overheid zich tot financiële tegemoetkomingen voor het pro-Deosysteem van de balie, met de invoering van een nieuw artikel 455bis in het Gerechtelijk Wetboek.⁵⁷ Niettemin waren het slechts schuchtere eerste stapjes. Het zou tot 1984 duren vooraleer er ook effectief geld voor handen was en zelfs dan ging het om een bijzonder beperkt bedrag.⁵⁸ Wel begonnen de bijdragen vanaf de jaren 1990 spectaculair te stijgen (zie onderstaande grafiek).⁵⁹

57 Dit artikel werd ingevoegd door artikel 2 van de wet van 9 april 1980, BS 30 april 1980.

58 De verdeling van dit beperkte bedrag onder de verschillende balies gaf aanleiding tot polarisering binnen de Nationale Orde van Advocaten van België (eerst tussen de grote en de kleine balies, nadien tussen de Vlaamse en de Waalse balies) en leidde uiteindelijk mee tot de ondergang van de Nationale Orde. Zie de bijdrage van B. Quintelier in dit boek.

59 S. Boonen, *L'aide juridique. A l'usage des magistrats, des avocats, des organisations d'aide juridique et de tous les praticiens en général* (Mechelen 2007), p. 288.

Grafiek 1 Overzicht budget tweedelijns juridische bijstand.

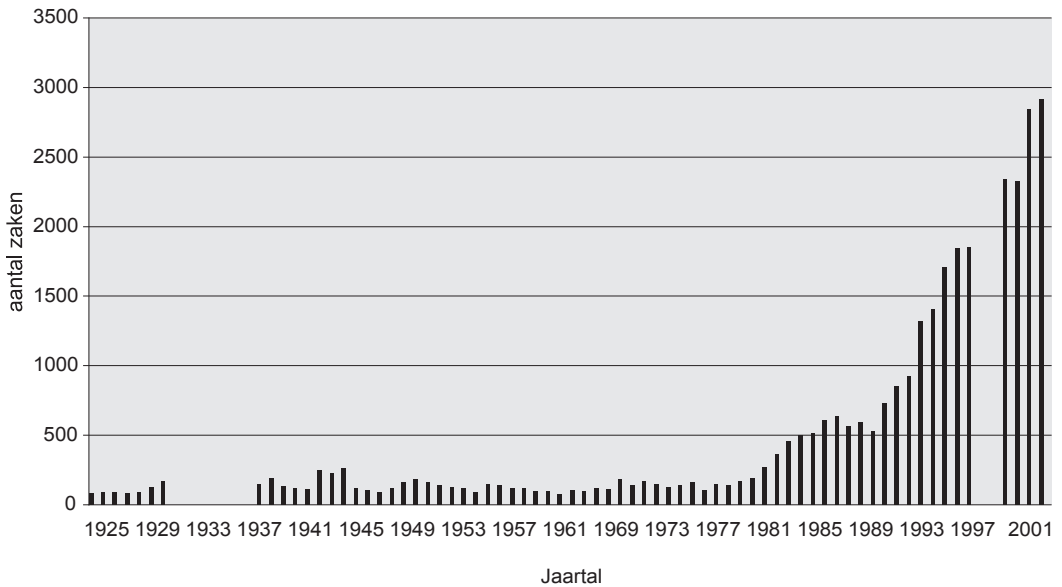
Het belang van de intrede van de overheid (en haar centen) in het pro-Deosysteem van de balie kan niet genoeg onderstreept worden. Deze ware breuk met het verleden gaf aanleiding tot een aantal fundamentele transities. In ruil voor de toegekende financiële middelen kon de overheid immers bepaalde eisen stellen aan de balies, waardoor een objectivering van het vigerende pro-Deosysteem mogelijk gemaakt werd. Met de wet van 1998 werd het pro-Deosysteem grondig hervormd en kwam er een einde aan de totale vrijheid die de balie tot dan genoten had.⁶⁰ Kosteloze bijstand in rechte werd eindelijk een recht, dat op basis van objectieve criteria verkregen kon worden. Een ander gevolg van de financiering door de overheid was dat pro Deo's niet langer gezien werden als arme, niets opbrengende lastpakken, maar als een potentiële bron van inkomsten. Hierdoor waren ze niet langer exclusief voorbestemd voor de stagiairs en konden ze voor het eerst ook op de welgemeende interesse rekenen van de tableauadvocaten. Zo evolueerde de pro Deo van het proefkonijn van de stagiair tot een volwaardige rechtzoekende.

De gevolgen van deze ingrijpende transities kunnen eenvoudig afgelezen worden op de grafiek van het aantal (toegekende) pro-Deozaken in het arrondissement Kortrijk.⁶¹

We zien dat het aantal pro-Deozaken gedurende het grootste deel van de eeuw tamelijk constant blijft, tussen de 100 en 200 zaken per jaar. Maar vanaf de jaren 1980 is er een

⁶⁰ Wet van 23 november 1998. We kunnen deze (uitgebreide) wet binnen het beperkte kader van dit artikel helaas niet grondig bespreken. We kunnen de geïnteresseerde lezer wel doorverwijzen naar de bijzonder volledige studie van S. Boonen, die al vermeld werd.

⁶¹ Deze cijfers werden verzameld door prof. dr. G. Martyn op basis van het archiefmateriaal van de balie van Kortrijk, dat zich nog ter plaatse bevindt. De gegevens voor sommige jaren ontbreken jammer genoeg.

Grafiek 2 Aantal (toegekende) pro-Deozaken in het arrondissement Kortrijk.

substantiële toename van het aantal zaken, gevolgd door een ware explosie vanaf de jaren 1990. De vraag is natuurlijk hoe dit geïnterpreteerd moet worden. Vanuit een positieve inschatting kan men zeggen dat er een inhaalbeweging plaatsgevonden heeft ten aanzien van de voorgaande periode. Door het wegnemen van bepaalde drempels hebben meer en meer rechtzoekenden eindelijk hun weg gevonden naar justitie. Vanuit een ander oogpunt zou men kunnen stellen dat nu alle remmen losgeslagen zijn. Wat men dertig à veertig jaar geleden afgedaan zou hebben als een ‘roekeloze, overbodige procedure’, wordt nu een interessante, lucratieve activiteit voor de advocaat, los van het belang van de cliënt. Zoals zo vaak zal ook hier het genuanceerde antwoord wel ergens in het midden liggen.

6 Een historische kloofgedicht

De historische evoluties die we hierboven geschetst hebben, kunnen in een ruimer Europees kader geplaatst worden. In zijn artikel over de geschiedenis van de kosteloze rechtsbijstand in Frankrijk stelt Schnapper dat er in Europa historisch gezien twee grote benaderingen zijn.⁶² Enerzijds is er het systeem zoals het in de ‘Germaanse landen’ in voege was en waarbij de overheid de kosten van het procederen door onvermogenen op zich nam. In de ‘Romaanse landen’ daarentegen werd op basis van een liefdadigheidsgedachte (*charité*) bij wijze van uitzondering aan onvermogenen een vrijstelling verleend van de kosten die

62 B. Schnapper, ‘De la charité à la solidarité: l’assistance judiciaire Française 1851-1972’, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1984, p. 105-150.

met het procederen gepaard gingen. Het is deze fundamentele dichotomie die wij terugvinden in de geschiedenis van het pro-Deosysteem in België. Zo is duidelijk dat de kosteloze procedure al vroeg, onder Nederlandse invloed, op ‘Germaanse’ leest geschoeid werd. De wetswijzigingen van 1889 en 1929 hebben deze tendens alleen maar versterkt. Concreet komt het er op neer dat de overheid al vroeg financieel tussenbeide gekomen is om de kosten van de procedure – eerst in enge, later in bredere zin – te dragen. De kosteloze rechtsbijstand bij de advocatuur echter is een typisch product van het ‘Romaanse’ systeem. Haar oorsprong ligt niet toevallig in het Franse keizerlijke decreet van 1810, dat tot heel recent de basis van het pro-Deosysteem bij de balie bleef. In tegenstelling tot de kosteloze procedure is de advocatuur (noodgedwongen?) tot heel recent dit Romaanse spoor blijven volgen, tot de overheid ook hier eindelijk schoorvoetend tussenbeide gekomen is. Vandaag kunnen wij stellen dat ook de kosteloze rechtsbijstand bij de advocatuur tot het Germaanse model gerekend kan worden en dat de fundamentele historische tweedeling tot het verleden is gaan behoren.

Eén specifiek gevolg van deze transitie is dat voor het eerst een éénheidsloket voor de minvermogende rechtzoekende mogelijk geworden is, namelijk één instantie die de onvermogenheid beoordeelt en tezelfdertijd de kosteloze procedure én de kosteloze rechtsbijstand toekent. In het verleden zijn er verschillende vergeefse pogingen geweest om de twee ‘historische bureaus’ te laten samenvallen. In 1889, bijvoorbeeld, kwam het ontwerp van de regering er de facto op neer dat het bureau voor kosteloze consultatie afgeschaft, minstens buiten spel gezet zou worden.⁶³ Het voorstel werd echter weggewimpeld door de kamercommissie onder voorzitterschap van De Sadeleer.⁶⁴ Waar het in 1889 misschien nog om een onbewuste vergetelheid ging, kwam er bij de volgende grote hervorming, in 1929, wel een ernstig voorstel tot éénheidsloket.⁶⁵ In het oorspronkelijke wetsontwerp werd namelijk het concrete idee geformuleerd om de pro Deo, zowel wat de gerechtskosten als de tussenkomst van de advocaat betrof, te laten toekennen door het bureau voor kosteloze consultatie. De tekst werd echter geamendeerd onder het voorwendsel dat de taak van de advocaat er in bestond de cliënt bij te staan in rechte en niet te oordelen over de kosteloosheid: ‘ne serait-il pas exorbitant de lui donner le pouvoir de contrainte non seulement vis-à-vis des justiciables, mais même vis-à-vis du fisc, des magistrats, des avoués et des huissiers?’⁶⁶

63 Artikel 5 van het oorspronkelijke wetsontwerp uit 1889: ‘les commissaires et le président ou le juge saisis de la requête désignent l’huissier chargé de citer la partie adverse devant eux. Cette citation se fait sans frais. Le jugement qui admet au bénéfice de la procédure gratuite est communiqué par extrait au bâtonnier de l’ordre des avocats, au président de la chambre des avoués et au syndic des huissiers du ressort, et par leurs soins sont désignés les avocats, avoués et huissiers chargés de prêter gratuitement leur ministère. S’il n’y a pas de conseil de discipline, de chambre d’avoués ou de chambre syndicale d’huissiers, cette désignation est faite par le jugement qui admet au bénéfice de la procédure gratuite’, in: *Pasinomie* 1889, p. 386.

64 Er werd gesteld dat in de praktijk de onvermogende bij zijn aanvraag tot kosteloze procedure bij het bureau voor kosteloze rechtsbijstand toch altijd al over een advocaat beschikte, die meestal aangesteld was door het bureau voor kosteloze consultatie. De originele tekst werd dan ook enkel behouden voor het (uitzonderlijke) geval dat een verzoeker bij het verschijnen voor het bureau van kosteloze rechtspleging over geen advocaat zou beschikken, *Pasinomie* 1889, p. 383.

65 Boonen, *L’aide juridique*, p. 5.

66 *Pasinomie* 1929, p. 505.

De tijd was er duidelijk niet rijp voor. Het ging om twee totaal verschillende systemen, die functioneerden volgens andere criteria én in verschillende werelden, niet in het minst qua mentaliteit. De magistratuur was gebonden door wettelijke criteria en had geen enkel materieel belang bij een al dan niet toekenning van de kosteloosheid, in tegenstelling tot de balie, die wel van een grote vrijheid genoot en een natuurlijke neiging tot geremdheid bezat bij het toekennen van de kosteloosheid. Water en vuur konden niet verzoend worden.

Door de financiële tussenkomst van de overheid zijn beide systemen naar elkaar toegegroeid. De advocatuur heeft wettelijke criteria aanvaard bij de beoordeling van de onvermogenheid en heeft nu ook niet langer enig financieel nadeel bij het toekennen van de kosteloosheid. Door deze objectivering is er niet langer een fundamentele tegenstrijdigheid tussen beide bureaus, waardoor de weg naar het eenheidsloket wijd open ligt.⁶⁷ Het definitieve einde van het historische Tweestromenland inzake *pro Deo* in België is in zicht.

67 Zie Boonen, *L'aide juridique*, p. 313-325.

IN DE SCHADUW VAN DE ADVOCATUUR

DE BELGISCHE PLEITBEZORGERS (1800-1969)

1 Inleiding

Geïnspireerd door de in 1993 verschenen studie over de geschiedenis van het Belgisch deurwaardersambt van de hand van Xavier Lesage,¹ deed ik ruim vijftien jaar geleden, in het kader van de voorbereiding van twee lezingen,² gedurende korte tijd onderzoek naar een in menig opzicht bijzondere groep van ministeriële ambtenaren, namelijk deze van de pleitbezorgers (Fr.: *avoués*). Sindsdien kreeg dit onderwerp overigens meer aandacht in rechts-historische literatuur.³ Een andere aanleiding voor het onderzoek was de vaststelling dat sinds de negentiende eeuw op geregelde tijdstippen in juridische tijdschriften, zoals *La Belgique judiciaire* (1842-1940) en *Journal des Tribunaux* (vanaf 1881/1882), gereflecteerd werd over het statuut van beroep van pleitbezorger en over een eventuele opheffing van het beroep in het kader van de hervorming van het burgerlijk procesrecht in het algemeen en in het kader van de herziening van het Wetboek van burgerlijke rechtsvordering meer in het bijzonder, een hervorming die zijn beslag krijgt met de invoering van het Gerechtelijk Wetboek in de periode 1967-1970, op het ogenblik dat de pleitbezorgers als beroepsgroep definitief uit de coulissen van het gerechtelijk apparaat verdwijnen.⁴ In dezelfde periode werd ook in Frankrijk het beroep van pleitbezorger gedeeltelijk opgeheven. De Franse wet van 31 december 1971 schafte het beroep af bij de ‘tribunaux de grande instance’; enkel de pleitbezorgers bij de hoven van beroep bleven gehandhaafd.

Ik heb me voorgenomen om in deze bijdrage een drietal onderwerpen en vraagstellingen te behandelen. Ik wil vooreerst ingaan op de evolutie van het statuut van de pleitbe-

¹ X. Lesage, *Den duerwaerder. Geschiedenis van het gerechtsdeurwaardersambt*. Kapellen 1993.

² De eerste lezing werd gehouden op 18 maart 1995 op uitnodiging van de Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, de tweede op 26 mei 2001 op het jaarlijks colloquium van de *Société d'histoire du droit et des institutions des pays flamands, picards et wallons*, georganiseerd rond het thema ‘Les acteurs de la justice: magistrats, ministère public, avocats, huissiers et greffiers’.

³ Zie de Bijlage voor een overzicht van recente en oudere literatuur.

⁴ Wet van 10 oktober 1967 houdende het Gerechtelijk wetboek, eerste artikel ‘Gerechtelijk wetboek’: artikel twee, ‘Opheffingsbepalingen’, Titel I ‘Bepalingen betreffende de rechterlijke organisatie’, Hoofdstuk III ‘Bepalingen betreffende de ministeriële ambtenaren’, meer bepaald art. 3, houdende een lijst van opgeheven wetten en besluiten, en vooral artikel drie ‘Wijzigingsbepalingen’, Titel I ‘Bepalingen betreffende de rechterlijke organisatie’, Hoofdstuk III ‘Bepalingen betreffende de ministeriële ambtenaren’, art. 9 luidende: ‘Het ambt van pleitbezorger wordt afgeschaft, onverminderd de bepalingen die de bediening van de advocaten bij het Hof van Cassatie regelen. De Koning kan iedere pleitbezorger die op de dag van de inwerkingtreding van deze wet in dienst is, machtigen om de eretitel van zijn ambt te voeren’ (‘Gerechtelijk wetboek’, in: *Lex Belgica*, Heule, 1970). De inwerkingtreding van de verschillende bepalingen, houdende de opheffing van het statuut van pleitbezorgers, geschiedde in verschillende fasen. Belangrijke data zijn respectievelijk (afhankelijk van het voorwerp): 1 november 1968 en 1 januari 1969.

zorger, dat wil zeggen zijn wettelijke bevoegdheden en taken binnen de gerechtelijke wereld. In tweede instantie komen de aspecten van de professionalisering van het beroep aan bod: Hoe zag de pleitbezorger zijn rol en functie? Hoe zag hij de relatie met de advocatuur en met het cliënteel? Hoe was zijn bezoldiging geregeld? Welk was het sociaal profiel van de pleitbezorger? enz. Ten derde, en ten laatste, wil ik focussen op het discours dat in de negentiende eeuw gevoerd werd rond de opheffing van het beroep. Naast de normerende teksten en rechtspraak raadpleegde ik vooral bijdragen in rechtskundige verzamelwerken en juridische tijdschriften, de parlementaire handelingen en een deel van het archief van het algemeen secretariaat van het ministerie van Justitie, bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel.⁵ Ik raadpleegde geen archief van de Kamers van pleitbezorgers, om de eenvoudige reden dat er van deze publiekrechtelijke organen nauwelijks archieven bewaard zijn gebleven, laat staan dat deze archieven op systematische wijze aan een archiefdienst werden overgedragen, op enkele notulenregisters en kopieboeken van uitgaande briefwisseling na die samen met rechtbankarchief bewaard zijn gebleven.⁶ Dat archiveren nooit aandacht hebben gehad voor deze archiefvormer en voor de archiefproductie van de Kamers van pleitbezorgers is heel verwonderlijk, vermits deze organen publieke instellingen waren en met name de processen-verbaal van de beraadslaging van deze Kamers in de rechtsleer als authentieke akten werden beschouwd.⁷

2 Het statuut van pleitbezorger

De pleitbezorger was een ministerieel ambtenaar, door de Koning voor de dienst der rechtsbedeling aangesteld, doch niet door de staat bezoldigd. Alhoewel de term ‘pleitbezorger’ volledig uit de rechtspraktijk verdwenen is, wordt die in het dagelijks taalgebruik in figuurlijke zin veel gebruikt. Met pleitbezorger duidt men iemand aan die iets voorstaat, die iets verdedigt. Tijdens het ancien régime was de procesvoering in handen van de procureurs. Kort na de Franse Revolutie verving de wet van 16-24 augustus 1790 de notie van ‘procureurs’ door die van ‘avoués’; dit was de naam gedragen door de vertegenwoordigers van kloosters sinds de vroege Middeleeuwen.⁸

De voorwaarden om tot het beroep van pleitbezorger te worden toegelaten werden vastgelegd in de wet van 29 januari – 1 februari 1791. Artikel 3 van de wet schreef voor dat er bij de rechtbanken zouden worden aangesteld: ‘... des officiers ministériels ou avoués, dont

5 R. Boumans, *Ministerie van Justitie. Algemeen secretariaat. 2de afdeling* (toegang in beperkte oplage – toegang I 130; Brussel 1960), p. 111-114 (‘pleitbezorgers’). Het archief bevat naast de zgn. ‘benoemingsdossiers’ ook stukken met betrekking tot klachten in verband met de vaststelling van het aantal pleitbezorgers en over hun bevoegdheden, naamlijsten, enz.

6 Het gaat meer bepaald over het archief van de Kamer van pleitbezorgers van het arrondissement Kortrijk voor de periode 1813-1968, bewaard door het Rijksarchief te Beveren.

7 ‘Avoué’, in: *Répertoire pratique du droit belge* (RPDB), I, 1949, p. 623, nrs. 240-241.

8 Over procureurs en ‘avoués’ vóór het einde van de 18e eeuw bestaat een uitgebreide literatuur. Zie het laatste gedeelte van de Bijlage.

la fonction sera exclusivement de représenter les parties, d'être chargés et responsables des pièces et titres des parties et de faire les actes de forme pour la régularité de la procédure, et de mettre l'affaire en état'.

Enkele jaren later, namelijk bij het decreet van 3 brumaire an II (24 oktober 1793), werden de regels van burgerlijke procesvoering dermate sterk vereenvoudigd dat het beroep niet meer nodig was en zonder meer werd afgeschaft.⁹ Artikel 12 van het decreet van 3 brumaire jaar II legde de leiding van het proces in handen van de zogenaamde *défenseurs officieux*.¹⁰ Na de verovering van de 'Belgische provincies', in oktober 1795, ondergingen de verenigde departementen de Franse wetgeving. Bij de grondige hervorming van het gerechtelijk apparaat ten tijde van het Consulaat – decreet van 27 ventôse jaar VIII (18 maart 1800) – werd de functie van pleitbezorger in ere hersteld.¹¹ De Franse wetgever had blijkbaar ingezien dat de vernieuwing van de hoven en rechtbanken moest gedragen worden door een korps van bekwame en vooral controleerbare ambtenaren die optraden als bemiddelaar tussen de rechtzoekende en de rechtbank. Het beroep van advocaat was op dat ogenblik reeds sinds september 1790 afgeschaft en het zou tot 1810 duren alvorens de advocaten terug werden toegelaten.

De wet van 27 ventôse jaar VIII vormde dus de wettelijke basis voor het instituut van de pleitbezorger in België in de negentiende en twintigste eeuw. Artikel 93 van de wet voorzorg in de aanstelling, bij de rechtbank van cassatie (*Tribunal de cassation*), bij elke rechtbank van beroep (*tribunal d'appel*), alsook bij alle criminele rechtbanken en rechtbanken van eerste aanleg, van pleitbezorgers, waarvan het aantal door de regering zou worden bepaald na het advies van de rechtscolleges. De pleitbezorgers waren enkel bevoegd 'de prendre des conclusions' voor het rechtscollege waarvoor ze werden benoemd (art. 94). Op 18 fructidor jaar VIII (5 september 1800) werden de toelatingsvoorwaarden van 1791 tijdelijk in ere hersteld. Pleitbezorgers werden benoemd door de eerste Consul op voordracht van het rechtscollege waarbij ze geaffecteerd werden. Hun ambtskledij was net zoals voor de magistraten het geval was, door de wetgever voorgeschreven.¹² Een besluit van de consuls van 13 frimaire jaar IX (4 december 1800) richtte bij de rechtbank van cassatie en bij iedere rechtbank in hoger beroep en van eerste aanleg een Kamer van pleitbezorgers op, bestaande uit een aantal pleitbezorgers die door hun beroepsgenoten werden verkozen. De Kamer van pleitbezorgers zag onder meer toe op de naleving van de deontologische regels.

Leden van de rechtbank of parketmagistraten konden sinds de wet van 22 ventôse jaar XII (13 maart 1804) door pleitbezorgers worden vervangen (art. 27 en 30). Dit prerogatief

9 'Décret qui détermine une nouvelle forme pour l'instruction des affaires devant les tribunaux et supprime les fonctions de l'avoué', in: *Pasinomie*, V, 1834, p. 522-524.

10 J. Raynal, *L'organisation de la justice civile par l'Assemblée Nationale Constitutionnelle. Thèse Université de Montpellier. Faculté de Droit (Montpellier 1941)*, p. 155-159 ('Les hommes de loi: avoués et défenseurs officieux').

11 J. Bourdon, *La législation du Consulat et de l'Empire. I. La réforme judiciaire de l'an VIII (Rodez 1942)*, p. 437-453.

12 Het kostuum van de pleitbezorger bestond uit 'une toge de laine noire à manches larges; toque noire; cravate pareille à celle des juges; cheveux longs ou ronds' (Besluit van 2 nivôse jaar XI, art. 6; decreet van 30 maart 1818, art. 105 en decreet van 2 januari 1812, art. 12).

bleef in voege tot de invoering van een nieuw systeem voor de recrutering van de magistratuur, ingevoerd door de Belgische organieke wet op de gerechtelijke organisatie van 18 juni 1869.¹³ Na tien jaar dienst konden de pleitbezorgers, zelfs zonder houder te zijn van een diploma van licentiaat in de rechten, de functie van rechter, commissaris van de regering (de voorloper van de procureur des Konings) of substituut ambiëren (wet van 22 ventôse jaar XII, art. 27). Ook dit prerogatief werd pas in 1869 afgeschaft. Op grond van artikel 207 van voornoemde wet van 1869 kon een pleitbezorger tijdelijk een griffier vervangen, evenwel onder bepaalde voorwaarden.

Toen de Franse wetgever het onderwijs in de rechten organiseerde, werd voorzien in een bijzondere opleiding voor pleitbezorgers (wet van 22 ventôse jaar XII), die wellicht beperkt bleef tot 'un cours de législation criminelle, procédure civile et criminelle'. Dit onderricht voor pleitbezorgers kwam met de reorganisatie van het universitair onderwijs door Willem I in 1816 op de helling te staan, maar werd na de Belgische omwenteling terug ingevoerd.

Na de Belgische revolutie (1830) werd het regime van de wet van 27 ventôse jaar VIII (art. 95 en 96) bevestigd door de organieke wet op de gerechtelijke organisatie van 4 augustus 1832 (art. 60) en door het Koninklijk Besluit van 8 februari 1833, dat de benoemingsprocedure van pleitbezorgers regelde.¹⁴ Kandidaatstelling diende te gebeuren door een verzoekschrift te richten aan de Koning, die de benoeming bekrachtigde.¹⁵ Deze laatste won via de minister van Justitie advies in bij het parket gevoegd bij het rechtscollege waar voor een vacante betrekking werd gepostuleerd. Het hof of de rechtbank kwam hiervoor in algemene vergadering samen. Het verzoekschrift moest vergezeld zijn van een uittreksel uit de geboorteakte (waaruit bleek dat de kandidaat Belg was van geboorte) en van andere nuttige stukken zoals een getuigschrift waaruit bleek dat betrokkene aan de wetten op dienstplicht had voldaan (decreet van 17 thermidor jaar XII (5 augustus 1804)), een attest van goed zedelijk gedrag afgeleverd door de Kamer van pleitbezorgers (besluit van de consul van 13 frimaire jaar IX (4 december 1800), art. 2) en een bekwaamheidsgetuigschrift betreffende studies in de rechten ('certificat de capacité en droit').¹⁶ Als overgangsmaatregel werd bij artikel 26 van voornoemde wet van het jaar XII, en dit tot 1 vendémiaire jaar XVII, in de plaats van dit getuigschrift ook een vijf jaar durende opleiding bij een gevestigd pleit-

13 Art. 204 en 205 van de Wet van 18 juni 1869 voorzagen slechts in de vervanging van rechters van eerste aanleg en voor zover de betrokkene houder was van een diploma van doctor in de rechten. De vervanging van een magistraat van het Openbaar Ministerie door een pleitbezorger was vanaf 1869 uitgesloten.

14 'Arrêté concernant les requêtes en obtention d'une place d'officier ministériel près les cours et tribunaux', in: Pasinomie, 3de reeks, III, 1833, p. 17. Zie ook F. Hachez, *Des conditions d'admissibilité aux fonctions d'avoué et d'huissier en Belgique*. Brussel 1848: 19 p.; uittreksel uit *Journal de procédure*, I, *passim*. De politieke context in verband met het tot stand komen van dit besluit werd beschreven door J.-P. Nandrin, 'Les nominations judiciaires de 1832. Enjeux constitutionnels et politiques et légitimation du nouvel État belge', in: P. Lenders (red.), *Het politiek personeel. Le personnel politique (1870-1930)* (Kortrijk-Heule 1993), p. 41-69.

15 Zie b.v. het KB van 8 februari 1833 betreffende de verzoekschriften voor het verkrijgen van een bediening van ministerieel ambtenaar bij de hoven en rechtbanken en het KB van 20 maart 1834 'concernant la présentation et la nomination aux places d'officiers ministériels près la Cour de cassation'. Een uittreksel van het door de Koning ondertekend besluit verscheen in de *Moniteur belge*.

16 Wet van 22 ventôse jaar XII, art. 5, 12 en 26.

Het 'tableau' van de pleitbezorgers in het arrondissement Tournai in 1946-1947. Van de vier pleitbezorgers waren er drie tevens advocaat (zie p. 275).

AVOCATS HONORAIRES

WIBAULT Edmond, rue Saint-Martin. - DIEQUESNE WATTELET de la VINELLE Gabriel, rue Saint-Martin.
 VANDERBORCHT Vicini, rue Saint-Paul. - GRANDMOULIN Eugène, boulevard du Roi Albert. - DECLEVES Philippe, Lesclapart.
 JAOCY Paul, Sclapart. - LEBLEVE Charles, rue d'Epigny. - JACMIN Fernand, Tancq. - MALLIE Louis, rue de Chausage, Tournai.

MORTS POUR LA PATRIE

GHYSBINCX Henri, le 30 décembre 1914.
 BURTON Charles, le 21 mai 1940.
 DE RICK Jean, le 11 mai 1940.
 GANVET Georges, le 15 octobre 1941.

Conseil de l'Ordre : MM^{rs} Charles VANDEVELDE, Raffinésier, Edouard CARTON, Etienne DE RICK, Jacques CARBONNELLE, Georges WIBAULT, Arthur GRABEELS, Achille GOSSSELIN.

**TABLEAU
DES
AVOUÉS**

exerçant près le Tribunal de 1re instance de Tournai

Année judiciaire 1946-1947

Avocats-avoués

Numéro d'ordre	NOMS	PRÉNOMS	ADRESSES	Date de la prestation du serment d'avocat	Date de la constitution d'avoué
1	DU BIEZ	Henri	avenue Leray, 21	Bruxelles, 29 Novembre 1890	5 Mai 1893
2	HURDEBISE	Gaillaume	rue de la Justice, 26	Léopold, 6 Avril 1892	2 Mars 1900
3	GOBLET	Edmond	boulevard Laitings, 19	Bruxelles, 7 Janvier 1901	16 Avril 1906

Avoué

CORNEZ	Maurice	rue des Flandres, 5	18 septembre 1946
--------	---------	---------------------	-------------------

Chambre de discipline :

Président : Mr Henri DUBIEZ.
 Syndic : Mr Gaillaume HURDEBISE.
 Secrétaire-Trésorier : Mr Maurice CORNEZ.
 Rapporteur : Mr Edmond GOBLET.

bezorger ('la cléricature') aanvaard. Voor de pleitbezorgers bij de hoven van beroep was een minimale leeftijdsgrens van 25 jaar vereist (Decreet van 6 juli 1810, art. 115); voor de pleitbezorgers van eerste aanleg werd door de wetgever geen leeftijdsgrens voorzien. In de praktijk moesten de kandidaten de volle leeftijd van 21 jaar bereikt hebben. Voor de pleitbezorgers van de hoven werd vanaf 1810 een stageperiode van vijf jaar geëist (decreet van 6 juli 1810, art. 115). Na de benoeming werd de eedaflegging van de pleitbezorger gevorderd door het O.M. voor de eerste kamer van het hof of de rechtbank.¹⁷ De eed werd in publieke zitting afgelegd en had zowel een professionele als een politieke betekenis. De 'politieke eed' ('Je jure fidélité au Roi, obéissance à la Constitution et aux lois du peuple belge') werd voorgeschreven door artikel 2 van het decreet van het Nationaal Congres van 20 juli 1831

¹⁷ De tekst van de eed was dezelfde als die van de advocaten (wet van 22 ventôse jaar XII (13 maart 1804), art. 31). Vanaf 1894 kon de eed ook in het Nederlands worden afgelegd (wet van 30 juli 1894, art. 1 en KB van 18 september 1894).

en opgelegd aan alle ambtenaren. De beroepseed was dezelfde als deze opgelegd aan kandidaat-advocaten; de tekst werd voorgeschreven door artikel 31 van de wet van 22 ventôse jaar XII. Op het einde van de negentiende eeuw werd de Nederlandse tekst van de eed van pleitbezorgers vastgelegd.¹⁸

Een decreet van 1812 verleende de pleitbezorgers van de rechtbanken van eerste aanleg buiten de arrondissementen waar de zetel van een hof van beroep of van een hof van assisen gevestigd was, de bevoegdheid om alle zaken te pleiten. Een wet van 10 januari 1891 betreffende de pleidooien in de rechtbanken van eerste aanleg zal de voorwaarden voor cumulatie van het beroep van pleitbezorger en advocaat echter verscherpen (zie verder).¹⁹

In 1814, tijdens de bezetting door de geallieerde legers, leek het er even op dat de pleitbezorgers bij hun aanstelling niet langer een waarborgsom ('cautionnement') zouden moeten betalen zoals voorgeschreven door diverse Franse wetten²⁰, maar na de afschaffing van de borgsom door notarissen te betalen (besluit van 19 juni 1816), werd ook de pleitbezorger van de betaling ervan vrijgesteld.²¹ Ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onder Koning Willem I werd het getuigschrift niet langer afgeleverd (voorzien door art. 26 van de wet van 22 ventôse jaar XII)²² en werden de bijzondere leergangen die kandidaat-pleitbezorgers aan de rechtsfaculteiten moesten volgen, niet langer georganiseerd. Minister Van Maanen van Justitie eiste voortaan uitsluitend een gemotiveerd advies van de magistratuur van het rechtscollege waarbij gekandideerd werd 'et ce spécialement à l'effet de s'assurer de la capacité de l'aspirant dans la pratique du droit actuel'. Op 27 oktober 1819 liet dezelfde minister aan de procureurs-generaal te Brussel en Luik weten dat de kandidaat-pleitbezorgers voortaan de landstaal moesten kennen, d.w.z. het Nederlands.²³

3 'Postuler et conclure'

De pleitbezorger beschikte over een door de wet gewaarborgd monopolie. Hij vertegenwoordigde de partijen voor de hoven van beroep en de burgerlijke rechtbanken. Pleitbezorgers bestonden niet bij de rechtbanken van koophandel, noch bij de vredegerichten, evenmin bij de werkrechtshraden.²⁴ Hij behandelde de zaak, d.w.z. dat hij alle akten 'doet' die de zaak vergt ('postuler') en dat hij besluiten neemt ('conclure'), dit wil zeggen dat hij

18 KB van 18 september 1894, in uitvoering van de wet van 30 juli 1894, art. 1.

19 In de rechtbanken bestaande uit een of twee kamers of bestaande uit meer kamers, maar waar geen rechtbank van koophandel of geen tuchtraad van advocaten was gevestigd, of die zitting hield op een plaats waar een hof van beroep of hof van assisen zetelde, werden advocaten benoemd tot pleitbezorgers. Ze mochten alle zaken pleiten waarin ze optraden, maar geen andere; ook mochten ze niet voor andere rechtbanken pleiten.

20 Onder andere door de wetten van 7 en 27 ventôse jaar VIII, 28 floréal jaar X en 25 ventôse jaar XI.

21 Zie hierover 'Avoué', in: RPDB, I, 1949, p. 605, nr. 19.

22 Besluit van 25 september 1816.

23 *Recueil des circulaires émanées du Ministre de la Justice* (voortaan: *Recueil*), 2de reeks (1814-1830), p. 169-170, 206.

24 Elke burger kon voor de rechter persoonlijk verschijnen of zich laten bijstaan door om het even welke gezagsdrager (art. 9 en 415 van het Wetboek van Burgerlijke rechtsvordering; art. 26 van de wet van 9 juli 1926).

in de handen van de rechter de eisen van de partijen neerlegt ('le droit de postuler et de prendre des conclusions'). Het werkwoord 'postuleren' (Lat.: *postulare*) betekent letterlijk vragen, verzoeken, in een zaak optreden.²⁵ Het verzoekrecht is volgens het besluit van de consuls van 18 fructidor jaar VIII: 'le droit d'instruire les affaires et de les présenter aux tribunaux pour être jugées suivant les formes établies par les lois et réglemens'.

De pleitbezorger mocht enkel voor de zaken waarin hij optrad, de tussengeschillen die 'in 't kort behandeld werden' (summiere rechtspleging) en de tussengeschillen betreffende de rechtspleging pleiten (art. 2 van het decreet van 2 juli 1812; art. 1 van de wet van 10 januari 1891). In de rechtspraktijk van de negentiende eeuw was het de pleitbezorger die de zaak inleidde (de instructie), die het verzoekschrift van de rechtzoekende bij de rechtbank indiende, die de conclusies in een burgerlijk geding neerlegde, die de kwaliteiten van de vonnissen opstelde, die toezag op de termijnen in tientallen procedures (rangregelingen, gedwongen onteigening, enz.), enz. In burgerlijke zaken pleitte de pleitbezorger slechts in uitzonderlijke gevallen. Er kunnen evenwel drie wetgevende regimes onderscheiden worden: deze van de wet van het jaar XII (1804), deze van het decreet van 1812 en deze van de wet van 1891.

De oude dualiteit tussen de beroepen van pleitbezorger en advocaat was opnieuw aan de orde toen de balies officieel in ere werden hersteld, aanvankelijk naar aanleiding van de wet van 22 ventôse an XII (13 maart 1804) die in zijn artikel 32 aan de pleitbezorgers-licentiaten in de rechten de mogelijkheid bood om te pleiten in zaken waarin zij postuleerden 'plaider et écrire [...] concurremment et contradictoirement avec les avocats', terwijl de pleitbezorgers die geen houder waren van een licentiaatsdiploma van de rechtbank een bijzondere toestemming konden bekomen om te mogen pleiten 'en cas d'absence ou refus des avocats de plaider'. Onder het regime van het decreet van 14 december 1810 (art. 18), dat het principe van de onverenigbaarheid van het beroep van pleitbezorger en advocaat instelde, bleef het pleiten door pleitbezorgers in een aantal gevallen mogelijk.

Het decreet van 2 juli 1812 stipuleerde dat in steden waar de zetel van hoven van beroep of hoven van assisen waren gevestigd, alsook in provinciehoofdplaatsen, pleitbezorgers enkel summiere zaken en procedurekwesties mochten pleiten.²⁶ De steden waar de pleidooien in gewone rechtszaken exclusief voorbehouden waren voor advocaten, waren bijgevolg de negen provinciehoofdplaatsen en de stad Tongeren, waar de zetel van het hof van assisen van Limburg was gevestigd (art. 1-3 van het decreet van 1812). Het recht dat aan pleitbezorgers (licentiaat in de rechten of niet) werd verleend om te pleiten in de rechtbanken van de andere – kleinere – steden, hield verband met de vrees voor negatieve gevolgen van een tekort aan advocaten.²⁷

25 Cf. de naam van de Engelse pleitbezorgers: *solicitors*.

26 'Décret sur la plaidoirie dans les cours impériales et dans les tribunaux de première instance', in: *Pasinomie*, 1ste reeks, XVI, 1837, p. 157-158.

27 A. Loslever, 'Rapport fait à la Chambre des représentants [séance du 7 mars 1890] au nom de la commission', in: *Pasinomie* 1891, p. 20, kol. 2. Zie ook de memorie van toelichting en de tekst van het wetsontwerp in: *Documents parlementaires. Chambre*, zitting 1889-1890, 16 janvier 1890, p. 68-69.

Pleitbezorgers veroorloofden zich meer dan eens te pleiten in andere rechtbanken dan deze waarvoor ze formeel waren aangesteld of misbruikten de titel van ‘avocat-avoué’ die hun niet toekwam. Deze houding leidde soms tot spanningen tussen de pleitbezorgers onderling of met het Openbaar Ministerie en de stafhouder van de orde van advocaten.²⁸ Zo besloot de tuchtraad van de balie van Verviers op 19 novembre 1887:

les avoués qui se qualifient avocats-avoués seront invités à faire connaître au conseil de discipline, avant le 1er janvier 1888, s’ils veulent quitter leur état et se faire inscrire au barreau. Ceux qui n’auront pas signifié leur volonté dans ce délai seront présumés vouloir rester avoués et devront s’abstenir désormais de porter le titre et le costume d’avocat.²⁹

De advocaten-pleitbezorgers lieten in een brochure die ze als antwoord lieten verschijnen, weten dat de titel van advocaat onuitwisbaar (‘indélébile’) was en herinnerden eraan dat het decreet van 1810 duidelijk voorschreef dat de beroepen van advocaat en pleitbezorger onverenigbaar waren, maar niet de titels en, aangezien zij het recht hadden de titel van advocaat te voeren, zij eveneens gemachtigd waren het kostuum te dragen.³⁰

Op het einde van de negentiende eeuw pleitte de pleitbezorger (in burgerlijke zaken) volgens de bepalingen van de wet van 10 janvier 1891, ‘qui règle les plaidoiries ainsi que la position des avocats-avoués dans les tribunaux de première instance’.³¹ Deze wet schroefde het pleitrecht van pleitbezorgers sterk terug, onder meer door de opheffing van artikel 3 van het decreet van 1812 (art. 4).³² In rechtbanken van eerste aanleg samengesteld uit meer dan twee kamers en in deze voorzien van slechts twee kamers maar in een rechtsgebied waar een rechtbank van koophandel en een tuchtraad van de Orde van Advocaten gevestigd waren, evenals in rechtbanken die zetelden in provinciehoofdplaatsen waar een hof was gevestigd, waren de pleitbezorgers enkel gemachtigd summiere en procedurele zaken te pleiten (art. 1, § 1 van de wet van 1891).³³ In de overige rechtbanken van eerste aanleg mochten pleitbezorgers alle soorten zaken pleiten, en zij die vóór hun benoeming houder waren van een graad van doctor in de rechten en eerder waren toegelaten tot het afleggen van de eed van advocaat, mochten voortaan de eretitel van advocaat-pleitbezorger voeren (art. 1, § 2).³⁴ Door de invoering van deze bepaling erkende de wetgever impliciet de onmogelijkheid om het gebruik van de titel van ‘avocat-avoué’ te voeren in plaatsen waar een tuchtraad actief was waaraan de advocaten onderworpen waren zoals bijvoorbeeld in Charleroi, Leuven en Verviers. De wet

28 Zie b.v. *La Belgique judiciaire* 1873, kol. 447-448.

29 G. Demaret, ‘Les avocats-avoués’, in: *Revue de droit belge*, I, 1887, p. 345, n. 1.

30 Zie de rechtvaardiging van de beslissing van de tuchtraad door advocaat A. Deberty, *Des avocats-avoués*, Verviers, 1888, 24 p.

31 Braas, *Précis*, p. 147-150.

32 In Frankrijk werd het pleitrecht aan pleitbezorgers verleend reeds in 1822 in hoge mate opgeheven (*Pasinomie*, 1891, p. 21, noot 2). Volgens de memorie van toelichting bij de wet van 1891, voorgesteld door minister van Justitie Jules le Jeune lagen overwegingen van publieke orde aan de basis van de wijziging van het decreet van 1812 (*Pasinomie* 1891, p. 19, kol. 2).

33 De zgn. ‘matières sommaires’ werden in 1936 afgeschaft (*Belgisch Staatsblad* (BS) 7 april 1936).

34 Dit werd in de 19de eeuw niet aanvaard. Zie in dit verband de omzendbrief van Minister J. le Jeune van 20 février 1888: ‘Certains avoués se croient autorisés à prendre le titre d’avocat-avoué et à porter la chausse. C’est là un usage abusif qu’aucune raison de justice et qui ne peut être toléré même à l’égard des avoués qui seraient docteurs en droit et qui auraient exercé la profession d’avocat avant d’être nommés avoués’ (*Recueil*, 1888, p. 326).

moest ook een einde maken aan een reeks conflicten die tijdens de jaren 1870 en 1880 in verschillende rechtsgebieden de relaties tussen advocaten en pleitbezorgers danig verzuurden.

Door het Koninklijk Besluit nr. 110 van 27 februari 1935 betreffende de pleidoorien, uitgevaardigd in uitvoering van de volmachtwetten van 31 juli en 7 december 1934 (die aan de regering toelieten wijzigingen aan te brengen in de wettelijke bepalingen betreffende de rechterlijke orde en de procedure), werden pleitbezorgers, die houder waren van een graad van doctor in de rechten (de 'avoués-docteurs en droit') gemachtigd om zich in te schrijven op de tabel ('het tableau') van de advocaten van het arrondissement. Met deze maatregel wenste de wetgever de proceskosten te verminderen.³⁵ Deze maatregel was begrijpelijk, gelet op de economische crisis die ook de gerechtelijke wereld niet onberoerd liet: de regering nam toen alle mogelijke maatregelen om de kosten in verband met de rechtsbedeling in burgerlijke zaken te verminderen.³⁶ Sinds 1935 konden de pleitbezorgers bijgevolg een dubbel beroep uitoefenen. Zij waren als pleitbezorger verbonden aan een rechtbank waarbij ze door de regering waren aangesteld, maar zij konden zich eveneens inschrijven bij de Orde van advocaten en pleiten bij alle rechtbanken van het land. De onverenigbaarheid, voorzien door artikel 18, 3° van het decreet van 14 december 1810³⁷ werd enkel opgeheven voor de doctores die het beroep uitoefenden bij kleine rechtbanken van eerste aanleg. De cumulatie was bijgevolg niet toegelaten voor pleitbezorgers aangesteld bij de rechtbanken voorzien in artikel 1, § 1 van de wet van 10 januari 1891.

In strafzaken was het recht om een verdediging te voeren in een geding volgens de bepalingen van het Wetboek van Strafvordering veel ruimer.³⁸ De pleitbezorgers konden de partijen in strafzaken vertegenwoordigen indien de persoonlijke verschijning niet door het Wetboek van Strafvordering voorgeschreven was (art. 185, 204 et 417).³⁹ Verschillende rechtscolleges beslisten echter, sinds het midden van de negentiende eeuw dat een burgerlijke partij, bij een strafzaak, niet door een pleitbezorger kon worden bijgestaan.⁴⁰

De functie van pleitbezorger was onverenigbaar met een reeks van administratieve en gerechtelijke functies, zoals door de wet voorgeschreven, bijvoorbeeld met deze van vrede-rechter, rechten van eerste aanleg of raadsheer bij het hof van beroep, met deze van lid van het Openbaar Ministerie,⁴¹ alsook met verschillende andere beroepen zoals dat van advocaat (decreet van 14 december 1810, art. 18),⁴² griffier van het vredegerecht of van de recht-

35 Zie het verslag aan de Koning dat aan het KB van 27 février 1935 voorafgaat (BS 1 maart 1935, p. 185).

36 Victor, 'Vraagstuk', kol. 611.

37 'Les incompatibilités de la profession d'avocat', in: *Revue de droit belge*, I (1886-1890), p. 699.

38 Art. 64 en 182 Sv. (rechtstreekse dagvaarding).

39 Crossée, 'De l'emploi du ministère des avoués devant la juridiction correctionnelle', in: *Jurisprudence des tribunaux*, III, 1854-1855, kol. 759.

40 Arrest van het Hof van beroep te Gent, 28 februari 1849 (*Pasicrisie*).

41 Wet van 6-27 maart 1791, art. 1 en 27.

42 Het decreet van 1810 bevatte echter geen bepalingen omtrent de onverenigbaarheid van de 'titels'. Doctors in de rechten, die benoemd werden tot pleitbezorger aan een rechtscollege buiten de provinciehoofdplaats, mochten pleiten zonder aan de balie te zijn ingeschreven. In het arrondissement Verviers (provincie Luik) vond men dat men beide titels wel mocht gebruiken ('avocat-avoué') en het kostuum van advocaat mocht dragen. Sommige balies hebben dit betwist. De minister van Justitie won hierover in 1888 advies in bij de procureurs-generaal (*Journal des Tribunaux* 1888, kol. 63-64). In datzelfde jaar

bank van eerste aanleg (decreet van 26 mei-1 juni 1793),⁴³ notaris (wet van 25 ventôse jaar XI, art. 7),⁴⁴ deurwaarder (wet van 18 thermidor jaar XI)⁴⁵ en politiecommissaris.⁴⁶

Geen enkele wettekst vermeldde het geslacht van de kandidaat-pleitbezorger. We kunnen bijgevolg veronderstellen dat vrouwen tot het beroep werden toegelaten, maar in de praktijk was dit evenwel niet het geval, tenminste niet vóór de Tweede Wereldoorlog. De wet van 1 februari 1947⁴⁷ verleende de vrouw uitdrukkelijk toegang tot het beroep van pleitbezorger.

Een niet onbelangrijk aspect van het statuut van de pleitbezorger had betrekking op zijn bezoldiging en vergoedingen.⁴⁸ Pleitbezorgers genoten voor alle zaken waarin ze optraden een vergoeding, zoals vastgelegd door de decreten van 16 février 1807.⁴⁹ Een wet van 5 maart 1849 liet de regering tot de modaliteiten van betaling van de kosten en de vergoeding van uitgaven in burgerlijke zaken bij Koninklijk Besluit te regelen en bracht de nodige wijzigingen aan aan het reglementair kader van 1807. Het volstaat hier te verwijzen naar Koninklijke Besluiten van 27 januari 1911,⁵⁰ 19 november 1911, 27 maart 1924,⁵¹ 7 september 1928 en 24 mei 1933.⁵² Net zoals de deurwaarders en notarissen, genoot de pleitbezorger dus geen wedde.⁵³ Indien de pleitbezorger krachtens de wet gemachtigd was te pleiten en hij in een zelfde zaak ook optrad als advocaat (zie hoger), had hij naast de emolumenten ook recht op een honorarium (organiek decreet op de advocatuur van 14 december 1810).

4 Het aantal pleitbezorgers

Een pleitbezorger kon niet aan meerdere rechtscolleges verbonden zijn. Het aantal pleitbezorgers bij de respectieve hoven en rechtbanken werd niet door de wetgever maar door de uitvoerende macht bepaald volgens de noden van de dienst en op advies van de respectieve hoven en rechtbanken, en dit in uitvoering van de opeenvolgende wetten betreffende de gerechtelijke organisatie.⁵⁴ De wet van 1832 stipuleerde expliciet in zijn artikel 60 dat

ontving de minister een klacht van een advocaat-pleitbezorger (*Journal des Tribunaux* 1888, kol. 445-448) die zich bekloeg over het groot aantal voor het arrondissement voorziene pleitbezorgers (het KB van 16 mei 1839 voorzag in de aanstelling van 24 pleitbezorgers en dit voor een rechtbank van '2de categorie en met 2 burgerlijke kamers'), terwijl er bij de rechtbank te Brussel (rechtbank van 1ste categorie met 7 kamers), slechts 20 pleitbezorgers mochten aangesteld worden. Deze situatie veroorzaakte volgens de klager de het tekort aan advocaten, vermits het beroep van pleitbezorgers lonender was.

43 Wet van 6-27 maart 1791, art. 5; decreet van 26 mei-1 juni 1793.

44 Zie onder meer de wet van 25 ventôse an XI, art. 7.

45 Wet van 18 thermidor jaar XI.

46 Decreet van 1-8 juni 1792.

47 BS 2 maart 1947.

48 Braas, *Précis*, p. 146-147; X. Lelièvre, 'Des honoraires des avoués dans les offices sommaires (consultation du Barreau de Namur)', in: *La Belgique judiciaire*, II, 1843-1844, kol. 1313.

49 'Titre II. Des avoués de première instance' (art. 67 e.v.), in: *Pasinomie*, XIV, 1836, p. 73-101.

50 'Arrêté pris en exécution de la loi du 22 juillet 1893, portant réglementation du tarif des droits et honoraires des avoués en matière de l'expropriation pour cause d'utilité public', in *Moniteur belge*, 26 juli 1893.

51 *Recueil*, 1924, p. 130-159.

52 Uitgevaardigd krachtens de wet van 16 juni 1919.

53 G. Martyn, 'Evoluties', p. 228

54 Rechtsgrond: wet van 27 ventôse jaar VIII, art. 93, decreet van 6 juli 1810, art. 114 en de eerste Belgische organieke wet

indien er redenen waren om het aantal pleitbezorgers te verminderen, deze vermindering enkel kon geschieden door ontslag, afzetting of overlijden.

Het aantal pleitbezorgers werd in 1832 vastgelegd op 20 voor de hoven te Brussel en te Luik (voor beiden: Koninklijk Besluit van 22 december 1832)⁵⁵ en op 12 voor het hof te Gent (Koninklijk Besluit van 17 november 1832). De rechtbanken van eerste aanleg werden voor wat het aantal pleitbezorgers betreft in vier categorieën onderverdeeld: 20 pleitbezorgers voor de rechtbanken van Brussel, Gent en Luik en vervolgens drie categorieën rechtbanken waaraan respectievelijk maximaal 18, 12 en 8 pleitbezorgers verbonden waren. Op een totaal van 29 gerechtelijke arrondissementen bedroeg het korps van pleitbezorgers ten hoogste 355 pleitbezorgers. Die aantallen werden voor sommige arrondissementen in de loop van de negentiende eeuw aangepast.⁵⁶ In de meeste rechtsgebieden lag het aantal effectieven merkkelijk lager dan de door de regelgeving voorziene aantallen.⁵⁷

Na de Tweede Wereldoorlog (1949) bedroeg het wettelijk aantal voorziene pleitbezorgers bij de rechtbanken 323 en 370 voor de rechtbanken en hoven samen. Het effectief aantal praktiserende pleitbezorgers bedroeg 232, of 62,7%

Wettelijke norm inzake het aantal Pleitbezorgers bij de Belgische rechtbanken van eerste aanleg (1949)

PROVINCIE	AANTAL
Oost-Vlaanderen	58
West-Vlaanderen	36
Antwerpen	34
Limburg	18
Brabant	44
Henegouwen	54
Namen	20
Luik	35
Luxemburg	24
<hr/>	
Totaal	323

op de gerechtelijke organisatie van 4 augustus 1832, art. 60. Zie b.v. het KB van 16 mei 1839 tot vaststelling van het aantal pleitbezorgers bij de rechtbank van eerste aanleg te Doornik, het KB van 11 januari 1840 tot vaststelling van het aantal pleitbezorgers en deurwaarders bij de rechtbanken van eerste aanleg van de provincies Limburg en Luxemburg, enz. Het laatste besluit dat ons bekend is, houdende het vastleggen van het aantal pleitbezorgers bij een rechtbank van eerste aanleg, is dat van 20 augustus 1947 betreffende de rechtbank te Verviers (besluit van de Regent). De laatste wijziging van het aantal pleitbezorgers bij de hoven dateert van 1936 (hoven van Luik en Gent: KB van 7 februari).

⁵⁵ Pasinomie 1831-1832 (Brussel, 1860), p. 577. Het aantal pleitbezorgers bij het hof van beroep te Luik werd bij KB van 29 mei 1853 teruggebracht tot vijftien.

⁵⁶ Het oorspronkelijke cijfer van 1832 werd in de loop van de 19de eeuw aangepast: 8 voor Neufchâteau en Hoei sinds respectievelijk het KB van 11 januari 1840 en het KB van 16 juni 1881, 12 voor Nijvel en 8 voor Turnhout sinds het KB van 27 april 1886, 12 voor Verviers sinds het KB van 27 juni 1893, 10 voor Hasselt (KB van 20 september 1894) en 20 voor Kortrijk sinds het KB van 27 oktober 1896.

⁵⁷ 'Avoué', in: RPDB, I, 1949, p. 609, nr. 63-64.

We namen aan de hand van de *Almanach Royal de Belgique* (Brussel, 1840-1939) voor de verschillende categorieën een steekproef (11 arrondissementen), gespreid over 13 doorsneded jaren tussen 1846 en 1959. Voor die ganse periode (meer dan een eeuw) stelden we vast dat enkel voor de rechtbank van eerste aanleg te Brussel het door de Koning voorziene aantal enigszins met het aantal effectieven overeenstemde, met een gemiddelde van 18,85 pleitbezorgers ten opzichte van de 20 die de wetgever in 1832 had voorzien (dat is 94%). Voor de overige tien arrondissementen schommelde het percentage effectieve pleitbezorgers ten opzichte van het aantal door de wet voorzien tussen de 40% voor Brugge en 51% voor Gent tot 72% voor het arrondissement Mechelen. De daling van het aantal pleitbezorgers nam in de twintigste eeuw sterker toe dan in de tweede helft van de negentiende eeuw. De daling had veel, zo niet alles te maken, met de economische leefbaarheid van het beroep. De stapsgewijze hervorming van de burgerlijke procedure voor verschillende rechtscolleges (sinds 1816) deed de inkomsten van de ministeriële ambtenaren en de griffiers sterk dalen, waardoor de aantrekkingskracht van het beroep taande. In hoofdplaatsen van een rechtsgebied waar geen hof van beroep of hof van assisen was gevestigd, mochten de pleitbezorgers ook zaken pleiten. De cumulatie van deze *avocats-avoués* was voor sommigen dus een kwestie van bittere noodzaak.

In petities van de Kamers van pleitbezorgers gericht aan de Koning (in 1833 en in de loop van de jaren 1840), in de persoonsdossiers die deel uitmaken van het archief van het algemeen secretariaat van het ministerie van Justitie, alsook in de schaars bewaarde dossiers van pleitbezorgers die men in parketarchieven aantreft (o.a. voor het arrondissement Antwerpen), komt de kwestie van de aantallen pleitbezorgers voortdurend aan bod. Ter gelegenheid van het advies dat de hoven en rechtbanken aan de minister uitbrachten nopens het ontslag of een kandidaatstelling, werd er meer dan eens op gewezen dat de door de wet voorziene aantallen niet in verhouding waren tot de economische leefbaarheid van het beroep, een discours dat men overigens ook terugvindt in verband met de geschiedenis van andere beroepsgroepen (advocaten, geneesheren, tandartsen, enz.). Zo kloeg de Kamer van pleitbezorgers van Brugge op 25 januari 1833 ten overstaan van Koning Leopold I over de gevolgen van zijn besluit van 22 december 1832 dat het aantal pleitbezorgers voor Brugge vastlegde op 18 terwijl er volgens de klagers in de praktijk ten hoogste 10 nodig waren. Meer nog, de verhoging van het aantal pleitbezorgers zou zelfs schadelijk zijn voor de rechtsgang: '*les fonctions requérant la considération et la confiance, elles en seront privées par la surabondance des titulaires, réduits à se créer une existence*'. De Kamer van pleitbezorgers wees erop dat reeds vóór 1832 bepaalde pleitbezorgers '*ont été obligés de s'adonner à d'autres occupations pour pouvoir suffire à leur existence*'. Dezelfde klacht viel in Antwerpen te horen waar men van mening was dat tien pleitbezorgers meer dan voldoende was en dat de Koning enkel pleitbezorgers mocht benoemen indien dit op grond van de evolutie van het aantal op de rol ingeschreven burgerlijke zaken verantwoord was. De procureur-generaal te Gent stelde op 18 mei 1836 aan de minister een reeks kandidaten voor voor twee vacante plaatsen met de opmerking dat de benoeming

eigenlijk niet nodig was en dat tien pleitbezorgers bij elk hof meer dan voldoende was: 'il ne convient pas d'augmenter la concurrence au point d'enlever aux avoués actuels les ressources qui leur sont nécessaires pour subsister d'une manière honnête'. De procureur-generaal rekende de minister voor dat de voorbije jaren slechts 181 zaken op de rol waren ingeschreven. Wanneer dit cijfer gedeeld wordt door tien, zijnde het aantal pleitbezorgers, dan kan elke pleitbezorger gemiddeld 36 zaken behandelen wat hem een gewaarborgd inkomen oplevert van 100 F per zaak, d.w.z. een jaarinkomen van 3600 F. Wordt het aantal pleitbezorgers opgevoerd, dan betekent dit onvermijdelijk inkomensverlies voor de leden van het korps. De eerste voorzitter van het hof was dezelfde mening toegedaan (brief van 6 april 1836 aan de minister): beter minder pleitbezorgers die goed hun brood verdienen dan velen die mekaar beconcurreren, luidde de boodschap ('l'aisance est d'ailleurs une garantie morale contre abus de confiance et défaut de délicatesse'). Een ander voorbeeld betreft het advies dat de procureur-generaal bij het Hof te Gent op 27 maart 1843 aan de minister stuurde nopens een verzoekschrift van ene Vervaet, deurwaarder bij de rechtbank van eerste aanleg, die kandideerde voor een betrekking van pleitbezorger bij het hof in vervanging van de overleden Vanhove. De procureur-generaal was van oordeel dat de negen pleitbezorgers die aan het hof verbonden waren, ruim voldoende was: 'ce nombre est suffisant en égard au chiffre des causes civiles introduites annuellement devant cette cour', In 1851 meende het hof dat de aanstelling van acht pleitbezorgers een absoluut maximum was (pleitbezorger Roelants, die kwam te overlijden, diende bijgevolg niet vervangen te worden) en er werd verwezen naar de situatie bij het hof te Brussel waar dertien pleitbezorgers werkzaam waren, de honoraria 10% hoger lagen en jaarlijks 360 burgerlijke zaken op de rol werden ingeschreven tegen een goede 100 in Gent.

Het volstaat tot slot te verwijzen naar de petitie van de pleitbezorgers van het hof van beroep te Luik die er zich in 1845 over bekloegen dat ze met teveel waren omdat sinds 1830 het aantal zaken met meer dan de helft was teruggelopen door enerzijds de afschaffing van het Hof van Cassatie te Luik, in 1832, door de uitvoering in 1839 van het Verdrag van de 24 artikelen waardoor het rechtsgebied van het hof ongeveer 1/4 van de bevolking verloor, door de afscheuring van grote delen van de provincies Luxemburg en Limburg en niet het minst door de wet van 25 maart 1841 op de burgerlijke bevoegdheid, die de bevoegdheid in laatste aanleg van de rechtbanken van eerste aanleg en van de rechtbanken van koop-handel gevoelig deed toenemen.⁵⁸ Aan de overheid werd met aandrang gevraagd het wettelijk aantal pleitbezorgers drastisch te verlagen (7 tot maximaal 10) en hierbij werd verwezen naar de verhouding van het aantal pleitbezorgers ten opzichte van de bevolking voor de drie rechtsgebieden. Aan het hof van Luik was 1 pleitbezorger werkzaam voor 56.310 rechtzoekenden; de verhouding te Brussel lag op 1 op 93.683 en voor Gent op 1 op 159.377. Rekening houdend met een gemiddeld aantal zaken per jaar bij het Luikse hof van beroep (sinds de wet van 1841) van 185 burgerlijke zaken en zaken van koophandel kwamen de

58 'Du nombre des avoués en Belgique', in: *La Belgique judiciaire*, III, 1845, kol. 347-348.

pleitbezorgers van Luik tot een totale opbrengst van 37.000 frank of een jaarinkomen van 2.055 frank per pleitbezorger:⁵⁹

mais on le sait, ce n'est pas aussi également que le sort et la confiance ont coutume de répartir leurs bienfaits; sur 18, il y en a ordinairement 3 ou 4 privilégiés à qui la vogue distribue à peu près la moitié des affaires; en supposant seulement qu'il y en ait 3 dont les honoraires s'élèvent à 5.000 fr par tête, il ne reste plus à diviser que 22.000 fr entre les 15 autres, ce qui produit 1460 fr pour chacun d'entr'eux. Tout juste 4 fr. par jour !

De Kamer van pleitbezorgers van de rechtbank te Brugge, die zich op 10 juli 1848 boog over de kandidatuur van twee kandidaat-pleitbezorgers, hief de klaagzang aan op basis van dezelfde argumenten. De verzoekschriften van beide postulanten werden niet in overweging genomen omdat

qu'il y a d'autant moins lieu d'augmenter ce nombre que le décret de 1807, réglant la taxe des actes posés par les avoués, n'a subi aucun changement, quoique depuis lors le signe monétaire ait baissé de valeur; que, par suite des lois sur le timbre et l'enregistrement, leurs déboursés soient devenus plus considérables et que les besoins de la vie aient augmenté. [En vervolgens omdat] le nombre actuel des avoués est plus que suffisant pour faire face à tous les besoins du service, et que le Tribunal doit avoir la conviction que plusieurs d'entre eux [=les avoués de l'arrondissement], s'ils n'avaient point d'autres ressources, ne sauraient vivre de leur état d'avoué.⁶⁰

In de hoop een toename van het aantal pleitbezorgers tegen te gaan, stuurde de Kamer kort daarna twee petitities naar de minister van justitie, één op 14 mei 1849, een tweede op 9 juni 1849.⁶¹

De pleitbezorgers waren om vrij evidente redenen voorstander van een beperking van het aantal beroepsbeoefenaars, 'car si le nombre en est illimité', zo betoogde F. Isaac in 1849 in naam van een commissie van Belgische pleitbezorgers,

ils [=les officiers ministériels] se livreront à la concurrence la plus effrénée et ne mépriseront ni les pactes litigieux, ni les compositions honteuses qui les livreront en pâture à l'avidité des agents d'affaire et des courreurs de procès. Et bientôt la triste expérience de la loi de l'an II se renouvellera aux dépens de la société toute entière.⁶²

59 Sinds 1841, sinds de herschikking van de algemene bevoegdheid in burgerlijke zaken, daalde het aantal op de rol van de rechtbanken ingeschreven zaken angstwekkend: P. Lentz, *Administration de la justice civile et criminelle de la Belgique. Résumé statistique* (Brussel 1852), p. 102 (uittreksel uit het *Rapport décennal sur la situation administrative du Royaume (1841-1850)*, stelde een daling vast van 525 naar 310 zaken voor het arrondissement Gent, van 290 naar 178 zaken voor Dendermonde, van 186 naar 88 voor Oudenaarde, van 6.858 naar 5.497 voor het ganse land (wat neerkomt op een daling van 20%). De daling was nog groter wanneer men rekening houdt met het aantal zaken die effectief gewonnen werden (daling van 4.931 naar 3.882 vonnissen of 79%).

60 'Du nombre des avoués à Bruges', in *La Belgique judiciaire*, VII, 1849, kol. 721-722.

61 *La Belgique judiciaire*, VII, 1849, kol. 723-724.

62 F. Isaac, *Quelques mots sur la suppression des avoués* (Charleroi 1849), p. 12.

De situatie was een eeuw later totaal verschillend. Het beroep had zijn aantrekkingskracht totaal verloren. Na tal van hervormingen en wetgevende initiatieven, gedurende de periode 1891-1936, keek het korps van pleitbezorgers ontegensprekelijk aan tegen een manifeste beperking van zijn wettelijke bevoegdheden. Hun aantal daalde sterk; het omgekeerde deed zich voor bij de advocaten.⁶³ Op 12 december 1963 stelde F. Vandamme in de Kamer van Volksvertegenwoordigers voor dat een advocaat-pleitbezorger bij de rechtbank te Brugge zou worden benoemd om aan het tekort aan pleitbezorgers in het rechtsgebied tegemoet te komen.⁶⁴ De minister van Justitie kon het initiatief matig appreciëren, vermits hij enkele dagen eerder in de Senaat een wetsontwerp had ingediend houdende het Gerechtelijk Wetboek, dat onder meer in de opheffing van het beroep voorzag. Het 'tekort' aan pleitbezorgers werd ook in andere arrondissementen aangevoeld, onder meer naar aanleiding van een overlijden of een ontslag van een ministerieel ambtenaar die niet langer werd vervangen. Om aan de situatie enigszins tegemoet te komen, stemde het parlement op 3 juli 1964 een wet ter aanvulling van de wet van 27 ventôse jaar VIII op de inrichting van de rechtbanken die aan de voorzitter van de rechtbank het recht verleende om ingeval van een manifest gebrek aan pleitbezorgers, een advocaat, ingeschreven op de tabel van de orde, als pleitbezorger te aanvaarden.⁶⁵

5 Kamers van pleitbezorgers

Zoals hierboven vermeld, werd de tuchtmacht over de pleitbezorgers sinds de Franse Tijd uitgeoefend door de Kamer van pleitbezorgers ingesteld bij iedere rechtbank of ieder hof (besluit van 13 frimaire jaar IX – 4 december 1800). Daarnaast groeiden in de loop van de negentiende eeuw plaatselijke en nationale beroepsverenigingen. Kort vóór de Eerste Wereldoorlog werden de beroepsverenigingen van pleitbezorgers officieel erkend en ontvingen ze als morele rechtspersoon van privaatrecht rechtspersoonlijkheid (Koninklijk Besluit van 31 juli 1913).⁶⁶ De *Fédération des avoués de Belgique* gaf van 1950 tot 1959 een eigen tijdschrift ('Bulletin') uit.

De Kamer van pleitbezorgers was samengesteld uit leden van het korps en door hen in algemene vergadering benoemd (besluit van de consul van 13 frimaire jaar IX, tot instelling van de Kamers van pleitbezorgers, art. 1 en 14). Net vóór het einde van elk gerechtelijk jaar had een nieuwe verkiezing van de leden plaats. De leden van de Kamer benoemden bij geheime stemming de voorzitter, de syndicus (die de vervolgende partij is tegen de

63 Het aantal aan de balie van Brussel ingeschreven advocaten steeg van 668 in 1900-1901 naar 1002 in 1934-1935 (G. Colton, 'La crise au barreau', in: *Journal des Tribunaux* 1936, nr. 3418, kol. 459).

64 *Documents parlementaires. Chambre*, 1963, nr. 689/1.

65 BS 25 juli 1964. Voor commentaar bij de totstandkoming van de wet zie F. Vandamme, 'Een voorlopige oplossing voor het vraagstuk der pleitbezorgers', in: *Rechtskundig Weekblad* 1964-1965, kol. 217-219. Vandamme diende het wetsvoorstel in de Kamer in. Zie ook de interessante nota in *Pasinomie* 1964, p. 961-962.

66 BS 10 augustus 1913; *Journal de procédure* 1913, p. 193 en 225.

beklaagde pleitbezorger), de verslaggever of rapporteur (die inlichtingen inwon omtrent een klacht), de secretaris (die de beslissingen van de Kamer notuleerde, het archief beheerde en de expedities afleverde) en de schatbewaarder (art. 5, 1°-5°). Indien het aantal leden van de Kamer lager was dan vijf, konden bepaalde functies gecumuleerd worden. De wet schreef evenwel voor dat de functies van voorzitter, syndicus en rapporteur door drie verschillende personen dienden uitgeoefend te worden (art. 6).

De voornaamste bevoegdheden van de Kamer waren van administratieve en jurisdictionele aard. De Kamer handhaafde de tucht door het uitspreken van tuchtstraffen (de terugroeping tot de orde, de eenvoudige afkeuring, de afkeuring met berisping, het verbod van toegang tot de Kamer), beslechtte de geschillen tussen pleitbezorgers, verleende advies over de onverenigbaarheden, geschillen en het aanrekenen van kosten, onderzocht klachten en aantijgingen van derden ten laste van pleitbezorgers (en bracht indien nodig hierover advies uit of nam tuchtrechtelijke maatregelen), organiseerde de gratis rechtsbedeling ten behoeve van onvermogene rechtzoekenden (via het zogenaamde *bureau de consultation gratuite*), leverde attesten af van goed zedelijk gedrag en van bekwaamheid aan kandidaat-pleitbezorgers die de rechtbank of het hof aan de vorst voordroegen ter vervanging van ontslagnemende of overleden collega's. Verder waakte de Kamer over de gemeenschappelijke belangen van de beroepsgroep, beheerde hij het patrimonium van de morele rechtspersoon en droeg hij in het algemeen bij tot het voorkomen van conflicten tussen pleitbezorgers onderling en tussen pleitbezorgers en het cliënteel.⁶⁷

De disciplinaire maatregelen die de Kamer van Pleitbezorgers nam,⁶⁸ stonden volledig los van de eventuele vervolging ingesteld door het Openbaar Ministerie voor de kamer van de rechtbank of het hof waarvoor de pleitbezorger eventuele fouten zou hebben begaan.⁶⁹ *Ratione materiae* waren zowel de rechtscolleges als de Kamers van pleitbezorgers bevoegd voor het opleggen van disciplinaire straffen. Alhoewel artikel 11 van het besluit van de consuls van 13 frimaire jaar IX niet voorzag in een toezicht van het Openbaar Ministerie op de beroepsbeoefening van de pleitbezorgers, bleek uit het interpretatief besluit van 2 thermidor jaar X (21 juli 1802) dat niet de syndicus van de Kamer van pleitbezorgers de rechtbank kon vatten (door de homologatie te vragen van het advies van de kamer), maar dat het wel degelijk aan het Openbaar Ministerie (de commissaris van de regering) toekwam een tuchtstraf ten aanzien van de pleitbezorger voor de rechtbank te vorderen: 'il prit bientôt l'habitude de saisir lui-même la chambre des avoués de tous les faits qui lui paraissaient susceptibles d'une répression disciplinaire'.

De Kamers van pleitbezorgers behandelden doorgaans minder zwaarwichtige tuchtzaken; de opgelegde strafmaat was eveneens beperkt (art. 8 van het consulaire besluit van 13 frimaire jaar IX). In sommige arrondissementen waren de Kamers van pleitbezorgers wet-

67 'Avoué', in: RPDB, I, 1949, p. 610, nrs. 75-77.

68 Uitgebreide literatuur hierover bij 'Avoué', in: RPDB, I, 1949, p. 612-620, nrs. 114-212.

69 Bijvoorbeeld wegens 'troubles à l'audience' (art. 90 W.R.v.) of 'écrits ou discours injurieux ou diffamatoires' (art. 1036 W.R.v.). Zie ook art. 1030-1031 W.R.v. en art. 103 van het decreet van 30 maart 1808.

telijk in de onmogelijkheid hun tuchtrechtelijke opdracht te vervullen, rekening houdend met het beperkt aantal leden van het korps en van de Kamer.⁷⁰ De disciplinaire bevoegdheid van de Kamer van pleitbezorgers ging in dat geval automatisch over naar het rechtscollege. Hoven en rechtbanken konden bij vonnis of arrest of in algemene vergadering, op schriftelijke vordering van het Openbaar Ministerie (art. 102 en 103 van het decreet van 30 maart 1808), disciplinaire straffen uitspreken. De strafmaat kon gaan van een aanmaning stipter en omzichtiger te zijn, over het verbod dergelijke handelingen nog te stellen, tot veroordeling tot persoonlijke betaling van de proceskosten, tot tijdelijke schorsing, het publiceren van het vonnis of, in de zwaarste gevallen, de afzetting (*la déstitution*).⁷¹ De rechtspraak inzake het tuchtrecht en de burgerlijke aansprakelijkheid van pleitbezorgers is vrij uitgebreid.⁷² Dit houdt niet zozeer verband met het aantal vastgestelde onregelmatigheden, maar veeleer met het gebrek aan formele teksten over de rechten en plichten van de pleitbezorgers en over de tuchtrechtelijke procedure. De bepalingen van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering die het verplicht optreden van de pleitbezorgers in burgerlijke zaken voorschreven (art. 61, 75, 462 en 470), bleken nog tot 1947 aanleiding te geven tot uiteenlopende zienswijzen, zowel in de rechtspraak als in de rechtsleer.⁷³

Naast de notulen van de tuchtkamer van de pleitbezorgers, bestaat de administratieve neerslag van de taken van de Kamers van pleitbezorgers uit een aantal facultatieve registers, zoals het *registre des actes de dépôt*, voorzien van alfabetische tafels. Artikel 70 van het Koninklijk Besluit van 27 maart 1924⁷⁴ schreef het houden van een register van provisies voor waarin de pleitbezorgers de sommen die ze van hun cliënten ontvingen, noteerden in afwachting van de eindafrekening van de gerechtskosten. Dit register was reeds voorgeschreven door artikel 151 van het decreet van 16 februari 1807, maar werd, naar verluidt, zelden bijgehouden.⁷⁵

6 Het profiel van de pleitbezorger

Het is nog iets te vroeg om definitieve conclusies te formuleren in verband met het sociaal profiel van de pleitbezorger in de negentiende eeuw. Dit veronderstelt een nauwgezet en grondig onderzoek in diverse archiefbestanden. Ik heb mij beperkt tot de raadpleging van persoonlijke dossiers van kandidaat-pleitbezorgers bij het hof van beroep te Gent tijdens

70 Art. 6 van het decreet van het jaar IX.

71 Art. 102 van het decreet van 30 maart 1808. Zie hierover verder 'Avoué', in: RPDB, I, 1949, p. 611-612, nrs. 84 e.v.

72 Men raadplege de artikelen verschenen onder het trefwoord 'avoué' onder meer in 'de Jamar', de *Répertoire général de la jurisprudence belge*, een toegang en analyse van een selectie van in België gevelde arresten en vonnissen tijdens de periode 1814-1909 (Brussel, 1882-1912, 21 delen) of de analytische tafels van belangrijke gerechtelijke tijdschriften zoals *La Belgique judiciaire*, de *Journal des Tribunaux*, en andere. Eén voorbeeld slechts: L. Loppens, *Journal de procédure. Table générale alphabétique et chronologique, 1re série 1848-1872*. 2 dln; Brussel 1883.

73 P. Cruyt, 'Le mandat 'ad litem' obligatoire de l'avoué', in *Journal des Tribunaux* 1947, p. 83.

74 BS 30-31 maart 1924.

75 'Avoué', in: RPDB, I, 1949, p. 623, nr. 253.

de periode 1830-1900, aangelegd door het algemeen secretariaat van het departement van Justitie. Het betreft dossiers, gevormd op het ogenblik van het overlijden of ontslag van een pleitbezorger, en bijgevolg op het moment dat een openstaande betrekking diende opgevuld te worden. De dossiers bevatten doorgaans de volgende stukken: de sollicitatiebrief van de kandidaten (verzoekschrift aan de Koning) met eventueel bijhorende bewijsstukken, het proces-verbaal van beraadslaging van de algemene vergadering van het hof, houdende het advies bestemd voor de minister, een lijst van kandidaten die aan de voorwaarden voldoen met informatie omtrent hun afkomst, beroepservaring en eventueel ook politieke voorkeuren, het advies van de provinciegouverneur en tenslotte een afschrift van het benoemingsbesluit.

Wat de loopbaan van de pleitbezorgers van het hof te Gent betreft, kunnen enkele voorlopige conclusies worden meegedeeld. Als men nagaat welke de beroepsactiviteit was van de kandidaat pleitbezorgers van het hof bij hun sollicitatie dan stelt men vast dat er nogal wat advocaten tot het korps van pleitbezorgers wilden toetreden (uiteraard ten tijde van het regime van het decreet van 1812), vermoedelijk om financiële redenen. Een tweede vaststelling is dat bij benoeming een advocaat steeds de voorrang kreeg boven een kandidaat-pleitbezorger die hetzij reeds deel uitmaakte van het bedienend personeel van de griffies, hetzij aanspraakmeende te maken op grond van familiebanden met een reeds benoemd pleitbezorger.

In november 1832 diende slechts één kandidaat zich aan, een bode van het parket van de procureur des Konings. Hij werd kort daarna benoemd. In 1836 waren twee plaatsen vacant. Hierop meldden zich verschillende kandidaten: vier advocaten (waaronder J.N.J. Roelandts, zoon van L. Roelandts, 34 jaar lang pleitbezorger, eerst bij het hoog gerechtshof te Brussel, nadien bij het hof te Gent), één vrederechter (niet verenigbaar), één 'agent d'affaire' en twee pleitbezorgers verbonden aan de rechtbank en één kandidaat-pleitbezorger. Advocaat Roelandts werd benoemd en bijvoorbeeld niet pleitbezorger Piron uit Dendermonde. In 1843 werd een verzoekschrift behandeld van deurwaarder Vervaet, verbonden aan de rechtbank van eerste aanleg te Gent. Op advies van het hof volgde geen benoeming. In 1852 meldden zich opnieuw twee kandidaten, beiden kandidaat-pleitbezorger (zij voldeden dus aan de minimale wettelijke vereisten): de ene had 14 jaar gediend bij een vooraanstaand advocaat en was schoonzoon van een bekend negociant, de tweede was een bakkerszoon en bediende bij het Bureel van Weldadigheid te Gent; zij werden niet benoemd, wegens 'onvoldoende praktische ervaring'. Het jaar daarop werd evenwel een advocaat benoemd, Auguste Haus, zoon van de Gentse hoogleraar in de rechten. Zijn zesjarige carrière als advocaat bleek geen groot succes te zijn geweest en daarom koos hij voor het beroep van pleitbezorger: 'ses qualités personnelles et les services rendus par son père le recommandent particulièrement à la bienveillance du gouvernement', schreef de procureur-generaal op 27 juli 1853 in zijn advies aan de minister. De voorkeur ging uit naar een advocaat boven een pleitbezorger van de rechtbank van eerste aanleg.

In 1858 ambiëerden drie kandidaat-pleitbezorgers een betrekking, waaronder een klerkgriffier van de rechtbank van koophandel. F.-J. Fierens, zoon van een pleitbezorger van de

rechtbank van eerste aanleg, werd voorgedragen en benoemd. In 1859 werden twee klerk-griffiers tot pleitbezorger bij het hof benoemd: C.-L. van de Rostyne, die zijn loopbaan als klerk-griffier bij het vredegerecht van Nevele begon, een stageperiode van tien jaar bij een notaris achter de rug had en enkele maanden vóór zijn kandidaatstelling benoemd was tot klerk-griffier bij het vredegerecht van het eerste kanton te Gent en L.-C. Colens, klerk-griffier van het vredegerecht van het tweede kanton te Gent, voorheen bediende van het parket te Brugge en zoon van een pleitbezorger van eerste aanleg. Het hof weigerde de kandidatuur van ene Mommens, klerk-griffier van de rechtbank van koophandel te Gent, omdat hij het beroep van pleitbezorger met dat van klerk-griffier wilde cumuleren, wat voor het hof onaanvaardbaar was. In 1868 werd E. Fierens benoemd in de plaats van zijn broer die plots overleden was. Fierens leerde het vak bij zijn vader, pleitbezorger bij de rechtbank. In 1880 werd een pleitbezorger bij de rechtbank benoemd tot pleitbezorger bij het hof in de plaats van zijn vader die ontslag nam. Nadien volgden nog de benoeming van een advocaat (1880), een klerk-griffier van een vredegerecht en zoon van een notaris (1883), een kandidaat-notaris en eveneens vader van een notaris (1883), een advocaat en een klerk-pleitbezorger (1888), een kandidaat-notaris en zoon van een raadsheer van het hof van beroep ('un magistrat des plus distingués et des plus considérés du ressort') (1891) en tenslotte twee kandidaat-notarissen (in 1892-1893).

Aan de politieke overtuiging werd weinig aandacht geschonken behalve in de jaren kort na de Belgische omwenteling en tijdens de jaren 1879-1884. Over pleitbezorger J.M. Piron uit Dendermonde en kandidaat pleitbezorger bij het hof te Gent, schreef de procureur-generaal in zijn advies van 18 mei 1836 dat hij tijdens de Revolutie '[il] s'est constamment montré opposé au nouvel ordre des choses; mais il paraît qu'il est revenu à d'autres sentiments et je pense que le Gouvernement pourrait oublier sa conduite passée', terwijl over de tegenkandidaat E. van Maldeghem werd gesteld dat verschillende leden van zijn familie sinds 1830 tot de Orangisten⁷⁶ behoorden maar dat betrokkene niet overtuigd Orangist was en dat bijgevolg de benoeming tot pleitbezorger geen onoverkomelijk probleem zou mogen opleveren. Van de derde kandidaat, de Gentse advocaat J. Vandriessche vond de procureur-generaal dat hij niet briljant was, maar een overtuigd revolutionair en dat hij ontegensprekelijk een goed pleitbezorger zou worden. Zijn benoeming moest dan ook beschouwd worden als een compensatie voor zijn houding tijdens de 'omwenteling van 1830'. Daarna is het wachten tot de periode van de zogenaamde 'schoolstrijd', toen de liberale partij aan de macht was, alvorens in de dossiers naar de politieke overtuiging van de kandidaten wordt verwezen. Op 14 maart 1883 werd M. Nowé, kandidaat-notaris en klerk-griffier van het vredegerecht van het tweede kanton te Gent, tot pleitbezorger bij het hof benoemd. Ofschon hij niet aan de wettelijke voorwaarden voldeed, was het feit dat hij tot de liberale partij behoorde voldoende om hem voor te dragen. Ook de tegenkandidaat van Nowé, een bediende van het hypotheekkantoor te Gent bleek liberaal te zijn.

76 Orangisme is een term die slaat op de wil om het huis van Oranje-Nassau opnieuw te installeren op de troon in België. Deze beweging ontstond in 1830 na de splitsing van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.

7 De afschaffing van de pleitbezorger

Het vertoog over het beroep van de pleitbezorger, dat terug te vinden is in de juridische pers en de rechtspraak uit de negentiende en begin twintigste eeuw is zonder meer uitgebreid. Het was binnen gerechtelijke kringen kennelijk één van de geliefkoosde gespreks-onderwerpen uit de tweede helft van de negentiende en van de eerste helft van de twintigste eeuw, die in de juridische pers en verzamelwerken van die tijd breed werd uitgesmeerd. Het volstaat hier te verwijzen naar de gerechtelijke uitspraken en commentaren over honorarium- en procedurekwesties,⁷⁷ naar de vertogen over de herziening van de tarieven van 1807⁷⁸ en naar petities die pleitbezorgers bij de tuchtraad van de Orde der Advocaten en bij het parlement indienden ter vrijwaring van hun beroepsbelangen.

De rode draad die doorheen het discours over de rol van de pleitbezorger in de burgerlijke procedure in vorige eeuw loopt, betreft de vraag naar de noodzaak tot opheffing van het beroep. De pleitbezorgers maakten zich namelijk niet zonder reden ongerust over hun sociaal-economische status en hun wettelijk statuut. In de loop van de negentiende eeuw werden namelijk talloze wetsontwerpen ingediend houdende de wijziging van delen van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering. Sommige wetsontwerpen werden gestemd. De financiële gevolgen van een aantal nieuwe wetten inzake de burgerlijke procedure waren niet onaanzienlijk, zowel voor de pleitbezorgers als voor de griffiers en de deurwaarders. De raadpleging van een pleitbezorger in de echtscheidingsprocedure werd facultatief. De pleitbezorger moest bevoegdheden afstaan en financieel inleveren door de wet van 12 juni 1816 op de verkoop en verdeling van goederen van minderjarigen en onbekwamen, door de wet van 5 oktober 1833 op de uitdrijving van huurders en pachters, door de wet van 25 maart 1841 op de bevoegdheid in burgerlijke zaken, door de bepalingen van de Belgische hypotheekwet van 16 december 1851 inzake de gerechtelijke verkoop. Sinds de invoering van de wet van 1841 op de burgerlijke bevoegdheid liep naar verluidt het aantal burgerlijke zaken met maar liefst 1/3 terug (vooral bij de hoven van beroep). In juni 1851 lag een wetsontwerp op de gedwongen onteigening ter tafel⁷⁹ dat door de pleitbezorgers (o.a. die uit het arrondissement Brugge⁸⁰) fel werd gecontesteerd omdat hen de bevoegdheid zou worden ontnomen voor de verkoop van onroerende goederen onder bewarend beslag ('les ventes sur saisies immobilières'). Het ontwerp werd

77 Slechts twee voorbeelden: 'De la récusation des magistrats pour cause de parenté ou d'alliance avec les défenseurs des parties', in: *La Belgique judiciaire* 1854, kol. 1505-1507 (petitie ondertekend door het voltallig korps van pleitbezorgers en leden van de tuchtraad van de Orde van advocaten bij het hof van beroep te Luik en gericht aan de leden van Kamer en Senaat); 'Sur le mandat de l'avoué', in: *La Flandre judiciaire* 23 mei 1900, kol. 321-336 (beschouwingen naar aanleiding van een uitspraak van de rechtbank van Gent van 7 maart 1900).

78 X. Lelièvre, 'Procédure. Des honoraires des avoués dans les affaires sommaires (consultation du barreau de Namur)', in: *La Belgique judiciaire* 1844, kol. 1311-1315.

79 A. Dewitte e.a., 'Sur le projet de loi relatif à l'expropriation forcée, présenté à la législature, le 16 juin 1851', in: *La Belgique judiciaire* 1851, kol. 1473-1487; 'Mémoire sur le projet de loi relatif à l'expropriation forcée, présenté à la législature, le 16 juin 1851', in *La Belgique judiciaire* 1851, kol. 1483.

80 'Mémoire sur le projet de loi relatif à l'expropriation forcée', kol. 1473-1488.

op 15 augustus 1854 gestemd en het waren de notarissen die voortaan met de verkoop werden belast. Volgens berekeningen uit die tijd zouden niet alleen de pleitbezorgers van eerste aanleg sterk onder de voorgenomen wet lijden: de griffiers zouden ongeveer 1000 frank emolumenten derven. 'L'on remarque de plus', schreef een Mechels pleitbezorger in 1857 in een petitie aan de Koning, 'depuis que la jurisprudence se trouve fixée sur un grand nombre de questions autrefois controversées, les procès tendent à diminuer sensiblement'.⁸¹

De kwestie van de afschaffing van de pleitbezorgers ten voordele van de advocaten werd voor een eerste maal op het publieke forum gebracht⁸² in een brochure uit 1849 van F. Isaac, pleitbezorger te Charleroi en voorzitter van de 'commission des délégués des avoués de Belgique'.⁸³ De Belgische pleitbezorgers voelden de behoefte om zich te verdedigen tegen hen die hun eerbaar beroep in twijfel trokken en hun aantallen wensten terug te schroeven.⁸⁴ Zij verweerden zich op de volgende manier:

De quoi sont coupables ces officiers ministériels qui font chaque jour le pénible sacrifice de leur temps, de leur tranquillité et de leur responsabilité personnelle, aux intérêts des plaideurs? A-t-on à leur reprocher à eux aussi, l'insatiable désir des richesses? Mais la profession de l'avoué ne le conduit au plus souvent qu'à la médiocrité dans la fortune, et tandis qu'à côté de lui les mille et une professions de la vie sociale produisent l'accumulation des biens, l'avoué traîne une existence laborieuse répartie entre les inquiétudes de mécontenter les exigences de ses clients et les tourments d'une responsabilité incessante, toujours inexorable.. L'avoué n'a jamais de repos. Toujours en face des délais de rigueur dans l'accomplissement d'une foule de formalités, il n'est tranquille à aucune époque de l'année [...]⁸⁵

Met de stapsgewijze hervorming van het burgerlijk procesrecht kwam steeds de afschaffing van het beroep van pleitbezorgers ter sprake. De kwestie werd voor het eerst officieel gesteld in 1866. Voordien werd hoogstens aangedrongen op een vermindering van het aantal pleitbezorgers. Zoals in alle zaken die verband houden met de gerechtelijke organisatie waren er ook bij de hervorming van het burgerlijk procesrecht zowel voor- als tegenstanders van de opheffing van het beroep van pleitbezorger.

De extra-parlementaire commissie belast met het ontwerp van herziening van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering van 1806,⁸⁶ opgericht in 1866, sprak zich bij monde

⁸¹ Petitie van De Backer, advocaat-pleitbezorger te Mechelen, gericht aan de Koning, getiteld 'Réclamations du corps des avoués du Royaume', in: *La Belgique judiciaire* 1857, kol. 1521-1524 (meer bepaald kol. 1522).

⁸² Ik hou geen rekening met G.L. Ramoux, *La chambre des avoués près le tribunal de Liège à Messieurs les présidents et membres de la Chambre des représentants (demandant pour la perception de leurs honoraires, l'assimilation du tribunal de Liège à celui de Bruxelles, les deux tribunaux étant de 1re classe)*, Luik, 4 december, 1847, 16 p., omdat dit geschrift niet handelt over de kwestie van de opheffing van het beroep van pleitbezorgers.

⁸³ Isaac, *Suppression des avoués*.

⁸⁴ Forgeur in de Senaat ten tijde van de bespreking van het budget van het ministerie van Justitie (*Annales parlementaires. Sénat*, 1856-1857, 8 januari 1857).

⁸⁵ Isaac, *Suppression des avoués*. p. 10

⁸⁶ Deze commissie werd ingesteld bij KB van 23 juli 1866, hield 65 zittingen en legde een lijvig rapport voor dat een belangrijke stap betekende in het proces tot herziening van het Wetboek voor burgerlijke rechtsvordering. Het rapport 'Allard' leidde op korte termijn tot de wet van 25 maart 1876 houdende de voorafgaandelijke titel op het Wetboek van Burgerlijke

van haar verslaggever Albéric Allard⁸⁷ uit voor de afschaffing van de pleitbezorgers.⁸⁸ Allard voorzag zelfs niet in overgangsmaatregelen ('la commission est d'avis unanime que l'avoué est un personnage inutile dans un procès, et qu'il faut le supprimer'). Volgens de hervormers van de burgerlijke procedure zouden nog enkel de advocaten het alleenrecht krijgen om een zaak in te leiden, conclusies neer te leggen, verzoekschriften in te dienen en te pleiten ('de diriger l'instruction, de conclure, d'écrire et de plaider').⁸⁹ De advocaat zou voor de rechtzoekende meer garanties bieden en hierbij werd verwezen naar de langere en zwaardere studies en de stage die de advocaat moest ondergaan in vergelijking met de beperktere voorwaarden die de wetgever bij de toegang tot het beroep van pleitbezorger stelde (vijf jaar klerk bij een pleitbezorger en getuigschrift van de tuchtraad). 'En Belgique, c'est l'avocat qui dirige tout le procès, qui est le véritable représentant du plaideur. L'avoué belge est l'homme de son avocat, son aide, et souvent il n'est que son commis'. Allard was ervan overtuigd dat het Wetboek van Burgerlijke rechtsvordering van 1806 geschreven was voor de pleitbezorgers: 'le code de 1806 est rédigé au point de vue exclusif des avoués, et c'est à peine si, deux fois seulement et comme par hasard, les avocats sont mentionnés (art. 118 et 495)'. De afschaffing van het beroep zou ook en vooral kostenbesparend zijn: 'Aujourd'hui les procès marchent lentement et coûtent cher', schreef Allard, 'N'est-ce pas surtout aux avoués qu'il faut s'en prendre? Ne pourrait-on espérer plus de rapidité dans la marche de l'instruction si l'avocat la dirigeait lui-même? ... L'avoué a le plus grand intérêt de la prolonger, car ses émoluments sont calculés, non sur le travail réel qu'il fournit, mais sur le nombre d'actes et de vacations qu'il réussit à faire surgir. Etablir l'avoué dans la procédure, c'est introduire le loup dans la bergerie ...' Het hoeft dus geen verwondering te wekken dat de pleitbezorgers gekant waren tegen een hervorming van het procesrecht. Het eindverslag van Allard (1869)⁹⁰ werd op 28 november 1876 neergelegd bij de Kamer, samen met het eindverslag van de parlementaire commissie die zich over hetzelfde onderwerp boog. De katholieke T. de Lantsheere was toen minister van Justitie.

Rechtsvordering. Tal van andere voorstellen van de commissie werden door het parlement niet weerhouden. Zie C. van Reepinghen, 'La réforme de la procédure civile', in: *Journal des Tribunaux* 1935, p. 452.

⁸⁷ Doornik 1834-Gent 1872, doctor in de rechten aan de Université de Bruxelles (1855), rechter te Verviers (1863-1865), lid van de commissie voor de herziening van het Wetboek voor Burgerlijke Rechtsvordering, hoogleraar burgerlijk procesrecht te Gent (Université de Gand. *Liber memorialis. Notices biographiques*, I (Gent 1913), p. 324-327).

⁸⁸ A. Allard, 'Révision du code de procédure civile. Rapport fait au nom de la commission', in: *La Belgique judiciaire*, 1870, kol. 1-10, 18-26, 34-41. Zie verder *Journal de procédure*, 2de reeks, II, 1877, p. 129 en *La Belgique judiciaire*, XXVIII, 1877, p. 17 en 33.

⁸⁹ Zie verder de reacties van C. Graux en E. Picard in een reeks artikelen verschenen onder de titel 'De la suppression de la corporation des avoués', in: *La Liberté* 2 september 1866, 30 december 1866, 13 januari 1867 en in: *La Belgique judiciaire* 1867, p. 111.

⁹⁰ Zowel het rapport 'Allard', reeds in 1869 publiek gepubliceerd (*Révision du Code de procédure civile. Rapport fait au nom de la Commission et exposant les motifs du projet*, Brussel, 1869, xxv-168 p.), als het verslag van de parlementaire Kamercommissie (verslaggever: kamerlid Thonissen), die tot dezelfde conclusies kwam als de commissie Allard, werden opgenomen in de *Documents parlementaires. Chambre* (zitting 1876-1877, nrs. 51 en 89). Vooral parlementair stuk nr. 89 is bijzonder omdat bij het verslag 'Thonissen', als bijlage, de adviezen van alle 'korpsoversten' in extenso werden toegevoegd. Zie verder Allards artikelen in de *Journal de procédure*, tweede reeks, deel II, 1877, p. 129 en in *La Belgique judiciaire*, xxviii, 1877, p. 17 en 33. *La Belgique judiciaire* 1870, kol. 1-10, 17-26 en 33-41 bevat een samenvatting van zijn rapport.

Tegenstander van de afschaffing van de functie en het statuut van pleitbezorger was kamerlid X. Lelièvre die op 20 februari 1872 de minister van Justitie vroeg niet in te gaan op de voorstellen van de commissie.⁹¹ Op voorstel van dezelfde Lelièvre en diens collega Dupont⁹² legde minister van Justitie De Lantsheere het voorstel van de commissie-Allard tot hervorming van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering en tot afschaffing van het beroep van pleitbezorgers op 21 april 1877 voor aan de verschillende gerechtelijke korp-sen.⁹³ De adviezen van de procureurs-generaal, van de procureurs des Konings en van de eerste voorzitters van de hoven en rechtbanken werden gebundeld en op 26 juni 1877 bij de griffie van de Kamer neergelegd en in de parlementaire bescheiden opgenomen.⁹⁴ Tijdens de algemene vergaderingen van hoven en rechtbanken waren de meningen duidelijk verdeeld maar in het uiteindelijke advies stemde de Belgische magistratuur in met de opheffing van de pleitbezorgers. De meerderheid van de voorzitters van de rechtbanken van het rechtsgebied van het hof van beroep te Brussel waren van mening 'que l'intervention des avoués dans les procès constitue une véritable superfétation, un rouage inutile et coûteux pour les plaideurs; qu'il y a donc lieu de supprimer l'institution des avoués'. In de algemene vergadering van het hof van beroep te Brussel van 11 mei 1877 waren 10 tegen en 9 leden voor het handhaven van de pleitbezorgers. Bij het hof te Gent waren 10 voor de afschaffing van het beroep, tegen 3, bij 1 onthouding. Het hof te Luik was een andere mening toege-daan: daar waren 17 raadsheren voor het behoud van de pleitbezorger, tegen 2 voor de af-schaffing.

De rapporten van de twee vermelde commissies werden fel op de korrel genomen door de balies van Brussel⁹⁵ en Luik.⁹⁶ Voor Achille Antheunis, advocaat bij het hof van beroep te Gent, was de hervorming zoals voorgesteld door Allard niet opportuun. De opheffing van het beroep zou niet leiden 'ni à la simplification des règles de la procédure, qui, en tout état de cause, devront être observées, ni aux justiciables, qui, dans tous les cas, auront à ac- quitter les frais de procès perdu'. De afschaffing van het statuut, zo stelde hij in een korte

91 *Annales parlementaires. Chambre*, 1871-1872, 20 februari 1872. Lelièvre hield zich overigens reeds verschillende jaren met de problematiek van de pleitbezorgers bezig. Zie zijn 'Des honoraires', in: *La Belgique judiciaire*, II, 1843-1844, kol. 1313.

92 *Annales parlementaires. Chambre*, 1874-1875, 10 december 1875; 1876-1877, 17 april 1877.

93 Omzendbrief minister van Justitie, 21 april 1877, in: *Recueil 1876-1878*, p. 416-417.

94 *Annales parlementaires. Chambre*, 1876-1877, 26 juni 1877 en *Documents parlementaires. Chambre*, 1876-1877, nr. 89 ('avis émis par les autorités judiciaires au sujet de la suppression des avoués').

95 A. Convert en C. Graux, '24me bulletin de la Conférence du jeune barreau. Examen du projet de révision du Code de procédure civile en tant qu'il touche à la profession d'avocat', in: *La Belgique judiciaire*, 1871, kol. 739-751. Alhoewel de commissie van de jonge balie van Brussel voorstander was van het behoud van het monopolie van de pleitbezorgers, deed zij diverse suggesties tot verbetering van het statuut.

96 *Délibération du conseil de discipline de l'Ordre des Avocats près la Cour d'Appel de Liège sur la question de la suppression des avoués*, Luik, 1874 (dit zeldzaam drukwerk (slechts 3 p.) werd aangetroffen in centrale bibliotheek van de Universiteit Gent: Acc 13851). Zie ook G. Robert, *Révision du Code de procédure civile. Du maintien des avoués* (Luik 1877), p. 15. De Luikse advocaten spraken zich kennelijk systematisch uit ten voordele van het behoud en de ontwikkeling van het statuut van de pleitbezorgers. Revelerend in dit verband is de tekst die Emile Laumont, directeur van de *Conférence du Jeune Barreau de Liège*, uitsprak tijdens de plechtige zitting van 1896: E. Laumont, 'Nos avoués. Discours prononcé à la séance solennelle de rentrée du 14 novembre 1896 de la Conférence du Jeune Barreau de Liège', in: *Journal des Tribunaux* 1896, kol. 1209-1224 en zijn pleidooi 'Pour le maintien du monopole des avoués', in: *Journal de procédure et des officiers ministériels* 1897, p. 32-39, 81-85 et 100-103.

bijdrage uit 1869, zou zware gevolgen hebben voor de orde van advocaten; immers ‘associés aux avocats dans la conduite des affaires, ils prêtent au barreau un concours dévoué, actif, souvent éclairé, et contribuent à assurer l’indépendance de l’Ordre, en épargnant à ses membres une foule de besognes, de sollicitations, de démarches incompatibles avec la dignité de la profession’.⁹⁷

Nog anderen vonden de bezwaren en de grieven van Allard tegen de pleitbezorgers denkbeeldig, eenzijdig en overdreven. In een antwoord op het rapport Allard, gepubliceerd in 1874 door enkele anonieme auteurs (vermoedelijk pleitbezorgers), zouden de leden van het korps aantonen dat zij wel degelijk nuttig waren voor het goed beheer van justitie, dat noch de advocaten noch de rechtzoekenden de afschaffing wensten: ‘les premiers, parce que le cumul de fonctions différentes les détournerait de leur véritable rôle; les seconds, parce qu’ils ne verraient pas diminuer les lenteurs ou les frais du procès par la suppression de ces officiers ministériels’, en dat zij wel degelijk efficiënt werkten en zich hielden aan de tarieven vastgelegd in 1807. Voor de Luikse pleitbezorgers was de hervorming van het burgerlijk procesrecht volstrekt mogelijk zonder de opheffing van het beroep. Zij weigerden de argumenten te aanvaarden van degenen die vonden dat pleitbezorgers zich enkel met nutteloze procedures inlieten voor eigen profijt. Tenslotte hadden zij het gevoel de zondebok te zijn van een gerechtelijk systeem dat slecht functioneerde, net zoals destijds, op het einde van de achttiende eeuw, de procureurs overkwam.⁹⁸ De Luikse pleitbezorgers betoogden dat de taakverdeling tussen advocaat en pleitbezorger alleen maar positieve gevolgen had én voor de rechtsbedeling, én voor de rechtzoekende, dat het merendeel van de advocaten de pleitbezorgers een warm hart toedroegen (ze werken efficiënt, verrichten heel wat praktisch werk op basis van tarieven die sinds 1807 niet meer werden aangepast). Ook zij vonden dat de hervorming van het burgerlijk procesrecht volstrekt mogelijk was mét behoud van de pleitbezorgers. De bewering dat pleitbezorgers nutteloze procedures voerden waar alleen zij zelf beter van werden, werd resoluut van de hand gewezen. De pleitbezorgers wezen erop dat zij nog steeds volgens verouderde tarieven werkten omdat ze een monopolie bezaten en konden rekenen op een relatief vast aantal zaken per jaar (op een gewaarborgd inkomen dus). Het waren niet de emolumenten en uitschotten van pleitbezorgers die de gerechtelijke procedure duur maakten maar de hoge zegel-, registratie- en griffierechten. De pleitbezorger was bijgevolg niet verantwoordelijk voor de gerechtelijke achterstand:

si les procès marchent lentement, il nous paraît que les tribunaux, que les magistrats ont bien quelque chose à se reprocher sous ce rapport. Dans bien des cas, c’est de l’énergie du président que dépend la rapidité dans la marche des affaires.. Allard oublie, ou plutôt ignore, que la plupart des remises sont demandées par des avocats qui ne sont pas prêts ou qui sont occupés ail-

⁹⁷ A. Antheunis, *De la suppression de la corporation des avoués appréciée dans ses conséquences pour l’Ordre des avocats* (Gent 1869), p. 1-2, 5-6.

⁹⁸ *Révision du Code de procédure civile. Du maintien des avoués. Réponse au rapport fait, au nom de la commission, par M. Albéric Allard.* Luik 1874 (17 p.) en de brochure *Révision du code de procédure civile. Du maintien des avoués. Assemblée générale des avoués du ressort de la Cour d’appel de Liège tenue le 13 décembre 1874.* Luik 1874.

leurs. Il pense que les choses iront plus vite quand l'avocat seul dirigera l'action. Le bon sens fait pourtant supposer le contraire [...]'

Volgens de voorstanders van het behoud van het beroep boden pleitbezorgers wel degelijk garanties, omdat ze vaak meer dan tien jaar stage liepen alvorens aangesteld te worden, zij het grootste deel van de burgerlijke zaken leidden die de advocaten enkel pleitten, zij cliënten ontvingen, en dergelijke. Er werd verwezen naar zaken die pleitbezorgers volledig tot een goed einde brachten zonder de hulp van de advocaat. De pleitbezorgers waren ervan overtuigd dat indien de voorstellen van Allard wet zouden worden, het cliënteel én de Belgische staat hier financieel zouden voor opdraaien: de advocaten zouden dan kosten doorrekenen aan hun cliënten, er zouden nieuwe kamers moeten gecreëerd worden om de verzoekschriften ter zitting te behandelen, daar waar ze voorheen ter griffie werden neergelegd, enz. 'Les référés qui ne coûtent à peu près rien aujourd'hui, parce que ce sont les avoués qui y représentent habituellement les parties, seront bien autrement onéreux si ce sont les avocats qui les y remplacent [...]' Kortom, de pleitbezorgers waren van oordeel dat zij beschouwd werden als paria's en als zondebokken voor alles wat in de rechtspraktijk fout was.

Het standpunt van de Luikse pleitbezorgers werd bijgetreden door de orde der advocaten van het hof te Luik. De redenen die de Luikse advocatuur opsomde waren de volgende: de functies van advocaat en pleitbezorger zijn essentieel verschillend, de afschaffing van het beroep zou onvermijdelijk voor gevolg hebben dat de advocaat verantwoordelijk zou worden voor alle praktische en materiële aspecten van de procedure waardoor hij zich minder zou kunnen toeleggen op de grond van de zaak ('que la suppression des avoués aurait ainsi pour conséquence d'altérer la profession de l'avocat, au détriment de son caractère traditionnel, des études juridiques et de la discussion éclairée des affaires litigieuses'), de oplossing moet veeleer worden gezocht in de vereenvoudiging van de procedure en het wegwerken van achterstanden en in het voorkomen dat procedures te lang worden gerokken. 'La suppression du corps des avoués', besluit de balie van Luik, 'amènerait des difficultés pratiques, qui seraient contraires à la sûreté et au bon ordre de l'administration de la justice, sans aucun profit pour les administrés'.

De discussie tussen voor- en tegenstanders van de opheffing flakkerde een tweede maal aan het eind van de jaren 1880 op. Een Waals advocaat, P. Heuse, advocaat bij het hof te Luik, schreef op 20 juli 1888 in een open brief aan de redactie van het gezaghebbend tijdschrift *Journal des Tribunaux*: 'l'avocat sait remplir les fonctions de l'avoué. Supprimons l'avoué. Il nous coûte trop cher',⁹⁹ waarmee hij de stelling van de commissie Allard volledig onderschreef. In de loop van de jaren 1888-1889 verschenen in hetzelfde tijdschrift overigens nog een reeks andere bijdragen van zowel advocaten als pleitbezorgers. De voornaamste argumenten van de voorstanders van de afschaffing van het beroep waren: de pleitbezorgers hebben een lage scholingsgraad; zij vervallen in routine; zij verlammen de

procedure, hun rol beperkt zich tot het overschrijven en ondertekenen van conclusies die door advocaten zijn bestudeerd en tot het volgen van de rol van de zitting; ze zijn het vijfde wiel aan de wagen en zijn bovendien ontzettend duur.

Lang niet iedereen was deze mening toegedaan. De tegenstanders van de afschaffing onderstreepten dat de advocaat onmogelijk de honderd-en-één praktische taken zou kunnen uitvoeren die op dat moment door de pleitbezorger werden verricht. De advocaat zou dienstpersoneel (bodes en klerken) in huis moeten nemen 'à lui d'assister au règlement des rôles, d'être en même temps au tribunal et à la cour, de débattre des questions de remises. Chaque matin il visitera les greffes, sollicitera les commis de bien vouloir se hâter de terminer les expéditions des jugements, etc.'¹⁰⁰ In een brief van 26 juli 1888 aan de *Journal des Tribunaux* huiverde de Gentse advocaat H. de Baets bij de gedachte dat de advocaat het werk zou moeten doen van de pleitbezorger:

courir au greffe deux ou trois fois par jour, assister au règlement du rôle, présenté des requêtes, faire les inventaires des dossiers, envoyer des bulletins de remise, dresser des états, faire la comptabilité avec le greffe, avec les huissiers, et avec les clients... Je ne puis, après avoir perdu mon journée dans les menus détails du ménage judiciaire, après avoir reçu mes clients, trouver le temps d'étudier les questions de droit que présentent mes affaires !!

De Kamer van Volksvertegenwoordigers verwierp uiteindelijk het principe van de opheffing van het ambt van pleitbezorger, vermoedelijk wegens de oppositie van de stafhouders en de voorzitters van de tuchtkamers van de balies. Of het pleidooi van de pleitbezorgers voor het behoud van hun beroep een impact heeft gehad op het besluitvormingsproces, is lang niet zeker en kan nietvoldoende aangetoond worden. In ieder geval stond de kwestie van de pleitbezorgers in 1890 voor een tweede maal op de politieke agenda, tijdens het debat betreffende de pleidooien voor de rechtbanken van eerste aanleg (zie hoger) (wet van 10 januari 1891).¹⁰¹

De kwestie van de opheffing van het beroep van pleitbezorger kwam in de jaren 1930 een laatste maal ter sprake,¹⁰² op een ogenblik dat de hervorming van het burgerlijk procesrecht onder druk van de economische en financiële recessie in een stroomversnelling kwam. Het volstaat hier te verwijzen naar het voornoemde Koninklijk Besluit van 13 januari 1935 dat voorschreef dat de tussenkomst van pleitbezorgers in beroepsprocedures tegen vonnissen van vrederechters niet langer verplicht was (art. 82bis van het eerste deel van het Wetboek van burgerlijke rechtsvordering, toegevoegd door art. 14 van het besluit).¹⁰³ Het is vrijwel zeker dat het bewuste besluit van 1935 en het bijhorend verslag aan de Koning¹⁰⁴

¹⁰⁰ La Liberté 30 december 1866, p. 3, kol. 2.

¹⁰¹ BS 15 janvier 1891.

¹⁰² Enkele voorbeelden J. [DE W.], 'Het vraagstuk der pleitbezorgers', in: *Rechtskundig Weekblad*, 1934-1935, p. 812-818; A. Rodenbach, 'La question des avoués', in *Journal des Tribunaux* 1937, nrs. 3488-3489; Dez., 'Chronique des avoués', in: *Journal des Tribunaux* 1936, nrs. 3446, 3447, 3448, 3457 en Dez., 'La réforme judiciaire. L'avoué est indispensable au civil', in: *Journal des Tribunaux* 1939, kol. 164. Zie ook (andere) publicaties van A. Rodenbach, R. Victor en P. Moxhon in de Bijlage.

¹⁰³ 'Arrêté relatif à la compétence et au ressort en matière civile et commerciale et à l'appel des jugements des juges de paix', in: *Moniteur belge* 20 januari 1935.

¹⁰⁴ *Pasinomie* 1935, p. 21-23.

werd voorbereid door Charles van Reepinghen, advocaat aan de balie te Brussel en specialist in het burgerlijk procesrecht. Uit zijn artikelen in de *Journal des Tribunaux* (onder meer in het jaar 1935) bleek dat hij de ‘zaak van de pleitbezorgers’ niet genegen was. Het is overigens niet toevallig Van Reepinghen die aan de basis lag van de opheffing van het beroep in 1969.¹⁰⁵ Gerenommeerde namen uit de advocatuur, zoals René Victor, hadden woorden van lof voor de hervorming die het Koninklijk Besluit van 13 januari 1935 bewerkstelligde en beschouwde deze als een belangrijke stap in het versterken van de vertrouwensrelatie tussen het cliënteel en de ‘enige vertrouwensman’ in rechtszaken: de advocaat.¹⁰⁶

Ook in de jaren 1930 liepen de standpunten van de voor- en tegenstanders van de opheffing van het beroep, die overigens dezelfde argumenten gebruikten die in de negentiende eeuw werden gebruikt, ver uiteen. Eén van de specialisten van het burgerlijk procesrecht, L. van Bauwel, was in 1934 van mening dat een vertegenwoordiging van de partijen voor een burgerlijke rechtbank nuttig en noodzakelijk was, maar ‘twee vertegenwoordigers, advocaat en pleitbezorger, zijn er niet nodig, en ook zou eene enkele vertegenwoordiging veel kosten besparen’.¹⁰⁷ Voor vele van zijn geestesgenoten was het ambt van pleitbezorger een overblijfsel uit de periode van het ‘Oude Recht’ dat sinds 1620 niet ten dienste stond van de rechtzoekende maar van het centraal staatsgezag ‘qui adjugeait au plus offrant les offices de procureurs, dont la prospérité alle de pair avec la durée de la procédure et l’augmentation de ses difficultés’.¹⁰⁸

De pleitbezorgers werden verdedigd door even gerenommeerde procedurespecialisten zoals de advocaat Léon Hennebicq en A. Braas, auteur van verschillende handboeken in verband met burgerlijk procesrecht. Voor Hennebicq diende de pleitbezorger gehandhaafd te blijven:

ce travail matériel et de précision, ce travail d’infirmier ou de pharmacien qu’est la clinique de la procédure pour la médecine du Droit, ne peut être confié à des stagiaires ‘incompétents’, ni à des commis, irresponsables devant les autorités judiciaires [...] Supprimer les avoués en Belgique, ou même les rendre facultatifs serait aller tout droit à une recrudescence de désordre et à l’anarchie.¹⁰⁹

Braas was van oordeel dat advocaten niet in staat waren om de talloze formaliteiten die verband hielden met ingewikkelde procedures voor de rechtbanken en hoven, af te handelen.¹¹⁰ Advocaten dienden zich met andere woorden met de grond van de zaak in te laten. In zijn *Précis de procédure civile*¹¹¹ verwees Braas naar de catastrofale gevolgen van de opheffing van het ambt door artikel 12 van de wet van 3 brumaire jaar II en naar het relatief succes van

105 Als Koninklijk Commissaris voor de gerechtelijke hervorming (*Verslag over de gerechtelijke hervorming*, Brussel, 1964) lag hij aan de basis van het Gerechtelijk Wetboek van 1967.

106 Victor, ‘Het vraagstuk’, kol. 614.

107 Van Bauwel, *Handboek*, p. 208.

108 C. van Reepinghen, ‘La réforme de la procédure civile’, in *Journal des Tribunaux* 1935, kol. 455.

109 L. Hennebicq, ‘La question des avoués’, in: *Journal des Tribunaux* 1936, kol. 190.

110 De complexiteit van de gerechtelijke procedure in burgerlijke zaken blijkt niet alleen uit een snelle lectuur van het wetboek terzake, maar ook uit b.v. het KB van 27 maart 1924 betreffende o.m. de ‘belooningen en uitschotten van de pleitbezorgers’ (*Recueil* 1924, p. 131-157).

111 We raadpleegden Braas, *Précis*, gewijd aan de pleitbezorgers.

de Franse pleitbezorgers die volgens hem een positieve rol speelden bij het begin van de procedure, bij het samenstellen van het dossier.¹¹²

8 Tot slot

Gedurende meer dan een anderhalve eeuw was de pleitbezorger als ministerieel ambtenaar belast met het inleiden en opvolgen van de rechtsgang (voornamelijk in burgerlijke zaken) en met de vertegenwoordiging van de partijen bij de verschillende gerechtelijke instanties. Op het ogenblik dat de wetgever het statuut van de pleitbezorger ophief – met ingang van 1 januari 1969 werden alle nog actieve beoefenaars van het ambt namelijk ontslagen – waren nog slechts een handvol, meestal oudere, pleitbezorgers werkzaam bij de Belgische hoven en rechtbanken. Het ambt had veel van zijn waarde, aanzien en bevoegdheid verloren sinds het begin van de negentiende eeuw. De ‘implosie’ van het beroep was een geleidelijk proces waarbij verschillende factoren een rol speelden: de diverse hervormingsbewegingen zowel inzake gerechtelijke organisatie als inzake het burgerlijk procesrecht, de bij wijlen bitsige concurrentiestrijd met de advocaten die (politiek) machtiger waren (cf. de ‘natuurlijke’ band met de politieke klasse), beter waren georganiseerd en vanaf het einde van de negentiende eeuw sterker in aantal waren (het aantal advocaten steeg spectaculair na de Eerste Wereldoorlog) dan de enkele honderden pleitbezorgers die hun diensten op een steeds slinkende markt aanboden. Nochtans konden de pleitbezorgers tot het laatste kwart van de negentiende eeuw op aanzienlijke steun rekenen vanwege een deel van de magistratuur en van de leden van bijvoorbeeld de Jonge Balie van Brussel (1871) en de Luikse Orde van Advocaten (1874, 1877, 1896). Zij konden van rechtswege gaandeweg steeds minder pleiten en moesten zich tevreden stellen met de spreekwoordelijke kruimels die van de tafel van het gerechtelijk systeem rolden. De pleidooien van de voorstanders van de handhaving van het beroep, in 1888, konden niet voorkomen dat het pleiten gaandeweg het monopolie van de advocaat is geworden, waarbij de impact van de hervorming van de wet van 1891 niet mag onderschat worden. Deze wet werd gestemd naar aanleiding van enkele zware incidenten die tussen beide beroepsgroepen plaatsvonden en vormde wellicht het begin van de zwanenzang van het ‘eerbaar beroep’.¹¹³ De daling van het aantal pleitbezorgers in de eerste decennia van de twintigste eeuw was het gevolg van de evolutie van de economische leefbaarheid van het beroep die reeds sinds 1841 steeds meer onder druk kwam te staan, een proces dat in de hand werd gewerkt door de professionalisering van de advocatuur, die appeleerde aan een grondige hervorming van de procesvoering die zijn beslag kreeg met de stapsgewijze invoering van het Gerechtelijk Wetboek van 1967, in de jaren 1969-1970. De Belgische pleitbezorgers traden nooit uit de schaduw van de advocatuur.

¹¹² Braas, *Précis*, p. 140, nr. 269.

¹¹³ Dat het dispuut tussen advocaten en pleitbezorgers precies rond deze wet tot een hoogtepunt kwam, mag onder meer blijken uit het parlementair debat, waarvan de tekst *in extenso* werd opgenomen in de *Pasinomie* 1891, p. 19-68.

Bijlage: Literatuuroverzicht (zie de noten 3 en 8)

Recent

- A. Deceuninck, 'De advocaten en pleitbezorgers bij de rechtbank van eerste aanleg in Kortrijk van 1800 tot de oprichting van de Orde van Kortrijkse advocaten in 1924 en de pleitbezorgers van 1925 tot hun afschaffing op 1 januari 1969', in: *De Leiegouw* 43.3-4 (2001), p. 247-289.
- J.-L. Halpérin, 'Les avoués au XIXe siècle, des rentiers de la Justice? L'exemple lyonnais – 1800-1970', in: *Histoire de la Justice* 1991, p. 99-120.
- G. Martyn, 'Evoluties en revoluties in de Belgische advocatuur', in: D. Heirbaut, X. Rousseaux en K. Velle (red.), *Politieke geschiedenis van Justitie in België van 1830 tot heden. Histoire politique et sociale de la Justice en Belgique de 1830 à nos jours* (Brugge 2004), p. 228-232.

Negentiende en twintigste eeuw

- 'Avoué', in: *Les Pandectes belges* deel 1 (Brussel 1884), kol. 1122-1326.
- 'Avoué', in: *Répertoire pratique du droit belge* (Brussel etc.), I, 1949, p. 601-627.
- 'Avoués', in: *Journal de procédure* 1902-1903, p. 145-151.
- L. van Bauwel, *Handboek voor het burgerlijk procesrecht*, I (Brussel etc. 1934), p. 204-208.
- G. vanden Bossche, 'Sur le mandat de l'avoué', in: *La Flandre judiciaire* 1900, p. 328-336.
- A. Braas, *Précis de procédure civile. Tome Ier. Organisation judiciaire. Compétence* (3de uitg.; Brussel 1944), p. 137-150. ('Des officiers ministériels auxiliaires de la justice – avoués', nrs. 259-286.)
- G.L.J. Carré, *Les lois de la procédure civile [...]* (5de uitg., I; Brussel 1833), p. 116-120.
- 'Cass., 29 april 1946' (met het advies van p-g Leon Cornil), in: *Pasicrisie* 1946, I, p. 156.
- C. Douchamps, *De la Profession d'avocat et d'avoué*. Brussel 1904.
- C. Graux en E. Picard, artikelen van o.m. –, in *La Liberté* van 2 september en 30 december 1866, en van 13 januari 1867.
- P. Moxhon, *A quoi servent les avoués?* Gembloux 1936.
- P. Nisot, *De l'activité professionnelle et de la responsabilité de l'avoué en Belgique et en France. Étude de doctrine et de jurisprudence*. Brussel etc. 1947. (Met uitgebreide bibliografie en een overzicht op p. 249-250 van de wetgeving: 'législation belge de 1815 à nos jours'.)
- A. Rodenbach, 'Het vraagstuk der pleitbezorgers. De noodzakelijkheid van hun behoud', in: *Rechtskundig Weekblad* 1934-1935, p. 403-707 en 767-769.
- A. Rodenbach, *Règles et usages de la profession d'avoué*. Brussel 1938. (Uittreksel uit: *Pandectes Belges*.)
- J. Servais, 'Les avocats-avoués', in: *Revue de droit belge*, I, 1886-1890, p. 431 e.v.
- V. Thibaut, 'La nomination des avoués', in: *Journal de procédure et des officiers ministériels* 1902, p. 290-296. (Ook in: *Revue catholique de droit*, 1902-1903, p. 145-151.)
- 'Usages corporatifs des avoués', in: *Les Pandectes belges*, deel 127 sexies (Brussel 1939), kol. 1010-1232.
- R. Victor, 'Het vraagstuk der pleitbezorgers', in: *Rechtskundig Weekblad* 1934-1935, p. 613-624, 708-712.

Over procureurs en 'avoués' vóór het einde van de 18de eeuw (zie n. 8):

- 'Avouerie', in: *Pandectes belges*, XI (1884), kol. 1327-1328.
- L'avouerie en Lotharingie. Actes de 2es Journées Lotharingiennes 22-23 octobre 1982 Centre Universitaire Luxembourg* (bijzonder nummer van *Publications de la section historique de L'Institut G.-D. de Luxembourg* 98 (1984)).
- A. de Bast, *Origines judiciaires. Essai historique, anecdotique et moral sur les notaires, les avoués, les agrées aux tribunaux de commerce, les huissiers, les greffiers et autres, etc.* (Parijs 1856), p. 256-321: 'Origine des procureurs et des avoués'.
- C. Bataillard en E. Nusse, *Histoire des procureurs et avoués* (2 dln.; Parijs 1882).

- C. Leclère, *Les avoués de Saint-Trond*. Leuven etc. 1902.
- T. Leuridan, *L'avouerie de Tournai. Essai sur l'histoire de cette institution*. Doornik 1899.
- E. Matthieu, *L'avouerie de Mons: étude historique*. Antwerpen 1886. (Uittreksel uit de *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique* 1885.)
- E. de Moreau, *L'histoire de l'église en Belgique* (Brussel 1945-1952), I, p. 280; II, p. 41-43.
- R. Naz, 'Avouerie', in: *Dictionnaire de droit canonique, I* (Paris 1935), kol. 1561-1578
- C. Pergameni, *A propos des règlements d'avouerie*. Brussel 1904 (Uittreksel uit *La Revue de l'Université de Bruxelles*.)
- C. Pergameni, *L'avouerie ecclésiastique belge: des origines à la période bourguignonne*. (Étude d'histoire ecclésiastique. Gent 1907.
- E. Poncelet, *L'avouerie de la cité de Liège*. Luik 1932 (Uittreksel uit: *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, XXIII, 1931.)
- J. de Saint-Genois, *Histoire des avoueries en Belgique*. Brussel 1837.
- A.E. Scribe en J.-H. Dupin, *L'intérieur de l'étude, ou le procureur et l'avoué. Comédie-vaudeville en un acte*. Brussel 1827.
- F. Thion, *La Haute Avouerie de Franchimont*. Luik 1927.
- J. Vannerus, 'Les avoués d'Arlon', in: *Mélanges Godefroid Kurth* (Luik 1908), p. 124-135.

DE BALIE BIJ HET HOF VAN CASSATIE: OORSPRONG EN EVOLUTIE

1 Inleiding

Van de advocaten bij het Hof van Cassatie van België is vooral geweten dat zij bij Koninklijk Besluit worden benoemd, hun aantal beperkt is en dat zij beschikken over een monopolie om civiele zaken, in de ruime zin van het woord, aanhangig te maken bij het Hof.¹ Samen vormen die advocaten de Orde van advocaten bij het Hof van Cassatie.² Ook algemeen bekend is dat voor heel België één Hof van Cassatie bestaat, dat niet in de beoordeling van de zaken zelf treedt.³ Zijn belangrijkste bevoegdheid bestaat erin de beslissingen in laatste aanleg die voor het Hof worden gebracht wegens overtreding van de wet of wegens schending van substantiële of op straffe van nietigheid voorgeschreven vormen, eventueel te vernietigen.⁴

Het voorwerp van deze bijdrage is de historische achtergronden te schetsen van de verschillende facetten van dat geheel: het bijzondere rechtscollege dat het Hof van Cassatie is, de advocaten bij dat Hof, hun beperkt aantal en monopolie, hun orde en de procedure die hun specialiteit is. Het overzicht houdt op bij de inwerkingtreding van het Gerechtelijk Wetboek.⁵

2 De cassatierechter

Als men de klemtoon legt op zijn bevoegdheid uitspraken van andere rechters die in laatste aanleg zijn geweest, te vernietigen, gaat het Belgische Hof van Cassatie zonder twijfel rechtstreeks terug op het Tribunal de cassation van de Franse revolutionaire periode.⁶ Soms wordt ook de Grote Raad van Mechelen als voorloper aangewezen, maar die was eigenlijk een appelcollege, zoals de Hoge Raad van Holland en Zeeland. Aan die laatste ontleent de Nederlandse cassatierechter, de Hoge Raad, die in 1838 zijn werkzaamheden be-

1 Artikel 478 van het Gerechtelijk Wetboek (Ger.W.).

2 Art. 481 Ger.W.

3 Art. 147 Ger.W.

4 Art. 608 Ger.W.

5 Voor een accurate beschrijving van de evolutie vanaf de inwerkingtreding van het Gerechtelijk Wetboek tot vóór die van de wetten van 6 december 2005 en 27 december 2006, zie R. Bützler en H. Geinger, 'Kleine kroniek van de orde van advocaten bij het Hof van Cassatie', in: *Liber Amicorum Lucien Simont* (Brussel 2002), p. 24-32.

6 Zie laatst nog I. Verougstraete, 'Cassatie: vereenvoudiging, gezag en democratie. Synthese van de verslagen opgesteld ter gelegenheid van 's Hof's 175^e verjaardag', in: *Cour de cassation de Belgique, Hof van Cassatie van België, Kassationshof von Belgien. 175^e anniversaire, 175ste verjaardag, 175. Gründungsjubiläum* (Brussel 2008), p. 204.

gon, zijn naam.⁷ Niettemin lijken er, zoals verder wordt aangetoond, eerder redenen te zijn om de advocaten bij de Grote Raad van Mechelen als voorgangers van de advocaten bij het Hof van Cassatie aan te merken, dan wel het Hof van Cassatie als de opvolger van de Grote Raad.⁸ In de periode voor de oprichting van de Grote Raad van Mechelen is de instelling waarmee de Raad concurreerde, het Parlement van Parijs, en meer nog de Conseil des parties, meer verwant met het huidige Hof van Cassatie. Hoe dan ook, de betekenis van cassatie onder het ancien régime mag niet worden overschat.⁹

2.1 De Conseil des parties

Vanaf de dertiende eeuw ontstond als gevolg van de centralisatiepolitiek van de Franse vorsten vooral in dat land de idee dat de koning de bron was van alle gerechtigheid: Rex est fons omnimodi justitiae. De vorst was dan ook de enige die recht mocht spreken, al deed hij daarvoor natuurlijk meestal een beroep op raadgevers of droeg hij een deel van zijn rechtsmacht aan hen over, de ‘justice déléguée’.¹⁰ Dergelijke delegatie aan koninklijke rechtbanken belette echter niet dat de soeverein uiteindelijk zelf de rechtsmacht behield, de ‘justice retenue’. Dat hield, naast het recht rechtstreeks kennis te nemen van bepaalde zaken en het recht tot evocatie, ook in dat de conseil du roi of curia regis (of ducis dan wel comitis, wanneer de vorst hertog of graaf was) beslissingen van de lagere rechtbanken kon teniet doen. Aansluitend bij middeleeuwse gebruiken was het zowel in Frankrijk als in de Bourgondische Nederlanden de gewoonte dat een juridische raad met de soeverein mee-reisde.¹¹ Omdat de veelvuldige verplaatsingen van de soeverein allerlei nadelen meebrachten voor de rechtsbedeling, werd uiteindelijk een vaste plaats gekozen voor de juridische afdeling van de Conseil du roi. Voor Frankrijk was dat Parijs.

Men mag de in Parijs (later in Versailles) gevestigde Conseil du roi niet verwarren met het Parlement van Parijs. Ook het Parlement van Parijs was een centrale instelling van de vorstelijke rechtsmacht, waarvan de organisatie omstreeks 1320 was voltooid. Maar de parlementen¹² waren emanaties van de justice déléguée van de vorst. Zij namen kennis van be-

7 W.D.H. Asser, *Civiele cassatie* (Nijmegen 2003), p. 14, n. 7.

8 Dat belet niet dat ‘de Mechelse connectie’ in België te veel wordt – en vooral werd – veronachtzaamd. Zij komt bijvoorbeeld helemaal niet aan bod in de nochtans uitgebreide mercuriale die procureur-generaal Paul Leclercq, toen eerste advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie, hield op de plechtige openingszitting van het Hof op 1 oktober 1925 en die gewijd is aan de geschiedenis van het Belgische Hof van Cassatie. Voor hem bestaat tussen Childebert in 595 en Lodewijk XIV niets vergelijkbaars. Hij behandelt overigens enkel de Franse geschiedenis. Nochtans was ook de voertaal in de Grote Raad van Mechelen het Frans: de eerste uitspraak in het Nederlands deed de Raad in 1477, maar het Frans bleef domineren, L. Maes, *Het Parlement en de Grote Raad van Mechelen* (Antwerpen 2009), p. 71. In het Belgische Hof van Cassatie duurde het tot 1932 vóór aler het Nederlands werd gebruikt, D. Heirbaut, *Europese juristen en oud recht* (Gent 2000), p. 122.

9 D.J. Veegens, *Cassatie in burgerlijke zaken* (Zwolle 1971), p. 6.

10 J. Gilissen, *Historische inleiding tot het recht* (Antwerpen 1981), p. 379.

11 Volgens het recentste wetenschappelijk onderzoek waren er verschillende raden, G. Martyn m.m.v. R. Opsommer, *Geschiedenis van het publiekrecht. Macht en onmacht van het recht. Recht en onrecht van de macht* (Brugge 2008), p. 133. De auteurs hebben het ook over de verschillende benamingen van de raad of raden.

12 Er werden er later ook, omwille van de toename van het aantal zaken, buiten Parijs opgericht, o.m. in Toulouse, Greno-

paalde in eerste aanleg gewezen zaken en van ‘gewone’ hogere beroepen tegen de uitspraken van lagere rechtbanken, al kon het Parlement van Parijs ook vonnissen van baljuws en provoosten ‘casseren’. De parlementen spraken recht in naam van de vorst.¹³ Al wordt het Parlement van Parijs vaak aangewezen als het hoogste rechtscollege in het Frankrijk van die tijd,¹⁴ uit wat voorafgaat blijkt dat het niet echt als een voorganger van het Hof van Cassatie te beschouwen is.

Dat is wel het geval met de Conseil du roi of, beter gezegd, de koning zelf (want in wezen had de raad maar een adviserende bevoegdheid en kwam de eindbeslissing altijd aan de koning toe). Inderdaad, de koning kon ook een in laatste aanleg uitgesproken arrest van het parlement vernietigen en de zaak terug verwijzen naar het parlement. Hier ligt dus de oorsprong van de cassatieprocedure. Door een edict van Karel VIII van 2 augustus 1497, door Lodewijk XII bevestigd in juli 1498, kreeg de sectie van de Conseil du roi die zich bezig hield met het contentieux van de justice retenue, de benaming Grand conseil (in het Nederlands dus ‘Grote Raad’ ...). Omdat de Grand conseil zich in de zestiende eeuw verregaand ging losmaken van de figuur van de koning en tot een autonoom rechtscollege uitgroeide, werd op vraag van de advocaten in de schoot van de Conseil du roi in 1560 een nieuwe sectie opgericht, Conseil privé, Conseil d’État privé of Conseil des parties¹⁵ genoemd, waarin de jurisdictionele suprematie van de koning werd gehandhaafd. Die raad was dus een afdeling van de Conseil du roi, verbonden aan de persoon van en samengesteld uit leden benoemd door de vorst, die zelf, als houder van het recht wetten uit te vaardigen, de enige was die de macht had een in laatste aanleg gewezen rechterlijke uitspraak te vernietigen wegens schending van de wet of van de gewoonten.¹⁶

De Conseil des parties had dus (onder andere) een werkelijke cassatiebevoegdheid, zelfs wat betreft uitspraken van de Grand conseil. De Conseil des parties werd, tenzij in enkele uitzonderlijke gevallen, niet voorgezeten door de koning, maar door de kanselier van Frankrijk, die weliswaar altijd plaats nam naast de (lege) stoel van de vorst. Men kan dus naar waarheid zeggen dat cassatie naar het Franse model een ‘koninklijke oorsprong’ heeft.¹⁷ Cassatie in de moderne betekenis van het woord bestond echter in het ancien régime eigenlijk niet.

ble, Bordeaux en Dijon. Na de Successieoorlog richtte Lodewijk XIV ook een Parlement de Flandre op, aanvankelijk in Doornik, later in Dowaaï gevestigd.

13 Het Parlement van Parijs kon zelfs worden voorgezeten door de koning.

14 Zie bv. Heirbaut, *Europese juristen*, p. 60.

15 Omdat hij in de regel meestal zaken behandelde over particuliere belangen, in geschillen tussen partijen. M.b.t. de Belgische cassatieprocedure wordt soms gezegd dat de partijen er eigenlijk van ondergeschikt belang zijn. Dat sluit dus in ieder geval niet aan bij de benaming van de historische voorganger van het Hof.

16 C. Scheyven, *Traité pratique des pourvois en cassation de l’organisation et des attributions diverses de la cour suprême* (Brussel 1885), p. 7.

17 Naar het woord van D.J. Veegens, E. Korthals Altes en H.A. Groen, *Cassatie in burgerlijke zaken* (Deventer 2006), p. 1. De auteurs wijzen zelfs op een mogelijke ‘heilige’ oorsprong. Volgens de legende zou Lodewijk IX, bijgenaamd de heilige (1214-1270), gekend voor zijn wijsheid en billijkheid, aan de basis liggen van het instituut cassatie. In het gebouw van het Franse Hof van Cassatie is er daarom een ‘galerie Saint-Louis’, met een standbeeld van hem en twee schilderijen met tafereelen uit zijn leven, alle drie negentiende-eeuws.

2.2 De Grote Raad van Mechelen

In de Nederlanden deed zich een gelijkaardige evolutie voor als in Frankrijk. De landsheeren richtten curiae, grafelijke of hertogelijke gerechtshoven op, raad of hof genoemd, die, zoals gezegd, met de soeverein meereiden. In de Bourgondische gebieden trachtte Filips de Goede al de beslissingen van de Raad van Vlaanderen, de Raad van Brabant, die van Namen en die van Henegouwen, het Hof van Holland en Zeeland, dat van Friesland enz. die in hoger beroep waren geweest tegen uitspraken van andere rechtbanken, waaronder de schepenbanken, te laten beoordelen door zijn eigen hertogelijke raad. Vanaf 1440-1450 werd die raad meer en meer Grote Raad, Grand Conseil of Magnum Consilium genoemd, ter onderscheiding van de gewestelijke raden. Hertog Karel de Stoute gaf die raad in de ordonnantie van Thionville van 8 december 1473 voor het eerst een vaste vestiging te Mechelen, onder de benaming Parlement van Mechelen. Door die benaming presenteerde de raad zich als een tegenhanger van het Parlement van Parijs. Na door Maria van Bourgondië in 1477 te zijn afgeschaft, werd de instelling in 1504 terug opgericht door Filips de Schone en kreeg zij opnieuw de naam Grote Raad (Consilium Magnum). Eerst door de vrede van Madrid van 1536, gesloten na de overwinning van Karel V op Frans I in de slag bij Pavia van 1525, werden de juridische banden tussen Frankrijk en Vlaanderen definitief verbroken en namen de Vlaamse beroepen op het Parlement van Parijs een einde.¹⁸

De territoriale bevoegdheid van de Grote Raad van Mechelen bestreek op een bepaald ogenblik een groot deel van het huidige België, een van de redenen waarom hij soms wordt vergeleken met het Belgische Hof van Cassatie. Die bevoegdheid was het meest uitgestrekt tijdens het begin van het bewind van Karel V en omvatte zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden, al heeft het prinsbisdom Luik – dit zijn grosso modo de huidige provincies Luik en Limburg – nooit tot zijn ressort behoord. Al in 1515 echter wisten Henegouwen en Brabant zich aan de bevoegdheid van de Raad tot onttrekken.¹⁹ Na de onafhankelijkheid van de Verenigde Provinciën in de tweede helft van de zestiende eeuw verdwenen de Noordelijke Nederlanden uit het ressort van de Raad, dat in de achttiende eeuw verschrompelde tot Vlaanderen, Mechelen, Namen en (Spaans) Opper-Gelre. De tijdelijke, want fel gecontesteerde, afschaffing door Jozef II, van 1 januari 1783 tot 21 september 1784, was de voorbode van het einde. Bij de invallen van de Fransen in 1792 en 1794 week de Raad uit naar niet bezette streken om uiteindelijk uiteen te vallen.²⁰

Wat zijn materiële bevoegdheid betreft, kan de Grote Raad van Mechelen, zoals het Parlement van Parijs, maar in beperkte mate de voorganger van het Hof van Cassatie van België worden genoemd. De Grote Raad was in essentie een beroepsinstantie,²¹ al vertoon-

¹⁸ R.C. van Caenegem, 'Les appels flamands au Parlement de Paris au Moyen Age', in: *Études d'histoire du Droit privé offertes à P. Petot* (Parijs 1959), p. 64.

¹⁹ Maes, *Het Parlement*, p. 104.

²⁰ Maes, *Het Parlement*, p. 248.

²¹ De ordonnantie van Thionville zegt: 'Et quant a la juridicion et cognoissance de notre dite Court, Nous avons voulu et ordonnee, voulons et ordonnons que icele Court aura cognoissance, decision et determination [...] de toutes causes et

den bepaalde procedures die voor de Raad werden gevoerd, wel een zekere gelijkenis met cassatie.²² Een van de twee (1503) of drie (1531) raden die de Bourgondische vorsten bijstonden,²³ met name de Geheime of Secrete Raad of Conseil privé, ook wel Privaatraad genoemd,²⁴ stond, zoals de Conseil des parties in Frankrijk, inhoudelijk dichter bij cassatie. Niet alleen beschikte hij over de bevoegdheid toezicht te houden op de rechtspraak, hij eigende zichzelf de bevoegdheid toe arresten van de raden en hoven en zelfs arresten van de Grote Raad van Mechelen in revisie te behandelen²⁵ en de van de hoogste instanties uitgaande wetten te interpreteren.²⁶

Hoewel de Grote Raad van Mechelen dus niet echt dé cassatierechter van de Nederlanden was, zeker niet in essentie, gelet op wat voorafgaat, is het niet verwonderlijk dat enkelingen in de Kamer en de Senaat bij de oprichting van het Belgische Hof van Cassatie vroegen de zetel daarvan in Mechelen te vestigen.²⁷ Werd daaraan geen gevolg gegeven, wel prijken al in de grote zaal van de plechtige terechtzittingen van Hof van Cassatie in het oude gerechtsgebouw te Brussel de borstbeelden van twee raadsheren in (de tweede tevens voorzitter van) de Grote Raad van Mechelen, met name Filip (soms ook Philip, Filips of Philips genaamd) Wielant²⁸ en Pieter Peck (of Petrus Pecquius).²⁹ Zij bevinden zich thans in de galerij van de borstbeelden die leidt naar de zaal van de plechtige terechtzittingen van

questions desquelles avant ladite institution la congnoissance et decision de la nature appartenoit et devoit appartenir de plain droit et sans moyen a Nous et a notre dit Grant Conseil: et d'autres que par Nous et noz lettres patentes expediees soublz notre grant scel seront commisses ou evoquees en ladite Court. Laquelle ne pourra evoquer aucunes causes. Et enoutre aura congnoissance de toutes causes d'appel, que se interjecteront a ladite Court, de noz Chambres, Juges et Auditoires de noz pays de pardeca [dus niet de landen van de «pays de par delà», met name Bourgondië en Franche Comté], subgez sans moyen a icelle'.

22 Maes, *Het Parlement*, p. 106. De mogelijkheden tot 'revisie' (op grond van dwaling) van definitieve uitspraken, zonder dat nieuwe rechtsmiddelen mochten worden aangewend, 'nietigverklaring' (heel uitzonderlijk) en 'evocatie' (het tot zich trekken van een zaak) waren andere procedures. 'Revisie' en 'reformatie' (hervorming van rechtmatig tot stand gekomen vonnissen van schepenbanken die niet meer vatbaar waren voor beroep) komen nog het dichtst bij cassatie, maar niet de partijen, enkel de vorst kon daartoe het initiatief nemen.

23 Vanaf het ogenblik dat het er drie waren, werden zij 'collaterale raden' (naast de vorst) genoemd. De formele oprichting onder die benaming dateert pas van het bewind van Karel V, in 1531.

24 De andere waren de Raad van State en de Raad van Financiën.

25 Hogere beroepen, die ook bij hem werden aanhangig gemaakt, verwees de Geheime Raad doorgaans naar de Grote Raad van Mechelen, zie hierover H. de Schepper, 'Geheime Raad (1504-1794)', in: E. Aerts, M. Baelde e.a. (red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, I (Brussel 1994), p. 295-324.

26 J.Ph. de Monté ver Loren en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000), p. 241, nr. 209. Wijlen stafhouder Thomas Delahaye geeft als motief voor de verwantschap tussen de Grote Raad en het Cour de cassation op dat 'le Conseil ne tranchait pas de contestations au fond mais était saisi, souvent par les tribunaux eux-mêmes, des affaires qui soulevaient des questions relatives au droit public ou aux grands intérêts du pays', T. Delahaye, 'Les avocats à la Cour de cassation de Belgique', in: *Fortitudo Temperantia. Die Rechtsanwälte am Reichsgericht und beim Bundesgerichtshof. Eine Rückblick. Festgabe zu 50 Jahren Bundesgerichtshof* (München 2000), p. 176.

27 J. Gilissen, 'L'ordre judiciaire en Belgique au début de son indépendance', in: *Journal des Tribunaux* 1983, kol. 568; Scheyven, *Traité pratique*, p. 29.

28 Geboren in Gent in 1441 en er gestorven op 2 maart 1520. Zijn belangrijkste verdienste was overigens het bestuderen van het Vlaamse recht en het daarover schrijven in het Nederlands, D. Heirbaut, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden* (Gent 2005), p. 116. In 1558 verscheen postuum in druk zijn werk *Corte instructie omme jonghe practisienen die in Vlaemsche tale de hoven ende justicien in Vlaenderen hantieren ende frequenteren willen in civile saeken*, dat onder meer de procedure voor de Grote Raad behandelt.

29 Scheyven, *Traité pratique*, p. 8.

het ‘nieuwe’ gerechtsgebouw (dat van Poelaert). In de zaal van de gewone terechtzittingen van het Hof van Cassatie hangt rechts een wandtapijt met, in rode toga, Filip Wielant.³⁰

2.3 Van Tribunal de cassation naar Hof van Cassatie

De rechtstreekse voorloper van de Belgische cassatierechter in de zin van hoogste rechtscollege dat in laatste aanleg gewezen beslissingen van andere rechters vernietigt omwille van schending van de wet, is het Franse Tribunal de cassation.³¹ Die cassatierechtbank, het was nog geen hof, werd door de revolutionaire Constituante gecreëerd en werd opgericht bij artikel 30 van een décret général van 27 november-1 december 1790. Hij kwam in de plaats van de Conseil des parties.

De basisidee van het Tribunal de cassation was erop toezien dat de rechters zich onderwierpen aan de wetgevende macht en zich niet schuldig maakten aan machtsoverschrijding. Niet voor niets werd de cassatierechtbank opgericht ‘auprès du Corps législatif’.³² Het Tribunal de cassation was dus vooral een wapen tegen het ‘despotisme judiciaire’ van het ancien régime en pas op de tweede plaats een instrument om bij te dragen tot een eenvormige toepassing van de wetten.³³ In het laatste opzicht was het Tribunal de cassation weliswaar in zekere zin een voortzetting van de Conseil des parties,³⁴ maar in het eerste zeker niet. Het vormde precies een breuk met de willekeur van het ancien régime.³⁵ De Franse Grondwet van 3 september 1791 verplichtte de cassatierechtbank overigens bij wijze van ‘référé législatif’ de interpretatie van een wet bij een derde cassatieberoep op dezelfde gronden na twee voorafgaande cassaties aan het Corps législatif voor te leggen, die dan een ‘décret déclaratoire de la loi’ zou uitvaardigen, waarnaar het Tribunal de cassation zich diende te schikken.³⁶

De autonomie van de cassatierechtbank ten aanzien van de wetgevende macht kwam slechts later en gefaseerd tot stand. De Grondwet van het jaar III (22 augustus 1795) ontnam het Corps législatif de bevoegdheid vonnissen van het Tribunal de cassation te vernietigen. Artikel 4 van het Burgerlijk Wetboek van 1804 verbood de rechter te weigeren recht te spreken onder enig voorwendsel, zelfs van het stilzwijgen, de duisterheid of de onvolledigheid van de wet.³⁷ Ten slotte, wat België betreft, werd eerst bij decreet van 7 juli 1865

30 Het is een van de zich in die zaal bevindende gobelins, vervaardigd, volgens een patroon van W. Geefs, door de Manufacture Royale Braquegnie uit ... Mechelen.

31 Die gemeenschappelijke oorsprong, die eveneens in andere landen terug te vinden is, blijkt ook uit het bestaan en het lidmaatschap van het Belgische Hof van Cassatie van de Association des Hautes Juridictions de Cassation des pays ayant en partage l’usage du Français, zie <http://www.ahjucaf.org/>.

32 Art. 1 décret général 27 november-1 december 1790.

33 J.-L. Halpérin, ‘Cassation et dénonciation pour forfaiture dans les départements réunis sous le directoire’, in: *Justice & Institutions françaises en Belgique (1795/1815)* (Hellemes 1995), p. 246.

34 J. Boré, *La cassation en matière civile* (Parijs 1997), p. 4, nrs. 4, 7 en 13; E. Faye, *La Cour de cassation* (Parijs 1903), p. 3.

35 R.C. van Caenegem, *Judges, legislators and professors* (Cambridge 1987), p. 152-153.

36 Art. 22 Grondwet 3 september 1791.

37 Art. 4 van het Burgerlijk Wetboek werd bij de invoering van het Gerechtelijk Wetboek vervangen door artikel 5 van het laatstgenoemde wetboek, dat dezelfde inhoud heeft.

het *référé législatif* afgeschaft.³⁸ Omwille van de onafhankelijkheid die het Belgische Hof van Cassatie van meet af aan kreeg ten aanzien van de wetgever en die het Tribunal de cassation niet kende, werd wel eens, zelfs in radicale bewoordingen, afstand genomen van de verwantschap tussen beide rechtscolleges.³⁹

Na de tweede verovering van België in 1794 werd het bij Frankrijk gehechte land het voorwerp van een ‘colonisation juridique et judiciaire’.⁴⁰ Het Tribunal de cassation werd bevoegd voor het aangehechte grondgebied. Het werd hervormd bij decreet van 2 brumaire van het jaar IV (24 oktober 1795) ‘concernant l’organisation du tribunal de cassation’, enkele weken na de oprichting van de negen met Frankrijk verbonden Belgische departementen. In het jaar VI (1797-1798) werden de eerste Belgische rechters in het Tribunal de cassation verkozen door de departementen.⁴¹ De cassatierechtbank kreeg de benaming van Cour de cassation bij ‘senatus-consulte organique du gouvernement impérial’ van 28 floréal van het jaar XII (18 mei 1804).

Na de val van het keizerrijk werd door het verdrag van Bazel van 12 januari 1814 voor de Belgische provincies een overgangsregime opgezet met gouverneurs-generaal. In de schoot van het hof van beroep te Brussel, dat te Luik en, voor de Duitstalige zaken, dat te Düsseldorf, werd een ‘section de cassation’ gecreëerd, de eerste op grond van een besluit van 9 april 1814 van de gouverneur-generaal van België, baron von Horst⁴², de laatste twee krachtens een besluit van 28 april 1814 van de regering van Beneden-Rijn.⁴³

In de Nederlandse Grondwet van 1814 was de instelling van een ‘Hooge Raad der Verenigde Nederlanden’ in het vooruitzicht gesteld en bij het samengaan van België en Nederland werd in de nieuwe Grondwet van 24 augustus 1815 bepaald dat een ‘Hoogen Raad der Nederlanden’ zou worden opgericht voor het hele rijk. Weliswaar werd bij decreet van 18 april 1827 de Hoge Raad opgericht, maar dat decreet is nooit in België van toepassing geworden. Bij Koninklijk Besluit van 21 juni 1830 werd de zetel van de instelling overigens in Den Haag gevestigd, wat groot ongenoegen wekte bij de Brusselse advocatuur.⁴⁴ Hoe dan ook, een voor heel België bevoegde unieke cassatierechter is er vóór de Belgische onafhankelijkheid nooit gekomen.⁴⁵ De autoriteiten van het Koninkrijk der Nederlanden

38 N. Fricero, ‘Évolution des fonctions de la cassation française’, in: *Hof van Cassatie van België. 175ste verjaardag* (Brussel 2008), p. 20.

39 Zo beklemtoonde Paul Leclercq, eerste advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie, in zijn mercuriale op de plechtige openingszitting van het Hof op 1 oktober 1925 dat, afgezien van het feit dat het Tribunal de cassation en het Hof van Cassatie vernietigen en voor beide (toen nog) dezelfde procedure geldt, ‘il n’y a vraiment de commun entre Elles [les deux institutions]’ (p. 8).

40 R. Martinage, ‘Présentation’, in: *Justice & Institutions françaises en Belgique (1795/1815)* (Hellemes 1995), p. 8.

41 Halpérin, ‘Cassation’, p. 246.

42 *Journal officiel du gouvernement de Belgique* 1814, nr. 29.

43 Gilissen, ‘L’ordre judiciaire’, kol. 567. De twee secties werden afgeschaft bij besluit van 12 september 1814, dat het Cour supérieur de révision te Koblenz bevoegd maakte, Delahaye, ‘Les avocats à la Cour de cassation’, p. 179.

44 Bützler en Geinger, ‘Kleine kroniek’, p. 17, die dat zelfs ‘een van de (mineure) oorzaken van de Belgische opstand’ noemen.

45 P. Haak, ‘De evolutie op lange termijn van de Nederlandse cassatieprocedure (in burgerlijke zaken) sedert 1838’, in: *Hof van Cassatie van België. 175ste verjaardag* (Brussel 2008), p. 50.

Beeld van de Heilige koning Lodewijk als rechter, Hof van Cassatie, Parijs.

ene op het andere teruggaat. Tijdens de parlementaire voorbereiding van de genoemde organieke wet op de rechterlijke orde van 4 augustus 1832 werd weliswaar constant gerefereerd aan de Franse wetgeving als na te volgen model, maar de in België strikt aangehouden scheiding van de machten en de daaruit voortvloeiende onafhankelijkheid van de magistratuur ten aanzien van de andere machten maakt een belangrijk verschil uit.⁴⁹ Beschrijven hoe de Belgische wetgeving over het Hof van Cassatie nadien is geëvolueerd, gaat het kader van deze bijdrage ruimschoots te buiten.

hechtten dus blijkbaar niet al te veel belang aan cassatie.⁴⁶ Op de gerechtelijke situatie onder het Nederlandse bewind wordt hier dan ook niet verder ingegaan: zij is niet echt relevant voor de balie bij het Belgische Hof van Cassatie, het eigenlijke onderwerp van deze bijdrage.⁴⁷

De Belgische Grondwet van 7 februari 1831 voorzag in zijn artikel 95 in de oprichting van één Hof van Cassatie voor het hele land. De Grondwet liet het echter aan de wetgever over in zijn eerste parlementaire zitting de details van de organisatie van het Hof te regelen.⁴⁸ Het Belgische Hof van Cassatie werd uiteindelijk opgericht bij artikel 56 van de 'loi du 4 août 1832 organique de l'ordre judiciaire', de eerste organieke wet die in het nieuwe koninkrijk werd uitgevaardigd. Van de 61 artikelen van de wet waren er 34 gewijd aan het Hof van Cassatie.

J.P. Nandrin toonde op overtuigende wijze aan dat het concept van het Belgische Hof van Cassatie niet zomaar een doorslag was van het Franse, hoewel het

46 'Le Gouvernement des Pays-Bas n'en saisit pas l'essence, et la dénatura', zei Paul Leclercq, eerste advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie, in ongetwijfeld overdreven termen in zijn mercuriale op de plechtige openingszitting van het Hof op 1 oktober 1925 (p. 22).

47 Zie over die overgangperiode Scheyven, *Traité pratique*, p. 26-29.

48 Zie o.a. R. Janssens, 'Het Hof van cassatie van België. Enkele hoofdmomenten van zijn ontwikkeling', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1977, p. 95-116.

49 J.-P. Nandrin, 'La Cour de cassation belge de 1832 et le pouvoir judiciaire. Héritage de la période française?', in: *Justice & Institutions françaises en Belgique (1795/1815)* (Hellemes 1995), p. 275-293.

3 De cassatieadvocaat: specificiteit, monopolie en dualiteit

3.1 Mechelen

In een bijdrage met een al te bescheiden titel hebben twee stafhouders van de Orde van advocaten bij het Hof van Cassatie, verwijzend naar een andere stafhouder, de stelling verdedigd dat de wordingsgeschiedenis van de balie bij het Hof niet teruggaat op het Franse revolutionaire Tribunal de cassation, maar op de Grote Raad van Mechelen.⁵⁰ Wat de balie betreft – en dat is precies hun punt – is dat zeker meer te verdedigen dan wat het Hof zelf betreft.

Er was inderdaad een embryonale balie als die bij het Hof van Cassatie aanwezig bij de Grote Raad van Mechelen. Enkel een door de Grote Raad zelf vastgesteld beperkt aantal advocaten kreeg van de Raad zelf toelating voor hem op te treden.⁵¹ Eenvoudigheidshalve worden zij hieronder ‘advocaten bij de Grote Raad’ genoemd, hoewel die benaming als zodanig niet bestond, althans niet officieel.⁵² De jurist die de *Somme rural* van Jehan Bouteiller naar het Nederlands heeft vertaald (‘ghecorrigeert’ zegt de tekst), noemt zich ‘advokaet in den Hoghen Raet des Conincs van Castiliën, etc. te Mechelen residerende’.⁵³

Zoals het Hof van Cassatie tot aan de inwerkingtreding van de wet van 6 december 2008 tot hervorming van de toegang van advocaten tot het Hof van Cassatie de voordrachten deed van de kandidaten voor een ambt van advocaat bij het Hof van Cassatie,⁵⁴ moesten ook advocaten door de Grote Raad aanvaard zijn om voor hem te mogen optreden. Zij moeten aanvankelijk gepromoveerd zijn in de rechten aan een ‘beroemde’ universiteit,⁵⁵ minstens 25 jaar oud zijn en een speciaal examen voor de Grote Raad en een eed hebben afgelegd. Zij moesten in Mechelen wonen en in het zwart gekleed gaan.⁵⁶ Zij pleitten enkel in civiele zaken.⁵⁷ In 1587 waren zij met twaalf. De vergoedingen voor raadpleging, advies, pleidooi, repliek en het schriftelijk vastleggen ervan waren vastgelegd bij ordonnantie van

50 Bützler en Geinger, ‘Kleine kroniek’, p. 11. Zij sluiten zich in dat verband aan bij de zienswijze die wijlen stafhouder T. Delahaye verdedigde in een publicatie waarnaar elders in deze bijdrage ook wordt verwezen.

51 De Ordonnantie van Thionville van Karel de Stoute van 8 december 1473, die de oudst gekende tekst is van de stichtingsakte van het Parlement van Mechelen, vermeldt: ‘Et pour honneur et extimacion de notre dite Court, Nous avons ordonné et ordonnons que ceulx de notre dite Court pourvoient et avisent sur le nombre et quantité de advocaz et procureurs practiciens dicelle Court. Et qu’ils soient honnourablement vestuz a l’onneur d’icelle nostre Court’ (F° 56, v° volgens een eigentijdse kopie waarvan de tekst is gepubliceerd als bijlage in het al herhaaldelijk genoemde boek van Maes). Zie over de advocaten bij de Grote Raad ook C.F. van Maanen, *Dissertatio historica et juridica de supremo Mechliensi concilio*. Utrecht 1824.

52 In de ordonnanties van de Grote Raad is onder meer sprake van ‘les avocats en ce Conseil’ en ‘les avocats de ceste Cour’.

53 Vermeld door Maes, *Het Parlement*, p. 28. Het gaat hier blijkbaar niet om de eerste Nederlandse uitgave van de *Somme Rural*, die al van 1483 dagtekent, R.C. van Caenegem, *Geschiedkundige inleiding tot het recht, I. Privaatrecht* (Antwerpen 1996), p. 37, noot 2.

54 Oud art. 478 Ger.W.

55 Bestond in die tijd al een soort ranking? Vanaf 1587 moesten zij vier jaar rechtenstudies aan een Zuid-Nederlandse universiteit hebben gedaan. Leuven, gesticht in 1425, of Dowaai (Douai), gesticht in 1559 en voorloper van de universiteit van Rijsel, kwamen dus aanmerking.

56 Maes, *Het Parlement*, p. 86.

57 Maes, *Het Parlement*, p. 60-61.

8 maart 1503. In de ordonnantie van 8 december 1473 kreeg de Grote Raad de bevoegdheid advies uit te spreken over ‘la moderacion de leurs salleres’.⁵⁸

Aanvankelijk werd ook aan ‘vreemde’ advocaten toegestaan voor de Grote Raad van Mechelen te pleiten. Maar omdat de Raad zelf zich zorgen maakte over de kwaliteit en er zeker wou van zijn dat advocaten welke die voldoende konden bieden, geïnteresseerd zouden blijven in procedures voor de Raad, besliste hij in een arrest-ordonnantie van 24 december 1705 dat voortaan alle verzoekschriften en geschriften in voor hem gevoerde procedures, moesten ondertekend worden door een advocaat bij de Grote Raad, die dan ook de zaak effectief diende te onderzoeken.⁵⁹ Zoals het monopolie van de advocaten bij het Hof van Cassatie werd dat van de advocaten bij de Grote Raad van Mechelen niet op enthousiasme onthaald door de andere balies, vooral niet door de advocaten bij de Raad van Vlaanderen. Maar op een verzoek van de Raad van State zijn beslissing te verantwoorden, antwoordde de Grote Raad dat andere advocaten meestal niet vertrouwd waren met de regels die in procedures voor de Grote Raad dienden te worden in acht genomen, en bijvoorbeeld nieuwe feiten en middelen naar voren brachten. Ook was het van belang ‘les plus beaux esprits’, die de advocaten bij de Grote Raad blijkbaar waren, voldoende werk te bieden om hen in Mechelen, met andere woorden in de praktijk voor de Grote Raad, te behouden. Na een gunstig advies van de eveneens geraadpleegde fiscale raadsheren werd het arrest van de Grote Raad bij Koninklijke ordonnantie van 11 januari 1708 bevestigd.

Voor de Grote Raad van Mechelen golden een aantal principes, regels en gebruiken waarvan sommige tot voor kort of nog altijd, al dan niet in afgezwakte vorm, bestonden of bestaan aan de balie bij en in de procedure voor het Hof van Cassatie van België.⁶⁰ Een aantal daarvan waren vastgelegd bij Koninklijke ordonnantie,⁶¹ andere werden door de Grote Raad zelf uitgevaardigd, in zogenaamde arrêts-ordonnances.

Een advocaat bij de Grote Raad vertoonde al het duale aspect dat de advocaten bij het Hof van Cassatie vandaag nog altijd kenmerkt: langs de ene kant mocht hij als advocaat zijnde, zaken die hem door andere advocaten werden toevertrouwd, weigeren, langs de andere

58 F° 56, v°. Hoewel de honoraria voor een cassatieadvies en -beroep niet zijn getarifeerd en het Hof van Cassatie zich, anders dan de Grote Raad, daarover ook niet (officieel) uitspreekt, behoort moderatie daarin tot de traditie van de actuele balie bij het Hof van Cassatie. Anders dan vaak wordt gedacht, vallen de honoraria van een advocaat bij het Hof (bijzonder) laag uit in vergelijking met wat de toepassing van een normaal uurtarief voor soortgelijk juridisch werk van een advocaat met dezelfde ervaring zou opleveren. Dat is onder meer het paradoxale gevolg van het monopolie van de cassatiebalie en haar beslistheid de toegang tot het Hof niet om financiële redenen onmogelijk te maken. Zie hierover T. Delahaye, ‘Le coût de la procédure en cassation’, in: *Journal des Tribunaux* 1999, p. 462.

59 Artikel 8 van de ordonnantie bevat tevens een aantal regels voor het opstellen van procedureakten, die ook nu nog van waarde zijn in de procedure voor het Hof van Cassatie: ‘faire des briesves escriptures, sans user de redictes, ou moyens superfluz, ou impertinent, ou cauteusement réserver aucuns moyens, pour les mettre ès additions ou superadditions’.

60 Zie J. Simon, ‘Les avocats au Grand Conseil de Malines’, in: *Journal des Tribunaux* 1908, kol. 305-314 en 321-330 en de verwijzingen aldaar. De passussen hieronder over de advocaten bij de Grote Raad waarbij geen andere referentie voorkomt, steunen op die bijdrage.

61 De belangrijkste is de ordonnantie betreffende de organisatie van de Grote Raad van Mechelen en zijn procesgang, gelezen en gepubliceerd in het consistorie van de Grote Raad van 19 en 20 december 1559. De Nederlandse tekst van deze ordonnantie werd gepubliceerd door J. Bolsee: ‘Ordonnance du 8 août 1559 réglant le statut, le style et la manière de procéder du Grand Conseil de Malines’, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de Uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België* 1969-1970, p. 77-152.

kant trad hij ook in zekere mate als pleitbezorger op en moesten alle geschriften door hem worden opgesteld en ondertekend, op straffe van verwerping.

Tussen de Grote Raad en 'zijn' balie bestond een nauwe band. Eigenlijk maakten de advocaten bij de Grote Raad deel uit van een korps dat zowel de voorzitter als de raadsheren van de Raad als de griffiers, het parket, de secretarissen, de deurwaarders en de huisbewaarder van het gerechtsgebouw omvatten, 'ensemble les veuves et enfants d'iceux non mariés' ... Zij werden gekwalificeerd als medewerker ('suppôt' of suppoost) van de Raad. Ook de balie bij het Hof van Cassatie staat dicht bij het Hof dan de advocaten van andere balies bij de rechtbanken en hoven waarvoor zij optreden.

In de geest van die tijd – en anders dan nu – was er in de relatie tussen de Grote Raad en de advocaten bij de Grote Raad sprake van eenrichtingsverkeer: niet alleen moesten de advocaten bij hun eedaflegging zweren 'd'obéyr et porter honneur et révérence aux Président et Gens de ce Grand Conseil et à chacun d'eux', de Raad sprak zich, zoals al gezegd, ook uit over de honoraria en hij bepaalde zelfs eenzijdig de professionele verplichtingen van de advocaten.⁶² Hij ging daarin zeer ver. Zo rees heel wat – vergeefs – protest van de balie tegen de door de Raad opgelegde verplichting de jaarlijkse mis op 20 juni en de lofrede op de heilige Ivo die daar werd uitgesproken, bij te wonen.⁶³ Van advocaten en hun echtgenoten werd verwacht dat zij zich bescheiden kleedden, zonder daarin echter te overdrijven. Op het niet-naleven van al die verplichtingen stonden boeten.

Op de pleitzittingen werden de zaken opgeroepen volgens de anciënniteit van de advocaat. De advocaten bij de Grote Raad dienden, als zaken werden opgeroepen waarin zij optraden, 'en habits décents et en robe' de zittingen bij te wonen. Bij afwezigheid of te laat komen, kregen zij een boete opgelegd.⁶⁴ Rechtsbijstand bestond ook al voor de Grote Raad van Mechelen. Zoals thans het bureau voor rechtsbijstand van het Hof van Cassatie een pro-Deoadvocaat⁶⁵ kan aanwijzen, kon de Raad een bij hem 'geaccrediteerde' advocaat de opdracht geven behoeftigen de nodige bijstand te verlenen.

Jammer genoeg blijken weinig of geen namen van advocaten bij de Grote Raad bekend te zijn.⁶⁶ Jules Simon schrijft dat toe aan het feit dat zij 'maar' praktizijnen waren: 'les avocats au Grand Conseil furent des praticiens très habiles, certains d'entre eux furent mêmes très savants; mais ils ne furent que des praticiens'. Hij voegt eraan toe: 'La cause de l'oubli où leur mémoire est tombée est pèut-être un de leurs plus beaux titres de gloire'.⁶⁷

62 Van rechten is niet echt sprake.

63 De feestdag van Sint Ivo valt nochtans op 19 mei. De heilige die op 20 juni wordt vereerd, is Margaretha Ebner, een mystica die bekend was voor verschijningen, openbaringen en profetieën. Het verband met cassatie is niet onmiddellijk duidelijk, zodat er wel een andere reden zal zijn geweest waarom de Grote Raad 20 juni als feestdag koos.

64 Art. 1108 Ger.W. bepaalt daarentegen dat het Hof van Cassatie recht doet, ongeacht of de advocaten en de partijen tegenwoordig zijn of niet. Maar het is wel de gewoonte dat de advocaten bij het Hof verschijnen of zich bij verhindering verontschuldigen.

65 Art. 682 Ger.W.

66 De namen van de raadsheren in de Grote Raad daarentegen zijn allemaal bekend: Maes, *Het Parlement*, bijlage 3, p. 212-236; zelfs hun portretten: W. Godenne en L. Maes, *Iconografie van de leden van de Grote Raad van Mechelen*. Mechelen 1951.

67 Simon, 'Les avocats au Grand Conseil de Malines', p. 330.

3.2 Parijs (en Versailles)

In Frankrijk zijn de advocaten die voor de Conseil du roi pleegden op te treden, zich voor het eerst met de gemeenschappelijke benaming 'avocats au Grand Conseil' gaan voorstellen in de periode dat die grote raad bestond als afsplitsing van de Conseil du Roi. Een ordonnantie van juli 1539 'portant règlement de procédure des avocats plaidant au Grand Conseil' sloot daarbij aan.⁶⁸

Hoewel door edicten van 1585 en 1597 het aantal advocaten al werd beperkt,⁶⁹ is het Lodewijk XIV, toen vijf jaar oud, die bij edict van 2 september 1643 besloot 'de créer un titre d'office, formé par un nombre certain d'avocats en nos Conseils d'État et Privé'. In een verklaring van januari 1644 werd dat edict bevestigd. Aldus werd het recht voor de Conseil des parties op te treden wettelijk voorbehouden aan een beperkt aantal gespecialiseerde beroepsbeoefenaars die houder werden van een ambt ('charge'). Zij noemden zich dan officieel 'avocats aux Conseils du Roi' of 'au Conseil du Roi'.⁷⁰ De hoedanigheid van (koninklijk, later ministerieel) ambtenaar is dus van meet af aan aanwezig geweest. De avocats au Conseil maakten deel uit van de commensalen van het hof van de koning. Zoals gebruikelijk in die tijd, moest voor het ambt worden betaald.⁷¹

Zowel over het monopolie van de avocats au Conseil als over het aantal ambten werd meer dan eens strijd geleverd. Verschillende arresten van de Conseil du roi, 'le roi y étant', waren nodig om de advocaten bij de parlementen het recht te ontzeggen voor de Conseil op te treden. Dat het aantal avocats aux Conseils beperkt bleef, blijkt minstens deels het gevolg te zijn van een 'opstand' van de compagnie tegen een reglement van 28 juni 1738, waarover zij niet geraadpleegd waren.⁷² Dit belangrijke reglement 'concernant la procédure que Sa Majesté veut être observée en son conseil', waarop hieronder nog wordt teruggekomen, bevestigde in ieder geval het monopolie om op te treden voor de Conseil des parties.⁷³ Het bepaalde ook dat, om te worden bekleed met 'l'office d'avocat aux conseils du roi', de betrokkene aan een dubbele voorwaarde moest voldoen: 'été reçu avocat au parlement' en 'été agréé par monsieur le chancelier', om nadien aanvaard te worden door de vergadering van de avocats au conseil 's'ils trouvent qu'il a les qualités requises'.⁷⁴ De dubbele hoedanigheid van advocaat en ambtenaar komt hier dus nog eens naar voren. Hetzelfde reglement voorziet in het monopolie van de avocats au conseil in procedures voor de Conseil du roi.

68 Zie daarover T. Crepon, *Du pourvoi en cassation en matière civile* (Parijs 1892), p. 16-17, nrs. 34-36.

69 Tot respectievelijk 6 en 20, in 1626 op 100 gebracht en in 1632 op 160.

70 Zowel het enkelvoud als het meervoud werd gebruik in het ancien régime. In deze bijdrage wordt het enkelvoud aangehouden.

71 Tussen 1745 en 1750 ging het om 900 pond, terwijl voor het ambt van raadsheer in het Parlement van Parijs 40.000 pond moest worden betaald.

72 Om die opstand te breken, werden bij edict van 10 september 1738 de 170 bestaande 'charges' (ambten) afgeschaft en 70 nieuwe gecreëerd. N. Morelli, *Une révolution sous Louis XV. Le Règlement du 28 juin 1738* (Parijs 2007), p. 99, nr. 11, schrijft: 'ainsi se trouve posé l'immuable règle d'or d'un ordre en nombre restreint' (<http://www.ordre-avocats-cassation.fr/fichiers/discours-premiersecretairerentree2007.pdf>).

73 Art. 4-5 van titel XVII van deel II van het reglement.

74 Art. 1 en 3 van titel XVII van deel II van het reglement. Twee jaar effectieve balie-ervaring was bovendien vereist (art. 2).

Tijdens de Franse revolutie werd, met de oprichting van het Tribunal de cassation, het instituut van de *avocats au conseil* begrijpelijkerwijze in het gedrang gebracht. Het decreet van 27 november-1 december 1790 ‘portant institution d’un tribunal de cassation’ gaf de partijen het recht ‘par elles-même ou par leurs défenseurs’ voor de cassatierechtbank te pleiten. ‘Aucune qualification ne sera donnée aux plaideurs dans l’intitulé des jugements’, zo vervolgt het decreet, ‘on n’y inscrira que leurs noms patronymiques et de famille, et celui de leurs fonctions ou de leur profession’.⁷⁵

Een decreet van 29 januari-20 maart 1791 ‘concernant la suppression des offices ministériels et de l’établissement des avoués’ voerde het ambt van pleitbezorger (*avoué*) in.

Een decreet van 14-17 april 1791 ‘ordonnant l’installation du tribunal de cassation’ schafte de functie van advocaat bij de Conseil des parties af, maar gaf de gewezen advocaten bij de Conseil des parties het recht zich bij het Tribunal de cassation kandidaat te stellen als *avoué*. Zij kregen meer bepaald het recht als pleitbezorger op te treden bij het Tribunal de cassation of bij de districtsrechtbanken, terwijl ook de pleitbezorgers bij de districtsrechtbanken voorlopig dat recht kregen, zij het dat zij moesten kiezen tussen de cassatierechtbank en de districtsrechtbanken.⁷⁶

Een decreet van 30 thermidor van het jaar I (17 augustus 1793) ging over tot afschaffing van ‘la formalité d’une consultation signée d’avoués’ om zich in cassatie te voorzien. Door een decreet van 3 brumaire van het jaar II (24 oktober 1793) werden de *avoués* zelf afgeschaft.

Het decreet van 2 brumaire van het jaar IV (24 oktober 1795) ‘concernant l’organisation du tribunal de cassation’ hernam de bepaling van het decreet van 1790 dat de partijen in iedere zaak zelf ‘ou par leur défenseurs’ mochten pleiten en beschouwingen ontwikkelen.

Op 15 messidor van het jaar V (3 juli 1797) werd een memorie, voorbereid door vier rechters in het Tribunal de cassation, goedgekeurd en overgemaakt aan de wetgevende kamers. Zij strekte ertoe (opnieuw) ‘des avoués près les tribunaux’ te creëren. Als motief vermeldt de tekst:

Il y a longtemps que le Tribunal voit avec douleur des fonctions délicates partagées entre des hommes irréprochables et qui ont fait leurs preuves et des vagabonds que le hasard de leur fortune a poussés dans une carrière qu’ils déshonorent. Les prévarications se répètent d’autant plus que les prévaricateurs, indépendants de toute surveillance, sont plus assurés de l’impunité.⁷⁷

Door het decreet van 27 ventôse van het jaar VIII (18 maart 1800) ‘relative à l’organisation des tribunaux’ werden de pleitbezorgers opnieuw ingevoerd. Zij werden toen benoemd door de eerste consul op voordracht van het Tribunal de cassation. Dezelfde wet bepaalt dat ‘un nombre fixe d’avoués’ zal worden ingesteld bij het Tribunal de cassation, ‘auquel les avoués devront être attachés’. Een besluit van 13 frimaire van het jaar IX (4 december

⁷⁵ Art. 12 en 18 decreet 27 november-1 december 1790 (portant institution d’un tribunal de cassation).

⁷⁶ Zie Delahaye, ‘Les avocats à la Cour de cassation’, p. 177, die de tekst van artikel 5 van het decreet citeert.

⁷⁷ P. Caous, ‘La vie extérieure du tribunal de cassation’, rede uitgesproken door die advocaat-generaal bij de plechtige openingszitting van het Franse Hof van Cassatie op 16 oktober 1933, te raadplegen op http://www.courdecassation.fr/institution_1/occasion_audiences_59/debut_annee_60/octobre_1933_10740.html.

1800), dat de kamers van pleitbezorgers, vergelijkbaar met de ordes van advocaten, invoerde, werd toepasselijk verklaard op het Tribunal de cassation.

Een besluit van 13 frimaire van het jaar IX (4 december 1800), dat de kamers van pleitbezorgers invoerde, werd toepasselijk verklaard op het Tribunal de cassation.

Eerst bij decreet van 25 juni 1806 kregen de betrokkenen de titel van advocaat (bij het Hof van Cassatie), met de uitdrukkelijke bevestiging dat voor de uitoefening van het beroep niets werd veranderd.⁷⁸

3.3 Brussel

In de woelige periode tussen het einde van de annexatie van België bij Frankrijk en de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden kregen de advocaten van de Brusselse balie een monopolie in cassatiezaken. Kort na de gedwongen troonsafstand van Napoleon op 6 april 1814 werd bij besluit van 9 april 1814 van de gouverneur-generaal van België, baron von Horst, dat in de schoot van het hof van beroep te Brussel een ‘section de cassation’ oprichtte, bepaald dat enkel advocaten ingeschreven op het tableau van de ‘avocats à la Cour [Supérieure de Justice]’, zoals het vroegere keizerlijke hof te Brussel werd genoemd, een voorziening in cassatie mochten inleiden. In dezelfde zin ging het besluit van ‘de Soevereine Vorst als belast met het tussenbestuur over de Zuidelijke Nederlanden bewesten de Maas’ (Willem van Oranje-Nassau) van 15 maart 1815.⁷⁹ Enkel de advocaten bij het hof van beroep te Brussel kregen het recht cassatiemiddelen ter terechtzitting te ontwikkelen.⁸⁰

Artikel 31 van de eerste Belgische organieke wet (4 augustus 1832 ‘organique de l’ordre judiciaire’) voorzag in het bestaan, bij het Hof van Cassatie van België, van officiers ministériels (ministeriële ambtenaren) die de titel van advocaat zouden voeren. Zij kregen het recht voor het Hof te pleiten ‘et exclusivement celui de postuler et de prendre des conclusions’. Blijkens een beslissing van de algemene vergadering van het Hof van Cassatie bleef het voornoemde exclusieve recht beperkt tot de burgerlijke procedures, met uitsluiting van penale en fiscale geschillen.⁸¹

In het oorspronkelijke ontwerp van wat de wet van 18 juni 1869 op de gerechtelijke organisatie zou worden, was een bijzonder hoofdstuk gewijd aan de advocaten bij het Hof van Cassatie. Maar op voorstel van de commissie Justitie van de Kamer werd dat deel uit het ontwerp gelicht en uitgesteld tot na de herziening van het dan vigerende Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.⁸²

78 Zie over dit alles Faye, *La Cour de cassation*, p. 29, n. 1 en p. 511-512, nr. 540

79 *Journal officiel du gouvernement de Belgique* (1815), nr. 130.

80 Zie voor een toepassing van dat reglement, dat van kracht bleef voor de aangelegenheden die niet werden geregeld door het decreet van 14 augustus 1832: Hof van Cassatie 19 maart 1843, in: *Pasicrisie* 1832-1836, p. 229.

81 Noot onder art. 31 van die wet, in: *Pasinomie* 1833, p. 477. Het gaat hier blijkbaar om een beslissing die vergelijkbaar is met de arrêts-ordonnances, die in het ancien régime wel meer voorkwamen.

82 *Parlementaire Stukken*, Kamer, 1866-1867, p. 189.

Bij de hervorming van het privaatrechtelijk procesrecht in 1967 werd de afschaffing van het ambt van advocaat bij het Hof van Cassatie voorgesteld, samen overigens met dat van pleitbezorger. Terwijl het laatste ambt sneuvelde bij de invoering van het Gerechtelijk Wetboek, werd dat van advocaat bij het Hof behouden. De organieke wet van 25 februari 1925 op de rechtspleging in cassatie in burgerlijke en handelszaken had van bij het begin in zijn artikel 9 de verplichte tussenkomst van een advocaat bij het Hof van Cassatie bevestigd en die situatie werd in het Gerechtelijk Wetboek behouden.

Pleitbezorgers bij het Hof van Cassatie bestonden overigens al niet meer sinds 1832. De pleitbezorgers die voor het Hof optraden, kregen op grond van artikel 4 van de organieke wet van 4 augustus 1832 de titel van advocaat, aansluitend bij wat in 1806 al tijdens de aanhechting bij Frankrijk was gebeurd. Anders dan andere advocaten hebben advocaten bij het Hof van Cassatie dus van meet af aan tevens de opdracht van pleitbezorger vervuld.⁸³ Hun ambt bevat dan ook elementen van het door het Gerechtelijk Wetboek van 1967 afgeschafte ambt van pleitbezorger.⁸⁴ Hierin alleen al ligt ongetwijfeld een aspect van de hoedanigheid van ministerieel ambtenaar die advocaten bij het Hof van Cassatie bezitten.

De hoedanigheid van ministerieel ambtenaar wordt actueel minstens ook deels verantwoord door het feit dat de advocaten bij het Hof van Cassatie aan bepaalde akten authenticiteit moeten verlenen en de bevoegdheid moeten hebben betekeningen te vorderen en te ontvangen.⁸⁵ Advocaten bij het (Franse) Hof van Cassatie werden door Jacques Boré niet ten onrechte een specifiek korps van 'auxiliaires de la justice' genoemd.⁸⁶

Maar advocaten bij het Hof van Cassatie zijn, zoals hun voorgangers, altijd duale wezens geweest. In artikel 31 van de organieke wet van 4 augustus 1832 worden de advocaten bij het Hof in eerste instantie en expliciet ministeriële ambtenaren genoemd. Vervolgens wordt gezegd dat zij de titel van advocaat dragen.⁸⁷ Hieruit kan worden afgeleid dat de hoedanigheid van ministerieel ambtenaar die van advocaat primeerde.⁸⁸ Het Gerechtelijk Wetboek van 1967 heeft de volgorde omgekeerd: advocaten bij het Hof van Cassatie zijn thans (in eerste instantie) advocaten.⁸⁹ Van de hoedanigheid van 'ministerieel ambtenaar' wordt geen gewag meer gemaakt, al blijkt wel uit andere elementen dat die bewust behouden werd. Koninklijk commissaris voor de gerechtelijke hervorming Charles van Reepinghen schreef in zijn verslag over de advocaten bij het Hof van Cassatie: 'Deze laatsten zullen het beroep van advocaat uitoefenen, samen met de leden van de balies. Als ministeriële officie-

83 R. van Lennep, *Belgisch burgerlijk procesrecht* (Antwerpen s.d.), p. 274 en 276.

84 A. Braun, *v^o Avocat*, in: *Répertoire pratique du droit belge*, complément VI (Brussel 1983), p. 243, nr. 845.

85 Scheyven, *Traité pratique*, p. 87.

86 Boré, *La cassation en matière civile*, p. 41. Hoewel T. Crepon even terecht schrijft: 'Nous nous garderons de comprendre dans le personnel accessoire l'ordre des avocats au Conseil et à la Cour de cassation', Crepon, *Du pourvoi en cassation en matière civile*, p. 148, nr. 345.

87 'Sont établis, près la cour, des officiers ministériels portant le titre d'avocat', zegt de eerste alinea van art. 31.

88 R. Bützler en R. Vancraenenbroeck, 'Ger.W. Art. 478-2', in: *Gerechtelijk recht. Artikelsgewijze commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer* (Mechelen losbl.).

89 Braun, *v^o Avocat*, p. 243, nr. 846.

ren hebben zij het uitsluitend recht vóór het Hof van cassatie op te treden en besluiten te nemen in burgerlijke zaken. Niets werd in dit opzicht gewijzigd aan wat er bestaat.⁹⁰

Het gevolg van de hoedanigheid van ministerieel ambtenaar is dat advocaten bij het Hof van Cassatie verplicht zijn bijstand te verlenen als die wordt gevorderd. Elke partij heeft inderdaad het recht cassatieberoep in te stellen.⁹¹ Een ander gevolg is dat zwaardere tuchtstraffen, zoals schorsing en afzetting, alleen door de Koning kunnen worden opgelegd en niet door de raad van de orde, zoals aan andere balies het geval is.⁹²

Maar, zoals gezegd, dat belet niet dat van de advocaten bij het Hof van Cassatie altijd al werd aangenomen dat zij advocaten zijn: ‘La caractéristique principale de l’avocat à la Cour de cassation est celui d’avocat; ce n’est accessoirement qu’il est revêtu, pour quelques actes de l’instruction des prérogatives des officiers ministériels.’⁹³ De hoedanigheid van advocaat brengt met zich dat zij het recht en de plicht hebben een zaak te weigeren die zij in geweten niet behartigenswaardig achten.⁹⁴ Zij leggen bij hun ambtsaanvaarding dan ook dezelfde eed af als andere advocaten en dat voor de tweede keer.⁹⁵ Het zijn aldus de enige advocaten die tweemaal de eed als advocaat afleggen.⁹⁶ Advocaten bij het Hof van Cassatie zijn dus ook beoefenaars van een vrij beroep.⁹⁷ Hun dubbele hoedanigheid kan spanningen met zich meebrengen. In concrete dossiers rijst de vraag hoever een advocaat bij het Hof moet gaan als zijn ambt wordt gevorderd.⁹⁸ Maar ook op principiële vlak zijn er, weliswaar in een verder verleden, over die dubbele hoedanigheid spanningen gerezen.

Meer bepaald rees in de eerste decennia van het bestaan van het Hof van Cassatie een scherp conflict met de tuchtraad van advocaten bij het hof van beroep te Brussel. Aanleiding was een beslissing van die tuchtraad dat de hoedanigheid van ministerieel ambtenaar strijdig zou zijn met de onafhankelijkheid die het beroep van advocaat kenmerkt.⁹⁹ Bij wijze van protest tegen de wettelijke regeling die in die dubbele hoedanigheid voorzag, bleven de leden van de Brusselse tuchtraad afwezig op de installatie van het Hof van Cassatie, op 15 oktober 1832. Op een plechtige zitting van het Hof van 26 november 1832 legden de eerste tien advocaten bij het Hof de eed af. Eerste advocaat-generaal Isidore Plaisant voerde als dienstdoend procureur-generaal het woord over de mogelijkheid in één en dezelfde persoon de hoedanigheid te verenigen van ministerieel ambtenaar en advocaat, zo-

90 C. van Reepinghen, *Verslag over de Gerechtelijke Hervorming* (Brussel 1964), p. 208.

91 E. Garsonnet en C. César-Bru, *Traité théorique et pratique de procédure civile et commerciale* (Parijs 1915), VI, § 2386, noot 7.

92 Art. 485 Ger.W. Zie ook J. Stevens, *Regels en gebruiken van de advocatuur te Antwerpen* (Antwerpen 1990), p. 194, nr. 340.

93 Beslissing van het Hof van Cassatie genomen in algemene vergadering van 15 juni 1833, geciteerd in noot 1 onder artikel 31 van de wet van 4 augustus 1832, in *Pasinomie* 1833, p. 477.

94 Zie, voor Frankrijk, Boré, *La cassation en matière civile*, p. 623, nr. 2553, die aldus het onderscheid maakt met een ‘openbaar ambtenaar’, die zijn bijstand moet verlenen aan iedereen die erom verzoekt. Zie over het – het zij toegegeven – onduidelijke onderscheid ook de noot van R.H. onder Hof van Cassatie 17 juni 1941, in: *Pasicrisie* 1941, I, p. 231-236.

95 Art. 478, tweede lid Ger.W.

96 Stevens, *Regels en gebruiken*, p. 185, nr. 322. Het gaat dus om een ‘dure’ eed, maar dan in de (correcte) betekenis van een die met stelligheid en nadrukkelijkheid wordt afgelegd.

97 M. Mahieu en J. Baudrez, *De Belgische advocatuur* (Kuurne 1980), p. 138, nr. 444; Stevens, *Regels en gebruiken*, p. 184, nr. 319.

98 Zie hierover Ph. Gérard, ‘Être ou ne pas être requis’, in: *Mélanges John Kirkpatrick* (Brussel 2004), p. 296-306.

99 G. Duchaine en E. Picard, *Manuel pratique de la profession d’avocat en Belgique* (Brussel 1869), p. 29-33.

als door de wet voorgeschreven. Hij onderstreepte dat, zoals het geval is bij de benoeming van rechters, de regering haar prerogatieven uitput door de benoeming: ‘une fois nommé, l’avocat en cassation se trouve tout-à-fait en dehors d’une sujétion quelconque’.¹⁰⁰ Elf jaar lang, van 1832 tot 1843, werd een ware oorlog gevoerd tussen beide balies, of beter tussen de tuchtraad van de ‘Association’ van de Brusselse advocaten en de advocaten bij het Hof.¹⁰¹ De vijandelijkheden werd afgesloten met een historisch compromis tussen beide ordes, dat de strijdbijl definitief begroef.¹⁰² Aan de basis lag eigenlijk niet zozeer rivaliteit tussen de twee balies, maar het verzet van de Brusselse advocaten tegen de verdere toepassing, na de Belgische onafhankelijkheid, van het keizerlijke decreet van 14 december 1810 ‘convenant réglement sur l’exercice de la profession d’avocat et la discipline du barreau’, dat weliswaar niet van toepassing was op de advocaten bij het Hof van Cassatie.

Advocaten bij het Hof van Cassatie treden ‘monaal’, dit wil zeggen enkel in de hoedanigheid van ‘gewoon’ advocaat, op voor alle andere Belgische rechtscolleges, iets waartoe zij, zoals hun voorgangers, het recht hebben. De avocats au Conseil des parties, afdeling van de Conseil du Roi, hebben inderdaad zich altijd het recht voorbehouden ook te pleiten voor de parlementen, zoals andere advocaten. Lodewijk XV bevestigde dat recht expliciet bij de ‘déclaration concernant les avocats au Conseil van 22 février 1771’. Een gelijkaardige regel kwam ook voor in de al bij herhaling genoemde organieke wet van 4 augustus 1832¹⁰³ en was ingegeven door de verwachting dat het aantal zaken voor het Hof van Cassatie eerder beperkt zou zijn. Daarom ook kregen advocaten bij het Hof, zoals andere advocaten met voldoende anciënniteit, het recht jonge doctors in de rechten voor te stellen bij de eedaflegging, en dat voor alle rechtscolleges waarvoor zij het recht hebben te pleiten.¹⁰⁴

Eerst bij decreet van 7 mei 1947 kregen vrouwen het recht de functie van advocaat bij het Hof van Cassatie uit te oefenen. De eerste benoeming van een vrouwelijke advocaat bij het Hof van Cassatie, Cecile Draps, liet nog tot 1980 op zich wachten. Van 1996 tot 1998 was zij ook de eerste vrouwelijke stafhouder van de Orde van advocaten bij het Hof van Cassatie, in de periode 2004-2006 gevolgd door de even excellerende Huguette Geinger.

Ook in het onafhankelijke België werd van in den beginne gekozen voor een beperkt aantal advocaten bij het Hof van Cassatie, met dien verstande dat de Koning het aantal bepaalde op voordracht van het Hof zelf.¹⁰⁵ Bij Koninklijk Besluit van 17 november 1832 werd het aantal advocaten bij het Hof van Cassatie vastgesteld op tien. Zij werden geïnstalleerd op de plechtige terechtzitting van het Hof van 26 november 1832. Procureur-generaal Isidore Plaisant hield er zoals gezegd een rede over de taak en de aard van de functies van

100 De tekst van zijn rede werd gepubliceerd in de *Moniteur belge* van 1 december 1832, nr. 334.

101 Zie voor een accurate beschrijving Bützler en Geinger, ‘Kleine kroniek’, p. 21-22.

102 P. Vermeylen verwijst naar een manuscript met de titel ‘La guerre des avocats à la Cour de cassation’ dat zich in de bibliotheek van de Orde van advocaten bij het Hof van Cassatie bevond, *Pandectes Belges, v° Règles et usages de l’Ordre des Avocats en Belgique* (Brussel 1940), p. 88, nr. 207.

103 Art. 31, zesde lid.

104 KB van 16 oktober 1939.

105 Art. 31, derde lid wet 4 augustus 1832.

advocaat bij het Hof van Cassatie.¹⁰⁶ Zij moeten ‘une garantie de science et d’expérience’ bieden.¹⁰⁷ De termen filter, sluiswachter¹⁰⁸ of zeeffunctie¹⁰⁹ werden en worden in dat verband vaak gebruikt.¹¹⁰

Tot de inwerkingtreding van de wet van 6 december 2008 tot hervorming van de toegang van advocaten tot het Hof van Cassatie was de benoemingsprocedure dezelfde. Kandidaturen, voorbehouden aan juristen met een bepaalde anciënniteit, werden ingediend bij de Koning en door toedoen van de minister van Justitie via het parket-generaal overgemaakt aan het Hof. Na beraadslaging in de algemene vergadering van het Hof werden drie kandidaten ter benoeming voorgedragen aan de Koning. De benoemde advocaat bij het Hof van Cassatie diende (opnieuw) de eed als advocaat af te leggen, op een gewone terechtzitting van het Hof.¹¹¹

4 De orde

Een orde is een vereniging van personen die aan bepaalde regels gebonden zijn en waarvan het lidmaatschap verplicht is. Naast geestelijke, ridderlijke en militaire orden kennen vooral sommige corporaties of beroepsgroepen een orde. Het belangrijkste doel ervan is waken over de tucht. De eerste ‘compagnies’ van advocaten werden in Frankrijk opgericht in de dertiende eeuw. De leden ervan dienden een beroepseed af te leggen en zich op een lijst in te schrijven. Een deontologie kwam tot stand. Een echte orde van advocaten ontstond pas in de zeventiende eeuw, onder Lodewijk XIV.

Aansluitend bij die traditie kan ook volgens de thans geldende regels in België in beginsel¹¹² niemand de titel van advocaat voeren of het beroep van advocaat uitoefenen indien hij niet is ingeschreven op het tableau van een orde.¹¹³ In de hoofdplaats van ieder gerechtelijk arrondissement wordt uiterlijk op 1 december van elk jaar een tableau opgemaakt.¹¹⁴ De orde van advocaten bestaat uit de advocaten die op het tableau zijn ingeschreven. Zij bezit rechtspersoonlijkheid.¹¹⁵ Elke orde heeft een stafhouder, een algemene vergadering en een raad van de orde.¹¹⁶ De raad van de orde heeft als eerste opdracht de eer van de orde van advocaten op te

106 Belgisch Staatsblad 1 december 1832.

107 Scheyven, *Traité pratique*, p. 86.

108 J. Verbist, ‘Rede’, in: *Hof van Cassatie van België. 175ste verjaardag* (Brussel 2008), p. 18.

109 Asser, *Civiele cassatie*, p. 22; Haak, ‘De evolutie op lange termijn van de Nederlandse cassatieprocedure’, p. 72.

110 Zie over het nut van advocaten bij het Hof van Cassatie E. Krings, ‘Waarom een Balie van Cassatie?’, in: *Liber Amicorum Jozef van den Heuvel*. Antwerpen 1999.

111 KB 8 februari 1833 ‘concernant les requêtes en obtention d’une place d’officier ministériel près les cours et tribunaux’, op de advocaten bij het Hof van Cassatie toepasselijk verklaard bij KB van 20 maart 1834. Zie ook art. 6 KB 4 oktober 1832 ‘relatif aux propositions pour la fixation du nombre et pour la nomination des avocats à la Cour de cassation’.

112 Stagiairs en buitenlanders worden hier eenvoudigheidshalve buiten beschouwing gelaten.

113 Art. 428 Ger.W.

114 Art. 430, § 1 Ger.W.

115 Art. 431 Ger.W.

116 Art. 447 e.v. Ger.W.

houden en de beginselen van waardigheid, rechtschapenheid en kiesheid die aan het beroep van advocaat ten grondslag liggen en een behoorlijke beroepsuitoefening moeten waarborgen, te handhaven. Tot aan de inwerkingtreding van de wet van 21 juni 2006 tot wijziging van een aantal bepalingen van het Gerechtelijk Wetboek met betrekking tot de balie en de tuchtprocedure voor haar leden beschikten de raden van de orde ook over tuchtbevoegdheid.¹¹⁷

Terwijl voor andere ministeriële ambtenaren, zoals notarissen en gerechtsdeurwaarders, de term ‘kamer’ wordt gebruikt, heeft men voor de advocaten bij het Hof de voorkeur gegeven aan ‘orde’. De advocaten bij het Hof van Cassatie vormen de Orde van advocaten bij het Hof van Cassatie. De leiding berust bij het hoofd van de orde, dat de titel van stafhouder voert. Er is in de orde een tuchtraad, bestaande uit vijf leden, de stafhouder daaronder begrepen. De algemene vergaderingen worden bijeengeroepen hetzij door de stafhouder, hetzij door de procureur-generaal.¹¹⁸ De raad van de Orde van advocaten bij het Hof van Cassatie is dus duidelijk en zelfs in eerste instantie een tuchtraad. In tuchtzaken kan hij waarschuwen, censureren of berispen. De procureur-generaal kan zich een uitgifte van alle beraadslagingen van de algemene vergadering en van alle beslissingen van de raad van de Orde doen afgeven. Het recht tot schorsing of schrapping komt echter toe aan de Koning.¹¹⁹

Voor de oorsprong van een afzonderlijke orde van advocaten bij het Hof van Cassatie kan niet worden teruggegaan naar de Grote Raad van Mechelen. De advocaten bij de Grote Raad vormden geen autonome orde.¹²⁰ Zoals gezegd, waakte de Grote Raad zelf over hun tucht en hij was daarin zeer streng.¹²¹ De zaken lagen anders bij de Conseil des parties. Al van vóór het al genoemde reglement van 28 juni 1738 ‘concernant la procédure que Sa Majesté veut être observée et son conseil’ hadden de advocaten die het monopolie hadden gekregen voor dat rechtscollege op te treden, een Compagnie des avocats aux conseils opgericht.¹²² Hun devies was ‘solis fas cernere solem’.¹²³

De reglementering van de tucht van de avocats aux conseils kwam er eerst met titel XVII van boek II van het voornoemde reglement van 28 juni 1738, dat het opschrift draagt ‘De la discipline des avocats aux Conseils’. Bij de afschaffing van dat reglement bij decreet van 7 november 1979 werd die titel echter behouden.¹²⁴

117 Thans is die toevertrouwd aan een tuchtraad bij iedere zetel van een hof van beroep (art. 456 Ger.W.).

118 Art. 481 Ger.W. De bevoegdheid van de procureur-generaal, waarvan nooit gebruik werd gemaakt, is andermaal een aanwijzing van de hoedanigheid van ministerieel ambtenaar van de advocaten bij het Hof.

119 Art. 485 Ger.W. Nogmaals: het gaat om ministeriële ambtenaren.

120 Waren zij dus geen ‘baliebijdrage’ aan dergelijke orde verschuldigd, bij hun toelating dienden zij een recht te betalen aan de Grote Raad zelf.

121 Zie Simon, ‘Les avocats au Grand Conseil de Malines’, p. 326 e.v., die verschillende voorbeelden geeft.

122 Zie hierover G.J. Guglielmi, ‘Origine et fondement de l’Ordre – Solis fas cernere solem’, in: *Les avocats au Conseil d’Etat et à la Cour de cassation* (Parijs 2000), p. 1.

123 Op een dubbele manier uit te leggen, naargelang men ‘solis’ beschouwt als de genitief van het zelfstandige naamwoord ‘sol’ in het enkelvoud, dan wel als de datief van het bijvoeglijk naamwoord ‘solus’ in het meervoud. Men kan het motto dus vertalen als ‘het gelukkige lot van de zon is dat zij (alleen) naar de zon kan kijken’ of als ‘aan hen alleen komt het gelukkige lot toe naar de zon te kijken’. Het laatste kan tot zonneblindheid leiden.

124 Het Franse Hof van Cassatie maakte nog toepassing van zijn bepalingen in een arrest van de 3de burgerlijke kamer van 12 januari 2000 (Bulletin, III nr. 5).

In België werd de tucht van advocaten bij het Hof van Cassatie aanvankelijk geregeld bij Koninklijk Besluit van 31 december 1836 ‘contenant règlement sur la discipline des avocats près la Cour de cassation’, later vervangen bij Koninklijk Besluit van 24 augustus 1887. In feite regelt dat Koninklijk Besluit de oprichting en de werking van de raad van de orde, conseil de discipline genoemd. Het Koninklijk Besluit van 31 december 1836 heeft dus eigenlijk voor het eerst de advocaten bij het Hof van Cassatie van België georganiseerd in een orde. Vanaf dan dienden de verenigde advocaten bij het Hof jaarlijks een tuchtraad, thans ‘raad van de orde’, te kiezen en een stafhouder. Dat Koninklijk Besluit werd genomen ter uitvoering van een decreet van 22 ventôse van het jaar XII (13 maart 1803). De oprichting van een orde van advocaten bij het Hof van Cassatie werd aangemerkt als de sluitsteen van het hele systeem van de cassatieadvocatuur.¹²⁵ Het Gerechtelijk Wetboek heeft, wat betreft de Orde van advocaten bij het Hof van Cassatie, niets anders gedaan dan de bestaande bepalingen gecoördineerd.¹²⁶

Het aantal advocaten bij het Hof van Cassatie werd bij Koninklijk Besluit van 17 november 1832 vastgesteld op tien. Bij Koninklijk Besluit van 25 februari 1836 werd het opgetrokken tot twaalf. De twaalf werden veertien in 1935,¹²⁷ zestien in 1980,¹²⁸ twintig in 1999.¹²⁹ Het gaat dus om een kleine balie.¹³⁰

Over de geschiedenis van de werking van de orde is weinig bekend. Dat is ongetwijfeld te wijten aan het feit dat het volledige archief werd vernietigd bij de brand die de Duitsers bij de ontruiming van Brussel in september 1944 in het gerechtsgebouw stichtten.¹³¹ Dankzij wijlen stafhouder Georges van Hecke zijn de leden van de balie bij het Hof echter niet – zoals hun voorgangers bij de Grote Raad van Mechelen – in de vergetelheid geraakt.¹³² In het profiel van de advocaten bij het Hof is een duidelijke evolutie te onderkennen.

De eerste lichte van advocaten bij het Hof van Cassatie bestond bijna uitsluitend uit dertigers die advocaat waren aan de balie te Brussel, die – anders dan de toenmalige magistraten van en bij het Hof¹³³ – geen politiek mandaat vervulden, geen banden hadden met de politieke middens en geen onderwijsopdrachten vervulden.¹³⁴

125 C. Scheyven schrijft in dat verband: ‘Il n’y a aucune réserve à faire à cet égard: le barreau de cassation attire évidemment des hommes marquants qui sont élevés ainsi à l’ordre des avocats à la cour d’appel et ne peuvent recevoir au conseil de discipline de cet ordre la place qu’ils y occuperaient si dignement’, Scheyven, *Traité pratique*, p. 86.

126 Van Reepinghen, *Verslag*, p. 208.

127 KB 19 juli 1935.

128 KB 4 april 1980.

129 KB 10 augustus 1998.

130 B. Bouckaert spreekt van ‘de mini-Balie van de cassatie-advocatuur’ (B. Bouckaert, *Hoe gemotiveerd is Cassatie?* (Thorbecke-college nr. 21; Antwerpen 1997), p. 2).

131 Bützler en Geinger, ‘Kleine kroniek’, p. 11.

132 Zie G. van Hecke, *Notes pour servir à l’histoire du barreau de cassation* (Brussel 1979), eigen uitgave. Het lijkt onrechtvaardig daaruit af te leiden dat de overleden of gewezen advocaten bij het Hof van Cassatie, om te spreken in de termen die Jules Simon gebruikte om de onbekendheid te verklaren van de advocaten bij de Grote Raad van Mechelen, te weinig ‘praticiens’ waren om vergeten te worden.

133 Bij de benoeming van de eerste raadsheren, op 4 oktober 1832, werd het Hof van Cassatie nog als een politiek orgaan beschouwd, Nandrin, ‘La Cour de cassation belge’, p. 286-287.

134 Zie hierover Bützler en Geinger, ‘Kleine kroniek’, p. 18-20.

In de tweede helft van de negentiende eeuw komen advocaten bij het Hof van Cassatie met een politiek mandaat en een opdracht als hoogleraar meer voor. In de galerij die leidt naar de zaal van de gewone terechtzittingen van het Hof van Cassatie bevinden zich de borstbeelden van beroemde voorbeelden, met name Hubert Dolez,¹³⁵ Auguste Orts,¹³⁶ Edmond Picard,¹³⁷ Charles Woeste¹³⁸ en Léon Delacroix.¹³⁹ Enkele daarvan, zoals de genoemde Auguste Orts, waren rechtshistoricus. Dat was ook Auguste van Dievoet, die bewees dat het prestige van het ambt van advocaat bij het Hof van Cassatie niet moet worden overschat, door, na in 1848 advocaat bij het Hof van Cassatie te zijn benoemd, in 1859 ontslag te nemen om griffier te worden bij de rechtbank van koophandel te Brussel.¹⁴⁰

Anders dan de eerste twee stafhouders, die respectievelijk 17 en 28 opeenvolgende jaren aan het hoofd van hun balie stonden, vervulden de stafhouders sinds 1880 maar één mandaat, zij het dat sommigen later een tweede of een derde keer werden verkozen. De laatste jaren zijn twee mandaten een traditie geworden.

5 De cassatieprocedure

Tot slot van deze bijdrage worden nog enkele woorden gewijd aan de historische evolutie van de cassatieprocedure, zonder daarop inhoudelijk in te gaan. Laten wij het erbij houden dat een diepgaande vertrouwdheid opbouwen en onderhouden met de cassatieprocedure en die alsmaar ontwikkelen, de belangrijkste verantwoording is voor het bestaan van een aparte cassatiebalie met een beperkt aantal leden.¹⁴¹ Dat van de cassatieprocedure toch even gewag wordt gemaakt, is omdat het specialisme van een advocaat bij het Hof van Cassatie nu eenmaal (althans in hoofdorde) de cassatieprocedure is.

De akte met de verst – ook en vooral in de tijd – strekkende draagwijdte voor cassatie is dan ook zonder twijfel het al bij herhaling genoemde onder Lodewijk XV uitgevaardigde reglement van 28 juni 1738 ‘concernant la procédure que Sa Majesté veut être observée en son conseil’.¹⁴² Dat reglement regelde in titel IV van het eerste deel ‘les demandes en cas-

135 Lid en voorzitter van de Kamer van volksvertegenwoordigers en senator.

136 Voorzitter van de Kamer van volksvertegenwoordigers, hoogleraar aan de Université Libre de Bruxelles, schepen van de stad Brussel en auteur van verschillende historische boeken. Hij gaf ook de *Praktijcke Criminele van Philips Wielant*, naar het eenig bekende handschrift uitgegeven. Gent 1872 uit, de eerste publicatie van dat werk.

137 Senator, hoogleraar aan de Université Nouvelle de Bruxelles en literatuurfanaat. Zie de bijdrage van Bart Coppein in dit boek.

138 Kamerlid en minister van Justitie.

139 Kamerlid, minister van Financiën en eerste minister.

140 Het kan natuurlijk ook zijn dat die nieuwe functie hem meer tijd gaf voor rechtshistorisch werk. Auguste van Dievoet, geboren in 1803, was, terloops gezegd, verwant met Nicolas Felix van Dievoet, gezegd Vandive, in de achttiende eeuw griffier van de Grand Conseil, een andere afdeling van de Conseil du roi dan de Conseil des parties, en advocaat bij het Parlement van Parijs.

141 Het aantal te behandelen zaken moet genoeg groot zijn om de voor het behoud en de vooruitgang van de kwaliteit vereiste kritische massa te hebben en een aan cassatie gewijde praktijk voldoende rendabel te maken.

142 Het plan van het reglement werd opgesteld door Henri François d’Aguesseau, kanselier van Frankrijk en voorzitter van de Conseil du roi. De uitwerking gebeurde door een commissie van vijf leden van de Conseil, waaronder de twee oudste zonen van de kanselier, waarvan de jongste, monsieur De Fresnes, de eigenlijke tekst zou hebben geredigeerd, al zou die

sation d'arrêt ou de jugement rendus en dernier ressort'. Het reglement, ook wel Code du conseil genoemd,¹⁴³ werd in Frankrijk nooit volledig afgeschaft.¹⁴⁴ Zelfs toen de Conseil des parties werd vervangen door het Tribunal de cassation werd het procedurereglement van 28 juni 1738 'voorlopig' behouden. Een en ander werd bevestigd door het decreet van 27 ventôse van het jaar VIII (18 maart 1800) 'sur l'organisation judiciaire', waarvan titel VI handelt over het Tribunal de cassation.

De eigenheden van de cassatietechniek, te onderscheiden van de cassatieprocedure en moeilijk systematisch te beschrijven, kwamen historisch het best aan bod in de *Mémoire sur les cassations* die in 1767 door Pierre Gilbert de Voisins, staatsraad, aan Lodewijk XV werd overhandigd.

In België werd het procedurereglement van 28 juni 1738 van kracht tijdens de aanhechting bij Frankrijk en het bleef er na de Belgische onafhankelijkheid gelden voor de niet anders geregelde gevallen, op grond van artikel 58 van de organieke wet van 4 augustus 1832. Dat artikel behield voor die gevallen het besluit van de Soevereine Vorst belast met het tussenbestuur over de Zuidelijke Nederlanden bewesten de Maas van 15 maart 1815,¹⁴⁵ dat op zijn beurt in artikel 60 de wetgeving van tijdens de Franse bezetting van toepassing deed blijven. Aldus bleef het reglement van 1738 in België nog (gedeeltelijk) van kracht tot de inwerkingtreding, in 1970, van het Gerechtelijk Wetboek, dat het formeel afschafte.¹⁴⁶ Het wetboek heeft echter niets wezenlijks aan de cassatieprocedure veranderd. Het had enkel de bedoeling de bestaande teksten in een titel samen te brengen.¹⁴⁷ Ook latere wijzigingen bleven beperkt.

6 Conclusie

In de mate dat een bijdrage als deze, historisch, maar geschreven door een niet-historicus, een echte conclusie van doen heeft, kan die enkel zijn dat het bestaan van in cassatieprocedures gespecialiseerde advocaten in onze gewesten teruggaat tot de late Middeleeuwen, zoals ook de figuur van cassatie zelf. Dat geldt eveneens voor het bestaan van een afzonderlijke balie die met de cassatieprocedure en het rechtscollege voor wie die wordt gevoerd, thans het Hof van Cassatie, nauw verbonden is.

Dat het geheel en de verschillende componenten daarvan de eeuwen hebben overleefd, is niet alleen een element van traditie, maar bewijst wellicht de levenskracht en de toegevoegde waarde ervan voor onze rechtscultuur tot op vandaag.

alleen 22 artikelen hebben toegevoegd aan een tekst van Claude Godefray, een van de oudste avocats aux Conseils, E.J.F. Barbeier, *Journal historique et anecdotique du Règne de Louis XV*, II (Parijs 1849), p. 202.

143 En ook wel Code du Conseil vis-à-vis du Roi, zie Morelli, *Une révolution sous Louis XV*, p. 2.

144 Wel grotendeels, namelijk door de wet nr. 47-1366 van 22 juli 1947 'modifiant l'organisation et la procédure de la Cour de cassation', in: *Journal officiel* 24 juli 1947, p. 7. Maar dan nog bleef, zoals hierboven al werd gezegd, titel XVII van boek II, gewijd aan de tucht, behouden.

145 *Journal officiel du gouvernement de Belgique* 1815, nr. 130.

146 Van Reepinghen, *Verslag*, p. 428.

147 Van Reepinghen, *Verslag*, p. 425.

DE JODENVERORDENINGEN EN DE BELGISCHE ADVOCATUUR¹

1 Inleiding en verantwoording

Op 5 november 1940 verschenen in het *Verordnungsblatt des Militärbefehlshaber in Belgien und Nordfrankreich für die besetzten Gebiete* twee verordeningen die op 28 oktober 1940 waren uitgevaardigd en die maatregelen tegen de Joden inhielden.

De eerste verordening bevatte, naast de 'Begripsbepaling van Jood', de criteria die in aanmerking werden genomen om als Jood te worden beschouwd. De tweede verordening had tot doel de Joden uit ambten en 'betrekkingen' te weren. Zij gold ook voor de advocatuur en stelde in de Duitse versie dat zij die Jood waren conform de eerste verordening 'können ferner nicht Rechtsanwälte ... sein.' De Nederlandse tekst was van een zelfde strekking: 'Zij mogen ook voortaan geen advocaat ... meer zijn.' In de Franse versie staat er: 'Ils ne pourront, en outre, ni exercer la profession d'avocat.'

Een jurist mag de titel van advocaat voeren als hij of zij op de lijst van de stagiairs of op het tableau van een orde van advocaten opgenomen is. Of het beroep effectief uitgeoefend wordt is hierbij van geen belang. In de Duitse en Nederlandse versie van de verordening mochten de Joden geen advocaat meer zijn en moesten zij bijgevolg van het tableau of van de lijst weggelaten worden. In de Franse versie volstond het blijkbaar dat de Joden het beroep niet meer uitoefenden en was hun weglating ogenschijnlijk niet vereist. Op het eerste gezicht bevatte de verordening dus een verschillend voorschrift al naargelang de Joodse advocaat Nederlands- of Franstalig was. In feite kwam dat neer op een ongelijke behandeling van de Antwerpse en de Brusselse Joodse advocaten: enkel aan hun balies waren, in 1940, Joden ingeschreven.

De verordeningen werden door de Duitsers toegepast rekening houdend met dat tekstverschil. Voor de Brusselse balie, die in hoofdzaak Franstalig was, namen zij er genoegen mee dat de Joodse advocaten hun beroep niet meer uitoefenden. Zij bleven advocaat en werden op het tableau vermeld, maar het balieboekje waarin het tableau opgenomen was, werd niet meer gedrukt en dus ook niet meer verspreid. Daarvoor was geen beslissing van de Brusselse stafhouder (Nederland: deken) of van de raad van de orde nodig. Voor Antwerpen daarentegen eiste de Militärverwaltung dat de Joodse advocaten weggelaten werden van de lijst of het tableau. Daarvoor moest door de raad van de orde een expli-

¹ Dit artikel is een uitwerking van mijn boek, *De Jodenverordeningen en de Antwerpse Balie. Historische Studie*. Brussel 2001. Naar de in mijn boek vermelde bronnen wordt niet opnieuw verwezen. De vindplaats van wat nieuw is, wordt in de voetnoten van dit artikel vermeld.

ciete beslissing genomen worden van weglating van de lijst der stagiairs of van het tableau. Daarenboven eiste de bezetter dat het balieboekje niets anders dan een ‘gezuiverd’ tableau zou bevatten.

Op 3 juli 1941 besliste de raad van de orde, voorgezeten door stafhouder Louis van Scharen, dat van de lijst en van het tableau van de orde van advocaten te Antwerpen respectievelijk twee en vijftien Joodse advocaten werden weggelaten. Dat zou de Antwerpse balie later door historici zwaar aangerekend worden en het verwees haar lange tijd naar de hoek van de collaborerende en zelfs antisemitische instanties die de Scheldestad, volgens die auteurs, rijk was. In één adem werd daarbij vaak herinnerd aan het feit dat kort voor de oorlog de Joodse advocaten uit de Vlaamse Conferentie bij de balie van Antwerpen waren uitgesloten, waarbij er erg onzorgvuldig van uitgegaan werd dat orde en conferentie hetzelfde waren. Zo werden de beslissingen dooreen gehaspeld en voorgesteld als platte collaboratie van de Antwerpse advocatuur, voortkomend uit een antisemitische mentaliteit die bij de Antwerpenaar aangeboren zou zijn.

Het bewijs dat die stelling op zijn minst controversieel is, komt uit een onverdachte bron.² Een poging in 2001 om aan de hand van de verslagen van de Brusselse en Antwerpse raden van de orde en van nieuwe Joodse bronnen aan te tonen dat dit verwijt onterecht was, bleef zonder resultaat. Integendeel, het feit dat het aangedurfd werd daarover vragen te stellen werd op zichzelf reeds als het bewijs van een antisemitische ingesteldheid beschouwd.³ Nog in 2007 werd er geschreven dat het door de statutenwijziging van de Vlaamse Conferentie van de balie van Antwerpen van 1939 Joodse juristen verboden werd zich nog bij deze balie aan te sluiten.⁴ Dat zulks manifest onjuist is, blijkt uit het feit dat er zelfs nog in 1940 Joodse doctors in de rechten, Borisewitz en Soldinger, op de lijst van stagiairs van de balie van Antwerpen werden opgenomen.

Het kan dus nuttig zijn om te onderzoeken of recent ontdekte bronnen of nog niet onderzochte publicaties nieuwe inzichten opleveren of eventueel de bevestiging inhouden van wat tot op dit moment maar als een hypothese gold.

2 De Belgische overheid

De Jodenverordeningen werden door de Militärverwaltung uitgevaardigd omdat wat in België na de bezetting en na de vlucht van de regering naar Londen als gezag overschoot, met name het comité van de secretarissen-generaal, duidelijk te kennen had gegeven dat

2 I. Meinen, ‘Face à la traque. Comment les Juifs furent arrêtés en Belgique (1942-1944)’, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering* 6 (2005), p. 164-169.

3 H. van Goethem, ‘Boeken: J. Verstraete, De jodenverordeningen (en de Antwerpse balie)’, in: *Rechtskundig Weekblad* 2001-2002, p. 1626. Zie ook H. van Goethem, ‘De historicus tussen hamer en aambeeld’, in: E. Corijn (red.), *Collaboratie in Vlaanderen, vergeven en vergeten?* (Antwerpen 2002), p. 43.

4 F. Seberechts, ‘De Joden in België in het Interbellum’, in: R. van Doorslaer (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2007), p. 60.

het zich niet zou lenen tot het uitvaardigen van anti-Joodse maatregelen. Die waren volgens het comité strijdig met de internationale verdragen, met de Belgische wetgeving in het algemeen en met de grondwet in het bijzonder. De uitvoering van de verordeningen was een andere zaak. Zo meldde de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, Antoine Ernst de Bunswick, al op 8 november 1940 dat alle Joodse ambtenaren op pensioen moesten worden gesteld.⁵ Dat wees zo goed als op een bereidheid om de verordeningen uit te voeren.

Toch vroeg hij nog op 9 november 1940 advies aan het vast comité van de Raad van Wetgeving. Deze Raad was een in 1911 opgericht college dat het ministerie van Justitie adviseerde, een ‘voorloper’ van de Raad van State, samengesteld uit zeven juristen. Raoul Hayoit de Termicourt, die na de oorlog procureur-generaal bij het Hof van Cassatie zou worden, was de secretaris van het vast comité.⁶ In een advies van 21 november dat het stempel van ereprocureur-generaal van het Hof van Cassatie Jean Servais droeg, wees het comité er op dat deelnemen aan de uitvoering van de verordeningen ongrondwettig was en zelfs strafrechtelijk beteugeld kon worden.⁷ Ogenschijnlijk was dat een duidelijk standpunt, ware het niet dat het comité er tegelijkertijd aan toevoegde dat ‘wie onder dwang een bezettingsmaatregel uitvoerde, de maatregel in feite onderging en er niet aan deelnam.’⁸

Dit advies was op het eerste gezicht strijdig met het nationaal en internationaal recht, schrijft Seberechts. Hij is van mening dat het nochtans de inwerkingtreding van de verordeningen ‘wellicht’ heeft vertraagd.⁹ Anderen zijn van oordeel dat door de secretarissen-generaal ‘juridisch de weg geopend (werd) voor een zeer ruime, zij het lijdzame medewerking met de bezetter wiens bestuur zij ondergingen.’¹⁰ Dat was blijkbaar ook de weg die Ernst de Bunswick volgde want reeds op 25 november 1940 stuurde hij een brief aan Collard, de procureur-generaal bij het hof van beroep te Brussel, waarin hij meedeelde dat Joden het beroep van advocaat niet meer mochten uitoefenen.¹¹ Dat zou beschouwd kunnen worden als een aansporing voor de magistratuur om Joodse advocaten die na 1 januari 1941 voor de rechtbanken zouden verschijnen, het recht om te pleiten te ontzeggen.

De Schepper, de procureur des Konings¹² te Antwerpen, had van Ernst de Bunswick de Jodenverordeningen ‘tot kennisgeving en richtsnoer’ meegedeeld gekregen en hij had ze ook nog eens langs hiërarchische weg, van procureur-generaal Collard, ontvangen. Hij gaf er kennis van aan Louis van Scharen, de stafhouder van de orde van advocaten te Antwer-

5 M. van den Wijngaert, *Het beleid van het Comité van de Secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België; Brussel 1975), p. 130.

6 T. Delplancq, ‘L’exclusion des Juifs de la fonction publique en Belgique 1940-1944’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 35 (2005), p. 246-248.

7 F. Seberechts, ‘De Belgische overheden en de Jodenvervolgung, 1940-1942’, in: R. van Doorslaer (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2007), p. 294.

8 N. Wouters, *De Führerstaat. Overheid en Collaboratie [1940-1941]* (Tielt 2006), p. 228.

9 Seberechts, ‘De Belgische overheden’, p. 295.

10 Van den Wijngaert, *Het Beleid*, p. 131.

11 Seberechts, ‘De Belgische overheden’, p. 322.

12 De Belgisch procureur des Konings is vergelijkbaar met de Nederlandse officier van justitie.

pen.¹³ De Schepper vroeg zich af of er van het parket initiatieven verwacht werden voor het geval er zich na 1 januari inderdaad Joodse advocaten bij de rechtbanken zouden aanbieden en hij vroeg Collard om raad. Deze deelde aan De Schepper het advies van het vast comité mede en hij voegde er aan toe dat de rol van de staat [als uitvoerende macht] beperkt was tot de bekendmaking van de verordeningen. Voor de rest behoorde het probleem volgens Collard tot de bevoegdheid en dus ook tot de verantwoordelijkheid van de raad van de orde van de betrokken advocaat.

Dat loste natuurlijk het probleem niet op dat zich in concreto op de zittingen van de rechtbanken zou stellen en De Schepper probeerde dan maar een eigen gedragsregel te bedenken. Hij stelde een ontwerp op van een brief die bestemd was voor de leden van zijn parket, waarin hij hen opdroeg in voorkomend geval de ongrondwettigheid van de verordeningen aan te voeren. De verordeningen waren volgens De Schepper te vergelijken met Koninklijke Besluiten en zoals ongrondwettige Koninklijke Besluiten door de rechtbanken niet moesten worden toegepast, moesten de verordeningen dat ook niet. Dat zou pas een moedig standpunt zijn geweest zijn, maar het zou spijtig genoeg bij een denkoefening blijven: de brief werd nooit verspreid.

De Schepper vroeg op 16 januari 1941 aan Collard of het advies van het comité wel betrekking had op de houding die magistraten tegenover de verordeningen moesten aannemen en of het niet eerder voor ambtenaren bestemd was. Hij drong aan op een spoedig antwoord omdat hij er zich aan verwachtte dat de Antwerpse balie, zoals de Brusselse, de Joodse advocaten niet zou weglaten. Collard antwoordde niet meer en liet De Schepper aan zijn lot over.¹⁴ Dat bracht het parket evenwel niet in moeilijkheden omdat de Joodse advocaten die in Antwerpen gebleven waren, beslist hadden om vanaf 1 januari 1941 de uitoefening van hun beroep op te schorten.

De houding van de Belgische autoriteiten kan dus terecht als 'gewillig' omschreven worden en de reden daarvoor lag voor de hand: 'Het is duidelijk dat de Belgische overheid in november 1940 zijn bestuurlijke samenwerking met de bezetter niet wenste te compromitteren door een principiële houding aan te nemen in de Joodse problematiek. Slechts naar schatting 5% van de Joden in België bezat de Belgische nationaliteit. De beslissing om uiteindelijk op de vraag van de bezetter in te gaan kan moeilijk anders dan als een bewuste keuze worden geïnterpreteerd, ingegeven door het feit dat het hier in essentie om vreemdelingen ging.'¹⁵ Eigen volk eerst dus. Dat door die beslissing wel 100% van de Joodse advocaten (allen uiteraard Belg) werd getroffen was blijkbaar niet belangrijk. Of was het omdat het uiteindelijk toch maar om een vijftigtal Belgen ging?

13 H. van Goethem, 'La Convention de La Haye, la collaboration administrative en Belgique et la persécution des Juifs à Anvers, 1940-1942', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 17 (2006), p. 160. Van Goethem baseert zich op het dossier van de procureur des Konings te Antwerpen, zich bevindend in het Rijksarchief in Beveren. Rijksarchief Beveren (RAB), Parket van de procureur des Konings te Antwerpen, Dossiers, nr. 2002E1235.

14 Van Goethem, 'La Convention', p. 161-163.

15 R. van Doorslaer, 'Besluit', in: R. van Doorslaer (red.), *Gewillig België*, p. 1098.

3 De toepassing van de verordeningen door de Militärverwaltung

Ook voor het hoofd van de Gruppe Justiz van de Militärverwaltung, Oberkriegsverwaltungsrat Van Randenborgh,¹⁶ was het Jodenprobleem in België maar een klein probleem omdat er op een populatie van 42.500 Joden slechts 4000 Belg waren. Bij de advocatuur was er volgens Van Randenborgh nog minder aan de hand: het ging over amper 50 Joodse advocaten.¹⁷ Dat was voor de Duitsers inderdaad een mineur probleem in vergelijking met de vele Joodse advocaten die in het Reich werkzaam waren: zo waren er voor de Anschluss in Wenen alleen reeds meer dan 1700 Joodse advocaten actief.¹⁸

De Militärverwaltung plande in België geen spectaculaire of grootschalige acties tegen de Joden omdat de Belgen in haar ogen geen enkele betrokkenheid vertoonden bij, laat staan sympathie hadden voor de Jodenverordeningen. Dat lag volgens Van Randenborgh aan het feit dat de Belgen de ware aard van de Joden nog niet door hadden en ook aan de desinformatie die jarenlang in België over het Derde Rijk verspreid was. Dus moest voor de eliminatie van de Joden uit het openbaar en economisch leven de stille, niet-spectaculaire weg der geleidelijkheid gevolgd worden: 'Die Militärverwaltung wird fortfahren, den jüdischen Einfluss ohne Aktionen aus den öffentlichen und wirtschaftlichen Leben auszuschliessen'.¹⁹

Van Randenborgh meldt in zijn rapport voor de maand januari 1941 dat het ontslag van de Joodse ambtenaren zoals voorgeschreven door de Jodenverordeningen dan al doorgevoerd is. Volgens hem zou de Belgische overheid op dat moment enkel nog een paar twijfelgevallen aan het controleren zijn. Toch moet hij toegeven dat er problemen met de advocatuur waren. Door het protest van de balies dat gefundeerd was op de ongrondwettigheid van de gedwongen weglating van de Joodse advocaten heeft hij water in de wijn moeten doen: 'Es ist jedoch durchgesetzt worden, dass jüdischen Anwälte vor Gericht nicht mehr auftreten.' Hij heeft dus genoeg moeten nemen met het feit dat de Joodse advocaten onzichtbaar zouden worden en niet meer voor de rechtbanken zouden verschijnen. Dat is, zoals verder zal blijken, het compromis dat hij met de Brusselse stafhouder Braffort bereikt heeft. Van Randenborgh was echter niet van plan het daarbij te laten. Hij stelde zeer duidelijk dat hij 'die entgültige Säuberung des Anwaltsstandes' nastreefde. Dat zal volgens hem pas lukken wanneer, zoals in Duitsland, een systeem van 'Rechtskonsulenten' werd

16 Wilhelm van Randenborgh was een jurist en behoorde tot de reservekaders van de Wehrmacht. Hij had de rang van reservekapitein. Hij werd geboren in Rees in Duitsland op 7 november 1893. Hij was hoofd van de Gruppe Justiz van de Verwaltungsabteilung waarvan Harry von Craushaar het hoofd was. Deze was op zijn beurt ondergeschikt aan Eggert Reeder, het hoofd van de militaire administratie (Militärverwaltung). Van Randenborgh voerde de titel van Oberkriegsverwaltungsrat. Hij was bevoegd voor alle problemen die de gerechtelijke wereld aanbelangden, dus ook voor de balies. Nog tijdens de oorlog en voor de overgang van de Militärverwaltung naar de Zivilverwaltung werd hij getroffen door een hartstilstand. Hij werd gereanimeerd en keerde naar Duitsland terug. Hij trok zich terug in een voorstad van Düsseldorf waar hij op 29 juni 1983 overleed. Persoonlijk archief van de auteur, brief van 7 februari 2005 van Ulrich van Randenborgh aan Jan Verstraete.

17 Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) Brussel, Tätigkeitsbericht Nr. 13 der Militärverwaltung für den Monat Januari 1941, p.25.

18 A.G. Poplimont, 'Paradoxe Racique', in: *Le Jeune Barreau* 1 november 1938, p. 2.

19 SOMA Brussel, Tätigkeitsbericht Nr. 13, p. 27.

ingevoerd. Die zouden dan de Joodse zaken moeten behandelen.²⁰ Hoe dat in zijn werk zou gaan, maakte hij niet duidelijk.

In elk geval blijkt uit het rapport dat Antwerpen op dat moment voor Van Randenborgh geen probleem vormde. Hij ging er van uit dat de regeling die hij in Brussel had bereikt ook voor Antwerpen gold. Bij de bespreking van de problematiek van de Antwerpse orde zal duidelijk worden dat Van Randenborgh een bocht van 180 graden zal maken en haar de definitieve uitzuivering van de Antwerpse Joodse advocaten zal opleggen. De tussenstap van de instelling van de 'Rechtskonsulenten' komt dan zelfs niet meer ter sprake, laat staan dat op de oprichting daarvan gewacht wordt.

4 De Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie

Hoewel de balie bij het Hof van Cassatie te Brussel geen Joden onder haar leden telde, zorgden de Jodenverordeningen voor heel wat commotie. De eerste voorzitter van dat Hof, Jamar, en de procureur-generaal van dat zelfde Hof, Gesché, waren van bij de bekendmaking van oordeel dat zij bij generaal Von Falkenhausen moesten interveniëren om voor de Joodse magistraten een niet-toepassing van de verordeningen te bekomen. De verplichting om hen te ontslaan was immers duidelijk in strijd met de onafzetbaarheid van de rechters zoals deze in de Belgische grondwet verankerd was.

Zij stuurden samen met Louis Braffort, de stafhouder van de orde van advocaten bij het hof van beroep te Brussel, op 19 november 1940 een brief aan Von Falkenhausen, waarbij zij wezen op de grondwettelijke en verdragsrechtelijke bezwaren tegen de verordeningen en waarbij zij hem verzochten hun een onderhoud toe te staan. Het beroep dat zij deden op de stafhouder van een lager hof was niet ingegeven door het feit dat er aan de balie bij het Hof van Cassatie geen Joodse advocaten waren ingeschreven maar was het gevolg van een bewuste politiek van Paul Veldekens, de stafhouder van die orde. Die deed er namelijk alles aan om te verhinderen dat er tegen de verordeningen zou geprotesteerd worden, dit ondanks het feit dat een belangrijk deel van zijn orde het anders wilde.²¹

Paul Struye, die na de oorlog minister van Justitie zou worden en die vlak voor de oorlog tot advocaat bij het Hof van Cassatie was benoemd, schrijft op 6 november 1940 in zijn oorlogsdagboek: 'Me paraît certain qu'une protestation énérgique s'impose. Ce serait un minimum.'²² Dat zal niet gebeuren want ondanks aandringen van belangrijke advocaten als Marcq, Simont en Struye, weigert Veldekens de stem van de balie van het Hof van Cassatie te laten horen:

20 SOMA Brussel, Tätigkeitsbericht Nr. 13, p. 26.

21 Seberechts, 'De Belgische Overheden', p. 294.

22 P. Struye, *Journal de Guerre 1940-1945* (Bruxelles 2004), p. 154.

Toute l'Europe continentale est acquise à l'Ordre nouveau, en ce compris des mesures antijuives. Si nous protestions, nous compromettrions le sort de la Belgique qui va peut-être se décider dans les quinze jours, Hitler, après avoir fait la paix avec Pétain, allant peut-être exiger du Roi la conclusion d'une paix nous intégrant dans l'Ordre nouveau.²³

Struye voegt er aan toe dat Van Leynseele het standpunt van zijn stafhouder steunde: nochtans was er op dat moment een Joodse advocate, Geneviève Pevtschin, bij hem op stage.²⁴

Veldekens zal zich blijven verzetten en op 14 november krijgt hij gedaan dat zijn orde haar intenties om te protesteren inslikt. Hij deelt aan zijn advocaten mee dat eerste voorzitter Jamar Von Falkenhausen om een onderhoud heeft gevraagd en zegt dat nu protesteren de demarche van de eerste voorzitter kansloos zou maken. Dus, schrijft Struye, 'il a bien fallu surseoir à une démarche isolée du barreau.'²⁵ Dat legt natuurlijk niet uit waarom Veldekens zich niet bij de vraag en de bezwaren van de eerste voorzitter kon aansluiten, temeer daar Braffort dat enkele dagen later wel zal doen. De houding van Veldekens zou volgens Struye ingegeven zijn door zijn uitgesproken Duitsgezindheid. Veldekens was een vertrouweling van de Koning en hij koesterde de hoop om na de oorlog waarvan hij veronderstelde dat hij spoedig afgelopen zou zijn, eerste minister te worden onder een sterke Leopold III.²⁶

5 De orde van advocaten bij het hof van beroep te Brussel

De stafhouder van de orde van advocaten bij het hof van beroep te Brussel was sinds 1939 Louis Braffort, een koppige Waal uit de Gaume, katholiek en hoogleraar strafrecht aan de Leuvense universiteit. Hij was de moedige verdediger geweest van heel wat landgenoten die tijdens de Eerste Wereldoorlog voor de Duitse krijgsraden hadden moeten verschijnen. Al ettelijke decennia telde de Brusselse balie Joodse advocaten onder haar leden. Veelal hadden ze belangrijke kantoren en ze hadden ook invloed en gezag, onder meer door hun prestige als oud-strijder van de Eerste Wereldoorlog of door het feit dat zij in de raad van de orde zetelden. De uitvoering van de Jodenverordeningen zou tot gevolg hebben dat prominente, weliswaar Joodse, maar, in de eerste plaats, Belgische leden van de orde zouden uitgestoten en gebroodroofd worden. Dat, en niet het onaanvaardbaar racistisch karakter van de maatregelen, was voor Braffort de voornaamste drijfveer om bij de bezetter te interveniëren.

Zo kwam het dat Braffort samen met Jamar en Gesché de brief van 19 november 1940 aan de Militärbefehlshaber, generaal Von Falkenhausen schreef waarin zij om een onderhoud vroegen. Ze zouden er dan voor pleiten om de tenuitvoerlegging van de Jodenverordeningen voor de gehele gerechtelijke wereld op te schorten. Ze reikten in hun brief de argu-

23 Struye, *Journal*, p. 155.

24 J. Wiener-Henrion, 'Geneviève Janssen-Pevtschin', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering* 4 (2002), p. 149.

25 Struye, *Journal*, p. 162.

26 J. Velaers en H. van Goethem, *Leopold III. De Koning, het Land, de Oorlog* (Tielt 1994), p. 781.

menten aan die daarvoor pleitten. Von Falkenhausen vond het beneden zijn waardigheid om zelf op die brief te antwoorden, dat liet hij aan zijn ondergeschikten over. De brief werd als een onaanvaardbare ‘protestation’ beschouwd en van een gesprek kon er geen sprake zijn. De verordeningen zouden hoe dan ook moeten worden uitgevoerd daar zij ‘den Notwendigkeiten der Lage entsprechen’.

Het belang van deze terloops gemaakte maar zeer duidelijke mededeling wordt onderschat. Het is van Duitse kant een niet mis te verstaan beroep op artikel 43 van de bijlage aan het verdrag van Den Haag, het ‘Reglement betreffende wetten en gebruiken van den oorlog te land.’ Dit artikel bepaalt dat de bezetter alle maatregelen zal nemen om de openbare orde en het publiek leven te herstellen, met eerbiediging van de in het land geldende wetten, ‘behoudens bepaalde verhindering’, in het Engels ‘unless absolutely prevented’, in het Frans ‘sauf empêchement absolu’, in het Duits ‘soweit kein zwingendes Hindernis besteht.’ De Jodenpolitiek van het Derde Rijk werd door het militair bestuur als een dergelijke ‘Hindernis’ voor de toepassing van de Belgische wetten, de grondwet inbegrepen, beschouwd.²⁷ De rechtsleer stelt dat de bezetter een beroep op deze uitzondering, soeverein en op onaantastbare wijze kon aanvoeren al was het maar omdat er in het land toch geen autoriteit was die hem weerwerk kon bieden.

In de logica van deze verdragstekst wordt daardoor ook de toepassing van artikel 46 van datzelfde reglement buitenspel gezet. Dat artikel legt de bezetter de verplichting op om ‘de eer en de rechten van het gezin, het leven der personen en het particulier eigendom, alsmede de godsdienstige overtuiging en de uitoefening der eerediensten’ te respecteren. Of de stelling dat de Antwerpse stedelijke overheid, en dan vooral de politie, had kunnen weigeren deel te nemen aan de aanhouding van Joodse burgers door een beroep op artikel 46 te doen, kan in rechte ernstig betwijfeld worden.²⁸

Braffort was er van bij de aanvang niet erg gelukkig mee dat Jamar en Gesché een rechtstreeks gesprek met Von Falkenhausen wilden afdwingen. Dat vond hij te hoog gegrepen en hij kreeg gelijk. Hij besliste dan maar zijn eigen weg te gaan. Op 16 december 1940 bracht hij er zijn raad van de orde van op de hoogte dat hij met de Militärverwaltung gesprekken over de Jodenverordeningen had gevoerd. Dat was dan met Van Randenborgh. Die leefde trouwens in de overtuiging dat Braffort hem was komen spreken als vertegenwoordiger van alle balies. Hij schrijft namelijk: ‘Seitens der Vertreter der Anwaltskorporationen der einzelnen Gerichtsbezirke sind Vorstellungen erhoben worden, die die Verfassungswidrigkeit der Entlassung von Anwälten betonen.’²⁹

Braffort had zijn opponent een lange en juridisch goed onderbouwde toelichting overhandigd. Hij wees er onder meer op dat er aan de Brusselse balie nooit problemen met

27 Vergelijk: ‘Die Besatzungsmacht kann ihrerseits (vgl. das frühere Landeskriegsreglement von 1907, art. 43) die Gesetzgebung in dem besetzten Gebiet insoweit ändern, wie sie es in ihrem legitimen Interesse für unbedingt notwendig hält’, geciteerd uit: S. Rognlien, ‘Die verfassungsrechtliche Entwicklung in Norwegen in den Jahren 1932 bis ende 1952’, in: G. Leibholz, *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart. Neue Folge* (Band 4; Tubingen, 1955), p. 282.

28 Van Goethem, ‘La Convention’, p. 191-192.

29 SOMA Brussel, Tätigkeitsbericht Nr. 13, p. 26.

Joodse advocaten geweest waren en dat er slechts een klein aantal Joodse advocaten ingeschreven was, minder dan 30 op een totaal van 1.400 advocaten. De argumenten uit het getal en de vaststelling dat het slechts om een beperkt probleem ging, waren voor Van Randenborgh belangrijk: minder belangrijk was voor hem het argument dat de voorgenomen maatregelen strijdig waren met de Belgische grondwet of met de internationale verdragen. Braffort vroeg om de opschorting van de verordeningen voor de Joodse advocaten die nog in Brussel gebleven waren en dan zeker voor de oud-strijders onder hen. Hij vroeg er mee in te stemmen dat de Joodse advocaten nog juridisch advies zouden mogen geven – ze zouden dan niet meer pleiten – of minstens dat ze hun Joodse cliënten nog advies zouden mogen verstrekken en hun zaken zouden mogen bepleiten.

Van Randenborgh had oor voor de argumenten van Braffort en daar de Militärverwaltung een open conflict met de orde te allen prijze wilde vermijden, werd een compromis bereikt waarvan de inhoud door de uitvoering ervan bekend is geworden. De Joodse advocaten, en dat waren er maar een paar daar de meesten het land verlaten hadden, zouden in het openbaar hun beroep niet meer uitoefenen: omdat zij uit het beeld verdwenen moesten ze dan ook niet formeel van het tableau weggelaten worden.

Het feit dat het tableau niet meer gedrukt zou worden, wordt vaak als een verdienste van Braffort beschouwd. Het kan ook een uitdrukkelijke eis van Van Randenborgh geweest zijn. Voor die stelling pleit, naast de vaststelling dat het er Van Randenborgh in eerste instantie om te doen was de Joodse advocaten ‘aus den öffentlichen [...] Leben auszuschliessen’, de houding van Braffort zelf tegenover de Joodse advocaten die in Brussel waren gebleven. Edith Buch³⁰ had in 1937 de Antwerpse Balie verlaten om naar Brussel te gaan. Zij bracht een bezoek aan Braffort en wilde hem over de toepassing van de Jodenverordeningen spreken: ‘L’entretien fut bref. Le bâtonnier la reçut avec une extrême froideur. Pas un instant, il ne lui dit qu’elle pourrait rester au barreau... En 1996 encore, elle s’interrogeait sur ce comportement dicté, selon elle, par un léger sentiment d’antisémitisme.’³¹

Hoe dan ook, Van Randenborgh aanvaardde voor Brussel een regeling die hij slechts als een tussenstap naar een ‘entgültige Säuberung des Anwaltsstandes’ beschouwde. Maxime Steinberg schrijft daarover vernietigend:

A Bruxelles, un barreau bien moins complaisant n’empêche pas l’occupant de parvenir au résultat escompté. Dans ce cas d’espèce, les principes du droit constitutionnel et des lois belges ont seulement servi d’échappatoire pour ne pas se salir les mains.

La Voix des Belges, een blad van het verzet in baliekringen, noemde de regeling schamper een ‘politique d’autruche.’ De Brusselse Joodse advocaten bleven in naam advocaat, maar daar hield het ook mee op.

30 De zuster van Henri Buch, de eerste Joodse rechter van Antwerpen.

31 J. Wiener-Henrion, ‘Edith Buch’, in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering* 2 (2000), p. 44.

6 De orde van advocaten te Antwerpen

De balie van Antwerpen was in 1940 ‘un barreau de province’ die 352 advocaten telde. Daarvan waren er 18 joods. Op landelijk vlak was de Brusselse balie veruit de belangrijkste. Zij telde ongeveer vier keer zoveel advocaten, onder wie toch maar om en bij een dertigtal Joodse advocaten. Had Brussel, zoals Braffort tegen Van Randenborgh zegde, geen ‘joods verleden’, Antwerpen had dat wel. Het volstaat daarvoor te verwijzen naar de stemming in 1939 over de statuten van de Vlaamse Conferentie en de uitsluiting van de Joden uit die vereniging en naar de antisemitische publicaties in *Le Jeune Barreau*, het weekblad van la Conférence du Jeune Barreau, de Franstalige tegenhanger van de Vlaamse Conferentie. De orde van advocaten, de wettelijke vereniging, werd geleid door stafhouder Louis van Scharen die een Franssprekende liberaal was en door een raad van de orde die samengesteld was uit zeven liberalen en zeven katholieken. Hij telde dus geen aanhangers van de Nieuwe Orde onder zijn leden. De meeste leden waren Franssprekend.

Anders was het gesteld met de belangrijkste vrije vereniging van Antwerpse advocaten, de Vlaamse Conferentie. In mei 1940 heerste er aan de balie grote verontwaardiging over de arrestatie van een aantal ‘staatsgevaarlijke’ advocaten door de Belgische dienst Veiligheid van de Staat.³² Zij waren willekeurig van hun vrijheid beroofd en zonder enige vorm van proces op transport gezet naar Franse concentratiekampen waar zij uiterst vijandig en denigrerend werden behandeld. De balie was daar vlug van op de hoogte en om daar tegen te protesteren koos de Conferentie een bestuur voor het gerechtelijk jaar 1940-1941 dat uitsluitend uit gedeporbeerden bestond. Voorzitter werd Jan Timmermans. René Lagrou en René Lambrichts werden de ondervoorzitters, Walter Bouchery en Edgar Boonen werden de secretarissen. Op het moment van zijn verkiezing was Edgar Boonen zelfs nog opgesloten in een Frans kamp. Hij werd ook aangewezen om in het najaar de openingsrede op de plechtige openingszitting te houden.

Het gevolg was dat het bestuur van de Conferentie uitsluitend uit aanhangers van de Nieuwe Orde bestond. Timmermans was een zwaargewicht in het Vlaams Nationaal Verbond (VNV). Hij zou daarenboven de adviseur van Van Randenborgh worden voor de benoemingen van de magistraten die de Duitsers zouden dulden of er wilden doordrukken.³³ Lambrichts was de stichter en leider van de meest virulente anti-Joodse vereniging ‘Volksverwering’ en hij spuwde zijn goor antisemitisch discours in een eigen blad, getiteld *Volksche Aanval*. Lagrou zou in de herfst van 1940 de Algemeene-SS Vlaanderen oprichten en Bouchery en Boonen kwamen uit de nationalistische jongerenwerking. Dergelijke opposanten had de Brusselse stafhouder niet, ondanks het feit dat er onder de Franstalige advocaten een sterke groep Rexisten was en dat er in het Brusselse Vlaams Pleitgenootschap ook wel een antisemitische component aanwezig was.³⁴

32 Deze dienst ressorteerde onder de dienst Openbare Veiligheid die op zijn beurt in België nu eens onder het ministerie van Binnenlandse Zaken, dan weer onder dat van Justitie of dat van Landsverdediging ressorteerde.

33 P. Delandshere en A. Ooms, *La Belgique sous les Nazis*, dl. I 1940-1941 (Bruxelles s.d.), p. 438.

34 P. Vermeylen, *Mémoires sans Parenthèses* (Bruxelles 1985), p. 30-31.

De stafhouder en de raad van de orde in Antwerpen wachtten af hoe de Brusselse balie de Jodenverordeningen zou toepassen. Er bestond toen nog geen overkoepelende orde en overleg tussen de balies was er alleen op informele vergaderingen van de ‘Belgische stokhouders’ in Brussel. Die vergaderingen werden uiteraard voorgezeten door de stafhouder van de grootste balie, door Louis Braffort. Eind november 1940 vond er in Brussel zo een vergadering plaats. Op de agenda stond onder punt 6 de bespreking van de Jodenverordeningen. Braffort zal dan ongetwijfeld bekendgemaakt hebben wat hij met Van Randenborgh was overeengekomen. Dat Braffort de Joodse advocaten eerder afraadde om aan de balie te blijven zal zijn collegae eveneens bekend zijn geweest.

De Schepper, de Antwerpse procureur des Konings, zond op 29 november de Jodenverordeningen die hij zelf van minister van Justitie Ernst de Bunswick ‘tot kennisgeving en richtsnoer’ had ontvangen, aan Van Scharen. De procureur is niet de hiërarchische overste van de stafhouder maar Van Scharen beschouwde deze mededeling blijkbaar als een aansporing om de verordeningen ten uitvoer te leggen. Hij schreef de procureur op 3 december dat hij over geen gegevens beschikte die hem ‘in geweten’ toelieten uit te maken wie als Jood moest worden beschouwd. Hij vroeg De Schepper hem te laten weten welke Joodse advocaten zich zouden opgeven om in het Jodenregister dat de stad moest bijhouden, ingeschreven te worden. Van Scharen vroeg eveneens informatie over de advocaten die afwezig waren, omdat hij dacht dat er onder hen Joden konden zijn. Ten slotte vroeg hij de procureur bij de ‘hoofden deezer joodsche eeredienstgemeenten’ inlichtingen in te winnen over wie bij hen waren geregistreerd.³⁵

7 Een optimistische denkoefening

De stafhouder plaatste de bespreking van de Jodenverordeningen voor het eerst op de agenda van de raad van de orde van 9 december 1940. Vermoedelijk omdat Van Scharen het antwoord van de procureur afwachtte werd de zaak naar een volgende zitting verdaagd. Dat gebeurde ook op de zitting van 16 december en uiteindelijk werd de zaak opnieuw besproken op 30 december. Het is duidelijk dat de leden van de raad ondertussen heel wat denkwerk verricht hadden want de raad kwam op die zitting met kant-en-klare oplossingen voor de dag.

Er werd van uitgegaan dat de meeste Joodse advocaten het land verlaten hadden en er werd vastgesteld dat de verordeningen hun verboden naar Antwerpen terug te keren. Het probleem met deze advocaten kon bijgevolg opgelost worden als ze van het tableau weggelaten konden worden omdat ze in Antwerpen niet meer actief waren. In de eerste plaats moest er dus een reglement komen dat bepaalde dat advocaten die het beroep niet meer uitoefenden weggelaten konden worden. Dat was tot op dat moment niet het geval: advo-

caten werden op het tableau vermeld zolang zij de baliebijdrage maar betaalden, zonder dat er iemand op toekeek of ze pleitten, cliënten ontvingen of adviezen verstrekten.

In de Belgische rechtsorde kon voor die oplossing steun gevonden worden: immers, volgens het Burgerlijk Mobilisatieboekje waren Belgische gezagsdragers en ambtenaren verplicht om in oorlogstijd op hun post te blijven. Postverlating kon met verwijdering uit het ambt gesanctioneerd worden.³⁶ De advocatuur was een ambt. Dus kon de raad simpelweg een reglement van die strekking aannemen zonder dat hij er van verdacht kon worden de slippendrager van de Duitsers te zijn. Voorwaarde was wel dat het begrip afwezig niet beperkt bleef tot de Joden maar op alle afwezige advocaten zou slaan. Dus werd er op 30 december 1940 een reglement aangenomen dat bepaalde dat alle advocaten die op die datum afwezig waren en die drie maanden later hun beroepsactiviteiten in Antwerpen nog niet hadden hervat, van de lijst van de stagiairs en van het tableau konden worden weggelaten. Dat loste het probleem van de gevluchte Joodse advocaten op: ze waren weg, ze mochten niet terugkomen en ze konden dus in een breder 'Belgisch' kader weggelaten worden.

Nu bleef er alleen nog het probleem van de Joodse advocaten die in Antwerpen waren gebleven. Voor hen werd gedacht aan een wijziging van het reglement op de ereadvocatuur. De raad had de indruk dat voor die advocaten niet zozeer het feit dat de verordeningen hun verboden te werken onverteerbaar was, maar wel het verlies van hun titel. Als aan de Joodse advocaten de titel van ereadvocaat beloofd kon worden, zouden ze er mogelijk toe gebracht kunnen worden om zelf hun weglating van het tableau te vragen. Die weglating zou dan immers door de opname op de lijst van de ereadvocaten niet als een sanctie voor incorrect gedrag kunnen beschouwd worden. De raad begon met een commissie op te richten waarvan een lid, Louis Elebaers, de voorzitter werd. Die zou het bestaande reglement moeten aanpassen want de Joodse advocaten waren, op Georges Fribourg na, te jong om ereadvocaat te kunnen worden en zij konden daarenboven op het eerste gezicht geen bijzondere verdiensten aanvoeren waardoor zij aanspraak zouden kunnen maken op de titel van ereadvocaat.

De stafhouder moest ondertussen de Joodse advocaten bij zich ontbieden en zal hen ervan moeten overtuigen om in dat stuk mee te spelen. Régine Burstenbinder zou in 1945 verklaren dat de stafhouder haar ook beloofd had dat wanneer zij zich als ereadvocaat tot de praktijk van de zaakwaarneming zou lenen, haar dat bij een eventuele heropname op het tableau, niet kwalijk zou genomen worden. Het was in elk geval een piste met een kans op slagen: de stafhouder slaagde er immers in de bejaarde Joodse advocaat, Georges Fribourg, geboren in 1862 en meermaals lid van de raad van de orde, er toe te bewegen zijn weglating van het tableau te vragen. Op 28 maart 1941 werd hij opgenomen op de lijst van de ereadvocaten. Fribourg zal met gedogen van de Duitsers gedurende de hele oorlog als ereadvocaat op deze lijst en in het balieboekje vermeld blijven.

Blijkbaar geloofden de meeste leden van de raad in de slaagkansen van dat plan want in diezelfde zitting werd een motie om zoals in Brussel het tableau niet te drukken, afgewe-

zen. Het wel laten drukken was nochtans een risico want weliswaar had de raad zichzelf nu drie maanden de tijd gegeven om zijn doelstelling te realiseren – langs reglementaire weg ervoor zorgen dat er op het tableau geen Joden meer zouden staan en toch de Joodse advocaten in hun waardigheid laten –, maar wat wanneer de Joden zouden weigeren mee te spelen? Hoe dan ook, het was nu zo goed als zeker dat de Joden van het tableau zouden verdwijnen: in elk geval had de raad zich het vehikel verschaft om dat doel te bereiken. Dat was vlug bekend en het werd door de aanhangers van de Nieuwe Orde beschouwd alsof er al echt beslist was dat de Joden van het tableau werden weggelaten: zij konden zich onmogelijk voorstellen en ze zou zeker nooit accepteren dat er nog Joden in het balieboekje zouden staan. Dat legt uit waarom Van Randenborgh later in zijn rapport zal gewagen van een eerste beslissing die de weglating van de Joden inhield.

De raad wist op 30 december nog steeds niet precies welke advocaten Joods waren want op dat moment liep de termijn nog binnen dewelke Joden van boven de vijftien jaar zich voor het Jodenregister bij de gemeente moesten opgeven. De Schepper had daarover op 19 december 1940 burgemeester Delwaide aangeschreven en pas op 31 december bezorgde de schepen van de burgerlijke stand, advocaat Emile van Put, hem een lijst waarop tien namen voorkwamen: zes hadden er zich opgegeven voor het register, de vier andere werden als afwezig omschreven.³⁷ De Schepper deelde pas later deze gegevens aan Van Scharen mee.³⁸ De advocaten die nog in Antwerpen verbleven waren Georges Fribourg, Marcel Laufer, Michel Liverant, Jaak Nutkewitz, Régine Burstenbinder en Régine Karlin.³⁹ Uit de dossiers van Régine Karlin en Régine Burstenbinder blijkt dat Van Scharen de Joodse advocaten in zijn kabinet zwaar onder druk zette. Burstenbinder schrijft zelfs verbitterd: 'Nous quittâmes son bureau avec l'impression pénible de trouver un adversaire dans la personne de notre bâtonnier.' Het is opmerkelijk dat Edith Buch hetzelfde gevoel overhield aan haar bezoek aan de Brusselse stafhouder. Van Scharen zal later verklaren dat zijn 'inzet' het voorkomen van een scheuring van de balie ten doel had: hij was bevreesd voor de reactie van de sterke groep collaborerende advocaten onder de leiding van de invloedrijke Jan Timmermans.

Had Van Scharen succes bij Georges Fribourg, minder geluk had hij bij de andere Joodse advocaten. Zij waren jong en strijdvaardig, vooral de vrouwen onder hen. Als vrouw advocaat worden lag immers toen nog niet voor de hand, laat staan als Joodse vrouw: zij waren dus terecht zeer gehecht aan het behoud van hun titel. De Joodse advocaten hadden uit eigen beweging vanaf 1 januari 1941 de uitoefening van hun beroep stopgezet en ondanks het feit dat vermeld blijven op het tableau alleen nog maar een symbolische betekenis had, gaven zij niet toe aan de stafhouder. Het respijt dat de raad zich tot 31 maart 1941 gegeven had om het tableau te laten verschijnen, verstreek en het tableau laten drukken zoals op 30

37 Van Goethem, 'La Convention', p. 161.

38 Dat betekent dat de theorie die ik in mijn boek ontwikkelde dat Van Scharen op 30 december 1940 reeds wist wie er zich gemeld had voor het Jodenregister en dat hij de raad misleid had, fout is. Verstraete, *De Jodenverordeningen*, p. 48.

39 Onderzoek heeft aan het licht gebracht dat ook Theodoor Lorié zich had laten opnemen in het Jodenregister. Mogelijk wist de raad op dat moment reeds dat hij het land al verlaten had.

december stoer was beslist, was ondenkbaar en gevaarlijk, omdat de Joodse advocaten er dan nog op voor zouden komen. Zelfs Brussel durfde dat niet aan.

8 Een onverwachte en bewonderenswaardige beslissing

De raad had nu geen keuze meer en zou zijn verantwoordelijkheid moeten nemen. Hij zou een expliciete beslissing moeten nemen waardoor de Joodse advocaten en zeker de nog aanwezige Joodse advocaten, of weggelaten werden, of behouden bleven. Voor de weglating waren er maar twee mogelijkheden: langs een tuchtprocedure of langs een administratieve procedure. Dat stelt een probleem van perceptie: alhoewel het inhoudelijk om totaal verschillende procedures gaat, verlopen ze volgens dezelfde procedureregels. Dat zal tot heel wat verwarring leiden bij de historici die deze procedure zullen beschrijven. Een tuchtprocedure behoorde niet tot mogelijkheden: zij had geen juridisch fundament. Het was naar Belgisch recht uiteraard geen deontologische⁴⁰ tekortkoming advocaat en Jood te zijn. Die weg volgde de raad dan ook niet. Desondanks zal Maxime Steinberg de Antwerpse raad verwijten een tuchtrechtelijke weglatingsprocedure te hebben gevoerd tegen advocaten van wie de enige misdaad er in bestond dat zij Joods waren.

Er bleef dus alleen nog maar de administratieve procedure over. De raad zou nu moeten nagaan of er een wettekst bestond die bepaalde dat de in het land gebleven Joden niet langer het beroep van advocaat mochten uitoefenen en dus van het tableau weggelaten moesten worden. Dat was een heikele vraag: naar Belgisch recht was die er zeker niet en Joods zijn was geen wettelijke onverenigbaarheid voor de uitoefening van de advocatuur. Dus zou de raad moeten onderzoeken of de Jodenverordeningen van de bezetter beschouwd moesten worden als een 'wet' die uitwerking had in de Belgische rechtsorde. Dat was uiteraard risicovol, temeer daar Timmermans en consorten er van overtuigd waren dat de weglating al in kannen en kruiken was. Een administratieve procedure werd aangevat. Met een brief van 9 april 1941 werden de vijf Joodse advocaten over wie het nog ging door de secretaris van de orde, Herman van der Donckt, uitgenodigd om op de zitting van de raad van 28 april 1941 hun 'bemerkingen' of 'verweer' voor te dragen over de vraag of de Joodse advocaten 'ja dan neen (dienden) behouden te blijven op de tabel der advocaten die kortelings zal gedrukt worden voor het rechterlijk jaar 1940-1941.' De brief bevatte uiteraard geen enkele verwijzing naar een deontologische tekortkoming en was dus zonder enige twijfel een puur administratieve oproeping.

Op de zitting van 28 april 1941 om 15 uur verschenen Régine Burstenbinder, Régine Karlin, Michel Liverant en Jaak Nutkewitz voor de raad. Marcel Laufer was volgens het verslagboek afwezig en had zich verontschuldigd. Burstenbinder had op 26 april aan de raad via de secretaris een brief gezonden waarin zij haar standpunt kenbaar maakte. Zij was in eer-

⁴⁰ Deze vooral in België gebruikte term betekent: op het gebied van de gedragsregels.

ste instantie van oordeel dat er haar niets verweten kon worden en dat er een onderscheid moest worden gemaakt tussen de uitoefening van het beroep van advocaat en de mogelijkheid om op het tableau ingeschreven te blijven. Zij stelde dat zij sinds 1 januari 1941 het beroep niet meer uitoefende. Haar stelling was dat zij alzo aan de termen van de verordeningen voldaan had en dat het daarom niet meer nodig was haar van het tableau weg te laten.

Régine Karlin legde een uitgebreid verweerschrift neer. Dat was geïnspireerd en gecorrigeerd door haar patroon, Paul Gryspeerdt, die in de raad zetelde. Van der Donckt, de secretaris van de orde op zijn beurt was medewerker op het kantoor van Gryspeerdt. De stelling van Karlin kwam er op neer dat de raad van de orde geen van de overheden was die de Duitsers met de tenuitvoerlegging van de Jodenverordeningen had belast en dat de raad bijgevolg slechts tot de weglating van de Joodse advocaten kon besluiten binnen een strikt Belgisch kader. Het feit van Jood te zijn was geen deontologische overtreding en evenmin een wettelijke onverenigbaarheid. Karlin verklaarde dat zij sinds 1 januari 1941 het beroep van advocaat niet meer uitoefende waardoor zij zelf uitvoering had gegeven aan de eisen gesteld door de verordening. Daarenboven betoogde zij dat het niet uitoefenen van het beroep geen wettelijke, laat staan een voldoende gewichtige reden kon zijn om een advocaat van het tableau weg te laten. Of Liverant of Nutkewitz een toelichting neerlegden, is niet bekend, maar er mag van uitgegaan worden dat hun standpunt van een gelijksoortige strekking was.

De argumentatie van de Joodse advocaten werd door de raad ernstig en als ter zake doende genomen. De zaak werd op de zittingen van de raad van 28 april, 5 mei, 12 mei en 26 mei besproken. Op 9 juni 1941 nam de raad een beslissing die inhield dat alle Joodse advocaten, of ze nu in België waren of niet, op de lijst van de stagiairs en op het tableau van de orde behouden bleven. Uit de procedures die na de oorlog tegen stafhouder Van Scharen zullen worden gevoerd blijkt dat de raad toen ook beslist had het tableau niet meer te laten drukken. De Joodse advocaten kregen dus gelijk en de raad ging tegen de verordeningen in maar wel op de wijze van het Brussels compromis. Dat was een aardverschuiving in vergelijking met de positie die de raad op 30 december 1940 had ingenomen. Het is dus onbegrijpelijk dat een historicus schrijft dat de raad het beneden zijn waardigheid heeft gevonden op de nota van Karlin te beantwoorden: daarvoor was er geen enkele reden want Karlin kreeg gelijk van de raad. Nog meer onbegrijpelijk is dat hij schrijft dat de raad de Joden zonder meer schrapte.⁴¹

De beslissing van de raad was bewonderenswaardig en merkwaardig. Merkwaardig omdat de raad het reglement van 30 december 1940 op de afwezigen zomaar naast zich neerlegde en de beslissing om het tableau te laten drukken negeerde. Bewonderenswaardig omdat ze niet alleen inging tegen wat een invloedrijke groep advocaten rond een Timmermans, een Lagrou en een Lambrichts verwachtte, maar ook omdat de raad zich niets

⁴¹ F. Collinet, 'L'exclusion des juifs de la magistrature et du barreau', in: *Juger* 6-7 (1994), p. 37. In mijn boek werd ten onrechte Maxime Steinberg als auteur van dit artikel vermeld. Zie: J. Déom, B. Dickschen, C. Massange, J.Ph. Schreiber, *Les juifs en Belgique. Guide bibliographique* (Brussel 2008), p. 43.

aantrok van de gewelddadige antisemitische stemming die in die periode in Antwerpen heerste. Twee dagen nadat hij voor de raad was verschenen, werd Michel Liverant door de Duitsers opgepakt en amper twee weken daarvoor, op 14 april 1941, had er in Antwerpen een ware pogrom plaats gehad en waren er synagogen vernield en in brand gestoken. Maar om de collaboratie blijkbaar toch niet te fel op stang te jagen, werd er op 9 juni 1941 door de raad nog een andere beslissing genomen. Zij hield in dat aan advocaten aan wie het verboden was hun beroep uit te oefenen, het recht ontzegd werd om deel te nemen aan de algemene vergadering en aan de verkiezingen van de orde. Dat sloeg dus duidelijk op de Joodse advocaten. Mogelijk wilde de raad door dit reglement voorkomen dat de aanwezigheid voor die gelegenheid van de Joodse advocaten in het gerechtsgebouw, door sommigen aangegrepen zou worden om heibel te maken wat dan weer onvermijdelijk een Duits ingrijpen tot gevolg zou hebben gehad.

Zodra de balie weet had van de beslissing van de raad kwam er een reactie. Er waren advocaten die de stafhouder om uitleg vroegen. Zij wezen Van Scharen er op dat de raad op 30 december 1940 beslist had de afwezige advocaten te zullen weglaten en dat diezelfde raad nu, in strijd daarmee, de Joodse advocaten van wie geweten was dat zij het land verlaten hadden, eenvoudigweg op het tableau en op de lijst had laten staan. Dat was voor de raad geen aanleiding om op zijn beslissing terug te komen, integendeel: de raad schafte op 23 juni 1941 het reglement op de afwezige advocaten zonder meer af en om definitief een einde te maken aan de denkoefening van december 1940 werd de commissie Elebaers eenvoudigweg opgeheven. De gevolgen bleven niet uit. *Volk en Staat*, de krant van het VNV, werd getipt en daarin verscheen een dringende oproep aan de Vlaamse Conferentie om het verzet tegen de beslissing van de raad te organiseren. In het *Juristenblad*, het weekblad dat Timmermans als alternatief voor het *Rechtskundig Weekblad* met steun van de Duitsers mocht uitgeven, verscheen een provocerend artikel dat Timmermans afrondde met het dreigement dat de Conferentie zich nooit bij de beslissing zou neerleggen. Het bestuur van de Vlaamse Conferentie riep een vergadering bijeen waarop maar enkele leden opdaagden maar waarop een motie werd aangenomen die de verwijdering van de Joden uit de balie eiste.

9 Plotselinge ommekeer

En dan, blijkbaar zonder enige aanleiding, besliste de raad op 3 juli 1941 om de vijftien Joodse advocaten en de twee Joodse stagiairs respectievelijk van het tableau en van de lijst weg te laten. Deze beslissing was lange tijd niet alleen niet te begrijpen: zij leidde tot een ware verkettering van de orde van advocaten te Antwerpen. Pas nadat de verslagboeken van de raad van de orde bestudeerd konden worden, kon de beslissing worden ingepast in haar historische context. Tóen bleek dat stafhouder Van Scharen op 27 juni 1941 van uit de Oberfeldkommandatur Antwerpen het bevel had ontvangen om zich de volgende dag

tussen 10 en 11 uur bij Van Randenborgh in Brussel te melden. Het minste dat gezegd kan worden is dat hem daar duchtig de oren gewassen werden. Van Scharen heeft een gedetailleerd rapport over dat onderhoud opgesteld en heeft het op een buitengewone zitting van de raad, op maandag 30 juni, voorgelezen. Het werd door de secretaris letterlijk in het verslagboek opgenomen en luidt als volgt:

Waarde Confraters,

Verleden Vrydag, 27 Juni, namiddag werd my van wege de Ober Feldkommandatur Antwerpen bericht gegeven dat ik s'anderendaags, Zaterdag 28 Juni tusschen 10 en 11 ure verwacht werd te Brussel by den Oberkriegsverwaltungsrat van Randenburg der militärverwaltung. Ik heb my aldaar aangemeld.

Deze hooge officier was op de hoogte der beslissingen, door den Raad der Orde genomen betreffende de aanstelling van den Heer Fribourg als eere-advocaat en de niet-weglating der joden van de tabel der Orde, zooals zy opgemaakt werd ter zitting van 9 Juni l.l.

Hy verklaarde my dat hy de bedeeeling van het gerecht en de leiding van den advocaten stand wenschte te beschouwen als zuivere Belgische aangelegenheden, maar dat het niet kon geduld worden dat de Balie van Antwerpen, door deze beslissing, in opstand trad tegen eene verordening van den militairen bevelhebber in België, en dat, zoo deze beslissingen niet dadelyk ingetrokken werden 'volens nolens' de militaire bevelhebber, die over de macht beschikt, om zyn gezag te doen eerbiedigen, tot uiterste maatregelen zou overgaan, die niet alleen de leden van den Raad, maar ook de gansche Balie van Antwerpen zouden treffen.

Ik heb de aandacht van den Heer Oberkriegsverwaltungsrat geroepen op de omstandigheid dat, na de verordening, de Heer Fribourg zyne weglating van de tabel der ingeschreven advocaten spontaan aangevraagd heeft, dat hy eervol gedurende meer dan vyftig jaren het beroep van advocaat uitgeoefend heeft, dat het aan de eere advocaat verboden is eenige daad van het beroep van advocaat te plegen.

Na deze uitleggingen werd principieel aangenomen dat deze aanstelling niet diende beschouwd als eene daad van verzet, en dat desaangaande later eene beslissing zou worden genomen.

Ook myne opmerkingen betreffende de vermelding der namen van de joden op de tabel werden aanhoord n.l. dat de Raad en de betrokken advocaten zelve vermeenen dat voldaan werd aan de verordening zoo de joodsche advocaten hun beroep niet uitoefenen en dat de Raad beslist had dat de joodsche advocaten aan de verkiezing geen deel zouden mogen nemen.

De Heer Oberkriegsverwaltungsrat betitelde dit als eene spitsvondigheid. De Joden 'moeten' van de lyst der advocaten verdwynen. Elke andere oplossing wordt als eene daad van vyandschappelyk verzet aanzien en zal als dusdanig behandeld worden.

Op myne bemerking betreffende de regeling te Brussel werd geantwoord dat voor Brussel de vraag nog hangende bleef, de toestanden er verschillend zynde van deze te Antwerpen bestaande.

Myn verzoek een uitstel te bekomen tot na het verlof werd afgewezen. De beslissing moet genomen worden uiterlyk ter zitting van 7 Juli.

Ik verzoek de Heer Secretaris op de dagorde der zitting van 3 juli te plaatsen de behandeling van het punt: 'Bespreking betreffende de toepassing der verordening van 26 Oktober 1940'. [sic]

Het bevel aan hun stafhouder maakte veel indruk op de leden van de raad. Schrikbarend ook was dat Van Randenborgh tot in de details op de hoogte was van het reilen en zeilen van de raad. Zo kon er ook van uitgegaan worden dat hij wist wie op 9 juni voor en tegen het behoud van de Joodse advocaten had gestemd want die beslissing was niet unaniem genomen. De betiteling van de beslissing van de raad als een daad van vijandelijk verzet en de onverholen dreiging met represailles, niet alleen tegen de Joodse advocaten, maar zelfs tegen heel de balie, hebben de raad over stag doen gaan. Unaniem nu, werd op de volgende zitting, op 3 juli 1941 de beslissing van 9 juni herroepen. De Joodse advocaten werden weggelaten en verloren daardoor het recht de titel van advocaat te dragen. Zij werden gedurende de oorlog niet meer vermeld in de gedrukte versie van het tableau, ereadvocaat Georges Fribourg wel.

Werd de plotselinge ommekeer in de houding van de raad hierdoor begrijpelijk gemaakt, dan bleef er toch nog wel wat twijfel bestaan over het relaas van Van Scharen. Was hij niet uit eigen beweging of na gekonkelfoes met de Duitsgezinde advocaten naar Van Randenborgh getrokken zoals Burstenbinder het na de oorlog durfde te veronderstellen? Was wat hij de raad had meegedeeld wel een correcte weergave van zijn gesprek met de Duitser en moesten de bedreigingen wel zo ernstig worden genomen?⁴² Hierin werd in 2005 klaarheid gebracht. Jan Timmermans die in rechtstreeks contact stond met Van Randenborgh is zich op 27 juni 1941 in Brussel gaan beklagen over de procureur des Konings van Antwerpen en hij heeft van die gelegenheid gebruik gemaakt om de koerswijziging van de raad uit de doeken te doen.⁴³ Onmiddellijk werd Van Scharen opgeroepen om reeds de volgende dag voor Van Randenborgh te verschijnen. Wat Timmermans aan deze laatste vertelde blijkt uit het rapport van Van Randenborgh aan zijn oversten in Berlijn:

In den Kreisen der Anwaltschaft machte sich an verschiedenen Orten ein erheblicher Widerstand gegen die Durchführung der Judenmassnahmen bemerkbar. Insbesondere hatte die Anwaltskammer in Antwerpen, welche zunächts die jüdischen Anwälte nicht mehr in ihrer Anwaltsliste aufgenommen hatte, diese durch einen neuen Beschluss wieder auf die Anwaltsliste gesetzt. Es bedürfte energischen Massnahmen, um die restlose Beseitigung der Juden aus ihrer Anwaltschaft zu erreichen.⁴⁴

⁴² Van Goethem, 'Boeken: J. Verstraete', p. 1627.

⁴³ L. Saerens, *Etrangers dans la Cité. Anvers et ses Juifs [1880-1944]* (Bruxelles 2005), p. 678. Dit boek is de Franse vertaling van het boek van Saerens, *Vreemdelingen in een Wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking [1880-1944]*. Tielt 2000. Saerens heeft in de Franse versie zijn standpunt over de orde van advocaten te Antwerpen enigszins gecorrigeerd en er ook het resultaat van verder onderzoek, zoals het geciteerde, in opgenomen.

⁴⁴ SOMA, Tätigkeitsberichte der Gruppe Justiz für die Monate Juni, Juli, August, 1941, p. 2, doorlopende nummering 33. Vertaling auteur: 'In advocatenkringen werd er op verscheidene plaatsen grote weerstand tegen de tenuitvoerlegging van de maatregelen tegen de Joden vastgesteld. Meer in het bijzonder heeft de raad van de orde in Antwerpen, die aanvankelijk de Joodse advocaten niet meer op zijn tableau had opgenomen, hen door een nieuwe beslissing terug op het tableau geplaatst. Er waren krachtige maatregelen nodig om gedaan te krijgen dat de Joden zonder enige uitzondering uit die orde werden gestoten.'

Timmermans is er dus in geslaagd de hoge Duitse officier voor zijn kar te spannen. Hij was de man die aan Van Randenborgh verslag kwam doen van wat er zich in de raad in Antwerpen afspeelde. Hij was weliswaar geen lid van de raad maar had onmiskenbaar rechtstreekse contacten met sommige leden van de raad. Daardoor kon de Duitser met zijn gedetailleerde kennis op Van Scharen indruk maken. Timmermans heeft de beslissing van 30 december 1940 voorgesteld als een beslissing waardoor de Joden in Antwerpen reeds afgevoerd waren. Hij heeft Van Randenborg meegedeeld dat zij desondanks door een nieuwe beslissing van 9 juni 1941 terug op het tableau waren opgenomen. Dat moet uiteraard voor Van Randenborgh een verschrikkelijke provocatie geweest zijn: hij, die met Braffort, in zijn ogen de vertegenwoordiger van alle balies, een *modus vivendi* had bereikt waarmee hij kon leven omdat die volgens hem maar een tussenstap was naar de definitieve verwijdering van de Joden, werd door de kleine Antwerpse balie in zijn hemd gezet en geconfronteerd met juist het tegenovergestelde: een bewuste heropname van de Joden. Dat schreeuwde om een energieke ingreep die niet op zich mocht laten wachten: de stafhouder werd op het matje geroepen en er volgde een bevel om ‘*nolens volens*’ de Joden terug af te voeren anders zouden er represailles volgen.

De raad besloot zonder verder verzet de Joodse advocaten weg te laten. Hoe bitter deze afgedwongen beslissing in de eerste plaats voor de Joodse advocaten maar ook voor de gehele advocatenstand was, ze kreeg niet veel weerklank. Struye, die door zijn schoonbroer, de gerenommeerde Antwerpse advocaat Marcel Wijnen, op de hoogte werd gehouden van wat er in Antwerpen gebeurde en die de Joodse zaak zeer toegedaan was, vermeldt er niets van in zijn dagboek. De chroniqueur van het Antwerpse Jodendom, Ephraïm Schmidt schrijft zelfs: ‘Vermits het grootste gedeelte van de Joodse bevolking daardoor niet rechtstreeks in zijn bedrijfsleven getroffen werd, vond men het zelfs geruststellend dat de bezetters hiermede hun voldoening bereikten.’ Maar het *Juristenblad*, van hetwelk Timmermans in die periode de politieke lijn uitzette, juichte en schreef dat de verwijdering van de Joden als een grote overwinning van de Vlaamse Conferentie moest worden beschouwd. De stafhouder en de raad van de orde verbraken prompt alle betrekkingen met de Conferentie.

Bij de verkiezingen voor het gerechtelijk jaar 1941-1942 die onmiddellijk op deze onheilspellende episode uit de geschiedenis van de Antwerpse balie volgden, werd Van Scharen als stafhouder opgevolgd door de katholiek Maurice Verbaet die de ganse oorlog stafhouder zou blijven en die moest uitvoeren wat Van Randenborgh had opgelegd: het tableau drukken zonder dat er nog een Jood op voor kwam. In het buitenland zal de wijze waarop de raad handelde op enige appreciatie kunnen rekenen, dit in tegenstelling tot de Belgische geschiedschrijving die de Antwerpse balie daarvoor in de verdoemenis schreef. Roger Badinter uitte zijn bewondering voor het feit dat de raad slechts na hevige Duitse druk door de knieën was gegaan en hij vergeleek de weerspanning van Antwerpen met de slaafse houding van de Franse en dan vooral van de Parijse balie tegenover de Jodenwetgeving van het Vichy-regime: ‘*Du côté des barreaux français, nulle voix de bâtonnier ou*

d'ancien bâtonnier ne s'éleva pour dénoncer publiquement des mesures racistes contraires aux principes que le Barreau avait toujours revendiqués hautement comme siens.⁴⁵

10 Terug ingeschreven

Enkele dagen na de bevrijding van Antwerpen op 5 september 1944, toen de Duitsers zich weliswaar al uit de stad hadden teruggetrokken maar nog achter het Albertkanaal de deelgemeente Merkssem bezet hielden, op 11 september, had de eerste naoorlogse zitting van de raad van de orde plaats. Van de Holocaust was nog niets bekend: er was integendeel de euforie van de prille bevrijding, er was de roep om met de collaboratie af te rekenen en de bezorgdheid over het lot van de in de laatste oorlogsdagen nog gedeporteerde advocaten, zoals een Eugène Mertens, en er was de onzekerheid over de terugkeer van de verplicht tewerkgestelden. Alle factoren waren aanwezig om aan andere zaken te denken dan aan de rectificatie van de toestand van de enkele Joodse advocaten. Eerder dan een hulde aan de bevrijder, een eerbetoon aan de gevallen confraters of de herdenking van de weggevoerde advocaten, plaatste stafhouder Verbaet, die enkele dagen later minister van Justitie zou worden, het ongedaan maken van de schrapping en de heropname van de Joodse advocaten als eerste punt op de agenda van de raad. Het verslagboek vermeldt:

De Raad der Orde, by eenparigheid van stemmen, vernietigt de beslissing van 3 Juni 1941. Drukt syne sympathie uit voor de confraters die er door getroffen werden en beslist dat deze van ambtswege terug ingeschreven zyn 't zy op de tabel 't zy op den lyst der stagisten onder nummer dat zy vroeger hadden. Diensvolgens worden de volgende Israelitische confraters van ambtswege op de Tabel ingeschreven op de plaats die zy bekleedden by hunne weglating: MMTERS: Roost Auguste, Gunzburg Niko, Roost Marcel, Jacobsohn Joseph, Cyprès Jacques, Rueff Henri, Laifer Marcel, Torczyner Harry, Van Hentenryck-Burstenbinder, Blankstein-Birnbaum, Karlin-Orfinger, Liverant Michel, Herbach Jacques, Lorié Theodoor, Nutkewitz Jaak, Borisewitz Robert, Soldinger Alfred.

De Joodse advocaten ontvingen een brief van de secretaris van de orde gedateerd 21 september 1944. De brief aan Régine Burstenbinder, waaraan een kopie van de beslissing van 11 september 1944 was gehecht, luidde:

Mon cher confrère, Me Van Henryck-Burstenbinder, [sic]⁴⁶

Je m'empresse de vous faire parvenir sous ce pli une copie de la sentence du Conseil de l'Ordre en date du 11 crt. En vertu de cette décision vous êtes réinscrite au tableau entre Me Della Faille et Me Léon Cornette. Agréez, Mon cher confrère, l'expression de mes meilleurs sentiments confraternels.

Le secrétaire de l'Ordre

45 R. Badinter, *Un Antisémitisme Ordinaire* (Paris 1997), p. 108.

46 De naam van de echtgenoot van Régine Burstenbinder was Pierre van Hentenryck.

Op 20 september 1944 nam Georges Fribourg ontslag als ereadvocaat en vroeg en verkreeg hij zijn wederopname op het tableau. Hij bleef advocaat tot aan zijn dood, enkele jaren later. Later pas werd bekend dat Auguste Roost, die bij de aanvang van de oorlog naar Frankrijk was gevlucht, al tijdens de eerste razzia's als niet-franse Jood in 1943 in Nice opgepakt was en over Drancy naar Auschwitz gevoerd was, waar hij op 27 december 1943 overleed. Michel Liverant maakte deel uit van de verzetsgroep Williams en werd twee dagen nadat hij voor de raad verschenen was, op 30 april 1941, door de Feldgendarmarie opgeroepen. Hij werd eerst opgesloten in Sint-Gillis en van daaruit over Hamburg naar Berlijn gevoerd waar hij in 1942 door het Reichskriegsgericht tot drie jaar dwangarbeid veroordeeld werd. Hij zou dat niet overleven en overleed op 7 maart 1945 in Neuengamme. Marcel Laufer werd in de oorlog secretaris van het Antwerpse 'Lokaalkomitee'. Dat was een plaatselijke afdeling van de door de Duitsers opgerichte Jodenvereniging in België, de organisatie die door de Duitsers verplicht werd om toe te zien op de uitvoering van de Jodenverordeningen. Hij werd opgepakt in Antwerpen, naar de Dossinkazerne in Mechelen gevoerd en op 2 september 1943 op transport naar Auschwitz gezet, waar hij vermoedelijk eind 1943 om het leven kwam.

De andere Joodse advocaten waren of ondergedoken en dan vaak actief in het verzet, zoals Régine Karlin, of naar het buitenland gevlucht. De meesten kwamen nooit terug naar België en slechts vier van hen bleven hun verder beroepsleven in Antwerpen actief aan de balie: Niko Gunzburg, Régine Burstenbinder, Joseph Jacobsohn en Marcel Roost die in 1961 de eerste Joodse stafhouder van Antwerpen zou worden. Karlin weigerde zeer nadrukkelijk nog verder deel uit te maken van de Antwerpse balie en vroeg haar inschrijving in Brussel. Burstenbinder legde in 1945 klacht neer tegen Van Scharen omdat zij hem er van verdacht met de collaborerende advocaten en vooral met Timmermans onder een hoedje te hebben gespeeld om de Joden van het tableau te verwijderen.

Van Scharen moest niet alleen voor die klacht voor de raad van de orde verschijnen, hij werd ook nog vervolgd omdat hij aanwezig geweest was op de plechtige openingszitting van de Vlaamse Conferentie op 30 november 1940. Op die zitting had Edgar Boonen een openingsrede uitgesproken rond het thema van de implementering van het Germaans recht in de Belgische rechtsorde. Als verzwarende omstandigheid vermeldde de inbetichtingstelling ook nog dat op die zitting Duitse officieren aanwezig waren geweest. Van Scharen werd vrijgesproken. Timmermans werd na de oorlog door de raad van de orde geschrapt. Hij heeft zich niet moeten verantwoorden voor ondeontologisch en onconfraterneel handelen tegenover zijn Joodse confraters.

11 Besluit

De Brusselse en de Antwerpse balie hebben de Jodenverordeningen moeten ondergaan. Zij waren weliswaar niet een van de instanties aan wie de bezetter de opdracht had gegeven

om de verordeningen ten uitvoer te leggen, maar dat zij er bij betrokken zouden worden was onvermijdelijk. In de stand van de toenmalige wetgeving waren zij het en zij alleen die, als absolute meesters van hun tableau, de weglating van advocaten konden bevelen. Vast staat dat de Brusselse balie een kop-in-het-zandhouding mocht aannemen omdat de Duitsers zich eind 1940 geen conflict over de Joden met welkdanige Belgische autoriteit wilden en konden permitteren.

De Antwerpse balie werd dat niet gegund: zij kreeg het expliciete bevel de Joodse advocaten van haar tableau weg te laten. Dat had zij gedeeltelijk aan zichzelf te wijten door de onbegrijpelijke en tactisch foute beslissing van 30 december 1940 om het tableau te zullen laten drukken. Steevast wordt er echter voorbijgegaan aan het feit dat zij dat bevel eind juni 1941 kreeg, op een moment dat de paringsdansen met het Belgisch gezag voorbij waren, de collaboratie zich daadwerkelijk in het Belgisch staatsbestel had verankerd en het Derde Rijk zijn zegetocht door Europa verder zette: de invasie van de Sovjet Unie stond voor de deur. Daarenboven mag niet vergeten worden dat de uitvoering van dat bevel door de orde aansloot bij het standpunt van ereprocureur-generaal Jean Servais van het vast comité van de Raad voor Wetgeving:

Participer, [...], c'est collaborer à l'élaboration ou à la mise en oeuvre, à la réalisation pratique de la mesure envisagée. [Cependant], la victime de la mesure en la subissant ne l'exécute pas: le bourreau exécute l'arrêt de condamnation, il exécute l'arrêt, il exécute le condamné, celui-ci est exécuté et ne participe pas à l'exécution, même s'il place spontanément sa tête sur le billot.⁴⁷ De vraag kan dus gesteld worden of in 2006 nog in alle ernst voorgehouden kon worden dat 'le Conseil de l'Ordre anversois décide après de longues hésitations de ne plus inclure au tableau les avocats juifs'.⁴⁸

De raad heeft niet gearzeld: op 9 juni 1941 ging hij voluit voor het behoud van de Joodse advocaten, op 3 juli 1941 moest hij hen onder Duitse bedreiging van het tableau en van de lijst van de stagiairs weglaten.

Op 11 september 1944 was de orde van advocaten van Antwerpen de eerste, en lange tijd de enige autoriteit van de Scheldestad die zich bij de Joodse advocaten in woorden en daden verontschuldigde voor het leed dat hun tijdens de voorbije oorlog aangedaan was.

47 Geciteerd door Delplancq, *L'Exclusion*, p. 247

48 Van Goethem, 'La Convention', p. 163.

OPKOMST EN ONDERGANG VAN DE NATIONALE ORDE VAN ADVOCATEN VAN BELGIË

1 Inleiding

In 1964 schreef Koninklijk commissaris voor de gerechtelijke hervorming, Charles van Reepinghen:¹

L'institution d'un Ordre national des avocats répond [...] à d'urgentes opportunités. [...] Pour la sauvegarde des intérêts généraux des avocats, de leur honneur et de leurs droits, pour leur représentation dans leurs rapports avec les autorités publiques, nationales, supranationales ou étrangères, pour la détermination et l'unification des règles et usages de la profession d'avocat en raison précisément des relations confraternelles entre les membres des barreaux demeurés distincts et autonomes, une institution permanente nous parut devoir être créée.²

In 2000 schreef deken van de Nationale Orde van Advocaten, meester Bruno van Dorpe, echter:

Dans l'intérêt des avocats et des justiciables, deux Ordres qui fonctionnent sont préférables à un Ordre qui ne fonctionne pas. [...] Une réforme des structures sur la base des communautés ne risque pas de compromettre les valeurs fondamentales de notre profession. Les règles de bonne conduite et les règles de déontologie fondamentale de notre profession ne sont pas en cause. Elles sont déduites de valeurs fondamentales telles l'honnêteté, la loyauté, l'indépendance, [...] Ces valeurs sont communes aux avocats en Europe et valent même dans d'autres pays et continents. Les avocats, généralement, ne sont pas intéressés à décréter des règles déontologiques difficilement applicables entre avocats de deux Ordres. Si, dans le passé, les Ordres locaux ne l'ont pas fait, pourquoi craindre qu'en groupe ils le feraient?³

¹ Dit artikel kwam tot stand in het kader van het onderzoeksprogramma Interuniversitaire Attractiepool 06/01 'Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)', Programma Interuniversitaire attractiepoolen – Belgische Staat – Programmatorische federale dienst Wetenschapsbeleid, en is de uitwerking van B. Quintelier, 'Rise and fall of the Belgian National Bar', lezing op het Internationaal Congres 'The history of civil and criminal justice in Belgium and neighbouring countries: new perspectives' (Universiteit Gent, Instituut voor Rechtsgeschiedenis en Romeins recht, 5 februari 2009).

² C. van Reepinghen, *Rapport sur la réforme judiciaire*, I (Brussel 1964), p. 194-195. Bij Koninklijk Besluit (KB) van 17 oktober 1958 (Belgisch Staatsblad (BS) 23 oktober 1958; erratum 5 november 1958) benoemde minister van Justitie Pierre Harmel Van Reepinghen tot Koninklijk commissaris voor de gerechtelijke hervorming. Over Van Reepinghen: P. Wigny, 'Charles van Reepinghen et le Centre d'études pour la réforme de l'Etat', in: *Journal des Tribunaux* 1966, p. 281.

³ B. van Dorpe, 'Réforme ou fin de l'Ordre national des avocats?', in: *Journal des Tribunaux* 2000, p. 404. Dit artikel maakt deel uit van een polemiek tussen toenmalig deken Bruno van Dorpe en ere-deken Michel van Doosselaere. De andere artikelen die deel uitmaken van deze polemiek, zijn: M. van Doosselaere, 'Réforme ou fin de l'Ordre national des avocats? Essai d'analyse d'une crise et perspectives d'avenir', in: *Journal des Tribunaux* 2000, p. 233-241; M. van Doosselaere, 'Réforme ou fin de l'Ordre national des avocats?', in: *Journal des Tribunaux* 2000, p. 404-405; M. van Doosselaere, 'Réforme ou fin de l'Ordre national des avocats? (suite et fin de la correspondance [...])', in: *Journal des Tribunaux* 2000, p. 526 en B. van Dorpe, 'Réforme ou fin de l'Ordre national des avocats? (suite et fin de la correspondance [...])', in: *Journal des Tribunaux* 2000, p. 526.

Uit de citaten blijkt dat Koninklijk commissaris Van Reepinghen meende dat in het belang van de advocaten moest besloten worden tot de oprichting van de Nationale Orde van Advocaten en dat deken Van Dorpe daarentegen meende dat – eveneens – in het belang van de advocaten moest overgegaan worden tot de oprichting van twee regionale⁴ ordes en dus tot de afschaffing van de Nationale Orde van Advocaten. Het is dan ook de vraag waarom de geciteerde auteurs op het moment waarop zij schreven de tijd rijp achtten voor de realisatie van wat zij schreven. Het is met andere woorden de vraag welke evoluties zich vóór 1964 hebben voorgedaan die kunnen verklaren waarom eerstgenoemde de oprichting van de Nationale Orde van Advocaten percipieerde in het belang van de advocaten en welke evoluties zich tussen 1964 en 2000 hebben voorgedaan die kunnen verklaren waarom laatstgenoemde de afschaffing van diezelfde Orde percipieerde in datzelfde belang.

2 Opkomst

Vóór 1 november 1968, datum van de inwerkingtreding van de bepalingen van het Gerechtelijk Wetboek die betrekking hebben op de Nationale Orde van Advocaten,⁵ werd de Belgische advocatuur beheerst door het Franse keizerlijke decreet van 14 december 1810 ‘contenant règlement sur l’exercice de la profession d’avocat et la discipline du barreau’.⁶ Om dit te begrijpen, moet worden teruggeblikt op wat er in Frankrijk gebeurde aan de vooravond van de 19e eeuw.

2.1 Frankrijk

Bij decreet van 9 vendémiaire an IV (1 oktober 1795) annexeerde Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik.⁷ Hierdoor werden de revolutionaire grondwet van

4 Van Dorpe heeft het over ‘deux Ordres [...] sur la base des communautés’. Hij lijkt echter uit het oog te verliezen dat België drie gemeenschappen telt, een Vlaamse, een Franse en een Duitstalige. De Duitstalige gemeenschap is beduidend kleiner dan de Vlaamse en de Franse. Dit weerspiegelt zich onder meer in het aantal lokale advocatenordes en in het aantal advocaten per gemeenschap. In december 2000 telde België veertien Vlaamse balies met 7233 leden, dertien Franstalige balies met 5410 leden en één Duitstalige balie met 29 leden, J. Stevens, ‘Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone. De wet van 4 juli 2001 tot wijziging, met betrekking tot de structuren van de balie, van het Gerechtelijk Wetboek’, in: *Rechtskundig Weekblad* 2001-2002, p. 1153, n. 2. De omvorming van de Nationale Orde tot Orde van Vlaamse Balies (OVb) en Ordre des barreaux francophones et germanophone (OBFG) door de binnen de Nationale Orde bestaande feitelijke verenigingen, Vereniging van Vlaamse Balies en Conférence des barreaux francophones et germanophone, om te vormen tot autonome ordes met rechtspersoonlijkheid, kan dus bezwaarlijk ‘une réforme sur la base des communautés’ genoemd worden. De omvorming kan even bezwaarlijk een hervorming op gewestelijke basis genoemd worden. Bijgevolg wordt hier over OVb en OBFG niet gesproken in termen van ‘gemeenschapsordes’ of ‘gewestelijke ordes’, maar in termen van ‘regionale ordes’.

5 Wet van 10 oktober 1967 houdende het Gerechtelijk Wetboek (Ger. W.), in: BS 31 oktober 1967, art. 488-508: boek III (Balie), titel III (Nationale Orde van Advocaten). KB van 3 augustus 1968 betreffende de inwerkingtreding van sommige bepalingen van het Gerechtelijk Wetboek en van andere bepalingen van de wet van 10 oktober 1967, in: BS 23 augustus 1968.

6 Pasiuonomie 1810-1811, p. 236-240.

7 Décret du 9 vendémiaire an IV sur la réunion de la Belgique et du pays de Liège à la France, in: Pasiuonomie 1795-1797, p. 22 (met verwijzing naar p. 78).

het jaar III en al de later tot stand gekomen Franse wetten⁸ automatisch van kracht in de Neuf Départements Réunis, zoals de nieuw veroverde gebieden genoemd werden.⁹ Een zestiental maanden na de annexatie, meer bepaald op 7 pluviôse an V (26 januari 1797), verscheen de zogenaamde Code Merlin,¹⁰ een verzameling van Franse wetten die nog niet gepubliceerd waren in de Neuf Départements Réunis en die er uitvoering dienden te krijgen.¹¹ Deze verzameling, opgesteld door minister van Justitie Merlin de Douai,¹² bevatte enkele tientallen oude koninklijke wetten afgekondigd sinds 1539, maar vooral honderden revolutionaire wetten afgekondigd tussen 1789 en 1796. Eén van die revolutionaire wetten, het decreet van de Assemblée constituante van 2-11 september 1790,¹³ schafte de titel ‘advocaat’, de orde van advocaten en de ambtskledij van de advocaten af.¹⁴ De vroegere advocaten, omschreven als ‘des gradués en droit qui ont été admis au serment d’avocat, et qui ont exercé cette fonction dans les sièges de justice royale ou seigneuriale, en plaidant, écrivant ou consultant’ waren voortaan gewone ‘hommes de loi’.¹⁵

Enkele maanden later voorzag het decreet van de Assemblée constituante van 29 januari-20 maart 1791¹⁶ in de functie van ‘défenseur officieux’.¹⁷ De enige vereiste om als défenseur officieux op te treden, bestond in het beschikken over een bewijs van burgerzin.¹⁸ Wie aan deze voorwaarde voldeed, mocht eenieders verdediging ter terechtzitting op zich nemen. Wie andermans verdediging opnam, hoefde dus niet langer over enige juridische kennis te beschikken, noch enige deontologische regel te respecteren.¹⁹

8 ‘Wetten’ dient hier te worden opgevat in de brede betekenis van het woord en omvat dus zowel materiële als formele wetten.

9 Zie onder meer E. Holthöfer, *Beiträge zur Justizgeschichte der Niederlande, Belgiens und Luxemburgs im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 1993), p. 55-57; B. Quintelier, *De balie in België in de 19e eeuw. Introductie en evolutie van het napoleontisch model* (scriptie Historisch publiekrecht Universiteit Gent 2008), p. 2, nr. 3 en F. Stevens, ‘L’introduction de la législation révolutionnaire en Belgique’, in: *La Révolution et l’ordre juridique privé. Rationalité ou scandale*, II (Parijs 1988), p. 485-493.

10 *Recueil de lois et réglemens pour les neuf Départemens réunis par la loi du 9 Vendémiaire, an IV*. Parijs 1797.

11 J. Gilissen, ‘Codifications et projets de codification en Belgique au XIXe siècle (1804-1915)’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis (BTNG)* 1983, p. 208: ‘[...] un état général des lois françaises, non encore publiées dans les départements réunis et qui sont susceptibles d’y recevoir leur exécution.’

12 Zie J.-J. Clère, ‘Merlin Philippe-Antoine, dit Merlin de Douai’, in: P. Arabeyre, J.-L. Halpérin en J. Krynen (red.), *Dictionnaire historique des juristes français XIIe-XXe siècle* (Paris 2007), p. 559-561 en H. Leuwers, *Un juriste en politique: Merlin de Douai*. Arras 1996.

13 Décret du 2-11 septembre 1790 sur l’organisation judiciaire, in: *Pasinomie 1788-1790*, p. 354-355.

14 Art. 10, in *fine* decreet 2-11 september 1790: ‘Les hommes de loi, ci-devant appelés avocats, ne devant former ni ordre ni corporation, n’auront aucun costume particulier dans leurs fonctions.’ Dat de toga in artikel 10 afgeschaft wordt, is niet onlogisch. Dit artikel regelt namelijk de kledij en de attributen van de gerechtelijke functionarissen. Dat de titel ‘advocaat’ en de orde van advocaten in dit artikel worden afgeschaft, lijkt echter allesbehalve logisch, maar schijn bedriegt. Het feit dat dit gebeurt, is namelijk een indicatie van de identificatie tussen de hoedanigheid van advocaat enerzijds en het dragen van de toga anderzijds. Bovendien kadert deze afschaffing volledig in de toepassing van de revolutionaire principes.

15 Art. 5 en 10 decreet 2-11 september 1790.

16 *Pasinomie 1790-1791*, p. 184-185.

17 Art. 3 decreet 29 januari-20 maart 1791: ‘[...] les parties, lesquelles auront toujours le droit de se défendre elles-mêmes verbalement et par écrit, ou d’employer le ministère d’un défenseur officieux pour leur défense, soit verbale, soit par écrit.’

18 A. Allard, ‘Révision du Code de Procédure Civile. Rapport fait, au nom de la commission, par M. Albéric Allard, et exposant les motifs du projet’, in: *La Belgique judiciaire 1870*, p. 22: ‘Il leur suffisait d’un certificat de civisme [...]’. Zie ook C. Douxchamps, *De la profession d’avocat et d’avoué* (Brussel 1904), p. 349.

19 H. Leuwers, *L’invention du barreau français 1660-1830. La construction nationale d’un groupe professionnel* (Parijs 2006), p. 245:

De wanpraktijken en de klachten die dit met zich meebracht,²⁰ leidden uiteindelijk tot het herinstellen van de advocatuur. Dit gebeurde bij wet van 22 ventôse an XII (13 maart 1804),²¹ die onder andere de vorming van een tableau van advocaten en een tuchtreglement voor advocaten in het vooruitzicht stelde,²² wat uiteindelijk pas bij decreet van 14 december 1810 gerealiseerd werd.²³ Het decreet van 14 december 1810 voorzag echter niet alleen in een tableau en een tuchtreglement, maar ook in een tuchtraad in iedere stad, met name elke stad waarin een rechtbank en/of hof gevestigd is, met meer dan 20 advocaten.²⁴ Een dergelijke tuchtraad diende in te staan voor het bewaren van de eer van de Orde van advocaten, voor het handhaven van de principes van rechtschapenheid en kiesheid en voor het tuchtrechtelijk sanctioneren van inbreuken gepleegd en fouten begaan door advocaten en diende daarbij bijzondere aandacht te besteden aan de zeden en het gedrag van stagiairs.²⁵

De eerste ‘Belgische’ tuchtraad was die van de balie van Brussel. Hij hield zitting vanaf juni 1811.²⁶ Nog in datzelfde jaar kreeg ook de balie van Luik een tuchtraad.²⁷ De eerste ‘Vlaamse’ tuchtraad was vermoedelijk die van de balie van Antwerpen, opgericht op 25 april 1816,²⁸ aangezien de tuchtraad van de balie van Gent – zetel van het eerste ‘Vlaam-

‘Mais le “défenseur officieux” n’est pas l’avocat d’Ancien Régime, car le titre est attribué à tout citoyen qui, sans condition de compétence, assure une activité de défense en justice; il ne désigne pas tant un professionnel, qu’un citoyen qui exerce l’un de ses droits’; Quintelier, *De balie in België*, p. 4-5, nr. 7.

20 Zie o.a. Allard, ‘Révision du Code de Procédure Civile’, p. 22: ‘[...] les plaideurs se trouvèrent livrés à tous les calculs de la cupidité et de la mauvaise foi entre les mains des agents d’affaires, des intrigants, des gens tarés, d’une tourbe de misérables. Aucune condition de moralité n’était exigée de ceux qui briguaient l’honneur de faire entendre le langage du droit dans le prétoire des tribunaux.’

21 Loi du 22 ventôse an XII relative aux écoles de droit, in: *Pasinomie 1803-1804*, p. 331-334. Dat dergelijke bepalingen voorkomen in een wet betreffende het rechtenonderwijs laat zich beter verstaan als we weten dat deze wet niet alleen het rechtenonderwijs zelf, te weten de materies (‘Titre I. Des écoles de droit et des matières qui y seront enseignées’ = art. 1-2) en het verloop van de studies, de examens en de graden (‘Titre II. Des cours d’études, des examens et des degrés’ = art. 3-13), maar ook de beroepen waarvoor het succesvol doorlopen van het rechtenonderwijs noodzakelijk is (‘Titre IV. Des fonctions pour lesquelles l’étude du droit et l’obtention des grades seront nécessaires’ = art. 23-28), regelt. Een van die beroepen, is dat van advocaat (art. 24 en ‘Titre V. Du tableau des avocats près les tribunaux’ = art. 29-32).

22 Art. 29 en 38 wet 22 ventôse an XII 13 maart 1804: ‘Il sera formé un tableau des avocats exerçant près les tribunaux’ en ‘[i]l sera pourvu par des règlements d’administration publique à l’exécution de la présente loi, [...] 7° la formation du tableau des avocats et la discipline du barreau.’

23 Voor de wordingsgeschiedenis van het decreet van 14 december 1810, zie C. Duvivier, ‘Historique du décret de 1810 sur l’Ordre des avocats’, in: *La Belgique judiciaire 1882*, p. 17-29; ‘Annexes au discours de M. le bâtonnier Duvivier’, in: *La Belgique judiciaire 1882*, p. 35-64 en Quintelier, *De balie in België*, p. 7-8, nr. 11.

24 Art. 2 decreet 14 december 1810: ‘Dans toutes les villes où les avocats excèdent le nombre de vingt, il sera formé un conseil pour leur discipline.’

25 Art. 23 decreet 14 december 1810: ‘Le Conseil de discipline sera chargé: De veiller à la conservation de l’honneur de l’Ordre des avocats; De maintenir les principes de probité et de délicatesse qui sont la base de leur profession; De réprimer ou de faire punir, par voie de discipline, les infractions et les fautes, Il portera une particulière sur les mœurs et la conduite des jeunes avocats qui feront leur stage; [...]’

26 Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 15.

27 De tuchtraad van de balie van Luik hield voor het eerst zitting op 18 november 1811 (*Registre des procès verbaux du conseil de discipline de l’ordre des avocats à Liège 1811-1863*, p. 4 recto).

28 Archief Orde van Advocaten te Antwerpen, Procès verbaux du conseil de discipline de l’ordre des avocats d’Anvers, Tome 1 1816-1834, nr. 1. Zie ook J. Stevens, *Regels en gebruiken van de advocatuur te Antwerpen* (Antwerpen 1997), p. 42. Het tableau van de Orde van Advocaten te Antwerpen telde op dat moment 23 namen. Zie ook C. Laenens, *De geschiedenis van het Antwerps gerecht* (Antwerpen 1953), p. 682, en F. Wittemans, *Histoire du Barreau d’Anvers depuis le décret du 14 décembre 1810. Conférence donnée le 24 février 1911 à la Conférence du Jeune Barreau d’Anvers* (Antwerpen 1911), p. 5.

se' hof van beroep – slechts kan getraceerd worden tot in 1834.²⁹ Uit onderzoek van Luc François is nochtans gebleken dat het aantal advocaten aan de balie van Gent tussen 1815 en 1830 toenam van 20 naar 78.³⁰

2.2 België

Ondertussen was zowel het Franse keizerrijk als het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, waarin de voormalige Neuf Départements Réunis na een korte militaire bezetting waren opgenomen, ten onder gegaan en hadden de Zuidelijke provincies het koninkrijk België gevormd. Zowel de militaire³¹ als de 'Nederlandse'³² machthebbers lieten het decreet van 14 december 1810 onaangetast en de Belgische wetgever bracht er enkel die aanpassingen in aan die 'de geest van de nationale instellingen, alsook de waardigheid van het beroep van advocaat' vereisten.³³

Noch artikel 2, noch artikel 23 van het decreet van 14 december 1810 was van dergelijke aanpassingen betroffen. Bijgevolg telde België bij het begin van de twintigste eeuw – gerechtelijk jaar 1901-1902 – 13 balies met een tuchtraad.³⁴ Het waren 13 verschillende in-

29 *Wegwijzer der stad Gend en provintialen almanach van Oost-Vlaenderen voor het jaer 1834* (Gent 1834), p. 276.

30 L. François, 'Intellectuelen en revolutionaire bedrijvigheid: een elitewijziging? Casus: de Oostvlaamse advocaten', in: *BTNG* 1981, p. 541-542.

31 Holthöfer, *Beiträge zur Justizgeschichte*, p. 55: 'Das Besatzungsregime der alliierten Militärgouverneure, [...] lassen [sic] – wie auf den meisten anderen Gebieten – so auch im Justizwesen das französische Recht unberührt'.

32 Koning Willem I liet enkel de eedformule aanpassen aan de nieuwe staatsstructuur, art. 2 KB 25 februari 1817: 'Ik zweire getrouwigheid aen den Koning en onderwerpinge aen de Grondwet.' Vergelijk art. 14 decreet 14 december 1810: 'Je jure obéissance aux constitutions de l'Empire et fidélité à l'Empereur, de ne rien dire ou publier de contraire aux lois, aux règlements, aux bonnes mœurs, à la sûreté de l'État et de la paix publique; de ne jamais m'écarter du respect dû aux tribunaux et aux autorités publiques; de ne conseiller ou de défendre aucune cause que je ne croirai pas juste en mon âme et conscience'. Zie ook G. Cooreman, 'L'Ordre des avocats en Belgique', in: *La Belgique judiciaire* 1879, p. 1001; Duchaine en Picard, *Manuel pratique*, p. 18; Duvivier, 'Historique du décret', p. 28; E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998* (Deventer 1998), p. 17; L. Jottrand, 'Des avocats en Belgique', in: *La Belgique judiciaire* 1850, p. 261; Quintelier, *De balie in België*, p. 11, nr. 16.

33 Arrêté du 5 août 1836 contenant règlement sur la profession d'avocat et sur la discipline du barreau, in: *Bulletin Officiel* 1836, nr. XL en *Pasinomie* 1836, p. 238-239: 'Vu le décret du 14 décembre 1810. Reeds bij decreet van 20 juli 1831 was de eedformule aangepast aan de nieuwe staatsstructuur, décret concernant le serment à la mise en vigueur de la monarchie constitutionnelle représentative, in: *Pasinomie* 1830-1831, p. 400-401, art. 2: 'Je jure fidélité au roi, obéissance à la Constitution et aux lois du peuple belge.'

34 'Ordre des avocats (appel et instance)', in: *Pandectes belges*, LXXI, kol. 467-468, n.: 'Pour l'année judiciaire actuelle 1901-1902, le Barreau est organisé dans treize arrondissements judiciaires: Bruxelles (appel), Anvers, Charleroi, Louvain, Malines, Mons, Gand (appel), Bruges, Liège (appel), Arlon, Namur, Tongres et Verviers. Le tribunal de première instance remplit les fonctions de conseil de discipline dans les treize autres arrondissements: Audenarde, Courtrai, Dinant, Furnes, Hasselt, Huy, Marche, Neuchâteau [sic], Nivelles, Termonde, Tongres, Tournai et Ypres.' Hierbij dient te worden opgemerkt dat de balie van Aarlen pas in 1935 voor het eerst meer dan 20 advocaten telde, C. Munster, 'Evolution année par année du nombre des avocats du barreau d'Arlon entre 1883 et 1983', in: *Barreau d'Arlon. 100 ans de Conseil de l'Ordre 1883-1983* (Aarlen 1983), p. 42-43. De procureur-generaal van het hof van beroep te Luik nodigde de advocaten van de balie van Aarlen evenwel reeds in 1883 uit om hun eerste stoffhouder en hun eerste tuchtraad aan te duiden. Hij vond het namelijk niet kunnen dat een hoofdplaats van een gerechtelijk arrondissement met een zetel van een hof van assisen geen eigen georganiseerde orde had, V. Wauthoz, *Discours prononcé à l'occasion du 125ème anniversaire du Barreau d'Arlon* (onuitg.), p. 7-8. Hierbij dient tevens te worden opgemerkt dat Tongeren zowel in de lijst van georganiseerde als in die van niet-georganiseerde balies werd opgenomen. In de lijst van niet-georganiseerde balies moet Tongeren evenwel vervangen worden door Turnhout, waar de balie slechts voor het eerst in 1946 georganiseerd werd.

stanties die, elk op hun eigen manier, instonden voor het bewaren van de eer van de orde van advocaten, voor het handhaven van de principes van rechtschapenheid en kiesheid en voor het tuchtrechtelijk sanctioneren van inbreuken gepleegd en fouten begaan door advocaten. Bij het begin van de Tweede Wereldoorlog – gerechtelijk jaar 1940-1941 – was het aantal balies met een tuchtraad opgelopen tot 23.³⁵

Dit alles leidde niet alleen tot uiteenlopende tuchtrechtelijke regels, maar ook tot variërende appreciaties van basisprincipes zoals kiesheid en rechtschapenheid, tot een bedroevende ‘rijkdom’ aan standpunten met betrekking tot basistaken zoals de verdediging van verdachten en tot de – zo mogelijk nog bedroevender – onmogelijkheid om, zelfs indien de omstandigheden dat vereisten, met alle balies een gezamenlijke houding aan te nemen.

2.3 Janssens-Brigode: een eerste pleidooi voor een nationale orde

André Janssens-Brigode bekritiseerde deze situatie al aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Volgens hem was het gebrek aan cohesie te wijten aan ‘l’absence de toute autorité professionnelle supérieure’.³⁶ Er bestond weliswaar een conferentie van stafhouders, maar die beschikte niet over wettelijke opdrachten of bevoegdheden. Hij pleitte dan ook voor de oprichting van een nationale orde van advocaten.³⁷

De nationale orde diende een dubbele functie te vervullen: enerzijds een regelgevende, namelijk het uitwerken van een geheel van algemeen geldende beroepsregels door het unificeren van bestaande regels en het creëren van nieuwe, en anderzijds een tuchtrechtelijke, meer bepaald het waarborgen van de coherente toepassing van die gecodificeerde beroepsregels.

Om zijn regelgevende functie te vervullen, moest de nationale orde beschikken over een algemene raad, samengesteld uit vertegenwoordigers van alle balies. Immers, als de uitgevaardigde beroepsregels voor alle advocaten golden, dan moesten ook alle advocaten inspraak hebben in het tot stand komen van die regels. Wilde hij echter efficiënt blijven, dan mocht de raad in geen geval te omvangrijk worden. Janssens-Brigode stelde zich dan ook de vraag per hoeveel advocaten een balie een vertegenwoordiger mocht afvaardigen. Bij een verhouding van 1/20, een verhouding waarbij volgens hem – hij hield namelijk enkel rekening met die balies die een tuchtraad hadden – alle balies minstens één vertegenwoordiger hadden, zou de algemene raad 176 leden tellen, veel te veel dus. Bij een verhouding van 1/40, een verhouding waarbij de algemene raad nog steeds 86 leden zou tellen, waren er echter balies die geen eigen vertegenwoordiger meer hadden.

Van Reepinghen zou dit probleem oplossen door het aantal stemmen van een vertegenwoordiger te laten afhangen van het aantal advocaten dat door hem werd vertegenwoor-

35 A. Janssens-Brigode, ‘Un Ordre national des Avocats’, in: *Journal des Tribunaux* 1945, p. 241, n. 1.

36 Janssens-Brigode, ‘Un Ordre national des Avocats’, p. 241.

37 Janssens-Brigode, ‘Les réformes du barreau’, in: *Journal des Tribunaux* 1945, p. 193. Zie ook, evenals voor de rest van 2.3: ‘Un Ordre national des Avocats’, p. 241-242.

digd. Hierdoor werd het mogelijk evenredige vertegenwoordiging te realiseren met één enkele vertegenwoordiger per balie.

De leden van de algemene raad dienden, volgens Janssens-Brigode, te worden gekozen uit de (gewezen) stafhouders en de (gewezen) leden van de tuchtraden. Daarna dienden zij uit hun midden een voorzitter, een secretaris en een penningmeester te kiezen. Voorzitter, secretaris en penningmeester vormden het bureau.

De algemene raad zou niet alleen bevoegd zijn voor het unificeren, creëren en codificeren van beroepsregels, maar ook voor het aanpassen van deze regels aan sociale en economische evoluties, voor het uitwerken van een reglement van interne orde, voor het vaststellen van de contributie van de lokale ordes aan de nationale, voor het innemen van standpunten met betrekking tot aangelegenheden die de nationale orde of het ministerie van Justitie aanbelangen en zelfs voor het formuleren van resoluties en het indienen van wetsontwerpen. Dit alles vereiste natuurlijk de instemming van een absolute meerderheid van de op de vergadering aanwezige leden.

Om zijn tuchtrechtelijke functie te vervullen, moest de nationale orde beschikken over een ‘conseil supérieur’. Deze fungeerde als tuchtraad in beroep. De ‘hoge raad’ telde 18 leden, gekozen uit de leden van de algemene raad. Bij de samenstelling ervan moest evenwel rekening gehouden worden met het tweetalige karakter van de staat. Bijgevolg moest de ‘conseil supérieur’ zowel 9 Nederlandstalige als 9 Franstalige leden tellen. De eersten vormden de Nederlandstalige kamer, de laatsten de Franstalige. De beide kamers werden, overigens net zoals de verzamelde hoge raad, voorgezeten door de voorzitter van de algemene raad. Deze kon zich, in zijn hoedanigheid van voorzitter van (een van beide kamers van) de conseil supérieur, evenwel laten vervangen door een door hem daartoe aangeduid lid ervan.

De conseil supérieur was als tuchtraad in beroep bevoegd voor het overzien en, indien nodig, het herzien van de tuchtzaken in eerste aanleg. Daartoe dienden de lokale tuchtraden hun uitspraken, vergezeld van de dossiers, onmiddellijk na de uitspraak over te maken. Elk van deze uitspraken werd dan onderzocht door een commissie bestaande uit de voorzitter en twee leden. Was deze commissie het oneens met de uitspraak, dan tekende de conseil supérieur ex officio hoger beroep aan. Was de gesanctioneerde advocaat of de klagende partij het oneens met de uitspraak, kon ook hij of zij hoger beroep aantekenen, zij het wel binnen tien dagen na de betekening.

Janssens-Brigodes ideeën met betrekking tot de Nationale Orde van Advocaten werden echter nooit gerealiseerd.

2.4 *Van Reepinghen: vader van de Nationale Orde*

Net zoals André Janssens-Brigode, was Charles van Reepinghen overtuigd van de dringende nood aan een nationale orde van advocaten.³⁸ Van Reepinghen besteedde er dan ook de

³⁸ Van Reepinghen, *Rapport*, I, p. 194-195.

nodige aandacht aan in zijn rapport over de gerechtelijke hervorming.³⁹ Janssens-Brigode en Van Reepinghen stonden niet alleen met hun overtuiging. Die werd namelijk gedeeld door de stafhouders van de lokale ordes van advocaten. Dit blijkt duidelijk uit de medewerking die zij verleenden aan het tot stand komen van de artikelen van het ontwerp van gerechtelijk wetboek die betrekking hebben op de Nationale Orde.⁴⁰

In Van Reepinghens voorstel was de Nationale Orde een rechtspersoon met zetel in Brussel, samengesteld uit alle lokale balies,⁴¹ die elk hun autonomie behielden.⁴² De orde zou beschikken over twee organen, de algemene raad enerzijds en het bureau, bestaande uit een deken, een vice-deken en twee secretarissen, anderzijds.⁴³

De algemene raad werd gevormd door de stafhouders van de lokale ordes. Ze konden zich laten vervangen door een gewezen stafhouder die daartoe door de raad van zijn orde werd aangeduid.⁴⁴ De algemene raad waakte over de gemeenschappelijke beroepsbelangen, de eer en de rechten van de advocaten. Daartoe stelde hij de beroepsregels en -gebruiken vast, die betrekking hadden op de relaties tussen advocaten van verschillende balies. Verder verzekerde hij het functioneren van de Nationale Orde en vertegenwoordigde hij de orde in alle gerechtelijke en buitengerechtelijke aangelegenheden. Ten slotte beschikte de algemene raad nog over de bevoegdheid om de jaarlijkse contributie van de lokale ordes vast te stellen ten einde de kosten van de Nationale Orde te dekken.

De beraadslagingen van de algemene raad moesten plaats hebben in het Frans en in het Nederlands en ook de rapporten en de resoluties werden in beide talen opgemaakt. Ieder lid had één stem. Om ook dan nog evenredige vertegenwoordiging te garanderen, werd de stem van een vertegenwoordiger extra geteld zodra het aantal advocaten dat hij vertegenwoordigde een honderdtal overschreed. Enkel indien een meerderheid van de leden aanwezig was, kon de algemene Raad overgaan tot stemming. Zoniet moest de deken een nieuwe vergadering samenroepen. Deze laatste kon dan geldig beraadslagen, ongeacht het aantal aanwezige leden.

Zodra een reglement was aangenomen, moesten de procureurs-generaal en de stafhouders er kennis van kunnen nemen. Een aangenomen reglement gold immers voor alle ad-

39 Van Reepinghen, *Rapport*, I, p. 195-198 (L'Ordre national des Avocats, art. 488-508) en II, p. 113-116 (Livre III: Du barreau, Titre III: L'Ordre national des Avocats, art. 488-508).

40 Van Reepinghen, *Rapport*, I, p. 195: 'L'idée a reçu l'adhésion des bâtonniers de Belgique et c'est de leurs échanges de vues approfondis, dans le cadre de la réforme judiciaire en voie d'élaboration, avec le concours des présidents successifs de la Fédération des avocats, que les articles du projet sont issus' en nt. 307: 'Aux conférences et consultations qui ont eu lieu sous les auspices du Commissariat royal à la réforme judiciaire, ont donné leur concours MM. les bâtonniers Devaux et Ghevenet (Bruxelles), Van Ryn (barreau de cassation), Lagae et De Vliegheer (Gand), Marissiaux et Janne (Liège), Roost et Biltris (Anvers), Stein et Lemaigre (Charleroi), Canonne, Marotte et Alphonse Servais (Mons), Achille De Gryse et Claeys (Courtrai), Byvoet (Hasselt), Schmit et Rapport (Louvain), Wautier (Namur), Beauduin (Nivelles), Nobels (Malines), Loumaye (Huy), Orban (Termonde), Michaëlis (Arlon).'

41 Van Reepinghen, *Rapport*, II, p. 113, art. 488.

42 Van Reepinghen, *Rapport*, I, p. 194-195: '[...], des barreaux demeurés distincts et autonomes, [...].'

43 Van Reepinghen, *Rapport*, II, p. 114, art. 489. Hierbij dient te worden opgemerkt dat Van Reepinghen, in tegenstelling tot Janssens-Brigode, de term 'bureau' zelf niet gebruikte.

44 Zie voor de rest van 2.4: Van Reepinghen, *Rapport*, II, p. 114-116. (art. 490, 493, 494, 503, 504, 496, 498, 499, 500, 501, 502, 506, 505, 508).

vocaten en de raden van de ordes dienden de toepassing ervan te verzekeren. Er werd echter voorzien in de mogelijkheid voor de Procureur-Generaal bij het Hof van Cassatie en voor de deken van de Nationale Orde om een aangenomen reglement te laten annuleren door voornoemd Hof.

Deken, vice-deken en secretarissen dienden, via absolute meerderheid en voor een duur van drie jaar, gekozen te worden uit de leden van de algemene raad, waarin zij ook zetelden, zij het slechts met raadgevende stem. In geval van verdeeldheid beschikte de deken of, in voorkomend geval, de vice-deken over een doorslaggevende stem. Deken en vice-deken moesten gewezen staphouders zijn, secretarissen mochten ook gewezen leden van een raad van de orde zijn. Bij dit alles diende de taalpariteit in acht genomen te worden.

De deken diende de algemene raad bijeen te roepen en voor te zitten en de nationale orde te vertegenwoordigen in de relaties met de publieke overheden en de lokale balies. De secretarissen moesten instaan voor het opmaken en verzenden van de processen-verbaal van de algemene raad en voor het bewaren van de archieven.

2.5 Het Gerechtelijk Wetboek

In 1964 legde Van Reepinghen zijn rapport over de gerechtelijke hervorming voor aan het parlement. Drie jaar later, op 10 oktober 1967, werd het Gerechtelijk Wetboek afgekondigd.⁴⁵ Het parlement had niet stilgezeten.⁴⁶ Het duurde nog eens drie jaar, tot 1 november 1970, alvorens het wetboek ook effectief in werking trad.⁴⁷ De artikelen met betrekking tot de advocatuur traden echter al op 1 november 1968 in werking.⁴⁸ De meeste waren letterlijk overgenomen uit Van Reepinghens rapport. Van de vijf die werden gewijzigd,⁴⁹ waren er echter twee die heel het bestaan van de Nationale Orde voor problemen bleven zorgen. Het ene betrof de bevoegdheidsbepaling,⁵⁰ het andere de stemwaardering.⁵¹

45 Hier wordt gerefereerd aan het Gerechtelijk Wetboek op het ogenblik van zijn inwerkingtreding. Zie ook n. 5.

46 P. Wigny, 'Preface', in: *Le Code judiciaire. Leçons données à la faculté de droit de Namur* (Brussel 1969), p. 7.

47 *Rechtskundig Weekblad* 1970-1971, p. 661-678.

48 Zie noot 5. Zie ook C. Cambier, 'Le barreau et la réforme judiciaire' in: *Le Code judiciaire* (Travaux de la Faculté de Droit de Namur, nr. 2; Namen 1969), p. 25-48.

49 Art. 490, 493, 498, 499 en 506 Ger.W.

50 Art. 493 Ger.W.: 'Le conseil général est seul compétent pour veiller à la sauvegarde de l'honneur, des droits et des intérêts professionnels communs des avocats, et pour formuler sur ces objets des propositions, qu'il adresse en un rapport au ministre de la Justice.' Vgl. Van Reepinghen, *Rapport*, II, p. 114, art. 493: 'Le conseil général veille à la sauvegarde des intérêts professionnels communs des avocats, de leur honneur et de leurs droit.'

51 Art. 498 Ger.W.: 'Sauf les modalités prévues à l'alinéa 3, chaque membre du conseil général a une voix. Toute décision doit recueillir la majorité des voix représentant les barreaux appartenant respectivement à chacune des deux régions linguistiques française et néerlandaise. La majorité des voix doit en outre représenter les deux tiers de l'ensemble des avocats du Royaume. A cette fin, le vote de chaque membre est compté pour autant de voix que le barreau qu'il représente comprend de centaines d'avocats et avocats stagiaires, inscrits au premier octobre de l'année judiciaire en cours, les barreaux de moins de cent membres disposant d'une voix.' Vgl. Van Reepinghen, *Rapport*, II, p. 115, art. 498: 'Chaque membre du conseil général a une voix. Toutefois son vote est compté pour autant de voix supplémentaires que le barreau qu'il représente comprend de centaines d'avocats et avocats stagiaires, inscrits au premier octobre de l'année judiciaire en cours, au-delà de cent. Si le nombre des avocats du barreau représenté dépasse une centaine sans atteindre la centaine supérieure, il est néanmoins compté pour une voix supplémentaire.'

Op zaterdag 9 november 1968, werd in de raadzaal van het gerechtsgebouw van Brussel, de eerste algemene raad van de Nationale Orde van Advocaten gevormd door de conferentie van stafhouders, onder voorzitterschap van meester Baete, stafhouder van de orde van advocaten te Leuven, en in aanwezigheid van Ernest Krings, opvolger van Charles van Reepinghen als Koninklijk commissaris voor de gerechtelijke hervorming,⁵² en Alphonse Servais, voorzitter van het Verbond van Belgische Advocaten. Emmanuel Gilson de Rouvrex werd verkozen tot deken, Achille de Gryse tot vice-deken en Louis Aendekerk en Piet Blomme tot secretarissen.⁵³

Op woensdag 27 november 1968, werd, eveneens in het gerechtsgebouw van Brussel, deze eerste algemene raad plechtig geïnstalleerd in aanwezigheid van Koning Boudewijn. Toespraken werden gehouden door de eerder die maand verkozen deken van de Nationale Orde, de eerste voorzitter en de Procureur-Generaal bij het Hof van Cassatie (respectievelijk J. Bayot en W.J. Ganshof van der Meersch), de Koninklijke commissaris voor de gerechtelijke hervorming E. Krings en minister van Justitie A. Vranckx. ‘De spreekbeurten werden gehouden in de beide landstalen en het viel voorzeker op hoe al de sprekers met angstvallige nauwgezetheid het gedeelte van hun reden in elke taal hadden uitgemeten, om de volstreekte gelijkheid niet te verstoren.’⁵⁴

3 Ondergang

3.1 Het eerste decennium

Uit de aanvangsjaren van de Nationale Orde van Advocaten stammen onder meer de invoering van de rechtsplegingsvergoeding, het ontwerp van artikel 2276bis Burgerlijk Wetboek, de veralgemening van de beroepsaansprakelijkheids- en de ziekten- en ongevallenverzekering en het ontwerp van protocol over stage in het buitenland. Kenmerkend voor het dekenschap van Emmanuel Gilson de Rouvrex (1968-1970) waren echter de oeverloze discussies over het aflijnen van de bevoegdheden tussen de Nationale Orde en het Verbond van Belgische Advocaten.⁵⁵ Pogingen om het Verbond te laten opgaan in de Nationale Orde waren immers vergeefs gebleken.⁵⁶

52 Charles Van Reepinghen kende niet het geluk de eerste deken van de Nationale Orde van Advocaten te worden. Hij overleed immers voordat de verwezenlijking een feit was.

53 ‘Nationale Orde van Advocaten’, p. 569 en W. Daem (red.), *Belgische Nationale Orde van Advocaten. Ordre national des avocats de Belgique. 1968-1988* (Antwerpen 1988), p. 5.

54 *Rechtskundig Weekblad* 1968-1969, p. 625-640, citaat op p. 625.

55 De Nationale Orde stond in voor de deontologie; het Verbond voor de verdediging van morele, sociale en economische beroepsbelangen, J. Verstraete, *Toelichting betreffende de Nationale Orde* (onuitg.), p. 3.

56 Gilson de Rouvrex, ‘Souvenirs’, p. 3-14 en H. van Eecke, ‘De Belgische Nationale Orde van advocaten, een kwart-eeuw geschiedenis: 1968-1993 en een blik naar de toekomst’, in: F. de Visscher (red.), *Jura vigilantibus, Antoine Braun, les droits intellectuels, le barreau* (Brussel 1994), p. 413-414 en H. van Eecke, ‘De nieuwe baliestructuren’, in: *Het Poelaertplein* 2001-2002, afl. 2, p. 9.

Onder het dekenschap van Achille de Gryse (1970-1972) werd zeer veel tijd besteed aan het opstellen van een reglement van inwendige orde voor de gehele advocatuur. Stafhouder Lebrun⁵⁷ merkte echter op dat de algemene raad, krachtens artikel 494 Gerechtelijk Wetboek,⁵⁸ niet bevoegd was om een dergelijk reglement uit te vaardigen. De algemene raad besloot zijn werk toch voort te zetten. Dat bleek echter vergeefse moeite. Een eerste desillusie! Er werd eveneens zeer veel tijd besteed aan het proberen beperken van de uitzonderingen op het (relatieve) monopolie van de vertegenwoordiging in rechte. Ook dat bleek vergeefse moeite. Tweede desillusie! Deken de Gryse heeft zich nooit kunnen ontdoen van de indruk dat de Nationale Orde niet (goed) functioneerde. Hij vond het moeilijk beraadslagen met 27 leden, te meer daar de samenstelling van de algemene raad steeds veranderde als nieuwe stafhouders verkozen werden. De nieuw verkozen stafhouders moesten zich dan inwerken, wat vaak zeer veel tijd kostte, aangezien de aftredende stafhouders vaak nalieten hen in de hangende zaken in te wijden. Derde desillusie! Deken de Gryse betreurde ook dat het bureau en de algemene raad er al te vaak niet in slaagden cruciale informatie door te geven aan de lokale ordes, laat staan aan de individuele advocaten. Vierde desillusie! Hij heeft dan ook steeds gemeend te moeten aansturen op een verregaande hervorming van de Nationale Orde naar Nederlands model, iets wat, althans voor de Vlaamse balies, uiteindelijk zou gerealiseerd worden door de oprichting van de OVB.⁵⁹

Onder het dekenschap van Charles Radelet (1972-1974) namen de soms nutteloze, maar steeds oeverloze discussies in de algemene raad allesbehalve af. Integendeel, als gevolg van de verstoorde machtsverhoudingen tussen kleine en grote balies namen zij zelfs nog toe. Bovendien dreigden taalproblemen de kop op te steken. De raad nam dan ook uit voorzorg zijn toevlucht tot simultaanvertaling. Om de gebrekkige contacten tussen de stafhouders op te vangen, werd beslist de stafhouders vóór iedere vergadering van de algemene raad uit te nodigen om samen te lunchen. Deze informele ontmoetingen gaven hen de mogelijkheid om elkaar beter te leren kennen en om de daarop volgende werkzaamheden te vergemakkelijken. Artikel 494 Gerechtelijk Wetboek bleef evenwel een ware struikelsteen en deken Radelet bleef dan ook op zijn honger zitten wat de werkzaamheden betrof. Net als zijn voorganger, beschouwde hij de Nationale Orde als een logge en bovendien geldverslindende machine. Toch was hij er diep van overtuigd dat de Nationale Orde beantwoordde aan een essentiële nood.⁶⁰

Ook onder het dekenschap van Hervé Nelissen Grade (1974-1976) bleef het beruchte artikel 494 Gerechtelijk Wetboek dé struikelsteen. Artikel 505 Gerechtelijk Wetboek en de artikelen 48 en 49 E.E.G.-Verdrag zorgden echter eveneens voor problemen. De aanwij-

57 Stafhouder van de Orde van Advocaten te Namen.

58 Art. 494 Ger.W.: 'Met het oog op de betrekkingen tussen de leden van de onderscheiden balies bepaalt de algemene raad de regels en gebruiken van het beroep van advocaat en brengt er eenheid in.'

59 A. de Gryse, 'Herinneringen van stafhouder Achille de Gryse', in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 15-18 en Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 414-415.

60 C. Radelet, 'Souvenirs du bâtonnier Charles Radelet', in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 19-23 en Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 414-415.

zing van de leden van het bureau, in het bijzonder van de deken,⁶¹ gaf aanleiding tot hevige discussies en de Nederlandse advocaten en de Engelse solicitors die gebruik wensten te maken van het vrije vestigingsrecht zorgden ervoor dat – vooral – de grote balies de Nationale Orde verweten de belangen van de Belgische advocatuur niet naar behoren te behartigen. Deken Nelissen Grade betreurde dat de urenlange besprekingen over de hervorming van de rechtsbijstand en van de rechtsbijstandsverzekering niet tot de gehoopte samenwerking met de verzekeringswereld hadden geleid. Hij betreurde tevens dat het meer dan eens voorkwam dat een stafhouder in de algemene raad op zijn woord terugkwam omdat hij de instemming van zijn raad van de orde niet bekomen had.⁶²

Kenmerkend voor het dekenschap van François Moreau (1976-1978) was de aandacht die de algemene raad besteedde aan het gestaag toenemend aantal stagiairs.⁶³ Bovendien had de algemene raad een groot aandeel in het tot stand komen van de OCMW-wet.⁶⁴ Verder werd het onderwerpen van de advocaten aan de BTW reeds ter sprake gebracht, maar deken Moreau wees erop dat twee jaar dekenschap onmogelijk konden volstaan om al het noodzakelijke te regelen.⁶⁵

Ter gelegenheid van de tiende verjaardag van de Nationale Orde, maakte deken Georges Franck (1978-1980) de balans op. Hij stelde vast dat de materiële resultaten eerder teleurstellend waren. De oorzaak lag volgens hem vooral ‘in de verscheidenheid van de 27 balies, in de wens van elke balie de eigen seculaire gewoonten en geplogenheden, kost wat kost, te behouden, in de mening dat deze behoren tot de niet prijs te geven eigenheid van de balie, waartoe men fier is te behoren’.⁶⁶ Dat na tien jaar activiteit bijna iedereen ervan overtuigd was dat de Nationale Orde niet alleen een bruikbaar instrument, maar ook een noodzakelijk werktuig was van de zo belaagde advocatuur, achtte hij echter veel belangrijker dan iedere materiële verwezenlijking. Het was echter een belangrijke realisatie misschien wel de belangrijkste sinds het ontstaan van de Nationale Orde, dat werd afgerekend met de oeverloze discussies tussen minimalisten en maximalisten over de bevoegdheden van de algemene raad. Het quasi eenparige aanvaarden van de maximalistische visie was namelijk hoogst bevorderlijk voor de goede werking van de Nationale Orde. Een tweede, niet onbelangrijke, verwezenlijking was de integrale vervanging van artikel 728 Gerechte-

61 Algemene raad 9 mei 1974: ‘Het billijk evenwicht zou verwezenlijkt worden door het opeenvolgend voorbehouden van het dekenschap aan ieder van de gewesten van het land, hetzij het gewest Vlaanderen, het gewest Wallonië en het gewest Brussel’. Hugo van Eecke onderstreepte evenwel terecht dat in het Gerechtelijk Wetboek geen sprake is van gewesten, maar van taalgroepen. Dit probleem, dat tot verspilling van kostbare tijd en energie leidde, werd uiteindelijk slechts opgelost door de splitsing van de Orde van Advocaten te Brussel, Wet van 4 mei 1984 houdende wijziging van het Gerechtelijk Wetboek met het oog op de oprichting van twee Orden van advocaten in het gerechtelijk arrondissement Brussel, in: BS 7 augustus 1984.

62 H. Nelissen Grade, ‘Herinneringen van stafhouder Hervé Nelissen Grade’, in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 25-30 en Van Eecke, ‘De Belgische Nationale Orde van advocaten’, p. 415-416.

63 Bijv. het reglement op de organisatie van cursussen voor professionele vorming (algemene raad 19 juni 1976) en de aanzienlijke vermindering van de baliebijdragen voor de stagiairs (algemene raad 2 juni 1977).

64 Organieke wet van 8 juli 1976 betreffende de openbare centra voor maatschappelijk welzijn, in: BS 5 augustus 1976.

65 F. Moreau, ‘Souvenirs du bâtonnier François Moreau’, in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 31-36 en Van Eecke, ‘De Belgische Nationale Orde van advocaten’, p. 416.

66 G. Franck, ‘Herinneringen van stafhouder Georges Franck’, in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 37.

lijk Wetboek⁶⁷ dat de uitzonderingen op het (relatief) vertegenwoordigingsmonopolie van de advocaten reguleert. Een derde realisatie was het aanknopen van nauwer contact met advocaten-parlementsleden. Ook dit wierp zijn vruchten af.⁶⁸ De advocaten-parlementsleden konden echter niet verhinderen dat het budget van het ministerie van Justitie van jaar tot jaar verminderde.⁶⁹

3.2 De Nationale Orde op 'kruissnelheid'?

De vermindering van het budget van Justitie had natuurlijk ook zijn weerslag op de werking van de Nationale Orde. Het feit dat de stafhouders in de algemene raad nog steeds de ideeën en de belangen van de eigen balie verdedigden, maakte de werking er alleen maar moeilijker op, zeker als het probleem van de vergoeding van de stagiairs voor het verlenen van kosteloze rechtsbijstand aan de orde was. Bovendien waren de beperkte duur van de mandaten en, daaruit volgende, de gebrekkige continuïteit in denk- en handelwijzen, evenmin bevorderlijk voor de werking. Alsof dat nog niet voldoende was, hing de gerechtelijke achterstand als een donkere schaduw over het dekenschap van Jean Massaux (1980-1982). Ondanks alles slaagde deken Massaux erin het eerste project inzake functionele publiciteit te lanceren op de eerste persconferentie ooit van de Nationale Orde (24 september 1981).⁷⁰

Deken Pierre Stas (1982-1984) beschouwde het als de opdracht van de Nationale Orde om 'een verleden vol van tradities en ervaringen te verzoenen met de bezielende impuls van de sociale noodwendigheden en de eisen van de economische en sociale evolutie'. Geen sinecure, gezien de toename van het aantal advocaten⁷¹ – niet het minst van de vrouwelijke advocaten – de toename van het aantal rechtsmachten, de toename van het gebruik van moderne informatica, de toename van Europese regelgeving, ... Andere agendapunten van de algemene raad waren de verjaring van de beroepsaansprakelijkheid, de bewaring van het archief, de fiscale aftrek van kosten en de verlenging van de beroepstermijn in strafzaken.⁷²

Onder het dekenschap van Gilbert-Sadi Kirschen (1984-1986), zag de Nationale Orde zich geconfronteerd met een verdere toename van de Europese regelgeving. De algemene raad mocht echter de verjaring van de beroepsaansprakelijkheid en de bewaring van het ar-

67 Integraal vervangen bij art. 1 van de wet van 24 december 1980 tot wijziging van artikel 728 van het Gerechtelijk Wetboek, inzake de vertegenwoordiging van de zelfstandigen bij de arbeidsrechtbanken, BS 23 januari 1981.

68 Bijv. de vacatureperiode voor benoemingen in de magistratuur, de termijn van bewaring van archief en de termijn van aansprakelijkheid werden ingekort, de beroepstermijn in strafzaken werd verlengd, de bevoegdheid *ratione summae* werd uitgebreid, de wet op de rechtsbijstand werd tot stand gebracht, Franck, 'Herinneringen', p. 40.

69 Van 2,3% in 1975 naar 1,8% in 1979, Franck, 'Herinneringen', p. 37-42 en Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 416-417.

70 J. Massaux, 'Souvenirs du bâtonnier Jean Massaux', in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 43-49 en Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 417.

71 Van 3400 in 1968 naar 7000 in 1984.

72 P. Stas, 'Herinneringen van stafhouder Pierre Stas', in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 51-55 en Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 417-418.

chief van de agenda halen.⁷³ Vermeldenswaard is ook dat de minister van Justitie en de wetgevende kamers eindelijk regelmatig gebruik maakten van de mogelijkheid om bij de Nationale Orde advies in te winnen⁷⁴ en dat de Nationale Orde contact opnam met de decanen van de rechtenfaculteiten om de vorming van toekomstige advocaten te verbeteren.⁷⁵

Toch moest Piet Blomme (1986-1988) bij het opnemen van zijn dekenschap vaststellen dat heel wat advocaten niet eens van het bestaan van de Nationale Orde afwisten! Om daaraan te verhelpen, werd systematisch contact onderhouden met de lokale ordes, vaak via de omweg van de conferenties van de jonge balie, en met de individuele advocaten via het driemaandelijks mededelingenblad waarin werd vermeld wat er op nationaal vlak voor het beroep werd gerealiseerd. Het betrof zowel praktische als inhoudelijke realisaties. Tot de praktische behoorden het renoveren van de bestaande lokalen en het in gebruik nemen van nieuwe lokalen, het aanwerven van personeel en het introduceren van de computer; tot de inhoudelijke het informeren van het publiek, het oprichten van adviescommissies,⁷⁶ het nemen van tijdbesparende maatregelen,⁷⁷ het introduceren van de voorkeurmateries,⁷⁸ het opstarten van de campagne 'eerste raad'⁷⁹ en de eenmaking van de tuchtprocedure.⁸⁰ Deelnemen aan de campagne 'eerste raad' en invoeren van de eengemaakte tuchtprocedure waren echter vrijblijvend. De Nationale Orde kon de individuele advocaten, respectievelijk de lokale ordes namelijk niet daartoe verplichten. Dat de autonomie van de lokale ordes in niet geringe mate de werking van de algemene raad op negatieve manier beïnvloedde, werd bevestigd door de urenlange besprekingen met betrekking tot de eenmaking van ereloon- en kostenbarema's (salarisschalen).⁸¹

Het dekenschap van Piet Blomme had een keerpunt kunnen zijn en aanvankelijk zag het er ook naar uit dat het dat zou zijn. Onder het dekenschap van Raymond André (1988-1990) werd zijn koers namelijk voortgezet⁸² en in 1992, onder het dekenschap van Hugo van Eecke (1990-1992), nam de Nationale Orde zijn intrek in het Huis van de Advocaat,⁸³ wat volgens deken Van Eecke 'het tastbare bewijs van de erkenning door de Belgische ba-

73 Wet van 8 augustus 1985 betreffende de verjaring van de beroepsaansprakelijkheid van de advocaat en de bewaring van het archief, in: BS 14 september 1985.

74 Bijv. op het gebied van de voorlopige hechtenis, het oprichten van kamers met één raadsheer bij de hoven van beroep, het ontwerp van wijziging van het Strafwetboek en het ontwerp van wijziging van het Gerechtelijk Wetboek.

75 G.-S. Kirschen, 'Souvenirs du bâtonnier Gilbert-Sadi Kirschen', in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 57-59 en Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 418.

76 Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 420: 'Acht bestendige adviescommissies, telkens voorzeten door een bureaulid, werden opgericht: algemeen beleid, deontologie, rechtspraktijk, beroepsopleiding en permanente vorming, wetgeving en bescherming van de burger, rechtsbijstandsverzekering, communicatie en buitenland.'

77 Bijv. het ontwerpen van een organigram voor de verdeling van de bevoegdheden tussen de vier leden van het bureau en de algemeen directeur, het laten voorbereiden door juristen van door het bureau te bespreken problemen, ...

78 Algemene raad 9 juni 1988.

79 Algemene raad 23 april 1987. Advocaten die aan deze campagne deelnamen, verbonden zich ertoe voor een eerste algemene raadpleging niet meer dan 1000 BEF (ca. 24 EUR) aan de cliënt aan te rekenen.

80 Algemene raad 12 juni 1987.

81 P. Blomme, 'Herinneringen van stafhouder Piet Blomme', in: Daem, *Belgische Nationale Orde van Advocaten*, p. 61-67 en Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 418-419.

82 Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 419.

83 Guldenvlieslaan 65, 1060 Brussel, tot op vandaag de zetel van de *Ordre des barreaux francophones et germanophone*.

lies van de noodzakelijkheid en het belang van het bestaan en de werking van de Nationale Orde' was.⁸⁴

3.3 De aftakeling

Aan het eind van het dekenschap van Van Eecke, maar vooral onder het dekenschap van zijn opvolger, Robert Boccart (1992-1993), begonnen de problemen pas echt. In 1992 stak de discussie over de bevoegdheidsverdeling tussen Nationale Orde en lokale ordes weer de kop op⁸⁵ en in 1993 legde de Nederlandse Orde van Advocaten bij de balie te Brussel de werking van de Nationale Orde zelfs volledig lam. Zij had namelijk – zij het evenwel als enige – niet ingestemd met de verhoging van het budget en weigerde daarom de verhoogde jaarlijkse bijdrage aan de Nationale Orde te betalen. De Nationale Orde stond hier volledig machteloos tegenover.⁸⁶

Het dekenschap van Michel van Doosselaere (1993-1994) kon het tij niet keren en onder zijn opvolgers⁸⁷ ging het alleen maar van kwaad naar erger. De administratie werkte gebrekkig en het bureau misbruikte de afwezigheid van enige wettelijke bepaling om steeds meer bevoegdheden naar zich toe te trekken. De algemene raad werd verlamd door een overvolle agenda, nauwelijks of niet voorbereide vergaderingen, de autonomie van de lokale ordes, verschillen in juridische cultuur tussen het Noorden en het Zuiden van het land, verschillen tussen grote en kleine ordes, een gebrekkige kennis van de andere landstaal en communautaire problemen. De veel te zware stemprocedure gaf beide taalgroepen de facto een vetorecht. Ze verhinderde de Nationale Orde bovendien in te spelen op de actualiteit en duidelijke en eensgezinde standpunten in te nemen.⁸⁸

Onder het dekenschap van Joseph Michel (1996-1998) was de maat vol. Het bureau voerde – eufemistisch uitgedrukt – een wanbeleid, de algemene raad verspilde zeven van de acht vergaderingen aan nodeloze discussies, enkele administratieve directeurs dienden op te stappen, enkele secretaressen stapten zelf op, de Nationale Orde was de grote afwezige in het debat over justitie en politie dat werd gevoerd naar aanleiding van de affaire-Dutroux ...⁸⁹ De onregelmatigheden – ook dit is eufemistisch uitgedrukt – bij de verdeling van de staatsvergoeding voor de kosteloze rechtsbijstand vormden dan ook de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen.⁹⁰

84 Van Eecke, 'De Belgische Nationale Orde van advocaten', p. 419-420. Zie ook Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 233, nr. 1.

85 L'Ordre français des Avocats du Barreau de Bruxelles, 'Séance du 25 février 1992', in: *Receuil* 1992, afl. 527, p. 1: 'En dehors de ces matières, les règlements de l'Ordre National conservent la valeur d'une recommandation.'

86 Stevens, 'Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone', p. 1154 en Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 236, nr. 14.

87 Jozef van den Heuvel, Joseph Michel en Bruno van Dorpe.

88 C. Matheussen, 'Nawoord op bovenstaande reactie', in: *Rechtskundig Weekblad* 1993-1994, p. 1407; Stevens, 'Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone', p. 1154, nr. 2; Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 235-237; Verstraete, *Toelichting*, p. 3-4.

89 Voor een volledige opsomming van wat fout gelopen is, zie Verstraete, *Toelichting*, p. 1-13.

90 Matheussen, 'Nawoord', p. 1407; Stevens, 'Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre

Sinds haar invoering had de staatsvergoeding voor de kosteloze rechtsbijstand (pro Deo) aanleiding gegeven tot discussie. Jaar na jaar bekritiseerden de stafhouders van de grote ordes, zowel de Nederlandstalige als de Franstalige,⁹¹ de onregelmatigheden bij de verdeling. Het gerechtelijke jaar 1996-1997 vormde geen uitzondering. De stafhouder van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie en de stafhouders van de ordes van advocaten bij de balies van Brussel, Antwerpen en Leuven weigerden de verdeling goed te keuren.⁹² De Nederlandstalige stafhouders eisten een minutieuze controle, bij voorkeur door externe experts. De Franstalige stafhouders weigerden echter op deze eis in te gaan. Het probleem van de verdeling van de staatsvergoeding was dus een communautair probleem geworden.⁹³ De stafhouders beslisten 75% van de staatsvergoeding voorlopig te laten uitbetalen en het bureau beloofde zijn verantwoordelijkheid op te nemen en een computerprogramma te laten ontwikkelen dat ten laatste tegen 1 september 1997 zou kunnen gebruikt worden. Het liet echter alleen een steekproefsgewijze interne controle uitoefenen.⁹⁴ Deze bracht systematische onregelmatigheden in Bergen en Verviers aan het licht, die een correctie ten belope van 10.000 punten of 8.500.000 BEF (ca. 212.500 EUR) vereisten! Bijgevolg eisten de Nederlandstalige stafhouders op de extra algemene raad van 28 augustus 1997 andermaal een externe controle. Hun eis werd ook ditmaal geweigerd. Het kwam tot een blokkering van de stemmen. Daarop besliste deken Michel, op basis van een betwistbare interpretatie van het Koninklijk Besluit van 23 mei 1997,⁹⁵ eigenmachtig de resterende 25% van de staatsvergoeding definitief te laten uitbetalen.⁹⁶ Als reactie lieten twaalf van de veertien Nederlandstalige stafhouders onmiddellijk een buitengewone algemene raad samenroepen waarop zij het ontslag van het bureau en nieuwe verkiezingen eisten.⁹⁷ Op de algemene raad van 25 september 1997 kwam het nogmaals tot een blokkering van de stemmen.⁹⁸ Daarop verlieten de

des barreaux francophones et germanophone', p. 1154, nr. 2; Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 235-237; Verstraete, *Toelichting*, p. 4-7.

91 A. Braun, 'L'évolution future du barreau', in: *Journal des Tribunaux* 2000, p. 8 met verwijzing naar L. Huysse en H. Sabbe, *Les métiers du droit* (Leuven 1999), p. 49: 'Le contraste entre la Flandre et la Belgique francophone est également frappant. Dans le nord du pays, il n'y a que deux petits barreaux (Ypres et Furnes). Tous les autres sont des grands barreaux, ou des barreaux de taille moyenne. Chez les avocats francophones, c'est le barreau de Bruxelles qui domine – regroupant plus de la moitié des avocats. Pour le reste, on y rencontre surtout des petits et très petits barreaux.' Hierbij dient echter te worden opgemerkt dat de orde van advocaten te Luik niet klein genoemd kan worden!

92 De stafhouders van de Orde van Advocaten bij het Hof van Cassatie, de Nederlandse orde van advocaten te Brussel, de Franse orde van advocaten te Brussel en de orde van advocaten te Antwerpen onthielden zich, de stafhouder van de Leuvense orde stemde tegen.

93 Het is dus niet zoals Van Doosselaere beweerde, dat 'les démons communautaires et l'individualisme ont mis à mal l'Ordre National', Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 233.

94 Commissie Van Loo-Richard.

95 BS 2 augustus 1997.

96 Stevens, 'Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone', p. 1154-1155, nr. 3, n. 16 en Verstraete, *Toelichting*, p. 7. Over de bevoegdheden van de deken, zie J. Stevens, 'De autoriteit van de stafhouder, de bevoegdheden van de deken', in: J. van den Heuvel (red.), *Liber Amicorum Jozef Van den Heuvel* (Antwerpen 1999), p. 113, nrs. 9-14.

97 De Nederlandstalige stafhouders beoogden aanvankelijk dus niet de splitsing van de Nationale Orde.

98 Alle stafhouders waren het erover eens dat het bureau niet naar behoren functioneerde en dus eigenlijk vervangen diende te worden. De Franstalige stafhouders en de Gentse stafhouder waren het echter niet met de overige Nederlandstalige stafhouders eens dat dit ook het moment was om het daadwerkelijk te doen, Verstraete, *Toelichting*, p. 8-9.

Nederlandstalige stafhouders de vergadering en startten zij wat Stevens ‘een politiek van burgerlijke ongehoorzaamheid’⁹⁹ en Van Doosselaere ‘la politique de la chaise vide ... et de la caisse vide’¹⁰⁰ noemde.¹⁰¹

3.4 Via VVB en CBFV naar OVB en OBFG

Op 1 oktober 1997 kwamen de Nederlandstalige stafhouders bijeen te 's Gravenwezel. Daar beslisten zij, met uitzondering van de Gentse stafhouder De Muynck, ‘een zelfstandige Vlaamse Raad van advocaten op te richten’.¹⁰² Om het daartoe vereiste wettelijke kader te creëren, deden zij een beroep op drie specialisten: Patrick Peeters, Jo Stevens en Matthias Storme. Deze ontwierpen statuten voor de ‘Vereniging van Vlaamse Balies’ (VVB) en lieten zich daarbij inspireren door het Nederlandse model. Vervolgens werden de ontwerpstatuten aan de raden van de ordes ter discussie voorgelegd. Op 7 februari 1998 werden die raden dan in ‘staten-generaal’ bijengeroepen. De ontwerpstatuten werden 41 keer geamendeerd, waarna ze unaniem werden aanvaard. De VVB was een feit.¹⁰³

De VVB beoogde ‘de voorloper te zijn van een door de wetgever te erkennen structuur van de Vlaamse Balies’.¹⁰⁴ De Gentse balie, nochtans ook een Vlaamse balie, nam echter geen deel aan de oprichting van de VVB. Zij vond die namelijk onwettig en dus gevaarlijk. De VVB was ondertussen echter door alle commissies voor de Justitie, door de minister van Justitie en door de Vlaamse overheid als gesprekspartner erkend en de toenmalige minister van Justitie, Tony van Parys, riep de Gentse balie bij de opening van het gerechtelijk jaar 1998-1999 zelfs publiekelijk op om tot de VVB toe te treden. De VVB bevond zich dus, om het met de woorden van Jo Stevens te zeggen, ‘in een redelijk comfortabele illegaliteit’.¹⁰⁵ Toch zou het nog tot januari 2000 duren alvorens de Gentse balie tot de VVB zou toetreden.¹⁰⁶

Het feit dat de VVB openlijk de splitsing van de Nationale Orde voorstond, liet binnen de Nederlandse Orde van Advocaten te Brussel een aantal dissidente stemmen opgaan¹⁰⁷ die

99 Stevens, ‘Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone’, p. 1155, nr. 3

100 Van Doosselaere, ‘Réforme ou fin? Essai’, p. 237, nr. 18.

101 Braun, ‘L'évolution future du barreau’, p. 7-8. G.A. Dal, ‘L'indemnisation des avocats stagiaires chargés de l'assistance judiciaire’, in: *Journal des Tribunaux* 1987, p. 153-155 en *Journal des Tribunaux* 1988, p. 548-549; K. Velle, ‘Juridische beroepen in België (19de-20ste eeuw). Inleiding’, in: *BTNG* 1998, p. 8 en n. 5; Verstraete, *Toelichting*, p. 4-7.

102 Stevens, ‘Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone’, p. 1155, nr. 4 en n. 19.

103 Verstraete, *Toelichting*, p. 10-11.

104 Beleidsverklaring 2 december 1998. Zie ook Stevens, ‘Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone’, p. 1155, nr. 4.

105 Stevens, ‘Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone’, p. 1156, nr. 5.

106 Stevens, ‘Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone’, p. 1156, nr. 5 en n. 24.

107 Stevens, ‘Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone’, p. 1156, nr. 5.

zelfs een heuse scheuring binnenin de raad van de orde dreigden te veroorzaken.¹⁰⁸ Alle betrokkenen zagen echter in dat lichte hervormingen de scheefgetrokken situatie niet meer konden rechttrekken.¹⁰⁹ Toch probeerde een aantal gewezen dekens van de Nationale Orde nog te bemiddelen tussen Nederlandstaligen en Franstaligen. Deze bemiddelingspoging resulteerde in het protocol van 5 maart 1998 dat op exhaustieve wijze het takenpakket van de Nationale Orde omschreef. Dit protocol werd door alle stafhouders ondertekend, maar ook dit kon de verloren situatie niet redden.

Als reactie op de oprichting van de VVB, gingen de Franstalige ordes van advocaten, met uitzondering van die van Namen, en de Duitstalige over tot de oprichting van de 'Conférence des Bâtonniers francophones et germanophone', die op 31 maart 1999 werd omgedoopt tot 'Conférence des Barreaux francophones et germanophone'. De CBFG stond het behoud van de Nationale Orde voor en stond dus diametraal tegenover de VVB.

Op 2 maart 1999 nam de raad van afgevaardigden van de VVB een 'voorstel van wet tot wijziging van de bepalingen van het Gerechtelijk Wetboek betreffende de Balie' aan.¹¹⁰ Aan Franstalige kant werd eveneens een voorstel uitgewerkt.¹¹¹ Het voorstel van de VVB diende als basis voor het wetsvoorstel Bourgeois,¹¹² dat al was voorafgegaan door het wetsvoorstel Verherstraeten.¹¹³ Het Franstalige voorstel diende als basis voor het wetsvoorstel Desmedt-Michel-Giet-Herzet-Grafé,¹¹⁴ dat was voorafgegaan door het wetsvoorstel Annemans-Laeremans-Van den Eynde.¹¹⁵ Daarnaast werkten ook toenmalig deken Bruno van Dorpe, eredeken Hugo van Eecke, een aantal gewezen stafhouders verzameld rond de gewezen Brusselse stafhouder Carl Bevernage, de gewezen Brusselse stafhouders Pierre Legros en Erik Carre¹¹⁶ en de gewezen Antwerpse stafhouder Fred Erdman aan herstructureringsplannen voor de Nationale Orde.¹¹⁷ Deze laatste was voorzitter van de commissie voor de Justitie van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. De Commissie hield haar eerste zitting in het dossier 'Nationale Orde' op 29 februari 2000. Haar werk resulteerde op 11 oktober 2000 in het wetsontwerp Erdman.¹¹⁸ Dit stelde dat de bestaande feitelijke verenigingen VVB en CBFG dienden omgevormd te worden tot instellingen van publiek recht, maar bepaalde niet hoe die omvorming diende te gebeuren, noch hoe die instellingen dienden te functioneren. Na te zijn geamendeerd door voorzitter Erdman zelf, door de volksvertegenwoor-

108 Van Eecke, 'De nieuwe baliestructuren', p. 9.

109 D. van Gerven, 'Kanttekeningen. Statuten Vereniging van Vlaamse Balies', in: *Rechtskundig Weekblad* 1997-1998, p. 1406.

110 Stevens, 'Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone', p. 1157, nr. 8 en Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 238-239, nrs. 24-26.

111 Stevens, 'Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone', p. 1156-1157, nr. 7 en Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 237-238, nrs. 21-23.

112 Parl.St. Kamer 1999-2000, nr. 433.

113 Parl.St. Kamer (Buitengewone zitting 1999), nr. 108.

114 Parl.St. Kamer 1999-2000, nr. 465.

115 Parl.St. Kamer 1999-2000, nr. 445.

116 P. Legros en E. Carre, 'Quel avenir pour l'ordre national?', in: *Journal des procès* 1999, afl. 371, p. 11.

117 Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 239, nrs. 28-33.

118 Parl.St. Kamer 2000-2001, nr. 892.

digers Bourgeois en Van Hoorebeke en vooral Giet en Herzet, en na te zijn gepreciseerd en gecorrigeerd door de Senaat, werd het wetsvoorstel aangenomen in de Kamer en op 4 juli 2001 als wet afgekondigd.¹¹⁹ De VVB werd OVB (Orde van Vlaamse Balies) en de CBFGB (Ordre des barreaux francophones et germanophone). De Nationale Orde van Advocaten behoorde voorgoed tot het verleden.¹²⁰

4 Besluit

De Nationale Orde van Advocaten was samengesteld uit de lokale ordes van advocaten. De lokale ordes bleven evenwel autonoom. De Nationale Orde was namelijk geconcipeerd als een compromis tussen streven naar nationale eenheid enerzijds en lokale autonomie anderzijds. Bijgevolg werd de Nationale Orde beheerst door wettelijke bepalingen die meer dan eens aanleiding gaven tot uiteenlopende interpretaties. Exemplarisch hiervoor was artikel 494 Gerechtelijk Wetboek dat de bevoegdheidsverdeling tussen de Nationale Orde en de lokale ordes betrof.

Was de Nationale Orde de verzameling van de autonoom blijvende lokale ordes, dan was haar algemene raad de verzameling van de in ambt zijnde stafhouders van die ordes. Dat de lokale ordes autonoom bleven, bracht met zich dat de stafhouders niet het algemeen belang, maar wel de eigen belangen van de lokale ordes verdedigden. Dat de stafhouders (in principe) in ambt dienden te zijn, bracht dan weer met zich dat de samenstelling van de algemene raad voortdurend veranderde. Wisseling van de wacht werd namelijk niet in alle ordes gelijktijdig doorgevoerd. Deze voortdurende veranderingen vertraagden de werking van de algemene raad aanzienlijk, aangezien nieuwkomers zich natuurlijk dienden in te werken.

In tegenstelling tot de algemene raad, wisselde het bureau niet constant van samenstelling. Dat impliceert evenwel niet dat het geen problemen kende, integendeel. Voor de samenstelling van het bureau bestonden er namelijk enkele ongeschreven regels die ervoor dienden te zorgen dat de taalpariteit werd gerespecteerd. Zo mochten noch deken en vice-deken, noch opeenvolgende dekens, noch de beide secretarissen tot dezelfde taalgroep behoren. Ze dienden evenwel de beide landstalen machtig te zijn. Wat de opeenvolgende dekens betreft, werden deze vereisten nog verzaamd door het feit dat Vlamingen, Walen en Brusselaars evenredig aan bod dienden te komen. Met het dalen van de kennis van de andere landstaal, stegen dus de problemen om het bureau samen te stellen.

¹¹⁹ Wet van 4 juli 2001 tot wijziging, met betrekking tot de structuren van de balie, van het Gerechtelijk Wetboek en van de Wet van 13 maart 1973 betreffende de vergoeding voor onwerkzame voorlopige hechtenis, in: BS 25 juli 2001 (errata in: BS 12 september 2001). Zie Stevens, 'Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone', p. 1158-1169.

¹²⁰ Stevens, 'Van Nationale orde van advocaten naar Orde van Vlaamse balies en Ordre des barreaux francophones et germanophone', p. 1155-1158, nrs. 4-12 en Van Doosselaere, 'Réforme ou fin? Essai', p. 237, nrs. 16-19.

De taalproblematiek speelde niet alleen in het bureau, maar ook in de algemene raad. Zij veroorzaakte namelijk serieuze communicatiestoornissen en uiteindelijk zelfs regelrechte communautarisering, ook van niet taalgebonden aangelegenheden. Het feit dat de – overigens veel te zware – stemprocedure de facto aan elk van beide grote taalgroepen de mogelijkheid verleende om een stemming te blokkeren, leidde uiteindelijk tot de totale onwerkzaamheid van de Nationale Orde. Maar ook vóór de communautarisering draaide de Nationale Orde reeds vierkant. Naast de reeds vermelde problemen waren er namelijk nog de overvolle agenda's, de nauwelijks of niet voorbereide vergaderingen, de steeds oeverloze en meestal nutteloze discussies, de tegenstellingen tussen grote en kleine lokale ordes, de tegenstellingen in juridische cultuur tussen het noorden en het zuiden van het land ...

Kortom, was de Nationale Orde niet ten dode opgeschreven voordat ze in werking trad, dan in ieder geval kort daarna.

OVER POËZIE EN RECHTSPRAAK

BESCHOUWINGEN OVER DE DICHTER-ADVOCAAT EDDY VAN VLIET (1942-2002)

1 Vooraf

Eduard (Eddy) van Vliet studeerde van 1960 tot 1965 aan de rechtsfaculteit van de Vrije Universiteit Brussel.¹ Hij woonde gedurende vijf jaar in het studentenhuis Paul Héger in de gelijknamige straat. Klaarblijkelijk was hij in die studie jaren geen lichtend voorbeeld voor collega-studenten. In zijn monografie stipt Benno Barnard aan dat Van Vliet ‘vertrouwde op zijn intelligentie’, ‘niet overdreven ijverig’ was en toch steeds weer slaagde voor zijn examens.² Van Vliets biograaf merkt daarnaast op dat de vrije tijd gespendeerd werd aan het lezen en schrijven van gedichten. In deze periode is de dromerige student – fervent lezer van de gedichten van Remco Campert, Hans Lodeizen en Paul Snoek – geconfronteerd met de ernst van juridische wetteksten. Het spanningsgebied tussen de advocatuur en het schrijverschap heeft Van Vliet zijn hele leven gefascineerd. En vooral dan de wijze waarop het woord wordt ingezet om recht te spreken respectievelijk schoonheid te scheppen. In deze bijdrage worden enkele beschouwingen gewijd aan Van Vliets omgang met de contrasterende (taal)werelden van jurisprudentie en poëtica, van ratio en sentiment. Voor de dichter Van Vliet behoorde de advocaat tot de burgerij, voor de meester in de rechten was de dichter een icoon van eigengereidheid en antiburgerlijkheid.

2 Het idioom van de dichter, het jargon van de meester

In een interview met Willem M. Roggeman heeft Van Vliet zich uitgesproken over beide werelden. Op de vraag of de bundel *Na de wetten van Afscheid & Herfst* (1978) – de ‘wetten’ in de titel en ook de ondertitel ‘Fragmenten uit het leven’ refereren er al aan – een afrekening inhield met het advocatenmilieu, reageerde hij als volgt:

Die dubbele hoedanigheid [van dichter en advocaat, yt] brengt soms heel wat spanningen met zich mee. Enerzijds behoor ik beroepshalve tot een klasse van de maatschappij, die men rangschikt onder de burgerij, alhoewel dit ook niet meer juist is, en zeker niet op dit ogenblik, terwijl de dichter symbool zou moeten zijn van het anti-burgerlijke wat ook niet helemaal juist is,

¹ M. Bartosik maakt melding van Van Vliets diploma van ‘doctor in de rechten’ en het licentiaatsdiploma in zee- en lucht-recht, M. Bartosik, ‘Eddy van Vliet’, in: *Kritisch lexicon van de Nederlandstalige literatuur na 1945* (Alphen aan den Rijn 1989), p. 1-12, in het bijzonder p. 1.

² B. Barnard, ‘Portret zonder rimpels’, in: *Eddy van Vliet. Een keuze uit de poëzie van Eddy van Vliet* (Gent 1992), p. 5-71, in het bijzonder p. 36-37.

want de twee lopen natuurlijk door elkaar. Ik denk dat er voorbeelden genoeg zijn waar het beroep van schrijver en het andere beroep zich vermengen. Maar ik denk dat veel schrijvers met deze dubbele hoedanigheid het moeilijk hebben. Ook de juridische taal kun je onmogelijk vergelijken met de poëtische. Het zijn twee manieren van denken. De beroepshalve verplichting je ideeën zo exact mogelijk te verwoorden, is misschien wel van invloed geweest op mijn poëzie. Het fantastische, de verbeelding, zul je nauwelijks terugvinden in mijn gedichten, misschien in de allervroegste, maar voor het overige zijn ze allemaal op de realiteit geënt, zowel de autobiografische als de maatschappelijk geëngageerde gedichten.³

Uit deze replek kunnen we alvast concluderen dat de advocatenpraktijk en de omgang met wetteksten, door Van Vliet omschreven als 'je ideeën zo exact mogelijk verwoorden', ook een gunstig effect hadden op de ontwikkeling van zijn dichtelijke taal. Meer nog, de poëzie van Van Vliet, waarin het ontbreekt aan gefantaseer en sprookjesachtige elementen, wil zo dicht als mogelijk aansluiten bij de realiteit. Autobiografische en historische data komen dan ook veelvuldig in diens dichtwerk voor. Toch kan in geen geval sprake zijn van een mimetische kunstopvatting, of een poging zo transparant en eendimensionaal mogelijk de werkelijkheid weer te geven in beelden. Beelden vervormen, de talige wereld is een andere dan de buitentalige.

Van Vliet heeft het spanningsgebied tussen en de interactie van het poëtische en het juridische vooral als verrijkend ervaren. Voor mijn betoog onthoud ik vooral dat de juridische 'exacte' taal 'van invloed is geweest' op de ontwikkeling van zijn poëzie. Deze stelling heeft vooralsnog geen aandacht gekregen in de studie van zijn Literaire productie.

De Antwerpse dichter Eddy van Vliet heeft er zich altijd over verbaasd dat poëzie doorgaans als hermetisch en intellectualistisch, zelfs als elitair wordt afgeschilderd. Aan de goegemeente is de dichtkunst niet besteed. Daarentegen wordt het jargon van de jurist wel geaccepteerd, ook al wordt dat taalgebruik even gesloten en onbegrijpelijk genoemd. Dat verschil in perceptie, met enerzijds de afwijzing van de dichtkunst en anderzijds de lijdzame volgzzaamheid ten aanzien van de bestaande wetgeving en rechtspraak, was het onderwerp van een referaat dat Van Vliet in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel heeft gehouden.⁴

In de periode dat Van Vliet rechten studeerde, schreef en publiceerde hij zijn eerste gedichten. Daarvoor, als leerling van de klassieke humaniora aan het Atheneum in Antwerpen, werkte hij mee aan enkele schoolblaadjes. Bekend is het sociaal-realistische gedicht 'Ook wij zijn mensen!', opgenomen in *Op Sinjoorke* (1958-1959, afl. 3, p. 4), waarin E. Mopusus (Vergiliaans pseudoniem van de dichter) zich distantieert van de mediocriteit van de bourgeoisie en waarin de penibele werkomstandigheden van het fabrieksvolk in het beeld van een doldraaiend perpetuum mobile aan de kaak worden gesteld.

³ W.M. Roggeman, 'Gesprek met Eddy van Vliet', in: *De Vlaamse Gids* 64 (1980) 6, p. 59-71, citaat p. 67. Ook opgenomen in: W.M. Roggeman, *Beroepsgeheim 4. Gesprekken met schrijvers* (Antwerpen 1983), p. 43-58.

⁴ Roggeman, *Beroepsgeheim*, p. 37.

Ijzeren tuigen rollen voort
 Op ijzeren schroeven
 Gedraaid op banden, steeds sneller,
 Verder en sneller;
 Handen grijpen, nagels scharren
 En breken
 Rauwe kreten in de verte
 Tussen stoom en kool,
 Stof en gruis
 Roepen plots
 Als dof-vallende plethamers
 ‘Ook wij zijn mensen’
 ‘Ook wij zijn mensen!’
 [...]⁵

De jonge schrijver verdiepte zich in die dagen in de leer van het marxisme en het leninisme en nam het alvast in geschriften op voor het proletariaat. In het schooljaar 1959-1960, als leerling van de hoogste klas Latijn-Grieks, is hem een enquêteformulier voorgelegd. Benno Barnard weet in zijn monografie te melden dat Van Vliet in de rubriek ‘beroepskeuze’ zijn aversie voor de advocatuur liet blijken door neer te pennen dat hij nooit of te nimmer advocaat zou worden.⁶ Persoonlijke omstandigheden lagen zonder twijfel aan de grondslag van die weerzin. De echtscheiding van zijn ouders, in 1956, heeft de adolescent een levenslang trauma opgeleverd. Critici beschouwen Van Vliets poëzie trouwens, om die voor de hand liggende redenen, als ‘belijdenispoëzie’.⁷ De gedichten zijn gefictionaliseerde getuigenissen van het verleden en de herinneringen van de romanticus.

De vader van de dichter, die medio jaren vijftig het ouderlijke huis verliet, wordt zelfs ‘haat’ ten aanzien van ‘de advocaat’ in de mond gelegd. In *Na de wetten van Afscheid & Herfst* (1978) kunnen we de versregel ‘Pratend door de mond van advocaten die hij haat’ lezen.⁸ Aan die poëtische beeldvorming van de advocatuur besteed ik verder nog aandacht.

Ondanks de kritiek op de geboorneerdheid van de burgerij en de klassikale distantie tegenover de advocatuur, heeft Van Vliet in de herfst van 1960 dan toch besloten rechten te studeren. De poëzieproductie die uit deze studententijd dateert, heeft de dichter zelf als maatschappelijk geëngageerd geduid. Van Vliets eerste literaire schreden kunnen in het licht van een maatschappijkritische ideologie worden gezien: de oprichting van een kleine kunstenaarssociëteit aan de Vrije Universiteit Brussel (onder de naam Steen, samen met Jan de Roek en Frank de Crits), de gedichten in het studentenperiodiek *De Geus* en later in het literaire blad *Kentering*, en vooral het poëziedebuut *Het lied van ik*. De eerste bundel ver-

5 E. van Vliet, ‘Ook wij zijn mensen!’, in: *Verzamelde gedichten* (editie Y. T’Sjoen en C. van der Vorst; Amsterdam 2007), p. 665-666.

6 Barnard, ‘Portret zonder rimpels’, p. 35.

7 De term ‘belijdenisdichter’ wordt gebruikt door P. Demets, ‘Geheugen, zwijg. Over het verlangen en over de onafwendbare herinnering in de poëzie van Eddy van Vliet’, in: Van Vliet, *Verzamelde gedichten*, p. 821-850, in het bijzonder p. 828.

8 Van Vliet, *Verzamelde gedichten*, p. 230.

scheen bij Monas, een kleine bibliofiele uitgeverij in Antwerpen, en 75 van de in totaal 250 exemplaren waren voorzien van tekeningen van Van Vliets neef Patrick Conrad. Ook Conrad was dichter en tekenaar, en zal in 1972 mede aan de wieg staan van het Antwerpse kunstenaarscollectief Pink Poets. Henri-Floris Jespers heeft in 1962 de uitgeverij opgericht om Conrads poëzie te kunnen uitgeven.⁹ Al in dat vroegste gepubliceerde werk sprak Van Vliet weliswaar als elegisch estheet, maar dan toch vooral nog als idealistisch dromer die de omknelling van de volwassenheid poogde te ontvluchten, zijn aanvaring met onrecht in de buitenwereld gestalte trachtte te geven en zich uit weerzin of ontgoocheling een eigen 'paradis artificiel' schiep.

In een interview, eind 1973 door Hugo Brutin in *Knack Magazine* gepubliceerd, stelde de schrijver dat hij 'poëzie naar de arbeiders' wilde brengen. Niet enkel de biedermeiermentaliteit van de kleinburger of de vermeende verwaandheid van sommigen in de advocatuur, ook de kongsi's in het Antwerpse literaire leven vervulden hem met een sterke aversie. Deze recalcitrante levenshouding, die ik eerder al sociaal geëngageerd noemde en die vervuld was van een 'épater le bourgeois' (zoals ook terug te vinden bij Paul van Ostaijen), heeft Van Vliets vroegste poëzie in aanzienlijke mate bepaald. De bekende melancholieke dromerijen en romantische elegieën zullen vanaf *Het grote verdriet* (1974) in diens dichterschap het voortouw nemen. Liefde en dood, weemoed en Weltschmerz zijn de topoi in het dichtwerk dat vanaf medio jaren zeventig een canonieke status in de Nederlandstalige poëzie zal verwerven.

Van de jurist-in-opleiding is een foto afgedrukt in de reeks 'Dichters van nu', waarin Benno Barnard een levensportret van zijn kompaan Van Vliet heeft geschetst. Ik citeer Barnards commentaar bij deze zwart-wit foto:

Een van de grappigste foto's uit het familiealbum van Eddy van Vliet dateert van april 1964. Hier openbaart hij zich voor het eerst aan ons als jurist. Hij zit achter een houten tafel op zijn studentenkamer, met een pen in zijn hand, en tuurt geconcentreerd naar het blad of boek voor zijn neus; dat wordt echter aan onze blik onttrokken door een stapeltje... ja, wat? mappen of syllabussen, want ze zijn te dik voor poëziebundels. Heeft hij zich die advocatenhanepoot al eigen gemaakt, waarin hij de allesvernietigende regel 'Pratend door de mond van advocaten die hij haat' zal noteren? Een borstwering van geleerdheid verbergt wat hij schrijft; maar het is zeker geen gedicht, alles wijst op het tegendeel. De uitdrukking op zijn jongensachtige gezicht verraadt ernst, toewijding: niet het minste teken van een poëtische roes. Dit is zijn deugdzaame pokerface van de plichtsbetrachting, met het elastiek der eerzaamheid achter zijn oren bevestigd [...].¹⁰

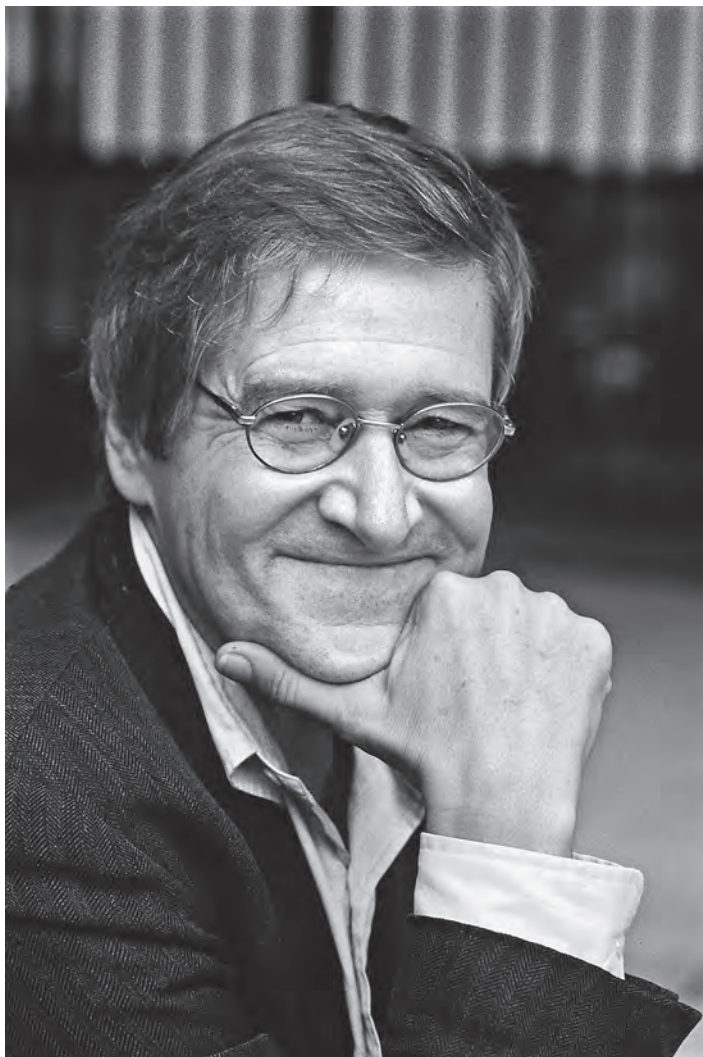
3 Vlaamse Conferentie bij de balie van Antwerpen, 1940 en 1976

De linkse rebel uit een burgerlijk nest liet zich in de beginjaren zestig een maatkostuum aanmeten. De lezer van *Das Kapital* verdiepte zich ijverig in wetteksten. De ernst van de stu-

⁹ L. Simons, *Geschiedenis van de uitgeverij in Vlaanderen. II. De twintigste eeuw* (Tielt 1987), p. 205-206.

¹⁰ Barnard, 'Portret zonder rimpels', p. 43.

Eddy van Vliet (foto: Klaas Koppe (30 september 2001, Antwerpen)).

die werd afgewisseld met een onweerstaanbare drang naar poëzie. In 1967 verscheen *Duel*, waarvoor hij als eerste Vlaamse dichter de Nederlandse Reina Prinses Geerligsprijs ontving, en in 1969 werd *Columbus tevergeefs* uitgegeven. Deze twee bundels, samen met het debuut *Het lied van ik*, worden doorgaans tot de eerste fase van Van Vliets dichterschap gerekend. Dit zijn de jaren waarin hij zijn rechtenstudies voltooide, de militaire dienstplicht vervulde (december 1965-maart 1967) en stage liep in een advocatenkantoor in de Schermersstraat in Antwerpen. Nog vóór Van Vliet zijn diploma behaalde, ontmoette hij Goedele Boonen, met wie hij in juni 1969 in het huwelijk trad. Op die manier kwam onze jonge dichter en vlijtige rechtenstudent in contact met Goedeles vader, meester Edgar Boonen, Vlaams nationalist en omwille van nationaalsocialistische uitspraken na de Tweede Wereldoorlog gedurende

vijf jaren uit zijn burgerrechten ontzet. Goedeles vader sprak in 1940 voor een bijeenkomst van de Vlaamse Conferentie bij de balie van Antwerpen. In zijn openingsrede bepleitte hij een wereldbeschouwing die vooral op antisemitische, revisionistische en fascistoïde fundamenteën was gevestigd. Op beschuldiging van collaboratie is hij na de oorlog gestraft.

Barnard wijst in zijn tekst over Van Vliet op een merkwaardig toeval. Op 16 oktober 1976 hield de op dat ogenblik gevestigde advocaat en bekende dichter bij dezelfde gelegenheid een toespraak. Zesendertig jaar na zijn schoonvader sprak ook Van Vliet voor de Vlaamse Conferentie bij dezelfde balie. In zijn oratie, later gepubliceerd als *Poëzie, een pleidooi*, legde hij de link tussen het 'morele peil van een beschaving' en 'het belang dat zij aan poëzie hecht'.¹¹ In een met vele citaten gelardeerd vertoog hield Van Vliet een pleidooi voor de schoonheid van het dichtelijke woord naast, of zelfs als antidotum voor, het rationele en op wetenschappelijke gronden gefundeerde logische denken. 'De dominante plaats die de rede sinds het einde van de achttiende eeuw in ons westers cultuurpatroon heeft ingenomen, heeft de mens steeds meer vervreemd van het gevoel, de natuur, de poëzie, de beeldspraak'.¹² Hij illustreert zijn visie met een citaat van Mario Vargas Llosa, uit een toespraak die de Peruviaanse schrijver in november 1985 in Amsterdam heeft gehouden, en waarin 'de perversiteit van de heldere "ratio"' wordt aangetoond. Immers, zo stelt Barnard in zijn resumé, zonder zich te veel moeite te getroosten kan eenieder de inferioriteit van de vrouw of de intrinsieke slechtheid van de jood aantonen. Van Vliet onderschrijft in de epiloog van zijn redevoering het belang van kunst en cultuur in het onderwijs, en in het maatschappelijke leven tout court. Hij voegt er aan toe:

Maar nog liever zetten onze door de rede bezeten bestuurders het land vol rijkswacht, herscheppen zij de voetbalstadions in versterkte burchten en roepen zij Rambo uit tot westerse held, dan een frank uit te geven aan cultuur of na het voeden van hun waakhonden aandacht te besteden aan de woorden van de Nobelprijswi[n]naar Claude Simon: 'Kunst en literatuur bevredigen menselijke behoeften die net zo primair zijn als honger, dorst en de noodzaak te ademen. Het onderdrukken van literatuur zal de mens letterlijk in verstikking en wanhoop storten.' En tegen die wanhoop bestaat geen enkel beveiligingssysteem.¹³

In een gloedvol betoog wijst de dichter-advocaat op het belang van de cultuur voor een maatschappij. Er valt geen enkele juridische term maar er worden des te meer namen van dichters, filosofen en 'verlichte' wetenschappers opgesomd, flarden uit gedichten en essays geciteerd. Van Vliets rede is eerst afgedrukt in het *Rechtskundig Weekblad* en vijftien jaar later in een gewijzigde versie uitgebracht, als een speciale uitgave van Poëziecentrum. In een decennium beleefde de tekst drie herdrukken. *Poëzie, een pleidooi* is aanvankelijk, in december 1991, als relatiegeschenk aan de vrienden van Poëziecentrum gestuurd. Later was de tekst gewoon beschikbaar in een handelsuitgave.

¹¹ Barnard, 'Portret zonder rimpels', p. 55.

¹² E. van Vliet, *Poëzie, een pleidooi* (Gent 1991), p. 32. Een vierde druk verscheen in 2001.

¹³ Van Vliet, *Poëzie, een pleidooi*, p. 23.

De woorden van meester Boonen en van de dichter Van Vliet zijn onverzoenbaar. De wereldbeschouwing die tot sektarisme en etnische zuivering aanzet enerzijds en het gedreven pleidooi voor verscheidenheid en multiculturalisme anderzijds verdragen elkaar niet. Het zal dan ook verbazen dat de jonge meester Eddy van Vliet, in de zomer van 1965 ingeschreven aan de balie van Antwerpen, na zijn stage in 1969 en tot eind 1986 werkzaam was op het kantoor van Edgar Boonen. Gedurende zeventien jaar heeft de rebelse Van Vliet onder het autoritaire gezag van zijn reactionaire schoonvader moeten functioneren. In 1986 trok hij uiteindelijk de deur achter zich dicht, op het ogenblik dat Van Vliets huwelijk met Goedele Boonen barsten was gaan vertonen. Uiteindelijk ging hij terug naar het kantoor in de Schermersstraat. Intussen, zo noteert Barnard, was Goedele Boonen als eerste vrouw tot rechter benoemd van de Antwerpse rechtbank van koophandel.

4 ‘Het oudewijvengeschal in helgele toga’

In deze bijdrage, waarin vooral wordt stilgestaan bij het spanningsveld tussen advocatuur en poëzie én tussen de dichtelijke en juridische functie van taal in het werk van Eddy van Vliet, weid ik niet uit over ontwikkelingen in diens poëzie. Beschouwingen over thema’s en motieven, poëtische denkbeelden en vormelijke preoccupaties in Van Vliets dichtwerk kunnen elders worden gelezen.¹⁴ Ter afronding van deze verkenning focus ik op nog twee literaire teksten waarvoor de schrijver uit zijn professionele werkzaamheden heeft geput en een ontvullend, misschien veeleer ontluisterend beeld van de advocatuur heeft opgehangen.

Advocaatglas

Een eigen vorm heb je eigenlijk niet
dat hoeft ook niet voor dat slijm dat men in je giet

Je kan misschien een Orde stichten
en alles wat helder en heerlijk vloeit verbieden
Met zijn drieën op een perzisch tapijtje
ben je net in getal om een voorzitter, een
penningmeester en een secretaris te benoemen

Het oudewijvengeschal in helgele toga
Krijst me reeds in de oren
Ik verdwijn in de illegaliteit.

¹⁴ Zie onder meer Bartosik, ‘Eddy van Vliet’, p. 1-12, p. A-B; Demets, ‘Geheugen, zwijg’, p. 821-850; Y. T’Sjoen, ‘Over Eddy van Vliet. Proeve van tekstvergelijkend lezen. Gigantische dagen als orgelpunt van Eddy van Vliets poëtische evolutie’, in: *De gouddelevr. Over het lezen van poëzie* (Amsterdam 2005), p. 234-239. Voor een volledig overzicht van de secundaire literatuur, zie: Van Vliet, *Verzamelde gedichten*, p. 917-925.

In de receptie van Van Vliets poëzie wordt na de eerste maatschappelijk georiënteerde fase vanaf *Het grote verdriet* (1974) tot de bundel *Glazen* (1979) een stadium van romantische poëzie onderscheiden. De bekendste bundel is wellicht *Na de wetten van Afscheid & Herfst*, met de geciteerde versregel over de 'haat' voor de advocaat. Van Vliet manifesteert zich als een romantische dichter die vooral een expressiemiddel zoekt voor de eigen getourmenteerdheid. Deze stemmingslyriek, of belijdenispoëzie, is erop gericht de eigen sentimenten een universele uitdrukkingvorm te geven. De expressieve poëtica die aan de basis ligt van deze gevoelspoëzie vinden we nadrukkelijk terug in het werk van de neoromantische dichters in Vlaanderen. Deze dichters traden medio jaren zeventig op de voorgrond. Tot de neoromantici worden in literaire overzichten doorgaans Daniël Billiet, Herman de Coninck (als dichter van *Zolang er sneeuw ligt* en *Met een klank van hobo*), Luuk Gruwez, Jotie t'Hooft, Miriam Van hee, Roel Richelieu van Londersele en Eriek Verpale gerekend.¹⁵ Ook Van Vliets poëzie in die jaren sluit aan bij de romantisch-expressieve literatuuropvattingen die halverwege de jaren zeventig in de contemporaine literatuur dominant waren in het Vlaamse poëzielandschap. Van Vliet verwerkt in zijn gedichten autobiografische gegevens, en vooral in de vermelde bundel worden die biografische realia voor het eerst zo opzichtig geïntegreerd. Dat *Poëzie, een pleidooi* als een apologie voor het eigen romantische dichterschap kan worden gelezen, blijkt uit de volgende zin: 'Het is trouwens opvallend dat talloze auteurs, filosofen en dichters de poëtische gave in het kind hebben onderkend en zijn creativiteit hebben teruggevonden bij de dichter'.¹⁶ Van Vliet bepleit de spontaneïteit en de intuïtie die hij verbindt met de poëtische functie van taal. Daartegenover staat zijn afwijzing van de louter rationele opvatting van mens en wereld, waarin we trouwens een echo opvangen van een vroegere uitspraak in het interview in *De Vlaamse Gids* (1980) over het juridische discours: 'Menen dat alles door de rede te verklaren valt, is de menselijke geest halveren en in hem het gevoel en de intuïtie negeren'.¹⁷

De daarop volgende bundel *Glazen* bevat het gedicht 'Advocaatglas'. De veelvormige glazen (mogelijk te lezen als even zoveel beelden van de werkelijkheid), glazen die onder andere naar geestrijke vochten zijn genoemd ('Absintglas', 'Cognacglas'...), zijn vormen die inzicht bieden in menselijke karaktertrekken. Van Vliets glazen zijn antropomorf. In het geciteerde gedicht distantieert het dichterlijke subject zich van de 'vormeloosheid' en de behoefte aan profileringsdrang van de advocatuur ('een Orde stichten'). Het gedicht is een poging tot distantie. In de beeldvorming van de confrater wordt niet alleen de klemtoon gelegd op het krijsende 'oudewijvengeschal', maar ook en vooral op de verbodsbepalingen. Alles wat 'helder en heerlijk vloeit' wordt vastgezet door wetteksten, door de rede. Die regels roepen reminiscenties op aan de oratie die meester Van Vliet in oktober 1976, enkele jaren tevoren dus, tijdens de officiële opening van het gerechtelijk jaar had uitgesproken.

¹⁵ Zie o.a. H. Brems en D. de Geest, 'Opener dan dicht is toe'. *Poëzie in Vlaanderen 1965-1990* (Leuven/Amersfoort 1991), p. 60-69 en H. Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005* (Amsterdam 2006), p. 474-480.

¹⁶ Van Vliet, *Poëzie, een pleidooi*, p. 29.

¹⁷ Van Vliet, *Poëzie, een pleidooi*, p. 21.

Tegenover de verstikkende kwaal van de ratio stelde hij het gevoel. In zijn gedicht werkt hij die tweespalt verder uit: de advocaat staat symbool voor het rigide, in wetteksten verankerd ‘exacte’ en dus bovenmenselijke denken. Wat vloeibaar is, wordt met de allitererende omschrijving ‘helder’ en ‘heerlijk’ positief geladen. Het advocaatglas heeft geen eigen gedaante, en is vormeloos. Ideaal voor het geslijm blijktbaar. Vandaar wellicht de behoefte tot compensatie en de stichting van een orde. Op voorwaarde dat men ‘in getal’ is, als de a-prioristische regels maar worden gerespecteerd. Maar het glas is dus ook hard en doorzichtig. Daartegenover staat dan het leven, het gevoel, de ontkenning van dat rationele en logische denkpatroon dat ons wordt opgelegd. In de slotregel verkiest het subject daarom de illegaliteit, wat voor een advocaat natuurlijk *not done* is zich uiteindelijk buiten de regelgeving te plaatsen. De connotaties die de juridische taal in dit gedicht krijgt, zijn minder constructief dan de uitspraken die de dichter later zelf heeft gedaan. Wellicht is het niet zozeer de taal van de jurist, die op precieze formulering en helderheid van denken is gericht, maar wel de entourage van advocatuur en gerecht die wordt gecontesteerd.

Enkele jaren later, in de zesde aflevering van de tweede jaargang (1985), publiceerde Van Vliet een verhaal in het *Nieuw Wereldtijdschrift*. Ook in ‘Het spandoek’ domineert het rebelse karakter van de schrijver in diens beschrijving van een jonge advocaat. Het verhaal, dat zich afspeelt in een arbeidersmilieu, beschrijft het wedervaren van een student rechten. In een grotesk narratief, door toenmalig NWT-redacteur Barnard ‘een soort Vlaamse klucht of groteske’ genoemd, worden we als lezer deelgenoot van de neergang van een gezin. De vader van de student organiseert rechtszittingen in de stamkroeg, de jongen belandt in de cel en de moeder wordt opgenomen in een psychiatrische instelling. Daar borduurt ze eindelijk aan een ‘spandoek’ voor haar geliefkoosde maar gesjeesde student.

5 Tot besluit: pleiten pro Deo

Eddy van Vliet is tot het eind van zijn leven professioneel actief gebleven als advocaat. ‘I’m a lawyer’ was blijkbaar het favoriete Hollywood-zinnetje dat Benno Barnard en hij als cinefielen deelden. ‘Eddy bekende me een verwoed cinefiel te zijn, ik deed dezelfde confessie, en sinds die dag vermaken we elkaar even vaak met film- als met poëziecitaten. De laatste zijn wat hem betreft stevast van Remco Campert, die ik meestal met Wyston Auden pareer; de favoriete Hollywood-oneliner van ons allebei is ‘I’m a lawyer!’, door hem opgetekend uit de mond van een van corruptie beschuldigde New Yorkse collega – wanneer Eddy die woorden aanhaalt, heft hij zijn handen in een hulpeloos gebaar ten hemel en verwingt hij zijn gezicht tot het een en al bedrieglijke onschuld is, een mimiek waar ik altijd verschrikkelijk om moet lachen.’¹⁸ Van Vliet was zoals gezegd een wat atypische ‘lawyer’. Een romanticus in de advocatuur, een advocaat van de romantiek. In zijn literaire werk komt

¹⁸ Barnard, ‘Portret zonder rimpels’, p. 61.

zijn professionele bezigheid als thema of als setting een zeldzame keer voor. Zoals in 'Advocaatglas' en in dat kortverhaal, en hier en daar nog een versregel in een gedicht.

Toch genoot hij ook in literaire kringen de bekendheid van de advocaat-dichter. Niet alleen de erven Willem Elsschot deden in de jaren negentig een beroep op Van Vliets reputatie als jurist. Auteurs als Roger van de Velde konden rekenen op de belangeloze steun van hun collega. Bekend zijn de talrijke pleidooien pro Deo teneinde de juridische belangen van deze schrijvers te behartigen. Barnard stelt dat epitheta als 'loyaal' en 'onbaatzuchtig' echt wel van toepassing waren op de literaire en juridische activiteiten van de melancholieke en pleitende retoricus Van Vliet. Opvallend, maar niet merkwaardig, dat zijn bekendst gebleven pleitrede de poëzie betrof. De voorkeur voor het averechtse, voor de schoonheid van de taal en daarnaast de strijd tegen onrecht en de gebondenheid aan verstikkende wetsbepalingen leverden een interessant spanningsgebied op waarmee de schrijver ook in zijn literaire productie zijn voordeel heeft gedaan. Deze dichter heeft zijn literaire persoonlijkheid aangevuld, ja zelfs verrijkt, met de talige hoedanigheden die met zijn beroepsactiviteiten waren verbonden. De accuratesse in de zeggingswijze, de retorische opbouw van de pleidooien, de overtuigingskracht van de advocaat: ze zitten vervat in het poëtische idioom dat de schrijver zichzelf schiepte.

'Wat is poëzie?', schreef hij in *Poëzie, een pleidooi*. Hij antwoordde met droefenis in de stem:

Wat is deze kunstuiting waarvan de westerse mens volledig is vervreemd, die hem als onbegrijpelijk, onnuttig en vervelend voorkomt, die voor hem een wereld oproept van onevenwichtigen, geestelijk gestoorden, sociaal onaangepasten en puberteitscrisisen? Er bestaan heel wat definities van poëzie.¹⁹

Over die 'definities en omschrijvingen van wat poëzie is' handelt zijn pleidooi. En hoewel hij beweert geen stelling in te nemen, leverde hij met deze tekst een poëticaal manifest af waarin de dichter-advocaat zijn eigen visie op de meerwaarde van een poëtische (en dus geen louter beredeneerde en door deontologische codes 'beveiligde' politieke of juridische) wereldbeschouwing wijst.

In Eddy van Vliet heeft de poëzie zijn meest uitgesproken advocaat gevonden. De poeta heeft zijn voordeel gedaan met de jurist. En andersom beslist ook.

DE VLAAMSE ADVOCATUUR, EEN EMPIRISCH ONDERZOEK

Tussen juli 2006 en juni 2007 voerde een gemengde onderzoeksequipe van de K.U.Leuven en de Universiteit Gent¹ een onderzoek uit naar het profiel van de Vlaamse advocatuur bij alle advocaten ingeschreven aan één van de veertien Vlaamse balies per 1 december 2006. Het onderzoek was empirisch van aard en hield een kwantitatieve bevraging van alle Nederlandstalige advocaten in België in.² Het onderzoek was rechtssociologisch en schreef zich in in de, weliswaar beperkte, onderzoekstraditie over de juridische beroepen in België. Het onderzoek verliep op vraag van en werd gefinancierd door de Orde van Vlaamse Balies. Het omstandige onderzoeksrapport werd intussen gepubliceerd (Parmentier en Ponsaers, 2008).³ We wensen dit onderzoek aan te grijpen om in deze bijdrage enkele markante tendensen binnen de advocatuur nader te beschrijven en te duiden.⁴ We starten onze bijdrage met een overzicht van het onderzoek dat in het verleden werd gevoerd.

1 De stand van het rechtssociologische onderzoek over de advocatuur in België

1.1 Plaats in de rechtssociologie

De hedendaagse rechtssociologie biedt zowel onderzoeksbevindingen als algemene theoretische inzichten met betrekking tot een zeer divers gamma aan vragen over het (feitelijke functioneren van het) recht en de voornaamste actoren van het recht. Eigenaardig genoeg, maar bij nader toezien weinig verrassend, vindt men weinig recente gegevens over de Belgische en Vlaamse advocatuur. De enkele pogingen die werden ondernomen om deze beroepsgroep in kaart te brengen, kunnen in grote lijnen ingedeeld worden in een matrix met twee ‘leveranciers’ en twee types van onderzoek. Aan de ene kant vinden we de academische wereld die reflecteert over een wijde diversiteit aan theoretische en methodologische kwesties, over theoretische kaders die uit het onderzoek worden gedistilleerd, en over de positie van de advocaat in en diens invloed op de sociale, politieke en economische realiteit. Of we vinden er de academicus die met methodologische bagage empirisch mate-

1 Als promotoren traden op prof. dr. Stephan Parmentier (K.U.Leuven) en prof. dr. Paul Ponsaers (Universiteit Gent) en als onderzoekers lic. Roel Gerits (K.U.Leuven) en lic. Filip Cammaert (Universiteit Gent).

2 Uiteindelijk bereikten 3.163 ingevulde enquêtes (n=8.522) de onderzoeksequipe. Hiermee werd een respons van 37,1% gerealiseerd, wat meer dan bevredigend mag genoemd worden.

3 S. Parmentier en P. Ponsaers, *De Vlaamse advocaat. Wie, wat, hoe?* Den Haag 2008.

4 Voor meer specifieke detailresultaten en methodologische kwesties verwijzen we naar het gepubliceerde rapport.

riaal verzamelt over de persoon van de advocaat zonder hier al te veel theorieontwikkeling aan te koppelen. Aan de andere kant vindt men het praktijkgerichte onderzoek dat dikwijls door beroepsgroepen, gespecialiseerde vakbladen of onderzoeksbureaus wordt geïnitieerd en uitgevoerd. Uiteraard kunnen al deze soorten onderzoek niet altijd strikt van elkaar gescheiden worden.

Er bestaat wel enige onderzoeksliteratuur over 'the legal profession' in Vlaanderen, maar meestal is het onderzoek zeer gefragmenteerd, zijn de onderzoeklijnen gedomineerd door individuele onderzoekers en is een totaalbeeld van de beroepsgroepen of een algemene overkoepelende synthese ver zoek. Het weinige materiaal dat wel voorhanden is, is voortgesproten uit onderzoek door het Instituut Recht en Samenleving van de K.U. Leuven en het Centrum voor Rechtssociologie van de Universiteit Antwerpen. Deze gapende leemte in het rechtssociologische onderzoeksveld heeft meerdere gevolgen. Vooreerst bestaan door de fragmentering van het onderzoek op het gebied van de juridische beroepen weinig mogelijkheden om verder te werken op duidelijke onderzoeklijnen én ook weinig mogelijkheden om over deze materies een degelijke onderzoekskennis op te bouwen. Vervolgens leiden de fragmentering en de 'marginalisering' van het onderzoek op het gebied van de juridische beroepen ertoe dat het dikwijls wordt uitgevoerd door onderzoekers die niet goed vertrouwd zijn met de juridische wereld. Weinig rechtssociologisch onderzoek in universitaire centra wordt uitgevoerd door juristen.

Rechtssociologisch onderzoek over 'the legal profession(s)' wordt gekarakteriseerd door een grote verscheidenheid aan onderwerpen en methodologieën. Men kan dus amper spreken over een systematisch en constructief onderzoeksbeleid en een dito agenda in dit domein. Eenieder op zoek naar volledige, betrouwbare gegevens over de advocatuur in haar totaliteit zal dus enigszins onbevredigd terugkeren. Deelstudies zijn er wel, bijvoorbeeld in het onderzoek naar 'dispute resolution'. Terwijl het rechtssociologische onderzoek naar de juridische beroepen veeleer uit beperkte studies bestaat die het individuele interessegebied van onderzoekers en onderzoeksinstituten ontsluiten, worden andere onderzoeken uitgevoerd door koepelorganisaties van de juridische beroepen zelf, en in het geval van de advocatuur door de studiediensten van de lokale ordes of de Orde van Vlaamse Balies, of nog door vakbladen (*The Lawyer*, *Legal Week*, etc.). Dergelijke onderzoeken zijn relevant omdat zij de discussie over diverse topics opentrekken naar een groot deel van het beroep, en dikwijls door middel van absolute frequenties (en univariate analyses) een eerste – weliswaar statisch – beeld schetsen. De wetenschappelijke basis en de consolidatie van deze onderzoeken zijn echter ver te zoeken.

Wie op zoek gaat naar rechtssociologische literatuur over de advocatuur kan vanuit diverse perspectieven vertrekken. In het rechtssociologische onderzoek richt de aandacht zich voornamelijk op de diverse stadia in het proces om advocaat te worden. In het geval van een focus op jongeren die de keuze maken om rechten te gaan studeren, spreekt men over onderzoek naar de universitaire instroom en uitstroom van juristen. Na het behalen van het einddiploma in de rechten maken de juristen keuzes over de richting die ze verder

willen uitgaan. Sommigen kiezen ervoor om zich aan te sluiten bij één van de balies, anderen om bijvoorbeeld als bedrijfsjurist aan de slag te gaan, of bij een of andere overheidsdienst te werken. In de rechtssociologische literatuur vertaalt dit zich naar onderzoek over de werkkringen van juristen. Indien de jurist beslist zich aan te sluiten bij een van de balies, doorloopt hij eerst een stage van minstens drie jaar. Hier spreken we over onderzoek naar de advocaten-stagiairs. Voor zover de stagiairs zich later volwaardig aan de balie inschrijven, handelt het onderzoek over de advocatuur an sich. Globaal genomen kunnen we de meeste literatuur over de advocatuur indelen in deze vier categorieën. Vanzelfsprekend zijn er ook studies die niet specifiek focussen op de figuur van de advocaat, maar er indirect wel verband mee houden, bijvoorbeeld onderzoek over erelonen, systemen van conflictregeling, etc.⁵

1.2 De rechtssociologie van juridische beroepen in België

Een aantal artikelen en rapporten bieden een algemeen overzicht van de juridische beroepen in België, met een specifieke aandacht voor de advocatuur. Meestal combineren deze publicaties theoretische inzichten of evoluties binnen de advocatuur met empirisch materiaal. Omdat algemene evoluties hun invloed hebben op de instroom in de balies worden zij hieronder kort gesitueerd.

Huysse publiceerde in 1988 het artikel 'Legal experts in Belgium'⁶ in het laatste deel van de trilogie *Lawyers in Society*, onder het redacteurschap van Abel en Lewis.⁷ In deze bijdrage ging Huysse dieper in op de diversiteit die kenmerkend is voor de Belgische juristenbevolking en de voornaamste verschillen met de situatie in de 'common law' landen. Hij beschreef aan de hand van cijfermateriaal een aantal stuwende factoren die een voorname rol spelen in de spectaculaire toename in het aantal juristen na 1970. Vooreerst was er de impact van een grote hervorming in de toelatingsvereisten voor het hoger onderwijs (omnivalentie van de humanioradiploma's) in 1964; later het emancipatieproces van benadeelde groepen, zoals de opkomst van vrouwelijke juristen en het toenemend aandeel van de Nederlandstaligen in de juristenbevolking. Aan de hand van bevragingen bij de afgestudeerden in de rechten toonde hij ook aan dat achtergrond en klasse een effect hebben bij

5 Deelstudies hebben zeker hun belang, hoewel er in dit literatuuroverzicht minder aandacht aan wordt besteed. Onderzoek naar procesvoering bijvoorbeeld legt soms verbanden naar het aantal advocaten. Simpel gesteld luidt de hypothese dat de vraag naar juridische dienstverlening gecreëerd wordt door het aanbod aan dienstverleners en dat meer advocaten zouden aanleiding geven tot meer zaken voor de rechtbank. Het economische argument bestaat erin dat meer advocaten zouden zorgen voor een val in de prijs die gevraagd wordt voor hun diensten, waardoor de vraag naar de advocaten zal stijgen. Ook Roos stelt dat '[d]e omvang en samenstelling van de juristenpopulatie in verband staat met de aard en omvang van rechtsverschijnselen in de samenleving', N.H.M. Roos, *Juristerij in Nederland. Sociale ontwikkelingen in de opleiding en de beroepen van juristen* (Deventer 1981), p. 1.

6 L. Huysse, 'Legal Experts in Belgium', in: R.L. Abel en P.S.C. Lewis (red.), *Lawyers in society. The civil law world* (California 1988), p. 225-257.

7 R.L. Abel en P.S.C. Lewis (red.), *Lawyers in society. The civil law world*. California 1988; R.L. Abel en P.S.C. Lewis (red.), *Lawyers in society. The common law world*. California 1988; R.L. Abel en P.S.C. Lewis (red.), *Lawyers in society. Comparative theories*. California 1989.

de toegang tot de juristerij en de toekenning van diverse jobs, maar dat mettertijd meer studenten uit de lagere middelklasse een rechtendiploma behalen.

In 1997 wierpen Huyse en Sabbe⁸ een nieuwe blik op hen die opgeleid zijn om met recht om te gaan. Hoewel *De mensen van het recht* een algemene groepsfoto van de juristen in België bracht, was er toch voldoende aandacht voor de rol van de advocatuur. De auteurs gaven een overzicht in cijfers van het aantal advocaten en van de evoluties in de samenstelling van de advocatuur, met specifieke aandacht voor de verdeling man-vrouw en van de verschillende taalgroepen. Tussen 1970 en 1996 was het aantal advocaten meer dan verdrievoudigd, en in 1996 telde de Belgische advocatuur bijna 12.000 leden. Niet enkel het aantal, maar ook de samenstelling van de beroepsgroep was ingrijpend gewijzigd. Zo was het aandeel van de Nederlandstaligen sterk toegenomen. Het aandeel van de regio Vlaanderen lag in 1996 op 44% terwijl de Waalse aanwezigheid slonk tot 21% en de twee Brusselse balies samen nog steeds 35% groepeerden, maar ook hier was de aanwezigheid van de Nederlandstaligen sterk gestegen. Ook besteedden Huyse en Sabbe opnieuw aandacht aan de opmars van de vrouw in de advocatuur. Terwijl in 1935 nog geen zestig vrouwelijke advocaten (2%) verbonden waren aan de balies, was in 1996 één op drie advocaten een vrouw.

Bijna profetisch toetsten beide auteurs een voorgesteld model van het vrije beroep aan de realiteit. Zij concludeerden anno 1997 dat ‘ de afstand tussen het ideaalbeeld van de advocatuur als vrij beroep en de werkelijkheid van alledag onophoudelijk is gegroeid. De controle van de toegang tot het beroep is verzwakt, de beloningsautonomie ondermijnd. [...] Bovendien verloren de argumenten die het voortbestaan van het vrij beroep moeten rechtvaardigen veel van hun kracht.’⁹ In het geval van de advocatuur is die legitimatie volgens de auteurs rond drie argumenten opgebouwd: een onvervangbare opdracht, een unieke service en een unieke deskundigheid en kennis.¹⁰ Veel van het voorbereidende werk voor het boek werd in 1994 door Sabbe en Huyse gepubliceerd in een cahier van het Instituut Recht en Samenleving van de Leuvense rechtenfaculteit.¹¹ Deze publicatie gaf iets meer diepgaande verklaringen voor de vraag naar juristen en naar juridische dienstverlening en bood een internationale vergelijking met betrekking tot nieuw gediplomeerden in de rechten en de juridische beroepsuitoefening.

In *De werking van justitie en de juridische beroepen* behandelden Bruyninckx en Van Loon¹² van het Centrum voor Rechtssociologie van de Universiteit Antwerpen in 1998 summier de juridische beroepen die mee de werking van het gerecht bepalen. Achtereenvolgens werden advocaten, notarissen, gerechtsdeurwaarders, magistraten en bedrijfsjuristen onder de loep genomen. Bij iedere beroepsgroep werd de kwantitatieve evolutie en de organisatie van het beroep geschetst en werd ingegaan op enkele beleidsvraagstukken.

8 L. Huyse en H. Sabbe, *De mensen van het recht*. Leuven 1997.

9 Huyse en Sabbe, *De mensen van het recht*, p. 62.

10 Huyse en Sabbe, *De mensen van het recht*, p. 59-62.

11 H. Sabbe en L. Huyse, *De juristen in België. Een beroepsgroep in beweging*. Cahiers van het Instituut Recht en Samenleving Faculteit Rechtsgeleerdheid K.U.Leuven, nr. 3; Leuven 1994.

12 A. Bruyninckx en F. van Loon, *De werking van justitie en de juridische beroepen*. Brussel 1998.

Van Loon, Delrue en Van Wambeke¹³ publiceerden in 1998 ook een artikel dat een schets beoogde van het empirisch rechtssociologisch onderzoek over juridische beroepen in Vlaanderen (en in mindere mate België) na 1970. Hun voornaamste conclusie was dat het onderzoek naar juridische beroepen zeker geen onderwerp is geweest van een systematisch opgebouwde onderzoekspolitiek. Ook zij bevestigden dat het eerder ging om fragmentarische studies die de interesses van individuele onderzoekers weerspiegelen. Verder stelden zij dat het rechtssociologisch onderzoek vrij descriptief van aard is, en er weinig beleidsvoorbereidend en nog minder beleidsevaluerend onderzoek is verricht. Pogingen om een breder theoretisch rechtssociologisch kader te ontwikkelen waren schaars en beperkt in reikwijdte. Velle¹⁴ publiceerde in hetzelfde themanummer een overzicht van de Belgische historiografie van de juridische beroepen.

1.3 Onderzoek naar de advocaten-stagiairs

Empirisch rechtssociologisch onderzoek werd in Vlaanderen verricht naar de situatie van de advocaten-stagiairs, hoewel dit onderzoek voornamelijk toegespitst was op de situatie van stagiairs in het gerechtelijke arrondissement Antwerpen en dus slechts onder voorbehoud gegeneraliseerd kan worden naar de overige balies. Net zoals bij de advocaten-medewerkers was een volwaardig statuut anno 1986 voor de stagiairs nog niet bereikt. Hun vergoedingen werden bepaald door de reglementen van inwendige orde van de balies en deze minima bleken nogal eens te verschillen van balie tot balie, net zoals de toepasselijke reglementering betreffende de verloning. Bovendien werden de stagiairs geconfronteerd met hoge kosten, onder meer sociale bijdragen, baliebijdrage, verrekening van het ter beschikking gestelde kantoor en secretariaat.

In een exploratief onderzoek gingen van Langerwerf en Van Loon in 1986¹⁵ dieper in op de financiële situatie, de werklust en de tijdsbesteding. Aan de hand van een postenquête bevroegen zij 230 stagiairs die in 1985 op het tableau van de Antwerpse balie voorkwamen. Uiteindelijk haalden zij een respons van 58%. Zij groepeerden de bevindingen aan de hand van diverse thema's.

In een eerste thema gingen ze dieper in op het profiel van de stagiair. Vrouwelijke stagiairs maakten in 1985 in Antwerpen 39% uit van het totaal, mannelijke 61%. De gemiddelde leeftijd lag tussen 25 en 26 jaar. Iets meer dan een derde van de stagiairs was gehuwd en de grote meerderheid van de ongehuwden (68%) woonde nog bij de ouders. Het niveau van sociale afkomst lag zeer hoog. 12% van de vaders oefende een juridisch beroep uit, van 46% was de vader hoger bediende of ambtenaar, zelfstandige of vrije beroepen werden aangetroffen in 41% van de gevallen. De helft van de stagiairs volbracht zijn stage bij een

13 F. Van Loon, S. Delrue en W. van Wambeke, 'Juridische beroepen in België', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (BTNG) 1998, p. 227-246.

14 K. Velle, 'Juridische beroepen in België (19de-20ste eeuw). Inleiding', in: *BTNG* 1998, p. 7-30.

15 E. Langerwerf en F. van Loon, 'Advocaat: een beroep met toekomst? Een onderzoek bij de advocaten-stagiairs aan de balie te Antwerpen', in: *Rechtskundig Weekblad* 1985-1986, p. 2251-2266.

alleenwerkende advocaat, terwijl de andere helft in een of andere associatie werkte. Vier op de tien stagiairs waren bovendien de enige stagiair van de patroon.

Een tweede thema betrof de werkbelasting en tijdsbesteding. De Antwerpse stagiair anno 1985 werkte gemiddeld 45 uur per week. Mannen werkten iets meer dan vrouwen en er was een lichte toename van het aantal werkuren naarmate men verder vorderde in de stage. Het merendeel van de tijd ging naar werk voor de patroon (28 uur), aanzienlijk minder tijd ging naar eigen zaken (8 uur) en pro Deo-werk (5 uur).

De financiële situatie vormde de derde onderzoekstopic. Het gemiddelde totale inkomen bedroeg 20.000 BEF [ca. 500 EUR]. In 1985 verdiende een derde van de stagiairs minder dan 12.500 BEF [ca. 312 EUR] per maand; een middengroep (35%) moest rondkomen met een vergoeding tussen 12.500 en 27.500 BEF [ca. 687 EUR], terwijl een toplaag van 8% meer dan 50.000 BEF [ca. 1.250 EUR] per maand verdiende. De sterkst beïnvloedende factor met betrekking tot het inkomen bleek het stagejaar te zijn. Derdejaars verdienden gemiddeld bijna driemaal zoveel als starters. Andere beïnvloedende factoren waren het aantal gewerkte uren, het aantal eigen zaken en de burgerlijke staat (ongehuwden verdienden minder dan gehuwden). Opmerkelijk was dat bijna tweederde van de stagiairs in 1985 niet tevreden was met wat de patroon betaalde.

Een vierde onderzoeksthema was de evaluatie van de stage. Globaal genomen evalueerde men de stage positief. Precies de helft kleefde er het etiket 'goed' op, 18% zelfs 'zeer goed'. Twee derde zegde 'tevreden' tot 'zeer tevreden' te zijn over de opleiding die de patroon gaf. Het pro-Deosysteem werd in 1985 met meer gemengde gevoelens geëvalueerd.

In een laatste thema stond de vraag 'wat na de stage?' centraal. Iets meer dan de helft van de stagiairs was van plan aan de balie te blijven. Een derde durfde zich er nog niet over uit te spreken. De kans om aan de balie te blijven, bleek groter wanneer men meer eigen zaken had. De voorkeur voor een eventuele andere betrekking ging voornamelijk uit naar de functies van bedrijfsjurist en magistraat.

Parallel met dit onderzoek vond ook een onderzoek plaats bij de tableau-advocaten behorend tot de balie van het gerechtelijke arrondissement Antwerpen en opgenomen sinds maximaal 5 jaar. Dit onderzoek werd ook uitgevoerd door Langerwerf en Van Loon¹⁶ en trachtte enerzijds de situatie van deze groep van jonge advocaten in kaart te brengen en anderzijds te peilen naar de houding tegenover de recentelijk afgeronde stage. Er werd weer gewerkt met een vragenlijst die verzonden werd naar 245 advocaten. 143 stuurden de vragenlijst terug (58,6%). Beginnende advocaten evalueerden hun stage in het algemeen vrij positief. Slechts één op tien beoordeelde de stage uitdrukkelijk negatief en een derde neutraal. Geslacht bleek weinig invloed te hebben op de waardering van de stage; leeftijd in relatie met aantal jaren tableau wel. Advocaten met 5 jaar tableau-ervaring stelden zich meer uitgesproken positief op ten aanzien van de stage (85%) dan bijvoorbeeld respondenten met één of twee jaar tableau. De stage werd ook positiever beoordeeld door de responden-

16 E. Langerwerf en F. van Loon, 'Wat na de stage? Een onderzoek naar de advocaten-stagiairs met minder dan vijf jaar tableau aan de Balie te Antwerpen', in: *Rechtskundig Weekblad* 1985-1986, p. 2379-2390.

ten met een hoger inkomen. Belangrijk is ook te vermelden dat de overgrote meerderheid van de advocaten zichzelf 'tevreden' (54%) of zelfs 'zeer tevreden' (26%) noemde met het beroep als advocaat en dan ook zonder voorbehoud van plan was aan de balie te blijven.

Bijna twintig jaar later belichtte het Centrum voor Rechtssociologie van de Antwerpse Universiteit opnieuw het profiel van de stagiairs verbonden aan de Antwerpse balie.¹⁷ Door middel van een vragenlijst voorgelegd aan 272 advocaten-stagiairs bereikten de onderzoekers een nettorespons van 80,5% (219). Zij concludeerden dat het hedendaagse profiel op enkele belangrijke punten contrasteerde met het imago van de stagiair in 1985. De advocaat-stagiair anno 2003 was over het algemeen een 26 jaar jonge man of vrouw die werkte in een lokaal georiënteerd advocatenkantoor waar minstens tien advocaten aan de slag waren. De stagiair woonde nog maar in één op drie gevallen thuis. Voorzichtigheidshalve kan men hier concluderen dat de stagiair in 2004 financieel sterker in zijn of haar schoenen stond om het ouderlijke huis te verlaten. Vrouwen waren even sterk vertegenwoordigd als mannen. Een ander opvallend verschil was dat de traditionele patroon-stagiair relatie die in 1985 de meester-leerlingband typeerde plaats had moeten ruimen voor de uitgesproken dominantie van de advocatenkantoren.

De onderzoekers behandelden ook thema's zoals het inkomen, de sociale voordelen en de hulpmiddelen.¹⁸ De overgrote meerderheid van de advocaten-stagiairs in 2003 (91%) ontving een ereloon in de vorm van een maandelijks forfaitair bedrag. Daarbij konden de meeste stagiairs nog rekenen op een bijkomende kostenvergoeding. Een op vijf stagiairs was verplicht de erelonen die hij of zij ontving in te brengen. 90% mocht, indien hij of zij het kantoor zou verlaten, het opgebouwde cliënteel meenemen. De inkomensverdeling die de onderzoekers presenteerden toonde aan hoe de categorie van de laagste inkomens (minder dan 500 euro) in 2003 verwaarloosbaar klein was (5%). Wel dient hierbij opgemerkt te worden dat deze categorie exclusief werd bevolkt door eerstejaars. 48% van de eerstejaars verdiende minder dan 1.000 euro. Een op vier van de totale groep stagiairs verdiende 2.000 euro of meer (brutovergoeding, na aftrek van eventuele kosten). In 1985 bedroeg deze topgroep slechts 8%, in 2003 was de topgroep dus in volume toegenomen. De auteurs vermeldden wel dat het zeer opvallend was dat een op drie mannen in deze hoogste looncategorie viel, terwijl maar een op vijf vrouwelijke stagiairs zoveel verdiende. De factor die de inkomenshoogte het sterkst bepaalde, bleek de geografische oriëntatie van het kantoor, uitgedrukt in de plaats van vestiging. Internationale kantoren betaalden de hoogste stagevergoedingen, kantoren die enkel in Antwerpen gevestigd waren de laagste. Ook het aantal advocaten kon als belangrijke indicator van het inkomen worden beschouwd. Andere factoren waren de studieresultaten (het behaalde percentage) en het aantal gepresenteerde uren per week. Geslacht ten slotte speelde geen rol meer, indien de bovenstaande factoren al in rekening werden gebracht.

17 G. Franssen, S. Gibens en K. van Aeken, 'De advocaten-stagiairs in het gerechtelijk arrondissement Antwerpen', in: *Rechtskundig Weekblad* 2004-2005, p. 34-38.

18 Franssen, Gibens en Van Aeken, 'De advocaten-stagiairs', p. 35-36.

Uit de enquête bleek dat maar liefst 80% graag wilde blijven werken op het kantoor na afloop van de stage, terwijl de reële kansen daartoe slechts gematigd ingeschat werden (54%). Opvallend is ook dat op twintig jaar tijd het aantal arbeidsuren van de advocaten-stagiairs nauwelijks was veranderd. Slechts 10% werkte minder dan 40 uur, ruim de helft tussen 40 en 50 uur, en 36% gaf aan meer dan 50 uur per week te werken. Ongeveer de helft van de stagiairs verklaarde 80% of meer van zijn of haar tijd te spenderen aan werk ten behoeve van de patroon en maximum 15% voor eigen cliënteel. In aantal uren uitgedrukt kon men stellen dat 80% van de stagiairs minder dan 12 uur werkten voor eigen cliënteel, dat overigens bijna exclusief onder het pro-Deosysteem ressorteerde.

De onderzoekers gingen ook dieper in op de materies en specialisaties.¹⁹ Vooreerst bevestigden de cijfers het vermoeden dat de solopraktijken vaak minder gespecialiseerd zijn dan advocatenkantoren. Hoe meer advocaten in een kantoor dus, des te groter de kans op specialisatie. Uit de enquête bleek dat een omvangrijke groep van 77% van de advocaten-stagiairs de stage volbracht in een gespecialiseerde praktijk. Twee op drie werkten in een kantoor dat voornamelijk werk verrichtte in de takken van het handelsrecht; de helft werkte in een kantoor met vennootschapsrecht of arbeidsrecht en sociaal recht als specialisatie. Ook zei 78% zich persoonlijk toe te leggen op bepaalde takken van het recht. Deze liepen erg parallel met die van de kantoren waarin ze werkten.

Het systeem van de kosteloze juridische bijstand werd door de meerderheid van de stagiairs negatief geëvalueerd. Allereerst werden de lage en te laattijdige betalingen als pijnpunten bestempeld. Kritiek was er ook op het systeem van deze rechtshulp dat volgens de stagiairs te log, te bureaucratisch en weinig transparant was. Tegen de achtergrond van de specialisatie vonden vele stagiairs ook dat deze zaken weinig aansloten bij hun interesse domeinen en zodoende weinig meerwaarde boden.

1.4 Onderzoek naar de advocaten

In 1995 bestelde de Belgische Nationale Orde van Advocaten bij het Instituut Recht en Samenleving van de K.U.Leuven een onderzoek naar de situatie van de kleine advocatenkantoren. Huysse en Sabbe rapporteerden hierover in *De advocaat nog alleen?*²⁰ De eerste onderzoeksfase omvatte een schriftelijke enquête waarvoor alle advocaten via het Mededelingenblad van de Nationale Orde werden aangezocht, en een postenquête bij een representatieve steekproef van tableau-advocaten.²¹

¹⁹ Franssen, Gibens en Van Aeken, 'De advocaten-stagiairs', p. 37.

²⁰ L. Huysse en H. Sabbe, *De advocaat nog alleen? Verslag van een postenquête uitgevoerd in opdracht van de Belgische Nationale Orde van Advocaten*. Leuven 1996.

²¹ Uit alle (8.269) toenmalige Belgische tableau-advocaten werd een aselechte steekproef getrokken van 500 advocaten (6%) en de representativiteit van de steekproefenquête was zeer groot met 363 eenheden. In het onderzoek waren geen stagiairs inbegrepen. Het vragenformulier dat in de *Mededelingen* van de Nationale Orde verscheen, werd door 830 advocaten (waaronder ook stagiairs) ingevuld.

Het onderzoek wees uit dat in 1995 een kwart van de Belgische tableau-advocaten (of ongeveer 2.350) een solopraktijk had. 3.800 advocaten (40%) waren werkzaam in een kantoor met twee of vier advocaten of medewerkers. Ruim 4.150 advocaten waren niet in een associatieverband opgenomen, meer dan 4.300 wel. Bijna 800 advocaten werkten deeltijds. Het ging om opvallend meer vrouwen dan mannen. Ongeveer 1.700 advocaten bevonden zich in het statuut van medewerker, onder wie 1.100 vrouwen. Bijna de helft van de tableau-advocaten signaleerde problemen met het tijdsbeheer. Andere belangrijke probleemgebieden waren taalkundige vaardigheden, permanente vorming, erelonen en publiciteit. Problemen die door vele solo-advocaten gesignaleerd werden, waren permanente vorming, tijdsbeheer en vervangingen. De kleine kantoren ondervonden voornamelijk problemen met betrekking tot het tijdsbeheer, de taalkundige vaardigheden en de permanente vorming. In de grote kantoren waren de pijnpunten de taalkundige vaardigheden, het tijdsbeheer en de publiciteit. In de kleine kantoren kwam de vraag naar hulp het meest voor. Dat gold voor permanente vorming, opzoekingswerk, informatica, fiscale verplichtingen en publiciteit. In de solopraktijken was de hulpgevoeligheid groot ten aanzien van permanente vorming, opzoekingswerk en vervangingen. Grote kantoren vroegen verhoudingsgewijze minder vaak naar hulp.

In een tweede rapport van het onderzoek in opdracht van de Belgische Nationale Orde van Advocaten rapporteerden Huyse en Sabbe²² over een kwalitatieve bevraging bij 47 personen die in de gestratificeerde steekproef van de hierboven vermelde steekproefenquête voorkwamen.²³ In dit verslag werden de moeilijkheden waarmee éénmans- en kleine kantoren te kampen hebben, gepreciseerd. Verder gaf het een overzicht van de reacties op elk van de dertig voorstellen die in de schoot van de Nationale Orde waren uitgewerkt om aan de geopperde problemen tegemoet te komen én ging het in op de verwachtingen die ten aanzien van de Nationale Orde bestonden. Het verslag werd afgesloten met een bespreking van de factoren die het beleid van de Nationale Orde ten aanzien van de kleine kantoren beïnvloedden.

De opzet van een korte bijdrage in het *Liber Amicorum* voor Jean van Houtte van de Universiteit Antwerpen was om aan de hand van enkele karakteristieken van advocatenkantoren de evolutie van de internationale juridische dienstverlening in Brussel tussen 1987 en 1996 kwantitatief te beschrijven.²⁴ Uit deze studie bleek dat het aantal vestigingen van internationale advocatenkantoren in die periode duidelijk was toegenomen. Deze kantoren bleken voornamelijk afkomstig uit de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, maar ook uit andere Europese landen groeide het aantal aan. Relatief gezien waren er meer Belgische advoca-

22 Huyse en Sabbe, *De advocaat nog alleen?*

23 Van de 340 advocaten die de steekproefenquête hadden beantwoord, kwamen 210 personen in aanmerking voor de tweede fase van het onderzoek. Uit deze groep werd een gestratificeerde steekproef van 50 advocaten getrokken, rekening houdende met geslacht, taal en kantoor grootte. Uiteindelijk werden 47 bruikbare interviews gerealiseerd.

24 G. Franssen, W. van Wambeke en F. van Loon, 'Internationalisering van de juridische dienstverlening in Brussel. Een kwantitatief beeld van de internationale advocatenkantoren', in: F. van Loon en K. van Aeken (red.), *60 maal recht en 1 maal wijjn. Liber Amicorum Prof. Dr. Jean Van Houtte* (Leuven 1999), p. 595-600.

ten werkzaam in Europese kantoren dan in niet-Europese. Eenzelfde vaststelling gold voor het percentage van de partners. Gemiddeld daalde de omvang van de kantoren. In de Europese kantoren kon wel een verschuiving worden vastgesteld in hun samenstelling. Proportioneel werkten er in 1996 meer Belgische advocaten dan in 1987. Ook op het niveau van de partners was een gelijkaardige, maar iets beperktere, verschuiving merkbaar. De internationale vertakking van de geanalyseerde kantoren nam opmerkelijk toe. Niet alleen waren er meer buitenlandse (bij)kantoren geopend in de loop van het geanalyseerde decennium, maar ook meer vestigingen met meer (bij)kantoren. Niet alleen (West-) Europa bleek aantrekkelijk te zijn, maar ook het Verre Oosten en Oost-Europa waren belangrijke groeipolen. De internationalisering van de juridische dienstverlening was dus, aldus de auteurs, een proces dat in de beschouwde periode een sterke ontwikkeling heeft gekend en vermoedelijk zijn eindpunt nog niet heeft bereikt.

Tot slot vermelden we nog het onderzoek onder de balieleden in het Franstalige landsdeel in ons land, dat – toevallig of niet – in dezelfde periode als het voorliggende onderzoek naar het profiel van de Vlaamse advocaat (2006-2007) werd opgezet. In *La Tribune*, het tijdschrift van de *Ordre des Barreaux Francophones et Germanophone* (hierna OBF), publiceerden Bruyns en De Ville in maart 2007 de resultaten van deze bevraging.²⁵ Het antwoordpercentage van deze enquête bedroeg 23,5% (1.525). 45% van de respondenten zijn vrouwen, 55% mannen. Een meerderheid van de advocaten (58,8%) is jonger dan 35. In de schijf 35-45 jaar vertegenwoordigen de vrouwelijke advocaten 38,7% en in de leeftijdscategorie 55 jaar en ouder 21,3%.

Het onderzoek ging dieper in op de karakteristieken van de kantoren, de dienstverlening (soort dienstverlening en behandelde rechtstakken), het type cliënteel, eventuele bijkomende activiteiten, de vorming, de opinie over de acties van de OBF en de instrumenten die deze beroepsgroep voorhanden heeft, en eventuele veranderingen in het laatste decennium die de advocaat typerend vindt voor het advocatenberoep.

De enquête toont onder meer aan dat advocaten jonger dan 35 jaar overwegend werken in een kantoor van 18 advocaten of minder, advocaten tussen de 35 en 54 jaar werken in een kantoor van gemiddeld 14 advocaten, advocaten ouder dan 55 jaar werken overwegend in een kantoor van gemiddeld 7 à 8 advocaten. Vrouwelijke advocaten werken in kleinere kantoren (gemiddeld 12 advocaten) dan hun mannelijke confraters (gemiddeld 17 advocaten). In een zuiver Belgisch kantoor vindt men gemiddeld 11 advocaten, in een internationaal kantoor vindt men er gauw 50.

In de top vier van types van interventies vinden we adviesverlening, pleitwerk, assistentie en vertegenwoordiging in onderhandelingen, en het opstellen van contracten. In de top vier van behandelde zaken vinden we in volgorde van grootte familie- en personenrecht, burgerlijk recht, handelsrecht en sociaal recht.

²⁵ F. Bruyns en C. de Ville, 'Résultats de l'enquête "l'avocat, une profession qui évolue"', in: *La Tribune de l'O.B.F.G.* 2007, afl. 26, p. 25-43.

Wat het type cliënteel betreft, geeft de overgrote meerderheid (80,4%) van de respondenten aan dat ze vooral voor particulieren werken. Daarna vindt men zeer kleine ondernemingen (48,1%), kleine en middelgrote ondernemingen (45,9%) en grote (Belgische) ondernemingen (24%). Bij de vraag naar veranderingen (en problemen) die de advocaat heeft geconstateerd, zijn de volgende tendensen waarneembaar: 29,6% van de advocaten onderstreept het groeiende wantrouwen ten aanzien van de gerechtelijke wereld, 24,2% onderstreept de introductie van diverse vormen van informatica in het beroep en 18,1% zien in elektronisch e-mailverkeer een positieve evolutie, aangezien het een vlottere communicatie mogelijk maakt. 16,4% meent dat de cliënt steeds veeleisender wordt en 14,4% geeft aan dat er meer betwistingen van het ereloon voorkomen.

1.5 Enkele deelstudies en bevestigingen geïnitieerd door beroepsgroepen of vakbladen

In een publicatie van Driessen en anderen²⁶ werden de resultaten voorgesteld van een rechtsvergelijkend en rechtssociologisch onderzoek over rechtshulp, dat met de steun van het Centrum voor Beroepsvervolmaking in de Rechten (CBR) van de Universiteit Antwerpen werd uitgevoerd. Vertegenwoordigers van de advocatuur, van de rechtshulpverleners en beleidsverantwoordelijken leverden commentaar. De centrale onderzoeksvraag van het onderzoeksproject was tweeledig: 'Hoe is, in vergelijking met België, de rechtshulp georganiseerd in de omliggende landen' en 'hoe functioneren deze verschillende rechtshulp-systemen in de praktijk?' Het werk bestudeerde dan ook het Nederlandse, het Franse, het Duitse en het Engelse systeem van rechtshulpverlening en vergeleek ze met elkaar en met het Belgische systeem, onder meer op het vlak van de toekenningsvoorwaarden, de procedure en de financiering van de rechtshulp. Aangezien de 'sociale' rechtshulp die het voorwerp uitmaakte van deze studie slechts marginaal aan bod kwam in ons eigen empirisch onderzoek over het profiel van de Vlaamse advocaat, kunnen we naar bovenstaande publicatie verwijzen zonder er dieper op in te gaan.

In het verslagboek van de derde Advocatendag over het advocatenereloon beschrijft De Sutter de bevindingen van een onderzoek naar geschillenbeheersing en geschillenbeslechting.²⁷ Door middel van een analyse van 2.138 uitspraken (adviezen, taxaties en arbitragebeslissingen tussen 1 januari 1997 en 31 december 2004) kwam hij tot volgende bevindingen. Slechts een miniem deel van de ereloonstaten werd (formeel) betwist door de cliënten. De meerderheid van de advocaten werd dus niet geconfronteerd met betwistingen. Indien dit toch gebeurde, beperkte het aantal betwistingen zich tot die groep die geregeld geconfronteerd werden met ereloonstaatbetwistingen. Het lijkt erop dat slechts enkelen hierop een monopolie hebben. Een belangrijke factor die De Sutter distilleerde,

²⁶ C. Driessen, G. Franssen, S. Gibens en J. van Houtte, *Naar een meer performante rechtshulp. Een rechtsvergelijkende en rechtssociologische studie*. Brussel 2006.

²⁷ T. de Sutter, 'Geschillenbeheersing en geschillenbeslechting', in: J. Stevens (red.), *Advocatenerelonen. Verslagboek IIIe Advocatendag: 'Hoeveel advocaat voor je geld? (en hoeveel geld voor je advocaat?)'* (Brugge 2006), p. 125-150.

was het soort cliënteel en de materie waarin de advocaat werkzaam was. Zo ervoer een advocaat werkzaam in de materie van het personen- en familierecht een veel groter risico om betrokken te worden in een ereloongeschil. 26,29% van de betwistingen met betrekking tot de ereloonstaat situeerden zich binnen deze discipline.

Belangrijk was ook de vaststelling dat privépersonen ruim de overgrote categorie van cliënten betrokken in de ereloongeschillen vormden. Redenen hiervoor kunnen zijn dat privépersonen dikwijls een beroep doen op een advocaat voor bijstand binnen de bovengenoemde materies, dat privépersonen minder solvabel zijn, en dat zij door hun beperkt contact met de advocatuur vaak minder goed de kostprijs van een procedure kunnen inschatten ('single-shotters' of 'one-schotters'²⁸). Ondernemingen, overheden en instellingen kwamen vrij beperkt voor als betrokken partijen in ereloonbetwistingen. Zij werkten dikwijls samen met vaste advocaten binnen een duidelijke overeenkomst of een abonnementssysteem, hebben er minder belang bij structurele cliënten af te schrikken met al te hoge bedragen, zijn vaak beter vertrouwd met procedures en schatten deze dus ook beter in. De Sutter concludeerde ook dat in de overgrote meerderheid van de gevallen van ereloonstaatbetwistingen geen mondelinge of schriftelijke overeenkomst tot stand kwam.

Welke waren de meest voorkomende criteria voor de aanpassing van het ereloon? Het uurtarief werd het vaakst gebruikt voor de berekening van het ereloon. Slechts in een vrij beperkt aantal gevallen werd een coëfficiënt toegepast voor het behaalde resultaat, de graad van specialisatie, de hoogdringendheid, de financiële draagkracht van de cliënt, de anciënniteit van de advocaat of het belang van de zaak. Een niet onbelangrijk aandeel van de ereloonstaatbetwistingen leek te ontstaan uit een gebrekkige verantwoording hiervan. Cliënten betwistten voornamelijk de kostprijs voor de opening van het dossier, af en toe werd de facto toch een inhoudelijke beoordeling van de prestaties doorgevoerd. Advocaten bleken nog steeds te weinig provisie te vragen of tussentijdse ereloonstaten op te stellen. Ten slotte haalde De Sutter ook nog enkele bijkomende knelpunten aan die uit de controle door de beoordelende instantie waren gebleken.

Gedurende de periode juni tot oktober 2006 nam de Federatie voor Vrije en Intellectuele beroepen (F.V.I.B.) bij 810 vrije beroepsbeoefenaars, waaronder de advocatuur, een enquête af over samenwerken. De rondvraag omvatte vier onderzoeksvragen. Vooreerst vroeg men op welke wijze men vandaag al samenwerkte? Uit de rondvraag bleek dat één op drie vrije beroepers in een solopraktijk werkten. 18% onderhield enkel losse samenwerkingsverbanden. Bijna één op vier van de vrije beroepers was actief in een zuiver verticaal samenwerkingsverband. Kostendelende samenwerking kwam weinig voor, en minder dan één op twintig vrije beroepsbeoefenaars waren onder deze vorm actief. Belangrijk is wel dat kostendelende samenwerkingsverbanden en integrale associaties het sterkst vertegenwoordigd waren bij de juridische vrije beroepen. Ten tweede werd de inschatting van de

²⁸ Meer informatie over het onderscheid tussen 'repeat-players' en 'one-shotters' vindt men in het veelvuldig geciteerde en becommentarieerde artikel van M. Galanter, 'Why the 'haves' come out ahead: speculations on the limits of legal change', in: *Law and Society Review* 9 (1974), p. 95-160.

voor- en nadelen van samenwerken bevestigd. De belangrijkste voordelen van samenwerken waren de mogelijkheden om te specialiseren en een betere kwaliteit van de dienst te realiseren. Om en bij acht op tien beroepsbeoefenaars onderschreven deze stellingen. Bijna drie op vier meenden in samenwerking een middel te zien om de werkdruk beter te beheersen. Deze stelling speelde vooral in de juridische en de medische sector. Ruim zes op tien respondenten meenden dat men kosten kan besparen via samenwerking. Wat de risico's betreft, leek de problematiek van de verdeling van kosten en inkomsten de bovenhand te halen (50%). Vier op tien zagen een groot risico op conflicten en ruzie. Ten derde vroegen men of de vrije beroepers in de nabije toekomst dachten te gaan samenwerken. Ongeveer drie op tien vrije beroepsbeoefenaars wensten in de nabije toekomst een kostendeling aan te gaan en bijna vier op tien kozen voor een integrale associatie. Ten slotte werd de behoefte naar meer praktische informatie over samenwerken gepeild, waarbij zeven op tien een bevestigend antwoord gaven op de vraag naar meer praktische samenwerking over de mogelijkheden om samenwerking beter te structureren.

Ook de Orde van Vlaamse Balies doet geregeld bevestigingen van haar leden om beter gefundeerd overleg te kunnen plegen over onderwerpen die van belang zijn voor zowel de advocatuur als de rechtzoekenden. De OVB verspreidde de voorbije jaren onder andere informatie over de rol van de advocaat (2005) en over de kennis van de Vlamingen over echtscheidingen en de rol die een advocaat hierin kan spelen (2006). Relevant in het kader van deze korte literatuurbespreking is onder meer de bevestiging naar het beleid van haar leden inzake erelonen en kosten van 2006.²⁹ Uit de rondvraag bleek dat de grootste groep van de advocaten (40,35%) het ereloon berekende op basis van uurtarieven. De advocaat werd hierbij aangemoedigd mee te delen hoeveel tijd hij ongeveer aan een zaak zou besteden. Wanneer het gemiddelde ereloon in rekening wordt gebracht, heeft de burger een goed beeld van wat zijn zaak hem zal kosten. Voor binnenlandse ondernemingen lag dat percentage in dezelfde lijn (40,61%). Voor internationale bedrijven rekende meer dan de helft op basis van een uurtarief (55,58%). 1 op 3 advocaten (33,89%) rekende per uur adviesverlening aan de burger een tarief aan dat zich tussen de 75 en 99 euro per uur bevond. Bijna evenveel (27,83%) advocaten rekenden 100 tot 149 euro aan. Slechts een kleine minderheid hanteerde tarieven die lager of hoger zijn. Voor ondernemingen lag het gewicht eerder in de schaal van 100 tot 149 euro per uur. Niet alle Vlaamse advocaten berekenden echter hun erelonen op basis van uurtarieven. Ongeveer een advocaat op zeven berekende zijn ereloon op basis van de waarde van het geschil of als percentage van het bereikte resultaat. Opmerkelijk is dat de burger ook een forfaitaire afrekening op het eind van de zaak duldt, wat duidelijk niet geldt voor niet-particulieren. Naast het ereloon komen bij een zaak ook kosten, zoals het versturen van brieven of het nemen van kopieën. Hiervoor hanteerde de helft van de Vlaamse advocaten vaste bedragen per specifieke kost, en meer dan een advocaat op drie (38,30%) eenheidstarieven. Ongeveer de helft van de advocaten vroeg een voorschot

29 Informatie over deze studiedagen kan men downloaden op de website www.advocaat.be en doorklikken naar 'communicatie'.

om de kosten voor de burger te spreiden. Die regel ging ook op voor ondernemingen. Uit het onderzoek van de Orde bleek ook dat een grote meerderheid van de Vlaamse advocaten (bijna 80%) afspraken maakte met de cliënt over de wijze waarop erelonen en kosten worden berekend. Ongeveer 60% maakte afspraken over het bedrag van de erelonen en de kosten, maar slechts een minderheid (6%) stelde vaak of altijd een schriftelijke overeenkomst met de cliënt op. De overgrote meerderheid van Vlaamse advocaten (94%) deed dit zelden of nooit.

In een themanummer besteedde de OVB ook aandacht aan de vrouwen aan de balie. Van der Schueren rapporteerde hierin over een bevraging bij vrouwelijke advocaten.³⁰

2 Opbouw en methodologie van het onderzoek naar het profiel van de Vlaamse advocaat

2.1 Vier onderzoeksfasen

Grofweg werden doorheen ons onderzoek vier fasen doorlopen.

- In concreto liep de *voorbereidingsfase* van juli 2006 tot november 2006. Gedurende deze periode werd een uitgebreide vragenlijst uitgewerkt en werd deze grondig getest. Bij het opstellen werd in ruime mate rekening gehouden met de adviezen van de Orde van Vlaamse Balies. De lijst bevatte uiteindelijk enkel nog vragen met betrekking tot de beroepsuitoefening waarvan verondersteld mocht worden dat de respondent de antwoorden kende zonder zich verder te hoeven informeren. De vragenlijst werd onderverdeeld in twee luiken. Het *eerste* luik peilde voornamelijk naar elementen die gericht waren op de individuele advocaat, de aard van de rechtshulpverlening, het cliënteel en het eventuele samenwerkingsverband waartoe de advocaat behoort. Het *tweede* luik peilde voornamelijk naar de advocaat in relatie tot de mensen met wie hij werkt in het samenwerkingsverband waarin hij hoofdzakelijk het beroep uitoefent.
- De bedoeling van de pretests was na te gaan of alle vragen wel degelijk werden begrepen. Tevens droeg deze pretest ertoe bij de geldigheid te verhogen. Er werd aan een aantal advocaten een papieren versie van de enquête voorgelegd, die ze in het bijzijn van de onderzoekers invulden. Zo was het mogelijk onmiddellijk nota te nemen van hun bemerkingen. Hun opmerkingen hadden vooral te maken met de lengte van de vragenlijst. Tevens maakten ze bemerkingen over bepaalde begrippen en concepten die best van meer uitleg werden voorzien. Deze tests boden tevens de gelegenheid de tijd te meten die het invullen van de vragenlijst vergde. Eens hun bemerkingen verkregen en verwerkt, konden de onderzoekers starten met het online plaatsen van de eigenlijke vragenlijst.

30 A. van der Schueren, 'Vrouwen aan de balie doorgelicht', in: *Ad Rem* 2006, afl. 5, p. 6-8.

- De fase van de *dataverzameling* liep van november 2006 tot en met januari 2007. Gedurende deze fase werd een e-mail verzonden naar alle Vlaamse advocaten met daarin de link naar de elektronische vragenlijst. In de loop van deze fase werden drie herinneringen verstuurd.
- Hierna volgde de *analysefase*, die zich uitstreckte van februari tot mei 2007. Alle data werden in de vorm van excelbestanden opgevraagd bij de webmaster van de enquêtesoftwarebeheerder. Vervolgens werden alle excelbestanden ingeladen in het statistische softwareprogramma SPSS.³¹ Een uitgebreide datacleaning werd doorgevoerd en het bestand werd klaargemaakt voor diepgaandere analyses.
- Een eerste univariate analyse van de gegevens werd doorgevoerd en een eerste maal werd tussentijds gerapporteerd over de resultaten van deze analyse aan de Orde van Vlaamse Balies. Een tweede analyse, waarin bivariate en multivariate analyses het voorwerp uitmaakten, werd aan het einde van deze fase uitgevoerd. Tijdens deze fase werden tevens de meest gangbare toetsen en testen geanalyseerd. In het onderzoeksrapport worden de uitkomsten significant genoemd bij een betrouwbaarheid van 95% (alfa=0,05). Eenvoudig gesteld wil dit zeggen dat er maximaal 5% kans bestaat dat de resultaten waargenomen bij de onderzoekspopulatie afwijken van deze bij de totale populatie. In mei 2007 werden de eerste resultaten bezorgd aan de Orde van Vlaamse Balies.
- Mei en juni 2007 werden gereserveerd voor de afsluitende *rapporteringsfase*. Op 30 juni 2007 werd het onderzoeksproject afgesloten.

2.2 De keuze voor een internetenquête

De onderzoeksequipe opteerde voor een onlinebevraging van de Vlaamse advocatuur. Voor zover ons bekend, werd deze bevragingswijze nog niet eerder toegepast bij gelijkaardige enquêtes. Onlinebevragingen zijn sterk in opgang. Dit is erg begrijpelijk. Deze bevragingswijze laat toe grote hoeveelheden data te verzamelen zonder interviewers, massa's drukwerk en verzendingskosten. De methode is tevens aantrekkelijk omdat ze toelaat antwoorden te verwerken zonder apart data in te moeten voeren.³² Toch is ook deze vorm van informatiegaring – zoals overigens elke bevragingsmethode – niet zaligmakend.³³ De methodiek staat nog in de kinderschoenen en hoewel de mogelijkheden immens zijn, zal nog veel onderzoek nodig zijn om meer te achterhalen over de kwaliteit van de gegevens die uit dit soort van survey voortkomen. Niettemin zette de onderzoeksequipe omwille van verschillende redenen haar keuze door.

³¹ SPSS is de afkorting van 'statistical package for the social sciences', zie www.spss.com.

³² K.J. Witt, 'Best practices in interviewing via the internet', in: *Proceedings of the Sawtooth Software Conference* (Sequim 1998), p. 15-37.

³³ D.A. Dillman, R.D. Tortora en D. Bowker, 'Principles for constructing web surveys', working paper <http://survey.sesrc.wsu.edu/dillman/papers.htm>.

De onderzoeksequipe beschikte bij aanvang van het onderzoek over een bijzonder uitvoerig ontwerp van vragenlijst, ontwikkeld door de studiedienst van de Orde van Vlaamse Balies. De lengte van de vragenlijst was het gevolg van het streven zoveel mogelijk informatie te garen ter gelegenheid van de enquêtering.³⁴ Een dergelijke omvangrijke vragenlijst dreigde een al te grote non-respons met zich mee te brengen indien de enquête via de traditionele wegen zou gevoerd worden.³⁵ Door op de eerste plaats bepaalde antwoordcategorieën te schrappen en te bundelen werd de vragenlijst ietwat ingekort, maar het dient gezegd dat de vragenlijst vrij lang bleef uitvallen. Vandaar dat de oorspronkelijke papieren vragenlijst omgewerkt werd naar een onlinebevraging, waardoor de respons en het invulcomfort konden geoptimaliseerd worden. Na goedkeuring werd de vragenlijst door de onderzoeksequipe geprogrammeerd in een daartoe aangepaste enquêtesoftware.

Anderzijds leende de advocatuur zich ook uitermate voor het afnemen van een bevraging via internet. Het gaat om een beroepsgroep die zeer vertrouwd is met en veelvuldig gebruik maakt van e-mail en internet. Tevens ging de onderzoeksequipe er (terecht³⁶) van uit dat deze beroepsgroep een goede kennis heeft van de terminologie gehanteerd bij bevragingen. In concreto werd vanuit de Orde van Vlaamse Balies een e-mail verzonden met enkele instructies en de vindplaats van de webpagina met de link naar de vragenlijst.³⁷ Op deze webpagina vonden de respondenten informatie over het opzet en de doelstellingen van het onderzoek, de contactgegevens van de onderzoekers, alsook de instructies bij het invullen van de vragenlijst. Ze werden dan aangemoedigd om door te gaan naar de vragenlijst. In totaal bezochten 4.869 personen de portaalsite van de enquête.³⁸

2.3 De representativiteit van de enquête

Survey-onderzoek kenmerkt zich door bevraging van ruime populaties. Zo zal bij een landelijke bevolkingsenquête onmogelijk de ganse bevolking van het betrokken land kunnen

34 Met bijzondere dank aan mr. Patrick Hofströssler, bestuurder van de studiedienst van de OVB.

35 J. Billiet en H. Waage (red.), *Een samenleving onderzocht. Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek* (Brussel 2003), p. 390.

36 Er werd steeds de mogelijkheid opengelaten om een papieren versie te downloaden en op te sturen naar de onderzoeksequipe. Slechts twee personen maakten gebruik van deze mogelijkheid.

37 Internetenquêtes hebben, net als elke bevraging trouwens, als startpunt bij de informatieverzameling dat respondenten op de hoogte moeten worden gebracht van de geplande bevraging van de doelgroep en dat de doelgroep moet weten waar zij de enquête kan starten. De onderzoeksequipe vroeg zich af of de boodschap de individuele advocaat zou bereiken. Mede ten gevolge van strikte maatregelen tegen zogenaamde spam (ongevraagde commerciële e-mail) ligt het antwoord hierop niet voor de hand. Wat indien de geplande ontvanger de boodschap niet ontvangt vanwege een foutief of verouderd e-mailadres, of de boodschap door een door zichzelf, zijn kantoor of door zijn provider ingeschakelde spamfilter? Dit was de doorslaggevende reden om de communicatie te laten verlopen via de dienst Communicatie van de OVB. Aangezien we voor dit onderzoek gebruik maakten van dit e-mailbestand weten we niet of de beoogde doelgroep reëel werd bereikt. We weten wel dat het e-mailbestand regelmatig werd bijgewerkt. Voor diegenen (een klein aantal) die niet beschikten over een (geldig) e-mailadres werd een alternatief scenario uitgewerkt. Samenhangend met bovenstaande elementen en rekening houdend met alle vooraf geboden garanties met betrekking tot de anonimiteit van de verstrekte informatie kan echter niet met absolute zekerheid gecontroleerd worden of het klassieke 'sender-receiverschema' werkt in de praktijk.

38 Het verdient in dit kader vermeld te worden dat het mogelijk is dat één en dezelfde persoon bij herhaling de portaalsite heeft bezocht. Het gaat hier met andere woorden om het aantal 'bezoeken' aan de portaalsite, niet om aantallen personen.

bevraagd worden, maar zal een ‘representatieve steekproef’ worden getrokken. Een dergelijke steekproef dient dan voldoende groot te zijn om de verhoudingen in de volledige populatie te weerspiegelen. Indien dat het geval is, zullen sociale wetenschappers het resultaat dat zij bekomen bij de bevroegde steekproef met een zekere graad van waarschijnlijkheid ‘veralgemenen’ naar de volledige populatie.

In deze enquête werd besloten geen steekproef te trekken, maar werd meteen de volledige populatie aangeschreven. Dit was het logische en evidente gevolg van de beslissing een onlinebevraging te organiseren. Dat betekent concreet dat alle advocaten verbonden aan de Orde van Vlaamse Balies, meer bepaald alle Vlaamse advocaten die ingeschreven waren op het tableau van één (of meerdere) van de 14 Vlaamse balies, een participatieverzoek via een mailbericht ontvingen. Deze 14 balies telden op 1 december 2006 in totaal 8.522 leden.

Naast het feit dat de methode van onlinebevraging de onderzoeksequipe niet noodzaakte tot het doorvoeren van een aselechte steekproeftrekking, was er nog een andere – en belangrijke – reden om een dergelijke methodologische keuze te maken. Het bleek immers dat de Orde van Vlaamse Balies over bijzonder weinig achtergrondvariabelen (geslacht, leeftijd, en dergelijke meer) beschikte aangaande de volledige advocatenpopulatie, waardoor het moeilijk – zometert onmogelijk – was de representativiteit van een eventuele steekproef te toetsen aan de volledige populatie. De enquête was er namelijk precies mede op gericht de achtergrondvariabelen van de volledige advocatenpopulatie beter te leren kennen.³⁹

Al in het jaarverslag van 2005⁴⁰ had de Orde van Vlaamse Balies haar leden geïnformeerd over het geplande onderzoeksproject, de globale doelstellingen en aspiraties en de vermoedelijke periode van lancering van de enquête.⁴¹ De Orde van Vlaamse Balies verstuurde een eerste oproep tot deelname op 17 november 2006. In deze e-mail beklemtoonde de voorzitter het belang van de bevraging. De e-mail bevatte ook de definitieve link naar de webtoepassing waar de bevraging zou starten en waar de potentiële respondent de instructies kon vinden. Deze e-mail werd dus verstuurd naar alle advocaten verbonden aan de Orde van Vlaamse Balies. Met andere woorden, 8.522 advocaten werden aangeschreven per e-mail (een minderheid per fax).⁴²

Deze aankondiging werd in de daaropvolgende maanden nog gevolgd door drie herinneringsgolven (op 12 december 2006, 9 januari 2007 en ten slotte op 23 januari 2007). Deze herinneringen werden uit naam van de onderzoeksequipe geschreven, maar werden

³⁹ De vergelijking met een bevolkingsenquête gaat ook hier opnieuw op. Omdat om de tien jaar een ‘census’, een bevolkingsbevraging bij de totale populatie wordt gevoerd, is het mogelijk de achtergrondkenmerken van de totale populatie te toetsen aan die van een steekproef en de representativiteit ervan na te gaan. In deze zin kan deze enquête bij de Vlaamse advocatuur als ‘census’ beschouwd worden voor eventueel later onderzoek op basis van een steekproef.

⁴⁰ Orde van Vlaamse Balies, *Jaarverslag 2005* (Brussel 2006), p. 3.

⁴¹ Ook in latere fases van het project werd door de OVB gecommuniceerd over het belang van de enquête, bijvoorbeeld in het maandblad *Ad Rem*. Ook individuele stafhouders van de Vlaamse balies spoorden hun leden aan om de enquête in te vullen. De onderzoeksequipe is ervan overtuigd dat deze inspanningen van de beroepsgroep een stimulerend effect hebben gehad op de bereidheid tot medewerking.

⁴² Aan de advocaten van wie de OVB niet over een e-mailadres beschikte (een 200-tal), werd per fax een papieren versie toegestuurd. Zij werden ook aangemoedigd de online-enquête in te vullen, of konden indien gewenst een ingevulde papieren versie terugsturen.

ook weer verstuurd door de dienst communicatie van de Orde van Vlaamse Balies. De enquête werd afgesloten op vrijdag 26 januari 2007. Ze stond dus ruim twee maanden online.

Uiteindelijk bereikten 3.163 ingevulde enquêtes de onderzoeksequipe.⁴³ Hiermee werd een respons van 37,1% gerealiseerd.⁴⁴ In sociaalwetenschappelijk onderzoek wordt een dergelijke respons bij telefonische of post-enquêtes, ten aanzien van een steekproef als zeer bevredigend omschreven, en dus als representatief.

Het is van belang in deze context opnieuw eraan te herinneren dat het hier gaat om een respons van 37,1% van de totale populatie en dus niet van een steekproef. In deze zin kan de responsratio zeer bevredigend genoemd worden.

De vraag blijft voorliggen of de groep van respondenten al dan niet selectief afwijkt van de groep van non-respondenten. Om deze test diepgaand te kunnen doorvoeren, beschikte de onderzoeksequipe over onvoldoende achtergrondvariabelen met betrekking tot de volledige advocatenpopulatie. Getest op één van de weinige achtergrondvariabelen waarover de Orde van Vlaamse Balies beschikt ten aanzien van de volledige populatie, met name de spreiding over de verschillende balies, blijkt de respondentengroep deze spreiding sterk te volgen, met een kleine oververtegenwoordiging in de respondentengroep van de Antwerpse balie en een ondervertegenwoordiging van de Gentse balie.

Hieruit kan (voorzichtig) afgeleid worden dat de respondentengroep een afspiegeling vormt van de volledige populatie en de onderzoeksresultaten bekomen bij de respondentengroep (voorzichtig) veralgemeend mogen worden naar de volledige populatie.⁴⁵ Het zou niettemin goed zijn mocht de Orde van Vlaamse Balies het initiatief nemen een ruimer aantal achtergrondvariabelen van de advocatenpopulatie te achterhalen, zodat diepgaander kan nagegaan worden of de responsgroep al dan niet significant verschilt van de volledige populatie. Voorlopig kunnen we echter (voorzichtig) besluiten dat het hier inderdaad gaat om het profiel van de Vlaamse advocaat, zoals vooropgesteld werd bij de start van het onderzoek.

De dataset bevatte uiteindelijk 2.515 tableau-advocaten en 627 advocaten-stagiairs.⁴⁶ Beide groepen werden apart geanalyseerd omwille van de eigenheid van elk van deze groepen en om een vertekening van de resultaten te vermijden.

43 Ter vergelijking: in grootschalige bevolkingsenquêtes – zoals de Veiligheidsmonitor – beschouwt men doorgaans een steekproef van 300 toevallig getrokken onderzoekseenheden als representatief voor een totale gemeentelijke populatie. Hierbij moet opgemerkt worden dat de bevolking van de meeste Vlaamse gemeenten groter is dan de totale populatie van advocaten.

44 De onderzoeksequipe ontving slechts twee papieren exemplaren van de enquête terug, wat doet vermoeden dat een aantal advocaten die de inleidende brief en de enquête via fax ontvingen toch opteerden voor het invullen van de online-enquête. Het exacte aantal is niet te achterhalen.

45 Dezelfde sterke gelijkensis tussen responsgroep en volledige populatie vertoont het genderspect.

46 21 respondenten vulden de vraag of ze al dan niet stagiair waren niet in. Op basis van andere verstrekte informatie kon dit ook niet achterhaald worden. Deze werden dan ook gedefinieerd als missing values en niet inbegrepen in de data-analyse van de groepen tableau-advocaten en advocaten-stagiairs.

3 Onderzoeksresultaten

3.1 Een groeiende beroepsgroep, feminisering en vernederlandsing

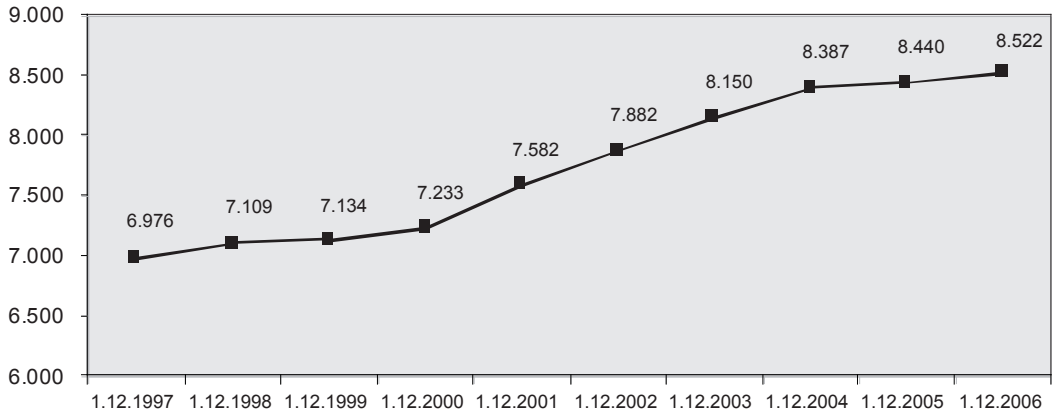
In het begin van de jaren zeventig poneerde de rechtssocioloog Vilhelm Aubert de hypothese dat de omvang van het werk van de advocatuur sterk zou afnemen.⁴⁷ Tot deze conclusie kwam hij op basis van de studie van de juridische beroepen in Noorwegen over een periode van 150 jaar (1815-1965). Auberts these werd sterk geïnspireerd door een analyse op lange termijn, waarbij hij vaststelde dat van 1840 tot 1960 het aantal advocaten verzevenvoudigde, terwijl de bevolking slechts verviervoudigde. De opkomst en bloei van de advocatuur als toonaangevende beroepsgroep bracht hij in verband met de industriële revolutie. Het aandeel van de advocatuur in de opbouw van het staatsapparaat tijdens de industrialiseringsfase was tijdens deze periode groot volgens Aubert omdat het algemeen vormend karakter van de rechtenstudie precies datgene was wat een industrialiserende samenleving nodig had.

De prominente positie van de advocatuur zou echter, zo verwachtte Aubert, langzaam aan aan twee kanten worden ondergraven. In de eerste plaats zou de advocaat-generalist terrein verliezen ten voordele van de advocaat-specialist. Op de tweede plaats zou de juridische beslissingsmethode (in feite bedoelt hij de rechterlijke besluitvorming) steeds meer plaats moeten inruimen voor een totaal ander beslissingsmodel, meer bepaald één waarbij via onderhandelingen en bemiddeling naar compromisoplossingen wordt gezocht. Aubert vermoedde dat het beroep zou inkalven, omdat het juridische beslissingsmodel voor partijen in een conflict te grote risico's met zich meebracht. Men kan immers alles winnen, maar ook alles verliezen. Om die reden nam Aubert aan dat het recht (en de rol van de advocaat) aan belang zou inboeten, ten voordele van persoonlijke onderhandelingen en minnelijke schikkingen buiten de juridische kanalen.

De hypothese van Aubert heeft niet stand gehouden, zo weten we nu. Afgelopen decennia is de advocatenstand in de meeste westerse geïndustrialiseerde landen onder een steeds sterker wordende expansiedruk komen te staan, zo ook in ons land. Afgelopen 150 jaar kende het beroep immers een opvallende groei.⁴⁸ Terwijl de Belgische advocatuur in 1850 slechts 813 leden telde, groeide deze beroepsgroep gestaag verder uit. In 1910 waren er 2.399 Belgische advocaten. Tussen 1910 en 1920 leek de groei wat stil te vallen, maar in de daaropvolgende twee decennia kwamen er meer dan 1.500 advocaten bij. In 1940 waren er 3.694. Tot 1970 stagneerde de groei (3.813 leden), maar daarna tekende zich opnieuw een opvallende expansie af.

⁴⁷ V. Aubert, 'Enkele sociale functies van wetgeving', in: B. Peper en K. Schuyt, (red.), *Proeven van rechtssociologie uit het werk van Vilhelm Aubert* (Rotterdam 1971), p. 46-74.

⁴⁸ Het inventariseren en samenvoegen van cijfermateriaal over de Belgische en Vlaamse advocatuur is gebeurd aan de hand van de registers en tabellen die door de Orde van Vlaamse Balies aan de onderzoeksequipe werden bezorgd.

Grafiek 1 Evolutie van het aantal advocaten verbonden aan de Nederlandstalige balies in België (1997-2006). Bron: Orde van Vlaamse Balies (2007).

Resultaat hiervan was dat in 1980 de Belgische advocatuur 6.648 leden telde en tien jaar later waren het er al 9.189. In 1996 waren er 11.657 advocaten in ons land. Opnieuw tien jaar later, in 2006, is het aantal opgelopen tot 15.212 of een advocaat per 691 inwoners. Van dit totaal is 56% (8.522 personen) verbonden aan de Vlaamse balies. De stagnatie in de advocatenstand, die Aubert aankondigde begin jaren zeventig heeft zich dus manifest niet voorgedaan. Het tegendeel heeft zich juist gerealiseerd.

In tegenstelling tot de toekomstvoorspelling van Aubert wordt de groei van het advocatenberoep niet zozeer bepaald door een afnemende maatschappelijke vraag of behoefte aan rechtshulp, maar eerder als de resultante van een stijgend aanbod. Dit stijgend aanbod is mede het gevolg van een verhoogde productie op het niveau van het onderwijssysteem. Het is een open vraag of wij hier van een overproductie voor de arbeidsmarkt van advocaten moeten/mogen spreken.

Het beroep van advocaat is niet ingekalfd ten voordele van andere beroepsgroepen, maar gediversifieerd. Kortom, de advocatuur is er in grote mate in geslaagd nieuwe ontwikkelingen en activiteiten (onderhandeling en bemiddeling) te incorporeren in het beroep in plaats van deze taken aan andere beroepsgroepen over te laten.

Huyse en Sabbe gaven in de jaren negentig, toen zij hun studie *Mensen van het recht* voerden, twee verklaringen voor deze expansiedruk.⁴⁹ Enerzijds verwezen zij naar de democratisering van het onderwijs ten gevolge van de universitaire hervorming in de jaren zestig, waardoor meer studenten uit lagere sociale klassen toegang verwierven tot het universitaire onderwijs. Anderzijds verwezen zij naar de emancipatie van de vrouw, die inwerkte op de studentenaantallen. Deze laatste ontwikkeling heeft ongetwijfeld bijgedragen tot de feminisering van het advocatenberoep en meteen dan ook tot de groei van de beroepsgroep.

49 Huyse en Sabbe, *De mensen van het recht*.

Nadat de eerste vrouwen pas in 1922 tot de balie werden toegelaten, was in 1969 amper 10% van de Belgische advocaten een vrouw. Daarna groeit hun aantal gestaag, van één op vier in 1982 tot één op drie in 2006. In onze respondentengroep troffen we, na analyse, 44% vrouwen aan en 56% mannen. De toename van vrouwelijke advocaten volgde dus met enige vertraging, deels omdat niet alle vrouwen de ambitie hadden om hun diploma op die wijze te verzilveren en mede omdat de stereotiepe opvattingen over de vrouw en haar vermeende ongeschiktheid voor het advocatenberoep lange tijd overeind zijn gebleven.⁵⁰ De door ons vastgestelde ontwikkelingen sporen met de trends die eerder door Huyse en Sabbe waren uitgezet, zowel inzake de evoluties in de advocatuur als met betrekking tot de instroom van het aantal studenten in de rechten.⁵¹

Interessant is ook de opsplitsing van het aantal advocaten per regio. Over de jaren groeide het aandeel van de Vlaamse advocaten (zonder de Nederlandstalige balie van Brussel) eerst van 37,9% in 1970 tot 44,1% in 1996, maar daarna vertoont het een dalende trend tot 40,7% in 2006. De gemiddelde groei sinds 1997 voor alle Nederlandstalige balies samen bedroeg 22%, maar deze groei was niet overal even sterk en er bestaan grote verschillen tussen de groeipercentages in de balies. De Nederlandstalige balie te Brussel was ontegensprekelijk de sterkste groeipool (met 45%). Daarnaast vertoonden ook de balies van Dendermonde, Hasselt en Kortrijk groeicijfers rond het gemiddelde. De andere balies lagen qua groei onder het gemiddelde. Een enkele balie – die van Ieper – verloor 10% van haar advocaten.

Aan de andere kant van de taalgrens zien we de omgekeerde beweging, namelijk dat het aandeel van de Waalse balies (zonder Brussel) systematisch verkleinde van 26,1% in 1970 tot 21,2% in 1996. Daartegenover bleef het aandeel van de Brusselse balie redelijk constant, met een licht dalende trend, van 36% in 1970 naar 34,7% in 1996.⁵² Anno 2006 beschikten alle Franstalige balies samen over 44% van het aantal advocaten.

Van de 8.522 advocaten die op 1 december 2006 verbonden waren aan de Orde van Vlaamse Balies waren er 1.401 die het beroep uitoefenen als stagiair.⁵³ Van de 627 advocaten-stagiairs die onze vragenlijst invulden, waren 43,4% mannen en 56,5% vrouwen. In het eerste jaar stage zien we, met 62,2% vrouwelijke respondenten, een duidelijk overwicht aan vrouwelijke stagiairs ten opzichte van hun mannelijke confraters. In het tweede en derde jaar stage bleek de verdeling iets minder uitgesproken. In het tweede jaar telden we 53,1% vrouwen tegenover 46,9% mannen en het derde jaar telde 53,3% vrouwen tegenover 46,7% mannen.

Uit het bovenstaande concluderen we dat de Belgische en Vlaamse advocatuur de laatste decennia een nadrukkelijke groei kende, waarbij het toenemende aandeel van vrouwen in het oog springt. Opvallend ook is dat de groei van de Nederlandstalige balies niet overal

50 Huyse en Sabbe, *De mensen van het recht*, p. 47-49. Zie ook de bijdrage van Patrick Humblet in dit boek.

51 Sabbe en Huyse, *De juristen in België*.

52 Huyse en Sabbe, *De mensen van het recht*, p. 46.

53 Bron: Orde van Vlaamse Balies (2007).

een even sterke expansie kende. Er zijn grote verschillen tussen de groeipercentages in de balies en de grootste, de Nederlandstalige balie te Brussel, is ontegensprekelijk de sterkste groeipool. Uit onze meer gedetailleerde resultaten blijkt overigens dat deze groei niet toegeschreven kan worden aan het aantal advocaten-stagiairs. Hoewel de balies qua personele samenstelling enkel groeien, is de groei op het vlak van de groep advocaten-stagiairs het laatste decennium nauwelijks geëvolueerd, eerder gestagneerd of gedaald.

Op de positie van de advocaten-stagiairs komen we op het einde van deze bijdrage terug. Onderstaande paragrafen hebben uitsluitend betrekking op de tableau-advocatuur, met uitsluiting dus van de stagiairs.

3.2 Verdere ontwikkeling van samenwerkingsvormen

In ons onderzoeksproject hanteerden we definities die gebruikt worden door de Orde van Vlaamse Balies zelf, en waarvan dus kan aangenomen worden dat ze binnen de beroepsgroep voldoende ingeburgerd zijn, om samenwerkingsverbanden te categoriseren.⁵⁴ De OVB stelt dat samenwerkingsverbanden duurzaam moeten zijn, dat deze duurzaamheid ook een georganiseerde samenwerking vergt en dat de intensiteit de aard van de samenwerking bepaalt. De meest intensieve vorm is de associatie, iets minder intensief is de groepering en het minst intensief is het netwerk.

Ruim vier op de tien tableau-advocaten (1.013 personen) maakten deel uit van een associatie. 17,2% van de respondenten (432 personen) gaf aan tot een groepering te behoren en 34,8% (876 personen) werkte op dat ogenblik in een solopraktijk. 6,5% zat ook in een netwerk (of 163 advocaten). Respondenten konden hier meerdere antwoordmogelijkheden aankruisen.

Verder werd hun gevraagd of hun solopraktijk een EBVBA⁵⁵ was of niet en 13,4% van de advocaten (1.436) antwoordde hierop bevestigend. Op de vraag of het netwerk, de groepering of de associatie waaraan men deelneemt, zelf een rechtspersoon uitmaakt (n=1.547), antwoordde 52,5% positief en 47,5% negatief. Op de vraag naar de aard van de rechtspersoon, kwamen 755 antwoorden. 47,4% onder hen antwoordde dat het netwerk, de groepering of de associatie een CVBA was, 35,9% werkte onder de vorm van een BVBA, en 6,2% deed dit onder de vorm van een coöperatieve vennootschap met onbeperkte aansprakelijkheid. Slechts 0,7% werkte onder de vorm van een NV, en 9,8% deed dit onder nog een andere organisatievorm.

Een andere vraag peilde naar de aard van de buitenlandse rechtspersoon en slechts 80 advocaten beantwoordden deze vraag. 15% onder hen stelde te werken onder de vorm van een BVBA of een daarmee vergelijkbare buitenlandse rechtsvorm; 18,8% werkte binnen een NV of een daarmee vergelijkbare buitenlandse rechtspersoon; 8,8% onder de vorm

⁵⁴ Orde van Vlaamse Balies, *Samenwerkingsverbanden tussen advocaten en eenpersoonsvennootschappen van advocaten* (onuitg. 2006), p. 15.

⁵⁵ Eenpersoons Besloten Vennootschap met Beperkte Aansprakelijkheid (EBVBA).

van een CVBA of een daarmee vergelijkbare buitenlandse rechtspersoon; en 6,3% onder de vorm van een coöperatieve vennootschap met onbeperkte aansprakelijkheid of een daarmee vergelijkbare buitenlandse rechtspersoon. De grootste categorie (18,8%) stelde te werken onder een andere rechtsvorm en de meest in het oog springende was hier een 'limited liability partnership' (LLP).

Verder werd gepeild naar het land volgens welk recht de buitenlandse rechtspersoon opgericht was (n=95). Hier verwezen twaalf advocaten naar het Nederlandse recht, een advocaat naar het Franse recht, en een advocaat naar het recht van het Groothertogdom Luxemburg. 53 advocaten werkten onder de vorm van een buitenlandse rechtspersoon opgericht volgens het recht van het Verenigd Koninkrijk en 24 onder Amerikaans recht. Negen advocaten ten slotte hadden hun samenwerkingsvorm opgericht volgens ander buitenlands recht, meer bepaald Ierland, Bermuda en Zwitserland.

Ook werd getracht om toekomstige ontwikkelingen te vatten. Zo werd de vraag gesteld wat men in de toekomst van plan was met de solopraktijk. Wil men er een EBVBA van maken of niet, overweegt men tot een netwerk, een groepering of een associatie toe te treden of niet? Op de vraag of men zijn solopraktijk al dan niet zou willen omvormen tot een EBVBA, antwoordde 50,4% van de advocaten die deze vraag beantwoordden (n=930) dit 'misschien' te zullen doen. 28,1% van de respondenten stelden dit hoogstwaarschijnlijk nooit te zullen doen, zonder het echter uit te sluiten, en 11,2% stelde dit nooit te zullen doen. Aan de andere kant plande 2,9% van de advocaten om binnen het komende jaar zijn solopraktijk tot een EBVBA om te vormen en stelde 7,5%⁵⁶ zijn solopraktijk zeker binnen de komende vijf jaar tot een EBVBA om te vormen.

Vervolgens werd gevraagd of men met zijn solopraktijk tot een netwerk zou toetreden (n=877). 54,3% van de respondenten op deze vraag stelde dat 'misschien' te zullen doen, 31% zou dit hoogstwaarschijnlijk nooit doen en 10,5% nooit. 3,4% gaf aan dit zeker binnen de komende vijf jaar te zullen doen en een zeer klein deel (0,6%) stelde binnen het jaar zijn solopraktijk tot een EBVBA om te vormen.

Nadien werd de advocaten gevraagd of ze het overwogen of zouden overwegen met hun bestaande solopraktijk tot een groepering toe te treden (n=875). Hier stelde 49% dit misschien te zullen doen, maar wanneer wisten ze niet. 35% stelde dan weer dit hoogstwaarschijnlijk nooit te zullen doen en 11,7% zou dit nooit doen. Het aantal dat stelde dit binnen de vijf jaar wel te zullen doen, bedroeg 20 advocaten of 2,3% en 1,8% plande dit binnen het jaar te doen.

Hoe zit het met diegenen die met hun solopraktijk tot een associatie zouden willen toetreden (n=887)? 45,1% stelde dit misschien te willen doen en 35,3% wilde dit hoogstwaarschijnlijk nooit doen. 14,7% was zekerder van zijn stuk en antwoordde nooit te zullen toetreden tot een associatie met hun solopraktijk. Anderzijds gaf 3,2% van de respondenten

⁵⁶ Voor dit percentage werden de antwoorden samengeteld van de categorieën 'zeker binnen de komende 5 jaar' en 'zeker binnen de komende x jaar'. Dit omdat bij de laatste categorie, waar men werd gevraagd een getal in te vullen, nooit een getal hoger dan 5 jaar was opgegeven.

te kennen zeker binnen de komende vijf jaar te zullen toetreden tot een associatie. Verder was er nog een mogelijkheid om een eigen termijn op te geven waarbinnen men eventueel met zijn solopraktijk tot een associatie zou toetreden. Eén respondent antwoordde dit binnen twee jaar te doen, drie advocaten gaven aan dit binnen 10 jaar te willen doen.

Ten slotte stelden we ook de omgekeerde vraag. Indien men geen solopraktijk had, wenste men dit dan op een bepaald moment toch te doen ($n=1.329$)? Het overgrote deel van de advocaten, 52,3%, antwoordde dit hoogstwaarschijnlijk nooit te zullen doen, maar liet de mogelijkheid toch open. 25,4% stelde dat ze misschien naar een solopraktijk wilden overschakelen en lieten zoals de voorgaande de mogelijkheid open. 20,2% stelde echter nooit te zullen overschakelen tot een solopraktijk en bleven dus liever samenwerken met één of meer advocaten. 1,5% (of 28 respondenten) verklaarden zeker binnen de komende vijf jaar over te schakelen naar een solopraktijk.

In *De mensen van het recht* van 1997 stelden Huuse en Sabbe al dat het éénmanskantoor niet langer de dominante praktijkvorm was en dat de overgrote meerderheid het beroep samen met anderen uitoefende. Volgens hun gegevens werkte één tableau-advocaat op vier nog solo, vier op tien advocaten werkten op kleine schaal in een kantoor van twee tot vier advocaten of medewerkers en nog eens bijna 25% waren verbonden met een kantoor van tussen vijf en twintig advocaten en medewerkers. De rest werkte in grote kantoren. Wat de handelsvorm betreft, stelden zij dat de helft van de advocaten deel uitmaakte van een associatie, van wie één op vijf koos voor een kostenassociatie en de overigen (30%) in een geïntegreerde associatie, waar kosten en baten gedeeld worden, werkten.⁵⁷

Al bij al lijkt het er sterk op dat de trend op het gebied van samenwerkingsverbanden, die tien jaar geleden al zichtbaar was, zich verder doorzet. Daarmee is de advocaat nog meer dan vroeger ook een ‘organisational (wo)man’ en een ‘team player’ geworden, en dat vormt zeker een nieuwe uitdaging om, naast de klassieke juridische kennis en vaardigheden, ook andere vaardigheden en kennis – in de sectoren van de communicatie en de organisatie – te verwerven. Deze uitdaging stelt zich niet enkel voor de individuele advocaat, maar ook voor de balies en voor de rechtsfaculteiten.

3.3 Waarde van bijkomende diploma's, zeker deze in het buitenland behaald

Interessant in ons onderzoek is het hoge aantal respondenten dat aangeeft nog over een ander universiteitsdiploma dan dat van jurist te beschikken. Zo geven vier op de tien advocaten aan nog een ander universiteitsdiploma te hebben verworven. Dit aantal ligt hoger bij mannen (43,4%) dan bij vrouwen (35,9%). Opmerkelijk ook is dat één op de tien advocaten in het buitenland studeerde na het behalen van het rechtendiploma, en tevens dat opvallend veel advocaten ook beschikken over een diploma in de criminologische wetenschappen (licentiaat of aanvullende opleiding). Het onderzoek leert ook dat zowel bijkomende univer-

⁵⁷ Huuse en Sabbe, *De mensen van het recht*, p. 51; Huuse en H. Sabbe, *De advocaat nog alleen?*, p. 31.

siteitsdiploma's als bijkomende studies in het buitenland een positief effect hebben op de verloning als advocaat, met andere woorden dat advocaten met een dergelijke achtergrond een groter inkomen kunnen verwerven. Hieraan dient toegevoegd dat dit verband minder sterk is als het enkel om een bijkomend binnenlands diploma gaat. Een en ander zou kunnen betekenen dat advocaten met meer diploma's in grotere mate in grotere kantoren terecht komen, waar de verloning gemiddeld hoger lijkt te liggen dan in andere kantoren.

De vaststelling dat een aanzienlijk deel van de advocaten over een bijkomend diploma beschikt, kwam eerder al naar voor in de onderzoeken van Huyse over de werkkringen van de alumni van de Leuvense Rechtsfaculteit, die voor het eerst in 1987 plaatsvonden.⁵⁸ Deze trend heeft zich dus duidelijk verdergezet. Aan het specifieke verband tussen een (vooral buitenlands) bijkomend diploma en de verloning als advocaat besteedde vroeger onderzoek geen aandacht, zodat vergelijkingen met het verleden op dit punt onmogelijk zijn.

3.4 Duidelijke specialisatie

Dit brengt ons bij de vaststellingen op het gebied van specialisatie, een onderwerp dat tot voor enkele jaren door de balies werd geweerd omdat advocaten in principe in alle takken van het recht thuis moesten zijn. Specialisatie, laat staan publiciteit hiervoor, werd met een argwanend oog bekeken. De laatste jaren wordt echter opener over specialisaties gesproken en kunnen advocaten hun specialisatiegebieden makkelijker dan vroeger kenbaar maken. Over het algemeen verschaft ons onderzoek duidelijkheid over twee zaken. Ten eerste, dat advocaten wel degelijk één of meer specialisatiegebieden hebben, en dat in het algemeen mannen zich vaker aanmelden als specialisten in het administratief recht, het handelsrecht, het fiscaal recht en het vennootschapsrecht, terwijl vrouwen vaker een specialisatiegraad in de rechtstakken sociaal recht en familierecht vermelden. Een tweede vaststelling is dat het aantal rechtsgebieden waarop advocaten werkzaam zijn afneemt naarmate de grootte van het kantoor waarin ze werkzaam zijn toeneemt, wat er zou kunnen op wijzen dat grotere kantoren over een grotere graad van specialisatie beschikken.

Beide vaststellingen wekken weinig verwondering in een buitenwereld die zelf in toenemende mate gespecialiseerd wordt. In die zin volgt de ontwikkeling in het advocatenberoep de trend die al in eerdere onderzoeken was aangegeven. Zo vermeldde Franssen, Gibens en Van Aeken enkele jaren geleden al, voor het arrondissement Antwerpen, dat hoe meer advocaten in een kantoor werken, des te groter de kans op specialisatie zal zijn, en dat de solopraktijken vaak minder gespecialiseerd zijn dan grotere advocatenkantoren.⁵⁹ Ze gingen echter niet op de inhoudelijke specialisatiegebieden en op de verschillen tussen mannen en vrouwen.

⁵⁸ L. Huyse, C. van Wanseele, G. Sepelie en M. Lens, *Werkkringen van juristen. Rapport van een onderzoek bij duizend alumni van de Leuvense Rechtsfaculteit*. Leuven 1989; L. Huyse en H. Sabbe, *Werkkringen van juristen. Een follow-up studie (1986-1989)*. Leuven 1993; L. Huyse en K. Meireman, 'Werkkringen van juristen. De loopbaan van de Leuvense alumni van de lichtingen 1990-1992', in: *Jura Falconis* 1999, afl. 1.

⁵⁹ Franssen, Gibens en Van Aeken, 'De advocaten-stagiairs', p. 34-38.

3.5 Meerdere criteria van verloning en de communicatie hierover

Hoe advocaten hun ereloon begroten, vormde een belangrijk onderdeel van ons onderzoek. Doen ze dit volgens de gepresteerde tijd en hanteren ze dus een uurtarief? Doen ze dit in functie van de waarde van de zaak? Of zijn er nog andere criteria in het geding? Ook combinaties zijn uiteraard mogelijk. Deze informatie is niet enkel van nut voor de advocaat zelf, maar heeft uiteraard ook een specifiek belang voor de cliënt. Het onderzoek heeft uitgewezen dat de Vlaamse advocaat een combinatie van methoden voorstaat: bijna twee op de drie advocaten (72,4%) laten hun erelonen afhangen van de gepresteerde tijd, terwijl bijna de helft (48,3%) ook de waarde van de zaak als referentiepunt neemt, en 36% het ereloon begroot in functie van een welbepaalde prestatie. Bijna de helft van de advocaten laat zijn honorarium ook soms afhangen van het succes in een bepaalde zaak, maar een op de vijf doet dat nooit. De gehanteerde methode hangt overigens af van het soort cliënt waarvoor men werkt. Voor zaken met rechtspersonen en particulieren is de uurmethode de favoriete methode, maar deze wordt minder gebruikt bij internationale cliënten en bij overheden.

Nog belangrijker voor de cliënt is te weten of advocaten over hun erelonen en de kosten communiceren. Hier zijn de resultaten merkwaardig. Meer dan de helft van de respondenten geeft aan vaak afspraken te maken over het bedrag van de erelonen en de andere kosten, en meer dan vier op de tien sturen hiertoe ook ereloonnota's toe. Slechts een kleine minderheid (15%) sluit echter vaak of altijd een schriftelijke overeenkomst met de cliënten af. Een vergelijkbaar aandeel communiceert over de algemene voorwaarden van de dienstverlening. Vooral vanuit het standpunt van de helderheid ten aanzien van de cliënt, en dus ook de voorspelbaarheid van de eindkost, lijkt het ons dat hier nog zeker werk aan de winkel is. Dat belet blijkbaar niet dat de erelonen in meer dan vier op de vijf gevallen (82,9%) vlot worden betaald. En indien er problemen met de betaling ontstaan, situeren deze zich voor meer dan de helft bij de fysieke personen.

Opnieuw is het zeer moeilijk om deze gegevens te contextualiseren, in de zin dat ze met vorig onderzoek zouden kunnen vergeleken worden. Wel stoten we op een punt dat al sinds jaar en dag een knelpunt van het advocatenberoep uitmaakt, namelijk de bepaling van het ereloon en vooral de transparantie hierover ten aanzien van de cliënt. In algemene termen werden deze punten al in voorgaand onderzoek behandeld.⁶⁰ Ook de Orde van Vlaamse Balies is er zich van bewust dat het een gevoelig punt betreft. Daarom doet ze geregeld praktijkgerichte bevestigingen bij haar leden, onder meer nog in 2006.⁶¹ Uit deze rondvraag was gebleken dat de overgrote meerderheid van de advocaten (40,35%) hun ereloon berekent op basis van uurtarieven, en werd de advocaat aangemoedigd om aan de burger mee te delen hoeveel uren een zaak ongeveer in beslag zou nemen. Uit dezelfde enquête kwam naar voor dat ongeveer een advocaat op de zeven zijn ereloon op basis van de

60 Onder meer in Huyse en Sabbe, *De mensen van het recht*, p. 58.

61 Informatie over deze studiedagen en onderzoek kan men downloaden: www.advocaat.be en doorklikken naar 'communicatie'.

waarde van het geschil of als percentage van het bereikte resultaat berekende. Ook kwam hier naar voor dat een grote meerderheid van de Vlaamse advocaten (bijna 80%) weliswaar afspraken maakt met de cliënt over de wijze waarop erelonen en kosten worden berekend, maar dat slechts een kleine minderheid (6%) vaak of altijd een schriftelijke overeenkomst met de cliënt opstelt.

Het belang van de kostprijs van een rechtszaak is niet beperkt tot de private relatie tussen de advocaat en zijn cliënt, maar verwijst ook naar de publieke dimensie van de toegang tot het recht en de rechtsbedeling. Sinds de jaren zeventig hebben talrijke rechtssociologische studies aangetoond dat de financiële implicaties van een rechtszaak een van de grootste drempels vormen op de weg naar het recht.⁶² En het bekende onderzoek van de Amerikaanse rechtssocioloog Galanter leerde dat deze drempels niet voor iedereen gelijk zijn, maar relatief hoger zijn voor de personen die éénmalig of zelden met het gerecht in contact komen (de zogenaamde 'one-shotters') en relatief lager voor de organisaties die veelvuldig de juridische procedures gebruiken ('repeat-players').⁶³

3.6 *Weinig verschil tussen tableau-advocaten en advocaten-stagiairs*

Bovenstaande resultaten sloegen enkel op de groep van de tableau-advocaten, niet op de advocaten-stagiairs. Op 21 maart 2007 waren er 1.223 Nederlandstalige stagiairs, veruit het grootste deel hiervan (28,4%) in Brussel, en verder in Antwerpen, Gent en Leuven. Van onze respondenten was een meerderheid vrouw (54,3%) en in het eerste stagejaar liep die op tot bijna twee op de drie (62,2%).

Voor de meeste aspecten blijkt het profiel van de advocaten-stagiairs in hoge mate overeen te komen met dat van de tableau-advocaten. Er zijn geen noemenswaardige verschillen met betrekking tot de bijkomende diploma's in binnen- of buitenland, weze het dat het verband met een betere verloning nog niet zo duidelijk is tijdens de stage. Met betrekking tot de specialisatiegebieden volgen de stagiairs grotendeels de tableau-advocaten. Ze houden zich vooral bezig met burgerlijk recht, handelsrecht, familierecht en strafrecht, met gelijkaardige verschillen tussen mannen en vrouwen. De advocaten-stagiairs hantieren in grote lijnen dezelfde berekeningswijze van de erelonen, behalve dat de waarde van de zaak een minder belangrijk criterium vormt en dat slechts een op de drie stagiairs soms een 'success fee' toepast. Over erelonen en kosten worden in de meeste gevallen afspraken met de cliënten gemaakt, maar evenmin als de tableau-advocaat maken de stagiairs een geschreven overeenkomst op.

Op één punt echter is er een opmerkelijk verschil tussen de groep van de tableau-advocaten en die van de advocaten-stagiairs, namelijk met betrekking tot de samenwerkingsverbanden. Méér dan de helft van de stagiairs (57,1%) loopt stage in een associatie, één op de zeven (15,8%) in een groepering en één op de twintig (5,7%) oefent zijn beroep uit in

62 Zie onder meer: M. Cappelletti en B. Garth (red.), *Access to Justice*, Vol 1: *A World Survey*. Milaan 1978.

63 Galanter, 'Why the "haves" come out ahead'.

een netwerk. Van de stagiairs zijn er slechts 11,8% werkzaam bij een solo-advocaat. Dit is aanzienlijk minder dan het aandeel van de solo-advocaten zelf. Dit betekent uiteraard niet dat de stagiairs zich later niet zouden kunnen vestigen als solo-advocaat, maar meer waarschijnlijk lijkt de hypothese dat stagiairs hun beroep later zullen uitoefenen in de lijn van het samenwerkingsverband waarbinnen ze stage hebben gelopen.

4 Tot slot

De rechtssociologische literatuur beschikbaar in ons land met betrekking tot de advocatuur leert ons dat de hoeveelheid studies en empirisch materiaal beperkt blijft, én ook dat een algemene synthese van dit onderzoek zo goed als onmogelijk is. Vandaar de moeilijkheid om resultaten uit voorgaande onderzoeken met het door ons uitgevoerde onderzoek naar het profiel van de Vlaamse advocaat te vergelijken. Nederland staat op het vlak van onderzoek met betrekking tot de advocatuur voorlopig iets verder.⁶⁴ Ook Frankrijk⁶⁵ lijkt aan een inhaalbeweging bezig en publiceert regelmatig cijfers over diverse aspecten van de advocatuur.

Het door ons gevoerde onderzoek naar het profiel van de Vlaamse advocaat vormt een primeur in de zin dat voor het eerst de hele beroepsgroep werd aangeschreven en dat voor het eerst een beeld is verkregen dat (voorzichtig) representatief kan worden genoemd. Dit beeld is echter nog wat statisch, omdat het om een eenmalige foto gaat. Het spreekt vanzelf dat, om échte evoluties doorheen te tijd te kunnen ontwaren, het aangewezen is op ge-regelde tijdstippen een nieuwe foto van dezelfde beroepsgroep te nemen, en dus een bepaalde systematiek in dergelijk onderzoek in te bouwen.

64 M. ter Voert, 'Het profiel van de Nederlandse advocatuur', in: S. Parmentier en P. Ponsaers, *De Vlaamse advocaat. Wie, wat, hoe?* (Den Haag 2008), p. 186-210; N.H.M. Roos, *Juristerij in Nederland. Sociale ontwikkelingen in de opleiding en de beroepen van juristen*. Deventer 1981.

65 In Frankrijk kent men bijvoorbeeld 'L'Observatoire', dat feiten en cijfers over de advocatuur verzamelt, zie <http://www.cnb.avocat.fr/index.php>.

SOCIALE ADVOCATUUR IN NEDERLAND VANAF 1970: EEN INTERVIEW MET THEO DE ROOS

‘Het leven heeft mij Goddank bijna niets geleerd.’
Nescio

Voordat Theo de Roos in 2005 in Tilburg, zijn geboortestad, hoogleraar straf- en strafprocesrecht werd, had hij aan een aantal andere universiteiten gestudeerd en gewerkt. Zijn opleiding tot jurist genoot hij in de jaren 1966-1972 aan de Vrije Universiteit Amsterdam (VU). Daarna volgde een docentschap en promotie bij het Utrechtse Pompe-instituut (Utrecht). Vervolgens waren er voor hem leerstoelen strafrecht in Maastricht en in Leiden, waar men ‘mediakanon’ De Roos² met spijt naar Tilburg zag vertrekken. Daarmee zijn we bij een tweede spoor in de loopbaan van Theo de Roos terechtgekomen. Behalve op academisch niveau was hij tijdens zijn studie en daarna ook op vele andere terreinen actief, professioneel of bij wijze van nevenactiviteit. Vele namen, herinneringen en gebeurtenissen kwamen te voorschijn. In dit verslag hebben we daarvan iets zichtbaar willen maken, maar het draait vooral om de sociale advocatuur. Al deze elementen kwamen in het gesprek, dat wij op vrijdag 18 juli 2008 in zijn huis in Utrecht met Theo de Roos, hadden min of meer uitvoerig ter sprake. We hebben geprobeerd in deze weergave van dat gesprek vooral een beeld te geven van de opkomst (na 1970) en de verdere ontwikkeling van de sociale advocatuur.

Ouderlijk huis en middelbare school

De eerste twee jaar van mijn leven heb ik in Tilburg gewoond, als je dat van een baby kunt zeggen. Mijn vader was daar predikant, met als opdracht evangelisatie. Dat hield in dat hij de in het Zuiden levende gereformeerde diaspora moest behoeden voor aantasting door de katholieken. Na twee jaar zijn we verhuisd naar Brummen, een dorp bij Zutphen. Daar heb ik het Baudartiuslyceum bezocht. Mijn ouders waren beiden enorme idealisten en zeer sociaal gericht. Mijn moeder was actief lid van de ARP,³ maar was erg tegen oorlogshitserij, een beetje wat later de PPR werd,⁴ terwijl mijn vader nog heel lang oudere standpunten (Vietnam, communisme) bleef huldigen. Boedapest 1956, dat was iets wat hem sterk emotioneerde. Wat dat betreft – dat communisme – kreeg hij later natuurlijk het grootste

1 Zie de laatste noot.

2 Mare. Leids universitair weekblad 16-12-2004.

3 De Anti-Revolutionaire Partij (1879) ging in 1980 op in het CDA (Christen-Democratisch Appèl).

4 De Politieke Partij Radicalen (1968-1991), een van de voorgangers van het huidige Groen Links.

gelijk van de wereld. Maar dat wisten we toen nog niet! Mijn vader had buitengewoon veel belangstelling voor de Wijsbegeerte der Wetsidee. Toen ik – vanzelfsprekend – naar de VU in Amsterdam ging kon ik Dooyeweerd wel enigszins plaatsen, al was die toen al met emeritaat.⁵

De leraren vonden allemaal dat ik leuke vakken zoals Nederlands of Frans moest gaan studeren. Tot hun teleurstelling werd het rechten. Daar zat wel een vleugje idealisme in en bij die keuze hebben mijn ouders zeker een rol gespeeld. Advocaat, rechter misschien, opkomen voor de zwakken, dat soort dingen had ik toen al wel, zij het vaag. Bij die keuze hebben mijn ouders zeker een rol gespeeld. Maar concreet was ik op de middelbare school (gymnasium-alfa) meer bezig met thema's als de derde wereld en Vietnam.

Rechten aan de VU (1966-1972)

Naast de studie waren er in Amsterdam ook andere activiteiten te beleven, zoals studentenverenigingen, waaronder de juridische faculteitsvereniging QBDBD.⁶ Henk van An del, een rector corporis die een progressieve koers voer,⁷ wilde dat ik zijn opvolger zou worden, maar ik werd tegelijkertijd gevraagd voor het voorzitterschap van de Studentenraad (SRVU).⁸ Die was toen snel aan het radicaliseren, en ikzelf ook. Ik heb nog wel gearzeld, want het corps was in die tijd ook wel aantrekkelijk, maar het werd de SRVU, en zo kwam ik middenin de door sociologen en psychologen bevolkte radicale studentenoppositie terecht.

Dat lag nogal buiten de sfeer van de faculteit. Die bleef meer behoudend, hoewel ... dat viel best mee. Er gebeurden ook daar toen interessante dingen. Je had Iens Verburg, met ontzettend leuke onderwijsexperimenten.⁹ Ik was niet zozeer primair op burgerlijk recht gericht, maar die vakken van hem, notoir droge vakken als faillissementsrecht en burgerlijk procesrecht, die gaf hij zo goed! Ook moet ik Gerard Mulder noemen.¹⁰ Hij was heel inspirerend en liet je helemaal vrij in je keuzes. Het kon bijvoorbeeld gaan over de Maagdenhuisbezetting,¹¹ maar dan ging hij wel met je in discussie. Dat deed hij dan uiterst geëmotioneerd. Voor een debat heb ik nog een heel stuk geschreven over Friedrich Engels, over basis en bovenbouw en het recht. Aan zoiets deed Mulder gewoon con amore mee. Hij had ook een uiterst zinnige inbreng, moet ik zeggen.

5 Herman Dooyeweerd (1894-1977) was van 1926 tot 1965 hoogleraar Encyclopedie en Oud-vaderlands recht aan de VU (zie M.E. Verburg, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. IV, 1994. Bijgewerkte versies van de Biografieën in het BWN zijn te raadplegen via www.inghist.nl).

6 Qui bene distinguit, bene docet (Wie degelijk onderscheid maakt, leert goed).

7 Deze voorziter van het studentencorps studeerde theologie en is predikant geworden.

8 Zie voor geschiedenis en archivalia van de SRVU (jaren 1995-1992): <http://www.iisg.nl/archives/en/files/s10770682full.php>.

9 M.J.P. Verburgh (1937-1989), later hoogleraar in Utrecht en lid van de Hoge Raad.

10 G.E. Mulder (1916-2004) was onder meer hoogleraar straf- en strafprocesrecht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1967-1972) en in Nijmegen (1972-1981 (algemene rechtsleer 1976-1984).

11 De eerste van vele bezettingen, in mei 1969, van dit bestuursgebouw van de Universiteit van Amsterdam.

Door het bestuurswerk in de SRVU heb ik een tijdlang niets aan mijn studie gedaan. Oorspronkelijk was de SRVU een vrij rustige club, die algemene studentenbelangen behartigde, maar in die tijd meer en meer in politiek vaarwater kwam. Uiteindelijk waren er duidelijk CPN-invloeden. Toen ik erin kwam, was de SRVU al wel radicaal, maar nog niet zo politiek gelieerd. Ik volgde Gerrit van der Wal op. Die is nu Inspecteur-Generaal voor de gezondheidszorg. Hij is ook hoogleraar geweest aan de VU waar hij veel onderzoek heeft gedaan naar euthanasie. Ik kwam in aanraking met mensen die er allerlei radicale ideeën op na hielden, maar het was ook actie, actie, actie. We hadden abonnementen op Duitse studentenbladen. Het was de tijd van Benno Ohnesorg en later Rudi Dutschke. Als jurist had ik een beetje een tussenpositie. Je moest de verhoudingen toch wel een beetje goed houden én de regels volgen. Er waren bijvoorbeeld mensen die in het Provisorium¹² de ruiten beplakten met posters en daarbij waterglas gebruikten, zodat je ze er bijna niet af kon krijgen. Mijnheer Van der Zweep, van studentenvoorzieningen, kwam dan langs, lijkbleek. Hij zei dan: ‘Wat hebben ze nou gedaan?’, en ik moest dan weer zorgen dat het allemaal in goede banen werd geleid.

Ja, bekend is ook de bezetting van het Provisorium door de SRVU. Daar ben ik niet bij betrokken geweest. Op de een of andere manier was ik altijd net ..., was ik waarschijnlijk met vakantie of zo. Daar zijn nog rechtszaken van gekomen. Later ben ik wel betrokken geweest bij de begeleiding van Maagdenhuisbezitters. Ook heb ik nog samen met Arend Krikke gevraagd om amnestie.¹³ Er waren veel acties in die tijd: Cambodja – die heb ik zelf nog mee georganiseerd –, Perzië. We maakten krantjes die we verspreidden. In feite was het een tamelijk marginaal gebeuren, terwijl we er ontzettend veel tijd in staken. Dat was in de jaren 1970-1972. Ik heb toen in plaats van de rechtenstudie veel over marxisme en dergelijke gelezen. De studie heb ik na het einde van mijn voorzitterschap van de SRVU weer opgevat. Mijn interesse daarin en in het recht was veel groter geworden.

Onderzoek aan de VU en andere werkzaamheden (1972-1976)

Na mijn afstuderen heb ik dankzij Mulder voor twee jaar een promotiebeurs gekregen. Het was geen baan, maar het leverde wel uitstel van dienst op. Daarnaast heb ik enkele kleine betaalde functies gehad, zoals werkzaamheden voor de Raad Studentenaangelegenheden (RSA) van de VU en een docentschap aan de sociale academie De Horst in Driebergen. Mijn partner en ik woonden toen net samen en hadden zo een riant inkomen, vond ik eigenlijk. In die tijd hadden ook de voorbereidingen plaats voor *Recht en Kritiek*, dat in 1975 begon te verschijnen.¹⁴ Zo had ik van alles te doen. In 1975 ben ik alsnog in dienst gegaan, en daar

¹² Het tijdelijk gebouw van VU, waarin aan het eind van de jaren zestig de faculteiten en diensten waren gehuisvest in afwachting van de voltooiing van het hoofdgebouw. Het heeft daarna nog enkele tientallen jaren dienst gedaan.

¹³ Arend Krikke heeft in september 2009 afscheid genomen, wegens pensionering, als vice-president van het hof Amsterdam.

¹⁴ Het tijdschrift *Recht en Kritiek* verscheen in de jaren 1975-1997.

ben ik voorzitter van de VVDM, de Vereniging van Dienstplichtige Militairen, geworden, die nog iets van 20.000 leden had.¹⁵ Dat was toen een hele toestand. Ik heb dienst weigeren overwogen, maar dacht wel: tegen militair geweld ben ik niet onder alle omstandigheden, dus heb ik geen gewetensbezwaren. Zo principieel was ik wel. Ja dan had je die vervangende dienst, of je kon worden afgekeurd op grond van geestelijke instabiliteit ('S5'), wat toen gemakkelijk lukte. Dat vond ik nou ook weer zoiets, maar bovendien vond ik het een aansprekende gedachte actief in die VVDM te worden. Ik had dat ook voorbereid. Toen ik in dienst ging had ik al contacten met afdelingsbesturen en werd al vrij snel benaderd met de vraag of ik kandidaat voor het voorzitterschap wilde worden. In de jaren 1975-1976 heb ik in dienst gezeten en in die periode hebben we de oprichting van het advocatencollectief Oud-West voorbereid.

Hoe het met die promotieplannen stond? Dat heeft een tijd op een laag pitje gestaan, maar in dienst heb ik dat weer opgepakt. Toen heb ik met Mulder opnieuw afspraken gemaakt. Hij heeft mijn stuk helemaal doorgenomen – ik heb het nog ergens liggen –, dat is zó'n pak. Dat het, althans in die vorm, niet is doorgegaan, heeft te maken met dat marxisme. Er moest een soort marxistisch theoretisch kader in, want het onderzoek ging oorspronkelijk over het strafrecht in de DDR,¹⁶ vooral over de economische delicten. Met steun van Mulder en met aanbevelingsbrieven heb ik geprobeerd een studiereis te kunnen maken, maar dat lukte niet. Er kwam gewoon geen enkele reactie. En vers twee was dat de Oost-Duitse literatuur heel frustrerend was. Alles hing aan elkaar met citaten van onder anderen Walter Ulbricht.¹⁷ Daar zat eigenlijk te weinig vlees aan, zo ideologisch was dat. Toen leek een overstap naar het West-Duitse recht voor de hand te liggen, omdat ik daar inmiddels goed in zat, alleen al omdat er veel West-Duitse literatuur over de DDR was. Uiteindelijk werd het West-Duits *Kartellstrafrecht*. Daar heb ik een heel verhaal over gecomponeerd. Alleen moest toen dat marxistisch kader er nog bij, en daar ben ik in vast gelopen, dat lukte niet. Achteraf heel begrijpelijk, want dat was een doodlopende weg. Waarschijnlijk had Mulder gewoon moeten zeggen: 'Hou daar maar mee op, dit is al mooi genoeg'. Maar dat zei hij niet, daar was hij weer te liberaal voor. Dat strandde dus. Ondertussen was er wel ongeveer driekwart af. Eigenlijk heb ik twee proefschriften geschreven, zoals ik bij wijze van grap wel eens heb gezegd. In mijn uiteindelijke proefschrift (1987) is wel iets van die eerste onderzoeksperiode overgebleven.¹⁸

15 Zie voor het archief van de VVDM (1966-1996) <http://www.iisg.nl/archives/en/files/v/10773868full.php#N190D3>.

16 De toenmalige Duitse Democratische Republiek.

17 De belangrijkste Oost-Duitse politicus in de DDR in de jaren vijftig en zestig.

18 T.A. de Roos, *Strafbaarstelling van economische delicten. Een crimineel-politieke studie*. Diss Utrecht 1987; Arnhem 1987.

Rechtswinkel, voorbereiding op de sociale advocatuur (1977-1980)

Aan die route naar de advocatuur tijdens mijn diensttijd ging nog een belangrijk ding vooraf: het bestuur van de Rechtswinkel Amsterdam. Daar zaten ook VU-mensen bij, onder wie Herman van der Schaar, nu advocaat in Amsterdam. Hij heeft me erbij gehaald. Je had ook Rechtshulp VU, met Bram van der Deure,¹⁹ maar dat was toen geen optie omdat ik bijna was afgestudeerd. Bovendien was die rechtswinkel in Amsterdam wilder en ruiger, en spannender. Daar heb ik Leo Spigt – hij werd voorzitter – Gabi van Driem en Phon van den Biesen leren kennen.²⁰ Dat was een mooie voorbereiding op de sociale advocatuur.

Wetenschap én advocatuur

In 1980 werd ik opnieuw ergens voor gevraagd. Ditmaal was het Ties Prakken van het Pompe-instituut (Universiteit Utrecht).²¹ Het instituut had een researchpost gekregen op het gebied van economische delicten. Zij wist dat ik daar belangstelling voor had en het was niet onopgemerkt gebleven dat ik ook was blijven publiceren. Zo ben ik daar beland. Het was fulltime, maar ik heb mijn advocatuur wel altijd bijgehouden, nog steeds trouwens.

In 1984 liep die aanstelling af. Verlenging was wel mogelijk geweest. Het proefschrift was nog niet klaar: ik had het helemaal omgegooid. Zoals wel vaker was het net niet af, maar ik wilde niet blijven hangen. Ik wilde echt de advocatuur in en werd ook toen weer gevraagd. Onder meer door Gerard van Asperen, die het plan had opgevat om een strafrechtskantoor op te richten, in ieder geval een kantoor dat voor een aanzienlijk deel strafrecht deed. Dat strafrecht woog voor mij het zwaarst en daarom werd het Van Asperen, De Roos en Pen, een kantoor waarmee we in 1984 zijn begonnen.

Na een aantal naamswijzigingen wegens combinaties en personele veranderingen – zo is Gerard van Asperen nu raadsheer in Amsterdam – heet dit kantoor nu De Roos en Pen.²² In feite ben ik vanaf 1984 zowel in de wetenschap als in de advocatuur werkzaam geweest. Uiteindelijk werd dat laatste vooral advisering. Tot een paar jaar geleden pleitte ik nog wel eens, maar dat is opgehouden sinds ik fulltime hoogleraar ben. Maar mijn roots zitten nog in de advocatuur, ik vind het leuk om erbij betrokken te blijven.

19 A. van der Deure, later onder meer rechter in de rechtbank Alkmaar.

20 Allen nu advocaat in Amsterdam.

21 Ties Prakken werd ook bekend als advocaat en was van 1998 tot 2004 hoogleraar strafrecht en strafprocesrecht in Maastricht.

22 Jurjen Pen is advocaat in Amsterdam.

Hoogleraar in Maastricht, Leiden, Tilburg

Begin 1987 ben ik gepromoveerd. Dan krijg je dat mensen zo eens gaan informeren. Het werd uiteindelijk een halftijds hoogleraarschap in Maastricht, in combinatie met de advocatuur.²³ Daar heb ik gezeten tot 1997 en daarna in Leiden, tot begin 2005 toen ik naar Tilburg ging. Vaak heb ik, zoals al eerder ter sprake kwam, gereageerd op wat op mij afkwam. Dat is natuurlijk niet helemaal waar, want je kiest wel degelijk, al is het zeker zo dat ik niet aan carrièreplanning heb gedaan. Het was vooral: wat diende zich aan in mijn omgeving en wat vond ik leuk om te doen. Ik was vooraf absoluut niet bezig met het hoogleraarschap of zo, dat rolde vanzelf door.

Rechtswinkels en advocatencollectieven

Zo ging het ook met de rechtshulp. Bij de Rechtswinkel Amsterdam begon ik in de sectie Diversen, waar strafrecht onder viel. Al gauw kwamen daar het algemeen bestuur en het dagelijks bestuur bij, eerst met Wouter Meurs, die nu bij Justitie werkt,²⁴ later met Leo Spigt, een enorme entrepreneur. Dat is voor zo'n project natuurlijk goed. Wat we deden was veel externe contacten leggen en onderhouden, en subsidie regelen. Er waren heftige interne discussies over van alles en nog wat. Erg ideologisch waren die discussies niet. Mijn marxistische bagage kon thuis blijven. Wel beschouwden wij wat we deden als maatschappijverandering. De pretentie was: structurele verbetering. Het ging dus niet alleen om dat ene geval van tante Mies met haar huurprobleem, maar ook om het bestoken van de verhuurders. Verder hadden we natuurlijk kritiek op de advocatuur.

Tilburg had waarschijnlijk de primeur: Marius de Jong met zijn juridische EHBO.²⁵ De Amsterdamse rechtswinkel was wel een van de eerste, maar exact is dat niet aan te geven, want je kreeg toen over het hele land verspreid dat soort instituten. Later herhaalde zich dat met de advocatencollectieven. Dat had je ook in Tilburg. Het is omstrepen, geloof ik, wie nou het eerste was. Laten we zeggen, je had Tilburg, daarna in Amsterdam het collectief dat was gevestigd in het Rothaanhuis aan de Rozengracht, waar ze in 1974 zijn begonnen. Daarna kwamen wij er als tweede in Amsterdam bij, maar toen waren er inmiddels, dacht ik, al een stuk of vijf, zes in den lande.

Nog eerder verscheen het beroemde 'Zwarte nummer' van *Ars Aequi*, waarin onder meer Pia Sassen heeft geschreven.²⁶ Die kende ik toen nog niet, maar later ontmoette ik haar toen

²³ Oratie: *Verdediging van belangen, het belang van de verdediging*. Enkele principiële en praktische vragen over de rol van de verdediging in strafzaken. Arnhem 1991.

²⁴ Als hoofdinspecteur Sanctietoepassing (<http://www.inspectiesanctietoepassing.nl/organisatie/Medewerkers/>; 19-9-2009).

²⁵ Zie voor een afscheidsinterview: <http://www.brabantsdagblad.nl/regios/brabant/4190057/Sociaal-advocaten-zijn-geen-sulletjes.ece> (19-9-2009).

²⁶ *Ars Aequi* 19.6 (1970): 'De balie: een leemte in de rechtshulp?', met bijdragen van Th.M.A. Claessens, M.I. 't Hooft, J.I.M. Jacobs, J. Keerweer en P. Sassen.

Theo de Roos als advocaat ±1980. Foto boven: zaak 'Site-wacht-weigeraar' Gerard van Wingerden, Hoog Militair Gerechtshof Den Haag (wachtlopen bij opslagplaatsen van kernwapens). Foto onder: zaak Ad Toonen (?), kort geding tegen de Staat betreffende uitzending van dienstplichtigen tegen hun wil naar Libanon (Unifil).

we *Recht en Kritiek* oprichtten. Zij is getrouwd met hoogleraar rechtsgeschiedenis Jan Lokin.²⁷ Van meet af aan zat zij in de redactie. We vergaderden vaak in Groningen. Ideologie speelde in die begintijd zeker een rol, maar dat praktische vond ik ook prettig. Anders zou het wel heel erg zijn gaan zweven, wat inderdaad gebeurde bij nogal wat van mijn sociologie-kornuiten. Ofwel verzuilden ze in linkse splinters, maoïsme en zo, ofwel kwam men niet verder dan een heel esoterisch en theoretisch debat. Met name de VU-mensen hadden daar een handje van. Iedereen lachte zich er altijd kapot omdat aan de VU ‘scholing’ in marxisme werd gegeven. Ik heb er zelf ook aan mee gedaan door in het ‘imperialisme kollektief’ in te gaan op Lenins roemruchte werken en op het imperialisme als het hoogste stadium van het kapitalisme. De rechtswinkel was natuurlijk veel praktischer gericht.

Dat gold ook voor het advocatencollectief Oud-West. Wij waren niet het eerste collectief, dus konden we min of meer onze grote broer, het Amsterdams advocatencollectief, kopiëren. Wel hadden wij een eigen trekje. Toen we in april 1977 met zijn vijven begonnen, wilden we ons echt op een wijk richten, op een volkswijk. Dat werd de Kinkerbuurt. Bovendien wilden we multidisciplinair werken, dus samen met andere hulpverleners, zodat je makkelijker kon doorverwijzen. Dat bracht ons in het Dirk van Nimwegencentrum, een gloednieuw wijk-welzijnscentrum. Fysiotherapeuten, huisartsen, maatschappelijk werkers, ouderenzorg, alles was daar gevestigd, en wij zaten daar als advocaten.

Het ging allemaal heel professioneel. Dat moest ook wel, want de gemeente steunde dit project. Niet ons, hoor. Wij moesten echt onze eigen broek ophouden. Alleen een kleine tegemoetkoming in de huurprijs kregen we, dat was het wel. Ons inkomen was niet hoog, maar financieel was dat voor mij en mijn partner, Marjet Gunning, geen probleem, omdat zij ook bij het collectief zat en we nog geen kinderen hadden. Bovendien hadden we een idioot lage huur, zo’n distributiewoning, waar we na eindeloos wachten voor in aanmerking kwamen. Vlak bij het werk, op het Bellamyplein, woonden we. Daar gingen we meteen met succes de huisbaas te lijf wegens achterstallig onderhoud ... Nee, eerlijkheidshalve moet ik zeggen dat hij de beroerdste niet was. Alles bij elkaar genomen viel het inkomen aardig mee. In het begin verdienden de secretaresses evenveel als de advocaten, maar daar zijn we vrij snel van afgestapt, want we merkten dat zij, door de bank genomen, van negen tot vijf werkten, terwijl wij ons helemaal suf werkten. Na een wat aarzelend begin zaten we – dat was een bekend verschijnsel bij alle collectieven – helemaal vol met werk.

Wat ook hielp, merkte ik als een van degenen die ook strafzaken deden (gaandeweg steeds meer), dat net in die tijd de pro-Deotarieven voor deze zaken verdubbeld werden.²⁸ Dat kwam goed uit. Daar kwam bij dat ik omdat ik uit militaire dienst kwam, al snel een bloeiende praktijk kreeg van krijgsraadzaken en zaken bij het Hoog Militair Gerechtshof. In die tijd ging het vooral om gewetensbezwaren, dienstweigeraars in allerlei soorten en smaken. Interessante zaken zaten daar tussen. Zo komt het dat ik nog steeds in de redactie van het *Militair Rechtelijk Tijdschrift* zit. Op een gegeven moment werden Nico Jörg en

²⁷ <http://www.rug.nl/rechten/faculteit/medewerkers/persoon/st/sassenpems> (19-9-2009).

²⁸ Vgl. de bijdrage van Bruno Debaenst in dit boek.

ik daarvoor gevraagd,²⁹ als buitenstaanders, omdat ze de luiken wilden open gooien. Sedert het verdwijnen van dienstplichtige militairen en dus ook van dienstweigeraars, is er in dat tijdschrift een verschuiving geweest naar het volkenrecht en kwesties als Eric O.³⁰ Nog steeds heel interessant, maar om andere redenen dan toen ik in de redactie kwam.

Latere ontwikkelingen

Met die sociale advocatuur was het financieel dus helemaal niet zo treurig gesteld, maar de resultaten op ander vlak waren minder gunstig. Waar we tegenaan liepen was dat ons idealisme niet opleverde wat we ervan hadden gehoopt. Je wilt de wereld veranderen, en dan merk je dat dat veel stroperiger gaat dan je dacht. Die 'structurele' rechtshulp kwam niet goed uit de verf. Bovendien gingen mensen qua inkomen hogere eisen stellen aan hun baan en carrière, bijvoorbeeld om een huis te kunnen kopen of om ook eens een weekje naar New York te kunnen gaan. Alleen daarom al was die egalitaire inkomensverdeling, die ik noemde, niet vol te houden.

Als ik het nu bekijk is dat idealisme er zeker niet helemaal van af. Misschien wel helemaal niet en is het meer: *sadder and wiser*. Waar we in elk geval wel in geslaagd zijn, dat is kwaliteitsverbetering. We wilden het vak heel goed beoefenen. Het moest echt topkwaliteit zijn. Met name het Amsterdams collectief heeft dat van het begin af aan geroepen. Dat is gelukt. Er is absoluut op het gebied van het sociaal recht een ongelofelijke inhaalslag gemaakt. Weliswaar was het ook weer niet zo dat we het ver genoeg vonden gaan.

Onze kritiek heeft geleid tot het openbreken van de balie. Diezelfde frisse impuls heeft zijn uitwerking op de magistratuur gehad. Positief is ook dat de kwaliteit, ontwikkeld in rechtswinkels en collectieven, op allerlei plaatsen in de advocatuur terecht is gekomen. Sommigen die vroeger in rechtswinkels en collectieven werkzaam waren, hebben nu een exclusief commerciële praktijk, bij anderen is sprake van een mengvorm. Dat laatste zie je vrij vaak. Hier om de hoek zit er bijvoorbeeld een, een uitstekend kantoor, dat vroeger een collectief was. Een ideologische eis als 'je mag nooit werkgevers helpen tegen werknemers' is er dan wel af. Bernard Tomlow bijvoorbeeld, treedt op voor woningbouwverenigingen. Het eruit schoppen van lastige huurders levert hem een lucratieve praktijk op, maar ach, daar kun je ook wel weer een sociale draai aan geven. Ideaal zou het natuurlijk zijn dat zulke gemengde kantoren de sociale praktijk er op niveau bij zouden doen. Dat gebeurt voor een deel absoluut, maar je ziet nu wel gaten vallen. Weliswaar is er veel inspanning geweest om ervoor te zorgen dat de tarieven niet omlaag en eigen bijdragen niet steeds omhoog gingen, maar ik vrees toch dat er onvoldoende aanbod is van advocaten op de sociale rechtsgebieden.

²⁹ N. Jörg is nu advocaat-generaal bij de Hoge Raad.

³⁰ De marinier Eric O. werd in 2005 vrijgesproken van overtreding van de geweldsinstructies voor Nederlandse militairen in Irak.

Er waren er ook die trouw wilden blijven aan een puur sociaal profiel. Iemand als Peter Ingelse, bijvoorbeeld, een civilist, heeft het geprobeerd, maar heeft op een gegeven moment de handdoek in de ring geworpen. Nu is hij raadsheer in het Hof Amsterdam. Financiële motieven speelden bij dit soort beslissingen een rol. ‘Ik heb geen pensioen kunnen opbouwen’, zei de somberende Ingelse, toen hij door Hanneke van Son werd geïnterviewd voor het *Advocatenblad*, onder de kop *C’est fini*.

Zekerheid, financiële aspecten, gezinnen, speelden bij velen absoluut een grote rol. Voor mij persoonlijk was dit veel minder het geval. Het is waar, ik behoorde tot degenen die lekker wilden blijven beuken. Dat ging in redelijke harmonie, maar we wilden uit principe wel de luis in de pels zijn. Ik had meer belangstelling voor de clubs van de sociale advocatuur en de sociale rechtshulp zelf en ben ook in het bestuur gaan zitten van het Amsterdamse bureau voor rechtshulp.³¹ Later, in 1985, heb ik een preadvies over de sociale advocatuur geschreven voor de jaarvergadering van de Orde. Toen was het al zo dat gevestigde types dachten: ‘Die nemen het straks gewoon van ons over’. Dat was zo’n beetje de stemming.

Vereniging voor Rechtshulp en Juridisch Loket

In de Vereniging voor Rechtshulp zag je eenzelfde ontwikkeling. Alle bloedgroepen zaten daarin: advocaten, medewerkers van bureaus voor rechtshulp. Men trok in het begin helemaal met elkaar op. Wij als vertegenwoordigers van collectieven hadden uitstekende contacten met medewerkers van de bureaus. Daar zaten ook mensen van het eerste uur bij, zoals Han van der Leek,³² Lotje de Roy van Zuydewijn³³ en Jaap Smit.³⁴ Maar gaandeweg kwamen er wrijvingen, vooral doordat de bureaus steeds meer naar zich toe gingen trekken, in het bijzonder de tweedelijns rechtshulp, en wel op gebieden als sociale zekerheid en arbeidsrecht, waar geen procureursdwang, geen monopolie voor de advocaat, bestond. En de advocaten dachten: ‘Ja kom, ik zit hier een beetje ondernemersrisico te lopen, te sappen, en jullie gaan ons daar met een mooi inkomen, risicoloos, de markt afsnoepen!’ Ook hebben de bureaus een tijdje de facto over toevoegingen mogen beslissen en advocaten pikten het vaak niet dat toevoegingen werden geweigerd of dat er allerlei voorwaarden werden gesteld door mensen die er, vonden zij, helemaal geen verstand van hadden. Verder was er veel kritiek op de bureaus vanwege de bureaucratisering die ze meebrachten, maar dat hoor je nu nog steeds over organen die bij rechtshulp betrokken zijn.

Op dit moment is weer zoals het aanvankelijk was: de nieuwe organisatie voor gesubsidieerde rechtsbijstand, ‘Het Juridisch Loket’, geeft alleen advies en verwijst. Dit Juri-

³¹ Het begin, in 1974, van de landelijke, door de overheid gesubsidieerde, organisatie voor verlening van kosteloze rechtsbijstand.

³² Hij is directeur van de Stichting Reclassering Nederland geweest.

³³ Advocaat te Amsterdam.

³⁴ Vice-president rechtbank Amsterdam.

disch Loket zou wel eens interessante banen kunnen bieden aan HBO-juristen,³⁵ mensen die breed geïntereerd zijn, weten wat er speelt, niet zelf voor een complete analyse van de problemen zorgen en een oplossing aandragen, maar wel kunnen verwijzen. Dat idee. Het lijkt mij helemaal niet gek, dat mensen in het begin van hun carrière in een dergelijke instelling werken. Je moet dan wel goed op de hoogte zijn, maar het hoeft niet de diepte in te gaan. Dus als dat uit de verf komt, kan het best wat zijn.

Ook met het tempo waarin toewijzing van een pro-Deoadvocaat plaatsvindt kan het meevallen. Als het Loket direct verwijst, kan het zelfs sneller. Voorheen hadden de bureaus voor rechtshulp soms de neiging de zaak nog even onder zich te houden voordat er werk van toewijzing werd gemaakt. Zorgenvrij is de nieuwe aanpak niet, maar dat heeft er vooral mee te maken dat die gemengde praktijken waarover we het al hebben gehad, minder prioriteit gaan geven aan sociale rechtshulp. Neem nou Casper Schouten, een jongen die heel succesvol is als advocaat in Amsterdam, en die misschien zo nu en dan eens wat pro Deo doet, maar dan echt pro Deo, want je bent veel meer tijd kwijt met het áánvragen van zo'n stomme toevoeging. Het échte pro Deo krijg je weer terug. Ik las een interview met Spong waarin hij zei dat hij soms pro-Deozaken doet en als voorbeeld noemde hij mensen die aangifte hebben gedaan tegen Wilders.³⁶ Dat doet hij dan hooguit voor een symbolisch bedrag.

Strafbeschikkingen

Nog iets nieuws zijn de Strafbeschikkingen die door het Openbaar Ministerie in geval van lichtere misdrijven kunnen worden opgelegd.³⁷ Dertig jaar geleden zou ik me daartegen hebben verzet. Zoiets was toen nog vloeken in de kerk, maar ik merk hoe groot de druk van dat soort zaken is. En wat dan heel jammer is: in Nederland willen ze als het om Justitie gaat altijd voor een dubbeltje op de eerste rij zitten. Er wordt gekankerd als er eens een fout wordt gemaakt, maar geld? Ho maar! Dat is echt stuitend. Rechtspraak is eigenlijk een beetje een luxe, vervelend dat dat geld moet kosten! Aan de andere kant, in Nederland kunnen we zoiets wel efficiënt regelen. Wij hebben geen gigantische achterstanden zoals in Italië, maar aan die strafbeschikkingen zitten ook bezwaren vast, zeker als het gaat om rechtsbijstand. Vooral taakstraffen en ontzeggingen van de rijbevoegdheid die meer en meer per strafbeschikking kunnen worden opgelegd, zijn ingrijpend. Daar ligt een rol voor de advocatuur, maar dan moet die advocaat wel weer beschikbaar zijn als de zaak toch

³⁵ Een jurist die zijn opleiding niet aan een universiteit, maar aan een instelling voor Hoger Beroeps-Onderwijs heeft genoten.

³⁶ G. Spong is advocaat te Amsterdam. G. Wilders is lid van de Tweede Kamer, thans voor de Partij voor de Vrijheid; naar verwachting zal hij in januari 2010 voor de rechtbank Amsterdam terechtstaan op beschuldiging van het aanzetten tot haat en discriminatie.

³⁷ Wet OM-afdoening (2006). Deze wet wordt thans gefaseerd ingevoerd.

Prof. Theo de Roos tijdens het interview (foto Sjoerd Faber).

aan de rechter wordt voorgelegd. En dat is maar de vraag, want dat kost geld. Als daar geen goede rechtshulp op zit, kunnen er ongelukken gebeuren.

Verworvenheden

Piketdienst van advocaten? Ja, dat is een verworvenheid. De VU heeft daar een grote rol in gespeeld in de experimentele fase, met mensen als de criminoloog Roel Bergsma. Dat was al in 1974, dus min of meer in dezelfde tijd als de eerste collectieven. Piketdiensten bestaan nog steeds en zijn zelfs wettelijk geregeld.

Nu is er weer een nieuwe stap gezet: bijstand bij verhoren van verdachten van levensdelicten. In Amsterdam en Rotterdam wordt daarmee geëxperimenteerd. Ik ben altijd voorstander van deze vorm van bijstand geweest, maar hierbij houd ik mijn hart vast. De meningen verschillen. Oorspronkelijk mochten we wat dit betreft als strafrechtsadvocaten bijna niets. We hebben weten te bereiken dat we onder bepaalde voorwaarden toch mogen interveniëren. Als dit experiment faalt, staan we echt met lege handen. Lukt het wel, dan

zal het naar meer smaken. Er is trouwens al ervaring opgedaan met bijstand bij politieverhoren, maar dan vooral bij complexe fraudezaken. Het is namelijk helemaal niet in strijd met de belangen van de politie zelf, want als er een advocaat bij heeft gezeten kan er later niet gezeurd worden, zo van 'ze legden me wat in de mond' of 'ik moest tekenen'.

Wat ook is gebleven: de rechtswinkels. Die zijn er nog steeds, en ze bloeien ook. Aan de universiteit Tilburg is er bijvoorbeeld een. Actieve studenten kiezen daar vaak voor. Het is goed voor je CV. Een pragmatische benadering, maar goed, ze doen het, en er is behoefte aan. Mij hoor je niet mopperen en ik verleen ook hand-en-spandiensten als het uitkomt. We hebben in Tilburg ook een *challenger program*: studenten worden voor dit soort activiteiten beloond met een bedragje en een bul. Ik vind het leuk bedacht: niet alleen de wetenschappelijke kanonnen, de tieners, maar ook mensen die gewoon maatschappelijk flink bezig zijn, komen voor zo'n beloning in aanmerking. Hulpverlening is een vak apart hoor. Ik heb ze zien mislukken: gepromoveerd, vervolgens de praktijk in, en dan slaagden ze er niet in een slag te maken. Het is wel leuk dat je kunt analyseren, maar die cliënt moet er wat mee opschieten, zijn standpunt moet je verdedigen, en dat krijg je, hoe slim je ook bent, niet altijd voor elkaar.

'Het leven heeft mij Goddank bijna niets geleerd'

Ja, deze woorden van Nescio behoren tot mijn favorieten.³⁸ Ik ga niet ontkennen dat je iets kunt leren, maar wat me erin aanspreekt is in wezen het protest tegen verstarring en zelfgenoegzaamheid. Het heeft ook te maken met het feit dat ik nogal eens gewisseld heb: theorie en praktijk, maar ook van universiteit naar universiteit. Een *open mind* vind ik ongelofelijk belangrijk. *It keeps you moving*. Dat vind ik in dit citaat haarscherp terug.

38 Zie http://www.dbnl.org/tekst/kortoo6isvoo1_01/kortoo6isvoo1_01_006g.htm (p. 206).

OVER DE AUTEURS

Dr. M.-C. le Bailly is rechtshistorica en promoveerde op een studie van de rechtspraak van het Hof van Holland in het midden van de vijftiende eeuw (2001). Nadien voerde zij verschillende projecten uit op het gebied van historisch onderzoek en digitale toepassingen in de humaniora. Daarnaast publiceerde zij procesgidsen over de civiele rechtspraak bij de Hoge Raad, de Staatse Raad van Vlaanderen en het Hof van Holland tijdens de Republiek. Sinds 2008 is zij als tijdelijk onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. E-mail: mclebailly@gmail.com

Dr. P. Brood is archivaris bij het Nationaal Archief in Den Haag en bestuurslid van de Stichting OVR. E-mail: paul.brood@nationaalarchief.nl

Drs. B. Coppein is als assistent rechtsgeschiedenis verbonden aan de K.U.Leuven. Hij bereidt een proefschrift voor over het rechtsdenken van de Belgische advocaat en rechtsgeleerde Edmond Picard (1836-1924) in Belgisch en Europees perspectief. E-mail: bart.coppein@law.kuleuven.be

Drs. B. van Dael studeerde rechten aan de Universiteit Gent, met een aanvullende opleiding in de economie. Nu werkt hij als wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Rechtsgeschiedenis en Romeins recht van diezelfde universiteit aan een proefschrift over de Belgische ministers van Justitie en hun civiel beleid. E-mail: Bram.VanDael@UGent.be

Drs. B. Debaenst studeerde geschiedenis, rechten en criminologie aan de Universiteit Gent en is daar werkzaam als assistent rechtsgeschiedenis. Email: Bruno.Debaenst@ugent.be

Drs. B. Delbecke studeerde geschiedenis en rechten aan de K.U.Leuven. Sinds 2003 is hij als assistent rechtsgeschiedenis verbonden aan de K.U.Leuven Campus Kortrijk (KULAK), waar hij de laatste hand legt aan een proefschrift over persmisdrijven en perswetgeving in de periode 1831-1914. E-mail: Bram.Delbecke@kuleuven-kortrijk.be

Mr.drs. G. Donker studeerde Nederlands recht en Nederlandse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam, en is lid van de redactie van *Pro Memoria*. Zij publiceerde on-

der meer over meester-dichter J.C. Bloem, het proces Balthazar Gerards en de Bijzondere Rechtspleging (na de Tweede Wereldoorlog). E-mail: gretha.donker@chello.nl

Prof.dr. W. van Eeckhoutte is hoogleraar Arbeids- en Socialezekerheidsrecht aan de Universiteit Gent en advocaat bij het Hof van Cassatie te Brussel. E-mail: willy.vaneeckhoutte@ugent.be

Prof.mr. S. Faber is als hoogleraar Rechtsgeschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en is hoofdredacteur van *Pro Memorie*. E-mail: sjoerd.faber@chello.nl

Prof.dr. D. Heirbaut is hoogleraar Rechtsgeschiedenis en Romeins recht aan de Universiteit Gent en lid van de redacties van *Pro Memorie* en het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*. E-mail: dirk.heirbaut@UGent.be

Prof.dr. P. Humblet is hoogleraar Sociaal recht aan de Universiteit Gent. Hij doceert ook aan de Koninklijke Militaire School te Brussel en aan de Management School van de Universiteit Antwerpen. E-mail: Patrick.Humblet@UGent.be

Prof.mr. C.J.H. Jansen is hoogleraar Rechtsgeschiedenis en Burgerlijk recht aan de Radboud Universiteit Nijmegen, tevens bijzonder hoogleraar Romeins recht aan de Universiteit van Amsterdam. De bijdrage in deze bundel is een uitwerking van zijn artikel 'De opleiding van de advocaat in historisch perspectief', in: W.M.J. Bekkers e.a. (red.), *De Advocatenstandaard* (Den Haag 2007), p. 3-12. E-mail: c.j.h.jansen@jur.ru.nl

Prof.dr. F. Keverling Buisman studeerde rechten in Utrecht en volgde de Rijksarchiefschool. Hij was rijksarchivaris in Drenthe en Gelderland, en uiteindelijk directeur van het Gelders Archief (tot medio 2006). In 1986 promoveerde hij op een proefschrift over Drentse rechtsgeschiedenis. Van 1999 tot 2007 was hij bijzonder hoogleraar Oud-Vaderlands recht aan de Universiteit van Amsterdam. Tegenwoordig is hij als auteur, redacteur en organisator zeer geregeld betrokken bij boeken over Gelderse geschiedenis. E-mail: frankk.buisman@kpnmail.nl

Prof.dr. G. Martyn doceert Rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Gent, is lid van de redactie van *Pro Memorie* en was van 1991 tot 2008 advocaat aan de balie van Kortrijk. E-mail: Georges.Martyn@UGent.be

Prof.dr. J. Monballyu is gewoon hoogleraar aan de Rechtsfaculteit K.U.Leuven en KULAK, afdeling Romeins recht en Rechtsgeschiedenis en doceert er de vakken Inleiding tot het recht en Geschiedenis van het privaatrecht. Ook is hij docent 'Strafrechtsgeschiedenis' aan

de K.U.Leuven en docent 'Rechtsgeschiedenis' aan de HU-Brussel. E-mail: Jos.Monballyu@skynet.be

Prof.dr. S. Parmentier studeerde rechten, politieke wetenschappen en sociologie aan de universiteiten van Gent, Leuven en Minnesota-Twin Cities. Hij is hoogleraar Sociologie van het recht en van de criminaliteit aan de Rechtsfaculteit van de K.U.Leuven. Zijn onderzoek handelt over buitengerechtelijke vormen van conflictregeling, mensenrechten en 'transitional justice'. E-mail: stephan.parmentier@law.kuleuven.be

Prof.dr. P. Ponsaers studeerde sociologie en criminologie aan de K.U.Leuven. Hij is momenteel als hoogleraar Criminologie en Rechts sociologie verbonden aan de universiteit Gent. E-mail: paul.ponsaers@ugent.be

Drs. B. Quintelier studeerde geschiedenis en rechten aan de Universiteit Gent. Sinds 1 augustus 2007 is hij wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Rechtsgeschiedenis en Romeins recht van diezelfde universiteit en werkt hij binnen de IUAP 'Justice and Society: sociopolitical history of justice administration in Belgium (1795-2005)' aan een doctoraat over 'De geschiedenis van de Belgische advocatuur'. E-mail: Bart.Quintelier@UGent.be

Prof.dr. Y. T'Sjoen promoveerde op het proefschrift *In duizenden varianten. Historisch-kritische editie van Richard Minnes gedichten* (Gent 2003). Hij is als docent verbonden aan de Vakgroep Nederlandse Literatuur van de Universiteit Gent. E-mail: Yves.TSjoen@UGent.be

Prof.dr. K. Velle is deeltijds hoofddocent Geschiedenis aan de Universiteit Gent (vakgroep Nieuwste geschiedenis) en Algemeen Rijksarchivaris (algemeen directeur van het Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provincies). E-mail: karel.velle@arch.be

Mr. R. Verkijk is zijn carrière in 1994 begonnen als advocaat en docent aan de Advocatenpraktijk Universiteit Maastricht. Hij is momenteel werkzaam als onderzoeker. Het onderzoek, dat in 2010 in een dissertatie moet uitmonden, betreft de voor advocaten geldende normen in het burgerlijke proces. E-mail: richard.verkijk@maastrichtuniversity.nl

Dr. J.M.V. Verstraete is advocaat en als vennoot verbonden aan het advocatenkantoor Lange, Verstraete & Clijmans in Antwerpen. Hij was onder veel meer voorzitter van de Vlaamse conferentie bij de balie te Antwerpen (1986-1987), stafhouder (deken) van de orde van advocaten te Antwerpen (1996-1998) en lid van de raad van afgevaardigden van de orde van Vlaamse balies (2001-2007). Hij publiceerde onder andere over de geschiedenis van de Vlaamse conferentie bij de balie te Antwerpen. E-mail: j.verstraete@schermmer-law.be

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

Opgenomen zijn alle persoonsnamen, met uitzondering van namen van auteurs die uitsluitend in titelbeschrijvingen in de noten voorkomen. Persoonsnamen in bronvermeldingen bij bijschriften zijn eveneens weggelaten. Tussen tekst en noten is in dit register geen onderscheid gemaakt. De namen zijn op de in Nederland gebruikelijke wijze weergegeven en gealfabetiseerd.

- Aalbers, P.G. 87
Abel, R.L. 373
Accursius 50
Achtels, Margriete 37
Aeken, K. van 395
Aendekerck, Louis 350
Aguesseau, Henri François d' 9, 173-176, 179, 317
Ahsmann, M.J.A.M. (Margreet) 70, 169
Alberts, Johannes 101
Albisetti, J. 242
Albrecht en Isabella 27
Alfkens, Harmen 135
Allard, A. (Albéric) 219-220, 288-289, 290-291
Alphen, Willem van 82
Amalry, Jan Samuel 85
Ameje, Jan 57-58
Andel, Henk van 400
André, Raymond 354
Andries, J. 157
Annemans 358
Antheunis, Achille 289
Ardesch, Andreas 89
Arnoldi, J.-P. 212
Arntzenius, H.J. 71
Asch van Wijck, Hubert M.A.J. 78
Asperen, Gerard van 403
Asser (juristenfamilie) 9, 78, 125-126
Asser, Carel (1843-1898) 125, 164
Asser, Carel [I] of Carolus (1780-1836) 125-127, 133-135
Asser, M.S. (Mozes Samuel) (1754-1826) 65, 125-126, 128
Asser, Tobias Michaël Carel (1838-1913)
Aubert, Vilhelm 389-390
Auden, Wyston 369
Audaenaert, Glenn 247
Augustus (keizer) 17
Backer, André Eloi de 27
Backer, C. 80
Backer, De 287
Bacx, Jan (Baxius) 53
Badinter, R. (Roger) 337
Baelde, M. 55
Baere, Janneken de 56-57
Baers, Maria 240
Baete 350
Baets, H. de 292
Bailly, Marie-Charlotte le 8
Balck, Johannes 80
Balliu, E. 141, 156
Bara, Jules 219
Barbanson, J. 139, 141, 156
Barnard, Benno 361, 363, 364, 366-367, 369-370
Bartels, A. 141
Barthélémy, A. 157
Bartolus 50
Bartosik, M. 361
Baudrez, Jos 203
Bauwel, L. van 293
Bayot, J. 350
Beauduin 348
Beaumont, Simon van 80-81
Becher, Johan Peter 101
Bègue, L. 158
Beijer, Jan de 91
Beken, Andries van der 42, 59
Beneditty, N. de 126-128
Bennet, François Balthazar 122
Bentham, J. 149
Bergh, Reinerus van den 100
Bergsma, Roel 410
Berkhoff, Sara 125

- Berlaer, Jan van 49
 Berten, Joos 48
 Bervoets, J.A.A. 125
 Bevernage, Carl 358
 Beyma, Julius van 79
 Beyts, J.-F. 155, 157
 Biarnoy de Merville 183
 Biesen, Phon van den 403
 Bilderdijk, Willem 128
 Billiet, Daniël 368
 Biltris 348
 Binger 126
 Blankstein-Birnbaum 338
 Blargnies, Ch. 141, 156-157
 Blasere, Jan de 54-56
 Blau, (juristenfamilie) 77
 Blau, Gerardus de 77
 Blau, Hieronymus de (grootvader) 77
 Blau, Hieronymus de (kleinzoon) 77
 Blau, Quirijn de 77
 Blomme, Piet 350, 354
 Bloys, Jan de 53
 Blume-Grégoire, Isabelle 241
 Boas 126-128
 Boas, David Samuel 127
 Boccart, Robert 355
 Bodin, Jean 55, 59
 Boey, Cornelis 80-81
 Boey, Thimon 83
 Bogaerde, Pieter van den 60
 Bogaert 53
 Bolhuis, G.H. van 163
 Bomblé Vatenbender, O.F. 106
 Bondt, Jan 123-124
 Bondt, Nicolaas 124
 Boonen, Edgar 328, 339, 365, 367
 Boonen, Goedele 365-367
 Borch, Engelbert van den 94
 Borisewitz, Robert 320, 338
 Bosch, M. 229
 Bossier, F. (François) 53-54, 56, 60
 Bouchery, Walter 328
 Boudewijn (koning) 350
 Bourgeois 358-359
 Bouricius (juristenfamilie) 77
 Bouricius, Hector 78
 Bouricius, Jacobus 77, 83
 Bouricius, Johannes 78
 Braas, A. 293
 Brabant J.-B. 157
 Brabant, Pieter de 27
 Braffort, Louis 323-329, 337
 Brakel tot den Brakel, Van (gebroeders) 106
 Branssen, Henricus 109
 Brant, Willem 48
 Brantsen (juristenfamilie) 106
 Brauw, De (gebroeders) 180
 Brauw, W.M. de 179-181, 183, 187, 189
 Brenkman, Henrik 85
 Brienen, Johan van 103
 Briquegni 53
 Brood, Paul 8
 Brouckère, Ch. de 139, 140-141, 143, 156, 157
 Brueghel de Jonge, Pieter 111-114
 Bruine, Adriaan de 123
 Brutin, Hugo 364
 Bruyninckx, A. 374
 Bruyns, F. 380
 Buch, Edith 327, 331
 Buch, Henri 327
 Bueger-van Lierde, F. de 242
 Bützler, R. 305
 Buijs, Reinierus 100
 Buis, Paulus 79
 Bulcke, Cathelijne van den 38-53
 Buls, Karel 208
 Bunswick, Antoine Ernst de 321, 329
 Burstenbinder, Régine 330-332, 336, 338-339
 Bus, F. du 156
 Bynkershoek, Cornelis van 79, 85
 Byvoet 348
 Cacouault, Jan 129
 Calkoen, Hendrik (Henricus) 85, 123-125, 128-129, 133-134
 Cambier, Maurice 208
 Cammaert, Filip 371
 Campert, Remco 361, 369
 Canin, Jacob 54
 Canin, Jan 53-55
 Cannegieter, J. 64
 Canonne 348
 Caous, P. 309
 Capellen tot den Poll, Joan Derk van der 63
 Caron, Louis le (Charondas) 45
 Carp, Reinhard 123
 Carpentier 55
 Carre, Erik 358
 Carrin 53
 Carrins, Adriaan 54, 60
 Carton de Wiart, H. (Henry) 209-210, 238
 Cats, Jacob 81
 Chateaubriand, F.-R. de 144, 147, 152

- Chauvin, Jeanne 230
 Childebert (koning) 298
 Ciselet, Georgette 240
 Claes, P. 149
 Clarus, Julius 45
 Claudius (keizer) 17
 Claudius (ps. van E. Picard) 192, 195
 Clerck, Jean-Baptiste de 33
 Clerck, Stefaan de 247
 Cnockaert, P. 55
 Coigniez, Vincent 245
 Colens, L.-C. 285
 Collard 321-322
 Coninck, Herman de 368
 Coninck, Jacques de 54, 60
 Coninck, Jan de 57
 Conrad, Patrick 364
 Constant, Benjamin 140, 144-146, 149
 Coopman, Ampleune (Pluene Bete) 38
 Coorenhuyse, Willem van 33
 Coppein, Bart 9, 244
 Corcos, Fernand 234
 Cornil, L. 237-238
 Corte, Jacob de 33
 Cortemerck, Janne 55
 Cortsteert (duivel) 39
 Couthon 159
 Cramer, Willem Daniël 123
 Cras, H.C. (Hendrik Constantijn) 72, 85, 126
 Craushaar, Harry von 323
 Cressonnières, Jacques des 203
 Crits, Frank de 363
 Crol, Lambert 94
 Cusere, Cornelis de 57-58
 Cyprés, Jacques 338
 Dael, Bram van 10
 Dam, Johan van 77
 Dam, Pieter van 77
 Dam, Van (juristenfamilie) 77
 Dam, Willem van 77
 Damhouder, Joos de 24, 35, 46, 82
 Debaenst, Bruno 10, 406
 Deckers, Catheline 37
 Dehaerne, D. 157
 Deiman, Albert Joachim 120, 131-134
 Delacroix, Léon 317
 Delahaye, Thomas 301, 305
 Delbecke, Bram 9
 Delclisur, Jacques François 124
 Delrio, Martin 59
 Delrue, S. 375
 Delwaide 331
 Delwaide, L. 239-240
 Demblon, C. 233
 Dendere, François van 42, 60
 Denis, Hector 230
 Denis, M. 233
 Desmedt 358
 Destrée, Jules 211, 253, 261
 Deure, A. (Bram) van der 403
 Devaux 348
 Devaux, P. (Paul) 139-141, 143-144, 150-151, 156, 157
 Diest, Isala van 230
 Dieu, De 121
 Dievoet, Auguste van 317
 Dievoet, Nicolas Felix van (Vandive) 317
 Dijn, A. de 144
 Dolez, Hubert 317
 Donckt, Herman van der 332-333
 Donker, Gretha 12
 Doosselaere, Michel van 341, 355-357
 Dooyeweerd, Herman 400
 Dorpe, Bruno van 341-342, 355, 358
 Douxchamps, Charles 203
 Draps, Cecile 313
 Driem, Gabi van 403
 Driesen, C. 381
 Duchaine, G. (Gustave) 193, 196-197, 199, 203-204
 Ducpétiaux, E. 149, 151
 Duimken (duivel) 56
 Dumbar, Gerhard 63
 Dumont, G. 157
 Dupin aîné, A.M.J.J. 179
 Dupont 289
 Durantis 185
 Dutroux 355
 Dutschke, Rudi 401
 Ebner, Margaretha 307
 Eck, van (juristenfamilie) 102, 106
 Eecke, Hugo van 352, 354-355, 358
 Eeckhoutte, Willy van 11
 Elebaers, Louis 330, 334
 Elhounge, A.-F. d' 157
 Elias, D. 249, 256, 261
 Elias, Jacob 80
 Elsschot, Willem (de erven) 370
 Engelen (juristenfamilie) 102, 106
 Engelen, Engelbertus 109
 Engelen, Ghelis 94
 Engels, Friedrich 400
 Epen, D.G. van 104
 Erasmus 35

- Erdman, Fred 358
 Everwijn (juristenfamilie) 105
 Everwijn, Everhard 105-106
 Everwijn, Jacob 105
 Everwijn, Reinier 105
 Everwijn, Wijnand 105
 Eynde, Van den 358
 Eyssell, A.P.Th. 162-163
 Faber, Antonius 45
 Faber, Sjoerd 8-9, 12, 161
 Fabius, Jan 120, 131-133
 Fabry, H. 139
 Faes Brosis, Anneken 48-52
 Fagel (juristenfamilie) 77
 Fagel, Benjamin 77
 Fagel, François 77
 Fagel, Hendrik 77
 Faider, Charles 224
 Faille d'Huyssse, Agnès della 240
 Faille, Della 338
 Faille, Maria-Dorothea della 61
 Falkenhausen, Von 324-326
 Fallon, Th. 157
 Feen de Lille, Van der 121
 Feen, Tjetse van der 117, 121
 Feith, Arent Hendrik 104
 Fierens 284, 285
 Fierens, E. 285
 Fierens, F.-J. 284
 Filips de Goede 300
 Filips de Schone 300
 Fleussu, S. 139, 156-157
 Fluiter, Hendrik 123
 Fockema Andreae sr., S.J. 164
 Foere, L. 157
 Fontaine, La 35, 36
 Fontein Verschuur 121
 Forcade, Philippus 81
 Forgeur J. 139, 156-157
 Forgeur 287
 Franck, Georges 352
 François, E. 157
 François, Luc 345
 Frank, Louis 207, 228-230, 243
 Frans I (koning) 300
 Fransman, E. 157
 Franssen, G. 395
 Frederik II de Grote (koning) 159
 Frère, Georges 194
 Frère-Orban, Hubert-Walthère 194
 Fresnes, De 317
 Fribourg, Georges 330-331, 335-336, 339
 Frijhoff, W.Th.M. 103
 Fruin, Th. A. 179, 187
 Fürst, P. 113
 Furetière, Antoine 35
 Gail, Andreas 45
 Galanter, M. 382, 397
 Gamond, Isabelle Gatti de 228
 Ganshof van der Meersch, W.J. 350
 Geefs, W. 302
 Geel, Willem van 53
 Geinger, H. (Huguette) 305, 313
 Gendebien, A. (Alexandre) 141, 157, 221, 225
 Gennep, A. van 65
 Gérard, Jean Ignace Isodore Gérard (zie Grandville, J.J.)
 Gerardi jr., Johan 103
 Gerits, Roel 371
 Gerlache, E.-C. de 137, 139-140, 156
 Gesché 324-326
 Gheldolf of Geldolf, Pieter 45, 57
 Gheude, Charles 231
 Ghevenet 348
 Ghewiet, Georges de 33
 Ghinste, Jan van den 41
 Gibens, S. 381, 395
 Giet 358-359
 Gilson de Rouvreur, Emmanuel 350
 Glabbeke, A. van 238
 Godefray, Claude 318
 Goethals, J. 158
 Goethem, H. van 322
 Gomarus 80
 Gomperts 126
 Graaf, Volkert van der 129
 Grafé 358
 Grandville, J.J. (ps. van Jean Ignace Isodore Gérard) 34
 Graux, C. (Charles) 205, 261
 Grave, Louis de 57
 Grelle, G. 158
 Grillandus, Paulus 38, 46, 59
 Grimard, Georges 210
 Groeninx, Aegidius 81
 Grönloh, J.H.F. (zie Nescio)
 Groot, A.J. 104
 Groot, Hugo de 72, 79, 83, 85-86
 Groot, Willem de 72, 82-83
 Gruwez, Luuk 368
 Gryse, Achille de 348, 350-351
 Gryspeerdt, Paul 333

- Gubin, Eliane 243
 Guillery, Jules 228
 Guislain, Albert 194, 208
 Guizot, F. 144
 Guldwage Geldtsack, Nicolaus 81
 Gunning, Marjet 406
 Gunzburg, Niko 338-339
 Haerle, Johannes ab 104
 Haese, Anthonis d' 27
 Haezens, Thaene 53
 Haghen, Jaques vander 27
 Hainerel, Jan 55-56
 Hainerel, Jan-Frans of Jean-François 57-58, 61
 Hall, E.A. baron van 80
 Hall, Maurits Cornelis van 123-125, 127-128, 133-135
 Hamel, G.A van 164
 Hamelsveld, Willem Ijsbrand van 122
 Hamme, Jacob van 53-55
 Hane, Laurens of Laureyns van den 33, 46, 60
 Hans (zoon van Cathelijne van den Bulcke) 49
 Harmel, Pierre 219, 341
 Hasselt, Johan Conrad van 89
 Haus, Auguste 284
 Haus, J.-J. 149
 Haussy, François de 224
 Hayoit de Termicourt, R. (Raoul) 204, 243, 321
 Hecke, Georges van 316
 Heeckeren, A.J.H.C.C. van 106
 Heer, Johannes 123
 Héger, Paul 361
 Heilbron, 128
 Hélias R. 158
 Helias, Pieter 56, 60
 Helory, Yves (Ivo) 31
 Hennebicq, Léon 207, 293
 Hennessy, Michael 26
 Henssen, E.W.A. (Emile) 7, 76, 84, 124, 136, 168-169
 Hentenrijk of Hentenryck, Pierre van 338
 Hentenryck-Burstenbinder, R. van (zie Burstenbinder, R.)
 Herbach, Jacques 338
 Hercle, Morence van 38
 Hermesdorf, B.H.D. 7, 66, 132
 Herzet 358-359
 Heule, Maryn van 46
 Heuse, P. 291
 Heuvel, Jozef van den 314, 355
 Heyden, Gillis van der 46, 57-58
 Heyden, Jacques van der 46, 57-58
 Hijmans, I. Henri 165
 Hoeing, Godefried (Hoeingius, Godefridus) 100, 104
 Hoeven, H. van der 164
 Hoff, Bernardus Johannes 106
 Hoffmann, Von 223
 Hofströssler, P. (Patrick) 191, 386
 Hogerbeets, Rombout 82
 Holbein de Jonge, Hans 113-114
 Hooft 83
 Hooft, Henricus Jan 't 102
 Hoorebeeke 359
 Horst, baron von 303, 310
 Hossey 239
 Houck, Augustus Johannes 89
 Houtte, Jean van 379, 381
 Huart, E. d' 157
 Huber 70, 186
 Huber, Elisabeth 63
 Huber, Ulrick 63
 Hubert, Arnold Hendrik Pieter 123
 Hubin, Georges 230
 Huddeghem, d' 158
 Huele, Maryn van 57-58, 61
 Hugenius, Antonius (Huygen) 109
 Huijbrecht, R. 121-122
 Hulshoff, Maria Aletta (Mietje) 128
 Hulst, F. van 143
 Humblet, Patrick 10, 208, 391
 Humblet, Paul 241
 Hunnemeijer, Christoffel 127
 Huygens, Constantijn 81, 83
 Huylenbrouck, Gillis van 57
 Huyse, L. 373-374, 378-379, 390-391, 394-395
 Huysmans, L. 211
 Impius, Marie 54
 Ingelse, Peter 408
 Isaac, F. 280, 287
 Isabella, zie Albrecht
 Isenbrandt, Gillyne 41, 47
 Isenbrant, Frans 45-46, 59
 Ivo (heilige, zie ook Helory, Yves) 22, 31, 32, 170, 256, 307
 Jacob, R. 114
 Jacobsohn, Joseph 338-339
 Jacotot, J. 149
 Jamar, P. 324-326
 Janne 348
 Jansen, Corjo 9
 Janson, P.E. (Paul) 230, 235
 Janssens-Brigode, André 346-348
 Jaspers, Henri-Floris 364
 Jeune, Jules le 274
 Jeune, Me Jules le 201
 Jezus Christus 56

- Jong, Marius de 404
 Jörg, Nico 406-407
 Jottrand, L. 149, 152, 158
 Jozef II (keizer) 36, 300
 Jullien, I. 139
 Justinianus (keizer) 17-18
 Kals, Jan Willem 86
 Kamphuisen, P.W. 167
 Karel de Grote 22
 Karel de Stoute 300, 305
 Karel II (koning) 29
 Karel V (keizer) 32, 90, 300-301
 Karel van Gelre 90
 Karel VIII (koning) 299
 Karlin, Régine 331-333, 339
 Karlin-Orfinger 338
 Karpik, L. 174, 183
 Keessel, Dionysius Godefridus van der 85
 Kemper, Joan Melchior 85
 Kerchove, Van de 55
 Kersteman, F.L. (Franciscus Lievens) 70, 84
 Keverling Buisman, Frank 8, 80
 Kirschen, Gilbert-Sadi 353
 Klein, Franz 220
 Knijpinga Cramer, Hendrik 63
 Knippenborch, Ignatius (ter) 103
 Koersen, Elisabeth 122
 Kop, P.C. 125
 Kossmann, E.H. 143
 Kreijvanger, Ludovicus 103
 Krikke, Arend 401
 Krings, Ernest 220, 350
 Kuyk, J. van 189
 Laecke, François van 33
 Laeremans 358
 Lafontaine, De 151
 Lafontaine, Henri 230-231, 243
 Lafontaine, Léonie 230
 Lagae 348
 Lagrou, René 328, 333
 Laifer, Marcel 338
 Lambert, P. (Pierre) 203-204
 Lambrechts, René 328, 333
 Lammens, Lieven 59
 Lamy, Paule 208
 Lamzoete, Jacques 57-58
 Langerwerf, E. 375-376
 Lantsheere, T. de 288, 289
 Laufer, Marcel 331-332, 339
 Laumont, E. (Emile) 289
 Laurent, François 219
 Laury, Remy Albert du 33
 Lebeau, J. 140, 143, 150, 156, 158
 Lebrun 351
 Leclercq, Paul 298, 302, 304
 Leek, Han van der 408
 Leeuwen, Simon van 70, 82-83
 Lefrancq, Henri 249
 Lefrancq, Joachim 249-250
 Legros, Pierre 358
 Lejeune, Jules 192, 194-195, 202, 209
 Leke, Rycwaert van 59
 Lelièvre, X. 289
 Lemaigre 348
 Lenin 406
 Leopold I (koning) 221, 278
 Leopold III (koning) 325
 Lesbroussart, Ph. 149
 Leterme 215
 Leupe, A. 45, 59
 Levin, Rosa 135
 Levy (juristenfamilie) 78
 Levy, Heyman Mozes 128, 133-134
 Levy, Heyman Salomon 128, 133-134
 Lewis P.S.C. 373
 Leynseele, Van 325
 Liedts Ch. 139, 156
 Lievekindt, Jan 41
 Lignac, H. 143
 Limburg, Gerhardus van (Geldrus) 100, 104
 Linden, Johannes of Joannes van der 9, 65-66, 72-73, 82, 85, 116, 123-125, 128-129, 132-133, 171, 180-184, 186-187
 Linge, Edouard de 196
 Lintermann, Johannes Hermannus 100
 Lioni, D.E. 164
 Liverant, Michel 331-334, 338-339
 Lodeizen, Hans 361
 Lodewijk IX de Heilige (koning) 20, 299, 304
 Lodewijk Napoleon (koning) 63, 124
 Lodewijk XII (koning) 299
 Lodewijk XIV (koning) 26, 32, 298-299, 308, 314
 Lodewijk XV (koning) 313, 317, 318
 Lokin, Jan 406
 Longé, Guillaume de 219
 Loo, Hendrik van 55
 Loo, Van 356
 Loon, F. van 374-376
 Loon, Van (juristenfamilie) 102
 Looten, Maurus 46
 Lorié, Theodoor 331, 338
 Loumays 348

- Loyola, Ignace de 210
 Lublink 128
 Lucas (beschermheilige, evangelist) 107-108
 Maanen, C.-F. van 146-147, 152-153, 272
 Maas, Jacobus van de 123
 Magits, M. 139, 142, 156
 Mahieu, Marc 203
 Malassis of Malassys, H. (Hendrik) 54, 60
 Maldeghem, E. van 285
 Marck, F.A. (Frederik Adolf) van der 9, 64, 71, 79, 85, 103, 160
 Marcke 54
 Marcq 324
 Mareel, Margriete 39
 Maria (moeder van Jezus) 56
 Maria Theresia 32
 Maria van Bourgondië 300
 Maris, A.J. 87
 Marissiaux 348
 Marotte 348
 Marquet, Georges 210
 Marsiliis, Hippolytus de 45, 51, 55
 Martens, Ampleunis 53-54
 Martyn, Georges 7, 8, 121-122, 215, 257, 263
 Masbourg, H.-J. 140, 156, 158
 Massaux, Jean 353
 Matte 54
 Mayer-Hirsch, N. (Nechamah) 134
 Meenen, P.-F. van 140-141, 149, 151, 156, 158
 Meer, Theo van der 129
 Meijer, A. D. (Abraham David) 127
 Meijer, J. D. (Jonas Daniel) 9, 71, 78, 85, 123-124, 126-127, 129, 133-134, 175-176, 182
 Merlin de Douai, Ph.-A. 343
 Mérode F. de 157
 Mertens, Eugène 338
 Merula, Paulus 80-82
 Metternich 150
 Meurs, Wouter 404
 Meysmans, G. 235
 Meysmans, Léon 241
 Michaëlis 348
 Michel 358
 Michel, Joseph 355-356
 Milquet, Joëlle 247
 Mollot, M. 199
 Mommens 285
 Monballyu, Jos 8
 Mondet, A. 26
 Montaigne 35
 Montijn, A.M.M. 163
 Moons, Reinier 86
 Moonvaeyer (duivel) 38
 Moorrees, Johannes 104
 Mopsus, E. (ps. van Eddy van Vliet) 362
 Moreau, François 352
 Moureaux, Philippe 223
 Mulder, G.E. (Gerard) 400-402
 Munster, Gerhardt van 100
 Munster, Jacobus van 100
 Musaert, Joris 54
 Muyden, Johannes van 79
 Muynck, De 357
 Nandrin, J.-P (Jean Pierre) 242, 304
 Napoleon (keizer) 7, 32, 65, 150, 159, 172-173, 177, 179, 198, 256, 258, 260, 310
 Nelissen Grade, Hervé 351-352
 Nescio (ps. van J.H.F. Grönloh) 399, 411
 Nève, J.-B. de 141
 Neyts, Paesschyne 58
 Nieulant, Olivier 56, 60
 Nijkerk 126, 128
 Nobels 348
 Noblez, Catharina 123
 Noodt, Gerard 71, 79, 85, 104
 Noorman, Jan 47
 Noort, Willem op ten 99
 Nothomb, J.-B. (Jean Baptiste) 139-141, 143, 149-151, 156, 158
 Nowé, M. 285
 Nuijs, Jan van 89, 104
 Nutkewitz, Jaak 331-333, 338
 O., Eric 407
 Ohnesorg, Benno 401
 Oldenbarnevelt, Johan van 69
 Oldersma, Lourens 121
 Olin, Adèle 206
 Orban 348
 Orts, Auguste 317
 Ostaijen, Paul van 364
 Otters, Oswald 89
 Pallandt van Keppel, F.W.F.T. van 106
 Pannekoek, Godert 94
 Pape, De 58
 Parmentier, Gillis 57-58, 61
 Parmentier, Stephan 12, 244
 Parys, Tony van 357
 Passelecq, F. (Fernand) 193, 202, 207, 214
 Paulus, Pieter 79, 86
 Pauw, Arnold 104
 Peck, Pieter (Pecquius, Petrus) 301
 Peeters, Patrick 357

- Pellico, Silvio 209
 Pen, Jurjen 403
 Peniakoff, Olga 235
 Pentheville, Jean-Baptiste de 26
 Pergameni, G. 253, 260
 Petronius 161
 Pevtschin, Geneviève 325
 Philips II (landsheer) 90
 Picard, Albert 196
 Picard, E. (Edmond) 9, 244, 317
 Piet, Baudouin of Boudewijn van der 33, 54
 Pinto, A. de 172, 175-179, 184-185, 187
 Pinto, A.A. de 162
 Pinto, De (gebroeders) 78
 Piron, J.M. 284-285
 Plaisant, Isidore 312, 313
 Poitou, Evert, Everhardt of Everhard 94, 98, 109
 Ponsaers, Paul 12, 244
 Popelin, Marie 10, 207, 227-228, 230, 233, 243, 247
 Potter, L. de 141, 143
 Prakken, Ties 403
 Prieels 53
 Pronck (juristenfamilie) 102
 Put, Emile van 331
 Quintelier, Bart 11, 192, 215, 262
 Quintillianus 185
 Rabelais, F. (François) 191
 Racine 35
 Radelet, Charles 351
 Raikem, J.-J. (Jean) 141, 158, 224
 Ram (juristenfamilie) 77
 Ram, Jan Jacob 77
 Ram, Philips 77
 Randenborgh, Ulrich van 323
 Randenborgh, Wilhelm van 323-324, 326-329, 331, 335-337
 Ranitz, H. de 166
 Raport 348
 Ravens, Joannes Arnoldsz 80
 Ravensbergh, Cornelis 98
 Reckem, Arnouldyne van 54, 59
 Reckmann, Hans 87
 Reeder, Eggert 323
 Reepinghen, Charles van 11, 219-220, 293, 311, 341, 342, 346-350
 Rémusat, Ch. de 144
 Renier, Jacques 58
 Renson, Marthe 235
 Reydt, Joost van 109
 Richard 356
 Richelieu van Londersele, Roel 368
 Riemaecker-Legot, Marguerite de 238, 240
 Robaulx, A. de 157, 155
 Robert 58
 Robespierre, Maximilien 159
 Roek, Jan 363
 Roelandts, J.N.J. 284
 Roelandts, L. 284
 Roelants 279
 Roggeman, Willem M. 361
 Rogier, Ch. 143, 150, 158
 Rogier, E. 143
 Rombach, K.A. 166
 Rommel, Nicolas 33
 Ronvaux, E. 241
 Roodt 54
 Roos, Theo de 12
 Roose, Vincent de 33
 Roost 348
 Roost, Auguste 338-339
 Roost, Marcel 338-339
 Roschet, Willem Hendrik 106
 Rostyne, C.-L. van de 285
 Rouck, Jacques Bernard de 27
 Rouffon, Jan le 60
 Rouffon, Maximiliaan le 43, 46, 60
 Roumier, William 148
 Roussel, Adolphe 149
 Roy van Zuydewijn, Lotje de 408
 Royer-Collard, P.-P. 144
 Ruebin, Joos 23
 Rueff, Henri 338
 Ruelle, Jeanne de 47-48
 Ruysch, Jacob 86
 Rycwaert 54
 Ryn, Van 348
 Sabbe, H. 374, 378-379, 390-391, 394
 Sadeleer, Louis de 259, 265
 Saint-Just 159
 Sande, Carolus van den (Sandius) 109
 Sande, Diederik van der 103
 Sande, Fredericus van den (Sandius) 109
 Sande, Reiner van der 94
 Sassen, Pia 404
 Savornin Lohmann, A.F. de 163
 Say, J.-B. 149
 Scare, Marie 37
 Schaaff, J.H. van der 66, 73
 Schaar, Herman van der 403
 Schandevyl, E. (Eva) 227, 243
 Scharen, Louis van 320-321, 328-329, 331, 333-337, 339
 Scheltus, Jacobus 74

- Schepper, De 321-322, 329, 331
 Schimmelpenninck, Janus 128
 Schimmelpenninck, Rutger Jan 79, 128
 Schmidt, Ephraïm 337
 Schmit 348
 Schoor, C. van 227-228
 Schorer, Willem 159
 Schouten, Casper 409
 Schrassert, Johan 83, 88-89
 Schrassert, Reynier 98, 109
 Schroeder, L.C. 64
 Schueren, A. van der 384
 Sconyncx, Tanneken 54, 59
 Seberechts, F. 321
 Sécus, F. de 141, 157
 Selffs, Elisabeth van 53
 Servais, Alphonse 348, 350
 Servais, Jean 321, 340
 Sieders, F. 67
 Sijpkens, Henricus 63
 Sijpkens, Tammo 63
 Sille, Laurentius de 98, 109
 Simon 324
 Simon, Claude 366
 Simon, Jules 232, 307, 316
 Simons, D. 163-164
 Simons, M. 158
 Simons, P. 127
 Six, Hendrik 122
 Sluysken, Gerard 98, 103, 109
 Smet, C. de 157
 Smet, Elisabeth de 44
 Smet, J. de 157
 Smet, Maeyken de 44
 Smit, Jaap 408
 Smith, A. 149
 Snick, F. van 158
 Snoek, Paul 361
 Sobbe, 128
 Soes, Jacob 93
 Solding, Alfred 320, 338
 Son, Hanneke van 408
 Spaak(-Janson), Marie 235, 237, 240
 Spiegel, L.P. van den 159
 Spigt, Leo 403-404
 Spong, G. 409
 Stalins, G. (Gillis) 53-55, 60
 Stas, Pierre 353
 Staveren, Everhardt van 98, 109
 Steenberghe, Jan-Baptiste van 57
 Steenbrugghe, Jacques van 41, 43, 60
 Steenbrugghe, Jan van 41
 Steenler, Arent van 94
 Steenler, Bartholomeus van 109
 Steenler, Cornelis van 100
 Steenler, Goossen van 98, 103, 109
 Stein 348
 Steinberg, Maxime 327, 332-333
 Stevens, Jo 357
 Stipriaan Luiscius, J.M. 162, 167-168, 170
 Storme, Mathias 357
 Straten, Johan van der (Stratius) 94
 Strubbe, Cathelijne 41, 47, 58
 Struye, P. (Paul) 324-325, 337
 Stryckaerts, Lysbeth 50
 Sutter, T. de 381-382
 Swaen, Johan 98, 100
 Swaen, Valenus 100
 Swyghers, Tanne 56
 T'Hooft, Jotie 368
 T'Sjoen, Yves 11-12
 Tacitus 15
 Tadama, R.W. (Reinier Willem) 133-134
 Telders, J.H. 168
 Tesch, Victor 224
 Tex, C.A. den 124
 Tex, Ursula den 124
 Theux de Meylandt, B. de 157
 Thomaeus, Gulielmus 109
 Thonissen 288
 Thorn, J.B. 151, 156
 Tielemans, F. 139, 140-141, 156
 Timmermans, Jan 328, 331-334, 336-337, 339
 Tiraquellus, Andreas 55
 Tomlow, Bernard 407
 Toonen, Ad 405
 Torczyner, Harry 338
 Toussaint Domis, Guillaume 80-81
 Trentesaux, P. 158
 Triest, Adriaan 54-55, 60
 Trotz, C.H. 9, 160
 Tulleken (juristenfamilie) 102, 106
 Uitwerff Sterling, Jacobus Johannes 123
 Ulbricht, Walter 402
 Val de Beaulieu, Du 158
 Valckenaer, Johan 128
 Valentijn, Pieter van den 129
 Van hee, Miriam 368
 Vandamme, F. 281
 Vandervelde, Emile 207, 230-231, 234-235, 242
 Vandriessche, J. 285
 Vanhove 279

- Vargas Llosa, Mario 366
 Velde, Roger van de 370
 Veldekens, Paul 324-325
 Velle, Karel 10-11, 198, 213, 375
 Verau, Lourents 123
 Verbaet 337-338
 Verbraeken, Stijne 49
 Verbrugghe, Marie 57-58
 Verburgh, M.J.P. (Iens) 400
 Verduyn, D. 158
 Verherstraeten 358
 Verheyen, Anthonius Joseph 110
 Verhofstadt 215
 Verhoysen, Pieter 85
 Verkijk, Richard 9
 Vermeylen, P. (Pierre) 203
 Verpale, Eriek 368
 Verpraet, Joos 44
 Versteegen, Peter 100
 Verstraete, Jan 11
 Vervaet 279, 284
 Verwilghen 218
 Verwilt 51-52, 60
 Viaene, Tanneken 41, 43, 46-47, 58, 60
 Victor, René 293
 Vijgh, Joost 109
 Vijle, Joost ten 94
 Ville, C. de 380
 Visser van IJzendoorn, A.F. 173
 Vlamincx, N. 55
 Vlamyncx, Elisabeth 38
 Vleeschauwer, Isabelle de 60
 Vliegheer, De 348
 Vliet, Eddy van 11-12
 Voet 70
 Voisins, Pierre Gilbert de 318
 Volkmar, Jan 98
 Vondel 83
 Voocht, De (juristenfamilie) 102
 Voocht, Nicolaus de 98,
 Voorda, Bavius 85, 116
 Voorde, Nicolaas van den 57
 Voorspoel, Maximilien van 35
 Vorstius, Hendrik Frederik (van Voorst) 110
 Vos, Petrus 103
 Vosding van Beverforden, Anthony 63
 Vranckx, A. 350
 Vromans, P. (Pieter) 82
 Vuldere, A. (Antoon) de 53-54, 60
 Vuldere, Betken de 55-56
 Wal, Gerrit van der 401
 Wambeke, W. van 375
 Warnkönig, L. 149
 Wauthoz, V. 345
 Wautier 348
 Wauwermans, P. 232
 Wayerman, Dirk (alias Schijt in de zak) 123
 Weijer Engelberts, Gijsbert 100
 Wetten, Jacob of Jacobus van 97-98, 103, 109
 Weyer, S. (Silvian) van de 45, 141, 149-151, 158
 Wichers, H.L. 64
 Wielant, Filip 82, 301-302
 Wielant, P. 186
 Wigeri, E. (Elias) 9, 27, 70, 160
 Wijckerheld Bisdom, C.R.C. 167
 Wijnen, Marcel 337
 Wilders, G. 409
 Willem (prins) 76
 Willem I (koning) 140, 145, 148-149, 151-152, 154,
 252, 270, 272, 310, 345
 Willem III (stadhouder) 102
 Willem IV (stadhouder) 89
 Willems, Geeraert of Gheraert 51-52
 Wingerden, Gerard van 405
 Witte, E. 154
 Woelderen, R. van 165
 Woeste, Charles 229, 232-235, 237, 240, 317
 Wouters, Ghileyn of Gheleyn 38
 Wulf, Philippe de 28
 Zoude, Ch. 156
 Zweep, A. van der 401
 Zype, Van den 49-51, 60

In 1810 reorganiseerde Keizer Napoleon per decreet de advocatuur. De Franse revolutionairen hadden enkele jaren daarvoor de functies van 'avocat' en 'procureur' zonder meer afgeschaft als hatelijke producten van het Ancien Régime.

Napoleon plaatste deze beroepsgroep van, zoals hij ze noemde, 'praatzieke op-ruiers' onder toezicht van de uitvoerende macht. Deze Napoleontische regeling vond ook in de Nederlanden doorgang. Koning Willem I behield de regeling, maar na de Revolutie van 1830 bevochten zowel de Nederlandse als de Belgische balies hun autonomie.

Deze bundel belicht talrijke facetten uit de geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen, waaronder de evolutie van de gedragsregels, de vervrouwelijking, specialisering en democratisering van de beroepsgroep, de rol van advocaten in heksenprocessen, in de politiek, in de oorlog en zelfs in de literatuur.

Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen

Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden 11.1-2 (2009)

